

T.C.
BİLECİK ŞEYH EDEBALI ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

**SURİYE, LÜBNAN VE FİLİSTİN'DEKİ TÜRKMEN YERLEŞİM YERLERİNİN
TARİHİ ALTYAPISI VE YER ADLARI**

DOKTORA TEZİ

SÜLEYMAN PEKİN

TEZ DANIŞMANI
PROF. DR. ABDULHALİK BAKIR

BİLECİK, 2021

10394597

T.C.
BİLECİK ŞEYH EDEBALI ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

**SURİYE, LÜBNAN VE FİLİSTİN'DEKİ TÜRKMEN YERLEŞİM YERLERİNİN
TARİHİ ALTYAPISI VE YER ADLARI**

DOKTORA TEZİ

SÜLEYMAN PEKİN

TEZ DANIŞMANI
PROF. DR. ABDULHALİK BAKIR

BİLECİK, 2021
10394597

BEYAN

“Suriye, Lübnan ve Filistin’deki Türkmen Yerleşim Yerlerinin Tarihî Altyapısı ve Yer Adları” adlı doktora tezinin hazırlık ve yazımı sırasında bilimsel ahlak kurallarına uyduğumu, başkalarının eserlerinden yararlandığım bölümlerde bilimsel kurallara uygun olarak atıfta bulunduğumu, kullandığım verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, tezin herhangi bir kısmını Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi veya başka bir üniversitedeki başka bir tez çalışması olarak sunmadığımı beyan ederim.

Bu çalışmamın, Bilimsel Araştırmalar Projeleri (BAP), TÜBİTAK veya benzeri kuruluşlarca desteklenmesi durumunda; projenin ve destekleyen kurumun adı proje numarası ile birlikte beyan edilmelidir.	
DESTEK ALINMIŞTIR	DESTEK ALINMAMIŞTIR
Destek alındı ise;	
Destekleyen Kurum:	
Desteğin Türü	Proje Numarası
1- BAP (Bilimsel Araştırma Projesi)	
2- TÜBİTAK	
Diğer;	

Süleyman PEKİN

.../.../20...

İmza

ÖN SÖZ

Ortadoğu'daki Türk varlığı Anadolu kadar eskidir. Suriye, Lübnan, Filistin Türkmen Yerleşimlerinin Tarihî Altyapısı ve Yer Adları isimli tez çalışması, bu coğrafyadaki bin yıllık varoluşun ikinci binyılda da devam etmesi adına bir anlama ve anlamlandırma, farkındalık sağlama ve zamanın akışındaki olayları, davranışları, sonuçlar üzerinden analiz etme denemesidir. Bu sürecin en başından beri bilimsel deneyimi, çözüm odaklı bakışı ve anlayışlılığı, demokratik ve dostane rehberliğiyle yol almamıza vesile olan kıymetli hocam Prof.Dr. Abdulhalik BAKIR'a hassaten şükranlarımı arzederim. Keza rehberlik ve yönlendirmelerinden istifade ettiğim Prof.Dr. Enis ŞAHİN, Doç.Dr. Ahmet ALTUNGÖK ve Dr.Öğr. Üy. Recep YAŞA'ya da çok teşekkür ederim. Her zaman sıcak ilgilerini hissettiğimiz Bölüm hocalarından Fakülte personeline, Bilgi-İşlem yöneticilerinden Enstitü çalışanlarına değin tüm BŞEÜ mensuplarına teşekkürlerimi sunarım. Geliş-gidişlerde, kaynak araştırmalarında ve moral-motivasyon hususlarında dostluklarını fazlasıyla sergileyen arkadaşlarım da sağolsunlar, onlarla kolayladık. Ve tabii ki ailemin, çocuklarımın tahammülüyle; kurum idarecilerimin, STK paydaşlarımızın da hoşgörüsüyle..

Süleyman PEKİN

.../.../20...

ÖZET

SURİYE, LÜBNAN VE FİLİSTİN'DEKİ TÜRKMEN YERLEŞİM YERLERİNİN TARİHÎ ALTYAPISI VE YER ADLARI

Ortadoğu coğrafyasının Doğu Akdeniz kısmında yer alan Suriye, Lübnan ve Filistin topraklarına Emevî-Abbâsî dönemlerinde düzensiz olarak başlayan ve 11.yy'dan itibaren de düzenli göçlerle takviye olunan bir Türkmen yerleşimi sözkonusudur. Selçukluların ve ardıllarının (meliklikler/beylikler, Zengîler, Eyyübîler), Haçlıların ve Moğolların, diğer Türk devletlerinin (Memlûk, Timur, çeşitli beylikler/hanlıklar) ve en uzun da Osmanlıların etkisinde kalan bölge 20.yy'dan itibaren farklı bir mecraya girmiştir. I.Dünya Savaşı'yla başlayan Fransız ve İngiliz manda idareleri, II.Dünya Savaşı'yla birlikte yerini bağımsız devletlere bırakmıştır. Filistin'in İsrailleşme süreciyle başlayan, Lübnan'da nerdeyse rutinleşen ve Suriye'de on yıldır devam eden iç savaşlar / çatışmalar süreci, son 70 küsur yılın özeti gibidir.

Bu tarihî altyapının dışında Suriye, Lübnan ve Filistin/İsrail kısmında bölgeler üzerinden Türkmen yerleşim yerleri ve isim taramaları yapılmıştır. Bunların önemli bir bölümü tablolastırılmıştır. Ayrıca bu ülkelerdeki Türk/Türkmen toplulukları sosyo-kültürel yönlerden ayrı ayrı ele alınmıştır. Ve eldeki verilerin analiziyle hem tanı bazlı hem de öneri bazlı bilgi değerlendirmeleri yapılmıştır. Sınırların belirsiz, karmaşanın ise sürekli olduğu Levant yöresinde toplulukların davranış alışkanlıkları ve algıları yazgılarının da şekillenmesinde başat rol oynamayı sürdürmektedir.

Anahtar Kelimeler: Türkmenler, Suriye, Lübnan, Filistin, Yerleşim Yerleri

ABSTRACT

HISTORICAL INFRASTRUCTURE AND PLACE NAMES OF TURKMEN SETTLEMENTS IN SYRIA, LEBANON AND PALESTINE

It is a Turkmen settlement that started irregularly in Syria, Lebanon and Palestinian lands in the Eastern Mediterranean part of the Middle East geography during the Umayyad-Abbasid periods and was reinforced with regular migration since the 11th century. The region, which was under the influence of the Seljuks and their successors (Emirates / Principalities, Zengis, Eyyubis), Crusaders and Mongols, other Turkic States (Mamluk, Timur, various Principalities / Khanates) and the longest Ottomans, entered a different medium since the 20th century. The French and British Mandate Administrations, which started with the First World War, were replaced by the Independent States with the Second World War. The process of civil wars / conflicts that started with the Israelization process of Palestine, almost routine in Lebanon and continued for ten years in Syria is like the summary of the last 70-odd years.

Apart from this historical infrastructure, Turkmen settlements and name scans were carried over the regions of Syria, Lebanon and Palestine/Israel. A significant part of them are tabulated. In addition, the Turk / Turkmen communities in these countries are handled separately from socio-cultural aspects. And by analyzing the available data, both diagnostic and suggestion based information evaluations were made. In Levant, where the boundaries are uncertain and the chaos is continuous, the behavior habits and perceptions of the communities continue to play a dominant role in shaping their destinies.

Key Words: Turkomans, Syria, Lebanon, Palestine, Settlements

İÇİNDEKİLER

	Sayfa No
ÖNSÖZ.....	i
ÖZET	ii
ABSTRACT	iii
İÇİNDEKİLER.....	iv
KISALTMALAR LİSTESİ	vi
TABLolar LİSTESİ.....	xii
ŞEKİLLER LİSTESİ.....	xiii
1. GİRİŞ.....	1
1.1. Çalışmanın Konusu, Önemi, Yöntemi, Amacı ve Ulaşılan Neticeleler	1
1.2. Giriş ve Güzergâh; Stratejik Temellendirme	6
2. BÖLGENİN TARİHİ COĞRAFYASI VE TARİHSEL ALTYAPISI.....	9
2.1. Suriye, Lübnan ve Filistin'in Tarihî Coğrafyası	9
2.1.1. Kavramlar	9
2.1.2. Sınırlar	12
2.2. Araplar (İslam) Dönemi	15
2.3. Türkler Dönemi	17
2.3.1. Selçuklular ve Ardılları.....	20
2.3.2. Diğer Türk Devletleri	25
2.3.3. Osmanlı Asırları	31
3. KÜRESEL SAVAŞLAR DÖNEMİ	51
3.1. I. Dünya Savaşı ve Mandacılık.....	51
3.2. II. Dünya Savaşı ve Bağımsızlık.....	71
3.3. İç Savaşlar ve Süregelen Karışıklık.....	86
4. SURİYE'DEKİ TÜRKMEN YERLEŞİMLERİ VE YER ADLARI	124
4.1. Suriye Toprakları.....	124
4.1.1. Halep Yöresindekiler.....	127
4.1.2. Lazkiye Yöresindekiler	159
4.1.3. Hama – Humus Yöresindekiler	169
4.1.4. Şam ve Golan Yöresindekiler	178
4.1.5. Rakka ve Doğu Suriye'dekiler	190
4.1.6. Diğer Türk/Türkmen Yerleşimleri ve Akraba Topluluklar.....	200

5. LÜBNAN VE FİLİSTİN'DEKİ TÜRKMEN YERLEŞİMLERİ, YER ADLARI VE DURUM DEĞERLENDİRMELERİ.....	212
5.1. Lübnan Toprakları	212
5.1.1. Kuzey Bölgesindekiler.....	215
5.1.2. Orta Bölgedekiler	232
5.1.3. Diğer Türk/Türkmen Yerleşimleri ve Akraba Topluluklar.....	235
5.2. Filistin & İsrail Toprakları	242
5.2.1. İsrail Bölgesindekiler	248
5.2.2. Filistin Bölgesindekiler	253
5.3. Durum Değerlendirmeleri	258
5.3.1. Tespitler.....	258
5.3.2. Öneriler	272
6. SONUÇ	281
KAYNAKÇA	287
1. Klasik Kaynaklar	287
2. Çağdaş Kaynaklar.....	292
3. Ansiklopedik ve Diplomatik Kaynaklar.....	318
4. Sanal Medya ve Elektronik Kaynaklar.....	324
5. Mülâkat ve Hatıratlar	334
EKLER.....	336

KISALTMALAR LİSTESİ

21.YTE	: 21. Yüzyıl Türkiye Enstitüsü
A	: Afrin
AA	: Anadolu Ajansı
ABD	: Amerika Birleşik Devletleri
AMP	: The American Muslims for Palestine
ARIJ	: Arab Reporters for Investigative Journalism
b.	: Bin
B.C.A.	: Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi
B.Şeria	: Batı Şeria
BAC	: Birleşik Arap Cumhuriyeti
BAE	: Birleşik Arap Emirlikleri
BBC	: British Broadcasting Corporation
BKMA	: Başbakanlık Koordinasyon Merkezi Açıklaması
Bkz./bkz.	: Bakınız
BM	: Birleşmiş Milletler
BMMYK	: Birleşmiş Milletler Mülteciler Yüksek Komiserliği
BOA/BOADB	: Başbakanlık Osmanlı Arşivi, Başbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı
BŞEÜ	: Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi
c. / C.	: Cilt
CD	: Child Death
CEC	: Commission of The European Communities
CENTO	: Central Treaty Organization
CiD	: Civilian Death
CLS	: The Centre for Lebanese Studies
CNN	: Cable News Network
Ç.Ü.	: Çukurova Üniversitesi
Çev.	: Çeviren
D / D2	: Data / Data 2
DAGM	: Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü (Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü)
DABOA	: Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi
DEAŞ	: ed-Devlet’ il-İslâmiye fî’ l-İrak ve’ ş-Şâm
DEİK	: Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu
DHKP-C	: Devrimci Halk Kurtuluş Partisi-Cephesi

DİA	: Diyanet İslam Ansiklopedisi
DİB	: Diyanet İşleri Başkanlığı
Dir.	: Director
DİYK	: Din İşleri Yüksek Kurulu
dk.	: Dakika
DNA	: Deoksiribo Nükleik asit
Dos.	: Dosya
DTCF	: Dil-Tarih-Coğrafya Fakültesi
Ed. Edt. Eds.	: Editör, Editörler
F	: Fatalities
F.Kod.	: Fon kodu
Fak.	: Fakültesi
FD	: Female Death
FETÖ-PDY	: Fethullahçı Terör Örgütü - Paralel Devlet Yapılanması
FF	: Fast Facts
FKÖ	: Filistin Kurtuluş Örgütü
FSDLC	: Federal Research Division Library of Congress
FUY	: Filistin Ulusal Yönetimi
GS	: Gaza Strip
H	: Harita
H.	: Hicrî
HAMAS	: Haraket'ül-Mukavemet'ül-İslamiye
Haz.	: Hazırlayan
HGM	: Harita Genel Müdürlüğü
HRC	: Human Rights Committee
HTŞ	: Heyet Tahrir'üş-Şam
HVS	: Halep Vilâyet Salnâmesi
INSS	: Institute for National Security Studies
İŞİD	: Irak-Şam İslam Devleti
İ	: İdlip
İA	: İslam Ansiklopedisi
İÇ	: İsrail Çerkesleri
İHH	: İnsan Hak ve Hürriyetleri
İKÖ	: İslam Konferansı Örgütü

İNSAMER	: İnsani ve Sosyal Araştırmalar Merkezi
İRAM	: İran Araştırmaları Merkezi
J	: Jenin
J1-3, 5	: Jordan 1-3 and 5
JPS	: Journal of Palestine Studies
JT	: The Jordan Times
kg.	: Kilogram
KKTC	: Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti
km.	: Kilometre
Kur.	: Kurulu
KSÜ	: Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi
L3	: Lebanon 3
LCr	: Libya Crisis
LC	: Lübnan Cephesi
LRF	: Lebanon Renaissance Foundation
LUH	: Lübnan Ulusal Hareketi
M	: Mena
MI	: Mülâkat
m.	: Metre
M.	: Milâdî
MEW	: Middle East Watch
MFA	: Ministry of Foreign Affairs
MHB	: Milletlerarası Hukuk ve Milletlerarası Özel Hukuk Bülteni
MİT	: Millî İstihbarat Teşkilatı
MÖ	: Milâttan Önce
MS	: Milâttan Sonra
N.	: Number
NATO	: North Atlantic Treaty Organization
NCA	: Norwegian Church Aid
nr. / Nr.	: Numara
O	: Opinions
OCHA	: Occupied Humanitarian Atlas
OPEC	: Organization of Petroleum Exporting Countries
ORDAF	: Ortadoğu ve Afrika Araştırmacıları Derneği

ORSAM	: Ortadoğu Stratejik Araştırmalar Merkezi
OTAM	: Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi
ÖSO	: Özgür Suriye Ordusu
PCHR	: Palestinian Centre for Human Rights
PKK	: Partiya Karkeren Kurdistanê
p.	: Page/Paper
PYD	: Partiya Yekîtiya Demokrat
Q	: Qasioun
R	: Report
R.	: Rumî
RF	: République Française
s.	: Sayfa
S.	: Sıra
SÇ	: Suriye Çerkesleri
SD	: Syria Direct
SDG	: Suriye Demokratik Güçleri
SDK	: Suriye Demokratik Konseyi
SDAO	: Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmâniye
SDMK	: Suriye Devrimci Muhalefet Güçleri Ulusal Koalisyonu
SETA	: Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları (Vakfı)
SGH	: Suriye Geçici Hükümeti
SHRC	: The Syrian Human Rights Committee
SNHR	: Syrian Network For Human Rights.
SMr	: Since March
SM	: Soçi Mutabakatı
SMO	: Suriye Millî Ordusu
SSCB	: Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği
STK	: Sivil Toplum Merkezi
STM	: Suriye Türkmen Meclisi
SVB	: Salnâme-i Vilâyet-i Beyrut
SVS	: Suriye Vilâyet Salnâmesi
T	: Turkey
TBMM	: Türkiye Büyük Millet Meclisi
TC	: Türkiye Cumhuriyeti

TD	: Tahrir Defteri
TDBB	: Türk Dünyası Belediyeler Birliği
TDV	: Türkiye Diyanet Vakfı
TENVA	: Türkiye Enerji Vakfı
TIPH	: Temporary International Presence in Hebron
TİKA	: Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı
TİKKO	: Türkiye İşçi Köylü Kurtuluş Ordusu
TKP-B	: Türkiye Komünist Partisi (Birlik)
TRT	: Türkiye Radyo ve Televizyon Kurumu
TSK	: Türk Silahlı Kuvvetleri
TTK	: Türk Tarih Kurumu
UAE	: United Arab Emirates
UK	: United Kingdom
UN	: United Nations
UNHCR	: The United Nations High Commissioner for Refugees
UNIFIL	: United Nations Interim Force in Lebanon
UNRWRA	: United Nations Relief and Works Agency
US	: United States
Ü. / Üniv.	: Üniversitesi
v.	: Veled-i
V.	: Volume
vb. / vd.	: Ve benzeri/benzerleri / Ve diğeri/diğerleri
VDA	: Vapur Donatanları ve Acenteleri
Y.	: Yıl
Yaz.	: Yazan / Yazanlar
Y.Lisans	: Yüksek Lisans
Y.No	: Yayın no
Yalman-I	: Yalman I. Cilt
YEE	: Yunus Emre Enstitüsü
YPG	: Yekîneyen Parastina Gel
YTB	: Yurt Dışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı
yy	: Yüzyıl

TABLÖLER LİSTESİ

Sayfa No

Tablo 2.1. Levant Ülkelerinde Hâl ve Nizam.....	14
Tablo 4.1. İdlip Türkmenleri Yerleşim Yerleri ve Hususiyetleri.....	140
Tablo 4.2. Özgün ve Değişmiş Adlarıyla Azez Türkmen Yerleşimleri.....	141
Tablo 4.3. Özgün ve Değişmiş Adlarıyla el-Bap Türkmen Yerleşimleri.....	144
Tablo 4.4. Özgün ve Değişmiş Adlarıyla Cerablus Türkmen Yerleşimleri.....	147
Tablo 4.5. Özgün ve Değişmiş Adlarıyla Münbiç Türkmen Yerleşimleri.....	151
Tablo 4.6. Afrin / Kurt Dağı Türkmen Yerleşim Yerleri Adları.....	155
Tablo 4.7. Halep'in Diğer İlçelerindeki Türkmen Yerleşim Yerleri.....	158
Tablo 4.8. Lazkiye'deki II.Abdülhamit Okullarının Mıntıkları ve İsimleri.....	162
Tablo 4.9. Özgün ve Değişmiş Adlarıyla Bayır-Bucak Türkmen Yerleşimleri.....	165
Tablo 4.10. Bayır-Bucak Bölgesindeki Diğer Türkmen Yerleşim Yerleri.....	168
Tablo 4.11. Hama Bölgesi Türkmen Yerleşimleri ve Bağlı Bulunduğu Yerler.....	176
Tablo 4.12. Humus Bölgesi Türkmen Yerleşim Yerleri ve Türleri.....	177
Tablo 4.13. Golan Şam ve Kırsalındaki Türkmen Yerleşim Yerleri.....	189
Tablo 4.14. Rakka ve Ötesi (Haseke, Deyr-i Zor) Türkmen Yerleşim Yerleri.....	198
Tablo 4.15. Diğer (Dera, Tartus, Süveyde) Türkmen Yerleşim Yerleri.....	205
Tablo 5.1. Lübnan'daki Türkler, Akraba Topluluklar ve Sayı Ortalamaları.....	242

ŞEKİLLER LİSTESİ

Sayfa No

Şekil E.1. Levant Bölgesi	336
Şekil E.2. Menbiç - Fırat Yöresinin Osmanlıca Yerleşim Haritası	337
Şekil E.3. 19.yy Sonu Halep Vilâyeti; Sancaklar, Kazalar ve Nahiyeler	338
Şekil E.4. Halep Kalesi ve Vatan.....	339
Şekil E.5-6. Türk Yurdu Dergisi ve Halide Edip’le Suriye Mektepleri Röportajı	340
Şekil E.7. 1920’nin Suriye Bağımsızlık Haritası	341
Şekil E.8. Manda Devletçikleri.....	342
Şekil E.9. Halep Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti Tarafından Büyük Millet Meclisi’ne Gönderilen Mektup	343
Şekil E.10-11. TBMM Misak-ı Millî Sınırları Haritaları	344
Şekil E.12-13. Arap Vatanı’nın Sınırları ve Onlara Göre Gasp edilmiş Arap Toprakları.....	345
Şekil E.14-15.Suriye’de Türkmen Yerleşim Yerleri Haritaları	346
Şekil E.16-17. Türkmen Ellерinin Birleşimi	347
Şekil E.18-19. Örneklem Türkmen Yerleşim Yerleri Çalışmaları	348
Şekil E.20-21. Lübnan (Kavaşra) ve Suriye (Bayır-Bucak) Türkmenlerinden İki Kesit	349
Şekil E.22. “Suriye’de Göçe Zorlanan Halk”	350
Şekil E.23. Karikatürist Emced Resmî’nin İfadesiyle; “Suriyede Zaman, İnsanları İstatistiklere Çeviriyor.”	351
Şekil E.24. Suriye Türkmen Tugaylarından Bir Kesit	351
Şekil E.25-26. Güvenli Bölgedeki Çobanbey Yerel Meclisi ile Ankara’daki Suriye Türkmen Meclisi’nin Dönem Başkanı Dr. Emin Bozoğlan.....	352
Şekil E.27. Suriye Türkmen Basınından Bir Örneklem: Türkmen’in Sözü Gazetesi.....	353
Şekil E.28. Hanna İsa’nın Yazdığı Türkmenler Filistin’de Kitabı	354
Şekil E.29. Suriye’de Son Sınırlar	355

Şekil E.30. Suriye Savaşında Son Bilanço	356
Şekil E.31. Suriye’de Türkmenlerin, Navvarların, Giritlilerin, Kafkas ve Balkan kökenlilerin, Doğu Türkistanlıların Konuşlanmaları.....	357
Şekil E.32. Lübnan’da Türkmenler, Giritliler, Merdalliler/Mardinliler, Sığınmacı Türkmenler ve Osmanlı, Çerkez, Arnavut Gibi Grupların Dağılımı	358
Şekil E.33. Filistin’de/İsrail’de Türkmenler, Mülteci Türkmenler, Türk Musevîler, Boşnak (Balkan) ve Çerkezlerin (Kafkas) Dağılımı	359

1. GİRİŞ

1.1. Çalışmanın Konusu, Önemi, Yöntemi, Amacı ve Ulaşılan Netice

Araştırma - incelememizin ana konusu Türk Milletinin tarihi içinde önemli bir yer tutan Türkmenler ve onların içerisinde de Levant, Bilâd'üş-Şam gibi isimlerle nitelenen Suriye, Lübnan, Filistin yani Doğu Akdeniz Türkmenleridir. Suriye, Lübnan ve Filistin'deki Türkmen yerleşim yerlerinin tarihî altyapısı / tarihsel arkaplanı üstünde durularak ve yer adları üzerine çalışarak elde edilen birikimin bir değerlendirmesi yapılacaktır. Tarihî altyapı öncelikle Suriye, Lübnan ve Filistin'in tarihî coğrafyasını niteleyen başlıca kavramlar ile aralarındaki belli-belirsiz sınırlar üzerinden ele alınacaktır. Akabinde Türkmenlerin bölgeye gelişine ve yerleşimine temel teşkil edecek şekilde Araplar (İslam) ve Türkler olmak üzere birbirini takip eden tarihsel periyotlar incelenecektir. Araplar dönemi; Halifeler, Emevîler ve Abbasîlerle birlikte aynı zamanda İslam dönemi olarak ele alınmıştır. Türkler dönemi de Selçuklular ile alt meliklik/atabeylik gibi kolları, uzantıları ve Zengîler, Eyyübîler gibi ardılları; başta Memlûk, Timur ve benzeri sultanlık/hanlık, beylik/emirlik gibi diğer Türk devlet organizasyonları; son olarak da uzun Osmanlı asırlarının serencamıyla birlikte ortak bir başlıkta değerlendirilmiştir. Küresel Savaşlar Dönemi bölümünde hem I.Dünya Savaşı ve onun getirdiği manda devletçikleri süreci, hem II.Dünya Savaşı ve yine onunla gelen bağımsız devlet olma süreçleri, hem de dünya çapında tesirleri olan iç savaşlar (Lübnan, Filistin/İsrail, Suriye) ve onlarla birlikte gitgide bölgenin düzeni olmaya başlayan, bitmek bilmeyen karmaşalar aynı bölüm içinde işlenmektedir.

Ayrı ayrı incelemeye alınan Türkmen yerleşim yerleri ve yer adları ise kapsam olarak geniş bir potansiyel sunduğu için bu manada en geniş ve en zengin alan olan Suriye toprakları; Halep yöresi, Lazkiye yöresi, Hama - Humus yöresi, Şam ve Golan yöresi, Rakka ve Doğu Suriye ile diğer Türk/Türkmen yerleşimleri ve akraba topluluklarla birlikte, belirli bir kaynak çeşitliliği içerisinde, tablolarla da desteklenerek müstakil bir bölüm halinde ele alınacaktır. Lübnan ve Filistin'deki Türkmen yerleşimleri ile Türkçe yer adları bölümünde Lübnan toprakları; Kuzey bölgesindekiler, Orta bölge ve Diğer kısmıyla üçe ayrılarak ve Filistin/İsrail toprakları da İsrail bölgesindekiler ile Filistin bölgesindekiler şeklinde ikiye ayrılarak inceleme-araştırmaya tâbi tutulmuştur. Son fasılda ise bölgesel durumlar üzerine değerlendirmeler yapılarak Suriye, Lübnan, Filistin Türkmenlerinin tarihsel ve kültürel birikimi ile yerleşim yerleri hususiyetleri evvela tespitler ve saptamalar bağlamında, sonrasında da güncel hâl ile gelecek planlaması adına somut öneriler bağlamında ifadelendirilmeye çalışılacaktır. Kapsam, kimi zaman komşu ülkelerdeki Türk/Türkmen yada

mülteci/sığınmacı varlığından toplumsal alışkanlıklara kimi zaman da dinî/millî sosyolojiye değin genişlemekte ve bakış açısında çeşitlilik arz etmektedir.

Türkmenlerle ilgili önemli derecede genel kaynak mevcuttur. Bunların bazıları tarihsel ve bazıları güncel bilgiler içermektedir. Ortaçağ kaynaklarından 20-21.yy kaynaklarına dek Türk ve İslam dünyasına mensup yazarların olduğu kadar Türk olmayan veyahut Müslüman olmayan yazarların da ehemmiyet arzeden çalışmaları bulunmaktadır. Günümüzle alâkalı kısımlarda ortaya konan çalışmalardaysa ya yöresel (örneklem: ülke, şehir), ya dönemsel (örneklem: 16.yy, 19.yy), ya da konusal (örneklem bir aşiret veya bir topluluğun dil hususiyetleri gibi) bir teklik/tekillik sözkonusudur. Suriye, Lübnan ve Filistin'in yani Bilâd'üş-Şam'ın / Levant'ın tamamına yönelik çalışmalar oldukça sınırlı olup verilen bilgilerin de teyide muhtaç olduğu görülmektedir. Bu bakımdan hem bu üç ülkedeki farklı tarihsel periyotlanmaların hem de birbirinden çok farklı tipteki kaynakların ve tarama bulgularının harmanlanması gerekmektedir. Tüm bunların Türkmen temelli ve onların varlık tapuları olan yerleşim yerleri, Türkçe adlar eksenli olarak toparlanması ve yoğurulması da öncelik taşımaktadır. Bu üç ülkedeki, özellikle de en önemlisi ve Türkmenlerin de neredeyse Irak Türkmenleri kadar yüksek bir kesafette bulunduğu Suriye'deki mevcut şartlar araştırmaları zorlaştıracı bir mahiyete sahiptir. Nüfus potansiyeli bakımından birbirine eşdeğer gibi gözüken Irak ve Suriye Türkmenlerinden ilk kısım ikinci kısımdakilere göre toplumsal bilinç ve kurumsal yapılar açısından yarım asır ya da en azından çeyrek asır önde görünmektedir. Bu durum Irak Türkmenleriyle ilgili kaynak ve irtibat zenginliğine de yansımıştır. Dolayısıyla bu gibi çalışmaların bundan sonraki çalışmalarla takviye olacağı, eleştirel kritiğe tâbi tutulacağı ve belki Ortadoğu'daki bütün Türklerin/Türkmenlerin tümünden ele alınarak farklı terkiplere ulaşılacağı umulmaktadır.

Başka bir nazar-ı dikkat noktası ise akademik çalışmaların tezin öznesi olan topluluklar için ciddi bir kıymet ifade etmesidir. Uzun bir nekahet döneminden çıkan, çıkmaya çalışan bölge Türkmenleri bilgi paylaşımlarından örgütlenmelerine kadar birçok alanda mevcut çalışmaları esas almaktadırlar. Tez konusunun içinden üretilen Kuzey Suriye veyahut Suriye'nin kuzeyindeki Türkmenlerle ilgili makaleler çarçabuk onların neşriyatlarında ve haber ağlarında paylaşıma/yayılmaya durmuştur. Yani bu alanda büyük bir açlık söz konusudur. Yöre insanlarına ait çalışmalarsa genelde bir derleme ya da edebî ürünlerin aktarımı hususiyetini taşımaktadır. Araştırma-inceleme çalışmalarıyla ortaya konulacak esaslar Türkmenlerin kaderdenk noktasında işlevselleştireceği ya da içselleştireceği bir görünüme bürünebilir. Zira yeni okuma-yazma öğrenen veya okulun rahle-i tedrisine yeni

giren meraklı bir öğrenci havasında oldukları gözlenmektedir. Türkiye merkezli resmî ya da sivil görüşlerin, yaklaşımların fazlaca sorgulanmadan hızla benimsenme keyfiyeti bu tip çalışmalarla iştigal edenlerin sorumluluğunu bir kat daha arttırmaktadır. Belki çeyrek asırlık bir müktesebattan sonra bu bilgilenme açlığı ve kendileşme, kurumsallaşma susamışlığı da giderilmiş olacaktır.

Çalışmanın yönteminde araştırma, inceleme, veri analizi, sentez, betimleme, örnekleme, karşılaştırma, birleştirme-bütünleme, eleştirme, tartışma, gözlem, tespit-öneri, saptama, planlama, özetleme, derecelendirme, görüşme-söyleşi, tarama, tablolaştırma, haritalandırma, tercüme etme, çözümleme, değerlendirme ve yorumlama gibi farklı yaklaşımlar farklı yer ve oranlarda tatbik edilecektir. Kaynak kullanımı olarak da çeşitlilik sağlanması adına hem akademik hem güncel yayınlar, hem resmî hem sivil veriler/datalar, hem Türkçe-Osmanlıca hem de başka dillerden elde edilen bilgiler; arşivlerden kütüphanelere, süreli yayınlardan tezlere, bildirilerden hâtıratlara hatta anlaşma metinlerinden haritalara değin farklı çağlar-dönemler, farklı disiplinlerden farklı yaklaşımlarla ve belli başlıklar altında değerlendirmeye tâbi tutulmuştur. Kaynakça kısmının tez içinde onlarca sayfalık bir yer işgal edeceği, konuların anlam bütünlüğü ve genişliği için yüzlerce dipnota başvurulacağı öngörülmektedir. Keza yerleşim yerleriyle ilgili tablolar ve şekiller (resim, harita, vesika) gibi eklerle de konunun daha iyi anlaşılması hedeflenmiş; bu suretle tezin görsel özeti çıkarılmaya çalışılmıştır.

Kaynaklar kısmına hem kişi bazlı ve hem kurum bazlı bakıldığında ise bazı kişi ve kuruluşların çalışma fazlalığı dikkat çekmektedir. Yayıncı olarak da resmî kurumlar, üniversiteler ve bölgesel araştırma-inceleme yapan stratejik merkezler öne çıkmaktadır. Kaynakça genelinde Türkçe olmayan kaynakların Türkçe kaynaklara oranı ise yüksek bir orandadır. Dil olarak da İngilizceden Fransızcaya, Arapçadan İbraniceye değin bir çeşitlilik söz konusudur. Kısaltmalar kısmında metin içinde kullanılan bazı kelime ve kavramların standart biçimde simgeleştirilmesi haricinde bazı kaynak adları ile konuları da kendine yer bulabilecektir.

Tez çalışmasında Suriye'deki, Lübnan'daki ve Filistin/İsrail topraklarındaki Türkmenlerin ortak tarihî varlığı, yerleşim yerleri ve tevarüs eden yer adlarıyla beraber araştırılıp incelenilmesi hedeflenmiştir. Geçmişten günümüze Türk Milleti haznesindeki bir topluluğun / toplulukların belli bir coğrafyadaki serüveni temelinde değişen dünya dengeleri, değişmeyen hususiyetler ve bu toplulukla/topluluklarla milletçe ortak yanlarımız, ayrışan yanlarımız ile diğer topluluklarla münasebetler de değerlendirme kapsamında olacaktır. Bu üç

ülkedeki Türkmen topluluklarının bugünkü vaziyetleri ve konuşlanmaları üzerine yapılacak saptamalar, tespit ve teşhisler aynı zamanda onların gelecek güzergâhlarının ne olacağı hakkında fikirler verecektir. Fakat bu bir dış politika ya da siyasî tarih çalışması değildir. Türkiye eksenli bir bakış açısıyla parçadan bütüne bir yolculuk ve içiçe geçmiş toplumların/toplulukların, sınırların, sorun ve sıkıntıların – herhangi bir taşın yekpare su havzasını halkalandırması gibi – sebep-sonuç olarak birbiri üzerindeki etkilerini anlama denemesidir.

Bu çalışmanın yapıldığı esnada Suriye, Lübnan ve Filistin’de / İsrail’de olup biten hadiseler, yaşanan süreçler ile bunların bölge ülkelerine ve dünya kanuoyuna yansımaları, son olarak da küresel bir salgının toplumsal hayat üzerindeki değiştirici ve dönüştürücü etkileri ister istemez konuların işlenişine renk verecektir. Bundan sonraki dönem ya da evrelerde bu etkiler ve yansımalar muhtemelen daha büyük olacak, belki önemli toplumsal değişimleri/dönüşümleri doğuracaktır. Dolayısıyla hiçbir topluluğun ve yeryüzünün neresinde olursa olsun hiçbir bölgenin dünyada yaşanacak hadiselerle kapalı veya kayıtsız kalması mümkün değildir. O yüzden bilmenin ve öğrenmenin bilgi analiziyle ve hayatın gerçekleriyle yüzleştirilmesi; araştırma ve incelemelerin de multi-disipliner (çok alanlı, farklı uzmanlıklı) bir anlayışla ve meselelere yaklaşım çeşitliliğinin getireceği fikrî zenginlikle, akademik literatür marifetiyle desteklenmesi gerekmektedir. Sorgu ve analizin, bilginin aynıyla aktarılması yerine yorumlanarak işlenmesinin esas olacağı ve mesleklerin, meslekî alışkanlıkların da ona uygun şekilleneceği yeni bir dünyaya doğru koşaradım gidilmektedir. Bu minvalde gösterilecek çabalar, ortaya konacak denemeler ve değerlendirmeler geleceğe hazırlık anlamında şimdiden önem arzetmektedir.

Çevremizde olan biten olayları Türk Milletinin bir parçası olan Türkmenler özelinde, uzun zaman bizle olup da yakın zamanda bizden kopan bir coğrafi düzlemde anlamak ve anlamlandırmak amacını güden bu çalışma bir farkındalık oluşturma amacını taşımaktadır. Hem Türkiye Türklerinin hem Levant / Doğu Akdeniz Türkmenlerinin başka başka araştırmalarla farklı zâviyelerden ele alınmasına her iki tarafın da ihtiyacı vardır. Hatta bu çalışmalara Ürdün, Mısır ve İran gibi Ortadoğu’nun diğer önemli ülkeleri ile Kuzey Afrika, Balkanlar ve Kafkaslar zeminindeki akraba toplulukların dahil edilmesi büyük resmin okunması noktasında elimizi kuvvetlendirecek, görüş açımızı muhkemleştirecektir. Hangi alanda ve konuda olursa olsun elde edilen bilgi manzumesinin ve ilmî materyallerin mutlaka çağın gereklerine göre tahlil edilerek çözüm endeksli sunumlar geliştirmeye gayret gösterilmelidir. Beyin takımı (think-tank) kuruluşlarının ve beyin fırtınası (brain-storming)

toplantılarının küresel ölçekteki siyasal, sosyal, ekonomik ve teknolojik hegemonya nezdindeki yönlendiriciliği bizim de aynı alanda iştigal etmemizle alâkalı hareket noktamız olmak durumundadır. Yapay zekânın (artificial intelligence) ve veri mühendisliğinin (data engineering) domine edeceği / kurgulayacağı bir yakın gelecekte klasik usullerin dışında bakış/görüş, yaklaşım ve yaratıcı değerlendirmelerle milletimize yer tutabilmemiz mümkün olacaktır. Çalışmanın içeriğindeki bazı farklı yaklaşımların ve çabaların bu minvalde hoşgörülmesi umulur.

Ulaşılan neticeler hususunda hüküm ve değerlendirme okuyana aittir. Zira sadece tez çalışmasına konu olan kesimler değil çalışmanın içinde geçen ya da geçmeyen ve fakat adı geçenlerle doğrudan yada dolaylı irtibatlı olan herkes hatta 8 milyara yaklaşan nüfusuna rağmen gitgide küçülen ve birbirine benzeyen yerkürenin bilinmeyen konumlarından hasbelkader okumalar yapacaklar da bu kapsamdadır. Ortadoğu ve dünyanın kalanının büyük bir kısmı dinler-mezhepler, kültürel ve etnik hususiyetler, örf-âdetler ve meşrepler mozaikidir. Örneğin bu bölgedeki bir Müslüman topluluğu/kliği ele aldığınızda aslında onunla etkileşim halinde olan diğer dinî toplulukları ve inanç kliklerini de önünüzde hazır bulabilirsiniz. Müslümanlık içerisindeki bir rengi, diyelim ki Sünnîleri ele aldığınızda Şîîler, İsmailîler, Alevîler, Nusayrîler, Dürzîler ve benzer/diğer grupları da derece derece ele almış oluyorsunuz. Aynı durum kavimler/etnisiteler için de, yöreler ve bölgesel ilişkiler için de geçerlidir. Türkmenleri incelerken Arapları, Farsları, Kürtleri, Ermenileri, Navarîleri, Süryanîleri, Keldanîleri, Nasturîleri, Ezidîleri/Yezidîleri, Yahudileri ve Levantenleri de incelemiş oluruz hatta Araplaşma kavramı üzerinden Araplaşanları veyahut Türkleşenleri, Kürtleşenleri, Ermenileşenleri, Yahudileşenleri de elimize almış oluruz. Bunlara muhacirler ve mülteciler ile akrabalıklar ve ayrışmalar, coğrafyalar arası toplumsal karışmalar da eklenince durum iyice karmaşık hale gelir. İnsan işte bu karmaşanın çocuğudur. Dahası insanlar aynı gruplara bile ait olsalar farklı karakter ve mizaçlara sahip oldukları¹ için genel değerlendirmelerin çabucak yanlışlanması mümkündür. Bu yüzden yanlışla paylarının gözönüne alınarak ve insan karakterinin genel eğilimleri, fitrî özellikleri çerçevesinde yaklaşımlar ortaya koymak daha sağlıklı olacaktır. Bu bakımdan insanların farklılığı adedince farklı çalışmaların olması da muhtemeldir.

¹ İsra Suresi 84. âyette vurgulanan husula ilgili farklı çeviriler durumun daha iyi kavranmasına yarayabilir: “Herkes, kendi mizaç ve meşrebine göre iş yapar.” – B.Bayraklı, “Herkes, kendi karakterine göre davranır.” – E.Aktaş, “Herkes, kendi tasavvur ve aklının verdiği istikamet üzere eylemde bulunur.” – M.İslamoğlu, “Herkes, kendi varlık yapısına uygun iş görür.” – Y.N.Öztürk [Erişim: 31 Temmuz 2020, <https://acikkuran.com>].

1.2. Giriş ve Güzergâh, Stratejik Temellendirme

“Halep Oradaysa Sivas Burada” yazısında Mustafa Oğuz Bayat, iç savaş öncesinde İlbeyli Türkmenlerinin 510 kilometrelik konar-göçerlik yolculuğunun merhalelerini kültürel motifleriyle birlikte ele almaktadır (Bayat, 2019: 12). Bu gibi yolculuklarda çokça seslendirilen barak havalarından² biri olan ‘Badeli Nahsen’ türküsü; “*Aman Suriye’den çıktım da neydi telaşım / Aman içeri bahçalarda kaldı öleşim*” diye başlamaktadır.³ Türkülerimizdeki hüznün bile pekiştirdiği coğrafi ve kültürel bütünlüğümüz sınırların ayrışmasına rağmen bizi birarada tuttu, ayırmadı. Kaderlerinin Türkiye’den ayrıldığı andan itibaren Suriye, Lübnan ve Filistin Türkmenlerinin yaşamla ölüm arasındaki tercih telaşı yörenin tarihsel arkaplanına ve Türkmen yerleşim yerlerinin başına gelenler de iç dünyalarına paralel bir biçimde yer adlarına tesir etmiş görünmektedir. İşbu temelde etraflıca değerlendirmelere ihtiyaç bulunmaktadır.

Ahmet Hamdi Tanpınar’ın “*Biz bu türkülerin milleti*” sözü günümüzde daha çok göç ve gurbet kavramları üzerinden değer kazanmaktadır (Vural, 2018: 2). Uygur Türklerinin tarihteki Göç Destanı şimdilerde Bilâd’üş-Şam / Levant Türkmenlerinin belki de edebî altyapısını bile oluşturmaya vakit bulamadıkları bir yazgıdır, yeni bir destan mayasıdır. Oysa tek başına ‘Ezo Gelin’ türküsü bile Osmanlı’nın gidişinden beri Suriye sınırının kuzeyi ile güneyini bağlayan bir kültür köprüsü gibidir. Ve orada geçen “*Nenneyle de ah bahtı karam nenneyle / Çık Suriye dağlarına bizim ele eleyle*” yakarışı çift taraflı tercüme-i hâl özeti hükmündedir (Altun, 2010: 132). Bu tekerrürlerin kader olmaması için dünyada olup bitenin ve yitip gidenin iyi okunması şarttır. Kendini ve kendi kültürel coğrafya atlasını bilmekle iş bitmiyor, sahnelenen oyunların farkında olmak ve analitik düşünmek, alternatif stratejiler üretmek de gerekiyor.

2001 yılındaki 11 Eylül Saldırıları sonrasında başlayan ve kısaca BOP diye bilinen Büyük Ortadoğu Projesi⁴ ile somutlaşan süreç, 2011 yılındaki Suriye İç savaşından beri asırlardır birlikte yaşadığımız ve fakat son yüzyılda ayrı düştüğümüz Türkmen kardeşlerimizi

² Türkmen uzun havası; adının Beydilli oymaklarından Barak Türkmenlerinden geldiği kabul edilmektedir (<https://aregem.ktb.gov.tr>, 2021).

³ Kilisli bir kaçakçı olan Badeli Nahsen’in hikâyesini anlatan bu türkü üzerinden bir taşra analizi için bkz: Çetin, M. (2016). Kilis Aynasında Osmanlıdan Cumhuriyete Modernleşmenin Taşrası yada Taşranın Modernleşmesi-2. [Erişim: 17 Aralık 2019, <http://www.fikircografi.com>].

⁴ Tam adı; Genişletilmiş Ortadoğu ve Kuzey Afrika Bölgesi ile Müsterek Bir Gelecek ve İlerleme için Ortaklık (Partnership for Progress and a Common Future with the Region of the Broader Middle East and North Africa). ABD, bunun içeriğiyle ilgili olarak Haziran 2004’te Beyaz Saray’dan 12 maddelik bir Bilgi Notu paylaşmıştır: The White House Office of the Press Secretary (June 9, 2004). Partnership for Progress and a Common Future with the Region of the Broader Middle East and North Africa. Fact Sheet, Washington DC.

de ciddi bir belirsizliğin içine itmiştir. Yeni Dünyanın Jandarması yahut Küresel Polis (USA Gendarme du Monde / The United States is the Global Policeman) pozisyonundaki Amerika Birleşik Devletleri'nin "The West and The Rest"⁵ (Batı ve Ötekiler) meydan okuması büyük devletlerin hedef bölge Ortadoğu'da vaziyet almasına ve 'vekâlet savaşları'⁶ suretiyle terörize grupların durumu daha da zorlaştırmasına neden olmuştur. Enerji kaynakları üzerinden gücün güçle sınırlanması mahiyetindeki olaylar Suriye haricinde Irak, Afganistan, Yemen, Somali, Libya ve hatta Lübnan gibi yerlerde de kısmen veya tümünden sürüp gitmektedir. Türkiye'nin tarihsel derinliğinin çeperlerinde olan olaylara kayıtsız kalması elbette beklenemezdi. Toplu ölümlerin ve kitlesel göçlerin yakın komşusu Türkiye, hatasıyla - sevabıyla bu cenderenin içine girmiş; Suriye'den Somali'ye, Lübnan'dan Libya'ya ve Afganistan'dan Doğu Akdeniz'e dek geniş bir kuşakta farklı görev ve stratejilerle kendini göstermiştir. Bunlardan bazılarının sonu ve sınırları şimdilik kestirilemese de 9-10 yıldır süren ve gitgide soğuma eğrisine giren Suriye Savaşının Türkiye'nin aktif rol aldığı orta yollu bir barışla neticelendirilmesi umulmaktadır.

Bölgedeki bin yıllık varlıklarıyla Suriye, Lübnan ve Filistin Türkmenleri tüm bu olup bitenlerden farklı derecelerde etkilendiler ve hâlâ etkilenmektedirler. Irak Türkmenleriyle birlikte Ortadoğu'daki Türk varlığının başat aktörü sayılan Suriye Türkmenlerinin birinci dereceden, Filistin ve Lübnan Türkmenlerinin ise nispeten ikinci dereceden etkilenmişlikleri söz konusudur. Keza ilk ikisine nazaran Filistin ve Lübnan Türkmenleri kültürel varlıklarını yaşatma hususunda da daha yalnız ve şanssız addedilirler. 2020'li ve 30'lu yıllar boyunca⁷ hem bu coğrafyalar hem de buraların sakinleri/yerleşikleri muhtemelen yine gündemde olacaklar ve Türkiye'nin adı geçen yerlerle ilişkileri yarar - zarar noktasında yine çokça tartışılacaktır. Artık hiçbir şeyin eskisi gibi olmayacağı bir süreci hesaba katarak ve kültürel kodlara daha fazla ehemmiyet vererek bu alanda çalışmak önem arz etmektedir. Aslında tarihî sorumluluğumuz ve kardeşlik hukukumuz da gelecek planlaması adına bunu ilzam ettirmektedir.

Suriye İç savaşına kadar Türkmenlerin Suriye'deki genel nüfus içerisinde birkaç yüz binlik yekûn oluşturan önemsiz bir topluluk olduğu inancı baskındı daha doğrusu yılların

⁵ Bu konuda en meşhur eser: Ferguson, Niall C. (2011). *Civilization: The West And The Rest*. Penguin Press, London.

⁶ Proxy war (temsili veya dolaylı savaş)

⁷ Koronavirüs üzerinden yepyeni bir çağ sürümü deneyen ve 2040'ların Homo-Deus (Yuval N. Harari'nin adlandırması; Tanrı rolüne soyunmuş insan), düşünebilen yapay zekâ ve kapsül ağılı algoritmalar (sistemik kurgu) projelerini tatbiki niyetlenenlerin yeni düzenlerine geçiş ancak düzensizliklerin artmasıyla kolaylaşır. Bu da bölgedeki fitne kazanının kaynamaya devam edeceğini göstermektedir.

önemsizleştirme propagandası hâlâ hükümfermaydı. Şimdilerde ise hem Suriye denklemindeki muhatap unsurlardan biri olarak hem de nüfusen birkaç milyonluk bir kitle olarak kabullenilmiş bir durumdadırlar. Bu neticeye ilâveten yaklaşık yarım milyonluk Kafkaslı (Çerkez-Çeçen), Giritli, Navarlı gibi Türk/Türkî toplulukların da Suriye içindeki varlıklarının tanınması, bilinmesi ve yöreyle ilgili hesaplara katılması hak kabilinden umulmaktadır. Aynı şekilde Lübnan'da ya yok diye bilinen ya da birkaç bin veya ençok 10 bin gibi zikrolunan Türk varlığı, 100 binin üzerindeki nüfusuyla ve çeşitliliğiyle Lübnan'ın iç politikasında ağırlık teşkil edecek bir potansiyelde seyretmektedir. Onları kapsamına alan bu gibi çalışmalar yarına dair varlıklarının tesciline kapı aralayacaktır ve onlarla aramızdaki her türlü bağı kuvvetlendirecektir. Filistin sözcüğüyle Türkmen kelimesinin yanyana getirilmesi akademik ve edebî mahfillerde bile pek sözkonusu değilken 50 binden fazla bir cesametle hem Filistin hem İsrail hem de Ürdün topraklarında varlığını sürdüren ve ciddi örgütlenmeler içinde bulunan Filistin Türkmenlerinin gerek kamuoyunda tanınması gerek haklarında ilmî/edebî çalışmalar yürütülmesi hedef gayelerden biridir. İsrail'deki Türk Musevîlerinden Lübnan ve Suriye'deki yakın-uzak akraba topluluklara kadar geniş bir perspektif içerisinde en azından Suriye Türkmenleri gibi Lübnan Türkmenleri, Filistin Türkmenleri tabirlerinin de literatürde daha çok yer alması ve gözden ırak tutulmaması sorumluluğumuzun kısmen de olsa yerine getirilmesi demektir. Benzer çalışmaların muhakkak arkası gelecektir.

İnsanın insanla ve coğrafyayla imtihanı yanı başımızda olan olaylardan bizi de mesul kılmaktadır. Neticede sesimiz de, sessizliğimiz de anlam ifade etmektedir. Asgarî şartlarda 4-5 bin yıllık bir maziye sahip ve neredeyse dünyanın yarısına ayak değdirmiş bir milletin son yüzyıl içindeki ideal bezginliği ve zihnî karışıklığı geçici bir durumdur. Farklı dönemlerde, farklı coğrafyalarda kendini ve yöneticiliğini ıspatlama yorgunluğunu aşmak bundan sonraki süreçte Türk Milletinin bilek gücüyle değil beyin gücüyle gerçekleştirebileceği bir iştir. Geleceğe dair düşler düşüncenin derinliğinde yaşarlar. Dolayısıyla düşüncelerimizin davranışa dönüşmesi ve değer ifade etmesi için topyekün kendimizi ve çevremizdekileri anlama çalışmalarına hız vermek durumundayız. Görene gün ışıdır; coğrafya ve kültür kardeşliğimiz karanlıkta kalanları da ısıtacaktır.

2. BÖLGENİN TARİHİ COĞRAFYASI VE TARİHSEL ALTYAPISI

2.1. Suriye, Lübnan ve Filistin'in Tarihî Coğrafyası

Kuzey Yarımküre'de Yengeç Dönencesi'nin hemen üzerinde yer alan bu üç ülke Arabistan, Mısır, Anadolu ve Mezopotamya gibi dört mühim medeniyet havzasının kesişim noktasındadır. Ayrıca Doğu Akdeniz ülkeleri olmak bakımından Hindistan ile İran üzerinden gelen deniz ve kara ticaret yollarının aktarım istasyonu olarak Asya ile Avrupa'nın ve dahi Kuzey Afrika'nın ticarî üssü pozisyonundadır. Yazılı tarihin başından itibaren önemli uygarlıkların ve güçlü imparatorlukların meşheri olan bölge günümüzde de Ortadoğu petrol ve su kaynakları ile Akdeniz'in doğusundaki hidrokarbon yatakları arasında aynı tarihî rolün benzer hareketliliği içinde yüzmektedir.

Suriye, Lübnan ve Filistin/İsrail toprakları 220 bin kilometrekarelik toplam yüzölçümüyle bugünkü Türkiye'nin 7/2'sine ancak tekabül etse de stratejik konumunun bereketini değerlendirmede tarihsel akış boyunca devamlılık göstermektedir. Halkları birbirine çok benzeyen bu 3 ülkenin birbirine hiç benzemeyen 3 ayrı yönetim biçimi bulunmaktadır. Uzun tarihî süreçte hükümdarlar ve feodal hâkimler gibi klasik yönetim şekilleriyle idare edilen Levant / Bilâd'üş-Şam bölgesi son yüzyılı itibariyle hem yeni isimlendirmelere hem de yeni yönetim biçimlerine hızlı ama sancılı bir geçiş yapmıştır. Ve henüz hazmedilemese de bu yeni kavramlar ve sınırlar, yeni egemenlik modelleriyle birlikte yeni sancılara sebep olmayı sürdürmektedir.

2.1.1. Kavramlar

Arapların çoğunlukla Suriyâ (سوريّا) şeklinde telaffuz ettiği Suriye sözcüğünün kökeninin Assurlulardan (Assyria) geldiği kabul edilmektedir (İshakoğlu, 2012: 31-33, Nöldeke, 1881: 443). Kelimenin İngilizce ifadesindeki (Syria) benzeşlikten öte Greko-Latince “y” harfinin “u” sesini karşılaması ve Aramîcedeki ‘Suryoyo’ sözcüğü ile Luvicedeki ‘Surai’ sözcükleri Suriye isminin etimolojisini açıklar gözükmemektedir (Rollinger, 2006: 283; Messo, 2011: 111-112). Bir müsteşrik/oryantalist adlandırması olan Suriye gibi Lübnan kelimesi de Osmanlı'nın ancak son dönemlerinde idarî adlandırmada kullanılmış, bundan öncesindeki uzun evrede ise o coğrafyadaki şehir adlarıyla isimlendirme yapılmıştır. Antik dillerden (İbranîce Lebanon, Latince Libanus, Süryanîce Lebnan) gelen Lübnan / لُبْنَان sözcüğü Samîcede beyaz anlamındaki ‘leban’ kökünden türetilmiş ve karla kaplı dağların beyaz görüntüsünden zamanla bütün ülkeye teşmil edilmiştir (Bilge, 2003: 244; Tekindağ, 1988: 101). Filistin / فِلَسْتِينَ kelimesi ise oldukça eski olup hem Kutsal Kitaplarda (Tevrat, İncil)

geçer hem de milâttan bin yıl önceki deniz kavimlerinden olan Pelesetleri/Filistleri niteler ve 19.yy sonlarında yayılmacı/kolonyal hesaplar adına İngilizlerce⁸ yöreye isim olarak tekrar kondurulur (Karaman, 1996: 90; Darkot, 1988: 636).

Bahse konu yerlere Fırat ve Dicle Havzası (Bereketli Hilâl) için kullanılan Mezopotamya⁹ ya da el-Cezîre'nin¹⁰ batısı olarak ayrıca konumlandırma yapılabilir. Fakat daha genel bir tabirle Ortadoğu¹¹ veya Batı Ortadoğu denilmesi daha doğru gibi gözükmemektedir. Zaman zaman bu kavramdan hareketle bölgedeki Türk varlığına Ortadoğu Türkleri/Türkmenleri denilebiliyor. Hatta bu adlandırmayla üretilmiş makale, rapor, dernek ve sempozyumlar bulunmaktadır.¹² Devamen bir yüksek lisans tezinin “Büyük Ortadoğu’da Küçük Ortadoğu: Lübnan” başlığından (Yurtsal, 2006: 49) hareketle Ortadoğu’nun da Ortadoğusu: Levant¹³ diyebiliriz. Tarihî derinlik ve kültürel coğrafya açısından içiçe geçmiş sayılan bu 3 ülkenin toplu konumu için Doğu Akdeniz veya Levant Ülkeleri tabirini kullanabiliriz. Dolayısıyla tez konusunu da Doğu Akdeniz / Levant Türkmenleri üzerine bir yer ve zaman değerlendirmesi gibi görmemizde sakınca yoktur.

Bir başka husus ise kimi kavramların süreç içerisinde olumsuz bir manaya bürünmesidir. Örneğin Ortadoğu kelimesinden türetilmiş ‘Ortadoğululaşma’¹⁴ tabiri günümüzde hem akademik hem de güncel yazılara konu olmaktadır ve karışıklık, düzensizlik, demokrasi dışılık, akla ve bilime düşmanlık, ayrımları kutsayıcılık gibi tamamıyla

⁸ Osmanlılar da 19.yy’ın II. yarısından itibaren bu tabiri Beyrut Kırsalı için (Lübnan Dağı / Cebel-i Lübnan) kullanmışlardır. Fakat bu tabirin tüm yöreye teşmilinin somut hâli olan bugünkü Lübnan I.Dünya Savaşı esnasında İngilizler ve Fransızlarca yaratılmıştır.

⁹ Antik Yunanca’da Irmak Ortası veya Nehir Arası anlamına gelmektedir. Mesos; ara, orta ve Potamos; ırmak, nehir anlamlarındadır (Köroğlu, 2011: 11-12; Tekin, 2014: 112).

¹⁰ Arap kaynaklarında Mezopotamya için kullanılan kavram; Ada veya Sular Arasındaki Kara anlamında. Bazı kaynaklar ise bölge için Cezîret-i Asur, İklim-i Asur kavramlarını kullanmaktadır (Şeşen, 1993: 509; Karan, 2016: 114-115)

¹¹ Batılı strateji ve siyaset adamlarının 20.yy başında ortaya çıkardıkları bu kavram İngilizcede The Middle East, Fransızcada Le Moyen Orient, Arapçada eş-Şark’ul-Evsat şeklinde ifade edilmektedir (Deniz, 2012: 149).

¹² Bu noktada Ortadoğu Stratejik Araştırmalar Merkezi’nin (ORSAM) Eylül 2014’te düzenlediği “Ortadoğu Türkmenleri Sempozyumu” etkin bir örnek olarak görünmektedir. Bkz.: ORSAM Tutanakları (2014). Ortadoğu Stratejik Araştırmalar Merkezi, No 35, Ankara. Keza BŞEÜ ve TİKA işbirliğiyle Mayıs 2014’te Bilecik’te düzenlenen “Ortadoğu’da Türkmenler Sempozyumu” da örnek olarak verilebilir. Bkz.: Uluslararası Tarihte ve Günümüzde Ortadoğu’da Türkmenler (Irak-İran-Suriye) Sempozyumu (2018). A. Bakır, & A. Altungök (Ed. Kur.). Kerkük Vakfı, İstanbul.

¹³ Fransızca ‘doğmak’ anlamındaki Lever sözcüğünden yada Latince ‘yükselme’ manasındaki Levare sözcüğünden üretilen ve Doğu, Akdeniz’in Doğusu anlamına gelen bir kelime. İtalyancası ise Levante.. I.Dünya Savaşı sonrasında bir ara Fransız Mandasındaki Suriye ve Lübnan için kullanılmıştır (Turan, 2003/DİA-27: 145; Oban, 2007: 337).

¹⁴ İngilizcesi ‘Middle Easternization’ olan Ortadoğululaşma kavramıyla ilgili biri yerli biri yabancı olmak üzere iki örnek makale: Oğuzlu, T. (2008), Middle Easternization of Turkey’s Foreign Policy: Does Turkey Dissociate from the West? *Turkish Studies*, 9(1), 3-20 ve Luong, P. J. (2003). The Middle Easternization of Central Asia. *Current History*, 102(666), 333-340.

menfi/negatif tanımları ihtiva etmektedir. Aslında inceleme alanımızdaki üç ülke de bu bağlamdaki Ortadoğululaşmanın kapsama alanına girmektedir. Buna ek olarak bölge ülkelerinin birinin adından türetilen ‘Lübnanlaşma’¹⁵ tabiri olumsuzluk içre olumsuzluk içeren bir kavram numunesi gibi durmaktadır. Dahası Levant’ın en büyük ülkesi olan Suriye bile 2011 yılından beri Lübnanlaşmıştır. Filistin ve/veya İsrail ise 70 küsur yıllık, zaman zaman ivmesi artan ya da azalan ama bitmek nedir bilmeyen bir kavgaın sahnesi olmayı sürdürmektedir. Yani netameli bir coğrafyanın ortak komşuluğu içinde birbirinden çok farklı gibi gözüken 3 ayrı ülkesinin insan profili aslında düşünce ve davranış açısından fazlasıyla benzeşmektedir.

Tarih boyunca fillerin tepişme mekânı olan Ortadoğu’nun ezilen çimenleri ise her zaman Doğu Akdeniz’in yerli/otokton halkları olmaktadır. Bunlardan biri olan Türkmenler için yukarıda kullanılan Ortadoğu pekiştirecine benzer “Türk’ün de Türk’ü” nitelemesini kullanmamız mümkündür. Türkmen tabiri 11.yy’dan beri Oğuz/Guz topluluklarını vurgulamakta olup (Sümer, 1999: 2; Gumilev, 2002: 332) etimolojik olarak Kaşgarlı ve Reşideddin’e göre ‘Türk-mânend’ (Türk simalı, Türk’e benzer), İbni Kesir’e göre ‘Türk-ıman’ (Müslüman Türk) şeklinde ifadelendirilmektedir (Turan, 1980: 86-88; Bahadır Han, 1980: 18-19; Kara, 2006: 28). Fakat yaygın algı Halil İnalıcık’ın “Gerçek Türk” tespitine muvafık olarak şekillenmiş ve yine onun ‘Koca-man’ örneğindeki –man ekinden hareketle (İnalıcık, 2014: 268) ‘Türk-adam’ gibi bir manayı ihtiva etmiştir (Altungök, 2016: 34-35). Bugün hem Batı Türkistan / Türkmenistan ve Kafkasya, hem Türkiye ve Balkanlar, hem de Ortadoğu – Türkmeneli coğrafyalarında bu mana hükümfermadır. Dahası 12.yy’dan itibaren Anadolu coğrafyasının birçok bölümü için yabancı kaynaklarca Torkia, Turcae, Turkhia terimleri Turcomanie, Turkomania, Turkmenia tabirleriyle birlikte kullanılagelmıştır (Erendor, 2016: 189; Koca, 2008: 18; Özalp, 2008: 11-12). Çin kaynaklarında bile T’e-chumeng ve Tö-Kö-möng ya da T’ö-kü-Möng şeklinde topluluk ve yer adı olarak geçmektedir (Divitçioğlu, 1994: 60; Kafesoğlu, 2002: 583).

Faruk Sümer, Türkmen kelimesinin son hecesindeki –men’in mübalâğa eki olduğundan hareketle ‘öz-Türk’ gibi bir anlam taşıdığı üzerinde durmuş ve 11. yy’dan itibaren Oğuzlar’a verilen ad olarak kabul ettiği Türkmenlerin yaşadığı Seyhun Boyları, Harizm, İran, Anadolu - Suriye gibi bölgeler hakkında detaylı bilgiler sunmuştur (Sümer, 2012: 607-611).

¹⁵ Lübnanlaşma / Lebanization tabiri tıpkı Balkanlaşma (Balkanizasyon / Balkanization) terimi gibi bölünmüşlüğü, parçalanmayı ve kristalize olmayı içermektedir. Örneklem için bkz.: Safire, W. (21 April 1991). On Language; Izationization. *The New York Times Magazine*, p. 18 ve Rosenfeld, S. S. (26 April 1991). Worse Than Being Lebanized. *The Washington Post*, p. 8.

Tıpkı Mehmet Saray¹⁶ ve Türkmen isminin İslam kaynaklarında ilk olarak Makdisî'nin (10.yy) eserinde geçtiğini öne süren Sergey Agacanov gibi Ortaasya Türkmenleri üzerine kalem oynatan Soltanşa Ataniyazov ise Oğuz boy yapılanmasının Türkmen halılarında 24 göl yapma geleneğiyle birlikte (4'erden 6'ya veya 12'şerden 2'ye bölme şeklinde) yaşatıldığından söz etmektedir (Agacanov, 2013: 22; Ataniyazov, 2011: 27). Bundan başka Türkmen kelimesindeki ilk heceye kök sayılan “tur” sesini ‘Boğa’ ve ikinci hecedeki “man” sesini ‘Koç’ olarak anlamlandıranlar veyahut; Farsçada ok ve yay anlamına gelen ‘tir–keman’ sözcüklerinin birleşiminden yola çıkanlar da bulunmaktadır (Bayat, 2005: 82-83; Turan ve Dinç, 2015: ix).

Sonuç olarak hem esas aldığımız coğrafya (Levant / Doğu Akdeniz: Suriye, Lübnan, Filistin) hem de özne olarak ele aldığımız topluluk (Türkmenler) önemli oranda zaman ve zemin derinliğine sahip olduğu için bu tip çalışmalara sınırlı - sorumlu (tarihsel arkaplan ve yer adları) bir inceleme-araştırma imkânı tanımaktadır. Bunun değerlendirmesi ise olguların ve algıların analizi üzerinden güncel meselelere dair problem tarayarak çıkış yolları aramak şeklinde olacaktır. Zira *“Tarih, coğrafyanın dördüncü boyutudur; ona zaman mana verir”* (Hendrik van Loon).

2.1.2. Sınırlar

Ortadoğu’da ya da Levant’ta sınırlar da yazgılar gibi değişkendir. Suriye ile Lübnan’ın tabîî birlikteliği ile başka bir ülke üstüne konan İsrail’in zoraki Lübnan ve Suriye ilgisi tezat teşkil etse de özünde ülke hudutlarının teorik olduğunu ispatlayan bir kesişim kümesi halindedir. İç savaş öncesinde 185 bin km²’lik bir alana sahip olan Suriye’nin 2019-2020 itibarıyla 17,5 - 18 milyonluk bir nüfusu bulunmakta (www.worldometers.info, 2019; <https://cia.gov/library>, 2020), artı 6 milyon kadar başka ülkelerde yaşayan mülteci/sığınmacı nüfus da ilave olarak durmaktadır (<https://data2.unhcr.org>, 2019). Başkent Şam halen en büyük yerleşim hüviyetini taşısa da 9 yıllık çatışma periyodu Halep, Hama, Humus, Lazkiye, Rakka gibi şehirlerin nüfuslarını ciddi oranda eritmiş ve demografik yapının yer değiştirmesine sebep olmuştur. Hâlihazırda muhalefet merkezi görünümündeki İdlip 2 milyon veya üzeri kabul edilen nüfusuyla ülkenin ikinci büyük şehri konumuna yükselmiştir. Suriye, etnik ve mezhebik açıdan önemli bir çeşitliliğe sahip olsa da Arap kimliği baskın kimlik olup Türkmenlerle Kürtler ikinci ve üçüncü sırada yer almaktadırlar. Mezhep olarak Sünnîlik

¹⁶ İslam Ansiklopedisindeki “Türkmenler” maddesinde baştan sona Ortadoğu ve Anadolu’ya gelmeyen Türkmenleri mevzu etmekte; son 150 yıllık tarihleriyle yöresel boy ve oba adlarını detaylıca ele almaktadır (Saray, 1988: 661-673).

mensuplarının % 85’lik kahir ekseriyetine rağmen (Turan, 2003: 28; Bakır ve Pekin, 2019a: 90) etnik unsurların her birindeki dinî ve mezhebî çeşitlilik durumu daha da karmaşık hale getirmektedir.

10 bin km²’nin az üzerinde bir alana sahip yani Bursa ilimiz büyüklüğündeki Lübnan’ın 2019 nüfusu 6 milyonu aşmış durumdadır. Bu nüfusun da % 60’a yakını Müslüman,¹⁷ % 40 civarı Hristiyandır. Akkar, Baalbek-Hirmil, Beyrut, Bekaa, Lübnan Dağı / Cebel-i Lübnan, Güney, Kuzey, Nebatiye şeklinde 8 bölüme ayrılan Lübnan’ın başkenti ve en büyük kenti Beyrut (yarım milyon) orta kesimdeki Cebel-i Lübnan’ın Akdeniz ucunda çifte bölge olarak konuşlanmıştır. Dinî ve mezhebi çeşitliliğinin tersine Arapça üzerinden çok yüksek oranda (% 95) Araplık kimliğine sahip olan Lübnan’ın kendi nüfusunun 2,5 katı (15 milyon) kadar da başta Brezilya, Arjantin ve Kolombiya olmak üzere Amerika kıtasında diaspora / ülke dışı nüfusu bulunmaktadır (Kor, 2011: 5-10; DİA, 2003: 243-244; Hourani ve Shedadi, 1992: 77-78).

Filistin Türkmenleri olarak konuya dahil ettiğimiz kimselerin yerleşim yerleri iki ayrı yönetimin egemenliğinde gözüke de asıl kontrol bir üst yönetim/denetim pozisyonundaki İsrail’dedir. 5 çeyrek asırlık planlamanın ve 3 çeyrek asırlık bir uygulamanın eseri olan İsrail 22 bin km²’lik bir yüzölçüme (Van’dan biraz daha büyükçe) ve 8,5 milyonun üzerinde bir nüfusa sahiptir. Bunun % 80’i Musevî,¹⁸ % 15’i ise Müslüman olarak ayrılmaktadır. Kudüs şehri de hem İsraililerin hem Filistinlilerin başkenti olmaya vaziyet etmektedir. Kâğıt üstünde var gözüken fakat fiilen tamamen İsrail kontrolündeki Filistin Ulusal Yönetimi ise Batı Şeria ve Gazze’den oluşan 6 bin küsur kilometrekarelik¹⁹ 2 parça toprakta, 5 milyon civarında bir nüfus bandına sahip bulunmaktadır ki bu nüfusa yaklaşık 900 bin civarındaki (% 17) Musevîlerle 400 bin civarındaki (% 8) Hristiyanlar dahildir (DEİK, 2017: 2). Bunun dışında başta Ürdün olmak üzere komşu ülkeler de 3 milyonu aşkın Filistinli mülteciyi topraklarında barındırmaktadır. İlâveten İsrail’deki Müslüman nüfusun çoğunluğu da Filistinli Araplara aittir.

Sınırların değişkenliğine güncel ek olarak Suriye’nin eski sınır komşularına (Türkiye, Irak, Ürdün, İsrail ve Lübnan) şimdilerde Rusya, İran, Amerika ve Suriye Demokratik Güçleri (SDG) ile Özgür Suriye Ordusu (ÖSO) ve Heyet Tahrir’üş-Şam (HTŞ) da ilâve olmuş durumdadır. Şam Yönetimi veya Esad Rejimi diyebileceğimiz Suriye Merkezî Hükümeti,

¹⁷ Müslüman nüfusun 3/1’i Sünnî, 3/2’si ise Şîî vb. türevleridir (Turan, 2003: 28).

¹⁸ Musevîlik dini içinde köken olarak Yahudi soyundan (İsrailoğulları / Beni İsrail) gelenlerin azınlıkta olduğu kabul edilmektedir.

¹⁹ Batı Şeria: 5860 km² ve Gazze: 360 km² = Tekirdağ: 6200 km² (DEİK, 2017: 2; www.harita.gov.tr, 2018)

Rusya ve İran'ın fiilî desteğiyle mevcut Suriye yüzölçümünün % 60 civarına hâkim olup (www.stratejikortak.com, 2019) geri kalan % 40'ın içinde ise ABD + SDG²⁰ temelli en büyük parça Kuzey ve Doğu Suriye Otonom Yönetimi başta olmak üzere Türk Ordusu'nun denetimindeki Güvenli Bölgeler (Safe Zones) ile Suriye Muhalefeti'nin (ÖSO + HTŞ) elindeki İdlip Bölgesi gibi bölümler bulunmaktadır.²¹ Üstelik ülkenin önemli su kaynaklarının olduğu Golan Tepeleri (1800 km²) uzun zamandır İsrail'in işgali hatta ilhakı altındadır. Yayılmacı/emperyal komşu İsrail sadece Suriye'nin değil Lübnan'ın güneyini de yirmi yıla yakın bir zaman elinde tutarak burada da kendince bir iz bırakmıştır. Dahası Kudüs'ü İsrail'in başkenti olarak tanıyan ve Büyükelçiliğini buraya taşıyan Amerikan Devleti, Golan Bölgesinin (Golan Heights) İsrail'ce ilhakını tanıma hazırlıklarını tamamlamakla meşgul bir haldedir (www.timesofisrael.com, 2019).

Din/inanç, mezhep, akım/ideoloji, etnisite, sınıf/statü, kabile, bölge vb. bilumum kavramlar üzerinden 'dünyanın en kolay çatışma çıkarma coğrafyası' olan Ortadoğu'da sınırlar adeta cephe hatları gibidir. Güncel durum beyanı halinde Levant ülkelerini örneklem olarak durum ve düzen bakımından şu şekilde tablolatabiliriz:

Tablo 2.1. Levant Ülkelerinde Hâl ve Nizam

* S U R İ Y E — İçsavaş ve Bölünmüşlük + Göç Mühendisliği, Ayrışmışlık Düzeni
* L Ü B N A N — Pasif İşgal (Dış Tesir + Potansiyel İç savaş) + Belirsizlik ve Göç
* F İ L İ S T İ N — Aktif İşgal ve Direniş, İkiye Bölünmüşlük + Ümitsizlik ve Göç

Bu 3 ülkedeki Türkmenleri ve yerleşim yerlerini hem bu durum karmaşası hem de diğer topluluklarla karışmışlık noktasında ele almamız gerekeceğinden sayılar, listeleme ve yer adlarının tespiti gibi hususlarda zorluklar yaşanabilir. Dahası bahse konu olan tarihî ve coğrafi sınırların eskiden beriye içiçe geçmişliği halinin dışında; yatay ve dikey toplumsal hareketlilik de geçmişe nazaran şimdilerde daha fazla, olayların akış hızı ise baş döndüren bir seviyede seyretmektedir. Sınırların sınırsızlığı sorunu gerek konumuz itibarıyla ve gerekse Doğu Akdeniz / Levant Bölgesiyle alâkalı yapılacak tüm çalışmalarda karşımıza çıkacak gibi durmaktadır.

²⁰ Öncülüğünü PYD'nin (Partiya Yekîtiya Demokrat – Demokratik Birlik Partisi) yaptığı, ağırlığını YPG'nin (Yekîneyen Parastina Gel – Halk Savunma Birimleri) oluşturduğu ve arkasında Amerika Birleşik Devletleri'nin olduğu yapı.

²¹ Detay olarak bilhassa Suriye'deki Türkmen nüfusunun yoğun olduğu Kuzey kesimleri için tez içinden makale olarak üretilen "Kuzey Suriye'deki Türkmen Yerleşim Yerlerinin Çağdaş Tarihi ve Stratejik Altyapısı Üzerine Genel Bir Değerlendirme" çalışmamızın 'Giriş', 'Kuzey Suriye Tabiri ve Coğrafyası' bölümleri ile 'İç Savaş ve Türkmenler' bölümünün son kısmına bakılabilir (Bakır ve Pekin, 2019b: 90-92 ve 109-110).

Son hızla gelişen teknoloji gitgide sınırların anlamsızlaşmasına ve küreselleşme korosuna Afrasya halklarının da bir şekilde dahil edilmesine/ettirilmesine neden olmaktadır. Kavimler Göçü'ne benzer şekilde küresel bir göç tsunamisi yaşanmakta ve başta Suriye olmak üzere Ortadoğu'dan hem çevre ülkelere hem deniz aşırı ülkelere canhıraş bir yönelim göze çarpmaktadır. 2015 sonbaharında Türkiye'nin gözde bir tatil beldesinin (Bodrum) sahiline vuran Aylan Bebek fotoğrafı,²² bölgede çıkarılan çatışmalar indeksinin de remzi gibidir. Kavramlar ile sınırlar bu bakımdan hem tanımlayıcı hem de tanımları ortadan kaldıracı bir keyfiyet taşımaktadır.

2.2. Araplar (İslam) Dönemi

Paleolitik (Eski Taş) Devirdeki Natuf Kültüründen (Natufian) beri Doğu Akdeniz'de yerleşim izleri görülse de (Grosman, 2019: 622) medeniyet, ağırlıklı olarak MÖ 3 – 4 binlerden itibaren Mısır ve Mezopotamya uygarlıklarıyla birlikte başlatılır (Dağ, 2004: 19). Sümer, Ebla, Asur, Akad, Amurri, Hurri, Hitit, Yamhad, Mitanni gibi siyasî organizasyonlara mekân olan bölge (Bademci, 2014: 21; Dağ, 2004: 19-20; Erendor, 2016: 39-42), tarihin en eski yazılı antlaşmalarından Kadeş'in (MÖ 1258) kalıntılarını bugünkü Humus Vilayeti içinde barındıran bir özelliğe sahiptir. Fakat asıl günümüze intikal eden yapının şekillenmesi MÖ 1200'lerde başlayan Levant Göçleri (Deniz Kavimleri) ile oldu ve Fenike, Aramî, İbranî, Kenanî, Babil, Filist (Peleset) gibi topluluklarla beraber (Karaman, 1996: 89-90; Erendor, 2016: 43-44) Samî - Arap kabileleri de yörede görülmeye başlandı.²³ Sonraki Pers, İskender ve Roma gibi imparatorluklar dönemlerinde bir varlık gösteremeyen (Dağ, 2010: 2) ve kabileler halinde yaşayan Araplar, Doğu Akdeniz bölgesinde seyrek olarak devletleşebildiler. Doğu Suriye'deki Qedar/Kaydar (MÖ 750 - 410) ve Orta Suriye'deki Emesa (MÖ 64 - MS 300'ler) hanedanından sonra İslam'ın doğuşuna dek siyasî teşekkül olarak sadece Güney Suriye'deki Gassanî (220 - 636) Devleti mevcuttu (Ağırakça, 1996: 397; <https://worddisk.com>, 2018-19).

Hazret-i Muhammed'in peygamberliği döneminde Müslüman Araplar, Bizans vassalı Hristiyan Araplarla Filistin – Ürdün sınırındaki Lût Gölü yakınlarında (Mute 629) karşı karşıya gelseler de (Algül, 2006: 385) Halife Ebu Bekir devrinde başlayan ve Halife Ömer devrinde tamamlanan fetihlerle hem Gassanîlere son verdiler hem de Bizans İmparatorluğu'na ait tüm Levant ve Mısır topraklarını aldılar. Bu esnadaki savaşlardan Ecnadeyn (634) Kudüs

²² Aylan el-Kurdî (Eylül 2015)

²³ Arap kelimesinin geçtiği bilinen en eski kaynak olan MÖ 9.yy'a (853) ait bir Asur tabletinde Hama'nın kuzeyinde oluşturulan savaş koalisyonunun karşı cenahında yer alan bir Bedevî kabilesinden bahsedilir. Ayrıntı için bkz.: Acar, Ö. (2010). Arap Teriminin Kökeni. *Nüşa*, 31, s. 75.

ile Remle arasındaki Filistin topraklarında, Demirköprü (637) Halep ile Antakya arasındaki Kuzey Suriye topraklarında gerçekleşti; Şam/Dımaşk (635-36), Kudüs ve Halep (637) gibi önemli merkezler de askerî kuşatmalarla ele geçirildi (İshakoğlu, 2012: 53-54; Erendor, 2016: 46-47; Karaman, 1996: 90-91, Yazıcı, 1997:240). Hz. Ömer tarafından Şam Valiliğine getirilen (639) Ebu Süfyan'ın oğlu Muaviye (Tomar, 2010: 311), Halife Osman zamanında gücünü arttırıp Lübnan'a da hâkim olduktan sonra (Bilge, 2003: 244) IV. Halife Ali'ye karşı harekete geçti. Rakka yakınlarındaki Sıffin Savaşında (657) iki taraf yenilemeyince iki ayrı Halifelik ortaya çıktı; Kûfe (Irak) merkezli meşru olanı Hz. Ali'nin vefatıyla yerini Şam (Suriye) merkezli muhalif olanına bıraktı ve Emevîler ismiyle klasik bir hanedan devlet dönemi başladı (Yiğit, 2009: 107; Yazıcı, 1997: 240).

Bu dönem Bilâd'uş-Şam²⁴ eksenli ve Ortaasya'dan Hindistan'a, Marmara Denizinden Kuzey Afrika'ya dek uzanan bir büyük imparatorluk dönemi olarak fazla uzun sürmedi (661 - 750). Doksan yıllık Emevîler devrinde Araplar ile Türkler, Kafkasya ve Ortaasya'da sürekli mücadele halinde bulunduklarından Ortadoğu coğrafyasına yönelik bir Türkmen yerleşimi pek mümkün olmamıştır. Buhara Hükümdarı Kabaç Hatun'un²⁵ Emevîlerin Horasan valisi Ubeydullah bin Ziyad'la yaptığı anlaşma (676) gereği Basra'ya yerleştirilen birkaç bin Buharalı (Yılmaz, 2013: 442; Özcan, 2002: 319-320) ile Emevî Halifesi Abdülmelik zamanında Dımaşklı bir yalancı peygamberin ortadan kaldırılması (698) için Maverâünnehir - Fergana'dan muhafız birliği olarak Şam'a getirilen Türk askerleri (Umar, 2002a: 594) gibi iki istisnayı hariç tutuyoruz. Irkçı ve kabileci tutumları nedeniyle Abbasî + Mevalî²⁶ işbirliğiyle yıkılan Emevîlerden (Ümeyyegoğulları) sonra Suriye mihver olma özelliğini yitirmiştir. Adı bir destan kahramanı (Albayrak, 1994: 195) olarak algılanan Türk komutan Ebu Müslim'in Horasan'da başlattığı bir isyanla (747-750) kurulan Abbasî iktidarında Türkler/Türkmenler, gerek devlet kademelerinde gerekse de Mezopotamya / el-Cezîre ve Levant / Bilâd'uş-Şam topraklarındaki yerleşim yerlerinde varlıklarından çokça söz ettirdiler.

Türk komutanlar öncülüğündeki ortak bir ihtilâlle başa gelen Abbasîler iktidarlarının ikinci yılında (751) Çinlilerle yapılan Talas/Ahlat Savaşında da bu ortaklığı başka bir biçimde sürdürmüşlerdir. Araplarla Türkler arasındaki bu stratejik ortaklık Müslümanlığın Türkler arasında yayılmasına ve Türklerin Ortadoğu coğrafyasında da etkin bir rol oynamasına neden

²⁴ Şam Beldeleri / Levant Ülkeleri: Suriye, Lübnan, Filistin ve Ürdün (Tomar, 2010: 311).

²⁵ Kınık Hatun, Hayl Hatun yahut Feth Hatun gibi isimlendirmelerle de anılmaktadır (Göksu, 2011: 266).

²⁶ Arap olmayan II. sınıf Müslümanlar (Türk, Fars, Berberî vb.) hatta Arapların azatlı kölesi hükmünde konumlandırılanlar. Bu konuda ilginç bir yazı: Duman, Ç. (2013). Türklerin İslamiyeti Kabulü ve Mevali Meselesi. *Türk Yurdu*, 315, 65-70.

olacaktır. Abbasî halifelerinden Mansur (754–775), Mehdi (775–785), Harun Reşid (786–809) ve özellikle Memun (813–833) ile Mutasım (833–842) dönemleri Türk nüfuzunun ordu - devlet bürokrasisi üzerinde temellenmeye başladığı zamanlardır. Bilhassa Halife Mutasım'ın hususen Türk askerleri için kurdurduğu Samarra şehrini başkent yapması devlet idaresinin doğrudan ya da dolaylı yöntemlerle yarım asırdan fazla bir zaman²⁷ Türklere geçişine sebep olacaktır (Pamukçu, 1994: 18-20; Altun, 2010: 19-20; Bakır, 2016: 19).

Abbasîler devrinde Mezopotamya'dan başlayarak Türk/Türkmen yerleşimin girizgâh yaptığını ve Levant - Mısır bölgesinde Tolunoğulları (868 - 905), İhşitler (935 - 969) gibi Müslüman - Türk devletlerinin sonrakileri müjdeleme bâbında tohumlandığını müşahade etmekteyiz. Devlet otoritesinin zayıfladığı demlerde öne çıkan Hamdanî (944-1004), Fatimî (909-1075), Karmatî (899-1078), Mirdasî (1024-1080) gibi siyasî organizasyonlar ile İhşitler, Selçuklular, Türkmen Emirler, Artuklular, Zengîler ve Eyyübîlerin hem birbirleriyle hem de Haçlılarla, Bizanslılarla yapacakları mücadele Doğu Akdeniz diyarının kaderini belirleyecektir (Dağ, 2015: 12; Erendor, 2016: 50-54).

2.3. Türkler Dönemi

Ortadoğu tarihi ve coğrafyasındaki içiçe geçmişlik Arap döneminden Türk dönemine geçiş için de söz konusudur. Kuruluşu milletlerarası bir koalisyona dayanan ve 5 asır süren Abbasîlerin daha ilk asrının sonlarında bölgeye peyderpey ama ciddi rakamlarla yapılan Oğuz/Türkmen yığınağı yöredeki Türk nüfuzunu 9.yy'da başlatmamıza dayanak olmuştur. Buna paralel bir biçimde Abbasîler Türklerden yalnızca memlûk/gulâm²⁸ olarak yararlanmadılar; aynı zamanda Afşin, Aşnas, İnâk, Boğa, Tolun, Cuf, Tüzün, Muhammed b. Süleyman, Tuğç b. Cuf, ve Hammad, Mübarek, Beşir, Fereç, Tulga, Züheyr, Şakir et-Türkî'ler gibi ordu komutanları ile Bermekoğlu Yahya, Ubeydullah b. Yahya, Feth b. Hakan, Bayık Beg, Yahya Hursî, Müzahim, Urhuz, Vasıf, Sûloğlu İbrahim, Yarcuh, Bermekoğlu Halid, Emacur, Kavus, Yezid b. Abdullah, Musa b. Otamış, İshak b. Kündacık, Beckem, Alptekin gibi devlet adamları çıkararak (Bakır ve Pekin; 2020: 246) Türklerdeki teşkilatçılık vasfının zamanla bir nüfuz halkası oluşturmaya yol açtılar. Bunun yanısıra Ebu'l-Mutemir Süleyman b. Tarhan, Abdulhamid İbn'ut-Turkî el-Huttalî, Abdullah İbn Mübarek, Mutemir b. Süleyman, Cafer et-Türkî, El-Firyabî el-Kebir, El-Hureymî, Amr b. Mas'ade es-Sulî, İbrahim

²⁷ Samarra Dönemi 836 - 892 (Kuşçu, 2006: 117)

²⁸ O zamanın lejyoneri sayılan gulâmlar için bkz.: Göksu, E. (2017). *Selçuklu'nun Mirası Gulâm ve İktâ (Kölelik mi, Efendilik mi?)*. Kronik Kitap, İstanbul.

es-Sulî, Feth b. Hakan, El-Firyabî es-Sagîr gibi âlimler ve edipler (Pamukçu, 1994: 198-296) de ilk Abbasî yüzyılının Türk yıldızlarıdır.²⁹

Yukarıda adı geçenlerden Tolun (veya Dolun), 815 yılında Buhara'dan Bağdat'a gönderilen binlerce Oğuzdan (Türkmen) biriydi³⁰ ve onun fırsattan istifade devlet kuracak olan oğlu Ahmet de 835'te burada doğmuştu (Bademci, 2014: 40-41). Hemen akabinde Bağdat'la Tıkrit arasında kurulan ve ismi halen bir tartışma konusu olan başkent Samarra'ya³¹ ise onbinlerce hatta zamanla ikiyüzbine varan Türk savaşçıları yerleştirilmişti (Pamukçu, 1994: 20-21). Bu hassâ/hususî askerlerin Halife seçtirmeye varacak kadar artan nüfuzları Orta ve Batı Asya'daki Türk topluluklarının gruplar halinde İslam topraklarına akmasında etken olacaktır. Kısaca Türkmen denilen Müslüman - Oğuz ağırlıklı bu gruplar Abbasî Devletince Avâsım (Kuzey Suriye) ve Sügûr (Güneydoğu Anadolu) gibi Bizans sınır/uç bölgelerine yerleştirileceklerdir (Bakır ve Pekin; 2019a: 26). Bir başka önemli etken de gulâmlıktan valiliğe yükselen Türk idarecilerin devletleşebilme kapasiteleridir. 868'de üvey babası Bayık Bey'in yerine vekâleten Fustat'a (Kahire) vali olan Tolunoğlu Ahmet, 2 yıl sonra üvey babasının (Bademci, 2014: 41), 873'te de İskenderiye Valisi ve kayınpederi olan Yarcuh et-Türkî'nin vefatıyla bütün Mısır'ın hâkimi oldu (Özkuyumcu, 2012: 233). Suriye Valisi Emâcur et-Türkî'nin 878'de ölümünden sonra da Dimaşk/Şam, Remle, Hama, Humus ve Halep'i yani Antakya'ya kadar tüm Levant'ı kendine bağladı (Yıldız, 1989: 142). Böylelikle Doğu Akdeniz'in tamamına yayılan ve 3 kuşak sürecek bir devlet tesis etmiş oldu.

Kısa bir zaman (37 yıl) hüküm süren Tolunoğulları kültür ve bayındırlıkta günümüze dahi ulaşan eserler³² bıraktıktan sonra Abbasîler bölgede yeniden otorite kurdular. Fakat bu uzun sürmedi ve yine Abbasîlerin Türk kumandanlarından Tuğç'un (Tuğaç yada Toğuç) Bağdat doğumlu³³ oğlu Ebubekir Muhammed 935'de getirildiği Mısır Valiliği sırasında otorite boşluğundan faydalanarak fiilen bağımsız oldu (Ağırakça, 2000: 553). Abbasî Halifesini (Râzi Billah) kendisine eski bir Türk hükümdarlık ünvanı olan 'İhşid'i vermek zorunda bırakan (Becker, 1988: 945) Ebubekir Muhammed; Filistin, Suriye, Lübnan, Ürdün ve hatta Hicaz'a hâkim olarak kısa süreli (34 yıl) de olsa büyük bir devlet inşa etti (Bademci,

²⁹ Bunlardan bazıları Emevîler devri Kûfe'sinin Türk kökenli İmam-ı Âzam'ı Ebu Hanife'nin öğrencileridir (Öztürk, 2009: 46-47).

³⁰ İbni Hurdazbih'e göre haraç karşılığı gulâm olarak Halife Memun'a gönderilen 2 bin esir Türk askerinden biridir (Pamukçu, 1994: 55).

³¹ Bkz.: Kök, B. (2003). Samerra'nın Kuruluşu. *Atatürk Ünv. İlahiyat Fak. Dergisi*, 19, 7-48.

³² İbni Tolun Camii, Dârüzzeheb, Dârüttirâz, Bîmârîstan gibi eserler (Özkuyumcu, 2012: 235-236). Konuyla ilgili ayrıntı için bkz.: Elçibey, E. (1997). *Tolunoğulları Devleti (868 - 905)*. Ötüken Neşriyat, İstanbul.

³³ 882 doğumlu (Yüksel, 2001:95).. Tolunoğlu Ahmed 33 ve Tuğçoğlu Muhammed 53 yaşında devlet kurucusu oldular; ilkinin saltanatı 16 yıl ve ikincisinininki ise 11 yıl sürdü.

2014: 44). Fatımîler 969 yılında Abbasîlerden erken davranarak Kuzey Afrika ve Levant'ta kurulan ikinci Türk devletine son verdiler (Erendor, 2016: 65-66). Tolunoğulları sonrası bölgede İsmailîlik/Bâtınîlik temelli Karmatîler tehlikesi güç de olsa engellenmişti ve fakat İhşitliler sonrasında Şîî Fatımîler Doğu Akdeniz'de hükümran oldular (İshakoğlu, 2012: 58-59).

Fatımîler Kuzey Suriye ve Lübnan için Bizanslılarla, Güney Suriye ve Filistin için de Bahreyn Karmatîleriyle mücadele içinde oldular (Lammens, 1988: 56; Hizmetli, 2001: 512). Bu esnada Fatımî orduları tıpkı Abbasîlerde olduğu gibi Türklerden sorulmaktaydı. Bultekin, Mencütekin, Yınal, Yaruhtekin gibi Türk komutanlar haricinde Halife Aziz Billah (975-996) zamanında Halep'ten binlerce savaşçı Türkmen (Etrâk el-Mustani'ün) Kahire'ye getirtilerek Fatımî Ordusu onlara emanet edilmişti (Yazılıtaş, 2005: 197-198; Bademci, 2014: 49-50). Bundan başka Begtekin, Bekçur, Mengütekin, Sebüktekin gibi bu devletin Şam, Halep veya Suriye valiliklerini yapan yöneticilerle Anuştekin,³⁴ Ferganî ve Aktekin gibi teo-politik öncüler de Türklerden çıkmıştır (Çelik, 2002a: 382-383; Seyyid, 1995: 230-231). Dahası Fatımîlerin kimi zaman savaştığı kimi zaman vergi karşılığı Halep havalisini kendilerine bıraktığı Musul merkezli ve Şîî (Arap Alevîsi) Hamdanîlerde de Tigin, Neca, Karguveyh, Ruktaş, Tunç el-Yamakî, Taki, Yaruқтаş, Baz el-Kürdî gibi Türk idareciler söz sahibiydi. Zaten onların 1004 yılına kadarki 70 yıllık Kuzey Suriye hakimiyeti sırasında Türkmen ve Kürt kabileleri bugünkü sınır bölgelerinde meskûn haldeydiler. (Tokuş, 2006: 65-133; Kararslan, 1997: 446-447). Fatımîler, Dımaşk'ta (Şam) bağımsız bir beylik kuran Emir Alpteğin'i³⁵ 977'de mağlup ettikten sonra onu da devlet hizmetine alarak çokça istifade ettiler (Çelik, 2002a: 381-382; Çelik, 2002b: 284-294). İlginçtir bu dönemde Bizans tahtındaki I. Yannis Çimişkes³⁶ (969-976) bile Türk asıllıdır; hem de 11 ve 12.yy'larda Bizans Ordusu'nda önemli bir ağırlık teşkil edecek olan Türkopoller (Turcoples/Tourkopoloi) yani 'ücretli Türk askerler' (Ayönü, 2009: 64) henüz daha ün kazanmamışken.

10.yy'ın son çeyreğinden 11.yy ortalarına kadar Fatımî kontrolünde kalan Lübnan bölgesi kısmî bir istikrar içerisinde ve onların gayri-Sünnî hoşgörüsünde İsmailîlik,

³⁴ Tam adıyla; Muhammed b. İsmail Anuştekin ed-Derezî yani Dürzîliğin kurucusu. Bu konuda bkz.: Öz, M. (1994). "Dürzîlik, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 19, s. 42.

³⁵ İsmi bazı kaynaklarda Afteğin diye (Erendor, 2016: 52), bazı kaynaklarda da Eftekin diye geçer; tam adı Alpteğin Ebu Mansur Türkî eş-Şerabî (Çelik, 2002a: 381). Dımaşk'a Fatımîlerin giriş tarihi ise bazı kaynaklarda 982-983 / H. 372 olarak geçmektedir (Tomar, 2010: 312).

³⁶ Yabancı kaynaklarda John Tzimiskes (veya Ioannes Chimishkik) diye anılır (Stouraitis, 2003: 1; www.ancient.eu, 2018); Doğu Anadolu'daki Gürgen yada Körgöz (Curcuas / Kourkouas) topluluğundan (<https://worddisk.com>, 2018-19) olup Çemişgezek ismini ondan almıştır (<http://cemisgezek.atSPACE.com>, 2019). Tüm göstergeler Türk olduğuna dairdir.

Nusayrılık, Dürzilik gibi Şîliğe yakın mezheplerin kalıcı olarak yayılmasına kaynaklık etti (Bilge, 2003: 245). Özellikle son ikisinde Türk etkisi fazladır: Nusayrîliğin kurucularından Hüseyin b. Hamdan, Halep Türkmenlerinin ‘Şeyh Bayrak’³⁷ namıyla benimsediği bir isimdir ve has talebesi Cilî/Cillî³⁸ günümüze kadar gelen bir Türk sülalesinin (Cilliler) isim babasıdır; Dürzîliğin isim babasından (Anuş Tegin Muhammed ed-Derezî) gayri peygamberi de Ferganî el-Ahram adlı bir Türk kabul edilmektedir (Bademci, 2014: 51-52). Filistin ve Suriye bölgeleriye 11.yy’ın II. yarısından itibaren Türk ve yüzyılın sonlarından itibaren Haçlı akınına dek Fatımîlerle Cerrahîler ve Mirdasîlerin siyasî rekabetine sahne oldu. Bedevîler (Tay Kabilesi) olarak da bilinen ve Filistin’in Remle şehrini merkez edinen Cerrahîler (Beni Cerrah), bazen Karmatîlerle ve bazen de Bizanslılarla anlaşarak Fatımîlerin çokça başını ağrıttılar. Fatımîler, Türk komutanların öncülüğündeki askerî birliklerle kısmen sonuç alabildiler ve Filistin’i onlara ikta etmek zorunda kaldılar (Hureysat, 1993: 415-416; Karaman, 1996: 91; Ayan, 2019: 4). Arap asıllı Mirdasîler ise 1024’te ele geçirdikleri Halep merkezli siyasî yapılarını Humus, Baalbek, Sayda’ya kadar genişleterek ve rakipleri olan Bizanslılarla, Fatımîlerle kâh savaşarak kâh anlaşarak Selçuklu Türklerinin bölgeye gelişine dek sürdürmeyi başardılar (Merçil, 2005: 149-150; Yazıcı, 1997: 241). Fatımîlerin Dımaşk/Şam valisi Anuş Tegin³⁹ (1023-1042) gibi kimselerin yerelde zaman zaman Fatımîlerden de bağımsız politika izlediğini görebilmekteyiz (Tomar, 2010: 312).

2.3.1. Selçuklular ve Ardılları

Hicret sonrası Ortadoğu’ya ikinci büyük Türk/Türkmen girişi Selçuklularladır ve ilk olarak da Han-oğlu Harun’un⁴⁰ 1064-65 yılında Mirdasîlerin iç çekişmesinde Emir Atiyye’nin davetiyle Halep’e gelerek emrindeki bin kişilik Türkmen atlısıyla birlikte şehrin yakınındaki Hâzır semtinde konuşlanması ile başlatılır (Sevim, 1989: 18-19; Sevim, 1997: 258). Akabinde Emir Afşin ve Sunduk’la (Sandak) devam eden Selçuklu akınları Kuzey ve Orta Suriye şehirlerinde etkili olur. Atsız ve Şöklü beyleri yanına alan Emir Kurlu 3-4 bin çadırılık⁴¹ Türkmen topluluğuyla Kudüs’ün 50 km. kuzeybatısındaki Remle’de Selçuklulara bağlı bir Türkmen beyliği kurdu (1070), ardından kuzeydeki Taberiye’yi alarak ve Dımaşk’ı kuşatmasıyla Fatımîlerin elinden Şam kırsalını alarak Levant’taki bu ilk Türkmen beyliğinin

³⁷ Bazı kaynaklarda Şeyh Yaprak (Türk, 2018: 63)

³⁸ Muhammed b. Âliyy’ül-Cilî veya Muhammed b. Ali el-Cillî

³⁹ Tam adıyla Ebu Mansur Anuş Tegin ed-Dezberî el-Cilî; aynı Anuş Tekin olabilir ve dahi Cillilerden kabul edilmektedir (Bilginir, 2017a: 43).

⁴⁰ İbni Han/Hakan; muhtemelen Batı Karahanlı hükümdarı Tamgaç Han’ın oğlu (Sevim, 1979: 365-366).

⁴¹ İbn’ül Kalanîsî, Emir Kurlu’nun 6 bin kişilik bir Türkmen kuvvetiyle Sûr Hâkimi Aynüddeve’nin yardımına giderek Sayda’ya konuşlandıklarını beyan etmektedir (Sevim, 2008: 7).

sınırlarını genişletti (Sevim, 1989: 23-26; Öngül, 2018: 7-11). Kurlu Bey'in ölümünden sonra kalabalık Navekiye⁴² Türkmenlerinin reisi Atsız b. Uvak beyliğin başına geçti ve 1071'de fethettiği Kudüs'e taşıyarak Meliklik haline getirdi. Melikliğini kısa sürede Humus'tan Trablusşam'a kadar genişleten Emir Atsız, 1076'da Dımaşk'ı alarak⁴³ başkentini buraya taşıdı; böylece hem Mısır'daki Şîi Fatimîler adına Suriye'de okunan son hutbeye nihayet verdi hem de Fatimîlerin başkenti Kahire'ye sefer yapacak hale geldi (İbnü'l-Esir, 1991: 99; Sevim, 1991: 92-93; Öngül, 2018: 11-19).

Oğuzlar,⁴⁴ tarihî kaynaklardan İbnü'l-Cevzî'ye göre Suriye'ye ve İbnü'l-Adîm'e göreyse Filistin'e ilk giren Türkler olarak betimlenir (Sevim, 1979: 365-366). Keza Sultan Alparslan da Suriye'ye giren ilk Türk hükümdarı olarak – Malazgirt Savaşı'ndan birkaç ay önce – Halep'i bizzat kuşatarak Mirdasîler ile Şeyzer, Kefertab, Efamiye, ve Lazkiye kalelerini hakimiyeti altına aldı (Erendor, 2016: 70; Bilinir, 2018: 125-126). Alparslan'ın oğullarından Melikşah sultan olarak kardeşi Tutuş'u Suriye ve Filistin Melikliğine atadı (1077-78), O da önce Fatimîlere karşı yardıma gittiği Atsız'ı sonradan ortadan kaldırarak 1079'da Suriye Selçuklu Devletini kurmuş oldu (Özaydın, 2012: 446; Öngül, 2018: 20-24). Aynı şekilde Anadolu'da İznik merkezli alt Selçuklu devleti kuran (1075) Süleyman Şah, sınırlarını Antakya'ya kadar genişletince amcazadesi Tutuş'la savaş kaçınılmaz oldu. Halep yakınlarındaki savaşta (1086) Tutuş galip gelse de Sultan Melikşah müdahale bâbında yöreye gelerek Caber, Menbiç, Halep kalelerini aldı ve şehre merkezden vali (Aksungur) atayarak doğrudan kendine bağladı (İbnü'l-Esir, 1991: 136-137; Turan, 1971: 84-105; Sevim, 1989: 57-64). Fatimîlerden Beyrut Sayda ve Yafa'yı alan Tutuş, Melikşah'ın ölümü üzerine Berkyaruk'la yaptığı Büyük Selçuklu tahtına oturma mücadelesinde başarılı olamadı ve devleti oğulları arasında ikiye ayrıldı (1095): Dımaşk Selçukluları & Halep Selçukluları (Sevim, 1989: 68-82; 397 BOADB, 2010:4). Tıpkı Kudüs yöresini ikta ettiği Artuk Bey'in ölümü (1091) sonrası oğulları Sökmen'le İlğazi'nin ayrı organizasyonlar kurması gibi: Hasankeyf Artukluları & Mardin Arukoğulları (Karaman, 1996: 91-92; Alptekin, 1991: 415).

Haçlılar, 1.5 asırdan fazla sürecek uzun sefer yolculuklarının başında Antakya ve Lazkiye'yi (1098), Remle ve Kudüs'ü (1099), Trablusşam ve Beyrut'u (1109-1110) işgal

⁴² Selçuklulara tâbi bu alt devlet organizasyonunun kurucu halkının Yıva yada Yuvak Türkmenleri (veyahut Yavgılı/Yabgulu) olması muhtemeldir ki Atsız Bey de buna uygun olarak Uvak-oğlu olarak künyelendirilmektedir (Gök, 2014: 221-223). Ayrıca 'nâvek' sözcüğünün Farsçada 'ok' anlamına geldiğinden hareketle (Şükûn, 1984: 1869) Okçu Türkmenler gibi de düşünülebilir.

⁴³ III'ncü kuşatmadan sonra (Kafesoğlu, 1972: 65)

⁴⁴ Tarihî kaynakların birçok yerinde Guz (Oğuz), Etrâk ve Türkmân tabirleri birbirinin yerine kullanılmıştır. Hatta Sultan Tuğrul için 'Türkmân Meliki' ve 'Emiri- Guzz' denilmektedir (Köymen, 1976: 105-111).

ederek buralarda Prenslik (Antakya), Krallık (Kudüs) ve Kontluk (Trablus) kurmaya muvaffak oldular (Sevim, 1989: 94-124; Bilinir, 2018: 126-127). Bunda Tutuş'un oğulları Melik Rıdvan'la Melik Dukak'ın kendi aralarındaki mücadeleyi Haçlı istilâsından daha mühim görmelerinin de payı vardır. Yine bu sırada oldukça etkin olan Bâtınîlerin⁴⁵ yer altı faaliyetleri de bölgedeki karmaşayı arttırmıştır. Çekişmeleriyle meşhur⁴⁶ iki kardeşten Rıdvan'ın oğlu Alp Arslan, Sultan Muhammed Tapar'ın isteğiyle babasının açtırdığı propaganda merkezi Dâr'üd-Dâve'yi kapattırarak (1113) Bâtınîleri Halep'ten sürmüş (Özaydın, 2002: 203-204; Atıcı, 2005: 95-96), Dukak'ın oğlu Tutuş ise varlık gösteremeyince Dımaşk Selçuklu Devletini onun adına yöneten Atabek Tuğtegin 1105'ten sonra Dımaşk Atabeyliği adıyla kendi hanedanlığını (Tuğteginliler/Börililer) kuracaktır (Sevim, 1989: 162-166; Bezer, 2012: 349).

Dış kaynaklı saldırılarla yeniden şekillen Doğu Akdeniz'in Kuzey Suriye kesiminde Halep ahalisinin talebi üzerine Haçlılarla mücadelenin öncü isimlerinden Mardin Artuklu Emiri İlgazi gelip burada idareyi ele aldı (1117 veya 1118). Türkmenler üzerinde iyi bir etki bırakan İlgazi'nin beş yıllık idaresinden sonra bu kez yeğeni ve onun gibi Haçlılarla mücadele etmiş olan Belek Gazi şehre hâkim oldu (İbn el-Adim, 2008: 228-247; Sevim, 2000: 89-90). Bu kısa ve huzurlu dönemler sonrasında Halepliler bu defa da Musul Valisi Aksungur Porsukî'ye şehre sahip çıkması için ricacı oldular (1124). Onun az zamanda çok hizmeti halkta öyle güzel izler bıraktı ki ölümünden sonra oğlu İmadeddin Zengî'nin vali olması sevinçle karşılanmıştır (Alptekin, 1989: 297; Şahin, 2016: 674). İmadeddin'in 1128 ile 1146 arasındaki hükümrانlığı Musul ve Halep'ten Güneydoğu Anadolu (Urfa, Harran, Cizre) ile Kuzey ve Orta Suriye'ye (Menbiç, Hama, Humus) dek yayılmıştır. O sırada fethettiği Şehrizor'dan bir kısım Türkmenleri getirterek (1140) Haçlılara karşı Halep'in savunmasını güçlendirmeye çalışmıştır (İbnü'l-Esir, 1991: 511-514, 520-524; Bezer, 2013b: 259; Bakır ve Pekin, 2020: 251).

Levant'ın Filistin ve Lübnan tarafında ise Haçlı devletçikleri özellikle Akdeniz sahil şeridinde varlıklarını uzun süre muhafaza etmeyi başardılar. Bu esnada Lübnan'ın iç kesimleri

⁴⁵ İç kısım anlamındaki bu grup, ezoterizmi/gizemciliği İslamiyet'e ilk sokan gruptur. Dinsel bir terör örgütü gibi hem suikastçilere (Haşhaşi) sahiptiler hem de Kuzey İran'daki Alamut'ta Vatikanımsı bir devlet kurdular; Türklerin de büyük katkılarıyla.. {Bu konuda bkz.: Ocak, A. (2004). Bir Terör Örgütü Olarak 'Bâtınlilik' ve Selçuklu Ülkesindeki Faaliyetleri. *Dinî Araştırmalar*, 7(20), 163-179 ve Atıcı, A. (2005). *Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Bâtinî Hareketi (Hasan Sabbah ile İlk Halefleri ve İran Nizârî İsmâîlîleri)*. (Yayınlanmamış Y.Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

⁴⁶ Dedeleri Çağrı ve Tuğrul Beylerin örnek uyumuna zıt olarak kendi de geçimsiz olan Tutuş'un çocukları aralarındaki rekabeti her hal ve şartta sürdürmüşlerdir. Bkz.: Bilinir, S. (2016). Suriye Selçukluları Döneminde İki Kardeş Arasında Yaşanan Çekişmelerin Bölge Kaderine Etkileri (1094-1104). *Asia Minor Studies*, 4(7), s. 11.

hâlâ Müslümanların elinde bulunuyordu (Lammens, 1988: 57-58; Bilge, 2003: 245). 1144'te Urfa Haçlı Kontluğu'na son veren İmadeddin'in 1146'da yerini Halep kolunda bıraktığı oğlu Nureddin Mahmud, hem Urfa'nın kaybı gerekçesiyle çıkan II. Haçlı Seferine (1148) karşı başarılı oldu hem de diğer kolun (Musul) başındaki kardeşi Seyfeddin Gazi'nin ölümüyle Rakka, Rahbe, Humus ve Sincar'a konarak hakimiyetini genişletti (Kök, 2007: 259; Bezer, 2013a: 268). 1154'te Dımaşk'ı (Şam) alarak ününü arttıran Nureddin Zengî akabinde Banyas ve Caber kalelerini alarak komutanı/veziri Şirkuh vasıtasıyla Kahire'de idareyi ele geçirdi (1169). 2 yıl sonra ise Şirkuh'un yeğeni ve Nureddin'in de başkumandanı Selâhaddin, hutbeyi Abbasîler adına okutarak Fatımîlere son verdi (İshakoğlu, 2012: 61-62; Kök, 2007: 260-261). Kudüs'ü Haçlılardan kurtarma hayalindeki Nureddin Mahmud Zengî, Lübnan hariç nerdeyse bütün Ortadoğu'nun hükümdarı iken vefat etti (1174); Kudüs'ü almaksa onun yetiştirmesi olan ve kendi hanedanını kuracak olan Selâhaddin Eyyübî'ye nasip oldu (Ofraz, 2018: 28-30)

Zengîlerin devamı olan Eyyübî Devleti, 1175'te Mısır ve Güney Suriye topraklarında başladı; Selâhaddin'in icraatlarıyla Orta Suriye (Hama, Humus), Doğu Lübnan (Ba'lebek) ve Yemen'e yayılarak genişledi (Şeşen, 1995: 21). 1182-83'teki seferleriyle Kuzey Irak (El-Cezîre, Sincar), Güneydoğu Anadolu (Âmid/Diyarbakır) ve Kuzey Suriye'yi (Rakka, Halep) de alan Selâhaddin asıl başarısını Hittîn Savaşıyla (1187) yendiği Haçlıların başkenti Kudüs'ü alarak gerçekleştirdi (Tekin, 2017: 329). Buna mukabil yapılan III. Haçlı Seferini (1189-1193) de püskürterek Taberiye, Nablus, Remle, Gazze dahil tüm Filistin'i aldı. Selefi Nureddin Zengî gibi Suriye ile Filistin'in şehirlerinin imarı ve bayındırlığı için çokça uğraşan Selâhaddin Eyyübî Mısır, Hicaz ve Yemen bölgelerini de bu çabasına katmıştır (Şeşen, 2009: 338-339). Tüm bu süreçlerde yani Selçuklulardan Artuklulara ve Zengîler ile Eyyübîlere kadarki bütün olaylarda Türkmenler temel savaşçı unsurlar olagelmıştır.⁴⁷ Bu durum Şii Fatımîler ve Mirdasî, Ukaylî gibi yerel hanedanlıklar için de geçerlidir; Haçlı Seferleri ile de tavan/pik yapmıştır. Hatta Bâtınîler (Nizarîler, İsmailîler) bile Türkmenlerdeki inançsal coşkudan ziyadesiyle istifade etmişlerdir.

Lübnan'ın sahil kesimi Eyyübîler döneminde de Haçlıların elinde kaldı (Bilge, 2003:245). Filistin bölgesi Selâhaddin'in ölümü (1193) sonrası hem İtalyan, Fransız ve İngiliz tüccarların birçok şehirde yoğun ticarî faaliyetlerde bulunmasına hem de Eyyübî Hanedanı mensupları arasındaki rekabet nedeniyle bir ara Kudüs'ün elden çıkmasına (1229) ve 15 beş yıl sonra da tekrar geri alınmasına şahitlik etti (Karaman, 1996: 92). Suriye'nin ise güneyi ile

⁴⁷ Sadece savaşçı olarak değil yönetici olarak da aynı kesrettedirler. Örnek olarak bkz.: Kayhan, H. (2016). Selçuklular Devrinde Türkmenlere Komuta Eden Türk Aristokratları. A. Bakır, & A. Altungök (Ed.). *Uluslararası Tarihte ve Günümüzde Ortadoğu'da Türkmenler (Irak-İran-Suriye) Sempozyumu Bildirileri*, s. 425-438.

kuzeyi bu dönemde farklı yazgıları paylaşmıştır. Devletin merkezi olan Dımaşk, kendisine bırakılan Selahaddin Eyyübî'nin büyük oğlu ve veliahtı Melik'ül-Efdal ile Kahire'yi mansip edinen kardeşi Melik'ül-Aziz'in hakimiyet kavgasına hakemlik eden amcaları Melik'ül Âdil'in idaresine girdi. Hatta Aziz'in ölümüyle Kahire'ye de konu ve her iki tarafın birleşerek kendisine yönelik saldırılarını püskürttü (Şeşen, 1995: 21-22). Haçlılarla daha çok anlaşma yoluna giren babası Âdil'in tersine oğlu Melik'ül-Kâmil onları Dimyat'ta bozguna uğrattı (1221) fakat daha sonra Haçlılarla antlaşma yaparak Kudüs'ün elden çıkmasında birinci dereceden rol oynadı. Bu esnada beliren Moğol tehlikesine karşı ittifak önerilerini de benimsemeyen Kâmil, Artuklular üzerine yürüyünce Anadolu Selçuklu Sultanı Alâaddin Keykubad da Rakka yöresine girdi (1234-35), ardından da cezalandırmalar ve rövanşlar yaşandı (Bekâr, 2004: 68-69; Bezer, 2007: 432). Kuzeyin merkezi Halep ise 27 yıllık⁴⁸ Melik'üz-Zahir idaresinde en parlak ve en müreffeh dönemini yaşadı. Şehirde Türk sipahilerine özgü yeni mahalleler kurulmuş, Venediklilerle yapılan ticaret anlaşmalarıyla (1207, 1225, 1229, 1254) kentte ticaret canlandırılmış ve kale - medrese - pazar yerleri gibi yapılarla da kalıcı izler bırakılmıştı (Sauvaget, 1988: 120). Azaz, Menbiç, Cebele ve Lazkiye gibi diğer Kuzey Suriye şehirlerine de hâkim olan Zahir Gazi, özellikle Lazkiye'nin gelişimi için lonca teşkilatlanmalarından Avrupalıların ticarî temsilciliğini açmaya kadar birçok tedbirin teşvikçisi olmuştur (Honigmann ve Darkot, 1988: 23; Özaydın, 2004: 83). Onun ve haleflerinin döneminde Tapınak (Templier) ve Sen Jan (Hospitalier) Şövalyelerinin akınları ile Kongur ve Duduoğlu gibi yerel Türkmen liderlerinin isyanları da bastırılmıştır (Özaydın, 2004: 83; Dağ, 2015: 36).

Nureddin Zengî'nin izcisi/takipçisi olan Selahaddin Eyyübî'nin kurduğu devlet de tıpkı Zengîler gibi 2 asır boyunca süren Selçuklu geleneğinin devamıdır. Memlûkların 13.yy'ın ortasında kendi özgün devletlerini kurmasına dek gulâm ve ikta sistemini uygulayan Eyyübîlerin hassa ordusu da (özel kuvvetler) tamamen Türkmenlerden müteşekkildi (Şeşen, 1995: 24-25). Moğollardan kaçan Harzemşahlılardan Kıpçak ve Kanglı boyuna mensup askerlerin bir kısmı Anadolu'ya gelerek Türkiye/Rum Selçukluları hizmetine (1231), bir kısmı da Suriye'ye geçerek Eyyübî hizmetine girmiştir (Dağ:2016: 35). Oğuzların Avşar Boyundan oldukları kabul edilen Zengîlerin Haçlılarla mücadele kapsamında Yıva ve Yaruklu (Yarukiye) Türkmenlerini özellikle Halep havalisine yerleştirmesi gibi gayri-Oğuz ve fakat Türki⁴⁹ diyebileceğimiz Eyyübîler de Türkmenlerin sivil ve askerî nüfuzundan istifade temelli

⁴⁸ Önce 1186, sonra da 1186 – 1212 arası (Yazıcı, 1997: 242)

⁴⁹ Türk gibi (alaturka), Türk'e benzer veya akraba topluluklar.. Karşılaştırma ve benzerlikler için bkz.: Peler, G. Y. (2018). 'Türki' Kavramının 'Türk' Kavramı ile ilişkisi ve Yeniden Tanımlanması. *Bilimdili Derneği*, s. 1-12. [Erişim:

iskân politikasını sürdürdüler (Bademci, 2014: 73-74; Dağ, 2015: 35-36) Zengîler ve Eyyübîler, Sünnî ve Hanefî çizgiyi canlı tutmak için Selçukluların meşhur Nizamiye Medreselerini⁵⁰ örnek alan çokça medrese kurmuşlardır. Örneğin Zengîler Dımaşk'ta 6, Halep'te 4, Hama'da 2, Humus'ta 2 ve Ba'albek'te 1; Eyyübîlerse Mısır'ı hesaba katmazsak Kudüs'te 4, Dımaşk'ta özel-tüzel 32 kurum inşa etmişlerdir (Kuşçu, 2016: 40-42).

2.3.2. Diğer Türk Devletleri

İsmi adeta efsane haline gelen Cengiz Han döneminde (1206-1227) Moğolların Ortaasya topraklarına hâkim olurken uyguladığı taktiksel şiddet, oralardan Batı Asya ve Ortadoğu'ya yönelik yoğun bir Türkmen göç dalgasının doğmasına sebep oldu (Bakır ve Pekin, 2020: 254). Bunlardan Harezmliler/Harzemşahlar sığındıkları Anadolu'da zaman zaman huzursuzluk yaratmış, kötüleşen Selçuklu idaresine karşı yerli Türkmenlerle bu muhacir Türkmenler isyan birliği yaparak büyük Babaî Ayaklanması⁵¹ çıkarmış (1240) ve son olarak Anadolu'ya dek uzanan Moğolların Kösedag⁵² Savaşı'nda Türkiye Selçuklularını bozguna uğratmış olması birçok Türkmen boyunun güneye, Kuzey Suriye tarafına göçünü tetiklemiştir (Sümer, 1969: 7-10; Dağ, 2015: 37-38). Erzincan, Sivas ve Kayseri üzerinden başlayan büyük yağmanın yarattığı dehşet ve korkuyla Halep - Şam yörelerine göçler adeta aldı yürüdü (Akdağ, 1979a: 70). Moğolların İlhanlı kolunu kuran Hülâgü Han'ın 1258'de Bağdat'ı alarak Abbasîlere son vermesi ise hem bu bölgeden Doğu Akdeniz'e doğru bir insan akışına (Bademci, 2014: 77-78) hem de değişen güç dengeleriyle birlikte sıklet merkezinin Mısır'a kaymasına neden oldu.

Yüksek Askerî Şura benzeri bir yapı temelinde kurulan Memlûklar, Halifeliği yıkılan Abbasî soyunu himayesine alarak onlara dini (1261), kendi kumandan sultanlarına da devleti (1250) temsil görevi veren 2,5 asırlık laik bir sistem yürüttüler. Hülâgü İlhan'ın 1260'da alarak yağmalattığı Halep, Hama, Humus ve Dımaşk/Şam'ı aynı yıl onları Ayn-ı Calut'ta yenen Memlûk Sultanı Kotuz geri aldı (Tomar, 2010: 313-314; Tural, 2017: 28). Sultan Baybars da harap şehirleri şenlendirme adına 40 bin çadırılık bir Türkmen topluluğunu kendi

01 Eylül 2019, <https://bilimdili.com/toplum/dil/turki-kavraminin-turk-kavrami-ile-iliskisi-ve-yeniden-tanimlanmasi-dr-ogr-uyesi-gokce-yukselen-peler/>.

⁵⁰ Bu eğitim modeli bir yandan devletin ve milletin birliği, bütünlüğü noktasında fayda sağlarken diğer yandan itikat olarak Maturidî akılcılığından Eş'arî nakilciliğine geçiş noktasında halen devam edegelen bir tartışmaya konu olmuştur. Bu konuda iki farklı görüş için bkz.: Kutlu, S. (2019). *Türk Müslümanlığı Üzerine Yazılar / Hanefilik - Maturidilik - Yesevilik*. Ötüken Neşriyat, İstanbul (Türkler Arasında İslam'ın Yayılışı ve İslam Anlayışının Oluşum Süreci bahsi, s. 9-24). Yine bkz.: Okumuşlar, M. (2008). Ehl-i Sünnetin Kurumsallaşmasında Nizamiye Medreselerinin Etkisi. *Marife*, 8(1), 138-147.

⁵¹ Ayaklanmanın iki öncüsünden Baba İlyas muhacir (Horasanlı), Baba İshak ise yerli (Kefersut - Doğanyol) Türkmenlerdendir; isyan da özü itibarıyla anti-Sünnî bir karakteristik taşır (Ocak, 1991a: 373; Ocak, 1991b: 369).

⁵² Sivas'ın doğusu, sene 1243

reislerinin idaresi altında başta Halep olmak üzere Kuzey Suriye havalisine peyderpey iskân etmiştir. Bunlardan Bozok koluna mensup Bayat, Beğdilli, Afşar ve Döğerler kışlak olarak Kuzey ve Orta Suriye'yi; yaylak olarak da Maraş, Kayseri ve Sivas kırsalını kullanmışlardır. Üçok koluna mensup Yıva, Yüreğir, Kınık, Bayındır, Salur ve Eymürler ise Amanoslar'da yaylayıp Lazkiye ve Trablusşam taraflarında kışlamışlardır (Kafalı, 1973: 33; Dağ, 2015: 38-39). Halifeliğin ihdası da dahil Memlûk devlet düzenini sistematize eden Ebu Türk Baybars,⁵³ Levant sahilini Haçlılardan almak için de mücadele verdi; 1265'te Yafa'yı, 1266'da Remle'yi, 1268'de Antakya'yı ve 1271'de Trablus Kontluğunun çoğu topraklarını ele geçirdi. Hatta Türkmen emirlerin ve bazı Selçuklu devlet adamlarının çağrısı üzerine geldiği Anadolu'yu (1277) Moğollardan temizleyerek Türkmenleri rahatlatmaya çalıştı (Koprman, 1992: 222; Tokuş, 2017: 188). Memlûklar, 1287'de Lazkiye'yi, 1289'da Trablusşam'ı ve 1291'de Sayda, Tartus, Sur, Beyrut, Akkâ'yı alarak Doğu Akdeniz sahillerindeki 2 asırlık Haçlı hakimiyetine tamamen son verdiler ve tüm Levant'a hâkim oldular (Humpreys, 2007: 372; Kiremit, 2019: 47).

Bilâd'üş-Şam topraklarını Dımaşk merkezli naiplik/valilik sistemiyle⁵⁴ yöneten Memlûklar, Şam kaynaklı isyan ve işgal girişimleriyle de mücadele etmek zorunda kaldılar. Sultan Kalavun, 1280'de Dımaşk Naibi Sungur el-Eşkar'ın isyanını bastırdı ve onun Suriye'ye davet ettiği İlhanlıları Humus Savaşı'nda⁵⁵ yendi (Tomar, 2010: 314; Yiğit, 2001: 221). 1299'da Memlûkların desteklediği ve Şam ile Halep Türkmenlerinin kuvvet verdiği Moğol Noyanı Sülemiş'in Sivas'ta İlhanlılara karşı başarısız isyan girişiminden sonra bu kez (1300'de) İlhanlı Hükümdarı Gazan Han, Dımaşk Naibi Seyfeddin Kıpçak'ın da işbirliğiyle Şam'ı işgal ettiyse de Memlûklar geri almayı bildiler (Tokuş, 2017: 196-198; Tomar, 2010: 314). Sonrasında İlhanlı Hanı Ebu Said'ce Anadolu'ya Noyan (Genel Vali) olarak atanan (1317) ve Türkiye Selçuklularına son veren Timurtaş'ın Halep ile Şam üzerinden 1327'de Memlûklara sığınmasıyla dengeler değişmiş, Timurtaş yeterince kullanılamasa da bu 9 senelik zaman zarfında İlhanlılar dağılmış ve Doğu Akdeniz'de Memlûklar rakipsiz kalmışlardır (Turan, 1971: 656-665; Tokuş, 2010: 200-203)

⁵³ Bir kısım Arapların köle-men olarak küçümsemesine karşı Hilafetin sembolik ağırlığından stratejik anlamda yararlanmışlardır (Geniş bilgi için bkz.: Ağır, A. M. (2011). Memlûk Sultanlarının Gölgesi Altında Hilâfet Kurumu. *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(2), 641 -645). Kendisi de bir Kıpçak Türkü olan Baybars'ın veliâht ilân ettiği ve Altınordu Hanı Berke'nin kızıdan olma oğlunun adı Türk'tür (Koprman, 1992: 222)

⁵⁴ Dımaşk, Halep, Hama, Trablus, Safed, Ba'lebek/Baalbek ve Kerek (Ürdün) naiplikleri ve bunlara bağlı vali, emir, şeyh, mukaddem adı altında alt idareciler vardı. Örneğin Beyrut ve Sayda Ba'lebek Naibine bağlı valilerce yönetiliyordu (Bilge, 2003: 246).

⁵⁵ II.Humus Savaşı olarak da bilinir; İbni Kesir savaşta İlhanlı/Tatar Ordusunun 100 bin süvari, Müslüman askerlerin (Memlûk Ordusu) ise bunun yarısı veya yarıdan biraz fazla olduğunu bildirmekte ve Sungur el-Eşkar'ın savaşta büyük yararlılık gösterdiğini ifade etmektedir (İbn Kesir, 2017: 496-497).

Memlûkların istikrarlı idaresinde Ortadoğu ve Avrupa ticareti büyük bir gelişme göstermiş, bilhassa Levant'ta İtalyan (Venedikli, Cenovalı, Floransalı), Katalan (Barselonalı) ve Fransız tüccar varlığı bir hayli artmıştır. Ticarî anlaşmalar gereği yabancılara ait iş merkezleriyle (fondaco/fonduk) dolan ve nüfusu 100 bini bulan Dimaşk/Şam, Halep'in gitgide yükselen grafiğine rağmen 14.yy'da bölgenin en önemli ticaret merkezi olma özelliğini sürdürmüştür (Tomar, 2010: 314). Aynı şekilde Lübnan'ın sahil şehirlerinden Beyrut ve Trablus'a yönelik Venedik, Ceneviz, Pisa, Amalfi (Batı İtalya), Kıbrıs, Katalonya ve Provans (Güney Fransa) kaynaklı tüccar ilgisi; gümrük idaresi ve konsolosluklar gibi bir ticarî hareketlilik söz konusudur (Lammens, 1988: 60; Bilge, 2003: 246). Memlûk döneminde altın devrini yaşayan Türkmenler Halep, Dimaşk, Hama, Derkuş (İdlip), Humus ve Akdeniz kıyılarını doldurmuş vaziyetteydi (Bademci, 2014: 82). Yalnızca Akdeniz kıyısı için Baybars zamanında Memlûklara sığınan 40 bin çadır (200 bin) Türkmenin Gazze ile Antakya arasında yerleştirildiğini düşünürsek toplam hacimleri hakkında bir fikir edinebiliriz (Sümer, 1969: 77; Gökhan, 2016: 445). Bu dönemde "Ecnâd'üt-Türkmen" (Türkmen askerleri) adıyla oluşturulan askerî sınıf Memlûk Ordusunun önemli bir kısmını teşkil etmekteydi ve İbni Kutlubey, İbni Köpek, İbni Sakalsız, İbni Dulkadir, İbni Ramazan, el-Özeriye, el-Bazatiye (Doğancıoğulları), el-Beyaziye (Bayatlar), Bozcalular, Beğdilli, Maraşlılar, el-Erâkiye ve Üçoklu (Beni Bernas, Beni Özer) gibi Türkmen taifeleri toplamda 35 binlik bir yekûna ulaşmaktaydılar (Yiğit, 2004: 94; Gökhan, 2016: 452).

Bayındırlık işlerine oldukça önem veren Memlûklar sadece Dimaşk'ta 250 civarında mimarî eser, 150 civarında medrese yaptırarak kentsel gelişim için hizmet üretseler de 1348 taunu (veba salgını) hem Dimaşk'ta hem Halep'te büyük bir yıkıma sebep oldu (Tomar, 2010: 315; Bilge, 1997: 242). Böylelikle 1157 Depremi⁵⁶ ve 1260 İstilasından⁵⁷ sonra her yüzyılda bir büyük felaketin son örneği 14.yy ortasına takvimlendi. Üstüne naipler arası kavga krizi eklendi: Dimaşk Naipi Argun, Halep Naipi Fahreddin Ayas'ın ayağını kaydırarak malını müsadere etmiş, Ayas da Trablus Naipi Olcay-boğa ile işbirliği yaparak onu öldürtmüştü (1350). Kahire'deki Sultanın⁵⁸ müdahalesiyle Ayas'la Olcay-boğa idam edilince sistem sıfırlandı ve Halep Naipi Erektay Dimaşk Niyâbetine, Hama Naipi Kutluca Halep Niyâbetine, Emir Mesut da Trablus Niyâbetine atandı (Zengin, 2016: 82). Ardından 1356'da önce Şam/Dimaşk'ta 600 evin yandığı ve 1 milyon dirhemlik bir zarara sebep olan yangın faciası,

⁵⁶ H. 552 tarihli depremden Hama, Humus, Lazkiye, Trablus, Antakya, Kefertab ve Maarret'ün-Numan gibi yerler ciddi manada etkilendi (Kök, 2007: 260)

⁵⁷ Hülgü'nün Irak ve Suriye'de yaptığı yağma ve katliamlar zinciri (Yuvalı, 1998: 474)

⁵⁸ Sultan Hasan; o bile naipler gibi bir gidip bir gelmiştir. İlk Saltanatı: 1347-1351, ikinci saltanatı: 1354-1361 (Zengin, 2016: 80-84).

sonra da Beyrut'a komşu olan Sahil bölgesinde 3 günlük bir yangın çıktı. Bu dönemde Türk komutanlar ve naipler arasındaki kavga artık kronik bir hale gelmişti. Meclis Emiri (İmret'ül-Meclis) Yelboğa el-Ömerî 1361'de Sultanı öldürmüş ve 1366'ya kadar devleti fiilen yönetmişti (Ayaz, 2007: 86-94; Zengin, 2016: 84-87). Onun getirdiği Sultan Şaban döneminde Haçlılar tarafından evvela İskenderiye 3 gün boyunca yağmalandı (1365) ve akabinde Trablusşam katliamı yaşandı (1367-68) ise de sonradan toparlanmak suretiyle Kilikya Ermeni Krallığı zaptedilerek (1375) sınırlar Adana'ya kadar genişletildi (Yiğit, 2004a: 92; Yiğit, 2004b: 66).

Bu yüzyıl yerel güçler arasındaki rekabetin bölgedeki dengeleri çokça etkilediği bir zaman dilimidir. Meselâ; Bozokların Bayat, Avşar, Beydilli Türkmenlerince Maraş ve Elbistan merkezli olarak kurulan Dulkadir/Zulkadir Beyliği; zaman zaman metbu olduğu Memlûkların Kuzey Suriye topraklarına sarkmış hatta Halep naiplerinin (Mübarekşah ve Hattat Yelboğa) kuvvetlerini bile yenmişlerdir (1378). Memlûklar, onlara karşı Çukurova'daki Üçok Türkmenlerinden Ramazanoğlu Beyliğine yol verdiyse de ittifak yapan bu iki Türkmen beyliği 1379'da üzerlerine gönderilen Memlûk birliklerini yenip Halep Naibi Timurbay'ı esir aldılar (Yinanç, 1989: 21-22; Yinanç, 1994: 554). İşin ciddiyetini anlayan Memlûklar 2 yıl sonra Dulkadirli topraklarına girerek beyliği itaat altına aldı. Fakat hem Dulkadiroğlu Sevlî/Sülü Bey hem Halep Naibi Yelboğa Nasırî bazen birbirlerine bazen de Memlûk Devletine karşı harekete geçeceklerdir. İlkinin Ortadoğu'ya davet ettiği Timur bütün dengeleri alt-üst edecek ve ikincisiyse Şam'a hâkim olup (1389) Kahire'de sultan değiştirecek bir güce erişecektir (Yinanç, 1989: 23-30). Bir yıl sonra ise tablo tamamen değişecek ve eski sultan Berkuk, Şam ve Gazze naiplerini yenerek tekrar tahta oturacaktır. 1393'te Ortadoğu'ya yönelen Timur Han'ın elçilerini öldürten Sultan Berkuk, Timur'a karşı ittifak oluşturmaya çalıştıysa da yüzyılın son yılındaki ölümüyle sonuçsuz kaldı (Sobernheim, 1979: 556; Aka, 1991: 20).

Büyük Han Timur, 1400-1401'de bütün Suriye'yi ele geçirmiş; Halep, Menbiç, Hama, Humus ve Dımaşk/Şam gibi şehirleri alırken büyük tahribat yapmıştır. Örneğin Halep şehrinde⁵⁹ 20 bin kişi öldürülmüş ve kalesinin surları yıktırılmış, Dımaşk'ta ise yağma ve yangın sebebiyle 30 bin kişinin öldüğü iddia edilmiştir (Hartmann, 1988: 305; Yazıcı, 1997: 242). Timur, Memlûkların merkezine yürümeyerek Osmanlılar üzerine döndü ve Yıldırım Bayezid'i Ankara Savaşı'nda (1402) yenip beylikleri eski beylerine iade ettikten sonra

⁵⁹ Diğer yandan Timur'un Halep'teyken meşhur tarihçi İbni Haldun (1332-1406) ve diğer âlimlerle sohbet ettiği aktarılır (Aka, 1991: 26).

Anadolu'dan 30 bin Kara Tatar'ı Maveraünnehir'e götürdü. Bu yüzden Şam Bayadı başta olmak üzere Şamlı Türkmenlerden bir kısmı kuzeye ve İç Anadolu'da boşalan yerlere geri dönmüşlerdir (Kafalı, 1973: 33; Aka, 1991: 27-30). Timur'un ölümü (1405) sonrası Kuzey Suriye için Dulkadiroğulları, Ramazanoğulları, Karamanoğulları ile Karakoyunlular ve Akkoyunlular gibi Türkmen teşekkülleri⁶⁰ arasında yüzyıllık bir güç mücadelesi yaşanacaktır. Memlûk tahtındaki 20 yıllık ve tüm Doğu Akdeniz'i olumsuz etkileyen iç çekişme ise Barsbay'ın sultanlığı (1422-1438) zamanında sona ermiş hatta Memlûklara karşı Haçlı ittifaklarının öncülüğünü yapan Kıbrıs bu dönemde donanmayla fethedilmiştir (Yiğit, 2004: 92; Sümer, 1969: 108-127). Doğu Akdeniz memleketlerinde siyasî istikrar sağlayan Barsbay sonrasındaki 15 yıllık Sultan Çakmak döneminde ekonomik istikrarı da sağlayan Memlûklar, böylece geçen yüzyılın 'Süper Güç'ü olmalarını sağlayan askerî devlet tecrübeleriyle ve her biri yerel güç olan - ağırlıklı olarak da Türk - Naip/Valileri vasıtasıyla 15.yy'da da bölgenin hâkimi olmaya devam etmişlerdir (Çubukçu, 1993: 192-193; Bakır ve Pekin, 2020: 256).

Bir başka Türkmen teşekkülü olan ve Timur fetretini atlatan Osmanlılarla Memlûk ilişkileri İstanbul fâtihi II. Mehmed ile Seyfeddin Çakmak'ın halefi ve adaşı Seyfeddin İnâl zamanında bozulmaya durdu. Timurlularla Memlûklar arasında tampon bölge vazifesini yapan zıt kardeşler Dulkadiroğulları ile Ramazanoğulları bu kez Osmanlı'yla Memlûk Devleti arasında aynı işlevi gördüler (Yiğit, 2004: 92; Muslu, 2016: 24). Osmanlı destekli Şehsuvar Bey, Dulkadir kuvvetleriyle Maraş ve Antep yakınlarında üst üste Halep - Şam ağırlıklı Memlûk Ordusunu yendiyse (1467-68) de birkaç yıl sonra Osmanlı desteğinin kesilmesiyle birlikte Suriye Emiri Yeşbek 1471 ve 72 yıllarındaki seferleri ile Memlûkların intikamını aldı (Yinanç, 1989: 63-76; Yinanç, 1994: 554). Bu arada Azerbaycan, Doğu Anadolu ve Mezopotamya için ölümüne rekabete giren ve bir Oğuz boyları federasyonu olan Karakoyunlular (14-15.yy) ile Üçokların Bayındır kolundan Akkoyunluların (14-16.yy) mücadelesinden uzun yıllar Kuzey Suriye'de (Rakka - Caber) idarecilik yapan Uzun Hasan galip çıkarak Karakoyunlulara son verdi (1467) ama ardından Otlukbeli'nde (1473) Osmanlılara yenildi (Çakmak, 2005: 94-102; Sümer, 2012: 262-263). Konar-göçer Türkmen yaşantısını sürdüren Akkoyunlulardan⁶¹ sonra Memlûklarla kaderdaşlık yapan

⁶⁰ Bu dönemde Antakya ile Halep arasında yaşayan Özeroğulları (Özerli), Gündüzoğulları (Gündüzlü) ve Doğancıoğulları gibi nispeten küçük topluluklar bile Suriye'nin kuzeyi adına büyük siyasî emellere sahiptiler. Bkz.: Gökhan, İ. (2016). Memlûklara Bağlı Suriye'nin Kuzeyinde Yaşayan Türkmenler. A. Bakır, & A. Altungök (Ed.). *Uluslararası Tarih ve Günümüzde Ortadoğu'da Türkmenler (Irak-İran-Suriye) Sempozyumu Bildirisi*, s. 447-451 arası.

⁶¹ Bir asra yakın bir zaman Urfa, Birecik, Rakka, Caber ve Mardin arasında kışlamışlardır (Altun, 2010: 54).

Ramazanoğulları da 1485'te Çukurova bölgesini (Adana ve Tarsus) Osmanlılara kaptırdılar. Fakat Memlûkların mühim sultanlarından Kayıtbay (1468-1496) ertesi yıllarda bölgeyi geri almayı bilmiştir. Dahası Memlûklar, Osmanlılarla en uzlaşmaz beylik olarak namlanan Karamanoğulları beylerinin dolaylı olarak alâkadar oldukları Kuzey Suriye'de Osmanlı karşısında zora düştüklerinde ellerindeki Halep (1487) ve Kahire'ye (1501) sığınmalarına da izin vermişlerdir (Yinanç, 1989: 83-86; Kurt, 2002: 1432-1433).

17.yy başında Ortadoğu'da dengeler yeniden kuruluyordu. Akkoyunluları adeta bir imparatorluk haline getiren Hasan Padişah⁶² zamanında başkentin Diyarbakır'dan Güney Azerbaycan'daki Tebriz'e nakli (1469) sırasında epeyce Türkmen taifesi de beraberinde aktarılmıştı (Beysanoğlu, 1996: 426). Bu defa Halep Türkmenlerinden Gündüzlü ve Köpekli Avşarı ile Bayat, Beğdilli, Harbendeli, İnallı, Acurlu gibi oymaklar Safevî Devleti'nin kuruluşunda yer almak için Doğu Azerbaycan'daki Erdebil'e göçmüşlerdir. Ve bu olayda Şah İsmail'in dedesi Şeyh Cüneyd'in Halep Vilayetindeki Ersuz Dağı'nda (Cebel-i Arus) metruk bir kaleyi onararak burada uzun zaman mürit toplama faaliyeti etkili olmuştur (Yılmaz, 1990: 170-171; Altun, 2010: 57; Bademci, 2014: 99-100). 1500'de ikiye ayrılan Akkoyunluları yenen Safevîler hem başkente hâkim oldular hem de kendi devletlerini kurdular (1501). Safevî Devletine katılan Türkmenlerin boşalttığı Kuzey Suriye ile Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerini ise Karakoyunlu Ulusu içindeki Kürt⁶³ aşiretleri doldurmaya duracaktır. Buna karşın çöllük alanlardaki âsi Bedevî (Arap) kabilelerine karşı da Türkmenlere yeni bölgeler verilerek denge kurulmaya çalışılmıştır (Sümer, 1989:273; Bademci, 2014: 99-102-103). Süper Güç olma yolundaki Osmanlılar bu yüzyıla damgasını vurarak yepyeni bir dizayn getirme eşiğindedirler.

2.3.3. Osmanlı Asırları

“Ed-Devlet’üt-Türkiyye”⁶⁴ olarak bilinen ve kurucusu İzzeddin Aybek et-Türkmanî'den itibaren 2,5 asırlık devr-i saltanatlarında iki büyük belayı kat'i bir biçimde hallederek Ortadoğu'ya huzur ve istikrar getiren Memlûklar, son dönemlerinde halka

⁶² Uzun (1452-1478) ve başarılı bir hükümdarlık yapan Uzun Hasan'a halk ağzında Hasan Padişah denmektedir; keza kendisinden sonraki zamana da miras kalan hukukî düzenlemeleri için de Hasan Padişah Kanunları isimlendirmesi yapılmaktadır. Bu konudaki ayrıntılar için bkz.: Özcan, A. (2011). Uzun Hasan Kanunları ve Osmanlı Dönemine Yansımaları. *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi (OTAM)*, 29(29), 174-177.

⁶³ Buradaki 'Kürt' yada 'Ekrâd' tabirini Halaçoğlu'nun tespiti üzere 'dağlı yörük / konar-göçer' olarak algılamak daha doğru gibi gözüküyor. Diğer detaylar için bkz.: Halaçoğlu, Y. (1996). Osmanlı Belgelerine Göre Türk-Etrâk, Kürd-Ekrâd Kelimeleri Üzerine Bir Değerlendirme. *TTK Belleten*, 60(227), 140-145.

⁶⁴ Bu tabirin tarihsel kaynakları hakkında bkz.: Sağlam, A. (2015). Ortaçağda Orijinal Bir Siyasi Yapı: Güçlü ve Nüfuzlu Her Emir Sultan Olur. *Uluslararası Sosyal ve Eğitim Bilimleri Dergisi*, 2(4), s. 113.

yüklenen aşırı vergiler, yolsuzluklar ve müsaderelele ekonomik bozulmalar ile beraberindeki sosyal çalkantılarla çökme eğilime girmişlerdi (Yiğit, 2004: 90; Tomar, 2010: 314). Dedesi Fatih zamanında beliren ve babası II. Bayezid’la amcası Cem’in sultanlık mücadelesinin de etkisiyle savaşa dönüşen⁶⁵ Osmanlı - Memlûk ilişkileri, Yavuz Padişah zamanında hitama erdirildi. Önce Akkoyunlu imparatorluk mirasını devralan Safevîler üzerine yürüyen Yavuz Sultan Selim, onları en güçlü zamanında Çaldıran’da yenip (1514) akabinde Memlûklar üzerine yürüdü. Yüz yıl kadar evvel iki Türkmen devletinin birbirini bozguna uğrattığı⁶⁶ Merc-i Dâbık’ta (Dâbık Merası) bu kez iki Türk devleti kapıştı ve Memlûk Sultanı Kansu Gavri’nin de hayatını kaybettiği bu savaşta Osmanlılar net bir zafer kazandı (24 Ağustos 1516). Memlûk Ordusunun sağ kanadını Şam Naibi Sıbay ve sol kanadını Halep Naibi Hayır Bey’in kuvvetlerinin teşkil ettiği bu savaştan 4 gün sonra Halep’i alan Yavuz, Karaca Paşa’yı ilk Halep Beylerbeyi olarak atadı (Emecen, 2004: 176; Çakar, 2003: 355). Yavuz, Halep’te 18 gün kaldıktan sonra sırasıyla Hama’yı (19 Eylül), Humus’u (21 Eylül) ve Şam’ı / Dimaşk’ı (27 Eylül) alarak tüm Suriye’nin sahibi oldu. Ekim’de Kudüs’e ve Trablus’a, Aralık’ta da Gazze’ye girildikten yani Lübnan ile Filistin alındıktan sonra Ocak 1517’deki Ridaniye Savaşı’yla Mısır ele geçirildi ve Memlûk Devleti’ne son verildi (Çakar, 2003: 355-356; Erendor, 2016: 95-96).

Osmanlılar, Memlûkların hem idarî sistemini uygulayarak Acem (Mısır) ve Arap/Şam (Levant) Beylerbeyliklerini⁶⁷ oluşturarak Halep, Kudüs, Gazze gibi yerleri buna bağlı sancaklar/livâlar haline getirdiler hem de Memlûklardan miras Canberdi Gazali’yi Gazze ve Şam’a, Hayır Bey’i de Halep’e vali olarak atadılar (Çakar, 2003: 355). Yine aynı şekilde Lübnan’ın mahallî beylerine dokunulmayarak (Trablus hariç) eski sistemin sürmesi sağlanmıştır (Erendor, 2016: 98). Anadolu’nun güney, içdoğu ve güneydoğu kısımları da dahil 15 sancağı kapsayan Şam Beylerbeyliğinin (Vilâyet-i Arab) malî işlerine bakmak üzere Sultan Selim’in fethettiği yeni yerler, Arab ve Acem Vilâyetleri Defterdarlığı ismiyle Anadolu ile Rumeli Defterdarlıklarına ek olarak üçüncü bir defterdarlık olarak ihdas edildi (1518). Defterdar Halep’te oturduğu için Halep Defterdarı ismiyle anılan bu yapının başına ilk olarak Çömlekçi-zade Kemal Çelebi⁶⁸ atanmıştı (Çakar, 2003: 356-357). Ne var ki eski alışkanlıklar kolay değişmiyordu. İlk olarak 1518’de Bekaa Vadisinde İbn’ül-Haneş

⁶⁵ Cem Sultan’ın Mısır’a sığınmasıyla başlayan, Dulkadiroğulları ve Hac Yolu meselelerinden ötürü 1485-1490 yılları arasında Çukurova ve Halep hakimiyeti için yapılan yıpratıcı bir savaş (Yiğit, 2017: 237-238)

⁶⁶ Akkoyunlular ve Karakoyunlular; 20 Eylül 1418 (Sümer, 2001: 436)

⁶⁷ Eski dilde mîr-i mîranlık, günümüzde eyalet (state)

⁶⁸ İdris-i Bitlisî’nin oğlu Ebu’l-Fazl Mehmed Efendi; “Arap memleketlerinin defterdarlığını Halep Kadısı mevlâna Kemal Çelebi Çölmekçi-zade’ye bahşetmişlerdi” diye ifade etmektedir (Serdar, 2008: 30).

liderliğindeki mahallî isyan söndürüldü. (Buzpınar, 2003b: 248). Ardından Yavuz'un ölümü sonrası Canberdi Gazali'nin Memlûk Devletini tekrar diriltmek için Şam ve Trablus'ta başlattığı büyük isyan bastırıldı (1521). Sonrasında yine Lübnan'daki Dürzî Maanoğulları gibi yerel aşiretlerin isyanları ise 1523 ve 1524 yıllarındaki iki seferle halledildi (Elhossary, 2015: 78-85; Buzpınar, 2003b: 248).

Osmanlılar, Suriye idarî taksimatını 16.yy boyunca sık sık yeniledilerse de Şam ve Halep gibi merkezî ve kilit noktalara özel önem vermişlerdir. Özellikle Şam Beylerbeyliğine yapılan atamaların üst düzey bürokratlardan seçilmesine özen gösterilmesi, mülkî ve askerî devlet görevlilerinin buranın nüfusunda önemli bir yekûn teşkil etmesi, dinî ve adlî açıdan Sünnî-Hanefî eksenli bir teşkilatlanmanın gerçekleştirilmesi ve kent kimliğini derinden etkileyecek imar ve bayındırlık faaliyetlerinin peşi peşine hayata geçirilmesi⁶⁹ şehre ve hinterlandına sosyo-ekonomik bir merkez olma hüviyetini kazandırdı. Bundan mütevellit yüzyılın ikinci yarısında başta Anadolu olmak üzere Mısır ve Levant'tan Şam bölgesine ciddi miktarda göçler yaşanmıştır (Hartmann, 1988: 306; Buzpınar, 2010: 315).

Osmanlı payitahtı, stratejik sebeplerle 1549'da⁷⁰ Halep Beylerbeyliği'ni teşkil ederek Suriye ve Filistin bölgesinin idaresini ikili bir eyalet/vilâyet sistemine taşımıştır. Böylelikle Şam Vilâyetinden ayrılan Halep, Hama, Humus, Azaz ve Kilis sancakları ile Adana, Tarsus, Birecik ve Üzeyr⁷¹ sancakları birleştirilerek 9 sancaklık bir idarî yapı oluşturulmuş, Halep de Merkez Sancağı yada o zamanki adlandırmayla Paşa Sancağı olarak belirlenmiştir Diğer beylerbeylik ise Şam, Kudüs, Gazze, Nablus, Safed, Trablus, Aktaş Tarabay-ı Arab (Leccun)⁷² ve Salt-Aclun⁷³ ve olmak üzere toplam 8 sancaktan mürekkep kalmıştı (Çakar, 1998: 28; Çakar, 2003: 360-361). Halep'in eyalet merkezi oluşu Kuzey Suriye'nin siyasî ve

⁶⁹ Külliye (Selimiye / Şeyh Muhyiddin, Süleymaniye / Tekke Süleyman, Murad Paşa, Derviş Paşa, Sinan Paşa), camiler (Şemsî Ahmed Paşa, Sinan Ağa), türbeler (Muhiddin ibni Arabî, Merdem Bek), çarşılar (Süleymaniye, Sipahiye, İpek) ve iş hanları (Çuha, Gümrük, Muradiye), vakıflar, kervansaraylar... (Buzpınar, 2010: 315; Uluçam, 2010: 323-325)

⁷⁰ 1543 diyen de var (Çakar, 1998: 28)

⁷¹ Üzeyr yada daha doğru ifadeyle Özerli Türkmenleri idarî bir statü içine sokulmuş ve 1522'ye dek Adana Sancağının bir kazası iken bu tarihten sonra sancak haline getirilerek Halep Sancağına bağlanmış, en nihayet 16.yy ortasında müstakil sancak haline gelmiştir (Çakar, 1998: 27; Çakar, 2003: 359). Osmanlı Yer Adları kitabındaysa Memlûklardan kalma aşiret beylerinin en kuvvetlisi olan Üzeyir Bey'in adına 1517'de Arap Vilâyetine bağlı sancak olarak kurulduğu ve 1548'de Zülkadriye (Dulkadirli) Eyaletine, 1568'de de Halep Eyaletine bağlandığı ifade edilmektedir. Diğer adları: Payas, Yarpuz (Sezen, 2006: 321).

⁷² Aktaş diye isimlenen yerde Tarabay bin Karaca liderliğindeki konar-göçer Türkmen tayfası yaşamakta olup Merc-i Beni Âmir denilen Âmiroğulları Merası da Memlûklardan beri bu topluluğa tahsislidir (Çakar, 2003: 361; Balcı, 2005: 17-18). Aktaş'ın Arapça karşılığı olan Leccun ise 'Yer Adları'nda Horvat Kefer Otnay paranteziyle birlikte önce Şam (17.yy) ve sonra Sayda Eyaletine (17.yy) bağlı bir sancak olarak verilmiş (Sezen, 2006: 346).

⁷³ Salt ve Aclun Sancağı (BOADB, 1999: 2) veya Aclun ve Salhad Sancağı (Sezen, 2006: 5); bugünkü Ürdün sınırları içindeydi.

iktisadî gelişimine çok ciddi bir katkı sağladı. Etkin bir tımar sistemi beraberinde şehirde artan Türk sipahi varlığı, Güney Anadolu şehirleriyle yakın ticarî ilişkiler ve merkezî idarenin Şam örneğine benzer yoğun bayındırlık faaliyetleriyle Halep zamanla tipik bir Türk-İslam şehri haline gelmiştir. Kent kültürü bakımından Şam'da daha çok Arap nüfuzu baskınken Halep, mimarîden mutfağa hatta müziğe kadar Osmanlı karakteri ve İstanbul etkisi ağır basan bir kimliğe sahip olmuştur (Masters, 1997: 244-245; Çakar, 1998: 109-111). Arabistan'ın doğusunun Osmanlı denetimine girmesi ile Baharat Yolu üzerindeki Avrupalı tüccarların faaliyetlerini Şam'dan Halep'e doğru kaydırması şehrin en parlak dönemini yaşamasına zemin oluşturmaktadır. Venedikliler (1548), Fransızlar (1557), İngilizler (1586) şehirde peşpeşe konsolosluklar açtılar. Bu sirkülasyon/dolaşım Arap ve Acem Defterdarlığının 1560-70'lerde Halep, Diyarbakır ve Şam gibi eyalet defterdarlıklarına ayrılmasını da beraberinde getirecektir (Uzunçarşılı, 1988: 330). İskenderun'da bir Osmanlı deniz gümrüğünün açılmasıyla (1593) da Halep adeta bir iç liman haline gelecektir (Masters, 1997: 245).

Bu yüzyılın ilk yarısında (1536) Halep, henüz livâ/sancak iken 65.828 neferlik (kişi) Türkmen nüfusuna (9.954'ü hane ve 2.753'ü mücerred/tekil olmak üzere) sahipti (BOADB, 2010: 16-17). Yüzyılın ikinci yarısında (1570 ve 1584) ise beylerbeylik haline gelen yapıda "Türkmanân-ı Vilâyet-i Haleb" adıyla ayrı bir sancak kabul edilecek ve Türkmen Ağası denilen aşiret voyvodaları tarafından yönetilecektir (Sümer, 1949-1950: 517; BOADB, 2010: 20). Mustafa Akdağ, "Halep Türkmen Kadılığı" şeklinde okuduğu bu birimin merkez kasabası bulunmadığını⁷⁴ ve aynı aşiretten olan Türkmen obalarını ortak bir idare içinde toplamak gayesiyle teşkil edilmiş birleşimler olduğunu ifadelendirmektedir (Akdağ, 1979b: 83). Faruk Sümer'in elle çizilen 'XVI ncı asırda Türkmen İlleri ve Yörük Toplulukları' haritasında Hama ile Humus'u da kapsayan ve Lazkiye'ye (Latakiye) kadar uzanan Trablusşam Türkmenleri yine yazara göre yazları Trablusşam Dağlarında yaylamakta ve kışın çöllük alandaki Tedmür Vahasında kışlamaktadırlar. Aynı haritada Şam ile Beyrut arasında gösterilen Şam Türkmenleriyse Bozulus'un bir kolunu oluşturmaktadırlar (Sümer, 1949-1950: 512, 514 ve 523). 1554'ten itibaren müstakil alaybeylik haline getirilen Salur ve Çoğun Türkmenlerinden ilki olan Salurlar⁷⁵ idarî olarak 1570-71'e dek Hama'ya, sonrasında ise

⁷⁴ Aynı şekilde Bozok Sancağı'nın da, Ankara Sancağı içindeki Türkmen Kadılığı'nın da bir merkez kasabasına sahip bulunmadığı örneklenmektedir ve bir kasaba yada şehir bulunmaksızın sancak/kazâ teşkil edilmesinin eski yerel bölümlerden çok Türk göçebe hayatının icab ettirdiği dile getirilmektedir. Akdağ, bu tip kazâların 'obalar birliği' olarak ele alınmasından yanadır ve bu obaların zamanla köyler halinde yerleştiği, sonra da bu köylerden birinin kasabaya dönüşerek kazânın merkezi haline geldiği kanaatindedir (Akdağ, 1979b: 83).

⁷⁵ 1584 yılına ait bir vesikada Şam beylerbeyi ile defterdarına gönderilen hükümde Türkmen Salur mukataalarını Cebile, Hısn'ül-Ekrâd, Lazkiye, Safita ve Şam Trablusu İskeleyi ile birlikte 4 seneliği 60 bin altuna Humus Beyi

Humus'a; Çoğunlar da 1570-71'e dek Trablusşam'a, sonrasındaysa Humus Sancağına bağlı gözükmektedirler (Çakar, 2002: 330).

Bu tarihte 11 ana taife olarak (Beydili, İnallu, Avşar / Köpeklü Avşarı, Gündüzlü / Gündüzlü Avşarı, Beylik Avşar / Beyliklü, Harbendelü, Bayad, Eymirlü, Peçenek ve Şah Meliklü, Oyratlu ve Osmanlı ve Kösecelü, Müteferrik Cemaatler) vergilendirilen Halep Livası Türkmenleri toplamda 17.976 nefer ve 2.022.644 koyun vergisiyle kayda geçirilmişlerdir. Bu taifelerin her biri onlarca alt cemaate ayrılarak vergilendirilmiştir. Örneğin son sırada zikredilen ve 5.243 nefer, 553.840 koyun olarak rakamlandırılan Müteferrik Cemaatler kısmında A'dan Z'ye tam 93 cemaat/aşiret sıralanmaktadır ki aralarında Alayundlu, Bayındır, Bügdüz, Çepni, Döğer, İğdir, Karkın, Kınık, Kızık, Yıva/Yuva, Yüreğir gibi 24'lü Oğuz boy hiyerarşisinde yer alanları da bulunmaktadır (BOADB, 2010: 23-34). Yine bu sırada sayıca az olsa da Menbiç, Ravendan, Amik, Derbisak, Antakya, Bakraz, Sermin, Cebel-i Akra, Süveyde, Şeyzer, Cum, Azaz gibi yerlerdeki yerleşik Türkmen cemaatlerinin de isim ve sayıları verilmektedir. Halep Sancağının 15,5 milyon akçelik toplam gelirinin 790 bin akçelik kısmı ise padişah hasları olarak Türkmanân-ı Halep olarak kayıtlı durmaktadır (Şahin, 1981-1982: 689-692; BOADB, 2010: 34-38 ve 48).

1579'da⁷⁶ Trablus/Trablusşam Beylerbeyliği ihdas edilerek Halep ile Şam'dan sonra Doğu Akdeniz'de üçüncü eyalet kuruldu ve Halep'e bağlı olan Hama, Selemiye⁷⁷ Sancakları ile Şam'a bağlı bulunan başta Trablus ve Cebele, Humus Sancakları buraya bağlandı. 1586'da ise bu kez Diyarbakır Eyaletine bağlı Rakka beylerbeylik haline getirildi (Çakar, 2003: 362-363; Bezer, 2007: 432). Ayrıca Trablusşam için yeni bir defterdarlık dahi oluşturuldu. Her iki eyaletin tesisinde Uzakdoğu'dan gelen ticarî emtianın Basra Körfezi - Fırat Nehri suyoluyla Rakka üzerinden Halep'e ve buradan Trablus, Lazkiye, Süveyde gibi Doğu Akdeniz limanları iskeleleriyle (Uzunçarşılı, 1988: 330; Çakar, 1998: 255-258) Batı'ya taşınma trafiğinin tesiri olduğu düşünülmektedir. Zira bu dönemde Fırat üzerindeki Birecik Tersanesinde devletçe yüzlerce gemi yapılmış ve meşhur İngiliz şirketi Levant Company tarafından yüzyılın son çeyreğinde Halep'te bölgenin baş fabrikası, yüzyıl sonunda da İskenderun Limanı'nda taştan bir depo binası inşa edilmiştir (Bostan, 1992: 188; Wood, 1964: 253-255).

Anadolu'da Celalî İsyanları ve dışarıda uzun süren savaşlar nedeniyle bozulan ekopolitik istikrarın 17.yy'da bölgeye olumsuz yansımaları oldu. Kilis Sancak Beyi Canbolatoğlu

Ahmed'e iltizam edildiği bilgisi yer almaktadır (DABOA, A.{DVNSMHM.d..., 53/16). Salur Türkmenlerinin vergi gelirleri yüksek rakamlarla devletçe kiraya verilmektedir.

⁷⁶ Bazı kaynaklarda 1570 (Sezen, 2006: 507), bazı kaynaklarda da 1574 olarak geçer (Öztürk, 2016: 5)

⁷⁷ Muhtemelen 1550-1551 yıllarında sancak yapılmış (Nasıroğlu, 2014: 114-115)

Ali Paşa, 1606'da isyan ederek Trablusşam'a hâkim olup akabinde Azaz ve Halep'i talan ettiyse de ertesi yıl Kuyucu Murad Paşa tarafından bozguna uğratıldı. Ardından onunla işbirliği halindeki Maanoğlu Fahreddin'in 1612-13'teki Safed ve Sayda isyanları bastırıldı (İlgürel, 1993a: 144; Emecen, 1995: 80-81). Trablusşam Valiliğine tekrar getirilen Seyfoğlu Yusuf Paşa, Abaza Paşa'nın isyanına katıldı (1622) fakat sonra affedildi. Babalarının 1625'te ölümünden sonra bu kez oğulları Ali ve Asaf isyan ettiler. Osmanlı Devleti'ni uzun zaman uğraştıran Dulkadirli Türkmenlerinden Seyfoğulları ancak 1640 yılında tasfiye edilebildi (Bayat, 2012: 295; İlgürel, 1998b: 11). Bu arada Seyfoğulları ile rekabet halindeki Dürzî Maanoğulları da yine Fahreddin öncülüğünde tüm Lübnan'ı nüfuzlarına alarak müstakil bir teşekkül gibi Avrupalı devletlerle münasebetler kurmaya başlamıştı. 1635 yılında Şam Beylerbeyi Küçük Ahmed Paşa'nın karadan ve Osmanlı Donanmasının da denizden harekâtıyla ancak ortadan kaldırılabilen Fahreddin'in oğlu Mülhem ise ancak 1636'da Seyfoğlu Ali ile tenkil edilebilmiştir (Emecen, 1995: 81-82). Bu esnada Baalbek ve Bekaa'da başta Beni Harfuş olmak üzere bazı Metâvile (Lübnan Şiîleri) Emirleri ile Filistin ve Nablus civarında başta Beni Mansur b. Furayh gibi bedevî şeyhleri de karışık ortamdan yararlanmak istedilerse de başarılı olamadılar (Lammens, 1988: 60; Öz, 2004: 404).

1639 yılında hem doğuda Safevîlerle hem de batıda Venediklilerle yapılan Savaşların Antlaşmalarla sona erdirilmesi üzerine Levant bölgesinde iktisadî hayat tekrar canlanma eğilimine girmiş ve kervanlar İran ipeğini tekrar Halep'e getirmeye durmuş, buradan da yabancı tüccarlar eliyle Akdeniz limanlarına taşınmıştır (TDBB, 2018: 27). Ne var ki 1650-1659 yılları arasında Osmanlı tarihinin en büyük Celâlîsi sayılan Abaza Hasan İsyanı Halep havalisinde karmaşaya sebep olacaktır. Devleti aralıklı olarak uzun yıllar meşgul eden bu isyan ancak tecrübeli Sadrazam Köprülü Mehmed Paşa tarafından ortadan kaldırılabilirdi (İlgürel, 1988a: 11). Bu yüzyılın ikinci yarısında yöreyi ziyaret eden Evliya Çelebi'nin anlattıklarından Suriye bölgesinin çabuk toparlandığını kavramaktayız. “Dünyanın Emsalsiz Kalesi Haleb’üş-Şehba”⁷⁸ dediği yeri şöyle tarif etmektedir:

Halep eyâleti 7 sancaktır. Bunlar Kilis ekradı, Birecik, Maarra, Azez, Türkmen sancaklarıdır. Halep, paşa sancağıdır. Yakın zamanlara kadar Azez ve Kilis valide sultan hassı idi. Halep muhassılı, bütün pâdişah malını tahsil eder. Halep'te defter kethüdası, defter emini, çavuşlar kethüdası, çavuşlar emini, çavuşlar kâtibi, tercümanbaşı, şahbenderi, sipahi kethüdâ yeri, yeniçeri serdari, çavuşu, dizdari ve kale askeri vardır. Halep eyâleti 900 kılıçtır. 104 zeâmeti, 799 tımarı vardır. Senelik mahsulü 37.327.800 akçedir. Bütün cebelileriyle 10 bin asker olur. (<http://arif-yilmaz.tripod.com/evliyacelebi.htm>, 2019)

Evliya Çelebi, “Cennet Kokulu Şam Kalesi, Toprağı Anber Kokulu Dımışk-ı Dârüsselâm” başlığıyla verdiği ve 13 sancağını saydığı Şam Eyaleti'nin 129 zeamet ile 868

⁷⁸ Şehbâ; akçıl, kır yada kül renkli olarak tarif edildiğine göre (Ayverdi, 2011: 1160) Akça Şehir / Gümüş Şehir gibi algılayabiliriz ki bu da bizce yıllık gelirinin yüksekliğine ve zenginliğine delâlet etmektedir.

tımar⁷⁹ ve cebelileriyle birlikte 9.065 kılıca sahip olduğunu belirtmektedir. Yanı sıra 14 mahallesi, 14 sabun imalathanesi ve 300 dükkânıyla İdlib;⁸⁰ 40-50 mahzenli, bir o kadar bezirgân (uluslararası tâcir) odalı iskelesi ve 300 gemilik limanıyla Lâtikiye (Lazkiye) gözlemlerini de aktarmaktadır (Öztürk, 1997: 281; <http://arif-yilmaz.tripod.com>, 2019). Keza isminin Nuh'un oğlu Hâm'dan geldiğini iddia ettiği Hama'yı 7 tüccar hanı, 33 zeamet, 171 tımar ve 2.000 cebeli askeriyle; “Halkı Oğuz tayfasındandır” dediği Humus'u 220.290 akçelik hası, 169 zeamet ve tımarı, 2 bin tımarlı ve cebeli askeriyle; Ma'arretün-numan'ı 7 zeamet ve 87 tımarı, 1.560 cebeli ve Paşa askeriyle; “Türkman ve Arap eşkıyalarının durağı ve ocağı” diye tanıttığı Bâb'ı 1.060 hane ve 76 köyüyle tasvir etmektedir (Çelebi, 1972: 185-206). Araplar ve Türkmenlerin kışlağı olarak gördüğü Rakka Kalesi ve içinde Ertuğrul Gazi'nin babası Süleyman Şah'a ait bir ziyaretgâh olduğunu ileri sürdüğü Caber Kalesi hakkında da bilgiler veren Evliya Çelebi; Bâlis, Ane, Re'sül'ayn gibi yerleşim yerlerinden de bahsetmektedir. Doğu Akdeniz'in üçüncü büyük eyaleti Trablusşam ise aynı dönemde 2.786.414 akçelik vergi gelirin sahip olup bunun çok az bir kısmı olan ve Zülkadırlı/Dulkadırlı Türkmenlerinden alınan yekûnen 10 bin akçelik kışlak vergisine göre o sırada 830-840 haneden müteşekkil olduklarını söyleyebilmekteyiz (Çelebi, 1972: 223-228; Çakar, 2004: 68). Bu da yaklaşık 5 bin kişilik bir nüfusa tekabül etmektedir.

Evliya Çelebi'nin de değindiği eşkıyalık faaliyetleri ve yörede daha evvel çıkan isyanlar nedeniyle tedbir üretmeye çalışan Osmanlı Devleti, 17.yy sonunda yeni bir iskân politikası uygulayacaktır. Aşiretler arası sözleşme senedi hükmündeki Rakka Mukavelesi'ne göre Aneze Araplarının kervanlara ve hac kafilelerine saldırılarını dengeleme adına Güney ve Orta Anadolu ile Halep havalisinde huzursuzluk çıkaran Türkmen aşiretlerini 1690 ile 1699 yılları arasında hem yerleşik hayata hem de Rakka'da iskâna zorlanmışlardır (Bezer, 2007: 432; ORSAM, 2011: 7). Yeni-İl (Orta Anadolu) ile Halep Türkmenlerine bağlı hemen hemen tüm Beğdili obaları ve Bozulus'un göç etmemiş oymakları 1691'de Rakka'dan Akçakale'ye dek Belih Irmağı boyunca yerleştirilmişlerdir. Bu sürgünvari iskân sonrasında Urfa'nın güneybatısı, Bozâbad ve Colab Irmağı boylarında da sürdürülmek istenmişse de çoğu zamanla ya Anadolu'ya ya da İran'a kaçmayı tercih etmişlerdir (Sümer, 1999: 211-212; Altun, 2010: 66-69). Bu esnada Halep Türkmenlerinden Çepniler Rakka Bölgesine (1691), Eymürler

⁷⁹ Seyahatname ile ilgili bir başka kaynakta tımar sayısı 996 olarak verilmekte olup sancak sayısı da Şam, Kudüs, Gazze, Safed, Nablus, Cebelü'l-Aclun ve Leccun ile Tedmur, Sayda, Beyrut ve Kereknuh olmak üzere 11'dir; son dördü salyâneli / yıllık hâsılatlı olarak ifadelendirilmiştir (Öztürk, 2016: 6).

⁸⁰ İdlib'in Merkez Kazası 17.yy'da İdlib'üs-Suğra ve İdlib'ül-Kübrâ olarak 2'ye ayrılmış olup ironik olarak İdlib'üs-Suğra yerleşimi kazaya adını vermektedir (Öztürk, 1997: 281)

Humus Sancağına (1692-1693),⁸¹ Genceli Avşarı ve Kara-Avşar gibi oymaklar da Hama ve Humus'a yerleştirilmişlerdir. Hatta bu Avşarlar 1703'te Rakka'ya sürülmüşlerse de fazla kalmayıp oradan kaçmışlardır fakat devlet ne hikmetse aynı sürgün deneyini 1712 ve 1730'lu yıllarda da denemeye kalkacaktır (Sümer, 1999: 327, 339 ve 286-287).

Cengiz Orhonlu, Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretlerin İskânı kitabında bu politikanın usûl ve nizamını mekân ve cemaat isimleriyle birlikte ayrıntılı olarak vermektedir. Sadece Halep Türkmenlerini ele alırsak; iskâna tâbi 30 oymak ve 2.400 neferden toprak dağıtımı esasına göre 1.800 çift ve 1.300 nefer/fert (Beydilli grupları) Belih Irmağı havalisine, İlbeyli gruplarından 1.481 çift ve 1.038 fert Menbiç yöresine (1693), yine Halep Türkmenlerinden 30 oymak veya 1.532 nefer Hama'ya, 1.066 fert⁸² de Humus'a yerleştirilmiştir (Orhonlu, 1987: 57-70). Fakat “Böyle ıssız yerde oturulmaz” diyerek bir defasında 15 bini birden Rakka'dan kaçmış (1697), devlet de sert tedbirler almak zorunda kalmıştı. Bu da iskânın çabucak isyana dönüşmesine yol açmış, Rakka Valisi Yusuf Paşa'nın Beğdili, Barak ve Bayındır Türkmenlerinden 600 kişiyi katli de 40 yıllık bir firar & te'dip & şekavet macerasına işaret fişegi olmuştu (Orhonlu, 1987: 91-93).

İçeride bunlar yaşanırken dış dünyada Coğrafi Keşifler nedeniyle prestij kaybeden Osmanlı'nın Akdeniz limanlarına ilâveten Ortadoğu'daki bölgesel savaşlar ve yerel asayişsizlikler nedeniyle güneyde Basra Körfezi'nin kuzeyde güç temerküz eden Rus Çarlığı'nın ticarî alternatif olarak öne çıkması Osmanlı Devleti'ni bu büyük rekabette geriye düşürdü. Dahilde de Anadolu'nun güvenli limanı İzmir, istikrarsızlıkların bitmek bilmediği Levant limanlarını gölgelemeye başlayacaktır (Sauvaget, 1988: 121). Nitekim 17.yy Trablusşam'daki Serhanoğulları⁸³ İsyanıyla kapanırken (1692) 18.yy da Kudüs Sancak Beyi'ne karşı Nakib'ül-eşraf (Eşraf Sorumlusu) Muhammed Hüseyin'in öncülüğünde bir isyanla başladı (1702) ve ancak 3 yıl sonra güç kullanarak isyanı bastırabildi (Bayat, 2012: 296; Aseli, 2002: 335). Akabinde Cebel-i Lübnan Emirliği için iki büyük Dürzî Kabile (Şihabîler – Yemenîler) arasındaki üstünlük savaşları (1707-1711) ilkinin muzafferiyeti ve

⁸¹ 20 yıl sonra (H. 1124 / M. 1712) Eymür Türkmânı ve 9 adet cemaatin bulundukları yerden kaldırılıp Halep Eyaletinde bulunan Cısr-i Murad Paşa'da ve Saylak'ta (Hatay - Kırıkhan) iskânı kararlaştırılmıştır (DABOA, A.{DVNSMHM.d..., 119/1044; DABOA, MAD.d., 8458: 58-59).

⁸² Orhonlu bu sayıları hane/aile olarak kabul edip 5'le çarpmaktadır. Kaba hesaplara göre Humus'a 5-6 bin, Hama'ya yaklaşık 8-9 bin, Menbiç'e 5-6 bin ve Rakka'ya yaklaşık 15 bin Halep Türkmeninin yerleşimi söz konusudur. Diğer Türkmen gruplarını ve diğer iskân beldelerini de kattığımızda Beydilli ozanı Taş-Demir'in şiirindeki satırlar ancak anlamını bulmaktadır: “Kadioğlu Yusuf Paşa gelende / Seksen bin evle Rakka'ya iskân olanda” (Orhonlu, 1987: 67; Sümer, 1999: 305)

⁸³ Trablusşam kırsalında yaşayan Şii/Alevî gruplardan olup bazen Şerhanoğulları olarak da adlandırılırlar. O zamanki Reisleri Serhanoğlu Hüseyin tarafından çıkarılan isyan Trablusşam Valisi Sürmeli Ali Paşa tarafından bastırılmıştır (Metin, 1996: 353; Bayat, 2012: 296).

ikincil olanın bölge dışına sürülmesiyle neticelendi ki bu da yöresel dengeleri Hristiyan Marunîler lehine bozunca sorunların çözümü daha büyük sorunları tetikledi (Buzpınar, 2003b: 249; Atlıoğlu, 2015: 5). 1713'te bu kez Kudüs'ün doğusundaki Eriha Kasabası civarında isyan eden Mesa'id Kabilesinin isyanı aşırı güç kullanımıyla ancak bastırıldı (Steih, 2017: 53 ve 103).

Yüzyılın ilk çeyreğinde küçülerek beş sancağa (Halep/Paşa Sancağı, Ma'arra, Bâlis, Uzeyr, Kilis) düşen Halep, yüzyılın ikinci çeyreğinden itibaren Avrupalı tüccarların da ilgisini kaybetmeye başlayacaktır. Onların boşluğunu gayrimüslim unsurlar doldurmaya durunca bu defa da bu yeni burjuvazi sınıfıyla hem devlet hem de klasik Müslüman gruplarla anlaşmazlıklar yaşanacaktır (Kılıç, 1997: 56; TDBB, 2018: 27). Aynı şekilde 18.yy'ın ilk yarısında Şam Eyaleti; Paşa Sancağı, Mir-Haclık Şam-ı Şerif,⁸⁴ Kuds-i Şerif, Kal'a-yı Kerek, Gazze, Laccûn/Leccun ve Ba'albek olarak, Trablusşam Eyaleti; Paşa Sancağı, Hama, Humus, Selemiyye ve Cebeliyye/Cebele⁸⁵ olarak, Rakka Eyaleti; Paşa Sancağı, Birecik, Cemmasiyye (Cisr-i Şugur) Deyr-i Rahba,⁸⁶ ve Beni Rebi'a olarak, önceki yüzyılda yaşanan asâyişsizlikleri önleme adına beylerbeylik haline getirilen Safed-Sayda-Beyrut Eyaleti ise Safed, Sayda ve Beyrut, Nablus, Cebel-i Aclun, Nahiye-i Vadi'ül-Heym,⁸⁷ Tedmir, Kerek-i Şevbek olarak tevcih ve taksim edilmiştir (Kılıç, 1997: 57-59; Kılıç, 2012: 282-286).

1724 yılında Şam'ın Salahiye semtinde çıkan isyanı bastırmakla görevlendirilen ve beylerbeylik vazifesiyle pâyelendirilen Azmzâde İsmail Paşa ile Şam'da yeni bir devir açılmıştır. 1757'ye kadar bu aileden⁸⁸ Süleyman (9 yıl) ve Esad Paşalar (14 yıl) hem beylerbeylik ve mir-haclık yapmış hem Şam'ın ticarî açıdan canlanışına ciddi katkı sağlamışlardır (Buzpınar, 2010: 316; Karaca, 1991: 350). Fakat bu esnada Rakka'dan firar eden (1732) Avşarlar Halep ve Kilis mıntıkasında şekavette bulunacaklardır. Ertesi yıl da bu kez Okçu İzzedinli başta olmak üzere Ekrâd ve Türkmân grupları vergi zulmüne

⁸⁴ Mekke'nin Fethinden beri haccın sağlıklı yürütülmesi için seçilen Hacı Emrine (Emîr-i Hacı) işaret eden bir takı; bu yüzyılda Osmanlılarca genelde Şam'da mukim yeniçeri ileri gelenlerinden seçilmişlerdir (Atalar, 1995: 131-132). 17.yy'ın sonlarına ait (1692-1693) bir arşiv belgesinde "*Şam yeniçerilerinin çoğu Türk ve Türkmen olup hepsi Şam'da ikamet etmediklerinden Nablus, Kudüs, Gazze ve Remle sancaklarında bulunanların da yoklama defterlerinin hazırlanması*" denilmektedir (DABOA, AE.SAMD.II., 17/1803).

⁸⁵ Yüzyılın ikinci yarısında (1756) tekrar Halep Eyaletine bağlanacaktır (Kılıç, 2012: 282-283). Evliya Çelebi, Cebeli yakınlarındaki Kal'a-i Betis için "*Yolun sol canibinde bir kâr- kadim kal'adır. Türkmen kabilesi bu mahallere evahile nüzul etdükde bu kal'ada sakin olub bahar vakti muattal kalur. Ve bu sahralar cümle Türkman çeragâhıdır*" demektedir (Çelebi, 1935: 398).

⁸⁶ Sonradan (1735-36) Safed-Sayda-Beyrut Eyaleti'ne bağlı Cebel-i Aclun Sancağıyla birleştirilmiştir (Kılıç, 2012: 285).

⁸⁷ Bu sancak için sadece 1701-1702 ile 1717-1730 tarihli sancak tevcih defterlerinde bilgi bulunmaktadır (Kılıç, 2012: 284).

⁸⁸ Yüzyıl sonunda ve sonraki asırlarda da bu aileden yetişen bürokratların Osmanlı Devletine hizmetleri devam edecektir (Karaca, 1991: 350).

başkaldıracaklar, devlet yetkilileriye bir düzine yıllık uğraştan sonra âsi taifeleri tekraren Rakka'ya göndermekten başka çözüm ortaya koyamayacaklardır (Öğüt ve Küçük, 2015: 60-62). Aynı dönemde Halep Türkmenlerinden 30 kadar oymak Hama ile Humus arasına iskân edilecektir ki bunların içinde Döğer, Eymür, Kara-Avşar, İnallu, Borlu, Trablusşam Salurları (Selluriye), Harbendelü, Danişmendlü gibi topluluklara bağlı obalar da vardır (Bostancı, 2010: 104-105). 1739 Belgrad Antlaşması'na aracılık eden Fransa'nın kapitülasyonları (ahidnâme) artık yenilenmeye gerek kalmaksızın daimî hale getirme başarısı, Fransız tüccarların Akkâ'ya yerleşmelerini de beraberinde getirmiştir. Fransızlarla iyi ilişkiler geliştiren Beni Zeydan Aşiret Reisi Zahir Ömer, biraz da Osmanlı paşalarının yetersizliğinden 1745-46'da Akkâ'yı denetimi altına almıştır (İnalcık, 2000: 249; Aydın, 2016: 15-16; Emecen, 2013: 90).

18.yy'ın ikinci yarısı Batı Ortadoğu adına sarsıcı hadiseler sahne oldu. 1757 yılı hac organizasyonunu yüklenmek için gönderilen surre alayının Şam kırsalında göçebe kabilelerin saldırısına uğraması ve binlerce kayıp verilmesi⁸⁹ yörenin idarecilerini zor duruma soktu. Arkasından Ekim ile Kasım aylarında (1759) meydana gelen depremlerle ağır tahribata uğrayan Şam şehrinde salgın hastalıklar da baş göstermiştir (Buzpınar, 2010: 316). Akkâ'yı merkez edinerek sahil bölgelerinde ticareti canlandıran Zahir Ömer 1765'ten itibaren bağımsız hareket etmeye başlamış, yine kendisi gibi Mısır'da bağımsızlık peşinde olan Bulutkapan Ali Bey'le birlikte devlete karşı büyük bir gaile çıkarmışlardır (Emecen, 2013: 90) 1768 Osmanlı – Rus Savaşı münasebetiyle Akdeniz'deki Rus Donanma Komutanı Aleksî Orlof'la da işbirliği yapınca Osmanlı Hükümetinin talimatıyla Şam valisine bağlı birlikler Zahir Ömer'in elindeki Sayda'yı kuşatarak aldı fakat Zahir Ömer burayı geri almakla kalmadı (1772), Rusları cesaretlendirerek Beyrut'un hem denizden bombalanmasına⁹⁰ hem de karaya asker çıkaran Rus askerlerince yağmalanmasına sebep oldu (Dursun, 1992: 82; Emecen, 2013: 91). Savaş bitene kadar kontrolü sağlayamayan Osmanlılar, Bulutkapan Ali tarafından gönderilen ve Zahir Ömer'in de destek vermesiyle onbinlerce askerle Şam'ı kuşatarak (1771) ciddi zararlar veren hatta Mısır'daki Ali Bey adına İngilizlerle Süveyş'te bir kanal açılması için antlaşma bile imzalayan (1773) Ebu'z-Zeheb Muhammed'i devlet hizmetine aldıktan sonra başarılı olmaya başlayacaklardır (Güner, 2013: 166-168). Aynı yıl eski adamı Muhammed tarafından Mısır'daki bu uzun ve dış bağlantılı Bulutkapan Ali hareketi ezilmiş;

⁸⁹ Bazı kaynaklara göre ölü sayısı 40 bindir hatta Sultan I.Mahmud'un kız kardeşinin kocası Cerde Emiri (Hac Süvari Birliği Komutanı) Musa Paşa da katledilmiştir (Steih, 2017: 104).

⁹⁰ Rusların Yafa'yı da bombardımana tâbi tuttuğuna (Kasım 1772) ve buranın Bulutkapan Ali Bey tarafından ele geçirildiğine (Şubat 1773) dair bilgiler de bulunmaktadır (Altan, 2013: 173).

Küçük Kaynarca Antlaşmasının (1774) ertesi yılında da diğer dış destekli ve daha uzun süreli Zahir Ömer Hareketi önce Ebu'z-Zeheb Muhammed tarafından Yafa'da, ardından Cezayirli Hasan Paşa tarafından Hayfa ve Akkâ'da kırılarak bertaraf edilmiştir (Emecen, 2013: 91; Güner, 2013: 174-175).

Yüzyılın ikinci yarısına 'kara ölüm' olarak bilinen veba salgınları (1760-1762) ile giren Halep'te 1787'deki taunda sadece 4 günde 1.400 kişinin öldüğü kabul edilmektedir. Ki o tarihin 2 yıl öncesinde de Akkâ nüfusunun nerdeyse yarıya yakınının veba nedeniyle öldüğü söylenmektedir (Turna, 2011: 14); Yalçın, 2009:Oda). Oysa Zahir Ömer'e karşı mücadelede parlayan Cezzar Ahmed Paşa'nın 1775'teki Akkâ Muhafızlığı ve 1780'de başlayan Sayda ve Şam Valiliği/Beylerbeyliği dönemlerinde başta Akkâ olmak üzere Levant bölgesi istikrarlı bir gelişim göstermişti. Hatta bölgede Fransız kolonilerinin kurulmasına bile müsaade edilmişti (Emecen, 1989:266; İshakoğlu, 2012: 68; Aydın, 2016: 16-17). Fakat asıl sürpriz yüzyılın sonunda gerçekleşti ve Osmanlı'da en geniş imtiyazlara sahip ülke Fransa, Napolyon Bonaparte komutasında Mısır'ı işgal etti (1798). Ertesi yıl Gazze, Remle ve Safed'i alıp Lübnan ve Suriye üzerine yürüdü. Yafa alınınca 4 bin kişi sahilde kurşuna dizildi ve Fransız işgali sırasında baş gösteren salgın hastalıklardan dolayı çok sayıda insan hayatını kaybetti (Aseli, 2002: 335; Altan, 2013: 173). İngiliz savaş gemilerinin de desteğiyle denizden Osmanlı Donanması ve karadan 700 kadar Nizam-ı Cedit askeri takviyeli Cezzar Ahmet Paşa kuvvetleri Akkâ Kalesi önlerinde Napolyon'u püskürttü. Gazze'ye çekilmek zorunda kalan N. Bonaparte ilk yenilgiyle birlikte ülkesine dönmek zorunda kaldı (Karal, 1995: 39-41; Aydın, 2016: 17-18). Ricat esnasında Yafa ile Gazze yolu üzerindeki köyleri yakıp yıkmasını Osmanlı makamları şöyle hikâyeleştirmektedir:

Fransalı hain-i din Bonaparte nâm mel'anetkârın bâ-avn-i bârî ve kuvve-i kâhira-i hazret-i cihandârî ile mübtelâ ve giriftâr olduğu kahr u hezimet-i ile Akka'dan Yafa'ya ve Yafa'yı tahsili sevdasında iken tayin kılınan asâkir ve taife-i urbânın teveccühleri mesmû'u olduğu anda sebat ve karar edemeyip kemâliyle perişâniyete dücâr olarak Gazze'ye firarı keyfiyeti bundan çend rûz mukaddemce hâk-i pâ-yi kâm-revâ-yı âsafânelerine arz u beyân olunmuşdu. (...) Adüvvün cemî' ve zamanda me'lûf ve müstemir olduğu zarar u ziyan ve hile ve hud'âsı ecilden Yafa'dan Gazze'ye varıncaya kadar kurâ ve mesâkini tahrib ve resîde olmuş bi'lcümle harâset ü ziraatlerini hayf ve telef eylediği zâhir ise dahi Cenâb-ı Hak ömr u devlet-i Padişahî'yi müzdâd ve a'dâ-yı mahzûlesini makhûr ve berbat eylesin. (BOADB, 2009: 123-124)

19.yy da bir öncekini aratmadı. Hicaz'da ortaya çıkan ve Filistin'le Suriye bölgesini tehdit eden Vahhabîlerin⁹¹ 1807'de Kudüs'te çıkardıkları isyan Sayda Valisi Süleyman Paşa tarafından bastırıldı. Şam ise Paşa'nın Lübnan Emiri Beşir Şihabî'nin oluşturduğu 15 bin

⁹¹ İbni Abdülvahhab'ın dinî ve İbni Suud'un siyasî kimliğinin birleşimi olan bir teo-politik topluluk. Detaylar için bkz.: Büyükkara, M. A. (2012). "Vehhâbîlik", *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 421, s. 611-614. Eleştirel bir analiz için bkz.: Bodur, H. E. (2003). Vahhabi Hareketi ve Küresel Terör. *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2, 7-20.

kişilik bir kuvvetle savunuldu (1810). Uzun süren bu problemin doğurduğu sıkıntılardan dolayı Halep civarından çok sayıda Dürzî ve Hristiyan aile Lübnan'a yerleşmiştir (Aseli, 2002: 335; Buzpınar, 2003b: 249-250). Halep kırsalı ile Fırat Nehri arasındaki Aneze aşiretleri güneydeki Vahhabî baskısından koparak gelen Beni Said gibi diğer Arap aşiretleriyle birleşerek 1815'te bütün Suriye Çölünü kaplamış ve bazı Türkmen oymaklarının da desteğiyle Halep havalisindeki yerleşim yerlerini ve tarım alanlarını yağmalamışlardır (Altun, 2010: 106). Sular bir türlü durulmadı; 1821'de Mora'da çıkan Yunan bağımsızlık isyanı Kudüs'teki Ortodoks Rumlar arasında hareketlenmelere yol açıtıysa da alınan sıkı tedbirlerle muhtemel çatışmalar engellendi. Fakat vergi ve askerlik angaryası yüzünden Kudüs kırsalında çıkan isyan (1825) kısa sürede Remle'ye kadar yayıldı. Bedevî şeyhlerinden İbrahim Ebu Gûş'un öncülüğündeki bu isyan Sayda Valisi Abdullah Paşa tarafından ancak 1826 sonlarında bastırılabilirdi (Aseli, 2002: 335). Üstelik 1822 Depremi'nde Halep havalisinde 20 bin insan ölmüş ve 6 köy tamamen yok olmuştu; 1827'deki veba salgınında da yine Halep havalisinden 25 bin kişi can vermişti (Ekin, 2007: 44; Dağ, 2010: 51).

Şam'da da II. Mahmud'un vergi zammına karşı çıkan kalkışmada (1831) şehir büyük zarar görmüş ve Vali Selim Paşa dahi öldürülmüşse (Buzpınar, 2010: 316-317) de asıl deprem 1832 yılında oldu. 1805'te Mısır Valisi olan Mehmed Ali Paşa, Vahhabî tehlikesinin uzun uğraşlardan sonra bertaraf etmiş ve Mora'daki Yunan İsyanının bastırılmasında başarılı olmuş fakat diplomatik olarak bunu koruyamayan Osmanlı'nın 1827'de içinde Mısır gemilerinin de bulunduğu donanmanın Navarin'de imha edilmesine karşılık Suriye Valiliğini istemişti. Vali, Mora'ya karşılık Suriye'yi vermeyen kendi devletine karşı sefere çıkardığı oğlu İbrahim Paşa komutasında Yafa, Hayfa, Kudüs, Nablus, Akkâ, Sayda, Beyrut ve Trablusşam gibi Lübnan ile Filistin'in önemli şehirlerini peşpeşe ele geçirdi (Kutluoğlu, 2002: 63; Kutluoğlu, 2000: 331). Ardından Osmanlı ordularını üst üste yenerek Şam, Humus, Halep, Rakka dahil tüm Suriye'ye hâkim oldu. Payitahtın bu oldu-bittiği Kütahya Antlaşmasıyla kabullenmek zorunda kalmasından sonraki 7 yıl boyunca Doğu Akdeniz bölgesi bütünüyle Kavalalılarının yönetiminde kalacaktır. Zorunlu askerlik, bol vergi ve sıkı idare üçgenindeki bu dönemde bölgedeki Müslümanlar unsurlar olumsuz etkilenmiş hatta Kudüs'te 1834 ile 1838 arasında birçok ayaklanmaya da sebep olmuştur (Kutluoğlu, 2000: 331-332; Aseli, 2002: 336). Aynı şekilde Lübnan'ın Dürzî, Marunî ve Sünnî bütün unsurları İbrahim Paşa idaresine karşı ortak isyan çıkardı (1840). Yafa şehri ise bu idarî güçlüklerin haricinde 13 bin kişinin enkaz altında kaldığı 1838 Depreminin hasarlarıyla da başetmek zorunda kaldı (Buzpınar, 2003b: 250; Altan, 2013: 173).

Osmanlı'nın 1839 Fermanı'yla yaptığı Tanzimât/Düzenlemeler, Kavalalı Ailesi'nin yaptıklarını teyit eder olarak algılanınca Levant bölgesinde karmaşa ve huzursuzluklar devam etti. Başta İngilizler olmak üzere Kudüs'te açılan konsolosluklar (Prusya, Fransa, Avusturya, Rusya) ve misyonerlik faaliyetleri bu süreci hızlandırdı (Buzpınar, 2010: 317; Aseli, 2002: 336). Osmanlı Devleti ise yeni nizamnamelerle çözüm üretmeye çalıştı. Cebel-i Lübnan'daki emirlik idaresi Dürzî & Marunî ekseninde çifte kaymakamlığa çevrildi (1843-1844) fakat mezhep çatışmalarının önü alınamadı ve 1845'te kanlı bir iç savaşa dönüştü. 1850'de Marunîlerin başlattığı Köylü Ayaklanması akabinde eş kaymakamlık sistemine 6 kişilik bir Cemaatler Meclisi eklense de kıyımların önüne geçilemedi (Buzpınar, 2003b: 250; Atlıoğlu, 2015: 7). Aynı yılın sonunda bu kez Hristiyanlara karşı ve Halep'te büyük bir Şehirli Ayaklanması⁹² çıktı. Vali'nin kaçtığı, yeniçeri reislerinden Abdullah Babinsî'nin kontrolünü elinde tuttuğu şehre Osmanlı Ordusu ancak âsilerin bulunduğu bölgeleri topa tutarak ve kanlı sokak savaşları sonucu hâkim olabildi (Masters, 1997: 246). Bu süreçler esnasında yaşanan 1845 Kıtılığı, 1848 Veba Salgını, 1854 Depremi gibi doğal felaketler durumu daha da kötüleştirmiştir (Dağ, 2015: 51).

Batılıların 19.yy'ın ikinci çeyreğinden başlayarak ve yüzyılın ikinci yarısında büyük ağırlık kazanarak bölgenin kaderi hakkında söz sahibi olduğunu görmekteyiz. Bunda Anglo-Sakson şirketlerinin 1830'dan itibaren Beyrut Limanına düzenli gemi seferlerini yapmaya başlamasının da payı büyüktür. Levant Company haricinde Messageries Maritimes ve Lloyd Austriaco gibi ticarî şirketler (Duman, 2012: VDA) ile Church Missionary Society ve American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM) gibi dinî şirketlerin deniz aşırı faaliyetleri yüzyılın sonuna dek her olayda doğrudan veya dolaylı olarak etkisini gösterecektir. Islahat Fermanı'nın tanıdığı ruhsat kolaylığıyla Lübnan topraklarındaki okul sayısı bir iç savaşın yaşandığı 1860'da 33'e erişecektir (Buzpınar, 2003a: 116; Işık, 2010: 175). 1856 Paris Antlaşmasının 9. maddesi olarak Avrupalı devletlerce teminat altına alınan Islahat/İyileştirmeler⁹³ gayri-Müslim tebaa ile Müslümanların arasını açmaktan başka işe yaramadı ve kısa sürede zenginleşen Hristiyanlara karşı farklı mezheplerden Müslüman unsurların farklı bölgelerde kıyamına yol açtı. 1858'de Lübnan'da Marunîlerle Dürzîler arasında başlayan çatışmalar 1860'da Şam tarafına yayılmış ve Cebel-i Lübnan için hususi bir

⁹² Dönein şehir vilâyet kâtibi İbrahim Raşid'in risalesinde bu olay "Vak'a-i Haleb" başlığı altında Emirnâme, Ahvâl, İştîmâl, Tedbirât, İstitrâd, Tercüme-i Hâl Husrân, Lâhika gibi alt başlıklarla detaylandırılmış ve Antakya Müftüsü'nün damadı müderris Yahya Efendi'nin aruz vezinli şiiriyle beraber Sonuç'a bağlanmıştır (Karaköse, 2017: 254-255 ve 257-265).

⁹³ Sultan Abdülmecid, Islahat Fermanı'nın anlaşmada senet şeklinde geçmesine şiddetle karşı çıkmasına rağmen değinilmesine engel olamadı. ayrıntılar için bkz.: Türkgeldi, A. F. (1987). Mesâil-i Mühimme-i Siyâsiyye (I.Cilt), TTK Yayınları, Ankara (s. 114-115).

yapı⁹⁴ kurularak ancak sonuçlandırılabilmiştir (1861). Bu süreçte yabancıların kışkırtmaları ve Fransızların Beyrut'a asker çıkarmaları çözümü daha da zorlaştırmıştır (Lammens, 1988: 62-63; Gümüşsoy, 2008: 69-81).

Avrupalılar süreç içerisinde sadece Hristiyan unsurlar üzerinde değil Müslüman Araplar üzerinde de etkili olmuş ve Arap milliyetçiliğinin doğuşunda etkin rol oynamışlardır. Levant'ta / Doğu Akdeniz'de onların himayesinde açılan Sanat ve İlimler Cemiyeti / Cemiyet'ül-Fünûn ve'l-Ulûm (1847), Şark Cemiyeti / Oriental Society (1850) ve Suriye İlim Cemiyeti / El-Cemiyetü'l-İlmiyye el-Suriye (1857) gibi cemiyetler Türk düşmanlığı üzerinden Araplık bilincinin yavaş yavaş şekillenmesine yardımcı oldular (Dağ, 2004: 23; Soy, 2004: 180). Misyonerlerin Beyrut (1834) ile Kudüs (1848) gibi stratejik yerlerde kurduğu matbaalarda basılan ilk Arapça gazete ve dergiler, Nasıf Yazıcı ile Butros Bustanî gibi öncülerin yazdığı kitaplar ve bilhassa 1866'da Beyrut'ta açılan Suriye Protestan Koleji'nin (sonradan Beyrut Amerikan Üniversitesi adını alacaktır) yaptığı hummalı çalışmalar Arap elitinde ciddi bir karşılık bulacaktır (Beydilli, 2003: 107-108; Soy, 2004: 179-180; Günay, 1995: 87). Bunlar arasında zaman zaman Türkmen veyahut Araplaşmış Türkmen aydınlara da rast gelebilmekteyiz.

Osmanlı Devleti 1864 Vilâyet Nizamnamesi ile Lübnan'ın statüsüne dokunmadan bölgeyi yeniden düzenledi: Şam ve Halep iki büyük vilâyet olarak kaldı, Akkâ ve Rakka müstakil mutasarrıflık haline geldi (Aydın, 2016: 24-25; Bezer, 2007: 432); Deyr-i Zor, Urfa, Maraş, Adana ve Kozan, Halep Vilâyetinde kalmasına rağmen Kudüs, Sayda, Beyrut, Lazkiye, Trablusşam ve Hama gibi yerler liva/sancak olarak kimilerince Suriye Eyaleti olarak zikredilen Şam Vilâyetine bağlandı. (ORSAM, 2012: 37-38; Kiremit, 2019: 63). Bu esnada (1867) Halep Vilâyetinin nüfusu toplamda 115.377 hanede 576.885 kişi olarak tahmin edilmektedir ki bunun % 85,8'i Müslüman olup Araplar 295 bin kişiyle bu yüzdenin yarısını; 71 bin 500 kişiyle Türkmenler ve 55 bin kişiyle Kürtler de yaklaşık olarak çeyreğini oluşturmaktadırlar (TDBB, 2018: 42; Dağ, 2015: 51-52). 1871'de Deyr-i Zor, 1872'de Kudüs, 1880'deyse Lazkiye müstakil mutasarrıflık haline getirildi.⁹⁵ 1888'de Trablus, Sayda,

⁹⁴ 17 maddelik yeni Nizamnameye göre müstakil mutasarrıflık haline getirilen Lübnan dışından Hristiyan bir Osmanlı vatandaşı mutasarrıf tayin edilecek ve Osmanlı Hükümeti'ne karşı sorumlu olacaktı. Buna ilâveten 4 Marunî, 3 Dürzî, 2 Rum Ortodoks, 1 Rum Katolik, 1 Sünnî ve 1 Şîî üyeden oluşan 12 kişilik bir meclis görev yapacaktı. İç güvenlik için de bir jandarma teşkilatının kurulması ve toplanacak vergilerin öncelikle mutasarrıflık için harcanması, artan miktarın İstanbul'a gönderilmesi gibi hususiyetler aslında fiilî (de facto) durumun özerkliğe/otonomiye döndüğünü göstermektedir (İshakoğlu, 2012: 73-74; Buzpınar, 2003b: 251).

⁹⁵ Deyr-i Zor 2 sene müstakil, sonra Halep'e bağlı sancak, sonra gene müstakil sancak (Bostan, 1994: 269); Lazkiye 7 sene sonra tekrar Suriye/Şam Vilâyetine bağlı sancak yapılmıştır (Kiremit, 2019: 72-73). Kudüs ise bu özelliğini I.Dünya Savaşı sonlarına kadar korumuştur (Aseli, 2002: 334).

Nablus, Akkâ ve Lazkiye'yi de kapsayan Beyrut merkezli yeni bir vilâyet tesis edildi. Bu sıralarda Beyrut Vilâyetinin 530 bin küsur, Suriye Vilâyetinin ise 700 binin biraz altında nüfusa sahip olduğu kabul edilmektedir (Dursun, 1992: 82; <https://worddisk.com>, 2018-2019). Bu rakamlara 1872 ve 1878'li yıllarda Şam, Halep, Golan, Humus, Nablus, Hama, Resulayn, Safed ve Taberiye gibi yerlere yerleştirilen 20 bin civarındaki Kafkasya muhaciri (Adige, Çeçen-İnguş, Abhaz, Karaçay-Malkar, Oset, Dağlı) de dahildir (Tavkul, 2016: 580-583; Aydın, 2016: 114). İngiliz ve Amerikan kaynakları üzerinden yapılan çalışmalarda ise yüzyılın son çeyreğinde Halep havalisinde 200 bin, Lazkiye yöresinde 150 bin, Golan-Kuneytra bölgesinde 100 bin, Telkere (Telkele) civarında 50 bin ve diğer bölgelerde de 300 bin civarında Türkmenin yaşadığı belirtilmektedir (Çetin, 2019: 3) ki bu da 800 binlik bir yekûn teşkil eder.

19.yy'ın ikinci yarısı aynı zamanda teknolojik gelişme ve modernleşme açısından da Levant bölgesinde önemli izler bırakmıştır. Beyrut (1861), Halep (1863), Şam (1864) ve Kudüs (1865) telgrafhaneleri; Beyrut - Şam (1863), Kudüs - Yafa (1868) ve Halep - İskenderun (1883) karayolları; Karadeniz - Mısır - Lübnan deniz sefer hattı (1873);⁹⁶ Kudüs - Yafa (1892), Şam - Müzeyrib/Havran (1894) ve Beyrut - Şam (1895) demiryolu hatları; Beyrut - İskenderiye (1896) ve Beyrut - Süveyde/Halep (1896) posta vapuru seferleri ile Halep tütün fabrikası (1884), Beyrut Limanı rıhtımı (1892) ve son çeyreğin periyodik İstanbul - İskenderun/Halep, İzmir - İskenderun/Halep vapur hatları gibi yoğun bir faaliyet görmektedir (Aseli, 2002: 337; Buzpınar, 2010: 317; Karaköse, 2017: 296; Karakoç, 2012: 83-84). Fakat tüm bu faaliyetlere rağmen 1869'da Süveyş Kanalı'nın açılması Suriye ve bilhassa Halep bölgesinin yıldızının iyice sönmesine sebep oldu. Buna ilâveten yaşanan 1878-79 Kıtıkları,⁹⁷ 1884 ve 1887 Depremleri ile 1890-91 Kolera Salgını ve 1898 Kıtılgı gibi talihsizlikler de olumsuz etki yapmıştır (Hartmann, 1988: 306; Karaköse, 2017: 291; Dağ, 2015: 51). Bu olumsuzluklardan bazıları özellikle 1865 Kolera Salgınında⁹⁸ olduğu gibi tüm bölgeyi etkiledi. 1878'de Kudüs'te cüzzam salgını yaşandı. Kolera ise tekraren 1881 Yafa ve Gazze, 1883 Beyrut, 1891 Şam ve Beyrut salgınları ile yine önemli oranlarda kayıplara neden oldu (Ayar, 2005: 25-28; BOADB, 2009: 91-92 ve 97).

⁹⁶ Kara ve demiryolu yapımında olduğu gibi ecnebî şirketler tarafından yapılıp işletilmektedir; örneğin Compagnie de Navigation et de Commerce adlı kuruluş Trablusşam, Beyrut, Port Said ve İskenderiye üzerinden Karadeniz'e düzenli gemi seferleri yapmaktadır (Duman, 2012: VDA).

⁹⁷ Kıtık ayaklanma ve çatışmalara sebep olarak başkaca huzursuzluklara da kaynaklık teşkil etmiştir (Karakoç, 2013: 86).

⁹⁸ Şam, Hama ve Humus'ta 10 bin, Halep'te 9 bin, Beyrut'ta 2 bin, Kudüs'te 2 bin, Yafa'da 2 bin, Nablus'ta 2 bin, Trablus'ta 1500, Hayfa'da bin, Akkâ'da bine yakın, Sayda'da 500 ve Sur'da 500 kişinin kaybına sebep olmuştur. Tarsus ve Adana ile birlikte toplam kayıp 42 bin civarındadır (Ayar, 2005: 23-24).

Keza yüzyılın ortalarında dış etkilerle neşvünema bulan Arap milliyetçiliği I. ve II. Meşrutiyetler arasında hem misyoner teşkilatlanmaların matematiksel büyümesiyle atbaşı gidecek hem de zamanla isyan & bağımsızlık noktasına evrilecektir. İlk Meşrutiyet (1876) ile Meclis'e giren Arap mebuslar, Suriye'ye muhtariyet/otonomi talebinden Arapçanın Türkçeyle beraber resmî dil olmasına kadar birçok istekte bulunmuşlardır (Lammens, 1988: 63). 1877-78 Osmanlı - Rus Savaşının kaybedilmesi üzerine Ahmed el-Sulh başkanlığında Şam'da gizli bir kongre düzenleyerek Halep, Hama, Humus Lazkiye, Beyrut ve Sayda dahil tüm Suriye Bölgesinin bağımsızlığını ilân etmeye karar verdilerse de Abdülkadir Cezayirî (Emir Abdülkadir)⁹⁹ gibi kanaat önderlerinin etkisiyle emellerini ertelediler ve yabancı güçlerin işgali gibi bir durumu fırsata çevirmek için beklediler (Günay, 1995: 91-92, Bademci, 2014: 112). Hatta o sıralarda dağıttıkları ilânlarda isim vermeden istibdat ve zulümle tanımladıkları Osmanlı idaresinin sona ermesine dair beklentiler dile getirilmiştir:

Ey Suriye! Vakit kaybetmeden kendini ihmalen halas et... Halihazırda esaret ve zulmün tahakkümü altındasın... Maruz olduğun zulüm ve bedbahtlık yeter. Ey Suriye! Terakkin zaviyesinden en büyük hasının Müslim, Nasrani ve sairlerinden meydana gelen halkının arasına nifak sokandır... Vifak ve sebatla hürriyet tarikini takip et. İstibdat ve zulmü mağlup etmek için adalete sarıl. Ey Suriye! Hataları tashihte yalnız olduğunu düşünme. Sana muntazır olan ve sana nusrette bulunacak dostların var... Vatanın saadeti ve terakkisi mevzu bahis olduğunda şahsî menfaatlerini bir tarafa bırak. İdare yakında senin eline geçecek. Dostun vazifesi başlamaktır. (Buzpınar, 1998: 76)

1881 Martında dağıttıkları başka bir bildiride ise Suriye Müslüman ve Hristiyanlarına seslenerek ve bu defa açıktan isim vererek düşmanlık sergilemekten çekinmemişlerdi:

Ey Müslümanlar ve Ey Mesihîler! Türk elinden bizim halas ve necat bulmamız kelime-i vahide ve yed-i vahide mütevakkıftır. Bunların hulusuyle millet-i Arab Türk'ün esaretinden kurtulur. İşte şimdi harb-i ahire zamanıdır ki, fırsatı iğtinam ediniz. Yoksa haib ve hasir kalırsınız. Zinhar ve zinhar Türklere evlâdınızdan bir nefer malınızdan bir dirhem vermiyesiz. Zira Türkler bilâd ve vatanlarınızı fûruht etmek efkârındadırlar. Zira onların din ve dünyaları dirhem ve dinar, ahiretleri azâb-ı nâr, ve arsızlık onlarca iftihardır. (Günay, 1995: 94)

Levant / Doğu Akdeniz topraklarında misyonerlik ve kolonileşme faaliyetleri de yükselen Arapçılığa paralel bir biçimde artmış hatta ivme olarak birbirlerini tetiklemişlerdir. 1882'de Suriye, Lübnan ve Filistin'de bulunan toplam misyoner erkek okulu sayısı 490, kız okulu sayısı 123, toplam öğretmen sayısı 1.451 ve toplam öğrenci sayısı da 35.097'dir. Şehir nüfusları da verilen istatistiklerde 150 bin kişiyle en kalabalık gözüken Şam'da 173 misyon okulu, 245 öğretmen ve 8.000 öğrenci bulunurken 3 binlik nüfusuyla son sıradaki Sur'da bile 10 okul, 15 öğretmen ve 520 öğrenci bulunmaktadır. Oransal olarak en yoğun yer ise en hızlı kolonileşmenin yaşandığı yer olan Kudüs'tür ki şehrin 20 binlik nüfusunun yaklaşık 5/1'i (3.868) buralarda öğrencidir. Ve şehirde 67 erkek, 14 kız okulunda 171 erkek, 57 bayan

⁹⁹ 1832'den 1846'ya kadar Fransızlara karşı Cezayir halkının önderliğini yapmış, 1847 ile 1852 arasında esir düşmüş ve 1855'ten vefatına (1883) kadar da Şam'da yaşamıştır (Kuran, 1988: 232-233).

öğretmen görev yapmaktadır (Işık, 2010: 176-177). Sonraki süreçte İngilizler ile Amerikalıların Fransızlar ve Almanlarla bölgedeki rekabeti eğitim haricindeki alanlara da kaydı. Zaten Fransızlar Lübnan Hristiyanları üzerinde o kadar etkiliydi ki Fransa-Almanya Savaşı'nda (1870-71) yanlarında savaşmak için Lübnan'dan 15 bin gönüllüyü gönderebileceklerini belirtmişlerdi. Oysa içinde bulundukları devletin Ruslarla savaşına (93 Harbi) yardım için tek bir nefer bile göndermeyeceklerdir (Günay, 1995: 99). Almanya ise Osmanlı'nın 1867'de yabancılara toprak satın alma izni vermesinden sonra Filistin'de hızla kolonileşmeye başladı. 1871'de Saron (Yafa), 1872'de Emek Refa'im (Kudüs) ve 1890'da Walhalla (Yafa) ile Neuhardtshof (Hayfa) yerleşimlerini kurdular (Topkar, 2015: 92-93). Amerikalıların Reformed Presbyterian Church in North America (RPCNA) adlı kuruluşu misyon merkezi olarak belirlediği Lazkiye'de Nusayrîleri kazanmak adına açtığı okul sayısı 1892 itibariyle 1'i şehir merkezi, 9'u da dağlık alanda (Cebel-i Nusayr) olmak üzere 10'a ulaşmış (toplam 442 öğrenci); açılan sağlık kurumlarından da 1897 itibariyle hizmet alan insan sayısı bini dispanser ve 3 bini de hastanede olmak üzere 4 bini bulmuştu (Kiremit, 2019: 289-290). Aynı yıl yalnızca Beyrut Vilayeti ile Lübnan Mutasarrıflığında İngilizlere ait 15 misyoner örgütü¹⁰⁰ ve bunlara ait 6 kilise, 11 hastane / sağlık merkezi, 88 okul bulunmaktaydı; buralardan 5.500 öğrenci, 42.500 hasta hizmet almaktaydı. Suriye ve Filistin toplamında ise bu sayı 16 kilise, 26 hastane ve dispanser, 142 okul ve 9 bin öğrenciye çıkmaktadır (Buzpınar, 2003a: 115-116).

Suriye Protestan Koleji mezunu Arap gençler tarafından kurulan (1875) Beyrut Gizli Cemiyeti'yle ihtilâlcı bir karakter kazanan Arap milliyetçiliği, 1880'li yıllarda Beyrut sokaklarında yapılan mitinglerle Suriye ile Lübnan'ın birleşik özerkliğini talep eder kıvama gelmişti (Erdem, 2012: 36; Ortaylı, 1984: 109). Haşim Attar'ın Şehbâ (1877), Abdurrahman Kevâkibî'nin İ'tidâl (1879), Muhammed Kürd Ali'nin Şam (1896) gazeteleri ile Selim ve Hanna Anhurî kardeşlerin Mirat'ül-Ahlâk (1886), Abdülmesih Antakî'nin Şuzûr (1897) dergileri çevresinde de muhalif bir aydın kitle oluşmuştu (İshakoğlu, 2012: 119-121 ve 125). Buna mukabil Osmanlı Hükümeti de Halep ve Şam gibi mühim merkezlerde matbaalar kurdurarak Türkçe ve Arapça gazeteler (Suriye, Furât, Dımaşk) yayınlamış, İslam Birliği politikası güderek Halepli ünlü Rufaî şeyhi Ebülhüda es-Sayyadî'yi yörenin resmî sözcüsü yapmış, eşraf çocukları için İstanbul'un meşhur Aşiret Mektebi ve Mekteb-i Mülkiye'sinde özel sınıflar açmış, Bilâd'uş-Şam'ın önemli şehirlerinde iptidâiye/ilk rüşdiye/orta, idâdiye/lise

¹⁰⁰ Bunlardan sadece biri olan ve Kudüs merkezliyle 11 ilçesinde şubesi bulunan Church Missionary Society adlı kuruluşun 3 hastanesi, 2-3 dispanseri, 8 kilisesi, 54 okulu vardı (Buzpınar, 2003a: 116-117).

ve âliye/yüksek¹⁰¹ gibi modern okullar kurmak suretiyle de ecnebi okullarla rekabet etmeye çalışmıştır (Tutar, 2010: 86; İshakoğlu, 2012: 89-90 ve 117-120; Ortaylı, 1984: 109-111).

1895'te Şam'da kurulan Milli Arap Komitesi'nin önderlerinden Abdurrahman Kevâkibî'nin 1898'den itibaren Osmanlı hilâfetine karşı Arap hilâfetini savunması (Soy, 2004: 181); Levant'tan Avrupa ve Amerika'ya göç eden gayrimüslim Arapların Londra (El-Hilâfet Gazetesi), Paris (St. Lois Mecmuası), New York (El-Eyyam ve El-İslah Gazeteleri) ve Rio de Jenerio (El-Adl Gazetesi) gibi dış merkezlerde Osmanlı aleyhine yoğun neşriyat yapması (Bayraktar, 2007: 688-689) ve 1904'te Paris'te Arap Yurtsever Birliği adıyla dernek kuran Necip Azurî'nin II. Meşrutiyet'e dek yayınladığı Arap bağımsızlığı (l'Indépendance Arabe) Dergisinin siyasî programının Batılı devletlerde karşılık bulması gibi hususiyetler bir kopuşun yaklaştığının işaretçisi oldular (Erdem, 2012: 36; Soy, 2004: 182-183; Günay, 1995: 108). Bu sıralarda Filistin topraklarında 30 civarında yeni Yahudî/Musevî kolonisi oluşturulmuş ve 30 binlik bir artışla toplam sayıları 70 bine¹⁰² dayanmıştır. Sarona adlı Alman kolonisi bile 1909'da Tel Aviv isimli yepyeni bir şehre dönüşmüştür (Topkar, 2015: 32; Karaman, 1996: 93).

Sultan II. Abdülhamid'in 1880 ile 1902 yılları arasındaki Gazze ve Filistin buyruklarında Musevî muhacirlerin veya siyonistlerin¹⁰³ bölgeye yerleşimi kesin bir reddedilmesine ve burada bir Musevî Hükümeti teşkili tehlikesine karşı hassasiyet gösterilmesine rağmen Musevîlerin Almanya, İngiltere, Rusya hatta Habeşistan uyuğunda

¹⁰¹ Mithat Paşa'nın Suriye Valiliği sırasında (1878-1880) 3'ü kız, 12'si erkek olarak açılan iptidaiye sayısı çeyrek asır sonra 12 kız ve 67 erkek olmak üzere Suriye Vilâyeti dahilinde 79'a; Halep Vilâyetinde ise 8'i kız, 95'i erkek ve 13'ü de karma olmak üzere toplam 116'ya ulaşacaktır. 1880'le 1901 arasında Beyrut'ta 21 ibtidâiye açılmıştır. Rüşdiye olaraksa 1882 itibariyle Beyrut'ta birkaç askerî ve mülkî rüşdiye; 1901 yılı itibariyle Şam Sancağında birer adet kız, erkek, sanayi ve askerî rüşdiye; Havran (Cebel-i Dürûz) ve Hama sancaklarında da birer erkek rüşdiyesi olmak kaydıyla Vilâyet genelinde toplamda 6 okulda 879 öğrenci bulunmaktadır. Halep Vilâyetinde ise bu sayı 1'i kız, 12'si erkek ve 1'i askerî olmak üzere toplam 14'e; öğrenci sayısı da 1.003'e varmaktadır. İdâdiye ve âliye bakımından Şam daha şanslıdır: Halep, Hama, Beyrut ve Trablusşam'daki birer adet idâdiye karşın Şam'da biri askerî olmak üzere 2 idâdi; Halep'teki bir Dâr'ül-Muallimîn'e (Öğretmen Okulu) karşılık Şam'da biri Dâr'ül-Muallimîn, biri de Mekteb-i Tıbbiye olmak üzere 2 mekâtib-i âliye (yüksek okul) mevcut vaziyettedir (İshakoğlu, 2012: 98-105; Çelik, 2018: 351; Ortaylı, 1984: 110).

¹⁰² 1908 itibariyle 121 ilâ 123 binlik bir nüfusa sahip Kudüs Sancağının Yahudî/Musevî nüfusu 20 binle 45 bin arasında, 72 bin ilâ 82 bin arasındaki Yafa Sancağının Yahudî/Musevî nüfusu 2 binle 10 bin arasında, 31 bin ilâ 32 bin arasındaki Safed Sancağının Yahudî/Musevî nüfusu 5 binle 8 bin arasında ve 12 bin ilâ 13 bin arasındaki Taberiye Sancağının Yahudî/Musevî nüfusu 3 binle 4 bin arasında tahmin edilmektedir. 1880'de Kudüs Merkezinde 17 bin olan toplam Yahudî/Musevî sayısı 1910 itibariyle 28 binlik bir artış göstermiştir (Topkar, 2015:34; Demirkol, 2017: 48).

¹⁰³ Kudüs yakınlarındaki Siyon Dağı'ndan isim alır; Osmanlılar ise Dağ'a 'Sahyûn', fikre ise 'Sahyûnculuk' demektedir. 1913'te bölgeyi gezen Yusuf Akçura, "Filistin'den II" mektubunda "Sahyûncuların maksadı Yahûdilerin itikadına göre onlara Allah tarafından mahud bir ülke olan Filistin'de yeniden müstakil bir Yahûdi Hükûmeti kurmaktır diyen bir Mebusa; "Sahyûnculuk bazı genç ve hiffet [vurdumduymaz] kişilerin hayallenip yürüdükleri gülünç bir iş, Yahûdilerin hepsi buna gülerek bakıyorlar" şeklinde cevap veren Sadrazam Hakkı Paşa'yı eleştirmiştir (Akçura, 2016: 102-104).

yerleşimlerine göz yumulmuştur (Mustafa, 2015: 47-243). Dönem içerisinde Osmanlı Devleti'ne 2 defa borç veren¹⁰⁴ dünyaca meşhur banker Edmond Rothschild'in maddî ve manevî himayesi (Topkar, 2015: 31-32), hileli yollarla (sahte kimlik, el senedi, rehin, devir, muvazaalı satış vs.) Kudüs'ten arazi edinen Musevîlerin engellenememesi (BOADB, 2009: 227-348), Alman Deutsche Bank'a bağlı olarak Kudüs'te açılan (1897) ve Osmanlı'nın gümrük muafiyetlerini kullanan Palestina Bank'ın Musevî kolonilerine 100 bin marklık fonlar tahsis etmesi (Topkar, 2015: 120) gibi durumlar alınan tedbirleri etkisizleştirmiştir.

Meşrutiyet'in II. kez ilânıyla (1908) yeniden açılan Meclis-i Mebusân'a Levant bölgesinden 30'un üzerinde mebus girmiştir.¹⁰⁵ 240/245 kişilik Meclisin 4 yada 5'te 1'ini oluşturan Arap mebusların bir kısmı ülke genelindeki Arap nüfusunun Türk nüfusundan fazla olduğundan bahisle milletvekili dağılımına itiraz etmekte ve Halep Mebusu Nâfi Paşa liderliğinde bir Arap muhalefet fırkası/partisi kurmaya kalkışmaktaydılar (Karal, 1996: 62-63; Kurşun, 1992: 46-50). İttihatçı Lazkiye Mebusu Emir Arslan Bey'in de öldürüldüğü 31 Mart Ayaklanması (1909) akabinde Hareket Ordusu vasıtasıyla yönetime el konularak Sultan Abdülhamid tahttan indirildi; eşzamanlı olarak Şam ve Hama gibi yerlerde çıkan olaylar bastırıldı (Karal, 1996: 90; Kurşun, 1992: 54). Fakat Arap kabile hareketlenmelerinin ardı arkası kesilmedi; ertesi yıl (1910) boyunca Havran, Kerek ve diğer (Asir, Yemen) yerlerdeki isyanlarla uğraşıldı (Kurşun, 1992: 55-57). Meşrutiyet için İttihat ve Terakki ile yapılan ittifak çabuk bozuldu ve peşpeşe Arapçı teşkilatlanmalar ortaya çıktı. Arap subaylar tarafından kurulan (İstanbul 1909) el-Kahtaniyye, Arap edebiyatçıları tarafından kurulan (İstanbul 1910) el-Munteda'l-Edebi'l-Arabî, yurtdışındaki Arap öğrencilerce kurulan Cemiyet'ül-Arabiyye el-Fetât (Paris 1911), adem-i merkezîyetçi / federalist Arap aydınlarınca kurulan Hizb'ül-Lâmerkeziyye el-İdari el-Osmanî (Kahire 1912), reformist Arap milliyetçilerince teşkil edilen el-Cemiyet'ül-Umûmiyye el-İslahiyye (Beyrut 1913) ve ihtilâlcî Arap subaylarınca gizli olarak teşkil edilen el-Ahd Cemiyeti (İstanbul, Halep, Şam, Musul, Bağdat - 1913) gibi örgütler 4 asırlık Osmanlı idaresinden kopuşun altyapısını hazırladılar. Özellikle Osmanlı'nın Jön-Türklerine benzetilen el-Fetât ile İttihatçılar gibi yapılan el-Ahd Cemiyetleri I. Dünya Savaşı'ndaki Arap ayaklanmasının da organizatörleri olacaklardır (Hut, 2016: 134-137; Buzpınar, 2005: 2).

¹⁰⁴ İlk 1891 yılında % 4 faizle ve 60 yıl vadeyle alınan 6.136.920 sterlinlik borç; ikincisi ise 1894 yılında % 3.5 faizle ve 61 yıl vadeyle alınan 8.212.340 sterlinlik borçtur (Balci ve Balcıoğlu, 2017: 506-507).

¹⁰⁵ Bunların 8'i Beyrut Vilâyeti'nden (Beyrut 3, Lazkiye 2, Akkâ 1, Nablus 1, Trablusşam 1), 11'i Halep Vilâyeti'nden (Halep 9, Maraş 2), 10'u Suriye/Şam Vilâyeti'nden (Şam 6, Hama 2, Havran 1, Kerek 1), 3'ü Kudüs ve 1'i Zor Mutasarrıflığı'ndan olup 4 Türk, 1 Ermeni haricinde büyük çoğunluğu Arap'tır (www.wikizero.com, 2019).

II. Meşrutiyet, Araplar gibi Musevîleri de başta umutlandırmış ve fakat zamanla Filistin’de arazi satımına yönelik yasakçı tavra dönülmesi II. Abdülhamid’e karşı cephe alan siyonistlerin İttihatçılara da cephe almasını beraberinde getirecektir. Dahası İsrail’in kurulması için Osmanlı’nın dağılmasını hızlandırma siyaseti takip edeceklerdir (Umar, 2002b: 427-429). Her ne kadar Arap milliyetçiler Filistin’e Musevî göçünü durduramamakla alâkalı Türk/Osmanlı yönetimine tepki gösteriyor ve protestolar düzenliyorlarsa da hem Filistin’deki toprak sahibi Arapların paranın cazibesine kapılmaları hem de yabancı okullarda şekillenen Arap entelijansiyaasının bağımsız bir Arap devletinin ancak Fransa yada İngiltere himayesinde kurulabileceğine inanmaları yüzünden aslında Osmanlı’ya karşı dolaylı olarak birlikte hareket etmiş olmaktadır (Karaman, 1996: 94; Soy, 2004: 186-187). Nitekim Haziran 1913’te Paris’te düzenlenen Arap Kongresi’nde bu minvalde kararlar alınması (ıslahatlar, federatif idareler, yabancı müsteşar talepleri) Suriye ve İstanbul’da basılan Arapça gazetelerde ciddi manada eleştirilmiştir (Kurşun, 1992: 132-140). Genele şâmil olmasa da Cihan Harbi esnasında bir kısım Arap temsilcilerin yabancı güçlerle özel görüşmeleri ile İngilizlerle Fransızların gizli anlaşmalarla Ortadoğu’yu bölüşmeleri bir kader birliğini bahse konu kılacaktır.

Tüm bu hengâmede Levant Türkmenleri gidişatı endişeyle takip etmekten ve mutedil Araplarla bölgede yaşamı paylaşmayı sürdürmekten başkaca bir duruş sergilememişlerdir. Milliyetçilik nedir bilmeyen ve İmparatorluğun tasfiye tehlikesiyle yüzleşen Türkmenler evvelâ Arap milliyetçilerinin, akabinde de Ermeni ihtilâlcilerinin hedefi olmaktan kurtulamamışlardır. Bu esnadaki Türkmen nüfusu hakkında belirsizlikler ve vilâyetlerin toplam nüfuslarında da rakam tutarsızlıkları bulunmaktadır. Kemal Karpat’a göre 1914 yılı itibariyle 4 sancaktan (Suriye / Şam, Havran, Kerek, Hama)¹⁰⁶ oluşan Suriye Vilâyetinin toplam nüfusu 918.409; 5 sancaktan (Beyrut, Trablusşam, Akkâ, Lazkiye, Nablus)¹⁰⁷ oluşan Beyrut Vilâyetinin toplam nüfusu 824.873; 3 sancaktan (Halep, Cebel-i Sem’ân, Ayıntab)¹⁰⁸ oluşan Halep Vilâyetinin toplam nüfusu 667.790; 4 kazâlı (Kudüs, Yafa, Gazze, Halil’ür-

¹⁰⁶ Şam-ı Şerif Sancağına bağlı kazalar: Dimaşk’uş-Şam, Baalbek, Bekaa, Zübdani, Vadi’ül-Acem, Hasbiya, Raşeya, Kuneytra, Duma ve Nebek. Havran Sancağına bağlı kazalar: Havran, Izra, Mismiye, Busra, Süveyde ve Aclun. Kerek Sancağına bağlı kazalar: Kerek, Tefile, Salt ve Maan. Hama Sancağına bağlı kazalar: Hama, İmraniye, Selimiye ve Humus (Karpat, 1985: 178-179).

¹⁰⁷ Beyrut Sancağına bağlı kazalar: Beyrut, Sur, Sayda ve Merc-i Uyûn. Trablusşam Sancağına bağlı kazalar: Trablusşam, Safita, Akkar ve Hasn’ül-Ekrad. Akkâ Sancağına bağlı kazalar: Akkâ, Hayfa, Taberiye, Safed ve Nâsıra. Lazkiye Sancağına bağlı kazalar: Lazikiye, Merkab, Cebile ve Sahyun. Nablus Sancağına bağlı kazalar: Nablus, Beni Saab ve Cenin (Karpat, 1985: 176-177).

¹⁰⁸ Halep Sancağına bağlı kazalar: Halep, İskenderun, İdlib, Antakya, Bab, Beylan, Cısr-i Şugur ve Harem. Cebel-i Sem’ân Sancağına bağlı kazalar: Cebel-i Sem’ân, Maarret’ün-Numan ve Münbiç. Ayıntab Sancağına bağlı kazalar: Anteb, Kilis ve Rumkale (Karpat, 1985: 176).

Rahman) müstakil Kudüs-i Şerif Mutasarrıflığının toplam nüfusu 328.168; 3 kazâlî (Deyr, Resulayn, Aşâre) müstakil Zor Mutasarrıflığının toplam nüfusu 66.294 ve genel toplam ise 2.805.534 (Karpas, 1985: 176-184; Shaw, 1978: 338). Aynı yılın nüfus sayımından yola çıkan Meir Zamir ise sadece Müslüman nüfusunu 840 bin olarak verdiği Suriye Vilâyetinde haricen 275 bin Hristiyan, 10 bin Musevî ve 95 bin de Dürzînin yaşadığını tablolastırmaktadır. Aynı tabloda 790 bin olarak verdiği Halep Vilâyet nüfusunu; 431 bin Müslüman Arap, 110 bin Türk/Türkmen,¹⁰⁹ 70 bin Kürt, 65 bin Ermeni, 35 bin Rum, 23 bin Alevî/Nusayrî, 20 bin Süryanî-Keldanî, 16 bin Musevî, 10 bin Marunî ve 10 bin de diğerleri olarak tasnif etmektedir. Beyrut Vilâyetinin nüfusunu 975 bin olarak veren yazar; müstakil Kudüs Sancağının nüfusunu 75 bini Musevî olmak üzere 425 bin, müstakil Zor Sancağının nüfusunu 100 bin olarak göstermekte, müstakil Lübnan Sancağı sütununda da 355 bini Marunî olmak üzere 540 bin rakamını¹¹⁰ vermektedir (Zamir, 1981: 104-105). Patrikhane ve elçilik kayıtlarına göre 1890'larda Halep'te 15 bin Kızılbaş, 40 bin Kürt ve 80 bin Türk'ten bahsedilmekte hatta bu 80.000 rakamı da 50 bin Türk, 20 bin Türkmen ve 10 bin Afşar olarak kategorize edilmektedir (Karpas, 1985: 192-193). Dolayısıyla çeyrek asır sonrasında başta Halep, Ayıntab, Lazkiye, Cebel-i Sem'ân, Trablusşam ve Kudüs sancakları olmak üzere Doğu Akdeniz topraklarındaki ortalama 3 milyonluk toplam nüfusun muhtemelen % 10-15'inin Türk/Türkmen olduğunu düşünebiliriz.

¹⁰⁹ Bu nüfusun 94 bini yerleşik, 16 bini de konar-göçer kabul edilmektedir (Dağ, 2015: 57).

¹¹⁰ Buna mukabil daha insaflı davranan Joseph Chamie 414.747 olarak verdiği Cebel-i Lübnan / Mount Lebanon nüfusunun 242.308 kadarını Marunî olarak listelemektedir. Dürzîler dahil tüm Müslüman nüfusu 1913 itibarıyla ancak 85.232 olarak verilmektedir (Chamie, 1981: 29).

3. KÜRESEL SAVAŞLAR DÖNEMİ

3.1. I.Dünya Savaşı ve Mandacılık

Dünya hakimiyeti ve kaynakları ele geçirme namına 20.yy'a doğru başlayan devletlerarası rekabet, daha doğrusu Almanya ile İngiltere liderliğindeki bloklaşma zamanla büyük bir savaşa dönüştü. Dünya çapındaki bu ilk savaşta Osmanlı Devleti, İtilâf Devletleri'nden yüz bulamayınca İtalya'nın boşluğunu doldurmak üzere İttifak Devletleri'nin safında yer aldı. Bunda II. Abdülhamit'in 1880'lerden beri Almancı politikasının da büyük etkisi olmuştur (Pekin, 2019: 87-88). İttihat ve Terakki kadrosu da Almanlarla stratejik ortaklık geleneğini bozmamış ve Almanya'dan edinilen gemilerle Rusya'nın Karadeniz limanlarını bombalatarak bu büyük kavgaya katılmıştır.¹¹¹ Savaşılan cephelerden kimi Bilâd-ü-Şam'ın / Levant bölgesinin ortasında (Suriye ve Filistin/Kudüs) kalmış, kimi ise çeperlerinde (Kanal/Sina, Irak ve Hicaz/Medine) yer almıştır (Bakır ve Pekin, 2020: 271).

1914 sonundan 1917 sonuna kadar hem Suriye (Şam-Halep, Lübnan, Filistin, Hicaz ve Kilikya/Çukurova) Genel Valisi sıfatıyla hem burada teşkil edilen IV. Ordu Komutanı (Suriye ve Batı Arabistan Kumandanlığı) ünvanıyla bölgede bulunan Cemal Paşa, Doğu Akdeniz'deki savaşın ve savaş sonrasının şekillenmesinde etkisi olan kişilerin başında gelmektedir. Paşa; şehirlerde bulvarlar ve parklar yapımından camilerin ve türbelerin restorasyonuna, sanayi-ziraat ve muallim mektepleri ile kız okullarının açılmasından¹¹² posta ve telgraf hizmetlerinin kaza merkezlerinde yaygınlaştırılmasına değin çokça bayındırlık hizmetine imza atmıştır (Cemal Paşa, 2016: 319-325; Erdem, 2012: 37). Cephedeki askerî durum ise Hayfa ve Humus'ta birer tümen, Adana ve Antep'te birer tümen, Halep'te bir kolordu ve bir tümen, Şam'da bir kolordu, bir tümen ve müfettişlik karargâhı olmak üzere 65 bin asker ve 100 adet toptan oluşuyordu (Umar, 2004: 205-206). Cemal Paşa'nın başarısız I.Kanal Harekâtı'ndan (Şubat 1915) sonra Fransa ile İngiltere arasında imzalanan ve Rusya tarafından da desteklenen Sykes-Picot (Sayks-Piko) Anlaşması gereğince Arap işbirlikçilerinden Mekke Şerifi Hüseyin Hicaz'da ayaklandırılmıştır (Haziran 1916). Paşa'nın Arap ihtilâlciliğinin öncülerinden 40 kişiyi Divan-ı Harp'te yargılayıp Şam ve Beyrut'ta idam ettirmesi de, Şerif Hüseyin dahil

¹¹¹ Hatta Aaronson'un iddiasına göre Cuma namazlarındaki dua elkabında Padişah'la (Mehmed Reşad) ve Hacı Vilhem'in (Kaiser Wilhelm) adı birlikte zikrediliyordu (Aaronson, 2012: 32).

¹¹² Sırf bu amaçla Amerikan Koleji mezunlarından yazar Halide Edip'i İstanbul'dan getirterek Beyrut'ta modern bir yatılı kız lisesi ve bir kız öğretmen okulu, Beyrut ve Şam'da da kız ilkokulları açılmasında birikiminden yararlanmıştı (Erdem, 2012: 37). Hatta bu konuda Türk Yurdu dergisi kendisiyle 'Suriye Mektepleri' başlığıyla mülâkat yapmış ve o da gidiş gerekçesini "Suriye kızlarına iyi tahsil vermek, onlara Türk harsını telkin etmek, Suriye kadınlığı arasında müşterek duygular tesisine çalışmak" şeklinde açıklamıştır. Bkz.: Türk Yurdu (Rumî 1333 / Milâdî 1917). Yıl 6, 12(141), 203.

Arap kabile şeyhlerine altın dağıttırması da isyanı durduramamıştır (Kabacalı, 1990: 56-59; Küçük, 2010: 204).

İngilizlerle pazarlığa evvelâ Doğu Akdeniz'den Basra Körfezi'ne ve Çukurova'dan Yemen'e kadarki Büyük Arap Krallığı ile başlayıp sonradan Hicaz Emirliği'ne razı olan Şerif Hüseyin, Osmanlı Ordusunda yetişen Arap subayların önderliğinde Mekke merkezli bir isyan başlatmıştır. İngiltere ile Fransa'nın askerî kontrolünde 1916 ortalarından savaş sonuna dek¹¹³ sürecek olan Arap ayaklanması, kabile kuvvetlerinin demiryolu sabotajları ve Osmanlı birliklerine ani baskınlar yapmaları suretiyle oldukça etkili olacaktır (Umar, 2004: 225-234; Kabacalı, 1990: 62). İsyancıların dörder-beşer binlik kuvvetler halinde Mekke, Cidde ve Taif'i ele geçirmelerine karşın Fahreddin Paşa savaşın sonuna kadar hem Medine'yi saldırılara rağmen elinde tutmuş hem de Hicaz Demiryolu'nu çalışır vaziyette tutmayı başarmıştır (Erdem, 2012: 44-45; Öke, 1995: 25).

Birleşik Krallık / İngiltere'nin dönemin süper gücü olarak kalmasında mühim katkıları olan İngiliz istihbaratının Araplar üzerindeki yoğun propagandasına karşı İslam birliğini ve cihad fetvasını¹¹⁴ savunmak üzere Cemal Paşa tarafından Suriye'de çıkarılan eş-Şark Gazetesi (Arapça), İttihatçıların tüm desteğine karşın pek başarılı olamamıştır. Buna mukabil İngilizlerin Arap halifeliği kurma teşebbüsleri Teşkilat-ı Mahsusa'nın yerinde hamleleriyle engellenmiş, Hicaz merkezli Arap kabilelerinin ayaklanması zamanla Ürdün'e yayılsa da önemli bir oranda Türk/Türkmen nüfusu barındıran Doğu Akdeniz ve Irak topraklarındaki Arap çoğunluk arasında isyana dönüşmemiştir (Çiçek, 2018: 109-123; Umar, 2004: 241-243; Erdem, 2012: 45).

Cemal Paşa döneminin bir başka önemli hususiyeti de iskân politikalarıdır. İttihat ve Terakki Hükümeti'nin aldığı Tehcir kararı (Mayıs 1915') uyarınca Anadolu'daki Ermenilerin Suriye'nin doğusundaki Zor Sancağı'na yerleştirilmesini uygun bulmamış ve yerleşime daha elverişli Kuzey Suriye'ye (Halep Vilâyeti) bir kısmının iskânlarını sağlamıştır ki bunun da 150 - 200 bin kişiye tekabül ettiği kabul edilmektedir (Erden, 2003: 148-153; Artuç, 2005: 268-269). Sâniyen; Suriye ve Mısır ile Beyrut ve Cebel-i Lübnan'da zararlı cemiyetlerle ilişkisi ve devlet aleyhinde faaliyetleri tespit edilen Arap ailelerden yaklaşık 1.000 ile 2.000 arasındaki miktarı Anadolu'daki Ankara, Konya, Bolu, Kastamonu, Eskişehir,

¹¹³ Bu konuda ayrıntılar için Ömer O. Umar'ın kısa adı 'Suriye (1908 - 1938)' olan kitabının "İngiltere ile Fransa'nın Şerif Hüseyin İsyanına Para Yardımları", "İngiltere ile Fransa'nın Şerif Hüseyin İsyanına Askeri Yardımları ve "Şerif Hüseyin Kuvvetlerinin Durumu ve Komutanlar" başlıklı kısımlarına bakılabilir (Umar, 2004: 243-250).

¹¹⁴ Keza bkz.: "Osmanlı Devletinin Cihad İlan Etmesi", "Osmanlı Devletinin Cihadı Yayma Faaliyetleri" ve "Cihadın Müslüman Dünyası Üzerindeki Etkisi" başlıklı kısımlar (Umar, 2004: 250-257)..

Karesi/Balıkesir, Aydın, Edirne, Mamuret'ül-Aziz / Elazığ, Kütahya, Sivas, Hüdavendigâr/Bursa, Karahisar-ı Sahip / Afyonkarahisar, İzmit, Maraş, Kayseri, Niğde, Teke/Antalya, Menteşe/Muğla gibi yerlere naklini gerçekleştirmiştir. Ruslarla savaş nedeniyle doğu illerinden gelen Türk muhacirlerin Suriye ve Filistin bölgelerine yerleştirilmesiyle ilgili düşünce ise Halep ve Gazze'deki sınırlı iskân haricinde gerçekleştirilememiştir (Artuç, 2005: 274-277; Dündar, 2012: 167-172).

Temmuz-Ağustos 1916'daki II. Kanal Harekâtı'nın başarısızlığı ve Hicaz'daki Arap isyancıların Vech ile Akabe gibi stratejik öneme sahip Ürdün limanlarını ele geçirmeleri üzerine İngilizler, el-Ariş ve Refah'ı alarak Gazze'ye saldırdıysalar da sonuç alamadılar (Mart 1917). Ertesi ay karadan ve denizden gerçekleştirilen II. Gazze Taarruzu'nda da başarılı olamayan İngiliz birlikleri, Şerif Hüseyin'in kışkırttığı Arap kabilelerinin desteğiyle¹¹⁵ üçüncü saldırıda başarılı oldular (Ekim-Kasım 1917) ve Türk kuvvetlerinin Yafa - Kudüs hattına çekilmesiyle Suriye – Filistin Cephesi'nde üstünlüğü ele geçirdiler (Umar, 2004: 260-280; Erdem, 2012: 49). Buna mukabil Osmanlı da tüm Levant ve Hicaz'daki urban (çöl Arabı) kabileleri ve şeyhlerini hediyelerle yanına çekerek karşı bir güç dengesi oluşturma yoluna gitmiştir. Bu esnada cepheyi toparlamak için Halep'te yapılan toplantıda Yıldırım Orduları Kumandanlığı kurulmuş ve Enver Paşa'nın isteği üzere Bağdat üstüne sefer yapılması bazı paşaların muhalefetine rağmen kararlaştırılmıştır. (Umar, 2004: 273-276 ve 286-289; Artuç, 2005: 229-232). Kafkas Orduları Gurup Komutanı Ahmet İzzet Paşa, Suriye'nin akıbetinin tehlikede olduğunu beyan ederek ordunun öncelikle Halep ile Deyr-i Zor tarafına sevk edilmesi gereğinin altını çizmiş, Cemal Paşa ise ordu komutanlığına Alman general Falkenhayn'ın atanmasını kabul etmeyerek İstanbul'a dönmüş, bu sırada II. Ordu Komutanı olan Mustafa Kemal Paşa da bu iki görüş temelinde eleştirilerini dile getiren bir raporu¹¹⁶ genelkurmay ve sadrazamlığa göndermiştir (Umar, 2004:274; Artuç, 2005:233). Ki bu öngörüler uyarınca kısa zamanda büyük sıkıntılar yaşanacaktır.

5 bin kişilik bir Siyon (Musevî) birliğinin İngilizlerin yanında savaşa girmesi ile Balfour Deklarasyonu olarak adlandırılan ve İngiltere Dışişleri Bakanı Arthur'un siyonizmin

¹¹⁵ Medine – Şam, Maan – Amman, Dera – Amman Demiryolunun mayın ve dinamitlerle sık sık patlatılması, Medine ve Cidde hattındaki yüzlerce telgraf direğinin tahrip edilerek haberleşmenin kesintiye uğratılması, Yermük su kanallarına saldırılar, Remle – Dera – Afule – Kudüs hattındaki istasyonlarda görev yapan Arap subaylarının bir kısmının İngiliz altınıyla elde edilerek Türklere karşı casus olarak kullanılması, Hama'daki Osmanlı Levazım Ambarı'nın yağmalanması, Hama – Halep Demiryolu güzergâhında trenlere ateş açılması, Tel Abyad – Resulayn bölgesindeki Türk birliklerine ani baskınlar yapılması gibi destek hizmetleri (Umar, 2004: 280-284; Erdem, 2012: 49)..

¹¹⁶ Rapor için bkz.: Bayur, H. (1956). Mustafa Kemal'in Falkenhayn'la Çatışmasıyla İlgili Henüz Yayınlanmamış Bir Raporu. *Belleten*, 20(80), 624-628. Ve 'Mustafa Kemal: "Gücümüz Kalmadı" (Kabacalı, 1990: 68).

hamisi Lord Rothschild'e gönderdiği mektupla (2 Kasım 1917) Filistin topraklarında Yahudiler için 'ulusal bir yurt' vadetmesi isyancı Araplar arasında bile tepkiyle karşılanırsa da savaş sonuna dek ittifaklar bozulmamıştır (Erdem, 2012: 49-50; Kasalak, 2016: 69). Türk paşalarınca çok eleştirilen Falkenhayn'ın Kudüs'ün savunulmasına taraftar olmayışı¹¹⁷ Şerif Hüseyin'in oğlu Faysal'a bağlı Arap kuvvetleri ile Siyonist kuvvetler takviyeli, kısmen de ahali destekli İngiliz birlikleri karşısında Kudüs Müdafî Ali Fuat Paşa çaresiz kaldı ve 9 Aralık'ta General Allenby (Elnbi) şehre girdi. Dahası "Haçlı Seferleri bugün sona ermiştir" diyen Allenby'nin başarısı Almanya da dahil olmak üzere tüm Avrupa kamuoyunda sevinç gösterilerine yol açmıştır (Umar, 2004: 294-296; Öke, 1995: 28).

Savaşın ikinci yılından itibaren yaşanan zahire/erzak sıkıntısı; İngiltere'yle Fransa'nın Doğu Akdeniz'deki deniz ablukası ve Şerif Hüseyin gibi isyancıların yağma hareketleri, kuraklık ve çekirge felâketleri nedenleriyle 1917'de ciddi bir probleme dönüşmüştür. Cemal Paşa'nın bölgedeki tüm tedbir ve çabalarına rağmen Beyrut'la Cebel-i Lübnan'da halkın sokaklardaki portakal kabuklarını yemeleri ve açlıktan insan ölümleri gibi olaylar gerçekleşmiş, dışarıdan gelecek iâşe yardımlarına da İtilâf Devletlerince izin verilmemiştir (Umar, 2004: 302-307; Erden, 2003: 306-308; Artuç, 2005: 247-249). Hatta İngilizler bunu karşı propaganda unsuru olarak kullanıp Arabistan ve Ürdün'deki Arap isyanının Levant'taki Araplar, Ermeniler, Dürzîler ve Marunîler arasında da yayılması için çalışmış ve kısmen başarılı olmuşlardır (Umar, 2004: 306-312). Türkmenler ise her şeye rağmen baştan sona devletin yanında saf tutmuşlardır.

Her türlü zorluklara karşın I. ve II. Şeria Muharebelerini (Mart, Nisan-Mayıs 1918) kazanan Osmanlı kuvvetleri, İngilizlerin ve dahilî - haricî işbirlikçilerinin¹¹⁸ Salt ile Amman Demiryolu'nu ele geçirerek güç-belâ sağlanan ikmal hatlarını kesmesi ve telgraf hatlarını tahrip ederek haberleşmeyi felce uğratmasıyla birlikte bozgun emareleri göstermeye başlamıştır (Kabacalı, 1990: 69-71; Umar, 2004: 313-314;). Buna, mevzilerde savaşan Türk birliklerinin kimi yerlerdeki halk tarafından arkadan kurşunlanması da eklenince ordu cephe savaşları vererek Bilâd'uş-Şam'ın kuzeyine doğru çekilmeye durdu. İngiliz koalisyon güçleri 20 Eylül'de Nasıra'yı, 21 Eylülde Nablus'u, 23 Eylülde Hayfa'yı, 25 Eylül'de Amman'ı ve 30 Eylülde Şam'ı ele geçirdiler (Umar, 2004: 314-316; Kabacalı, 1990: 71-72; Erdem, 2012:

¹¹⁷ Cemal Paşa, Kudüs'ün düşmesinden tamamen General Falkenhayn'ı sorumlu tutmakta ve onu çocuk oyuncu tarzındaki taarruzlarla zavallı Türk askerlerini boş yere öldürtmekle suçlamaktadır (Cemal Paşa, 2016: 230-232).

¹¹⁸ Mim Kemal Öke, İngiliz istihbaratının organizesinde bir Arap-Siyonist-Ermeni İttifakı'ndan bahsetmekte ve Fransa'nın, 1917 sonlarına kadar Rusya'nın, Kudüs konusunda da dolaylı olarak Almanya'nın desteklerini ifadelendirmektedir (Öke, 1995: 21-32).

50). Devlet-i Âliye, bir yandan 4 asırlık devrinin bittiğine diğer yandan ele geçirilen şehirlerdeki esir ve hasta askerlerine yönelik vahşete tanıklık etti. Bir yandan da İngiliz Ordusu ve ortakları Beyrut'u (8 Ekim), Baalbek'i (9 Ekim), Humus'u (14 Ekim), Hama ve Lazkiye'yi (19 Ekim) işgal ederek Türk Ordusuna yönelik takibini sürdürdü. Çekilen Türk kuvvetleri ise Halep'te toplanarak savunma hattı inşasına durmuştur (Umar, 2004: 317-318; Erdem, 2012: 50-51). Fakat Halep'teki Arapların Türk askerî varlığına yönelik düşmanca tutumları ve Şerif Faysal'la işbirliği yapmaları durumu çok zorlaştırdı. Cisir-i Şugur Türkmenleriyle Maarra kırsalındaki aşiretlerin silahlandırılmasına ve Halep şehir merkezinde bir hafta süren çarpışmalara rağmen 26 Ekim'de M. Kemal Paşa, orduyu İngilizlerin hava saldırılarıyla daha fazla yıpratmadan Halep'in kuzeyindeki savunma hatlarına (Kelecebrin-Tel Rıfat-Müslimiye-Ahterin-Çobanbey) çekmiştir (Umar, 2004: 318-320; Demir, 2017: 131-132).

Ağustos 1918'de VII.Ordu Kumandanlığını Fevzi Paşa'dan devralan Mustafa Kemal, 30 Ekim'de imzalanan Mondros Mütarekesi gereğince vazifesinden ayrılan Alman general Liman Von Sanders'tan Yıldırım Orduları Gurup Komutanlığı görevini de devralacaktır. M. Kemal Paşa daha önceden dile getirmiş olduğu "*Millî bir sınıra çekilerek 'ekseriyeti Türk olan' bölgeleri savunmak*" fikrini uygulamaya koyuldu ve İngiliz Ordusu'nun bu savunma hattını yarma çabalarını 26 Ekim'deki Katma/Afrin Muharebesi'ni kazanarak boşa çıkardı (Kabacalı, 1990: 70-72; Demir, 2019: 299; Erdem, 2012: 49). 3 Kasım'da ise ordulara sınırın Lazkiye'nin kuzeyinden başlayan ve Han Şeyhun'un güneyinden doğuya, Rakka'ya kadar uzanan bir hat olduğunu beyan eden bir emir yayınlamıştır. Mustafa Kemal'in değerlendirmesiyle Halep havalisinin dörtte üçünün Arapça konuşan Türkmenler olduğunun altını çizen bu hudut; 100 km. güneyiyle birlikte Halep'i, İdlip'i, Maarret'ün-Numan'ı, Cisir-i Şugur'u, Antakya'yı, İskenderun'u, Afrin'i, Azaz'ı, el-Bap'ı, Menbiç'i, Cerablus'u, Ayn'el-Arap'ı / Kobani'yi, Tel Abyad'ı, Rakka'yı, Resulayn'ı, Kamışlı'yı, Haseke'yi, Deyr-i Zor'u, Mayadin'i, Ebu Kemal'i içermektedir¹¹⁹ ve elde tutma mecburiyetiyle birlikte Misak-ı Millî'nin güney sınırlarının Suriye kısmını teşkil edecektir (Demir, 2017: 133-136; Dağ, 2015: 60).

Savaşın son yılında General Allenby komutasında Filistin'de askerî bir idare kurarak Siyonistlere ve Yahudi yerleşimcilere alan açan İngilizler, savaşın son ayı itibarıyla de yine

¹¹⁹ Sonrasında da Irak içerisindeki Sincar'ı, Telafer'i, Dohuk'u/Duhok'u, güneyindeki Hamamalil'e kadar Musul'u, yine güneyindeki Dibeke'ye kadar Erbil'i, Çemcema'i, Süleymaniye'yi, Revanduz'u/Revandiz'i, Zaho'yu, Halica'yı/Halice'yi ve Kerkük'ü kapsayarak millî bir hat şeklinde devam etmektedir (Demir, 2017: 135-136; Öztürk, 2000: 24-27).

Allenby nezaretinde Şam merkezli bir krallık ihdas ederek Emir Faysal'ı başına getirmişlerdir (Karaman, 1996: 94; Amanov, 2016: 93). Faysal'ın Beyrut'a birlik göndererek hükümlanlık ilân etmesine kızan Fransızlarsa İngilizlerle anlaşmak suretiyle Lübnan'ı işgal ederek askerî bir idare oluşturmuşlar ve işgallerini Suriye sahilleri (Banyas, Lazkiye) üzerinden Anadolu'nun güneyine yani Antakya, İskenderun, Adana, Maraş, Antep ve Urfa'ya kadar genişletmeye durmuşlardı (Kor, 2011: 34; Demir, 2017: 136). Mondros'un 7. Maddesinin gölgesindeki bu haksız işgallere karşı Dörtyol'un Karakese Köyüne (Hatay) saldıran Ermeni ağırlıklı Fransız müfrezesine yerel direnişle verdirilen 15 kişilik kayıp hem Millî Mücadele tarihimizin 'ilk kurşun'u sayılmakta hem de bağımsızlık sevdalısı bir halk hareketi olan Kuva-yı Milliye'nin ilk nüvelerinden birini teşkil etme hususiyetine sahip bulunmaktadır (Tekin, 2002: 18).

İngilizlerin ve Faysal'ın Cerablus ile Nizip'in boşaltılmadığı takdirde zor kullanılarak alınacağına dair ültimatom yollayarak ve atlı askerlerle Tel Abyad güneyinden öşür toplatarak hakimiyet alanlarını Kuzey Suriye'ye yayma gayretleri bölgedeki Türkmenlerin direnişiyle karşılaştı. Bu dönemde 100'den fazla Türkmen önder, Tedmür Hapishanesi'nde işkence ve kötü koşullar altında zulüm görmüştür (Umar, 2002a: 595; Dağ, 2015: 61). Fakat Suriye Türkmenleri; Yıldırım Ordularının lâğvedilmesiyle İstanbul'a dönmek durumunda kalan (Kasım 1919) Mustafa Kemal Paşa'nın Mayıs-Haziran 1919'da Samsun-Havza-Amasya üzerinden başlattığı ve sonraki 3 ayda gerçekleştirdiği kongrelerle (Erzurum - Sivas) büyüyen millî teşkilatlanma halkasına katılmışlar, bu minvalde aynı yıl içerisinde Halep merkezli olarak Suriye-Filistin Müdafaa-yı Kuva-yı Osmaniye Heyeti'ni¹²⁰ kurarak kısa zamanda Şam, Lazkiye, Humus, Beyrut, Amman, Kuneytra, Hama ve Trablusşam gibi yerlerde şubelenmesini sağlamışlardır (Umar, 2002a: 596; Umar, 2004: 428). Heyetin başkanı Ayntap Kumandanı ve 'Özdemir' lâkaplı Ali Şefik Bey, başkan yardımcısı ise aynı zamanda Halep Heyet-i Merkeziye Başkanı Hilâl Bey idi. Bu cemiyetlerin organizesinde 8 Aralık 1919'da Halep'te düzenlenen mitingde dükkânlar kepenk kapatmış ve İngiliz ile Fransız işgaline karşı çıkılarak "*Kahrolsun Emir Faysal, kahrolsun Arap Hükümeti! Yaşasın Halifemiz ve Osmanlı Devleti!*" şeklinde sloganlar atılmıştır (Dağ, 2015: 62-63; Umar, 2002a: 596; Demir, 2019: 300).

Bu arada Fransa ile İngiltere'nin savaş esnasındaki Ortadoğu'yu paylaşım anlaşmasının uygulaması için yeni kurulan Milletler Cemiyeti'nin 22. maddesinde tarif edilen ve bir nevi vekâlet/vesayet sistemi olan manda/mandaterlik uyarınca (mandate/mandatory) bir

¹²⁰ Başka bir kaynaktan Suriye ve Filistin Kuvva-yı Milliye-i Osmaniye olarak isimlenmektedir (Dağ, 2015: 62).

tespit komisyonu kurulmuş, King ve Crane adlı Amerikalı iki temsilcinin Haziran-Temmuz 1919'da Filistin, Lübnan ve Suriye'de yaptığı çalışmalarla da bir çerçeve plan hazırlanmıştı (Umar, 2004: 356-367). Plan gereğince Suriye ve Lübnan Fransa'ya, Filistin ve Irak (+ Arabistan) İngiltere'ye bırakıldığı için yılsonuna doğru İngilizler Şam, Halep, Baalbek, Rayak, Bekaa, Raşeya gibi şehirleri Fransızlara devir-teslim ettiler (Umar, 2004: 378-383). Tüm bu gelişmeler ayrılıkçı/bağımsızlıkçı Araplarda soğuk düş etkisi yaratırken Faysal taraftarları diplomatik yoldan yeni seçenekler geliştirmeye çalıştılar. Temmuz 1919'da Cebel-i Dürûz, Kerek, Havran, Filistin, Cebel-i Lübnan, Trablus, Beyrut, Lazkiye, Antakya, Hama, Humus, Deyr-i Zor, Halep ile kazalarından ve Şam ile kazalarından gelen delegelerle toplanan Büyük Suriye Kongresi'nde mandanın protesto edilmesi ve tam bağımsızlık yönünde kararlar alındı (Umar, 2004: 384-387 ve 404-409; Amanov, 2016: 93-94; Demir, 2017: 13-137). Mart 1920'de yine el-Fetât ve Arap İstiklâl Partisi'nin¹²¹ öncülüğünde toplanan Suriye Kongresi'nde Lübnan ve Filistin'i de kapsayan Birleşik Suriye / Faysal Krallığı ilân edildiyse de bu karar İngilizler ve Fransızlarca tanınmamıştır (Umar, 2004: 412-416; Cleveland, 2004: 185-186).

Emir Faysal, Şam Türklerinden Yahya Hayati Bey ve Yasin Paşa vasıtasıyla Mustafa Kemal ile temasa geçerek Anadolu'daki Kuva-yı Milliye hareketiyle de işbirliğine gitmiş hatta Suriye ve Filistin Kuva-yı Milliye Teşkilatına kendi hükümetinden Abdülhamid Paşa, Celâl Bey, Mustafa Nimet Bey, Haşim Bey gibi bakanları üye olarak kaydettirmiştir (Umar, 2002a: 596, Umar, 2004: 428). Bundan başka Şeyh Kâmil Kassap, Binbaşı Muhyiddin Bey, Dr. Abdurrahman Şehbender ve Said Bey Haydar gibi öncü Arap milliyetçilerinin; ed-Defa'a, Müfid, eş-Şaab ve Hedef gibi gazetelerin sahiplerinin; İbni Reşid, Hadidî ve Mevalî gibi aşiret temsilcilerinin de dahil olduğu Suriye kuva-yı milliyecileri, Halep Heyet-i Merkeziyesi ile irtibatlanarak Antakya ve Resulayn'da düşmana karşı ortak operasyonlara girişmişlerdir (Umar, 2004: 428-432). Dahası Haziran 1920'de Ayntab'a/Antep'e gönderilen Şeyh Abdülkadir Efendi (Suriye ve Filistin İttihad-ı İslam Murahhası/Delegesi) bölgedeki Araplar ve Emir Faysal adına Türk kuvâ-yı milliyecilerle müzakerelerde bulunmuş, Temmuz başında¹²² ise Kilis'e bağlı Kefergani Köyünde Kilis Kuva-yı Milliye Heyeti ile Arap Hükümeti temsilcileri arasında bir anlaşma imzalanmıştır. Ortak düşmana karşı ortak mücadeleyi içeren 12 maddelik bu anlaşmaya Türk tarafından; Kilis Kuva-yı Milliye

¹²¹ Tam adı Cemiyet'ül-Arabiyye'tül-Fetât (Genç Araplar Cemiyeti) olan teşekkülün üyeleri arasında Emir Faysal da vardı ve Hizb'ül-İstiklâl'ül-Arab da el-Fetât'ın siyasi kolu olarak kurulmuştu (Umar, 2004: 417-419).

¹²² 2-3 Temmuz; bir yıl öncesinde (Haziran 1919) Emir Faysal'la M. Kemal Paşa arasında bir anlaşma imzalanıp Sultan Vahideddin'e sunulduğu söylene de bunun talep veyhut taslak aşamasında kaldığı ihtimali kuvvetlidir (Demir, 2017: 157-158).

Kumandanı Polat Bey, Heyet-i Merkeziye Reisi Recep Bey (Molla), Katma Mıntika Kumandanı Mehmet İslam ve karşı taraftan; Hükümet-i Arabiye Jandarma Müfettişi Cemil Bey (Lütfi), Irak Murahhası Yasin Paşa, Suriye Emniyet Genel Müdürü Taha Bey imza koymuşlardır (Umar, 2004: 442-443; Umar, 2002a: 596).

Tüm bu gelişmeler üzerine Fransız işgal kuvvetleri komutanı Gouraud/Guro, öncelikle Suriye Hükümeti ile işbirliği halinde bağımsızlık davası güden Lübnan Büyük İdare Meclisi'ni dağıtıp üyelerini sürgün etmiş akabinde de Faysal'a ultimatom göndererek mandanın kabul edilmesini istemiştir. Olumsuz cevap üzerine Beyrut'tan harekete geçen Fransız kuvvetleri evvelâ direniş olmaksızın Halep'i, ardından Meyselun Savaşı'nda (24 Temmuz 1920) Faysal birliklerini yenerek Şam'ı ele geçirmişlerdir. Arapların 2 bine yakın kayıp verdiği bozgun sonrasında General Göro, Emir Faysal'ın Suriye topraklarını terk etmesini de sağlamıştır (Umar, 2004: 444-450; Umar, 2002b: 301). Sonrasında ise Fransa, Sevr Antlaşması'nın (Ağustos 1920) 94. maddesi uyarınca “*kendi kendini idâreye kadir hâle gelinceye kadar*” bölgeyi; Dımaşk/Şam Devletçığı,¹²³ Halep Devletçığı, Alevîler (Lazkiye) Devletçığı, Cebel-i Dürûz (Dürzîler) Devletçığı, İskenderun Sancağı ve Büyük Lübnan Devletçığı kısımlarına ayırarak doğrudan manda idaresi altına almıştır (Lammens ve Işıltan, 1988: 64; <https://resources.saylor.org>, 2011). Eş zamanlı olarak İngilizler de yine San Remo Konferansı kararlarına dayanarak Irak ve Filistin'de manda idareleri teşkil ettiler. Suriye'yi terketmek zorunda kalan Faysal'ı 1921'de Irak kralı olarak atayan İngilizler, aynı yıl Şeria Nehri'nin doğu kısmını Filistin'den ayırarak Amman başkentli Ürdün Krallığı / Çöl Emirliği haline getirdiler ve başına da Şerif Hüseyin'in diğer oğlu Abdullah'ı geçirdiler (Karaman, 1996: 94-95; Bilge, 1995: 264; Cleveland, 2004: 187). Doğrudan yüksek komiserlik marifetiyle yönettikleri Kudüs merkezli Filistin topraklarında ise ilerisi için ‘Yahudilere, İngiltere gibi İngilizce’ (Jewish, as England is English) bir memleket hazırlamanın çabası içinde oldular. Hatta bu gayeye binaen sultan çiftlikleri¹²⁴ topraklarına el koymanın yasal gerekçelerini üreten İngiliz manda yöneticileri, buraları Musevî/Yahudi yerleşimcilere tahsis ederek mülkiyet intikallerini sağlamaktaydılar (Ambrose, 2001: 18-19; Alamleh, 2018: 2837).

¹²³ İngilizce ‘state’ ve Fransızca ‘etat’ hem devlet hem eyalet anlamına geldiği için, biraz da Osmanlı'nın şehir bazlı idarî mekanizmasını andırdığı için devletçik tabiri kullanılmıştır.

¹²⁴ 13 adet olan bu çiftliklerin yüzölçümleri belli olan 9 adedinin toplam mülkiyet hacmi; 2 milyon 392 bin 551 dönümdür. Yüzölçümü tespit edilemeyen 4 adedin biri de “el-Gibya Köyü Çiftliği” olup Filistin Türkmenlerinin meskûn olduğu İbn Amir Merası'nın / Ovası'nın kuzeybatı taraflarına uzanmaktadır. Detaylı bilgi için bkz.: Alamleh, M. (2018). II. Abdülhamit'in Mülkiyeti Filistin'de Osmanlı Çiftlikleri. *Social Sciences Studies Journal (SSSJJournal)*, 4(20), 2831-2834.

Fransız İşgaline rağmen Suriye’de ve özellikle de Arap & Türkmen ağırlıklı kuzey kesiminde direniş kesilmedi. Eylül 1920’de Anadolu’dan gönderilen Yüzbaşı Bedri Bey komutasındaki 200 kişilik kuva-yı milliye birliği, Halep-İdlip-Antakya hattında direnen İbrahim Hananu liderliğindeki gönüllülere desteğe geldi. Şerif Hüseyin için okunan hutbe Türkçe okunmaya başlamış, Halep sokaklarına bağımsızlık temalı Türkçe ve Arapça afişler asılmış, kırsalda da gerilla harbine ağırlık verilmişti (Khoury, 1987: 108-111; Arsuzy-Elamir, 2010: 589-592; Umar, 2004: 476-478). Fırat’ın doğusundaki Rakka ve Deyr-i Zor’dan Musul’a dek uzanan bölge el-Cezire Cephesi olarak teşkilatlandırılarak başına Ankara Hükümeti’nce Nihad Paşa¹²⁵ getirilmiş; Fırat’ın batısındaki Menbiç, Halep, Azaz, Afrin, Antakya, İdlip, Lazkiye, Tartus, Hama, Humus hatta Trablus gibi bölgeler ise Hacim Paşa, Asım Bey, Necip Ağa, Mustafa Ağa, Hacı Hüseyin, Mehmet Ağa, Rıza Bey, Şeyh Salih Ali, Ahmet Nabğalı, Nüveyran Oğuz, Cekeli Mecit Ağa, Salih Polat, Kasım Şahbudak, Hacı Hannan, İsmailzâde Hoca, Şeyh Abdi, Ahmet Ruto, Suhta Ağa, Nevres Ağa, Ömer Efgunî, Yusuf Sadun gibi yerel direniş önderleriyle ve ortak bir mücadeleyle kayda geçmiştir (Demir, 2017: 160-164; Bakır ve Pekin, 2019b: 94-95; Umar, 2002a: 597; Umar, 2004: 476). Fakat Fransızların 10 aylık Antep direnişini kırdıktan sonra Levant’taki çıkarlarını önceleme adına Anadolu’daki Türk ve Yunan Savaşı’ndan galip çıkacakları Sakarya Meydan Muharebesi’yle iyice anlaşılan TBMM Hükümeti ile Ekim 1921’de Ankara İtilâfnamesi’ni imzalamaları her şeyi değiştirdi. Payas – Kilis üzerinden Fırat Nehri’ne oradan da Nusaybin – Cizre ucuna dek demiryolu hattı esas alınarak çizilen sınır, Fevzi Paşa’nın Misak-ı Millî hassasiyetine rağmen Halep ve Hatay’ı dışarda bırakmıştı (Tekin, 2002: 19; Umar, 2002a: 597). Anlaşmanın 7. maddesi İskenderun Sancağı için Fransızların özel bir yönetim kurmasını ve buradaki Türklerin kültürlerinin korunması ile burada Türkçenin de resmî dil kabul edilmesini içermektedir. Keza Caber Kalesi’ndeki Süleyman Şah Mezarı’nın Türkiye’ye ait olması ve bölgedeki konar-göçerlere sınırın iki yanındaki meralardan yararlanma hakkı tanınması hususları da kabul edilmişti (Aydın, 2017: 40-41; Tekin, 2002: 19).

Her türlü zorluğa rağmen İstiklâl Harbi’ni örgütleyen Mustafa Kemal liderliğindeki Millî Mücadeleciler, ilk kez işgalci devletlerin en büyüklerinden biriyle anlaşma imkânı bularak bütün gücünü Batı Cephesi’ne teksif etme başarısını yakalarken işin hem Türkiye hem de Suriye tarafında bazı memnuniyetsizlikler oluştu. Sınırın öbür yanında kalanlardan

¹²⁵ Nihad (Anılmış) Paşa; 1.5 yıllık Cephe Komutanlığı vazifesinde hem İngilizlerle hem de onların Arapçılık kurgusundaki başarısını tekrarlamak için kurguladığı Kürtçülük cereyanıyla mücadele etmiştir, görevden alınması ve yargılanmasıyla meşhurdur. Ayrıntılar için bkz.: Erdaş, S. (2018). Nihad (Anılmış) Paşa’nın Elcezire Cephe Komutanlığı ve Yargılanması Meselesi. *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 14(28), 9-30.

bilhassa Araplar Suriye'nin bütünlüğü için tekrar kendi başlarına mücadeleye dönseler de Türkmenler ve Kürtler, Türkiye ile ortak hareketi umumiyetle sürdürmüşlerdir. Bu meyanda İstikbâl Cemiyeti (1921), Şark-ı Karib İhtilâsı Cemiyeti / Yakın Doğu Kurtuluş Cemiyeti (1921) Akdeniz Türk Müdafaa-yı Hukuk Cemiyeti (1922), Millî İsyân Partisi (1923) gibi teşkilatlar kurmuşlar (Çeker, 2010: 50-53; Bıyıklı, 2019: 325); İzmir'de Yunanlılara karşı kazanılan kati zaferden sonra Şam'daki bazı camilerde mevlit tertip etmişler, Beyrut'tan toplanan 10 bin altın lirayı Ankara'ya iletmışler, özellikle Halep'teki dükkânlarda hem Mustafa Kemal posterleri hem üzerinde ay-yıldız olan Antakya, Halep ve Hama'lı Suriye haritaları satmışlar hatta bu yüzden Fransızlarca takibata uğrayarak cezalandırılmışlardır (Aydın, 2017: 45-46); 20 Ekim 1922'de ise Halep Müdafaa-yı Hukuk Cemiyeti üzerinden TBMM'nin Millî Savunma Bakanlığı'na resmî mektup göndererek *“300 bini aşkın Halep ve sâir yerler nüfusu nâmına hususât-ı maruzeyi huzurunuzda arz ve anavatana merbut kalmak suretiyle selâmet-i maddiye ve maneviyelerinin temin buyurulmasını istirham ederiz”*¹²⁶ demişlerdir (Demir, 2017: 186-190). Lozan görüşmeleri sırasında kurulan İskenderun ve Havalisi Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti de 16 Mayıs 1923 tarihli Lozan Heyeti Başkanlığı'na yazılmış ve kendi çıkardıkları Altunöz Gazetesi'nde yayınladıkları resmî mektupta bölgedeki insanların devamlı zulüm ve işkence altında olduklarından bahisle artık beklemeye tahammüllerinin kalmadığını belirtmiş, yine bu amaçla kurulan Millî Halep Partisi her şeyi göze alan bir faaliyet sergilemiştir (Aydın, 2017: 53-54; Umar, 2002a: 598). Fakat ilk turu Kasım 1922'de başlayıp ikinci turu 24 Temmuz 1923'te ancak sonuçlanan Lozan Sulh Muahednamesi'nin 3. maddesinde de 2 yıl evvelki itilâfname sınırları tescil edilince moral durum değişti. Ve hayal kırıklığı içinde sınırın Anadolu yönüne doğru uzun süreli bir göç başladı (Dağ, 2015: 68-69).

Bu gelişmelere mukabil Fransa 1921 Ankara Anlaşmasıyla oluşan statükoyu korumak ve hem Suriye'nin birliğini savunan Arapları direnişten ayırmak hem de ortak direnişi kırmak için 1922 ortalarında Lazkiye'deki Alevî Devletçliğini Halep (İskenderun Sancağı dahil) ve Şam devletçikleriyle birleştirerek 'Suriye' adıyla bir federasyon oluşturmuş, başına da Halep kısmının başında bulunan ve Türklerle irtibatlı¹²⁷ Suphi Berekât'ı getirmişti (Umar, 2004: 459; Erendor, 2016: 126). Dürzî lider Salim Atraş'la yapılan anlaşma gereği Cebel-i Dürûz

¹²⁶ Belgenin tamamı ve orijinali için bkz.: Demir, 2017: 187-192.

¹²⁷ Berekât Ailesi veyahut Bereketler, Türk Araplar (Arapça konuşan Türkler) yada kendi deyimleriyle Osmanlı olarak anılan ailelerdendir. Suphi Berekât'ın bir kızı (Süheyla Mukbile); kuva-yı milliyeci ve 40 yıla yakın milletvekilliği, 10 yıl da TBMM Başkanlığı yapmış Refik Koraltan'la, diğer kızı (Fatma Zehra) ise Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı ve Beyrut da dahil bir çok dış merkezde büyükelçilik yapmış olan Vahit Halefoğlu'yla evlenmiştir. (Yıldırım, 2018: 435; Bademci, 2014: 144). Gazeteci ve TV programcısı Mithat Bereket de bu ailedendir.

Devletçiği Humus, Havran ve Deyr-i Zor Sancaklarını da kapsayan bu idarî düzenlemenin dışında tutulmuşu. Mezhebî ve etnik ayrılıkları derinleştirme politikası uygulayan Fransızlar, Fırat ile Dicle arasındaki sahada bir devletçik kurma vaadiyle Ermenileri de hem silahlandırarak millî direniş aleyhinde kullanmışlar hem de bir kısmını Türkiye sınırındaki bazı köylere yerleştirmişlerdir (Umar, 2002c: 304; Umar, 2004: 459-460). Aynı şekilde Lübnan coğrafyasında ‘Marunî & Sünnî + Şîî’ dengesinde karmaşık bir yapı kuran Fransa, 6-7 asır önceki Haçlı devletine benzer şekilde Büyük Lübnan (Grand Liban / Greater Lebanon) adıyla ve Cebel-i Lübnan’a Beyrut, Trablus ve Sayda’nın eklenmesiyle bir mandaterlik teşkil etmiş ve başına da kendi yüksek komiserlerini getirmişti (Cleveland, 2004: 1245; Erendor, 2016: 125). Böylelikle Suriye Türkmenlerinden kopan Lübnan Türkmenleri, hem Fransa’nın Türk nüfuzunu kırma düşüncesi hem de sayıca az olmaları nedeniyle siyasal yapıda temsil dışı bırakılarak iyice izole duruma düşmüşlerdi.

Filistin topraklarını Musevîleştirmeye çalışan İngilizlere karşı ilk başkaldırı Yafa’da (1921) çıkmış olsa da Milletler Cemiyeti’nin manda yönetimini 1922 Temmuzunda tanınmasından sonra bölgeyi İkinci İrlanda (Second Ireland) yapma çabalarını hızlandırmışlar hatta ABD’nin 1924 ve 1925’teki göçmen kotasına takılan Musevîleri/Yahudileri bile Filistin’e yönlendirmişlerdir. Bu konuda en büyük destekçileri ise siyonizm destekli The Jewish National Fund / Yahudi Ulusal Fonu ve buna bağlı Palestine Foundation Fund / Filistin Vakfı Fonu olmuştur (Altan, 2013: 174; Ambrose, 2001: 19-20; Darkot, 1988: 637-638). Filistin’in Yahudi yurdu yapılmasına tepki gösteren Araplar; bir yandan Türkmenlerin de katkısıyla mahallî çapta direnişlerde bulunmuş, öbür yandan topraklarına normal ederinin 40 ilâ 80 katı değer biçen zengin Musevî/Yahudi alıcılar üzerinden zenginleşen bir toprak ağalığı sistemi oluşturmuşlardı. Öyle ki daha 1925 yılında Filistin’deki Yahudi/Musevî nüfusu 104 bine ulaştı (Karaman, 1996: 95; Kasalak, 2016: 72).

Türkiye sınırına yakın bölgelerdeki Türkmen ve Kürt aşiret milislerinin Fransız Manda İdaresi’ne karşı başkaldırı eylemleri 1924 yılına dek devam etmiştir. Buna karşılık Fransa da aynı yılın sonu itibarıyla Suriye Federasyonu’nu dağıtarak ve Lazkiye’deki Alevî Devletçiğini ayırarak, Halep ile Şam devletçiklerinin birleşimiyle oluşan Suriye Devleti’ni 1 Ocak 1925’te teşekkül ettirmiştir. Mezhep ayrımcılığını körükleme konusunda uzmanlaşan Fransızlar, yeniden devletçik statüsü verdikleri ve başına bir yüksek komiser atadıkları Lazkiye Nusayrîlerine (diğer adıyla Arap Alevîleri) “*Siz ne Türk, ne Arap ve ne de Müslümansınız; sizler ehl-i Salip (Haçlı) bakayâsı olduğunuzdan Türkler ve Araplar sizlere fena muamele yapmaktadır*” demektedirler (Dağ, 2015: 71; Umar, 2004: 459-462). Özerk İskenderun

Sancağı'ndan 14 temsilcinin Aralık 1925'te Fransız yetkililere ilettiği Sancak'ın da yüksek komiserliğe bağlı bir devletçik olma talebi ise reddedilmişti ve bunda Türkiye Büyük Millet Meclisi'nin 1924 Yılbaşı Armağanı olarak hazırlattığı Misak-ı Millî haritalı albümde¹²⁸ “*Hal-i hazır taksimatına tevfikân bi'l-umum vilâyât sancak ve kazaları ira'e eder*” yazısıyla beraber Halep, İskenderun, Rakka ve Deyr-i Zor'u kendi hudutları içerisinde gösterme refleksinin önemli etkisi olmuştur (Tekin, 2002: 20; Öztürk, 2000: 28-29). Buna rağmen Mart 1926'da İskenderun Sancağı içinde bir kurucu meclis oluşturan Türkmenler, bir anayasa hazırlayarak bağımsız İskenderun Devleti'ni ilân ettiler ve Yüksek Komiser Temsilcisi Pierre Durieux'u (Piyer Düryo) Hükümet Reisi olarak teklif ettilerse de Fransızlar 3 ay sonra bu ilânı benzer gerekçelerle geri çektiler (Tekin, 2002: 20; Okyar, 2019: 83).

Şam, Halep, Hama ve Humus'ta Manda İdaresi'ne muhalefet şeklinde taban bulan Arap milliyetçiliğini etkisizleştirmek için Fransızlar mezhep ve etnisite belirlemeli bir nüfus sayımı yaptırmış ve bunda Suriye'nin nüfusu 2 milyonun az üzerinde çıkmıştı. Bu nüfusun % 56.7'sini teşkil eden Sünnîler içindeki dağılımı % 38.2 ile Araplar ve % 18.5 Türkmen, Kürt, Çerkez gibi unsurlar¹²⁹ oluşturuyordu. Toplam nüfus içerisinde % 8.9'luk bir oran teşkil eden Göçerler/Göçebeler içinse etnik ve mezhebik saptama yapılmamıştı (Okur, 2009: 145; Dağ, 2015: 75-76). Bu tefrika uzmanlığına rağmen 1925 ortalarında Dürzî lider Sultan Paşa Atrâş'ın başlattığı isyan kısa zamanda bütün Suriye'ye yayıldı. Öncelikle Cebel-i Dürûz'un başkenti Süveyde'yi ele geçiren Atrâş, üzerine gönderilen General Michaud (Mişo) komutasındaki 3 bin kişilik bir kuvveti bozguna uğrattı ve akabinde Fransızlar Süveyde havalisindeki isyancılar ile onlara yardım eden Dürzî köylerini uçaklarla bombardımana tabi tutsalar da kendisi Şam, Halep, Hama ve Humus'tan gelen temsilcilerle anlaşarak isyanın ülke çapında bir bağımsızlık savaşına döndürülmesine önderlik etti (Umar, 2002c: 305-306; Umar, 2004: 487-491). İsyanın Hama'daki lideri Trablusşam Türkmenlerinden ve eski Osmanlı subaylarından Fevzi Kavukçu Ekim 1925'te Hama şehir merkezine dek hâkim olduysa da Fransız bombardımanı neticesinde şehri boşaltmak zorunda kalmıştır. Sivil – milis ayrımı yapılmadan gerçekleşen bu bombardımanda 65'i kadın ve çocuk olmak üzere çoğunluğu silahsız 7.344 kişi ölmüştür (Umar, 2004: 492-493; Umar, 2002c: 306). Bu olanlara karşın isyan Humus'tan Kuneytra'ya kadar yayıldı ve bilhassa Şam'da etkili oldu. Osmanlı

¹²⁸ İdarî taksimattaki 77 il ve onlara bağlı ilçeler, albümdeki portreler, 'Hınc' adlı şiir , orijinal Misak-ı Millî haritası ve diğer ayrıntılar için bkz.: Öztürk, M. (2000). TBMM'nin 1924 Yılı Yılbaşı Hatırası - Misakı Millî Haritası. *Askerî Tarih Bülteni*, 25(49), 17-32.

¹²⁹ Göçerlerle birlikte % 19.4'lük bir orana ve yaklaşık 400 binlik bir nüfusa sahip olan bu unsurlar içinde Türkmenleri en belirgin renk olarak düşünebiliriz.

kabadayılardan¹³⁰ Hasan Harrat öncülüğündeki başkent başkaldırısını kırmak için Fransızlar, 2 gün boyunca Şam'ı bombalamışlar ve kendi muhabirlerinin gazete bildirimlerine göre 336'sı kadın - çocuk olmak üzere 1.416 kişinin ölümüne sebep olmuşlardır (Umar, 2004: 493-496; Umar, 2002c: 306-307). Direniş, Guta ve Şam banliyölerinde 1926 Şubatında kurulan Suriye İsyân Konseyi Millî Meclisi (el-Meclis'ül-Vatanî li Lecneti's-Sevret'il-Suriye) organizasyonunda sürse de 2 ay sonra Guta ve yine Şam bombardımana tutularak iyice yıpratıldı. 5 bin kişilik bu kayıp ve Fransa'nın Senegal ile Mağrip sömürgelerinden getirdiği takviye kuvvetlerle birlikte 50 bin kişilik bir askerî varlığa ulaşması 1926 sonlarında isyancıları teslim etmeye zorladı (Umar, 2004: 491-492, Hartmann, 1988: 307; Khoury, 1981: 461), nihayet 1927 başında da Fransızlar bölgede yeniden tam kontrol sağladılar. İki yıl boyunca süren Büyük Suriye İsyânının sonuç alamamasının nedenlerinden biri olarak da Türkiye'nin destek vermemesi kabul edilmektedir. I.Dünya Savaşı'ndan beri bölgeyle her şartta ilgisini kesmeyen Türk yönetiminin bu kez Musul Meselesi ve Şeyh Said İsyânı ile meşguliyetinin engel teşkil ettiği düşünülmektedir (Umar, 2004: 495-496; Okur, 2009: 145; Demir, 2017: 376-377).

Suriye olaylarıyla bunalan Fransa, çok güvendiği Marunîlere daha fazla alan açma adına Akkar Ovası, Bekaa Vadisi (Baalbek), Cebel-i Âmil (Sur) gibi bölgeleri de katarak Büyük Lübnan'ı daha da büyötmekteydi. 1926 Martında Lübnan Anayasası ilân edilerek uzun zaman devam edecek olan “Marunî cumhurbaşkanı, Sünnî başbakan ve Şiî meclis başkanı” modelli bir cumhuriyete geçildi; tabii ki Fransız Yüksek Komiserliği'nin denetimi altında (Çiyan, 2007: 27-28, Kor, 2011: 35). Osmanlı devrinde idarî imtiyaza sahip olan Dürzîler, Suriye Dürzîlerinin Sultan Atrâş komutasında öncülük ettiği - Lübnan dahil - birleşik Suriye ideali için pek istekli olmasalar da yeni sistemde Marunîlerin fazlaca kollanmasına tepki olarak muayyen sınırları aşp Marunîlerle çatışmalara girdiler. 1927'de yeni anayasal düzenlemelere gidilerek tedbir alındı ve yüksek komiserliğin de gayretleriyle 1930'lara dek nispeten huzurlu bir dönem yaşandı (Atlıoğlu, 2011: 88-90; Buzpınar, 2003: 251). Sonradan eklenen Akkar ve Baalbek kırsalındakiler ile manda idaresine en baştan eklenen Trablusşam havalisindeki Türkmenler¹³¹ ise sayısal azlıklarıyla beraber sürecin seyircisi olma vaziyetini sürdürdüler.

¹³⁰ Levant coğrafyasına Osmanlı kültüründen miras kalan bu hususiyet için bkz.: Khoury, P. S. (2006). Ebu Ali el-Kiwali: A Damascus Qabaday. E.Burke, & D.N. Yaghoubian (Ed.). *Struggle and Survival in The Modern Middle East*. University of California Press (Second Edition), Londorn, p. 152-163 (Chapter 10) ve سماك (Semek), م. عبد الرحمن (Abdurrahman M.) (2015). قباديات بيروت (Qabadayat Bayrut): Ehl-i Şehâmet ve'l-Mürû'at ve'n-Nahvet 1946-1600. ed-Dâr'ül-Arabiye li'l-Ulûm Nâşirûn, Beyrût.

¹³¹ Bu konuda detaylar için bkz.: ORSAM Rapor (2015). *Türkiye-Lübnan Dostluk Köprüsü: Lübnan'da Türk Varlığı ve Osmanlı Mirası* (Haz.: Oytun Orhan), Ortadoğu Stratejik Araştırmalar Merkezi, No 199, Ankara, s. 11-17.

Fransa, bu esnada Türkiye ile arasındaki sınır ihtilaflarını gidermek için Suriye'deki yeni yüksek komiseri De Jouvenel'i (Dö Juvinel) Ankara'ya göndermiş ve 30 Mayıs 1926'da "Dostluk ve İyi Komşuluk Antlaşması" imzalatarak hem Lozan'ı tasdik ettirmiş hem de 16 maddelik antlaşmaya ek olarak düzenlenen 5 protokolün ilkinde¹³² Payas ve Kilis sınır hattında Türkiye lehine bazı değişikliklere izin vermiştir (Akdeniz, 2019: 164-165; Aydın, 2017: 55). Fransızlar, 1927 yılında büyük isyanın bastırılmasından sonra daha esnek bir siyaset güderek hem başını İbrahim Hannanu ve Haşim Atası'nın çektiği ve milliyetçi gruplarca Şam'da oluşturulan Vatan Kitlesi (Kutlet'ul-Vataniyye / el-Kitle el-Vataniye) isimli blokun partileşmesine hem de yine milliyetçiler tarafından Beyrut'ta bir kongre düzenlemesine izin vermişlerdir (Öztürkci, 2016: 114; Okur, 2009: 148). Ardından 1928 Seçimlerinin yapılmasına ve oluşacak meclisin Lübnan örneğinden hareketle bir anayasa hazırlamasına karar vermişlerdir. Fakat seçimi kazanarak Meclis'te çoğunluğu elde eden milliyetçilerin Fransız Manda Yönetimine vurgu yapmadan Suriye'nin bütünlüğünü seslendirmeleri Fransa'nın önce anayasayı reddetmesine, akabinde de Meclisi süresiz tatil etmesine yol açmıştır (1929). Bu durum Fransızların 1930'daki anayasa ilânına kadar geniş kitlelerin demokratik tepkilerini uzun süreli olarak dile getirmelerine neden olmuştur (Umar, 2004: 499-500; Okur, 2009: 148; Öztürkci, 2016: 114).

Bu arada Türkiye, evvel emirde İskenderun Sancağı ahalisine Lozan Antlaşması'nca 3 yıl süreli olarak tanınan tabiiyet seçme hakkının son bulmasına yakın Fransızların tutumundan bezginliğe kapılan Türkmen kitlelerinin toplu göçünü engellemek için hem Halep Konsolosluğu vasıtasıyla güçlükler çıkarmış hem de yörenin ileri gelenlerine Sancak/Hatay davası adına bölgenin terkedilmemesi gerektiğinin propagandasını yapmıştır. Fakat Kuva-yı Milliye yıllarından beri Türklerle irtibatlı Sökmenoğlu Tayfur Bey gibiler Fransız baskısından dolayı 1927 sonrasında Türkiye'ye sığınmak zorunda kalmıştır (Aydın, 2017: 55; Erdem, 2009: 391). Başlarına gelen her şeye ve anlaşmalarla iki defa hayal kırıklığına uğramalarına mukabil Sancak Türkmenleri her zaman Türkiye'ye katılma umutlarını diri tutmuşlardır; Türkiye'deki yeniliklerin ve gelişmelerin de gönüllü temsilcisi olmuşlardır. 1925'teki Şapka İnkılâbı akabinde Antakya ve İskenderun'da Türkmen öncüler tüm itirazlara karşın şapka giyerek tavır koymuşlardır. Keza 1928'deki Harf İnkılâbından sonra Şükrü Balcı ile Selim

¹³² Türkiye Cumhuriyeti Hariciye Vekili (Dışişleri Bakanı) Dr. Tevfik Rüştü (Aras) ile Fransa'nın Türkiye nezdindeki Sefir-i Kebiri (Büyükelçisi) Albert Sarraut (Sağo/Saro) arasında imzalanan Antlaşma Maddeleri ve Protokollerin (Sözleşme tutanakları) içerikleri için bkz.: Türkiye Cumhuriyeti ile Beynelmilel Ukut Mucidine Suriye ve Lübnan Üzerinde Haiz Olduğu Salahiyete Müsteniden Hareket Eden, Fransız Cumhuriyeti Arasında Mümza Muhadenet ve Münasebatı Hasenei Hemcivari Mukavelenamesi. (24/VIII/1926). *Resmî Ceride*. Sayı: 455, s. 67-103.

Çelenk idaresinde çıkarılan Yeni Mecmua ve Yenigün Gazetesi¹³³ birer sayfa yeni Türkçe yazılar yayınlamıştır (Payaslı ve Duman, 2013:h298-301; Aydın, 2017:h56). 1928'de Şam'daki Meclisçe (Müessesân Meclisi / Kurucu Meclis) hazırlanan Suriye Anayasası'na ek olarak İskenderun Sancağı'nın özerk statüsüyle alâkalı esaslar belirlendiyse de Türkmenler tarafından pek beğenilmedi; özellikle 12 üyeli Sancak Meclisi'nde Türklere çoğunluk verilmemesi çokça tepki çekmişti ve fakat Fransızlar tarafından veto edildiği için uygulama safhasına da girmemişti (Aydın, 2017:h57; Akçora, 1995:h391).

Türkiye, Suriye'deki gelişmeleri yakından takip ediyor ve buna göre vaziyet alıyordu. 1 Ocak 1929 tarihli hariciye vesikasında Lübnan-ı Kebir, Şam ve Halep Hükümetleri ismiyle müstakil devlete dönüşmüş olan Suriye idaresini Fransızların bir hükümet olarak birleştirdiğini,¹³⁴ 3 Şubat tarihli bir diğer vesikada da bu yeni teşkilat sebebiyle pek çok memurun açığa alındığı, maaşların indirildiği, malûl Arap görevlilerin ihraç edilerek yerlerine Ermeni ve Hristiyanların kaydedildiği¹³⁵ Adana Mıntıka Kumandanlığı tarafından İcra Vekilleri Heyeti'ne (Bakanlar Kurulu) raporlanıp bildiriliyordu (Bıyıklı, 2019: 341-342). Aslında Fransızlar, Lübnan'da ayrıca yaptıkları gibi Suriye'de de anayasal bir cumhuriyetin hazırlığı içindeydiler. Türkiye, Fransa ile 1929 Haziranında Ankara'da yeni bir anlaşma imzalayarak 3 yıl önceki 'Dostluk ve İyi Komşuluk Antlaşması'yla belirlenen sınır komisyonlarını ve göçerlerin geçiş trafiğini yeniden masaya yatırdı. Bu da yetmedi; Şubat 1930'da bu kez Paris'te "Dostluk, Uzlaştırma ve Hakemlik Antlaşması" imzalanarak durum pekiştirildi (Akdeniz, 2019: 165; Bıyıklı, 2019: 342).

Bu sırada Kudüs'teki Ağlama Duvarı'na Musevîlerin ibadet maksadıyla gidişi (1929), buranın Müslümanlar için mi yoksa Yahudiler için mi daha kutsal olduğu tartışması üzerinden kısa zamanda çatışmaya dönmesine ve olaylarda sadece el-Halil'de 60 ölü, 50 yaralı olmak üzere toplamda 130 Musevî ile 115 Arap'ın / Müslüman'ın hayatını kaybetmesine yol açtı (Ersoy, 2016: 65; Ambrose, 2001: 20-21). Araplar, son 5 yılda 33-34 bini Polonya'dan olmak üzere toplam 70 bin yeni göçmenin gelişine tepki koyma adına başta Hebron gibi yeni yerleşim yerlerine yönelince Musevîler de Yişuv, Betar gibi komiteler ve Haganah, İrgun gibi militarist örgütlerle karşılık vermeye başladılar. Devreye giren İngilizler, sahada yapılan incelemeler sonunda 1930'da Lord Passfield (Pasfiyl) marifetiyle bir rapor açıklayarak

¹³³ Bkz.: Duman, O. Ö. (2013). İşgal'den İltihak'a Hatay'da Entelektüel Bir Kadro Hareketi, 'Yenigün Gazetesi ve Yenigüncüler. *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, 6(16), 397-422.

¹³⁴ Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi'ndeki belge (B.C.A. Dos. 43810) için bkz.: Bıyıklı, M. (2011). *Kaynakçalı Türk Dış Politikası Kronolojisi: (1918-1938)*. Hiperlink Yayınları, Ankara, s. 115.

¹³⁵ Belge için bkz.: B.C.A. Dos.43810, F.Kod.30.10.0.0, Y.No.262.764.11. (Bıyıklı, 2011: 116)

Filistin'e göçü askıya aldılar (Mitchell, 2007: 76-81; Kasalak, 2016: 73). Bu defa da Musevîler harekete geçerek İngilizlere karşı direniş tavrı (non-cooperation) geliştirdiler ve Dünya Siyonist Organizasyonu Başkanı Weizmann/Veyzman vasıtasıyla "Büyük Britanya'ya ekonomik yaptırımlar getirmek"le tehdit ettiler. İngilizler 1931 yılında geri adım atarak ve bizzat Başbakan Mac Donald'ın (Mek Danılt) ağzından Balfour Deklarasyonu çizgisinden vazgeçmediklerini açıkladılar. 'Beyaz belge' veya 'beyaz kâğıt' olarak adlandırılan Passfield Raporu, Araplarca 'kara/siyah belge' diye isimlendirilmeye başlandıysa da Arap protestoları manda yönetimi tarafından sert bir biçimde bastırılmıştır. (Ambrose, 2001: 22; Kasalak, 2016: 73; Ersoy, 2016: 65).

Bu yıllarda (1931) Filistin'in toplam nüfusu 1.035 bin civarında olup bunun 760 bini Müslüman (% 73.4), 175 bin kadarı Musevî/Yahudi (% 16.9), kalanı ise (91 bin) Hristiyan'dır.¹³⁶ Çoğunlukta olan Arapların % 86'sı köylerde yaşamakta ve tarımla uğraşmakta, Musevîlerse daha çok şehirlerde oturmakta ve ticaretle, sanayiyle uğraşmaktadırlar. Dahası Arapların okullarının çoğu ilkokul seviyesindeyken Musevîlerin DSO/WZO¹³⁷ desteğiyle açılmış üniversiteleri bile bulunmaktaydı (Darkot, 1988: 638; Karaman, 1996: 95). Başkent Kudüs'te ise ilk kez Musevî/Yahudi nüfusu (51 bin) Müslüman nüfusuna (31 bin) 20 bin fark atmış durumdadır. Almanya'daki Nazilerin anti-Semitik / Musevî karşıtı uygulamaları özellikle 1932'den başlayarak 6 yıl içinde 217 bin – ki çoğu da meslek sahibi, zengin – Doğu Avrupa (Polonya, Almanya) Musevîsinin Filistin topraklarına organize bir şekilde göç etmesine sebep teşkil etmiştir (Alkan, 2019: 294; Turan, 2003: 165). Tüm bu süreçlerde bölgedeki Türkmenler, Müslüman Araplarla beraber hareket etmişlerdir.

Fransızların 14 Mayıs 1930'da ilân ettikleri Suriye Cumhuriyeti ve Anayasası sonrasında ilk seçimler Aralık 1931'le Ocak 1932'li yıllarda yapıldı; Şam ve Hama'da kargaşa nedeniyle ertelenen seçimlerde mart ve nisan aylarında tamamlandı. Bir Osmanlı Paşasının oğlu olan Muhammed Ali Abid cumhurbaşkanı seçildiyse de Fransa'nın 1933'ün II. yarısında Suriye Hükümeti ile imzalamak istediği ve kademeli bağımsızlık içeren antlaşma milliyetçilerin etkili olduğu Suriye Meclisi'nde kabul edilmedi. Arkasından meclisin süresiz tatil edilmesi (1934) zaman içerisinde bir eylem zincirine dönüştü (Umar, 2004: 500-502; Amanov, 2016: 101). Vatan Bloku'nun ülke sathında düzenlediği gösteriler ekonomiyi durma

¹³⁶ Dine göre değil de etnik aidiyete göre nüfus istatistikleri çıkaran Justin McCarthy'ye göre; 864.806 Arap (% 82), 174.139 Yahudi (% 19) ve 18.269 Diğerleri (% 2) olmak üzere toplam 1.057.601'lik bir nüfus var. Bkz.: McCarthy, J. (1990). *The Population of Palestine*. Columbia University Press, New York, p. 36 (Cleveland, 2004: 282).

¹³⁷ Dünya Siyonist Organizasyonu / World Zionist Organization

noktasına getirdi. Fransızların (Umar, Kutlet'ul-Vataniye liderlerini tutuklatması olayları daha da tırmandırmıştır. Partinin 1 numaralı ismi İbrahim Hananu'nun vefatı sonrasında inisiyatifi tamamen eline alan 2 numaralı Haşim Atasi'nin Lübnan'la Suriye'nin ortak ve bir bağımsızlığı için Şam'da başlattığı genel grev, iki ay boyunca bütün Suriye'ye yayıldı. Önce çok sert tedbirler alan Fransızlar, sonradan Atasi ile görüşme yoluna gittiler ve 1936 Eylülünde onunla bir anlaşma imzaladılar (Umar, 2004: 502-503; Cleveland, 2004: 282; Amanov, 2016: 101). Fransa, Alevî (Lazkiye) ve Dürzî (Süveyde) devletçiklerini de Suriye Devleti'ne dahil etme karşılığında 25 yıl daha ülke üzerinde hak sahibi olma hakkını kazandı; ardından Haşim Atasi cumhurbaşkanı seçildi. Anlaşma uyarınca 1937 yılında yerel yetkilerin merkezî hükümete devriyle ilgili çalışmalar yapılmasına rağmen Fransız Parlamentosu 1938'deki hükümet değişikliği sonrası antlaşmayı onaylamamıştır. Böylece Suriye, bağımsızlık yerine daha sıkı bir Fransa kontrolüne girmiştir; ertesi yıl Fransız Yüksek Komiserliği vasıtasıyla hem 1936 Anayasası askıya alınmış hem de Alevî ve Dürzî devletçiklerinin egemenlikleri yeniden kabul edilmiştir (Okur, 2009: 148-149; Öztürkci, 2016: 114-115; Cleveland, 2004: 250).

Lübnan'da da benzer fakat daha az sancılı bir süreç yaşandı. 30'ların başını Charles/Çarls Dabbas'ın cumhurbaşkanlığında geçiren Lübnan'da Fransızlar, 1932 Seçimlerinde Meclis Başkanı Muhammed el-Cisr'in ülkedeki Müslüman sayısının Hristiyanlardan fazla olduğu iddiasıyla¹³⁸ cumhurbaşkanlığına aday olmasından dolayı anayasayı 4 yıllığına askıya alarak meclisi feshettiler ve cumhurbaşkanlığı seçimlerini de erteleyerek Dabbas'ın süresini uzattılar (Buzpınar, 2003: 251; Atlıoğlu, 2016b: 303; <https://www.lebanese-forces.com>, 2018). 1934 yılında Dabbas'ın istifası üzerine yine Marunîlerden Habib Paşa el-Saad cumhurbaşkanı ilan edildi ve ertesi yıl da süresi uzatıldı. Fransız Yüksek Komiserliği nihayet 1936'da anayasayı tekrar yürürlüğe soktu ve Fransa yanlısı Emil Edde'nin cumhurbaşkanı seçilmesini sağladı. Cumhurbaşkanı Edde'nin ilk kez Sünnî Müslüman Hayreddin el-Ahdab'a hükümeti kurma görevi vermesi zamanla cumhurbaşkanlarının Hristiyan-Marunî ve başbakanların da Müslüman-Sünnî olması şeklinde

¹³⁸ Nüfus sayımında az farkla Hristiyanlar yine fazla çıktı: 793.226 kişilik toplam nüfusun 396.746'sı Hristiyan, 396.480'i Müslümandı; aradaki fark ise 266'ydı (Çiyan, 2007: 30). Albert Hourani'nin Syria and Lebanon eserinde ise toplam nüfus 785.543, Hristiyanlar 392.544 ve Müslümanlarsa 383.180 olarak verilmiş. Nüfusun % 48.7'sini oluşturan Müslümanlar kendi içlerinde 175.925 Sünnî, 154.208 Şîî ve 53.47 Dürzî olarak sıralanmış; Nusayrîler ve İsmailîler rakamlandırılmamış. % 51.3'lük kesimi oluşturan Hristiyanların en kalabalığını 226.378 kişiyle Marunîler teşkil ediyor. Ortodoks Rumlar 76.522 + Katolik Rumlar (Melkitler) 45.999; toplam 122.521. Gregoryen Ermeniler 25.462 + Katolik Ermeniler 5.694; toplam 31.151. Birkaç binlik Protestanlar, Yahudiler, Süryanîler, Yakubîler ile birkaç yüzlük Asurî ve Keldanî cemaatlerine bile yer veren istatistikî tabloda Türklerin yada Türkmenlerin hiç anılmaması da ilginçlik arz ediyor (Hourani, 1946: 121; Atlıoğlu, 2016a: 806-809).

bir teamülün doğmasına yol açtı (Atlıoğlu, 2011: 90-91; Çiyan, 2007: 31-32). Kasım 1937'de ise Lübnan'ın 3 yıl içinde bağımsızlığını öngören ve Fransızlarla ortaklaşa hazırlanan bir antlaşma ilkin Lübnan Meclisi'nde kabul edildi lâkin Fransa Parlamentosu tıpkı Suriye'deki gibi II. Dünya Savaşı'nı bahane ederek anlaşmayı onaylamayı reddetmiştir. Dahası Beyrut'taki Fransız Yüksek Komiserliği'nce anayasa tekrar askıya alınıp meclis de feshedilmiştir (Cleveland, 2004: 253-254; Atlıoğlu, 2016b: 303-304).

Fransa, Suriye ve Lübnan'daki ikircikli tutumuna karşı Türkiye'yle ilişkilerinde daha düzgün bir görüntü vermeye çalışmıştır. Hatta Suriye ve Lübnan'da Türklere ait olan mülkler ile Türkiye'deki Suriyelilere ait mülkler konusunda 1932-33 yıllarında ortak antlaşma imzalamış ve 1936'ya kadar ya 6 aylık yada 1 yıllık periyotlarda uzatılmasını istemiştir (Akdeniz, 2019: 166). Fakat bir yandan da İskenderun Sancağındaki Türkmenlerin Türkiye'yle bağlarını zayıflatmak için Anavatan'daki Tevhid-i Tedrisat (Öğrenim Birliği) Kanunu'na göre eğitim yapmalarını engellemekteydi. Türkiye ise sırf bu bağları kuvvetlendirmek için Sancak'tan gelen 175 Türkmen öğrenciye Adana ile Antep'teki ortaokul ve liselerde okuma imkânı tanımıştı (Payaslı, 2012: 356-359). Fransızlar 1935'te Sancak milletvekillerinin bazılarını ayartarak Türkiye'ye karşı 'Suriye Vahdeti' isimli bir parti kurdurunca Müdafaa-yı Hukuk'çulardan Samih Azmi, Tayfur Sökmen, Abdurrahman Melek ve İnayet Mürsel Ankara'ya gelerek Türk devlet yetkililerini bilgilendirmişlerdir. (Akçora, 1995: 391-392). Bu esnada genel seçim kararı alan Fransız Manda İdaresi 1936'da İskenderun Sancağı'nda bir de nüfus sayımı yaptırmıştır. Toplamda 220 bin çıkan Sancak nüfusunun % 39'u (85.800) Türk, % 28'i (61.600) Alevî, % 11'i (24.200) Ermeni, % 10'u (22.000) Sünnî Arap, % 8'i (17.600) Hristiyanlar (Ortodoks ve Katolik Rumlar), % 4'ü (8.800) de Çerkezler, Yahudiler ve Kürtler şeklinde sıralanmıştır (Brandell, 2006: 144; Birsell ve Duman, 2013: 801). Sayımda hile yapıldığını düşünen Türkmenler seçimleri boykot ederek katılmamışlardır. Bu süreçte Sancak bölgesine bizzat Atatürk'ün verdiği 'Hatay' ismine binaen İskenderun Havalisi Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti'nin ismi Hatay Hakimiyet Cemiyeti olarak değiştirilmiş, (1936), Türkiye'deki gibi Antakya'da şubeleşen Hatay Halkevi 1937 yılında açtığı Türkçe alfabe ve belletmenlik gibi kurslarla ses getirmişti (Birsell ve Duman, 2013: 803-804; Akçora, 1995: 393; Payaslı, 2011: 218-220).

İsmi verdiği ve bayrağını bile çizdiği Hatay meselesini en öncelikli dava konusu haline getiren M. Kemal Atatürk, Fransa'nın Suriye ile imzaladığı bağımsızlık anlaşmasında İskenderun Sancağı'na tanınan haklardan bahsedilmediğinden hareketle hem Fransa'ya nota vererek hem de Milletler Cemiyeti'ne müracaat ederek Suriye ve Lübnan'a tanındığı gibi

Sancak'a da bağımsızlık hakkının tanınmasını talep etmiştir (Akçora, 1995: 393-394; Umar, 2004: 505-506). Bu arada Fransızlar Hatay'daki Arapları örgütleyerek Türklere saldırtma yoluna gitmiş, buna mukabil Türkmenler de 'Halk Polisleri' adıyla bir savunma örgütü kurmuşlardı. 1937 başında Milletler Cemiyeti gözlemcilerinin Antakya'ya geldikleri gün Türkler yağmur altında 65 bin kişiyle muazzam bir kalabalık toplamışlar, Fransızlar ise 2 gün sonra ancak 25 bin kişiyi toparlayabilmişlerdi. 27 Ocak'ta İngiltere'nin arabuluculuğunda Türkiye ile Fransa'nın uzlaşma metni Milletler Cemiyeti'ne sunulmuş, Cemiyet de 29 Mayıs tarihli kararıyla içişlerinde bağımsız ve dışişlerinde Suriye'ye bağlı İskenderun Sancağı'nın yeni anayasasını¹³⁹ onaylayarak ilân etmişti (Payaslı, 2011: 222-223; Umar, 2004: 506-507). Sonrasındaysa adeta bir sinir harbi yaşandı; Fransızlar Suriye Hükümeti destekli Arapları ve Ermenileri harekete geçirdi, Türkiye ise hem Antakya ve İskenderun'da konsolosluklar açtı hem de halk oylaması / plebisit için Türkiye'deki Hatay doğumluların memleketlerine dönüşünü hızlandırdı. Hatta Türkiye'nin bu aktif politikası Halep'te de yankı bulmuş ve aynı yıl itibarıyla bir Türk-Arap Kardeşlik Cemiyeti kurularak hızla üye kaydına girişmiştir (Akdeniz, 2019: 173-174; Tekin, 2002: 21; Payaslı, 2011: 224).

Mart ve nisan'da iki turlu olarak yapılacak seçimlerin sarkmasından ötürü Türkiye'nin girişimleriyle Dr. Abdurrahman Melek, seçimlerin hakkaniyete uygun yapılması vazifesiyle Sancak Valiliği görevine getirildi. Türkiye ile Fransa'nın seçim güvenliği anlaşması gereğince 2.500 Türk ve 2.500 Fransız askerinin Antakya'ya girmesiyle ortalık sakinleşti. Yapılan seçimde oy kullanan 57.008 seçmen 40 milletvekilini belirledi. Buna göre Antakya'dan 14 Türk, 7 Nusayrî/Alevî, 2 Ermeni, 2 Sünnî Arap ve 1 Ortodoks Rum; İskenderun'dan 3 Türk, 2 Nusayrî/Alevî, 1 Ermeni ve 1 Ortodoks Rum; Kırıkhan'dan ise 5 Türk ve 2 Ermeni seçilmişti. Toplamda 35.847 oyla (% 62.9) 22 Milletvekilliği (% 55) çıkaran Türkler hükümeti oluşturma görevini üstlendiler. Diğerleri¹⁴⁰ 21.161 oyla (% 37.1) 18 milletvekilliğinde (% 45) kalmıştı (Bazantay, 1938: 3/2; Tekin, 2002: 22; Akdeniz, 2019: 176-177). Bir halk oylaması sayılan 1 Ağustos seçimlerinden sonraki ilk meclis oturumunda yemin töreninden sonra Hatay Cumhuriyeti ilân edilmiş (2 Eylül 1938) ve ilk bakanlar kurulu tamamen Türkmenlerden oluşmuştu: Cumhur Reisi Tayfur Sökmen, Meclis Başkanı Abdülgani Türkmen, Başvekil ve aynı zamanda Dahiliye, Hariciye, Müdafaa Vekili Dr. Abdurrahman Melek, Adliye Vekili

¹³⁹ Sancak 'ayrı bir varlık' kabul edilecek ve Suriye Hükümeti Sancak'ın bağımsızlığına zarar verici bir karar alamayacak, Sancağın resmî dili Türkçe olacak, Türkiye'yle Fransa toprak bütünlüğünü garanti edecek, yerel polis teşkilâtı kurulacak, gümrük ve para birliği sağlanacak, denetimse Milletler Cemiyeti temsilcisi aracılığıyla sağlanacak ((Akdeniz, 2019: 171).

¹⁴⁰ Nusayrîler/ Alevîler 11.319 oy ile 9 milletvekili, Ermeniler 5.504 oy ile 5 milletvekili, Ortodoks Rumlar 2.098 oy ile 2 milletvekili ve Sünnî Araplar 1.845 ile 2 milletvekili kazanmıştı. 359 oy da diğer topluluklara kullanılmıştı (Birsell ve Duman, 2013: 809; <http://bazantay.p.chez-alice.fr/p31.htm>, tarihsiz).

Cemil Yurtman, Maliye ve Gümrük Vekili Cemal Baki, Nafia ve Ziraat Vekili Kemal Alpar, Maarif ve Sıhhiye Vekili Ahmet Faik Türkmen. 1939'un ilk aylarında Türk parası ve Türkiye kanunları resmî olarak Hatay'da kabul edildikten sonra 29 Haziran'da Meclis'te yapılan bir oylamayla Türkiye Cumhuriyeti'ne katılma kararı almıştır (Tekin, 2011: 85-90; Akçora, 1995: 399-401; Tekin, 2002: 22-24).

Bilâd'üş-Şam'ın kuzey ve doğu kesimlerinde tüm bunlar yaşanırken Filistin topraklarına Musevî/Yahudi göçmenler gelmeye devam ediyordu. Öyle ki 1936'daki sayıları 5 yıl öncesine göre 2 kattan fazla artarak 383 bine dayanmıştı. Araplar ise yaklaşık 120 binlik bir artış göstererek 913 bine ulaşmış olsalar da toplam nüfustaki oranda % 82'den % 71'e düşmüşlerdi; buna mukabil Musevî/Yahudi nüfus % 19'dan % 28'e çıkmıştı. Ekilebilir arazilerin de yeni yerleşimciler lehine el değiştirmesi, Filistinli köylüleri işsiz ve yoksul bıraktığı oranda marjinalleşmeye / uca kaymaya, tepkilerini de toplumsal - siyasal alanda göstermeye itmiştir. (McCarthy, 1990: 36; Cleveland, 2004: 282-283). İlk olarak 1933 yılında Musa Kâzım başkanlığındaki Filistin İcra Komisyonu'nun aldığı kararla Kudüs, Hayfa ve Yafa'da gerçekleştirilen genel grev ve boykot 3 ay boyunca getirdiği sesle amacına ulaşmıştı. Bu kez Hacı Emin el-Hüseynî önderliğindeki Yüksek Arap Komitesi, Filistin'e Musevî göçü ile toprak satışının durdurulması ve Filistin'de seçilmiş bir meclis ile ona karşı sorumlu bir millî hükümetin kurulması istemiyle 1936 başında büyük bir genel grev daha başlattı (Cleveland, 2004: 283-285; Kasalak, 2016: 73-74). Siyonist Musevîlerin/Yahudilerin İrgun ve Haganah¹⁴¹ gibi yeraltı örgütleriyle hem Araplara hem de İngiliz karakollarına yönelik terör eylemleri gerçekleştirmeleri işi bir Müslüman – Musevî çatışmasına döndürmüştü. İngilizlerin olayları bastırmak için aşırı güç kullanımı sonrasında 1.000 Arap ve 80 Musevî/Yahudi öldü; ardından İngiltere Lord Peel başkanlığında yeni bir komisyon kurarak Filistin'in geleceğiyle ilgili yeni düzenlemelere girişti (Cleveland, 2004: 286-287; Ersoy, 2016: 67). Peel Komisyonu'nun Filistin'de büyük bir Arap devleti, daha küçük bir Musevî/Yahudi devleti ve İngiliz yönetiminde (uluslararası garantili) Akdeniz'e dek uzanan ortak bir Kudüs olarak sonuç açıklaması Arapların tepkisini çekti. Sonrasında tırmanarak isyana dönen olaylarda Celile'deki İngiliz Manda Komiseri öldürüldü ve bunun üzerine İngilizler Arap Yüksek Komitesi'ni dağıttılar fakat ortalık durulmadı. İsyancılar 1938'de birçok şehri ve kırsalın büyük kısmını kontrollerine almıştı. İngiltere'den gelen 20 bin askerle ve alınan çok sert

¹⁴¹ İbranice tam adı; Irgun Zvai Leumi (Ulusal Askerî Örgüt / National Military Organization) olup 4 bin civarında militana sahipti. Haganah ise Savunma / Defence anlamında olup tahminen 86 bine ulaşabilen bir güce sahipti. Ayrıntılar için bkz.: Hoffman, B. R. (1986). *Jewish Terrorist Activities and The British Government in Palestine 1939-1947*. Sub-Faculty of Politics - Faculty of Social Studies, Doctor of Philosophy in the University of Oxford, St. Antony's, p. 1-44.

tedbirlerle düzen ancak 1939 Martında sağlanabildi ama 3 bin Arap, 2 bin Musevî ve 600 İngiliz askeri de hayatını kaybetti (Mitchell, 2007: 86-89; Cleveland, 2004: 287-288; Kasalak, 2016: 74-75).

Savaş çanlarının çalmaya başlaması İngiltere ile Fransa'nın Ortadoğu'da benzer politikalar geliştirmesine sebep oldu. Almanya'nın mart ayında Çekoslovakya'yı ve müttefiki İtalya'nın da nisan başında Arnavutluk'u işgali üzerine önce İngiltere ve Türkiye Ortak Deklarasyonu (12 Mayıs), arkasından Fransa ve Türkiye Ortak Deklarasyonu (23 Haziran), Eylül 1939'da savaşın çıkmasından sonra da 3 devlet arasında Karşılıklı Yardım Antlaşması (19 Ekim) Ankara'da imza edildi (Atabey, 2014: 297-303). Dışta tedbirli olma siyaseti içe de yansdı; Sömürgeler Bakanlığı'nca Londra'da bir İngiliz - Arap - Musevî/Yahudi Konferansı düzenlenerek 9 yıl önceki Beyaz Belge'ye işlerlik kazandırılmak istendi (17 Mayıs). İngilizler, Musevî göçünün ve arazi satışının sınırlanması, Filistin'e 10 yıl sonra bağımsızlık verilmesi gibi taahhütlerle eli kulağındaki savaş için Müslümanların gazını almak istenmişti (Cleveland, 2004: 288-289; Kasalak, 2016: 75). Fransızlar da 1939 başlarında Dürzîlerin Suriye Hükümeti'ne dahil edilmelerine tepki olarak Cebel-i Dürûz'daki isyanını suhuletle karşılayarak doğrudan Fransız Yüksek Komiserliği'ne bağlı özerk yapılarını sürdürme yönünde karar vermişlerdir (Umar, 2004: 508-510). Zira 1938-39 itibarıyla 2.5 milyon nüfuslu bir Suriye¹⁴² ile 1 milyon nüfuslu bir Lübnan'ın¹⁴³ demografik durumu ve Mezopotamya'yla Levant'ın jeo-stratejik konumu fazlasıyla önem arz ediyordu.

3.2. II.Dünya Savaşı ve Bağımsızlık

Almanya ile Britanya'nın dünya liderliği rekabeti, ekipleriyle birlikte girdikleri ilk küresel çaptaki savaşın sonuçlanmasından tam 21 yıl sonra rövanşvari ikinci büyük kapışmayı da doğurmuştur. İlkine katılan Türklerin ikinciye dahil olmamaları ve savaşın sıklet merkezinin Avrupa ağırlıklı olması gibi hafifletici sebeplere rağmen İkinci Küresel Savaş da Ortadoğu halkları için sancılı geçmiştir. Savaşa fırtına gibi giren Almanya İskandinav ülkelerinden sonra Fransa'yı da işgal edince biri Vichy'de (Vişi) Alman güdümünde, diğeri de İngiltere'de (Londra) sürgünde ve fakat bağımsız iki ayrı hükümet oluştu. Vichy Hükümeti evvelâ Suriye ve Lübnan gibi manda idarelerinin yüksek komiserlerini değiştirmiş (1940),

¹⁴² Tam nüfus 2.447.027 olup bunun 2 milyon 100 binini yani % 85.5'ini Müslümanlar, 350 bin kadarını yani % 14.5'ini de Hristiyanlar oluşturuyordu. Toplam nüfusun 3/2'si köylerde yaşamakta, 3/1'i şehirlerde yaşamaktaydı. Vilayet nüfusları ise şöyledi: Halep 752.196, Şam 531.267, Lazkiye 371.880, Fırat havalisi 218.667, Humus 182.312, Hama 137.882, Havran 108.603, Cezire 103.514 ve Cebel-i Dürûz 70.706 (Umar, 2004: 510-512).

¹⁴³ Epstein'in 1935 yılındaki 862.618 rakamı ile Hourani'nin 1943-44'teki 1.126.601 rakamının yıl ve sayı olarak ortalaması alınmıştır (Epstein, 1944:920; Hourani, 1946: 385).

ardından bu komiserlikler vasıtasıyla Suriye’de meşhur Şamlı ailelerden birine mensup Halid el-Azm’ı ve Lübnan’da da aynı şekilde köklü Marunî ailelerden birine mensup Alfred Nakkaş’ı iş başına getirtmiştir (Okur, 2009: 150; Çıyan, 2007: 34). Bu arada İngiliz Manda İdaresi’ndeki Irak ve Filistin’de Nazi yanlısı Arap organizasyonlarının güçlenmesi Almanya’nın kendi tarafında savaşa girmesi için Türkiye’ye daha fazla baskı yapmasına sebep oldu ama Türkiye tarafsızlığını koruyarak Doğu Akdeniz’in Almanlarca işgaline yol vermedi. Akdeniz’deki İngiliz ablukasından dolayı oluşan gıda kıtlığı Suriye ve Lübnan şehirlerinde açlık yürüyüşlerine ve siyasal gösterilere gerekçe oldu (Öztürkci, 2016: 115; Cleveland, 2004: 254-255).

İngiltere ile Londra merkezli Bağımsız Fransa Hükümeti güçleri 1941 ortalarında Vichy Hükümeti güçlerini yenerek Suriye ve Lübnan’ı işgal ettiler. De Gaulle (DöGol) başkanlığındaki Bağımsız Hükümet, Levant’taki temsilcileri vasıtasıyla hem işgal öncesinde hem de işgal sonrasında Suriye ile Lübnan’a bağımsızlık vaatetmişti (Çıyan, 2007: 34-35; Aydın, 2017: 86). Hatta İngilizlerle Fransızların Türkiye’yi kendi yanlarına çekmek için Kuzey Suriye’yi Türklerin işgal etmesi hususunda büyükelçilikler üzerinden yapılan görüşmeler Halep Türkmenleri arasında yeni bir heyecana neden oldu ve aynı yıl Halep Kalesi’ne Türk bayrağı çekerek Hatay örneğinden hareketle Türkiye’ye katılma isteklerini açıkça deklare ettiler (Okur, 2009: 150-151; Umar, 2002a: 598). Fakat bu gerçekleşmedi ve Fransa, Suriye ile Lübnan’ın bağımsızlığını bile ağırdan almaya başladı. 1942 yılında Dürzî ve Alevî devletçiklerini tekrar Suriye Merkezî Hükümeti ile birleştiren Fransızlar, 1943 Seçimlerini yaptırmamak için anayasaları askıya alıp Suriyeli ve Lübnanlı bazı yöneticileri tutuklatırsa da İngilizlerin baskısıyla geri adım atmak zorunda kalmıştır. Seçimleri Suriye’de bağımsızlık taraftarı Vatan Kitlesi öncülüğündeki Ulusal Blok kazandı ve Ağustos 1943’te Şükrü Kuvvetli seçilmiş cumhurbaşkanı olarak göreve başladı (Cleveland, 2004: 255; Çıyan, 2007: 35-36). Lübnan’da da seçimleri bağımsızlık yanlısı Anayasacılar Bloku kazandı ve Beşare el-Hurî Eylül 1943’de cumhurbaşkanlığı görevine başladı. Başbakanlığa getirdiği Riyad el-Sulh’le birlikte Lübnan’daki din ve mezhep çatışmasına çözüm olarak Millî Pakt / Ulusal Misak (Misak el-Vatanî) diye bir model geliştirmelerinden 2 ay sonra ikisi birden tutuklandı. Fransızlar, bununla da yetinmeyerek meclisi feshedip anayasayı da askıya aldılar. Bunun üzerine çıkan Büyük Lübnan Ayaklanmasının kontrolden çıkma endişesini taşıyan İngiltere ile ABD’nin müdahalesiyle tekraren yasal haklar iade edildi (Buzpınar, 2003: 252; Cleveland, 2004: 255-256). Hurî ile Sulh’ün geliştirdiği; Marunî cumhurbaşkanı - Sünnî başbakan - Şîî meclis başkanı - Marunî başkomutan - Dürzî genelkurmay başkanı

görevlendirme, Lübnan'ın Arap kimliğini kabul etme ve dış himayeyi reddetme, Suriye ile birleşmekten vazgeçme ve Hristiyanlarla Müslümanlara "6'ya 5" dengesinde siyasî temsiliyet verme gibi hususlara sahip olan bu model, Lübnan İç savaşı'na değin ana hatlarıyla geçerliliğini korumuştur (Çiyan, 2007: 36-38; Kor, 2011: 37-38).

1944 başından itibaren Suriye ve Lübnan'daki millî hükümetler, manda idaresinden kalan güvenlik, gümrük, basın ve imtiyazlar gibi yetkileri devralmaya başladılar. Sovyetler Birliği ile Amerika Birleşik Devletleri, aynı yıl içinde Suriye ve Lübnan'ın bağımsızlıklarını tanımışlardır. Fakat Fransa bölge üzerindeki gücünü tamamen yitirmek istemiyordu. Kuvvetli Hükümeti, Fransa'nın elindeki son kozu olan ve eğitim - kültürden güvenliğe dek adeta 'derin devlet' gibi yapılanan "Levant Özel Kuvvetleri"nin (Troupes Spéciales du Levant)¹⁴⁴ koşulsuz olarak Suriye'ye ya devredilmesini ya da dağıtılmasını talep edip aksi takdirde bir millî ordu oluşturacağını duyurunca ortam gerildi (Okur, 2009: 151; Çiyan, 2007: 39; Öztürkci, 2016: 115). Suriye Hükümeti, 1945 başında hem millî ordu kurma kararını hem de Müttefik Devletlerin yanında yer alarak Mihver Devletlerine¹⁴⁵ karşı savaş kararını ilân etti. Ardından da Arap Birliği'ne (Arap Ligi) kurucu olarak katıldı (Mart 1945). Ertesi ay Suriye ile Lübnan'ın San Francisco'daki (San Fransisko) Birleşmiş Milletler Konferansı'na katılarak Kuruluş Sözleşmesi'ne imza koymaları Fransa için bardağı taşıran damla oldu. 17 Mayıs'ta Doğu Akdeniz'deki askerî varlığını takviye için Beyrut'a kruvazörle asker çıkardı; bunun Şam ve Halep'te protesto edilmesi üzerine 29 Mayıs'ta Şam'ı bombaladı. Hama ve Humus'ta ciddi çatışmalar yaşandı. Ancak çıkarları gereği her iki ülkeyi resmen tanıyan İngiltere'nin Fransa'yı askerî müdahaleyle tehdit etmesi sonrasında Fransızlar bölgeyi terketmişlerdir (Okur, 2009: 151-152; Çiyan, 2007: 39-40; Amanov, 2016: 103).

Suriye ve Lübnan'da acı dolu ama sonu mutlu biten sürece nazaran Filistin'de işler yanlış stratejilerden dolayı çıkmaza girdi. Daha evvelki grevli direnişin öncüsü Kudüs Müftüsü Hacı Emin'in Nazi Almanyası'nın desteğini almak için Hitler'le görüşmesi ve Mihver Devletleri içindeki (ki buna karşı taraftan Sovyet Rusya'yı da ekleyebiliriz) Musevî/Yahudi topluluklara yapılan göçürme/tehcir amaçlı kötü muamele hem onları

¹⁴⁴ TSL kısaltması Suriye ve Lübnan Güçleri gibi de okunabilir zira Suriye ile Lübnan'ın etnik ve dinî gruplarından oluşan askerî taburlar halinde örgütlüydü. Artı; mekanize, topçu ve hava filosu gibi destek unsurları ile tren ve mühendislik şirketlerine sahip 7 bin kişilik çok özel bir teşkilattı. Ağırlıklı olarak kırsal kesimden ve azınlık kökenlilerden oluşan bu 'hassa ordusu'nun manda idaresi sonlandığında yeni Suriye ordusunun çekirdeğini oluşturması amaçlanmıştı. Nitekim sonraki süreçte meydana çıkan Baasçılık akımı işbu yapıdan gelen Nusayrî/Alevî, Dürzî ve köy kökenli Sünnî subayları biraya getiren bir ideoloji olarak doğmuştur (Khoury 1987: 629-630; Okur, 2009: 151).

¹⁴⁵ I. Dünya Savaşı'ndaki İttifak Bloku bu savaşta Mihver (Almanya, İtalya, Japonya vs.), İtilâf Bloku ise Müttefikler (Britanya, Fransa, ABD, SSCB, Çin vs.) adını almıştır.

mazlumlaştırarak bir Musevî/Yahudi yurdu kurulması bağlamında sempatiyi arttırdı ve hem de Filistin davasının uluslararası camiadaki konumunu zayıflattı. Oysa savaşa giriş yılında İngiltere'nin orta yolu bulmak için deklare ettiği Beyaz Kâğıt için Musevî/Yahudi örgütlenmesinin önemli mimarlarından David Ben-Gurion “Bu savaşta Beyaz Kâğıt yokmuş gibi Büyük Britanya’yla birlikte savaşıacak; savaş yokmuş gibi de Beyaz Kâğıt’la mücadele edeceğiz” demiştir (Cleveland, 2004: 289). Savaş sırasında gelişen/geliştirilen Yahudi Soykırımı (Holokost)¹⁴⁶ kavramı Amerika’daki varlıklı Musevîlerle/Yahudilerle birlikte Amerikan kamuoyunun da gündemine gelmiş hatta 1942’de New York’ta yapılan Biltmore Konferansı’nda Beyaz Belgenin reddine, Filistin’e göçün hızlandırılmasına ve bir Yahudi/İsrail devletinin kurulmasına karar verilmiştir (Oren, 2008: 442-443; Karaman, 1996: 95). Nitekim Filistin’deki Musevî/Yahudi sayısı 1941’de 489.830’a (Arapların % 68’i oluşturan 1.123.168’lik nüfusuna karşı % 30) ve 1946’daysa 599.922’ye (Arapların % 67’lik 1.310.866 nüfusuna karşı % 31) ulaşmıştır. Hatta başka bir kaynağa göre 1.591 binlik toplam nüfusun içinde 501 bini aşan bir nüfusla % 32,2 oranına 1941 yılında ulaştılar, 1946’da ise toplam 1.740 binlik toplam Filistin nüfusunun 554 bin nüfusla % 32,6’sını oluşturuyorlardı. Bu esnada Musevî/Yahudi yerleşimcilerin merkezi Tel Aviv 167 binlik nüfusuyla 157 bin nüfuslu Kudüs’ü geçmiş ve arkalarından da 129 bin nüfuslu Hayfa ile 94 bin nüfuslu Yafa sıralanmıştı (Cleveland, 2004: 282; Darkot, 1988: 638).

Savaş sırasında Filistin’e daha fazla göçmen getirmek ve onları kalıcılaştırmak politikası, rüzgâr Almanya ve diğer Mihver Devletlerinin aleyhine esmeye başladıktan sonra ve İngiliz Ordusu’nda yer alan Musevî tugaylardan terhis olanlar Filistin’e döndükçe, özellikle de 1944-45’te Haganah ve İrgun örgütlerinin terörize faaliyetleri ayyuka çıktı. Hatta İngiltere’nin mandater varlığını bile davaları için engel gördükleri için bu örgütlerce İngiliz diplomatları ve askerî karargâhları hedef seçildi. İrgun’dan ayrılan bir grubun (Lehi/Stern) Britanya’nın asker kökenli Ortadoğu Bakanı Lord E. Guinness’i (Genes) 1944 Kasımında Kahire’de suikastle öldürmeleri üzerine İngilizler 1.000 civarında İrgun militanını Kıbrıs Adası’na sürdüler (Mitchell, 2007: 93-94; Cleveland, 2004: 290-291). Fakat nüfuz edebilecek derecede uluslararası siyaseti yakından takip eden Musevîler/Yahudiler geri adım atmadılar ve savaşla birlikte dünya liderliğinin Birleşik Krallık’tan (UK) Birleşik Devletler’e (US) geçtiğini görerek artık kendi davaları için engel olarak gördükleri İngilizlere karşı eylemliliklerini sürdürdüler. ABD Başkanı Truman’ın 1945’te savaştan kaçan 100 bin Musevî/Yahudi’nin Filistin’e yerleştirilmesi önerisi mevzuunda ince eleyip sık dokuyan ve

¹⁴⁶ Holokost konusuna farklı bir bakış için Roger Garaudy’nin İsrail - Mitler ve Terör kitabının “Altı milyon” Efsanesi bölümü incelenebilir (Garaudy, 1996: 153-169).

kendi denetimlerinde ‘iki uluslu tek devlet’ kurulması görüşünde kararlı duran İngilizlerin karargâh merkezi olan Kudüs King David Otelini Temmuz 1946’da Lehi ve İrgun havaya uçurdular. 90 kayıp veren İngilizler bu olaydan sonra Başbakan Clement Attlee’nin (Kilement Edli) ağzından manda idaresine son vereceklerini açıkladılar (Karaman, 1996: 95-96; Mitchell, 2007: 94; Turan, 2003: 168). Evvelâ sıkıyönetim uygulayan İngiltere 1947 Şubatında meseleyi yeni kurulan Birleşmiş Milletler’e (UN) havale ederek aradan çekilmiştir. Ben-Gurion öncülüğünde eğitimden güvenliğe, iskândan direniş örgütlenmesine değin adeta çekirdek bir devlet oluşturan Yahudi Ajansı’nın istekleri İngiliz teklifine galip geldi ve BM tarafından Eylül 1947’de ‘iki devletli + Kudüs (özel statülü)’ taksim kararı açıklandı; 29 Kasım’daki Genel Kurul’da da hem ABD’nin hem SSCB’nin aynı istikamette oy kullandığı çoğunluk kararıyla tescil edildi (Karaman, 1996: 96; Buldum, 2012: 25; Cleveland, 2004: 292-293).

Manda dönemi boyunca Araplarla kader birliği yapan Filistin Türkmenleri, öncelikle mülkiyet haklarını ellerinden almaya çalışan sömürge yönetimine karşı mahkemelerde Osmanlı belgeleriyle mücadele ettiler. Hayfa ile Nablus arasındaki Merc, Cebel, Karkur ve Reml/Sahil kısmında yerleşik Türkmen aşiretlerine tapulanan 50 bin dönüm (50 km²) arazi için bölge Türkmenleri hem hukukî hem siyasî mücadele sergilemişler hatta Filistin’in Musevî/Yahudi yurdu olmaması için 1936 ilâ 1939 arasında başlatılan büyük direnişin kuzey vilâyetlerindeki merkezi el-Mensa adlı bir Türkmen köyü, lideri de Hüseyin Mansur isimli bir Türkmen olmuştu (Balcı, 2005: 43-47). İngilizlerin Eylül 1938’teki el-Mensa/Mansı saldırısında birçok şehit verdiler¹⁴⁷ ve sonrasında Haganah militanlarının özellikle yeni kurulan Mişmar HaEmek yerleşkesi (kibbutz) üzerinden düzenlediği baskınlara karşı köylerini savundular. Bir yandan da 1940-46 arasında direnişe katılımı arttırmak ve yardımlaşmak için kurulan Filistin Millî Sandığı’nın Hayfa’da teşkilatlanmasına destek oldular (Balcı, 2005: 48-60). İngiliz Manda İdaresinin Beyt-i Kalim, Karkur ve Utelit gibi toplama kamplarında diğer Araplarla beraber çile çektiler; II.Dünya Savaşı’nın bitimi sonrası artan Musevî/Yahudi göçüyle birlikte direniş tekrar başladı ve 1948’de en yüksek şiddet seviyesine çıktı. Nisan ayındaki Ebu Şuşa ve II’nci el-Mensa baskınlarında Araplarla beraber 23 kayıp vermenin dışında Trabluslu bir Türkmen olan Fevzi Kavukçu komutasındaki Arap

¹⁴⁷ Bu hadise ve şehitlerle ilgili Dr. Ramazan Balcı’nın *Filistin’de Son Türkler / Bir Aşiretin Sıradışı Macerası* (2005, Tarih Düşünce Kitapları, İstanbul) kitabında Ulya el-Hatib’in “Merc-i İbn-i Âmir Oğulları” adlı tezinden aktarımla bolca detay bulabilirsiniz. Örneğin; direniş komutanlarının isimleri ve mensubiyetleri, köy köy şehit sayıları, Mensa ve Ümm’ül-Fahm şehitlerinin adları (Balcı, 2005: 62-67).

Kurtuluş Ordusu'nun¹⁴⁸ Mişmar HaEmek taarruzu da başarısız olunca bir kısım köyler boşaltılarak Cenin Kasabasına sığınmak zorunda kaldılar (Balcı, 2005: 68-73; Morris, 2004:242 ve 386).

1948 yılı Filistin geneli için Nakba/Nekbet yani 'felâket yılı' oldu. Filistinliler, 46 yılı istatistiklerine göre toplam nüfusun 3/1'ini oluşturan Musevîlere/Yahudilere taksimde Filistin topraklarının yarıdan fazlası (% 54.5)¹⁴⁹ verilmesine karşı diğer Arap ülkelerinin desteğiyle kurulan Arap Kurtuluş Ordusu marifetiyle gerilla harbini denedilerse de Haganah, İrgun, Palmah, Stern/Lehi ile Yahudi Ajansı güçleri karşısında bir başarı sağlayamadılar. Hatta Menahem Begin komutasında İrgun ve Lehi milisleri Kudüs yakınlarındaki Deyr Yasin Köyünde 250 sivili katlettiler (9 Nisan). Araplar buna bir hastane konvoyunu vurarak karşılık verip çoğunluğu sağlıklı 80 kişinin ölümüne sebep oldular fakat İsrail Devleti'nin 14 Mayıs 1948'de kuruluşunu engelleyemediler (Turan, 2003: 177-179; Cleveland, 2004: 294-295 Collins ve Lapierre, 1972: 430-440). Ertesi gün ise I. Arap – İsrail Savaşı başladı ve Mısır, Suriye, Lübnan, Ürdün, Irak ortak kuvvetleri Filistin'e girdiler. İkircikli davranan Araplar pek başarılı olamadılar lâkin Musevîler/Yahudiler kendileri için BM tarafından öngörülen sınırları da aştılar ve hatta Batı Kudüs'e bile girdiler. Birçok ara ateşkes ve çatışmadan sonra Mısır Ordusu kontrolündeki Gazze Şeridi ile Ürdün Ordusu kontrolündeki Doğu Kudüs haricindeki tüm Filistin toprakları 1949 başındaki ateşkesle yeni kurulan İsrail'in oldu. Musevîler/Yahudiler, güneyde Akabe Körfezi'nden kuzeyde Lübnan sınırına dek uzanan bir devlet kazanırken işgal edilen yerlerden göçe zorlanan 700 bin Filistinliyse yurtlarını ve özgürlüklerini kaybetme felâketiyle karşılaşmışlardı (Cleveland, 2004: 296-299; Turan, 2003: 1780-188; Karaman, 1996: 96). Ki bunlar arasında Türkmenler de vardı. Musevî/Yahudi kibbutzları/yerleşkeleri işgalinde kalan Merc ve Karkur topraklarından binlerce Türkmen akrabaları olan Golan Türkmenlerinin yanına ve Suriye, Lübnan, Ürdün gibi komşu ülkelere göçmek zorunda kaldı. Bu arada 1948-49 Savaşı'nda Irak Ordusunda görev yapan Telafer/Kerkük Türkmenlerinden General Ömer Ali Bayraktar Cenin'de Haganah'ın kuşatmasını kırarak sivilleri kurtarmakla kalmamış buranın 1950'de imzalanan Eriha Anlaşması gereğince Ürdün'de kalmasını da sağlamıştır ve Merc-i İbni Amir'den bir kısım Türkmen de Cenin Bölgesine yerleşmiştir (El-Hatip, 2014: 102; Suwaed, 2015: 121; www.turkmenelihaber.net, 2017).

¹⁴⁸ Arapçasıyla جيش الإنقاذ العربي (Ceyş'ul-İnkad el-Arabî), İngilizcesiyle The Arab Liberation Army (ALA); Arap Yüksek Komitesi'nce Filistin'i kurtarmak için 1947'de Şam'da kurulmuştur (<https://military.wikia.org/>, 2014).

¹⁴⁹ Müslüman devleti için %42.9'luk ve Özel Kudüs bölgesi için de % 2.65'lik bir paylaşım öngörülmüştü (Buldum, 2012: 26).

Suriye ile Lübnan'ın bağımsızlıklarını 1946 yılında tanıyan Türkiye, 1947'ye kadar Filistinlilerin haklı davasına destek olurken Truman Doktrini kapsamında Amerikanvari bir dış politika izlemeye başladığını da Mart 1949'da İsrail'i tanıyarak gösterdi. Millî Pakt'ın mucidi Beşare el-Hurî 1947'de tekrar cumhurbaşkanı seçildikten bir yıl sonra Türkiye'deki Lübnanlılarla Lübnan'daki Türklerin hıyar (uyruk seçme) haklarının ve mallarının tanzimi için iki yıl önce Türk Büyükelçiliği ile Lübnan Dışişleri Bakanlığınca Beyrut'ta ortaklaşa düzenlenen mutabakatı yürürlüğe koymuştur (Öztürkci, 2016: 121-124; Danış, 2017: 76-77; <http://ua.mfa.gov.tr>, 1999). Lübnan'ın güney topraklarını Litani Nehrine kadar Bağımsızlık Savaşında işgal eden İsrail'le de Mayıs 1949'da geri çekilme anlaşması yapılmış ancak 100 binden fazla¹⁵⁰ Filistinli mülteci Lübnan topraklarında barınmaya devam etmiştir. Yurdunu terketmek zorunda kalan 1 milyona yakın¹⁵¹ Filistinli mülteciden Suriye'nin payına da 100 bin¹⁵² rakamı düşmüştü. Asıl çoğunluk Doğu Kudüs'ün de içinde bulunduğu Batı Şeria¹⁵³ ile Ürdün topraklarına göçmüştü ve bunlar arasında çok sayıda Türkmen de vardı (Kor, 2011: 39-40; El-Hatip, 2014: 102-103). Arapların Filistin bozgunu en çok burayı kendi vatanının bir parçası gibi gören Suriye'yi etkiledi ve 1949 yılında ülkede peşpeşe askerî darbeler yaşandı. Evvelâ Albay Hüsnü Zaim, ülkenin kurucu cumhurbaşkanı olan Türkmen kökenli Şükrü Kuvvetli'yi ABD desteğiyle devirdi (Mart), ardından Ağustos 1949'da darbe yapan General Sami Hınnavî, 4 ay sonra bu kez General Edip Çiçekli/Şişekli tarafından devrildi. Önceki 2 Halepli subaya (Zaim, Hınnavî) kıyasla Hama Türkmenlerinden Çiçekli kalıcı oldu ve otoriter yöntemlerle de olsa bir yandan Arapçılık yaparak bir yandan Batı'yla iyi ilişkiler kurarak iktidarını 1954'e kadar devam ettirdi (Dağ, 2004: 31-32; Amanov, 2016: 109-110; Aydın, 2017: 87).

¹⁵⁰ Kaynaklarda genel olarak bu rakam kullanılmasına rağmen Uluslararası Af Örgütü'nün Ekim 2007 yılında Fransızca yayınladığı "L'exil et la souffrance Les réfugiés palestiniens au Liban" adlı özet raporun 2. sayfasında Birleşmiş Milletler Yakındoğu'daki Filistin Mültecileri İçin Yardım ve Çalışma Ajansı (United Nations Relief and Works Agency for Palestine Refugees in the Near East – UNRWRA) referans gösterilerek Lübnan'da 400.000'den fazla kayıtlı mülteci olduğu ancak 100.000 kadar Filistinlinin başka yerlerde geçimini sağlamak için Lübnan'dan ayrıldığı ve gerçek rakamın muhtemelen 300.000'e yakın bulunduğu anlatılmaktadır. 11'nci sayfada da Lübnan'da 12 adet resmi mülteci Kampına tahsis edilen alan değişmemesine rağmen Filistinli mülteci sayısının 1948'de 100.000 bin iken 1949'da 400.000'e yükseldiği ve bunun da aşırı kalabalıklaşmaya neden olduğu ifade edilmektedir (Amnesty International, 2007: 3-11).

¹⁵¹ Birleşmiş Milletler Filistin Uzlaşma Komisyonu'nca hazırlanan ve 11 Aralık 1949 - 23 Ekim 1950 tarihli Genel İlerleme Raporu ile İlave Rapor'un Ek-4'ün (Mülteciler Teknik Komitesi Raporu) 15. maddesinde bu rakam 711 bin olarak tespit edilmiştir (<https://un.org/>, 1951). Salman Abu Sitta ise bölge bölge ve yıl yıl istatistik verdiği From Refugees to Citizens at Home adlı çalışmasının Al Nakba Anatomy bölümünde 1948 sonunda 700 bin olan Filistinli mülteci sayısının 1949 Temmuzunda 800-805 bine çıktığını, yıl sonunda da bu sayının 935 bine ulaştığını kaydetmektedir (Abu Sitta, 2001: 24-25).

¹⁵² 75 bin ilâ 100 bin arasında olduğu tahmin edilmektedir. Suriye Devleti'nin 1949'da yaptığı sayımda 95 bin Filistinli mültecinin resmî olarak kayıtlı olduğu görülmüştür (Al-Hardan, 2012: 63).

¹⁵³ Zaten 1950 ile 1967 arasında Ürdün idaresinde kalmıştır.

Münferit örnekler haricinde manda yılları ve sonrasındaki bağımsızlık döneminin Arapçı politikaları Suriye Türkmenleri için genelde sıkıntılara sebep olmuştur. Bilhassa Hatay sürecinde Anavatan'a katılmaları an meselesi haline gelen Bayır-Bucak Türkleri gerek 1938-39'larda gerekse 1945-46'larda irili - ufaklı gruplar halinde Türkiye'ye göç etmişlerdir. II.Dünya Savaşı'nın bitiş yılında ağırlıkla Bayır-Bucak bölgesi ve Suriye'nin kuzeyinden olmak üzere 8.400 (4.199 erkek, 4.197 kadın) kişi Türkiye'ye gelerek başta İstanbul, İçel/Mersin ve Şanlıurfa gibi şehirlere yerleşmiştir (Kalaycı, 2018: 317-318). Türkiye'ye gitmek isteyenlere pasaport verilmemesi ve iznsiz geçiş yapanların vatandaşlıktan çıkarılarak mallarına el konulması, sürekli hak ihlalleri ve sosyo-kültürel yasaklar gibi nedenler yanında Arap çetelerinin saldırıları bunda müessir olmuştur. Cihan Harbi ertesinde Gebere Köyünde 4'ü çocuk 5 Türkmenin öldürülmesi ve evlerinin yağma edilmesi, Salmir Köyünde evlerin yağmalanarak 5 Türkmenin öldürülmesi ve 4'ünün yaralanması, Yamadı Köyünde 4 Türkmenin yolunun kesilerek ölümle tehdit edilmesi gibi olaylar yaşanmıştır. Süregelen tazyikler 1950'de bu kez Suriye jandarması tarafından Bayır-Bucaklı 5 ailenin Türkçülük propagandası yaptıkları gerekçesiyle evlerinden sokağa atılmaları suretiyle devam ettirilmiştir (Kalaycı, 2018: 319-325; Umar, 2002a: 598). 1950-51 yıllarında da Bayır-Bucak'tan Türkiye'ye göçler sürmüş ve gelenler daha çok Hatay'ın ilçelerinde iskân edilmişlerdir. 1952'de Menderes Hükümeti, Bakanlar Kurulu kararıyla Amik Gölü'nün kurutulmasıyla elde edilen arazilerden 20'şer dönüm tahsis ederek Bayır-Bucak Türkmenlerine sınırı açmıştır. 1953 yılında ise önce 80, sonra 114 Bayır-Bucaklı aile iskânlı olarak Türkiye'nin çeşitli mahallerine yerleştirilmiş; iskân kapsamındaki 160 aile için de Hatay Kırıkhan'daki 82 dönüm arsa kamulaştırılarak göçmenlerin kentsel yerleşimine tahsis edilmiştir (Kalaycı, 2016: 470-473; Kalaycı, 2018: 326-328).

Bu dönemde Türkiye'den de zaman zaman Suriye tarafına göçler olmuştur. 1939'da İskenderun'un Abacılı Köyü sâkinleri; 1947, 48 ve 49 yıllarında Hatay'ın Kırıkhan, Hassa, İskenderun ilçelerindeki 8 köyden yaklaşık 7 bin civarında insan başta 'şapka inkılâbı' gibi bazı yeniliklerden ve 'tek parti' uygulamalarından rahatsızlıkları nedeniyle Şam'a göçerek burada bir mahalle (Dağ/Türk Mahallesi) oluşturmuşlardır. Dahası Türkiye'deki Kürt kökenlilerden Şeyh Said (1925), Ağrı (1930) ve Oramar (1930) isyanları ile Suriye'ye yerleşenler olduğu gibi Suriye'deki Kürtlerden de 1937'deki Amude İsyanı nedeniyle 1.100 kişi Mardin tarafına ve 1945 nüfus sayımında kayıt dışı kalanlardan yüzlercesi de Gaziantep İslahiye'ye göçmüştür (Kalaycı, 2018: 314-315 ve 320-321 ve 332-333; Gökcan, 2018: 164, 170-171).

Aslında göçler Levant'ın tarihsel dinamiği sayılmaktadır. Komşu ülkelerden Kuzey Afrika ve Kuzey-Güney Amerika'ya kadar birçok yere göç söz konusu olmuştur. Sadece Brezilya'ya 1925 ile 1942 yılları arasında 20 bin kişi Suriye ve Lübnan'dan göç etmiş bulunmaktadır. Yüzyılın ortasında ise Brezilya, Arjantin ve Amerika Birleşik Devletleri'nin her birinde 200'er bin nüfustan bahsedilmektedir ki bunlar arasında Türklerin/Türkmenlerin de olduğu düşünülmektedir. Hatta bu göçmenler arasında Araplar çoğunluk teşkil etmelerine rağmen ilk zamanlarda Osmanlı pasaportuyla gelmelerinden ötürü Lâtin Amerika'da "el-Turco" nitelenmesi sonrasında da sürdürülmüştür (Bilgili, 2006: 47-49 ve 124-126; Küntay, 2013: 146). Bu arada Filistin topraklarına Musevî/Yahudi yerleşimci girişi İsrail'in kurulmasıyla birlikte daha da ivmelenmiştir. 1948'de giriş yapan göçmen sayısı 101.828 iken 1949'da 2,5 kata yakın bir artışla 239.954'e ulaşmış; 1950 ve 51 yıllarında da 170.563 ve 175.279'lık ilâvelerle devam etmiştir. 1952'den sonra yıllık 23 bin ortalamaya (4 yılda 92 bin) düşen göçmen sayısı Süveyş Krizi sırasında tekrar tırmanışa geçmiş ve 1956'da 56.330'a, 1957'de ise 72.634'e yükselmiştir (Bilgili, 2006: 124-125). Bu süreçte Ortadoğu'daki Müslüman ülkelerle (İran, Türkiye, Suriye, Lübnan) Kuzey (Mağrip) ve Kuzeydoğu Afrika'dan (Etyopya, Sudan) gelenler ile Yemen ve Irak gibi Arap ülkelerindeki Yahudilerin İsrail'in özel operasyonlarıyla Filistin'e getirilenler dikkat çekmektedir. Yeni yerleşimcilere imkân sağlamak için 1953'te çıkarılan toprak mülkiyeti kanunuyla Arapların elindeki 110 bin hektarın 70 binine el konulmuş; Almanya'yla da 1952'de 3,5 milyar marklık tazminat antlaşması yapılarak 14 yıl boyunca taksitli bağlanmış (Bilgili, 2006: 125-128; Garaudy, 1996: 175-176).

Batı Kudüs'ü kendisine başkent edinen (1950) İsrail, ilk olarak Mısır'da 1952'de Krallığı deviren bir askerî darbeye iktidara gelen Cemal Abdülnasır'ın teşkilatlandığı Filistin Fedailerinin (Fedâiyun) 1953-54'teki İsrail'e sızma operasyonlarına karşı sert tedbirler aldı, arkasından Arapçı sosyalizm fikriyle Arap Dünyasının liderliğine oynayan Nasır'ın Süveyş Kanalı'nı millîleştirmesi üzerine de İngiltere ve Fransa'yla gizli bir anlaşma yaparak Mısır'a saldırdı (1956). Müttefikler kolay bir zafer kazandıysa da ABD ve SSCB'nin ortak tepkisi üzerine geri çekildiler fakat Gazze'yi ve tüm Sîna Yarımadası'nı ele geçiren İsrail 1957 Martına dek bölgeyi tahliye etmedi. Değişen dengelerle birlikte Doğu Akdeniz'de nüfuz olarak Britanya'nın yerini Sovyet Rusya almaya başlamış ve Gazze Şeridi'yle Sîna bölgesine BM askerleri konuşlandırılmıştı (Karaman, 1996: 96; Hourani, 2003: 424-427; Alkan, 2019: 298-301). İsrail, kuruluşunun 10. yılında nüfusunu 1 milyon civarında arttırmayı başarmış ve ülkedeki Musevî/Yahudi nüfusu 1948'de 750 bin

civarındayken 1958’de 1,8 milyona yükselmişti. Üstelik İsrail Devleti sınırları içerisinde kalan Müslüman nüfusu 150 bine, Hristiyan nüfusu ise 70 binlere gerilemişti. İki yıl sonra Musevîlerin/Yahudilerin nüfusu 1.910 bine, bölgedeki Arap ve sair unsurların nüfusu da 1.340 bine gelecektir; 1950’de bölgede % 50,6 oranıyla az farkla üstün olan Musevî nüfusu da böylece 1960’da % 58,8’e varacaktır. 2 parçaya ayrılan Kudüs’ün ise Batı (Musevî/Yahudi) kısmı % 70’e yakın oranıyla (150 bin) % 21’lik Doğu (Müslüman) kısmındaki oranın (45 bin) sayıca hayli önünde durmaktadır. Üç dinin kutsal kabul ettiği Kudüs şehri aynı yıl (1957) itibariyle 20 bin civarında (% 9) da Hristiyanı barındırmaktadır fakat oranda düşüş gözlenmektedir (<http://www1.cbs.gov.il>, 2006: 2/1; <https://israelipalestinian.procon.org>, 2010: II-III).

Darbeyle gelenin darbeyle gittiği Suriye’de meşhur Dürzî lider Sultan Atrâş ile işbirliği yapan ünlü bağımsızlıkçı Haşim Atasi, 1954’te Edip Çiçekli’yi bir darbeyle devirerek başa geçti. Ertesi yıl da bağımsızlık döneminin ilk yıllarının cumhurbaşkanı Şükrü Kuvvetli, kendisine yapılan 49 Darbesi’nden 6 yıl sonra darbe yaparak artık 80 yaşına gelmiş Atasi’yi devirdi. Kuvvetli’nin ikinci 3 yıllık dönemi İngiltere ile Türkiye’nin öncülüğünde oluşturulan Bağdat Paktı’na (1955) karşı bilhassa Mısır’la ilişkileri arttırarak ve Sovyetler’e yakın durarak bölgesel bir güç oluşturmakla geçti (Dağ, 2004: 32-33; Türkmen, 2010: 12-13). 1957’de biraz da Sovyetler Birliği’nin kışkırtmasıyla Suriye ile Türkiye arasında siyasî bir kriz çıktı, sınıra karşılıklı asker yığılmasına rağmen sorun daha da büyümeden çözülmüştür. Böyle bir atmosferde Suriye ile Mısır birleşerek Birleşik Arap Cumhuriyeti’ni (el-Cumhuriyet’ül-Arabiyye el-Müttahida) kurdular ve Şükrü Kuvvetli yerini ortak lider Cemal Nasır’a devretti (Yazgan, 2007: 40-46; Headr, 2012: 32-35).

Lübnan ise bölgesel ve ekonomik sorunlar nedeniyle 1952’de istifa etmek zorunda kalan Beşare el-Hurî’nin yerine Kâmil Şam’un’la yoluna devam etmiş ve Süveyş Krizi’ne değin huzurlu bir ekonomik büyüme sağlamıştı. Fakat 1956 sonrasında yükselen Arap milliyetçiliğine Şam’un’un pirim vermemesi gerekçesiyle ülke içinde başlayan protestolar ertesi yıl Dürzî bölgelerinde silahlı eylemlere dönüştü. Mısır ile Suriye’nin BAC’ni kurmasıyla çatışmalar artmış ve genel greve dönmüştü. Lübnan Ordusu’nu devreye sokamayan Şam’un da ABD’den yardım istedi ve Temmuz 1958’de Amerikan askerleri Beyrut’u işgal etti; ardından Amerikalıların da onayıyla görevi bir başka Marunî’ye, Fuad Şihab’a devretti (Buzpınar, 2003: 252-253; Çiyan, 2007: 46-54; Danış, 2017:78-79). 6 yıllık Şihab Dönemi hem halkın sosyo-ekonomik durumunun düzeltilmesi hem de başkent Beyrut’un Ortadoğu’nun finans merkezi haline gelmesi noktasında oldukça başarılı geçti.

Şihab'ın 1964 Seçimlerinde görevini demokratik yollarla Charles/Şarl Helu'ya bırakmasından sonra da Şihabizm¹⁵⁴ fikri devam etmiş ve Lübnan 1967 Arap-İsrail Savaşı'na dek Ortadoğu'nun parlayan yıldızı olma özelliğini sürdürmüştür (Çiyan, 2007: 54-61; Kor, 2011: 42-43).

Filistin'in istirdadı için İsrail'in kuruluşundaki milis teşkilatlarını rol model alan hem milliyetçi hem sosyalist örgütlenmeler Soğuk Savaş döneminin adeta modası görünümündeydi. Yaser Arafat'ın kurucusu olduğu meşhur el-Fetih (1958) ile sonradan tüm örgütlerin çatısı olması maksadıyla Kahire'deki ilk Arap Birliği Zirvesi'nde kurulan (1964) ve hem Osmanlı'ya hem de Türkiye'ye sadık kalmış bir Şeyh¹⁵⁵ babayla Türk bir anneden doğan Ahmed Şukayrî'nin ilk başkanlığını yaptığı Filistin Kurtuluş Örgütü, (FKÖ) mültecilerin yoğun olduğu Batı Şeria'nın Ramallah Kasabasında teşekkül etmiştir/ettirilmiştir (Karaman, 1996: 96-97; Ersoy, 2016: 71). Bu modanın perde arkasındaki öncüsü de 70'lere doğru Ortadoğu'da yönetim zinciri oluşturacak olan Baas¹⁵⁶ Partisi'dir (Hizb'ul-Ba'as). Kökleri 1943'e kadar dayanan Baasçılık, Mişel Eflak ile Selâhattin Bitar'ın fikrî öncülüğünü yaptığı ve İttihatçılar gibi ağırlıklı olarak orduda teşkilatlanmış Arapçı sol bir hareketti. 1958'de Mısır ve Suriye'nin birleşmesiyle hem o iki ülkede çok güçlenmişler hem de Lübnan, Ürdün, Irak gibi komşu ülkelerde anamuhalefet haline gelmişlerdi (Şahin, 2011: 107-108; İnce, 2017: 272). Doğal liderliğini Nasır'ın yaptığı Baasçılar 1958'de Lübnan Hükümeti'ni Amerika'nın askerî müdahalesini isteyecek derecede zorlamış, 1961'de BAC'nin dağılmasından sonra ise 1963 Şubatında Irak'da ve 1963 Martında Suriye'de darbeler yoluyla iktidarı ele geçirmişlerdir. Baas kurucusu Salâh Bitar, Suriye'de kendisi gibi askerî darbeye gelen Halepli Nazım el-Kudsî'den devraldığı iktidarı ilkin kendini Başbakan ve önce Lu'ay Atasi'yi, sonra da Emin Hafız'ı cumhurbaşkanı yaparak 1966'ya değin sürdürdü (İnce, 2017: 273-275; Amanov, 2016: 114-115; Şahin, 2011: 108-109). Halepli bu Sünnî cumhurbaşkanından sonra Salâh Cedid ile Hafız Esad'ın organizasyonundaki 1966 Darbesi ülkenin kontrolünün tamamen Baasçılara ve o yapı içerisinde örgütlü Nusayrî/Alevî azınlığın eline geçmesini getirmişti. Her ne kadar Humuslu müftü ailesinin çocuğu Nureddin Atasi cumhurbaşkanlığına getirildiyse de bütün ipler Cedid'le Esad'ın elinde durmaya devam etmiştir. Sünnîlerden sonra ordu içindeki Dürzî subaylar da tasfiye edilerek bir güç tekeli oluşturulmuş ve Şam (eşraf / Ulusal Parti) – Halep (tüccar / Halkçı Parti) dengesindeki

¹⁵⁴ "Lübnanist bir Modernleşme" ve dış tarafsızlıkla iç reformlar (Danış, 2017: 79-81)..

¹⁵⁵ Şeyh Esad Şukayrî hakkında bkz.: Miller, F. P. vd. (2011). *As'ad Shukeiri*. Alphascript Publishing, Riga.

¹⁵⁶ Tam adı Arap Sosyalist Baas Partisi (Arab Socialist Ba'ath Party / Hizb'ul-Ba'as'ül-'Arabî el-İştirâk) olup daha çok "diriliş, yeniden doğuş" anlamlarındaki Ba's/Ba'as kısaltmasını kullanıyorlardı.

geleneksel siyasete son vermiştir (Bağlıoğlu, 2013: 502-503; Headr, 2012: 52; Amanov, 2016: 106, 116).

FKÖ ile el-Fetih'in 1965'te İsrail'e karşı başlattığı gerilla harbi Mısır ve Suriye'nin 1966'da bir ortak komuta merkezi kurmasıyla desteklendi. Sovyetler Birliği'ne güvenen bu iki ülke çok iyi hazırlık yapan İsrail karşısında tutunamadı (Haziran 1967) ve 6 günde İsrail Ordusu Mısır, Suriye ve Ürdün'ün hava kuvvetlerini imha etmekle kalmadı, bütün Sîna Yarımadası'nı, Gazze ve Batı Şeria'yı hatta Suriye'nin Golan Tepeleri'ni işgal etti. Demagog/sözbağcı Nasır; 12 bin askerini, zırhlı birliklerinin ve hava gücünün % 80'ini hatta Süveyş Kanalı'nın gelirini bile İsrail işgalinden dolayı kaybetmişti. Ürdün Ordusu dağılmış, Suriye ise 25 bin askerini ve bin kilometrekarelik stratejik toprağını yitirmişti (Cleveland, 2004: 374-378; Çelikkol, 2015: 38-39; Karaman, 1996: 97). Sadece Golan Bölgesi'nden 80-90 bin (Morris, 2001: 327) ilâ 130 bin (www.haaretz.com, 2010) civarında insan, zengin su kaynaklarına sahip ve yoğun Türkmen nüfusunun da bulunduğu yaylalık meraları bırakıp başta Şam olmak üzere Suriye'nin birçok yerine göç etmek zorunda kalmışlardır ki bunların da 22 bin (Yavuzarslan, 2019: 3/25) ilâ 40 bin (Bulut, 2019: 3/23) civarının Türkmen olduğu kabul edilmektedir. Kendisi de Filistinli bir Türkmen olan Alya/Ulya el-Hatip, Türkmenlerin 1967 Savaşında hem Batı Şeria'da hem Golan'da aktif direnişçi¹⁵⁷ olarak yer aldıklarını aktarmaktadır (El-Hatip, 2014: 103; Yusuf ve Anabisa, 2008: 60). Bu savaşla birlikte Filistinli mülteci sayısında 350-400 bin¹⁵⁸ civarında artış olmuş, İsrail işgalinin genişlemesiyle birlikte Musevî/Yahudi devletinin idaresi altındaki Müslüman sayısı da 1 yada 1,2 milyonluk artışla 300 binlerden 1,3 / 1,5 milyona çıkmıştı. (Karaman, 1996: 97; Cleveland, 2004: 377). Fakat İsrail kaynakları 1970 Sayımındaki toplam 3.627.000 olan ülke nüfusunu 2.582.000 Musevîler/Yahudiler (% 71.8) ve 1.045.000 Müslümanlar (% 28.8) olarak verecektir. 1960 Sayımına göre Musevîler 670 bin artış göstermiş, Müslümanlarsa 295 bin eksilmişlerdir ki bu rakamın da mülteci sayısına işaret ettiği kaydedilmiştir (<https://israelipalestinian.procon.org>, 2010: II-III).

BM Güvenlik Konseyi'nin 1967 Kasımında aldığı 242 nolu Karar'la işgale son verilmesi ve göçmen sorununa çözüm bulunması gibi konular oy birliğiyle zapta girmişti. Türkiye de bu üreçte Menderes zamanındaki Amerikan yancısı politikaları bırakıp Filistin

¹⁵⁷ Hatta yine Golan Türkmenlerinden Ali Şamil Hüseyinoğlu; bu mücadele esnasında 1967'de 18 şehit, 1968'de de 2 şehit verdiklerini ifade etmektedir. Dahası Golan'dan Şam'a göçmek zorunda kalan Türkmenlerin geride bıraktıkları 12 mahallenin isimlerini tek tek vermektedir (Hüseyinoğlu, 2018: 155-156).

¹⁵⁸ Bu rakamı David McDowall; Batı Şeria ve Gazze Şeridi'nden Ürdün'e kaçan:245 bin, Gazze'den Mısır'a sığınan: 11 bin ve Golan Tepeleri'nden Suriye içine dağılan: 116 bin şeklinde detaylandırmaktadır (McDowall, 1989: 84).

davasına destek olmuştur. Filistinli gerillalar 1968'den itibaren bölge dışındaki ABD ve İsrail hedeflerine karşı eylemlerle dünya kamuoyunu etkilemeye çalıştılar. 1969'da Arafat FKÖ Başkanı seçildikten sonra Kudüs'teki Mescid-i Aksa'nın bir İsrailli tarafından yakılma teşebbüsü üzerine İslam Konferansı Örgütü kurularak düzenlenen toplantıya Türkiye de hem katılımıyla ve hem İKÖ'ne üyeliğiyle¹⁵⁹ Arap dünyasına jest yapmıştır (Turan, 2003: 193-195; Buldum, 2012: 72-75; Karaman, 1996: 97-98). Bu arada 67 Savaşı'nın etkileri komşu ülkelerde de devam etmiş; Baasçılar 1968'de Irak'ta darbe yaparak Şi'ileri yönetimden dışlayan ve Ahmed Hasan el-Bekir başkanlığında baskıcı bir idare kurmuşlardı. Onbinlerce Filistinli mültecinin daha yığıldığı Lübnan'da ise Filistinlilerin eylemleri yüzünden İsrail ile Lübnan kuvvetleri arasında Mayıs 1968'de sınır çatışmaları yaşanmış ve Aralık ayında Beyrut Havaalanı İsrail tarafından bombalanmıştı. (Erenler, 2016: 154-155; Kor, 2011: 43-44; Buzpınar, 2003: 253). 1969 yılı Baasçıların Muammer Kaddafi ile Libya'da ve Cafer Numeyri ile Sudan'da sadece başarılı darbeler yaptığı yıl olmakla kalmadı Suriye Baasçılarının da artık Lübnan'ın iç işlerine iyiden iyiye karışmaya başladığı bir yıl oldu. Fakat aynı yıl Nasır'ın Süveyş Kanalı hattında İsrail'e karşı başlattığı yıpratma savaşı ters tepmiş ve 1970'de bu kez onu devre dışı bırakmıştır (Hourani, 2003: 480; Cleveland, 2004: 39-380).

Tüm bu gelişmeler yaşanırken özellikle Suriye'deki Türkmenler Filistindekilere nazaran çilenin daha çok içe dönük aşamalarından geçtiler. Fransız idaresine karşı Araplarla ortak mücadeleye rağmen 1936'lardan itibaren birleşik/büyük Suriye adına kimi zaman azalan kimi zaman da artan bir oranda hâkim kültürün baskısı altında kalmışlardır. Kendi dilini yaşatamamak, okulsuz kalmak, gazete-dergi çıkaramamak, idarî mekanizmalarda yer bulamamak, toplumun diğer kesimlerinden daha fazla ekonomik zorluklarla karşı karşıya kalmak, arazilerinin el ve köylerinin isim değiştirmesine maruz bırakılmak, horlanmak ve göçe zorlanmak gibi durumlar bağımsızlık sonrasında daha sistematik bir hâl almıştır (Çeker, 2010: 94-95; Aydın, 2017: 92-93). Hatay'ın Türkiye'ye ilhak olmasının faturası bile başta Bayır-Bucak olmak üzere Kuzey Suriye Türklüğüne kesilmiş; 1947'de Lazkiye'nin kuzeyindeki Türkmen yerleşimlerine yönelik baskınlar ve evlerden alınarak götürülenlere yapılan işkenceler dönemin gazetelerinde bile yer bulmuş, 1951'de çıkarılan bir Kararname ile 2 yıl içerisinde Türkmenlere ait 100 milyon liralık mala el konulmuştur. 1958 yılında toprak reformu adı altında Suriye genelinde Türkmenlere ait yüzbinlerce dönüm arazi kamulaştırılmıştır (Aydın, 2017: 94-97; Çeker, 2010: 95-96). Bedelinin 40 yıl içerisinde

¹⁵⁹ Eski Dışişleri Bakanı İlder Türkmen'e göre Türkiye 1970 yılında (yine Süleyman Demirel döneminde) örgüte katılmıştır (Türkmen, 2010: 16-17).

bono¹⁶⁰ ile karşılanması ve yalnızca Suriye uyruklu kimselere yapılması hükmüne bağlanan bu kamulaştırma bedelleri bir türlü ödenmemiş ve toprak reformu kapsamı dışında bırakılan 568.508 dönümlük arazi de Suriye Devleti'nin tasarrufuna bırakılmıştır. Türklerin Suriye'deki ihtilâflı arazi miktarı 2.179.763 dönümü bulmaktadır. Dahası kasıtlı kamulaştırmalarla boşaltılan hududa yakın bölgelerdeki Türkmen yerleşim yerlerine Araplar iskân edilerek sınırda 10 km'lik bir Arap kuşağı oluşturma yoluna gidilmiştir (Kalaycı, 2016: 468; Bakır ve Pekin, 2019b: 102).

Türkmenlerin kadim konar-göçerlik geleneği 20.yy'ın ortalarından itibaren zorunlu yer değiştirmelerle kader olmaya devam etmiştir. Örneğin 1961 yılında bile Suriye'nin batı kıyılarında (Lazkiye) nüfusun % 13'ünü oluşturan Türkmenler aynı yıl yapılan seçimlerde Meclis'e 4 milletvekili göndermişlerdir. Fakat 1967 Bozgunu sadece Arap ülkelerinde yaşayan Musevîlere değil Türkmen, Kürt ve sair unsurlara da davranış olumsuzlukları olarak yansımıştır. 50'li yıllarda olduğu gibi 1967'de de toplu göçler yaşanmış, ferdî ilticalara karşı da hiçbir önlem alınmamıştır. O yıl Bayır-Bucak'tan 350 aile Yayladağı ve Altunözü sınır kapılarından yurda girmiş, 30 kişilik bir grup da Dağardı Jandarma Karakolu'na sığınmıştır. Türkiye'nin yalnızca Eskişehir İline 1950 ile 1980 arasındaki 30 yılda iskân edilen 3 bine yakın aile (toplam 10.341 kişi) nakdî ve aynî yardımlarla¹⁶¹ beraber topluma kazandırılmıştır (Aydın, 2017: 98; Umar, 2002a: 600; Kalaycı, 2016: 471-473). Suriye Hükümeti de 1966 sonunda çıkardığı kararnameyle Türkiye'deki Suriye uyrukluların mallarına tek tek el koyma yoluna gitmiştir. Ayrıca 67 Savaşı'nda ev ve arazilerini kaybettikleri için Şam ve Halep gibi büyük şehirlere göç etmek zorunda kalan Türkmenlere malî konularda güçlükler çıkararak onların da Türkiye'ye göçmesine çalışmışlardır. Bunu gören Türk Hükümeti de kendisine yönelen göçü sınırlandırma kararı almıştır. Buna rağmen Hatay'da 112 milyon m², Kilis'te 55 milyon m² ve Adana, Marsin, Gaziantep, Mardin gibi yerlerde milyonlarca m²lik arazinin Suriye kökenlilerce (Türkmenler) edinildiği tapu kayıtlarından anlaşılmaktadır (Kalaycı, 2018: 339-341).

1969'da el-Ba'as ve et-Tavra gibi Suriye'nin en büyük 2 gazetesiyle Şam ve Halep Radyolarını işgalle ele geçiren Hafız Esad, yönetim ortağı Salâh Bitar'ı önce etkisizleştirmiş sonra da onu ve Cumhurbaşkanı Nureddin Atasi'yi tutuklatarak (1970) bütün ipleri eline almıştır. 1971'deki başkanlık seçimlerini ve 1973 yılındaki anayasa oylamasını % 100'e yakın

¹⁶⁰ Emre yazılı senet

¹⁶¹ 2.938 aileye 719 konut tahsis edilmiş ve 756.120 lira nakdî, 32.520 lira da aynî yardım yapılmıştır. Konut bedelleri ise 1.751.126 liralık bir yekûn tutmuştur (Kalaycı, 2016: 472).

oranlarla kazanan Esad,¹⁶² 1972’de de Suriye petrol hatlarını millileştirmesinin akabinde İsrail’e karşı bir zafer kazanarak Arap dünyasında Cemal Nasır’dan doğan boşluğu doldurmak istedi (Kalaycı, 2018: 337, Dağ, 2004: 58-62; Yazgan, 2007: 51). Mısır’da Nasır’ın yerine gelen Enver Sedat’la bir birlik oluşturarak uzun bir hazırlık döneminden sonra ve 2-3 kat daha fazla bir askerî güçle Ekim 1973’te İsrail’e saldırdılar. Musevîlerin kutsal Kipur/Kefaret Günü’nde¹⁶³ Süveyş Kanalı ile Golan Tepeleri’ne sürpriz bir taarruzla harekete geçen Mısır ve Suriye birlikleri pek bir başarı elde edemediler. Hatta sonradan toparlanan İsrail, Süveyş Kanalı’nın batı yakasına geçerek başkent Kahire için de bir tehdit oluşturmayı başardı (Heykel, 1977: 313-337). Suriye Ordusu büyük kayıplara rağmen 1967 Savaşında kaybedilen Kuneitra’yı geri aldıysa da İsrail Ordusu bir önceki savaşta olduğu gibi napalm bombası kullanarak ve ağır bombardımana tâbi tutarak Suriye birliklerini püskürttü. Şehir, ancak yedi ay sonra Amerika Birleşik Devletleri’nin arabuluculuğuyla İsrail tarafından harabe haline getirilerek Suriye’ye teslim edilmiştir (1974). Hafız Esad’ın Golan’dan ayrılan Çerkezleri geri getirme çabaları da fazla bir sonuç vermemiştir (Olgun, 2012: 2247; Taştekin, 2017: 7).

Filistin toprakları İsrailleştikçe mülteciler vasıtasıyla komşu ülkeler de Filistinleşmeye başladı. 1969’daki Kahire Antlaşması’yla Filistinli gerillalara verilen silahlı dolaşım hakkı kısa zamanda bilhassa Lübnanlı Hristiyanların da silahlanmasına sebep olacaktır. Aynı yıl İsrail-Ürdün sınırındaki Karamah’ta¹⁶⁴ Filistin Kurtuluş Örgütü öncülüğünde kazanılan ve İsrail’e karşı bir ‘ilk’ olan zafer Örgüt’ün popülaritesini üst düzeye çıkardı. Filistinlilerin en yoğun yaşadığı¹⁶⁵ hatta 1,7 milyonluk ülke nüfusunun yarıya yakınını teşkil ettiği Ürdün’de ve FKÖ’nün komuta merkezinin bulunduğu başkent Amman’da adeta ‘paralel devlet’ görüntüsü vermesi 1970’de bir iç savaşa neden oldu (Çakmaklı, 2015: 48-49; Öztürk, 2018: 52-53; Doğan, 2020: 5-6). “Kara Eylül” olarak bilinen olaylar yaz ortasında başlamış ve Kral Hüseyin’i öldürerek Ürdün Krallığı’nı yıkmak isteyen Filistinli gruplar ile onları destekleyen Suriye kuvvetlerinin Ürdün Ordusu tarafından karadan ve havadan bombardımanı ile neticelendi.¹⁶⁶ Eylül sonunda imzalanan ve nihayetinde Filistinlilerin Ürdün’den çıkarılmasını öngören ateşkes anlaşmasına rağmen yer yer çatışmalar 1971 ortalarına dek sürdü (Doğan,

¹⁶² Ülkenin ilk Nusayrî/Alevî cumhurbaşkanı olan Esad, 1930 Lazkiye doğumludur ve ‘Vahş’ olan soyadını sonradan değiştirdiği kabul edilmektedir (Dağ, 2004: 45-47).

¹⁶³ Yom Kippur / Yevm-i Keffare(t)

¹⁶⁴ Yaser Arafat’ın yıldızının parladığı veya parlatıldığı bir kuru zafer; sonrası ise finansal destek ve katılımcı patlaması (Cobban, 1984: 39)..

¹⁶⁵ Ürdün’deki Filistinli mülteci nüfusu için 1,3 milyon gibi abartılı rakamlar verenler de var (Öztürk, 2018: 52); bu ancak 1967’de Ürdün’den koparılan Batı Şeria’daki 600 binlik Filistinli nüfusuyla (Cleveland, 2004: 403) birlikte gerçekçi olabilirdi.

¹⁶⁶ Filistinliler 3.400 kayıp verdiler; Suriye Ordusunun kaybı yaklaşık 600, Ürdün Ordusunun ise 500 küsur kadardı (Gallets, 2015: 3)

2020: 6-8; Shlaim, 2008: 338-340). Bu olaylar esnasında Filistinli örgütlerin başvurduğu uçak kaçırma, rehine kullanma, intihar saldırısı, çocukları ve sivilleri hedef alma hatta başbakan suikasti¹⁶⁷ gibi terörize eylemler ve özellikle de 1972 Münih Olimpiyatları'nda 11 Musevî/Yahudi sporcunun öldürülmesi hadisesi Filistinlilerin temelde haklı olan davalarının dünya kamuoyunda haksız bir konuma düşürülmesine neden oldu (Jessup, 1998: 77-78; Cleveland, 2004: 401; Doğan, 2020: 6). Ki bu vaziyet öncelikle sürüldükleri Güney Lübnan'a da zaman içinde sirayet edecek ve 80'li yılların ilk yarısına kadar sürdürülecektir.

3.3. İç Savaşlar ve Süregelen Karışıklık

Başlangıç tarihleri arasında çeyrek yüzyıl bulunan iki büyük savaşın II'ncisinin bitiminden sonraki 30 yıl; Filistin için çok hareketli, Suriye ve Lübnan içinse darbelerle kesintiye uğrayan fakat ilkinde göre kendi iç dinamiğiyle yürüyen bir süreç görünümündedir. Dahası yüzyıllık birikime sahip Arap milliyetçiliğinin 90 milyonluk geniş coğrafyasının ortasında kalan ve 1 milyonu bile bulmayan Musevî/Yahudi stratejisi karşısında yaşadığı hezimet, Müslüman mülteciler kardeş/komşu ülkelere sığındıkça daha da derinleşecek ve 70'li yıllardan itibaren seyyar bir sorun haline gelecektir. Fakat 1975'ten sonra evvelâ Doğu Akdeniz sahilinin orta kesiminde yaşanacak 15 yıllık iç savaş ve dış müdahaleler, arkasından güney kısmında 80'lerin sonunda başlayarak 2000'lerin ortasına dek sürecek olan 6 ve 5 yıllık intifadalar/ayaklanmalar, son olarak da Levant'ın en büyük parçası olan Suriye'de 2011'den günümüze değin gelen iç savaş ve demografik dizayn (göç mühendisliği) halkaları Ortadoğu'nun bu bölümünden başlayarak istikrarsızlığın bir düzen/order haline getirilmesini işaretlemektedir. Fakat bu kez sadece Filistinliler değil, Suriyeliler de teşrih masasında olduğu için dalga tesirleri daha büyük olmaktadır. Ve Filistin davasında kesafetlerinin üzerinde bir iz bırakan Türkmenlerin bu defa çok daha geniş vaziyette Suriye meselesinde etkili olduklarını da söylemek gerekir.

1970'lere kadar 300 bin civarında Filistinliye ev sahipliği yapan Lübnan'da bu sayı Kara Eylül olaylarıyla Ürdün'den gelen göçle beraber iki katına çıkmış ve 2,4 milyonluk¹⁶⁸ Lübnan nüfusunun 4/1'ine varmıştı (1972). Helu'dan görevi devralan Süleyman Franciye döneminin yolsuzluk ve ekonomik zorluklarına İsrail'le Filistinlilerin çatışmalarının Beyrut'a kadar varması eklenince 1973 Mayısında Milkart Protokolü yapılarak Filistin Kurtuluş Örgütü'ne sınırlama getirildi (Çiyan, 2007: 67-70; Hitti, 1989: 13). Beşir Cemayel

¹⁶⁷ Ürdün'ün Malatya Arapgir kökenli başbakanı Vasfi Tal/Tel, 28 Kasım 1971'de Arap Birliği Zirvesi'nin yapıldığı Mısır'daki Sheraton Cairo Otel'i'nde öldürüldü (Rubin, 1994: 37-38).

¹⁶⁸ 1970'deki 2.297.434'lük nüfus ile 1975'teki 2.575.749'luk nüfus istatistiğine göre belirlenmiştir (<https://www.worldometers.info>, 2020)

liderliğindeki Falanjist (Aşırı Sağcı) militanların Nisan 1975'te bir Filistin yolcu otobüsünü imhasına karşılık Filistinli gerillaların Marunîlere ait işyerlerini tahrip etmesiyle birlikte bütün silahlı gruplar saf aldı ve iç savaş başladı. Devlete hâkim ve Marunîlerin başını çektiği Hristiyan gruplarla (Lübnan Cephesi / el-Cebhe'tül-Lübnaniye) Dürzîlerin ve Filistinlilerin başını çektiği Müslüman gruplar (Lübnan Ulusal Hareketi / el-Hareket'ül-Vataniyye el-Lübnaniye) arasındaki savaş yılsonuna kadar bütün ülkeye yayılmıştı (Çakmaklı, 2015: 51-53; Çiyan, 2007: 73-75; Uluç, 2020: 18-19). 1976 yılı başında karşılıklı katliamlarla hızlanan süreci, 14 Şubat'ta ilân edilen Anayasal Belge ile 33 yıldır devam edegelen '6'ya 5' dengesinin Hristiyanlarla Müslümanları barıştırma adına '5 = 5' şeklinde revize edilmesi de engelleyemedi. Mart ayında Müslüman İttifakı'nın (LUH) Lübnan'ın çoğunda kontrolü ele geçirmesi üzerine ve Nisan'da Franciye'nin yerine cumhurbaşkanı seçilen Elyas Sarkis'in davetiyle Suriye Ordusu Hristiyanlar (LC) lehine Lübnan'a girdi (Çiyan, 2007: 81-87; Athioğlu, 2016: 310-311; Uluç, 2020: 5). Suriye'nin bu girişimi hem savaş sürecini dengeledi hem de savaşın bölgesel bir nitelik taşımasından korkan Arap Birliği'nin inisiyatif almasına sebep teşkil etti. 1976 Ekiminde imzalanan Riyad Antlaşması'yla ateşkes sağlanarak Lübnan'a 30 bin kişilik Arap Caydırma Gücü (Kuvvet'ül-Rede'u'l-Arabiye) gönderildi. İç savaşın bu aşamasında can kaybının 60 bin ilâ 100 bin arasında,¹⁶⁹ yaralı sayısının 180-200 bin civarında,¹⁷⁰ yurtdışına göçen nüfusun 400 bin ilâ 600 bin arasında, maddî zararın ise 3 yada 5 milyar dolar civarında olduğu kaydedilmektedir. Dahası turizm geliri sıfıra inmiş, tarımsal üretim yarı yarıya düşmüş; Lübnan Lirası % 50 değer kaybetmiş ve yıllık enflasyon da % 113'e tırmanmıştır (Çakmaklı, 2015: 56-57; Çiyan, 2007: 90-91; Bağlıoğlu, 2008: 23).

Dürzî lider Kemal Canbolad'ın 1977 Martında Şuf Dağı'ndaki evinin önünde bir suikastle öldürülmesinden sonra başlayan ikinci aşama 5 yıl sürecektir. Marunîlerle arası bozulan Suriye Doğu Beyrut'u boşaltmış, Güney Lübnan'daki FKÖ tedhişini bahane eden İsrail de – 30 yıl önce yaptığı gibi – Litani Nehri'ne kadarki güney topraklarının tamamını işgal etmişti (Mart 1978). 2 bin Filistinlinin öldüğü ve 140 bin¹⁷¹ Şîi Müslümanın yerinden olduğu bu saldırı üzerine FKÖ kuzeye çekildi; ateşkes için araya giren Birleşmiş Milletler'in 425 sayılı Kararıyla da bölgeye BM Lübnan Geçici Gücü (United Nations Interim Force in Lebanon) askerleri yerleştirildi (Çiyan, 2007: 93-96; Bağlıoğlu, 2008: 24-25). Aynı yıl ABD'nin arabuluculuğuyla Mısır'la İsrail arasında imzalanan ve Mısır'ın Musevî/Yahudi

¹⁶⁹ Ölü sayısı için 30-40 bin (Cleveland, 2004:429), 44 bin (FSDLC, 1989: 32) ve 75 bin (CLS, 1988:169) şeklinde rakamlar da verilmektedir.

¹⁷⁰ Yaralı sayısı hakkında da 100 bin (Kor, 2011: 53) ve hatta 24.500 (LRF, 2014: 16) gibi rakamlar bulunmaktadır.

¹⁷¹ Noam Chomsky bu sayının 250 bin olduğu kanaatindedir (Chomsky, 1999: 341). Zahide T. Kor ise 285 bin rakamını vermektedir (Kor, 2011: 54).

Devletini tanınması karşılığında Sina Yarımadası'nı boşaltan İsrail, dünya kamuoyunda meşruiyetini arttırma adına Güney Lübnan'dan çekildiyse de kısmî kontrolü elden bırakmamıştır. 1979 İran Devrimi'nden sonra¹⁷² Emel gibi Şîî örgütlerin de etkisinin hissedildiği Lübnan İç savaşı 1981'e dek düşük yoğunluklu olarak devam etmiştir (Turan, 2003: 197-198; Çakmaklı, 2015: 61-64; Kor, 2011: 53-54). Bu yıllarda Hristiyan grupların kendi aralarında çatışması (Doğu Beyrut), Şîî – Sünnî çatışması (Trablusşam), Suriye birlikleri ile Hristiyan milisler arasında çatışmalar, İsrailli askerler ile Filistinli gerillalar arasında çatışmalar ve de Emel – FKÖ çatışması yaşandı. 1981 Haziranında İsrail Hava Kuvvetleri'nin Beyrut'u bombalaması¹⁷³ ile Eylül ayında Beyrut'taki Irak Büyükelçiliği'nin İran-Irak Savaşı'nın tesiriyle Şîî milisler tarafından havaya uçurulması (61 ölü, 110 yaralı) ise sürecin bundan sonraki işleyişin işaretçileri oldular (Bağlıoğlu, 2008: 25-26; JPS, 1981: 218; Merari, 2010: 29).

Savaşlar ve göçler 70'li yıllarda Filistin'le Lübnan için ne kadar kader olduysa bu iki parçayla bilinçaltı vahdeti bulunan ve dolaylı olarak her iki ülkedeki çifte meseleyle irtibatı olan üçüncü büyük parça (Suriye) için 'tek adam' (Hafız Esad), baskı ve istikrar kader olmuştur. Azınlık oligarşisi¹⁷⁴ ya da başkanlık monarşisi diyebileceğimiz Esad Yönetimi, Suriye Ordusu ve İstihbaratı (Muhaberât) üzerinden tüm ülkeyi kontrol ediyordu. Devletin ideolojik aygıtı üzerinden başta Türkmenler olmak üzere tüm azınlıklara katı bir sosyalizan Araplaştırma politikası uygulanıyordu; aslında azınlık - çoğunluk havuç ve sopa yöntemiyle¹⁷⁵ baskılanarak Esad Ailesi'nin hükümrancılığı sağlama alınıyordu (Dağ, 2004: 131-133; Bakır ve Pekin, 2019b: 102; Dağ, 2015: 85). Oldukça pragmatist ve hesapçı olan Esad, 1972'de tamamlanan toprak reformu ile orta ve küçük ölçekli çiftçileri topraklandırmış, 1973'teki Arap-İsrail Savaşı'nın akabinde kurulan ve yarıdan fazlasını Arap ülkelerinin oluşturduğu OPEC'in¹⁷⁶ Batılı devletler'e tepki olarak petrol fiyatlarını arttırması ve Suriye'yi kredilendirmesiyle elde edilen imkânları kalkınma ve refaha harcamıştı. Fakat 70'lerin II. yarısında yüksek nüfus artışı, işsizlik ve iç göç, iktidar çevresindeki yolsuzluk ve sadakat hiyerarşisi gibi hususlar yüzünden balon çabuk söndü. Bu arada Halep burjuvazisi çökmüş ve kırsaldan göçlerle şehrin etrafında Türkmen gettoları oluşmuştu (Cleveland, 2004: 443-446; Dağ, 2015: 86-89; Hourani, 2003: 482-485).

¹⁷² Aynı yıl itibarıyla Türkiye'de FKÖ Temsilciliği açılmıştır (Khalil, 2004: 75).

¹⁷³ Ölü sayısının 125 ile 300 ve yaralı sayısının ise 550 ile 800 arasında olduğu bildirilmektedir (<https://www.nytimes.com>, 1981; JPS, 1981: 218).

¹⁷⁴ Ya Nusayrî kimliği ya Parti/Baas mensubiyeti..

¹⁷⁵ "İstediklerimi yaparsan havucu/ödülü alır, yapmadığında cezana katlanırsın!" (Dönderici, 2016)

¹⁷⁶ Petrol İhraç Eden Ülkeler Örgütü (Organization of Petroleum Exporting Countries)

Resmî ideoloji haricinde muhalafete müsaade edilmeyen Suriye’de Mısır’dakinin bir devamı olarak II.Dünya Savaşının bitiş yıllarında kurulan ve 1964-65’lerden itibaren de Baasçılarla ciddi bir mücadele içinde bulunan İhvan-ı Müslimîn / Müslüman Kardeşler teşkilatı bu dönemde en çok dışlanan ve güç kullanımıyla bastırılan karşıt unsurlardan biri oldu. 1973’te ilân edilen laik anayasaya karşı Hama ve Humus’ta başlatılan ayaklanma ordu tarafından bastırılmıştı. 1976’dan itibaren İhvan örgütünün başlattığı ve birkaç yıl sürecek olan Rejim yanlısı Nusayrî/Alevî yetkililere suikastler gerilimi daha da arttırdı (Seale, 1989: 92-93 ve 316-317; Dağ, 2004: 132). 1979 Haziranında Halep’teki Topçu Okulu’na yapılan baskınla 60 veyahut 83 Nusayrî/Alevî öğrencinin öldürülmesi, 100 civarındakisinin yaralanması ise bardağı taşıran damla oldu ve Hafız’ın kardeşi Rıfat Esad üzerinden Rejim güçleri harekete geçerek birçok yerde katliamlar gerçekleştirdi. Müslüman Kardeşler’e üye cami imamlarına infazdan Tedmür/Palmira Hapishanesi’ndeki İhvacı tutukluların toplu kıyımına¹⁷⁷ dek birçok vukuat işlendi (Dağ, 2004: 132-135; Seale, 1989: 316, 325). Fakat 1980 Haziranında çıkarılan ve Müslüman Kardeşler teşkilatına üye olmanın ‘vatan haini’ olarak nitelendiği, onlarla temas kurmanın bile ölümcül suç kabul edildiği 49 nolu Kanun’un ardından adeta cadı avı yaşandı. Buna İhvan-ı Müslimîn’in de Cisir-i Şugur (1980) ile Hama (1981) gibi yerlerde karşılık vermeye çalışması ve cumhurbaşkanına suikast (1980) girişiminde bulunması üzerine durum büsbütün kötüleşmiştir (Dağ, 2004: 136; Koyuncu, 2007: 24; Seale, 1989: 326). Rejim birlikleri; Cisir-i Şugur: 200 ölü (gözetiminde infaz), Halep Çarşı: 42 ölü - 150 yaralı (rastgele ateş), İdlip Sermed Köyü: 22 ölü (döverek öldürme), Rakka Hapishanesi: 400 ölü (yakma), Halep Meşarika: 83 ölü - yüzlerce yaralı (kurşuna dizme), Rakka: 20 ölü (işkence), Rakka: 46 ölü (yargısız infaz) gibi farklı kırım/katliam metotları denedikten sonra 1981 Nisanında bir tugay askerle konuşlandığı Hama’da arkalarından 400 ölü - 600 yaralı bıraktılar. Peşinden 30 bin askerle girdikleri Halep’te de arkalarından 2.000 ölü bıraktılar ve 8.000 bin kişiyi tutukladılar (Dağ, 2004: 137-140; Carre ve Michaud, 1983: 148-150; MEW, 1991: 15). Fakat asıl katliam 1982 Şubatında Hama’da gerçekleşti. İhvan’ın Rejim’e karşı cihat çağrısıyla şehir evvelâ Müslüman Kardeşler’in eline geçti, ardından Rıfat Esad 12 bin kişilik özel kuvvetlerle kenti kuşattı ve top - tank, helikopter - buldozer hatta siyanür kullanarak bir ay içinde arkasında büyük bir enkaz bıraktı: 1.000 asker, 30.000 sivil kaybı,¹⁷⁸ 1.500 akibeti meçhul; 63 cami - 3 kilise, 4 hastane - 51 eczane, 20 okul - 1 müze ve 1 banka, 500’den fazla işletme - binlerce ev ve sair.. Türkmen ailelerin de

¹⁷⁷ Uluslararası Af Örgütü (Amnesty International) raporuna göre 1.000’in üzerinde mahkûmun öldürüldüğü kabul ediliyor (<https://www.shrc.org>, 2019).

¹⁷⁸ Robert Fisk’e göre sivil kaybı 20.000, Suriye İnsan Hakları Komitesi’ne göre 30.000 ile 40.000 arasında kabul edilmektedir (Fisk, 2010: II; SHRC, 2004).

büyük zarar gördüğü bu soykırımdan ötürü 100 bin insan şehri, 800 bin Suriyeli de ülkeyi terketmek durumunda kalmıştır (Dağ, 2004: 140-144; Seale, 1989: 332-334; SHRC, 2006).

Bu yıllar aynı zamanda iki komşu ve kardeş ülke olan Türkiye ile Suriye'nin iki ayrı kutupta yer almaktan dolayı ikili ilişkilerinin de sorun yumağına döndüğü zamanlardı. Hatay'ın Türkiye'ye katılımının bir türlü kabullenilmemesi, II.Dünya Savaşından sonra Arapların Batılılarla mücadelelerinde Türkiye'nin hep emperyal güçlerden yana tavır koyması, Bağdat Paktı ve CENTO¹⁷⁹ gibi kapitalizmin uç beyi organizasyonları BAC ve Arap Birliği gibi teşkilatlanmalara alternatif olarak sunması durumları 60-70'li yıllarda Türkiye'nin daha dengeli dış politika izlemesinden dolayı durulsa da Arap sosyalizmi güden Baasçıların Sovyetler Birliği'ne fazlaca yanaşmaları ilişkilerin normalleşmesine engel teşkil etti. Hatta Akdeniz kıyısındaki Tartus'u Ruslara deniz üssü olarak vermeleri (1971) Rusya'nın günümüzde de Suriye'deki varlığının gerekçelerinden biri olmuştur (Dağ, 2004: 160-164; Çelikkol, 2015: 41). Fakat asıl kronik problemler su paylaşımı ve teröre destek konularında yaşanacaktır. Kuveyk Suyu'ndan Afrin Deresi'ne, Âsi Nehri'nden Fırat üzerinde Türkiye'nin yaptığı Keban Barajı'na (1965-1973) değin birçok kez ortak komite toplantısına konu olan su taksimi meselesi, 1970'lerin ortalarında başlanan ve 1980'lerin ortalarında faaliyete geçmeye başlayan GAP (Güneydoğu Anadolu Projesi) kapsamındaki onlarca baraj ve hidro-elektrik santral (HES) inşaatına girilmesi¹⁸⁰ 1986 ve 87'de başbakanlar düzeyinde ziyaretlere ve nihayetinde 1987 Protokolü'nün¹⁸¹ imzalanmasına sebep olmuştur. Terör hususu da Suriye tarafından Türkiye'ye karşı bir koz gibi kullanılmış ve hem Türk diplomatlarına yönelik suikastleriyle meşhur Ermeni ASALA örgütü¹⁸² desteklenmiş hem de 80 Öncesi Türkiye'den kaçan Abdullah Öcalan'a kucak açılarak PKK'ya¹⁸³ lojistik yardımlarda bulunulmuştur (Dağ, 2004: 165-172; Sulocevizci, 2017: 46-48; Versan, 1993: 449). 1984'te terör bayrağını ASALA'dan devralarak Türkiye'nin güneydoğusunda ve bilhassa GAP Bölgesi'nde faaliyete geçen PKK da, su sorunu da 90'lı yıllar boyunca iki ülke arasında gerginlik konuları olmayı sürdüreceklerdir.

2000'li yıllara kadar Türkiye'nin çok da ilgi düzleminde bulunmayan Suriye Türkmenleri ise 1970 yılından itibaren seçimlerde aday bile olmamışlar, en son 1959'da

¹⁷⁹ Merkezî Antlaşma Örgütü (Central Treaty Organization)

¹⁸⁰ Fırat Havzası için 4 baraj, 6 HES, 9 sulama projesi veya pompası; Dicle Havzası için de 5 baraj, 5 HES ve 8 sulama projesi/pompası öngörülmektedir (Meczûb, 1994: 220).

¹⁸¹ Bu konuda detay için bkz.: Versan, R. (1993). Güneydoğu Anadolu Projesi ve Hukuk Açısından Türk-Arap ilişkileri. Sabahattin Şen (Edt.). *Su Sorunu; Türkiye ve Ortadoğu*. Bağlam Yayınları, İstanbul, s. 435-446.

¹⁸² Açılımı: Armenian Secret Army for the Liberation of Armenia (Ermenistan'ın Kurtuluşu için Ermeni Gizli Ordusu)

¹⁸³ 'Partiya Karkeren Kurdistan' yani Kürdistan İşçi Partisi

teşebbüs ettikleri¹⁸⁴ cemiyet kurmaya ise 90'ların ortalarına dek yeltenmemişlerdir. Türlü zorluklara rağmen Türkiye'ye göç geleneği de devam edegelmiştir. Örneğin, 1975'te Türkiye'ye giriş yapan 24.241 Suriye Vatandaşından yarıya yakını (11.984) ülkesine dönmemiştir. 1980-85 arası 962 Türkmen, 1985-90 arası ise 1.001 Türkmen Anavatan'a göç etmiştir. Suriye Devleti'yse PKK'lı militanların Türkiye'ye geçişlerinde dahi Türkmen yörelerini kullandırarak teröristlerin sınır bölgelerinde kamplaşmasını sağlamıştır (Kalaycı, 2018: 353-354, 358; Aydın, 2017: 102-103; Sulocevizci, 2017: 50). Örneğin Bayır-Bucak bölgesindeki terör kampı vasıtasıyla hem Türkiye'ye geçişi sağlıyor hem de militan topluyorlardı. Türkmenlerin bu durumu Türk tarafına iletmeleri üzerine önce PKK'lıların baskısına, ardından da rejimin sorgusuna ve hapisle tecziyesine uğramışlardır. Suriye İstihbaratı'nın başındaki Cemil Esad'ın talimatıyla çıkılan Türkmen avında Gebere Belediye Başkanı İzzet Sohta'dan Ayvaz Hüseyin gibi din adamına; İbrahim Kasım (Taşlı Höyük), Bilal Efendi (Kurucu Höyük), Ramazan Hacı İbrahim (İsa Bey), Münif ve Münir Köşker (Saray) gibi çeşitli köylerin eşrafından bizzat PKK tarafından dersdet edilip Muhaberât'a teslim edilen Metiş ve Hamza Acuz gibi Türkler yıllarca hapishanelerde çile doldurmuşlardır (Sulocevizci, 2017: 50-51; Aydın, 2017: 104).

1986 yılında Amerika Birleşik Devletleri'nce resmen “terörist ve uyuşturucu kaçakçısı ülke” olarak ilân edilen Suriye Devleti'nin PKK'yla ilişkilerini Rıfat Esad yürütüyor, Kürt nüfusun yoğun olduğu Afrin, Azaz, Çobanbey, Racu gibi yerlerde örgüt Cemil Esad adına haraç yopluyor ve seçimlerde de istenmeyen adayların önü kesiliyordu. 7 kampın yer aldığı ve 700 bin civarında Kürt kökenli insanın yaşadığı Kuzey Suriye'den bu dönemde ülke içine ve dışına göçler yaşanmıştır. Esad ailesi ve uzantıları üzerinden tesis edilen bu kanlı diktatörlükte Hafız Esad gazeteci-yazar Patrick Seale'ye (Petrik Siyl) göre “toplu hayranlık nesnesi” / tapınma düzeneği öznesi (An Object of Orchestrated Adulation) haline gelmişti (Kalaycı, 2018: 374; Seale, 1989: 339; Celeveland, 2004: 451). Dolayısıyla Esad'ın FKÖ ve diğer Müslüman grupların zafer ihtimaline karşı Lübnan İç savaşı'na Hristiyan Marunîlerin lehine katılmak (1976-1979); İran – Irak Savaşı'nda hem Arap Birliği'nde beraber oldukları hem dekendisi gibi Baasçı Saddam Hüseyin'in yönettiği Irak yerine Şîî önder Humeynî'nin yönettiği, üstelik de Acem/Fars olan İran'a destek olmak (1980-1988) gibi ters politikalarını kimse sorgulamaya cesaret edememiştir. (Bağlıoğlu, 2013: 504; Şahin, 2011: 110). Dahası laik bir ülkenin cumhurbaşkanı olarak 79 İran İslam Devrimi'nden sonra Suriye'nin arka bahçesi sayılan Lübnan'da İran güdümlü Emel ve Hizbullah gibi Şîî/dinî grupları, 90'lı

¹⁸⁴ Mustafa Hamet isimindeki bir Türkmenin “Türkmen Partisi” adlı bir siyasî parti kurma talebi merkezî hükümetçe reddedilmiştir (Özdağ, 2012).

yılların sonlarında da Filistin Kurtuluş Örgütü'ne karşı – kendi ülkesinde amansız düşmanı olduğu – Müslüman Kardeşler'in Filistin'deki uzantısı sayılan HAMAS'ı desteklemekten çekinmeyecektir (Çelikkol, 2015: 53-55).

Bu arada Filistinlilerin sınır hattındaki eylemlerini bahane eden İsrail, evvelâ Damur ve Beyrut'u bombalamış akabinde de 1982 Haziranında Güney Lübnan'ı (Sur, Nebatiye, Şuf, Sayda) işgal etmişti. İsrail'in başkent Beyrut'u kuşatması her ne kadar Suriye Ordu Birlikleri ile Filistin Kurtuluş Örgütü ve Lübnan Ulusal Direniş Cephesi (LUDC) Koalisyonu¹⁸⁵ karşısında başarısız olsa da ABD'nin arabuluculuğuyla yapılan ateşkesin himayesinde Batı Beyrut'a giren İsrail güçleri hem 17.000 kişinin ölümüyle neticelenen bir katliama¹⁸⁶ imza atmış hem de ele geçirdikleri 7.000 Filistinli gerillayla birlikte 11.250 FKÖ'lüyü başlarında Yaser Arafat olmak üzere Tunus ve Yemen'e tahliye ettirerek uzaklaştırmış oldular (Bağlıoğlu, 2008: 26-27; Yurtsal, 2006: 35-37; Çakmaklı, 2015: 64-68) Bu surette açılan iç savaşın üçüncü perdesi Ağustos'ta yapılan cumhurbaşkanlığı seçimlerini İsrail'in askerî baskısıyla kazanan Beşir Cemayel'in 3 hafta sonra bir suikast sonucu ortadan kaldırılmasıyla hız kazandı. Suikastten 2 gün sonra ise İsrail Ordusu ile Batı Beyrut'a giren Falanjist milisler, erkekleri Tunus'a sürgün edilen Sabra ve Şatilla'daki savunmasız Filistinlilerin kamplarına baskın yaparak yüzlerce/binlerce kadın, çocuk ve yaşlıları büyük bir vahşetle katlettiler (16-17 Eylül 1982). Ölü sayısının 2.500 ilâ 6.000 arasında¹⁸⁷ olduğu tahmin edilmektedir (Çiyan, 2007: 104-106; Çakmaklı, 2015: 69-70; Cleveland, 2004: 431-432). ABD Büyükelçiliği ile Amerikan ve Fransız askerî üslerine yapılan saldırılar,¹⁸⁸ İsrail'in boşaltmak zorunda kaldığı Şuf Dağı'ndaki Dürzî – Marunî Savaşı, Türkmen köylerinin de bulunduğu Trablusşam bölgesinde sosyalist FKÖ ile radikal (İslamcı) Filistinli gruplarının çatışmalarıyla devam eden iç çatışma süreci Arafat'ın 4.000 militanla birlikte Kuzey Lübnan'ı da terketmesi ve Filistin Kurtuluş Örgütü'nün merkezini Tunus'a taşımasıyla önemli ölçüde hafifledi (Aralık 1983). Mart 1984'te de ABD öncülüğündeki Çokuluslu Güç'ün (Multinational Force) Lübnan'dan çekilmesiyle üçüncü evre sona erdi (Çiyan, 2007: 109-114; Bağlıoğlu, 2008: 27-28; Çakmaklı, 2015: 70-71).

¹⁸⁵ İngilizcesiyle The Lebanese National Resistance Front (LNRF) ve Arapçasıyla Cebhet'ül-Mukavemet'ül-Vataniyye el-Lübnaniye (جبهة المقاومة الوطنية اللبنانية) diye nitelenen bu Koalisyonda ilginçtir ASALA ve PKK da bileşenler arasındaydı (<https://merip.org/>, 1985; <https://abjadex.fandom.com/>, 2020).

¹⁸⁶ Bir kaynağa göre 6.775 ölü ve 29.912 yaralı (Acar, 1989: 97-98); başka bir kaynağa göreyse 6.775'i Beyrut'ta olmak üzere 19.085 ölü ve 31.915 yaralı söz konusudur (Kor, 2011: 57).

¹⁸⁷ Kaynaklarda ortalama 3.000 (Sınmaz, 2019a:2), 3.000-3.500 civarında (Kapeliouk, 1984: 40) rakamlar verilmektedir.

¹⁸⁸ İlkinde 50 ölü; ikincisinde 241 Amerikan Askeri, 58 Fransız Askeri ve 6 sivil personel olmak üzere toplam 305 ölü ve 70 yaralı (Frank, 1987: 152; Uluç, 2020: 6).

İslamî Cihad ve Hizbullah gibi radikal/dinci örgütlerin etkin olduğu dördüncü ve son aşamada Lübnan'da Batılları kaçırma, şantaj, rehine öldürme ve intihar eylemcileri kullanma üzerinden tam bir anarşi oluşmuştu. Bu esnada İsrail, Güney Lübnan'da bir güvenli bölge oluşturup ve bunun için Hristiyan milislerden bir ordu kurup Lübnan'dan çekildi (1985); aynı yıl Filistinli gerillaların bir bölümü Lübnan'a döndü ve 3 yıl sürecek FKÖ grubu ile Suriye ve Lübnan destekli anti-FKÖ¹⁸⁹ Savaşı başladı (Atlıoğlu, 2016: 315-316; Çıyan, 2007: 114-117; Cleveland, 2004: 432). 1987 baharında Batı Beyrut'a giren Emel'li Suriye Ordusu Filistin kamplarını kuşattı ve 1988 ortasına kadar süren ablukayla 2.000 veyahut 2.500 Filistinlinin ölümüne, 32 bininin de tehcirine sebep olan bir zafer kazandı. Kardeşi Beşir'in ölümüyle yerine cumhurbaşkanı seçilen Emin Cemayel'in görev süresi Eylül 1988'de dolduğunda yerine geçici başbakan olarak General Mişel Aun'u/Avn'ı atadıysa da Müslümanlarca kabul edilmedi (Al Jaro, 2019: 115-124; Çıyan, 2007: 120-122; Kor, 2011: 61). Biri Batı Beyrut'ta Müslüman (Selim Hos) ve diğeri Doğu Beyrut'ta Hristiyan (Mişel Aun) olmak üzere 2 hükümet oluşunca çatışma da kaçınılmaz oldu. Arap Birliği'nin araya girmesiyle 1989 Ekiminde imzalanan Taif Antlaşması¹⁹⁰ ortamı kısmen rahatlattı. Ancak kasım ayında cumhurbaşkanı seçilen Röne Muavvad (Rıynei Muavvid) bir suikast sonucu öldürülünce yerine bir başka Marunî, Elyas Hıravî getirildi. (Çıyan, 2007: 123-125; Çakmaklı, 2015: 72-74). Fakat hem anlaşmaya hem de sonrasında seçilenlere karşı çıkan General Aun elindeki kuvvetlerle Lübnan'daki Suriye askerî varlığını sona erdirmeye amaçlı bir 'kurtuluş savaşı' başlattı. Hatta bu konuda Irak Devlet Başkanı Saddam Hüseyin'den de yardım alan Aun, Suriye takviyeli Lübnan ordu birlikleriyle uzun çarpışmalardan sonra 1990 Ekiminde ülkeyi terketmek zorunda kaldı. Bu dönemde bin kadar militan ve binden fazla sivil ölmüş; halkın savaş nedeniyle şehirden kaçmasından ötürü de başkent Beyrut'un nüfusu 200 binlere düşmüştür (Cleveland, 2004: 434-435; Kor, 2011: 62-63). Böylelikle 15 yıllık kanlı ve yıpratıcı iç savaş süreci bitmiş fakat ülke üzerinde korkunç izler bırakmıştı. Bu dönemde ülke nüfusunun % 5'i (144.000) yaşamını yitirmiş, % 6.5'i yaralanmış (184.000) ve halkın % 35'i (990.000) ülke dışına göçmüştür.¹⁹¹ Dahası 17 bin kişi kaybolmuş, 13 bin kişi sakat kalmış ve

¹⁸⁹ Emel Hareketi ile Filistin Ulusal Kurtuluş Cephesi (FUKC / PNSF) ve bileşenleri (<https://www.latimes.com>, 1985).

¹⁹⁰ 1943'teki Millî Pakt'ın revize edilmiş hali olan Taif Antlaşması yeni kotalarla o anlayışı bugünlere taşımıştır. 128 kişilik Meclis'te 64 sandalye Hristiyanlara, 64 sandalye de Müslümanlara tahsis edilmişti. Hristiyanlar kendi içinde; Marunîler (34), Ortodoks Rum (14), Katolik Rum (8), Ortodos Ermeni (5) ve Diğer (4) şeklinde sıralanıyordu. Müslümanlar ise; Sünnîler (27), Şiîler (27), Dürzîler (8), Alevîler (2) diye sıralanmaktaydı (Özdemirci, 2016: 81-82). Antlaşma içeriğindeki reformist cihetler için de bkz.: Atlıoğlu, 2011: 95-100.

¹⁹¹ Yasin Atlıoğlu 130.000 ölü ve 200.000 yaralıdan bahsetmektedir (Atlıoğlu, 20016: 317-318). Josh Wood ise 150.000 ölü rakamını vermektedir (Wood, 2012).

86 bin ev de yıkılmıştır. Ülke içinde 600 bin ilâ 900 bin kişinin yer değiştirdiği¹⁹² ve savaş maliyetinin toplamda 80 milyar ile 160 milyar dolar arasında olduğu tahmin edilmektedir. Okulların açık tutulamamasından dolayı da başta Ortadoğu ülkeleri ve Amerika kıtası olmak üzere yurt dışına ciddi bir beyin göçü yaşanmıştır (Kor, 2011: 65-66; Bilgili, 2006: 58).

Lübnan'ın güneyine fazlasıyla müdahil olarak Filistinli direnişçi gruplarla ilgili ülke dışında önleyici stratejiler geliştiren İsrail, kendi kontrolündeki Batı Şeria ve Gazze gibi Filistin topraklarında da baskıcı bir yönetim sergilemiştir. 1978-79'daki Camp David (Kemp Deyvit) Antlaşması'ndan¹⁹³ beri Filistinlilerin geçici özerklik ve sonrasında devlet kurma haklarını öteleyen İsrail, Filistin halkını tecrit altında yaşamaya zorlamaktan onların elindeki topraklara el koymaya ve FKÖ'nün bölünmesinden Levant'ı terketmesine kadar farklı siyasetler üretti. Gitgide yalnızlaşan Yaser Arafat, 1985 Şubatında Ürdün Kralı Hüseyin'le antlaşma yaparak bir konfederasyon kurgulamaya çalıştıysa da başarısız olmuş ve Şubat 1986'da antlaşma tek taraflı olarak feshedilmiştir (Karaman, 1996: 100-101; Cleveland, 2004: 520-521). Batı Şeria'daki Musevî/Yahudi yerleşimci sayısı 1984'le 1988 arasında 30 bin artmış ve İsrail Devleti'nin Filistinlileri "insanlık dışı (subhuman)" koşullarda baskılayan politikaları halkı adeta patlama noktasına getirmişti. 1987 Aralık başında 4 Filistin'liyi ezerek öldüren bir askerî araca karşı yapılan protesto gösterisinde İsrailli askerlerin sivillere ateş açmaları üzerine bütün Gazze ayaklandı; hemen ardından Batı Şeria'daki Filistinliler de sapan taşları ve molotoflarla İsrail birliklerinin karşısına çıktılar (Morris, 2001: 565-567; Cleveland, 2004: 521). Bu ayaklanmayı (Arapçasıyla intifada) İsrail aşırı güç kullanarak da durduramadı. 1988 Aralık ayında Arafat, Filistin'in bağımsızlığına mukabil İsrail'i resmen tanıdı fakat intifada yeni kurulan HAMAS'la¹⁹⁴ birlikte devam etti. 1990 sonlarına doğru 1.025 Filistinli ve 56 İsrailli ölmüş, 35-40 bin Filistinli de tutuklanmış ama sivil itaatsizlik ve boykot kırılamamıştır. BM'in 1989'daki Milletlerarası Barış Konferansı kararı İsrail hâmilîği yapan ABD tarafından uzun müddet engellendi. Nihayet 1991 Ekiminde taraflar Madrid'te toplandı ama İsrail'in uzlaşmaz tutumu sebebiyle sonuç alınamadı; bunun üzerine intifada daha da şiddetlendi (Karaman, 1996: 101-102; Cleveland, 2004: 522-523). Uluslararası kamuoyunun baskısıyla Vaşington ve Moskova'da yapılan ara görüşmeler Eylül 1993'te sonuçlandı ve İsrail'in Filistin'i tanınması karşılığında Filistinliler İsrail'in varlığını kabul ettiler (Oslo I). Bu

¹⁹² 750 bin ortalaması esas alınarak bunların % 62'sinin Dağlık (Cebel) Lübnan, % 24'ünün ise Güney Lübnan'dan göç ettikleri öngörülmektedir (Bilgili, 2006: 62-63).

¹⁹³ ABD Başkanı Jimmy Carter'ın (Cimi Kartır) nezaretinde İsrail Başbakanı Menahem Begin ile Mısır Devlet Başkanı Enver Sedat arasında Eylül 1978 ve Mart 1979'da iki ayrı usûlde Amerika Birleşik Devletleri'nde imzalanmıştır (Karaman, 1996: 99-100).

¹⁹⁴ Hareket'ül-Mukavemet'ül-İslamiyye yani İslamî Direniş Hareketi'nin kısaltması

arada 6 yılın bilançosuna göre; 332'si çocuk olmak kaydıyla 1.284 Filistinli İsrail güçlerince öldürülmüş, 130.472 Filistinli yaralanmış ve tutuklanan 57.000 kişinin¹⁹⁵ birçoğu işkence görmüştü. 481 Filistinli sınırdışı edilirken 2.532 ev de tamamen yıkılmıştır. (Cleveland, 2004: 548-550; WPA, 2005: 231-232; Karaman, 1996: 102).

90'lı yıllarda Suriye'nin iç politikası değişmese de dış politikadaki pragmatizmiyle yeni hamleler geliştirmeyi bilecektir. 1991'de bir "Kardeşlik, İşbirliği ve Koordinasyon Antlaşması" imzalayarak iç savaş sonrası Lübnan'daki çıkarlarını maksimize eden (en yüksek seviyeye çıkaran) Suriye, aynı yıl ABD tarafından başlatılan ve Saddam'ın Kuveyt'e saldırmasını cezalandırmak için BM Kararıyla oluşturulan Uluslararası Güç'te İngiltere, Fransa gibi ülkelerle birlikte yer alarak Körfez Savaşı'nda Irak'ın karşısında yer almıştır (Küngerü, 2014: 40-45). Bu savaşta Türkiye ile paralel hareket edilmesi su ve terör konularında da müzakerelerin yeniden başlatılmasına yeşil ışık yakmıştır. 1992 ve 1993 yıllarında yapılan protokollere rağmen Suriye sonraki yıllarda da bir yandan PKK'nın bilhassa Hatay üzerinden sızmalar yaparak Türkiye'ye yönelik eylemlerine destek olmaya devam etmiş bir yandan da 1995'teki Arap Birliği toplantısından 'Şam Bildirisi' çıkarttırarak su konusunun uluslararasılaşması için gayret göstermiştir (Küngerü, 2014: 40-52; Çelikkol, 2015: 82-86).

Diğer yandan ilişkilerin normalleşme eğilimi göstermesinden cesaret alarak 1994 yılında Bayır-Bucak bölgesinde "Aydın Hareketi" ismiyle teşekkül kurmak isteyen 1.600 Türkmen Suriye Devletince hapse atılmış ve Türkiye'de eğitim görmüş olanların diplomaları da iptal edilmiştir. Keza 1994 Seçimlerinde Bayır-Bucak'tan aday olarak 40.000'den fazla oy almasına rağmen Türkmen doktor Adnan Karayusuf'un Meclis'e gitmesine izin verilmemiş ve yerine açıktan hile yapılmak suretiyle Cemil Esad'ın yardımcısı gönderilmiştir (Kalaycı, 2016: 368; Bakır ve Pekin, 2019b: 103). Türkiye, 1995 yazında Hatay sınırından Türkiye'ye terörist sızmalarının artması üzerine 1996 yılı başında Esad Hükümeti'ne nota vererek Lübnan'da Suriye kontrolündeki Bekaa Vadisi'nde¹⁹⁶ konuşlanan PKK örgütbaşı Abdulah Öcalan'ın iadesini istemiştir. Suriye Devleti ise buna cevap olarak PKK'nın 4.Kongresi'ni 6 gün boyunca başkent Şam'da yaptırma yoluna gitmiştir. Dahası Hafız Esad'ın yol güzergâhına bomba koymak suçlamasıyla Hama ve Lazkiye civarından 400 ilâ 600

¹⁹⁵ Tutuklamalar için 120.000 gibi bir rakam da verilmektedir. Hatta aynı kaynak 184.250 ağacın söküldüğünden de bahsetmektedir (Neff, 1997: R).

¹⁹⁶ DHKP-C (Dev-Sol) ve TİKKO gibi Türkiye'de eylem yapan örgütler de uzun zaman Bekaa'da konuşlanmışlardır (Kalaycı, 2018: 375).

arasındaki¹⁹⁷ Türkmen de Türkiye'ye casusluk yaptığı iddiasıyla tutuklanmıştır (Küngerü, 2014: 52-53; Şenbaş, 2011: 152; Aydın, 2017: 104-105). Türkiye'nin 1997'de İsrail'le beraber uluslararası terörizme karşı ortak mücadele kararı alması Suriye'nin Türkmenler üzerindeki baskısını daha da arttırmasına neden olmuştur. Fakat Türkiye'nin kararlılığı hem Kuzey Irak'ta yapılan terör operasyonları hem de 28 Şubat'ın güçlü komutanlarının (Atilla Ateş, Hüseyin Kıvrıkoğlu) Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel'le birlikte Suriye Hükümeti'ni sert biçimde uyarması ve hatta son olarak 45 günlük süre vermesi geri adım attırmıştır. (Şenbaş, 2011: 153-162; Küngerü, 2014: 54-57; Abbasov, 2016: 259-260). Türkiye'nin baskısına¹⁹⁸ dayanamayan Suriye; Ekim 1998'de imzaladığı Adana Mutabakatı uyarınca hem 'teröristbaşı'nı sınırdışı etmiş, hem kontrolü altındaki PKK kamplarını¹⁹⁹ peyderpey kapatmaya başlamış, hem de örgüte yapılan operasyonlarda tutuklanan teröristlerin listelerini Türkiye'ye iletmiştir. (Küngerü, 2014: 57-59; Çelikkol, 2015: 88-91). Levant'tan kaçan Abdullah Öcalan; Rusya, İtalya ve Yunanistan maceralarından sonra Kenya'da Türk istihbaratı (MİT) tarafından derdest edilerek Türkiye'ye getirilmiştir (1999).

Aynı zaman diliminde Filistin'de I. Oslo Antlaşması sonrası Gazze'de özerk bir idarî yapı kuruldu (1994) ve ertesi yıl imza edilen II. Oslo Antlaşması uyarınca Batı Şeria 3 parçaya ayrıldı. Bu parçaların yarısında ve Gazze'de yapılan seçimleri Yaser Arafat kazandıysa da İsrail kısmında Başbakan İzak Rabin'in fanatik bir Musevî/Yahudi tarafından öldürülmesindekine benzer bir memnuniyetsizlik FKÖ ile HAMAS arasındaki rekabetten ötürü Filistin kısmında da vardı. 1996 yılında kurulan Netanyahu Hükümeti'nin sert politikalarına Filistin tarafındaki ekonomik sıkıntılardan dolayı bir adım öne çıkan HAMAS'ın intihar eylemleri de eklenince gidişat tekrar bir çatışma iklimine girdi (Cleveland, 2004: 552-560; Buldum, 2012: 182-184). 1998 ile 1999 yıllarında üstüste imzalanan anlaşmalara (Wye/Vay - ABD, Şarm el-Şeyh - Mısır) rağmen ve biraz da Filistin Ulusal

¹⁹⁷ Metin Erendor bunların sayısının 1.000'e yakın olduğunu, ağırlıklı olarak Türkiye'de eğitim görmüş kişilerin casuslukla suçlandığını ve 8-10 yıl sonra ancak Türkiye – Suriye ilişkileri normalleştikten sonra çıkabildiklerini ifade etmektedir (Erendor, 2016: 273).

¹⁹⁸ Türkiye'nin sınıra askerî yığınak yapmasının da etkisi büyüktü zira Demet Şenbaş'ın aktarımıyla "Her şeyden önce Türkiye'nin Kuzey Suriye'ye 50.000 kişilik bir süper kuvvet gönderme olasılığı (First of all, there was a possibility that Turkey sent a super power comprising of 50.000 soldiers into Northern Syria)" vardı ve onlara göre "Bu durumun Suriye'nin bazı bölgelerinin işgaliyle sonuçlanabileceği" riski bulunmaktaydı (Şenbaş, 2011: 187).

¹⁹⁹ Şemin Nida Kampı, Cebele Kampı (Filistinli Gerillalar, TKP-B ve Ala Rızgari ile birlikte) , Şehit Ahmet Kampı, 22 Şubat Kampı (Filistin Demokratik Kurtuluş Cephesi ile ortaklaşa), Halk Cephesi Kampı (Filistin'in Kurtuluşu İçin Halk Cephesi ile ortaklaşa), Zebedanî Kampı, M'alûle Kampı (Dev-Yol ile ortaklaşa), Hamburiye Kampı, Haseke Kampı (Hizb'ul-Şuyû' el-Irak ile birlikte), Lazkiye Kampı, el-Tel Kampı, Saray Savunma Kampı (ASALA ve Kızıl Tugaylar ile beraber) ve Lübnan'daki Bekaa ile Helve Kampları (Şenbaş, 2011: 164-165).

Yönetimi'nin²⁰⁰ başındaki Arafat'ın bir türlü bağımsızlık ilân edememesinin yaşattığı hayal kırıklığı, İsrail Başbakanı Ariel Şaron'un Müslüman mabedi Mescid-i Aksa'ya provakatif bir ziyarette bulunması ve Filistinlilerin protesto gösterilerine İsrail askerlerinin 18 sivil öldürerek cevap vermesi üzerine II. İntifada başladı (Cleveland, 2004: 560-563; Turan, 2003: 207-208). Aslında barış İsrail'in işine gelmiyordu. Zira 1993 ile 1999 arasında Filistin bölgelerindeki yerleşimci nüfusunu % 33 artışla 286.311'den 357.335'e çıkaran İsrail yönetimi, 93 – 98 arasında Filistinlilere ait sadece Kudüs'te 94 ve Batı Şeria'da ise 629 adet ev yıkmıştı. Hatta 1993'teki ilk Oslo Barış'ından sonraki 8 yıl içinde yeni yerleşimciler için buralarda tam 20.371 yeni konut inşa ederek uluslararası anlaşmalara bakışını ortaya koymuştu (Buldum, 2012: 184-185).

90'lı yıllarda aktif bir Ortadoğu politikası izleyen Türkiye ise Oslo süreçlerine tam destek vermiş ve hem İsrail'le hem de başta Filistin Yönetimi olmak üzere Arap dünyasıyla yakın ilişkiler geliştirmekteydi. İsrail'le ortak askerî tatbikat ve istihbarat paylaşımı haricinde Filistin Yönetimi'ne 2 milyon dolarlık hibede bulunmuş (1994) ve Kudüs yakınlarındaki el-Halil kenti için kurulan Uluslararası Geçici Varlık (TIPH)²⁰¹ adlı gözlem gücüne asker göndermiştir. Sembolik sayıda (18) askerle de olsa Türk Ordusu tam 80 yıl sonra Kudüs bölgesinde arz-ı endam etmiş (1997) ve periyodik uzatmalarla 2019 yılına dek varlığını sürdürmüştür (Buldum, 2012: 185-204; <http://www.mfa.gov.tr>, 2019). Böylelikle 1947-60 döneminin Amerikancılığının 60'lar ve 70'lerde telafisi gibi 1983-93 döneminin ABD yancılığı da hemen akabinde telafi edilmeye çalışılmıştır.

El-Aksa İntifadası olarak anılan ve başta Ramallah, Beyt'ül-Lahim, Nablus, Refah, Han Yunus, el-Halil olmak üzere bütün Filistin'de yayılan bu ikinci intifadada öncülüğü HAMAS ve İslamî Cihad ile el-Fetih'in gençleri yapmaktaydı. Arabulucuların 2000 (Camp David) ve 2001 (Taba-Mısır) yıllarındaki tarafları uzlaştırma girişimlerinin de boşa çıkmasından cesaret alan İsrail, önce sivil gruplara karşı Apaçi (Apache) helikopterleri ve F-16 uçaklarını kullanmaya sonra da Filistin Yönetimi'ne ait Gazze Şeridi ile Batı Şeria bölgesini yeniden işgale başladı (Morris, 2001: 650-669; Cleveland, 2004: 562-564; Turan, 2003: 237). İsrail güçleri, Nisan 2002'de tanklar ve buldozerlerle girdikleri Cenin Mülteci Kampı'nda yüzlerce insanın ölümüne ve yaralanmasına, yüzlerce evin ve binanın da

²⁰⁰ Filistin Otoritesi / Yönetimi (Palestinian National Authority-PNA/PA) olarak kısaltılan ve Arapçasıyla es-Sulta'tul-Vataniyye'tül-Filistiniye isimli yapı 1994'teki Kahire Sözleşmesi uyarınca Gazze ve Batı Şeria'nın bir bölümünde 5 yıllığına kurulmuştu (CEC, 2004: 5; IMEU, 2005: R)

²⁰¹ Temporary International Presence in Hebron (Hebron = el-Halil)

yıkılmasına²⁰² sebep oldular. Bu arada 1987'deki I.İntifada'ya olduğu gibi Filistin Türkmenleri II.İntifada'ya da can u gönülden katılmış ve Cenin saldırısında 20 şehit²⁰³ vermişlerdir 2003'ün yazı itibariyle ise ülke genelinde 2.400 Filistinli'nin ve 780 İsraillinin öldüğü kaydı düşülmüştür (Turan, 2003: 237-238; Cleveland, 2004: 564; El-Hatip, 2014: 103). Bu arada İsrail, Batı Şeria'da İntifada'nın daha başlarında örmeye başladığı ve komple Filistin bölgesini tecrit etmeyi amaçlayan 730 kilometrelik 'duvar/bariyer' yapımının 2003'te 3/1'ine gelmiş, Uluslararası Adalet Divanı'nın (UAD) ve BM Genel Kurulu'nun aleyhte kararına rağmen 2006 yılında Batı Şeria'daki arazilerin % 10'unu da İsrail tarafına geçirerek zamanla yarıya erdirmiştir. Su kaynakları, ticaret, sağlık ve eğitim gibi konularda Filistinlileri tam bir ablukaya almayı hedefleyen duvar/bariyer 2010'lu yıllarda kısım kısım tamamlanmıştır (Değirmenci, 2011: 218-223; Yadak, 2014: 170-173).

Tüm bu süreçleri planladıktan sonra dönemin Başbakanı Şaron, 2004'te İsrail Meclisi'nde (Knesset) kabul edilen 'ayrılma planı' doğrultusunda orduyu Gazze'den çekmiş ve böylece 5 yıllık intifada sona ermiştir. Bu zaman zarfında ise 800'ü çocuk 4.000'den fazla Filistinli hayatını kaybetmiş,²⁰⁴ 27.000'den fazla ev hasar görmüş, 1.193 kamu binası zarar görmüş ve maddî zarar yaklaşık 10 milyar dolara ulaşmıştı. Aynı süreçte yalnızca eğitim camiasından yaralanan insan sayısı: 4.664 ve tutuklanan eğitimci sayısı: 1.448. İsrail, Batı

²⁰² İHH (İnsanî Yardım Vakfı) 1.300 kişinin öldüğünü, 1.500 kişinin yaralandığını ve Kamp'ın % 80'inin kullanılamaz hale getirilerek 4.000 kişinin evsiz bırakıldığını tespitlemekte (<https://www.ihh.org.tr/>, 2013); ona bağlı bir araştırma kuruluşu olan İNSAMER ise 1.000'den fazla evin yıkıldığını raporlamaktadır (Asalya, 2019: 9).

²⁰³ Alya el-Hatip bunların tek tek isimlerini (Ahmet İbrahim Türkmanî, Semir Uveys Türkmanî, Ziyad İbrahim Türkmanî, Usame İd Türkmanî, Muhammed Mahmud Türkmanî, Salih Muhammed Türkmanî, Lütfi Huveyti el-Türkmanî, Muhammed Huveyti el-Türkmanî, Ahmet Hasan-zidan el-Türkmanî, Rifat Gavadre el-Türkmanî, Ziya Gavadre el-Türkmanî, Rifat Musa Türkmanî, Luey Emin Türkmanî, Fadi Emin Türkmanî, Fuat Muhammed Türkmanî, Cemal Ebu Sakar el-Türkmanî, Merzuk Mithat Türkmanî, Ahmet Neğniğe el-Türkmanî, Taha Zübeydi el-Türkmanî ve Semire Zübeydi el-Türkmanî) vermekle kalmamış, işgal altındaki Filistin topraklarında intihar eylemlerinde esir düşen Türkmenlerin isimlerini (Yahya Zübeydi el-Türkmanî, Davut Zübeydi el-Türkmanî, Hüseyin Gavadre el-Türkmanî, Muhammed Ebu Baha el-Türkmanî) de belirtmiştir (El-Hatip, 2014: 103-104). Hatta Dr. Alya Hanım bundan başka Aksa Şehitleri Tugayı'nın (Ketâib Şühedâ el-Aksa) da bir Türkmen organizasyonu olduğunu; *"Türkmen gençlerinin Filistin Kurtuluş Örgütü içinde silahlı teşkilatları vardır. Türkmenlerin ayrıca kadrosu ve liderliği olan kendilerine özgü Aksa Şehitleri isimli bir askeri örgütleri de bulunmaktadır"* şeklinde ifade ederek Aksa Şehitleri'nin FKÖ'nün büyük bileşeni el-Fetih'in askerî kanadı olduğunu ve örgütün Mervan Bargutî'den sonraki lideri Zekeriya Zübeydî'nin Türkmen olduğunu ihsas ettirmektedir. Bargutî'nin kökeni hakkında ise fikir sahibi değiliz (El-Hatip, 2014: 95; <https://en.wikipedia.org/>, 2020).

²⁰⁴ İşgal Altındaki Bölgelerdeki İnsan Hakları İsrail Bilgi Merkezi'ne (B'Tselem) göre 2000 ile 2008 arasında İsrail güvenlik güçlerince öldürülen Filistinli sayısı: 4.860 (3.000'i Gazze Şeridi, 1.791'i Batı Şeria, 69'u da İsrail arazisinde). Filistinli gruplarca öldürülen Filistinliler: 593 (458'i Gazze, 135'i Batı Şeria). İsrailli vatandaşlarca öldürülen Filistinliler: 47 (41'i B.Şeria'da). Filistinlilerce öldürülen İsrail vatandaşları: 490 (237'si İsrail arazisinde, 198'i B.Şeria'da, 39'u Gazze'de). Filistinlilerce öldürülen İsrail askerleri: 335 (148'i B.Şeria'da, 97'si Gazze'de, 90'ı İsrail arazisinde). Filistinlilerce öldürülen yabancı vatandaşlar: 37. İsrail güvenlik güçlerince öldürülen yabancı vatandaşlar: 10. Toplam ölüm içerisinde İsrail tarafından öldürülen Filistinli çocuk sayısı: 955. Keza Filistinliler tarafından öldürülen İsrailli çocuk sayısı: 84 (B'Tselem, 2010: F).

Şeria'da yerinden ettiği 56 bin Müslümanın yerine 43 bin Musevîyi yerleştirmiş²⁰⁵ ve tam denetim için de 600 adet güvenlik kontrol noktası oluşturmuştu (Buldum, 2012: 236-239; Asalya, 2019: 7-19; Ersoy, 2016: 81). İsrail adeta bir kumpas kurmakla kalmamış, Mossad²⁰⁶ kanalıyla da Filistinli direniş örgütlerinden HAMAS'ın iki liderini (Şeyh Ahmed Yasin ve Abdülaziz Rantisi) suikastle öldürmüş, Filistin'in Kurtuluşu İçin Halk Cephesi'nin liderini (Ebu Ali Mustafa) ortadan kaldırmış ve diğerini (Ahmed Sa'dat) yakalayıp hapsetmiş, Aksa Şehitleri'nin peşpeşe iki liderini (Mervan Bargutî ve Zekeriya Zübeydî²⁰⁷) de hapse göndermiştir. Bu ortam içinde 'başarısızlık şampiyonu' Yaser Arafat da ölmüş (2004) ve onun yerine geçen Mahmud Abbas'la HAMAS'ın yeni lideri Halid Meş'al arasında çoktandır rekabet başlamıştı (SETA, 2012: 13-24, 40-43 ve 50-56; Buldum, 2012: 240-241; Ayhan, 2009: 114-119).

Öte yandan 90'lı yıllarda Lübnan, iç savaşın yaralarını sarmakla meşguldü. Cumhurbaşkanı Hıravî'nin 1992'de başbakan olarak atadığı işadamı Refik Hariri dönemi başta Beyrut olmak üzere Lübnan'ın sosyo-ekonomik açıdan toparlanma dönemi oldu. Fakat 6 yıllık başbakanlığının ikinci yarısındaki yolsuzluk suçlamaları nedeniyle görevi devretmek zorunda kaldı. Onun döneminde özellikle Hizbullah'ın öne çıktığı ve siyasallaşarak katıldığı 92 ile 96 Genel Seçimlerinde % 9-8 civarında milletvekilliğini (ilkinde 12, ikincisinde 10 kişi) ve 98 Mahallî Seçimlerinde de belediyelerin % 15'ini kazandığı gözlenmektedir (Çakmaklı, 2015: 76; Atlıoğlu, 2016: 319-320; Yurtsal, 2006: 79). 1998'de cumhurbaşkanlığına gelen Emil Lahud (Emile Lahoud) önce eski Başbakan Selim Hos'u, 2000 yılında da tekrar Hariri'yi göreve getirdi. O yıl itibariyle İsrail, biraz da Hizbullah'la mücadelenin yıpratıcılığından olsa gerek²⁰⁸ Güney Lübnan'daki askerî varlığını sona erdirdi (Mayıs).²⁰⁹ Haziranda Hafız Esad'ın ölümü sonrasında da bu kez Suriye'nin askerî varlığının sona erdirilmesi hakkında Lübnan'da ciddi bir kamuoyu oluştu. Marunîlerin başını çektiği bu hareket, 2001 ortalarında Suriye'nin Beyrut'tan asker çekmesiyle kısmen sonuç aldı (Atlıoğlu, 2011: 490-493; Çıyan, 2007: 127-129; Atlıoğlu, 2016: 321-323). Amerika'nın 2003 Martında Irak'ı işgali (II. Körfez Savaşı) Lübnan'da gruplar arasındaki gerilimin artmasına

²⁰⁵ 2002 yılında 192.976 olan yerleşimci nüfusu 2005'te 246.110'e ulaşmıştır; artış oranı: % 25.4 (Ersoy, 2016: 80).

²⁰⁶ İbranicesi: HaMossad leModi'in uleTafkidim Meyuħadim yani istihbarat ve Özel Operasyonlar Enstitüsü (www.worddisk.com, 2020).

²⁰⁷ İsrail'in 4 defa suikast düzenlediği, bir defasında yaraladığı ve ailesini öldürdüğü Zekeriya Zübeydî'nin ilginç hikâyesi hakkında bkz.: Prusher, 2004: J).

²⁰⁸ 18 yıllık işgal döneminde İsrail'in 914 asker kaybı ve 3.300 yaralı vermesinin de önemli etkisi olmuştur (Kor, 2011: 67)

²⁰⁹ Suriye'nin Golan Bölgesi'ne bitişik Şeba Çiftlikleri denilen 50 km² 'lik alan hariç; zira orayı Golan'daki işgali tahkim için elde tutmaktalar (Çıyan, 2007: 129).

neden oldu. Suriye'nin baskısıyla 2004 yılında görev süresi dolan Lahud'un 3 yıl daha uzatılması üzerine aynı yıl ABD, Birleşmiş Milletler'den Lübnan'daki bütün yabancı kuvvetlerin çekilmesi kararını çıkarttı. Uzatmaya karşı çıkan Refik Hariri'nin bir suikaste kurban gitmesi üzerine başlayan Kurtuluş Hareketi (Sedir Devrimi) Suriye'nin tüm askerî varlığını Lübnan'da sonlandırmasıyla neticelendi. Suriye, Lübnan'da durduğu 30 yıla yakın bir zaman zarfında tam 12 bin askerini kaybetmişti. Bu arada özgür ortamda yapılan 2005 Seçimlerini de Hariri'nin oğlu Saad'ın öncülüğünü yaptığı Suriye karşıtı cephe (14 Mart İttifakı) kazandı (Kor, 2011: 84-86; Atlıoğlu, 2011: 493-495; Atlıoğlu, 2016: 323-324).

İsrail, askerlerini çektiği tarihten sonra da kendisine yönelik terör tehdidi gerekçesiyle 2000'li yıllarda Lübnan'daki bazı hedefleri vurmaya devam etti. Direniş örgütü olarak kurulan ve zamanla Lübnan siyasetinde etkin bir konuma yükselen Hizbullah'la 2004 yılında esir & mahkûm değiş-tokuşu yapmak zorunda kalması ve bundan da karşı tarafın kârlı çıkması İsrail'i 2006 yazında Lübnan'ı ablukaya alarak örgütü havadan ve karadan imha harekâtına (Temmuz Savaşı) itti. Fakat Hizbullah 1 ay başarıyla direnerek İsrail'in askerî itibarını sarstı (Kor, 2011: 88-90; Çakmaklı, 2015: 79-80). Ağustosta Birleşmiş Milletler Ateşkesi devreye girdi ve BM Lübnan Geçici Gücü'nün (UNIFIL) 15 bin kişiye çıkartılarak ağır silahlarla takviyesine karar verildi. Bu Barış Gücü içerisinde Türkiye de 496 askerle yer aldı.²¹⁰ İsrail – Hizbullah Savaşı olarak da bilinen bu 33 günlük süreçte İsrail'in asker kaybı 119, sivil kaybı 43,²¹¹ yaralı asker sayısı 400 üzeri, yaralanan sivil sayısı 1.350'den fazla ve Hizbullah saldırılarından dolayı sığınaklara yada başka yerlere aktarılan sivil sayısı da 800 bin civarındaydı. Lübnan tarafında ise 1.187 sivil kaybı (3/1'i çocuk), 3.600 sivil yaralı (veyahut 4.054), 74'ü Hizbullah'a²¹² ait olmak üzere 93 militan + 46 Lübnan askeri kaybı ve 100 kadar asker/milis yaralı, 970 bin ile 1 milyon arasında da yer değiştiren insan vardı (SETA, 2006: 20-21, 30-31 ve 36-56; Yeşiltaş ve Balcı, 2010: 79-82).²¹³

2007'de uzatmalı cumhurbaşkanlığı görevi biten Emil Lahud'un yerine Hariri ailesi adına 2005'ten beri başbakanlık yapan Fuad Sinyora bir süre vekâlet etti. 2008'deki uzlaşma üzerine General Mişel Süleyman 6 yıllığına cumhurbaşkanı seçildi, 2009'da da Fuad Sinyora

²¹⁰ Resmî kaynak alıntısına göre gönderilen asker sayımız: 800 (Bağlıoğlu, 2008: 33). 31 Mart 2020 itibariyle de Barış Gücü 45 ülkeden 10.180 mevcutlu olup bunun 93'ü Türkiye'ye aittir (<https://unifil.unmissions.org/>, 2020).

²¹¹ Başka bir kaynakta ise 158 (Atlıoğlu, 2016: 325)

²¹² Sonradan bu rakam Hizbullah tarafından 250 diye düzeltilmiş ve gerekçe olarak da 192 kişinin cesetlerinin bombardımanda paramparça olması açıklanmıştır (Ghattas, 2006: 2).

²¹³ Denizden yapılan 2.500 bombalama ve havadan msket bombalarının da kullanıldığı 7.500 sortiyle Güney Lübnan'ın altyapısı çökertilmişti. Vurulan hedefler arasında 5 devlet hastanesi, 31 su ve elektrik vs. şebeke binası, 84 köprü ve 90 yol ile 27.500 ev de bulunmaktaydı. Maddî zarar ise 12 milyar dolar civarındaydı (Yeşiltaş ve Balcı, 2010: 82-84; Kevser, 2008: 114).

başbakanlığı Saad Hariri'ye devretti. Ortadoğu'nun son çalkantılı senelerinin önemli siyasî aktörlerinden biri olacak olan oğul Hariri, 2010-11'li yılları babasının cinayetinden sorumlu tutulan Suriye ile ve hem Sünnî/Vahhabî siyasetinin Ortadoğu baştemsicisi Suudî Arabistan hem de Lübnan Hizbullahı üzerinde etkin olan İran'la düzeltme teatisiyle geçirmiştir (Çakmaklı, 2015: 83-86; Athioğlu, 2016: 325-328). 2000'li yıllar Türkiye'nin de Lübnan'la sosyo-ekonomik ilişkilerini geliştirdiği ve iki ülke arasında bolca antlaşmanın imzalandığı yıllardır. Uluslararası Karayolu Taşımacılığı (Mart 2003), Çifte Vergilendirmenin Önlenmesi (Aralık 2003), Denizcilik (Ocak 2004), Tarım, Bayındırlık ve Teknolojik İşbirliği (Mayıs 2004), Konsolosluk (Eylül 2004), Yatırımların Teşviki ve Karşılıklı Korunması (Aralık 2005), Eğitim İşbirliği (Aralık 2006), Turistik İşbirliği (Nisan 2009), Gümrük, Ticaret ve Ekonomik İşbirliği (Eylül 2009), Terörizm, Örgütlü Suçlar ve Madde Kaçakçılığıyla Mücadele Alanında İşbirliği (Kasım 2009) Anlaşmaları ve Vizelerin Karşılıklı Olarak Kaldırılmasına Dair Anlaşma (Şubat 2010) gibi. (Çıyan, 2007: 214-215; <http://ua.mfa.gov.tr/>, 2020). Anlaşmaların çoğu Haririler zamanına denk gelmektedir.

Bu dönemde aynı yoğunluk Filistin Ulusal Yönetimi'yle Türkiye'nin ilişkilerinde de gözlenmiştir. Bunda Türkiye'de iktidar olan Adalet ve Kalkınma Partisi'nin ideolojik olarak HAMAS'ın siyasî tabanıyla benzer bir hassasiyet taşımasının önemli payı bulunmaktadır. 2005'te oyların % 62,5'ini alarak Filistin Yönetimi'nin başkanı seçilen el-Fetih lideri Mahmud Abbas'a karşı ertesi yılki seçimleri % 56'yla kazanan HAMAS, Amerika'nın engellemesine rağmen 2007'de ortak hükümet kurmayı başarınca ABD'nin yaptırımlarına maruz kalmıştır (Ayhan, 2009: 117-121; SETA, 2012: 19-20). Türkiye'nin açık desteğine mukabil HAMAS'ın sürgündeki lideri Halid Meşal 2006 Seçimlerini kazanınca henüz Filistin Parlamentosu bile toplanmadan Ankara'ya istişareye gelmişti. Fakat Amerika Birleşik Devletleri'nin açık siyasî ve malî desteğini alan Abbas, ortak hükümeti bozunca kardeş kavgası çıktı ve sonuçta Gazze'de HAMAS, Batı Şeria'da el-Fetih üstünlüğü şeklinde iki ayrı idare oluştu. Türkiye'nin arabuluculuğu da fayda vermedi; uluslararası kamuoyunun desteğini alan Mahmud Abbas tek başına FUY'ni temsil etmeye başladı hatta 2009 başında devlet başkanlığı süresi dolmasına karşın görevi bırakmadı (Türkmen, 2010: 30; Ertosun, 2012: 250, 258-260; SETA, 2012: 20). Oysa Filistin halkı bu esnada 5 parçaya bölünmüş halde yaşam mücadelesi vermekteydi. 2005 yılı itibariyle 4.283.892'lik toplam nüfusun 1.795.326'sı Ürdün'de, 426.919'u Suriye'de, 401.071'i Lübnan'da, 969.588'i Gazze Şeridi'nde ve 690.988'i de Batı Şeria'daydı. UNRWRA (Birleşmiş Milletler Yardım ve Çalışma Ajansı) verilerine göre bu nüfusun çoğunluğu 58 adet mülteci kampında yaşamaktaydı. Kayıtlı nüfus

% 30 (1.265.987) civarındaydı. Ürdün’de 10 kampta 284.461 nüfus kayıtlı, 1.51.865 kişi (% 84.1) kayıtsızdı. Suriye’deki 9 kampta 113.663 nüfus kayıtlı, 313.256’sı (% 73.4) kayıtdışıydı. Lübnan’da 12 kampta 211.993 nüfus kayıtlı, 189.478 kişi (% 47.3) kayıtsızdı. Gazze’deki 8 ve Batı Şeria’daki 19 kampta ise 656.270 kişi kayıtlı, 1.004.306’sı (% 62.3) kayıtdışıydı (Bilgili, 2006: 140-142).

Bu arada Ramallah’ta 2005 Mayıs’ında imzalanan Bakanlıklararası Tarım Alanında İşbirliği Antlaşması ile 2006 Ocağında imzalanan Mutabakat Zaptı 2009’da yürürlüğe girmişti. İsrail, HAMAS’ın silahlı kolu İzzedin el-Kassam Tugaylarını cezalandırma bahanesiyle 2008 sonu / 2009 başında Gazze’ye onbinlerce askerle²¹⁴ düzenlediği hava ve kara operasyonlarında her türlü silahı test ederek 412’si çocuk 1.300 kişinin ölümüne ve yine 1.855’i çocuk 5.450 kişinin yaralanmasına²¹⁵ sebebiyet vermiştir (Ayhan, 2009: 127-129; Ertosun, 2012: 247; 261-262; <http://ua.mfa.gov.tr/>, 2020). Bu duruma Türkiye ile Fransa sert tepki gösterdi. T.C. Başbakanı Tayyip Erdoğan durumu ‘insanlık suçu’ olarak nitelerken bir yandan Gazze’nin yeniden inşası için 63 milyon dolarlık yardımda bulunuluyor bir yandan da Türk Hava Kuvvetleri ile İsrail Hava-Uzay Sanayii arasında 141 milyon dolarlık ortaklık antlaşması imzalanıyordu. Fakat Ocak 2009 sonundaki Davos (İsviçre) Zirvesi’nde Başbakan Erdoğan’ın İsrail Cumhurbaşkanı Şimon Peres’e çıkışması onun bölge halkının gözünde “İsrail’e ve Batı’ya meydan okuyan bir kahraman” olarak algılanmasına neden oldu (Ertosun, 2012: 263-270; <http://www.haber7.com>, 2009). Arkasından 2010 Mayıs’ında İsrail’in Gazze ablukasını delmek için Türkiye’den yola çıkan ve Türklerle diğer ülke vatandaşlarından oluşan 600 gönüllüyü taşıyan gemilerden Mavi Marmara’ya İsrail’in askerî müdahalesi sonrası 1 Amerikan ve 8 Türk vatandaşının öldürülmesi, iki ülke arasında krize sebep olmuş fakat İsrail’in zarar tazmini ve özrüyle birlikte 2013 başından itibaren ilişkiler yeniden normale dönmüştür. Bu süreç aynı zamanda İsrail’le diyalog yanlısı Mahmud Abbas’ın siyaseten zayıflamasına ve Filistin direnişinin adeta HAMAS’laşmasına sebep olmuştur (Gürpınar, 2017: 244-246; Ayhan, 2019: 129-130).

Aynı yoğun ilişkiler Türkiye ile Suriye arasında da yaşanmıştır. 2000 yılında genç yaşta başa geçen Beşşar Esad’ın ülkesinde dernekleşmeye ve özel radyo ile gazeteye izin vermesi, cep telefonu ve internet gibi hizmetleri yaygınlaştırmaya çalışması, siyasî af çıkarılması ve salon toplantılarına göz yumulması herkeste olumlu bir hava yarattı. Hatta

²¹⁴ Fiilen savaşa katılan 20 bin askerin haricinde yedeklerle beraber 176.500 kişilik İsrail Ordusu’nun aktif edildiği belirtilmektedir (INSS, 2010: 11).

²¹⁵ Filistin İnsan Hakları Merkezi’ne göre ölü sayısı 1.417 (926’sı sivil, 255’i polis memuru, 236’sı da savaşçı) ve yaralı sayısı ise 5.303’dür (1.606’sı çocuk, 828’i de kadın). (PCHR, 2009: GS).

Riyad Seyif, Cemal Atasi ve Riyad Türk gibi aydınların oluşturduğu sivil toplum komiteleri, olağanüstü hâlin kaldırılması ve anayasanın bazı maddelerinin değiştirilerek çok partili hayata geçilmesi talebiyle başkent Şam'da bir deklarasyon yayınladılar (Amanov, 2016: 127-129 Çelikkol, 2015: 106-108; Dağ, 2015: 95-96). Doksandokuz aydının imza koymasından ötürü “99’lar Bildirisi” olarak da bilinen bu deklarasyona Suriye rejimi evvelâ sıcak baktı ve 2001 başlarında deklarasyona ülke içinden ve dışından 1.000 kişinin imzalamasından rahatsızlık duymadı ki bu yüzden bu kısacık dönem ‘Şam Baharı’ olarak adlandırılmıştır. Ne var ki yıl ortasında anayasayı illegal yollardan değiştirmek ve mezhep çatışmasını körüklemek suçundan STK öncüleri tutuklanmaya ve toplantılar yasaklanmaya başlandı (Çelikkol, 2015: 108; Amanov, 2016: 129).

Babası zamanında gün yüzü görmeyen Türkmenler ise oğul Esad’ın ilk yıllarında umut ve iyimserlik içinde oldular. Bunda Türk cumhurbaşkanı Ahmet Necdet Sezer’in Hafız Esad’ın cenazesine katılmasıyla normalleşmeye başlayan Türkiye – Suriye ilişkilerinin artarak düzelmesinin büyük payı vardı. Karşılıklı üst düzey ziyaretler, güvenlikten dış ticarete değin ortak komite toplantıları, sınırın günlük pasaportsuz geçişlere açılması gibi durumların haricinde Halep’in kuzeyinde ‘ortak ticaret bölgesi’ kurulması ve öğrenci değişim programlarıyla Türkmenlerin toplumsal alandaki standartları yükselmeye başladı (Çelikkol, 2015: 114-116; Dağ, 2015: 96-97). 2003 ve 2004’te Başbakan Abdullah Gül ile Beşşar Esad’ın karşılıklı ülke ziyaretleri, ekonomik yatırımların da karşılıklı olarak geliştirilmesi suretiyle ticaret hacmi % 70 oranında artmış ve 2 milyar dolar sınırını aşmıştır. Ama Türkiye ile Suriye ilişkilerindeki bu ivmelenmeye rağmen rejimin Türkmenler üzerindeki baskısı hiçbir zaman tam anlamıyla kalkmamıştır. Hatta kunduracılık ve tamircilik gibi işler dışında pek geçim imkânı olmayan Türkmenlerin artan nüfusu, Lübnan’da tekstil ve BAE’nde inşaat işleri temelinde göç vermeye devam etti (Çelikkol, 2015: 119-127; Dağ, 2015: 96-99).

Karşılıklı iyi niyet çerçevesinde 2005 yılında Halep Üniversitesi’nde Türk Dili ve Edebiyatı bölümü açılmış, aynı yıl 1.000’e yakın Türkmen aydını hapishaneden çıkarılmış ve Başbakan Tayyip Erdoğan’ın Suriye ziyaretinde imzalanan Serbest Ticaret Anlaşması 2007 yılında yürürlüğe konulmuştur. Hatta o sene 75 bin kişilik yeni Halep Olimpiyat Stadı’nın açılışında Suriye’nin el-İttihad takımı ile maç yapan Fenerbahçe Futbol Takımı’na sevgi gösterilerinde bulunulmuştur (Aydın, 2017: 108-109; Küngerü, 2014: 77). 2007’de Abdullah Gül’ün bu kez cumhurbaşkanı olarak Suriye ziyaretine Beşşar Esad 2008’deki Türkiye

ziyaretiyle karşılık vermiş²¹⁶ ve iki ülke aynı yıl Ortadoğu’da kalıcı bir barış sağlamak için Arap Ligi, Körfez İşbirliği Konseyi ve Avrupa Birliği’nden katılımcılarla Şam’da “İstikrar İçin Diyalog” temalı bir zirve düzenlemişlerdir. Bu zirvede Türkiye’yi temsil eden Başbakan Erdoğan’ın çıkmış olduğu Ortadoğu turu kapsamında 2008’in son günü tekrar Suriye’ye uğraması, 2009’da Halep Üniversitesi Fahri Doktora Töreni ve Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi Toplantısı gibi nedenlerle tekerrür eden ziyaretler, 2009 Nisanında Türkiye ile Suriye’nin ortak askerî tatbikat yapması ve 16 bakanlı ortak toplantılar sonrası vizelerin kaldırılması²¹⁷ gibi hususlarda ortak mutabakatlar; ikili ilişkilerin geldiği seviyeyi göstermektedir (Küngerü, 2014: 79-80; Berdibek, 2016: 86-87 Çelikkol, 2015: 129).

Türkiye ve Suriye ilişkileri son yüzyılın tepe noktasındaydı: Halep ile Gaziantep arasında yılda 50 bin yolcu ve 4 milyon ton kargo taşıyacak 209 km’lik demiryolu hattı hizmete açılıyor (Şenbaş, 2011: 285-286), Haziran 2010’da Türkiye, Suriye, Ürdün ve Lübnan arasında malların ve insanların serbest dolaşımını hedefleyen Dörtlü Yüksek Düzeyli Stratejik İşbirliği Konseyi kuruluyor (Küngerü, 2014: 81), Ekim 2010’da Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı ile Suriye Ulusal Petrol Şirketi ortak bir petrol arama şirketi kurmayı kararlaştırıyor (Erol, 2014: 127), 2010 yılı sonu itibarıyla Türkiye’nin Suriye’ye ihracatı 2 milyar düzeyine varıyor (Çelikkol, 2015: 130) ve vizelerinin kaldırılmasıyla birlikte 2010 yılında Türkiye’den Suriye’ye 1,6 milyon kişi, Suriye’den Türkiye’ye ise 900 bin kişi turistik ziyarette bulunuyordu (Koşar, 2017: 30-31). Beşşar Esad, Golan Tepeleri konusunda ülkesiyle İsrail arasında arabuluculuk yapan Türkiye’den bahsederken Recep Tayyip Erdoğan’ı ‘kardeşim Erdoğan’ tabiriyle ifade ediyor; Şubat 2011’de Âsi Nehri üzerinde inşasına başlanan Türkiye – Suriye Dostluk Barajı’nın temel atma töreninde Başbakan Erdoğan da Suriye Devlet Başkanına ‘kardeşim Esad’ şeklinde hitap ediyordu ((Dündar, 2016: 213; Aydın, 2017: 110). Tüm bunlar Türkmenlerin Suriye devlet kademelerinde görevlendirilmesi noktasında da kısmen ön açıcı olmuş ve Esad ailesine sadık olmak koşuluyla Halepli general Hasan Türkmanî’nin savunma bakanlığına (2004-2009) ve yine Halep Osmanlılarından Naci Otrî’nin²¹⁸ başbakanlığa (2003-2011) gelmesi gibi münferit örneklerle rastlanmıştır.²¹⁹

²¹⁶ 2008’in Ocak ayından 2011 Ağustosuna kadar Cumhurbaşkanı Abdullah Gül Ortadoğu ülkelerine yönelik 20 ziyarette bulunmuş (bazı ülkelere 2-3-4 kez olmak üzere), aynı dönemde Türkiye’ye Ortadoğu ülkelerinden 18 ziyaret gerçekleştirilmiş ve bunlar içerisinde 5 ziyaretle Filistin (Mahmud Abbas) öne çıkmıştır (Berdibek, 2016: 83-84).

²¹⁷ 2009 Ocağından geçerli olmak üzere ve 3 ayla sınırlı (Şenbaş, 2011: 284)

²¹⁸ İtrî, Utri yada Otarî olarak da telaffuz edilebiliyor. 2009 yılında Devlet Bakanı Kürşad Tüzmen’in Şam ziyaretinde Suriye Başbakanı Otrî, cebinden 100 Türk Lirasını çıkarıp “*Bakın buradaki İtri benim dedem. Bizim aramızdaki akrabalık bağları bu kadar yakın ve derin*” diyerek sürpriz bir harekette bulunmuştur (<https://www.timeturk.com/tr>, 2009).

Genellik arzetmediğinden olsa gerek bu durum Türkmen toplumu üzerinde fazlaca bir etki yapmamıştır (Çelikkol, 2015: 129-131).

Birden herşey değişti; daha doğrusu küresel değişim fırtınası Suriye sınırlarına erişti. SSCB'nin 1991'de dağılmasıyla rakipsiz kalan ABD, 11 Eylül Saldırıları'nı (2001) bahane ederek oluşturduğu ve sınırların enerji kaynakları üzerinden yeniden çizilmesini hedefleyen Büyük Ortadoğu Projesi'yle²²⁰ önce Gürcistan'da Gül Devrimi (2003), Ukrayna'da Turuncu Devrim (2004), Lübnan'da Sedir Devrimi (2005) gibi denemelerle o ülkelerin siyasî gelecekleri üzerinde nüfuz kazandı. Aralık 2010'da Muhammed Buazizi adlı Tunuslu bir gencin seyyar satıcılık yaptığı arabasına el koyan polise karşı kendini yakması ise protestoların çığ gibi yayılarak Arap Baharı'nın (Arap Spring)²²¹ başlamasına kıvılcım oldu. Açık istihbarat kaynağı 'facebook' (feysbuk) ve 'twitter' (tvidır) gibi sosyal medya kanalları üzerinden bir anda 15-20 ülkeye²²² yayılan halk hareketlerinin ilki Tunus'ta devlet başkanını devirerek sonuç aldı (Yasemin Devrimi). Levant periferisindeki Ürdün'de yalnızca hükümet değişikliğiyle geçirilen toplumsal hareketlenme Mısır'da 1.000'den fazla²²³ insanın öldüğü ve darbeyle iktidarın el değiştirdiği bir raddeye vardı (Aydın, 2017: 111; Telli, 2012: 73-81).

Doğu Akdeniz sahilindeki Filistin ve Lübnan'da cılız kalan protestolar 2011 Martında Suriye'nin güneyindeki Dera'ya sıçradı. Arap Baharı'nın mottosu/parolası olan "Halk düzenin değişmesini istiyor"²²⁴ öğrencilerin okul duvarlarına yazmaları ve okul idaresinin şikâyetiyle gözaltına alınan çocukların akıbetini sormaya gelen babalarına "Çocuklarınızı unutun. Gidin kadınlarınıza, başka çocuklar doğursunlar. Eğer siz muktedir olamazsanız, o zaman da bize gelin" denmesi akabinde cuma namazıyla başlayan eylemler güvenlik güçlerinin aşırı şiddet kullanımıyla beraber daha da yayıldı ve 1 ay içerisinde 200 gösterici öldü (Koşar, 2017: 33-

²¹⁹ Bundan başka baba Esad'ın vazgeçilmezlerinden General Mustafa Tılas/Talas da Beşşar'lı yıllarda savunma bakanı olarak görev yapmış olup (2000-2009) babası Abdülkadir Talas, Humus'ta Türk garnizonlarına mühimmat satan bir Osmanlı ve annesi de Sünnî bir Türk olarak nitelenmektedir. Oğlu Menaf Talas ise generalliğe yükselmiş ve iç savaş sırasında yurtdışına kaçmıştır. Aynı şekilde Mustafa Talas'ın halefi Hasan Türkmanî'nin oğlu da Suriye'de 2001 yılındaki ilk özel gazete Ebyaz ve'l-Esved'in (Beyaz ve Siyah) sahibi Bilâl Türkmanî olup halen rejime bağlı durmaktadır (Batatu, 1999:218; Rebin, 2015:21; Kawakibi, 2010:5). Ayrıca 2006 Kabinesinde devlet bakanı olarak yer alan Gayyas Ceratli ile turizm bakanı olarak görevlendirilen Sadullah Ağakala gibi Türkî kimseler de sözkonusudur (Balbay, 2006: 179).

²²⁰ Tam adı: Genişletilmiş Ortadoğu ve Kuzey Afrika Bölgesi ile Müşterek Bir Gelecek ve İlerleme İçin Ortaklık.

²²¹ Araplar; er-Rebi'u'l-Arabî / الربيع العربي yani Arap ilkbaharı veya et-Tavrat'ül-Arabiyye / الثورات العربية yani Arap Devrimleri dediler lâkin çocuğa isim koyma hakkı Batı'nındı.

²²² Cezayir, Lübnan, Ürdün, Moritanya, Sudan, Umman, Yemen, Suudi Arabistan, Mısır, Suriye, Cibuti, Fas, Irak, Bahreyn, İran, Libya, Kuveyt, Batı Sahra; artı İran, Arnavutluk ve Ermenistan gibi Arap olmayan ülkeler (www.britannica.com/, 2021).

²²³ Hüsnü Mübarek'in istifa ettiği 11 Şubat'a kadar 846 ölü, 1.000 yaralı; sonrasında da 300 ölü, 800 yaralı (https://.haaretz.com, 2011; www.wikiwand.com, 2020).

²²⁴ Veya; "İnsanlar rejimi devirmek istiyor." Orijinali: Eş-ş'a'ab yurîd iskat'un-nizâm / الشعب يريد إسقاط النظام

39; Varol, 2016: 16-17). Dayanışma ve direniş cumaları üzerinden organize olan ve Şam, Hama, Humus, Halep, Lazkiye gibi büyük şehirlere sıçrayan olayları yatıştırmak için yapılan kabine değişikliği, Adil Sefer başbakanlığındaki yeni Hükümet'in yarım asırlık olağanüstü hâli kaldırması ve kuzeydoğudaki Kürtlerden 300 binine vatandaşlık vermesi, gösterilerde yüzlerce kişinin daha ölmeye/öldürülmeye devam etmesi yüzünden işe yaramadı (Çelikkol, 2015: 137; Aydın, 2017: 112-113). Askerliği özelleştiren savaş müteahhitlerinin²²⁵ on yıl evvel 11 Eylül'de kullandıkları Selefi/cihatçı el-Kaide'nin uzantıları olarak örgütleyecekleri çokuluslu militanların Suriye'de devreye sokulmasıyla birlikte İdlip'e bağlı Cisir-i Şugur'da 120 güvenlik görevlisinin 'Muhafifler' tarafından öldürüldüğünün açıklanması aslında yeni bir evrenin duyurusu oldu: İç savaş (Varol, 2016: 18; Koşar, 2017: 40).

Suriye Ordusunun zırhlı birliklerle Cisir-i Şugur'dan Hatay sınırına kadarki alanda yaptığı intikam operasyonundan kaçan 10.000 sivilin Türkiye'ye sığınması üzerine Başbakan Erdoğan'ın *"Biz Suriye'deki gelişmelere daha fazla sessiz kalamayız. İyi ilişkiler ilelebet süremez"* tutumunu takınması iki ülke arasındaki münasebetlerde yeni bir sürecin milâdı oldu. 2011 Ağustosunda Türk dışişleri bakanı Ahmet Davutoğlu'nun Beşşar Esad'la yapılması gerekenler üstüne gerçekleştirdiği 7 saatlik görüşmeden de sonuç çıkmaması üzerine ilişkiler kopma noktasına gelmiştir (Holliday, 2011: 22; Küngerü, 2014: 87-88; Aydın, 2017: 113-114). Arap Baharı adı altında yapılan çoklu operasyona Türkiye başlarda sessiz kalmayı ve daha çok arabuluculuk rolüne oynamayı tercih etmişse de NATO'nun Libya'ya müdahalesi sonrası M.Kaddafi, H.Mübarek ve B.Esad karşıtı bir pozisyonu benimsedi. Yeni Ortadoğu planlaması içerisinde yeni Osmanlıcılık anlayışıyla aktif bir dış politika belirleyen Türkiye; Suriye'deki muhaliflerin yaz aylarında İstanbul'da toplanarak bir Ulusal Konsey²²⁶ kurmalarına destek olmuş, Esad'a yaptırım konusunda ABD ile beraber hareket edeceğini açıklamış ve 2011 Ekiminde Suriye sınırındaki askerî tatbikatla da sınırötesi müdahaleye hazır bir görüntü vermiştir (Efegil, 2016: 49-51; Koşar, 2017: 40-41; Aydın, 2017: 114). Suriye'nin buna yaptırım kararıyla mukabelede bulunması ve Şam, Halep, Lazkiye'deki elçilik/konsolosluk binalarımıza yönelik saldırılar ile Tayyip Erdoğan'ın linç edilen Libya lideri Muammer Kaddafi'den ders alması tavsiyesiyle Beşşar Esad'ın çekilmesini istemesi sonrası tüm bağlar kopmuştur (Aydın, 2017: 114-115; Küngerü, 2014: 88).

Arap Birliği; hem kurucularından biri olan Suriye'nin rejimine karşı vaziyet alıyor hem de rejim ve destekçisi Rusya, Çin, İran gibi ülkeler ile Suriye muhalefeti arasında

²²⁵ Çakıl Güç bu makalede paralı askerlik ve özel askeri şirketler ile bunların Irak örneğindeki etkinliklerini ve sebep olduğu olumsuzlukları ele almıştır (Güç, 2007: 119-152).

²²⁶ Kısaca SUK, yani Suriye Ulusal Konseyi (Syrian National Council / el-Meclis'ül-Vataniye es-Sûrî)

arabuluculuk planlıyorduydu da Birleşmiş Milletler’de bu iki ülkenin vetosuna takıldı (2012). Yıl başında Türkiye’nin Malatya Kürecik’te NATO Erken Uyarı Radar Üssü kurdurması bu üç ülkede rahatsızlık yaratmıştı. Türkiye ile Suriye arasındaki gerginlik Suriye’nin Haziran ayında bir Türk savaş uçağını düşürmesiyle zirveye yükselmiş, muhaliflerle çatışmalarda Suriye’den atılan top mermilerinin Şanlıurfa Akçakale’ye isabet etmesinden sonra da Türkiye’nin angajman kuralları²²⁷ içerisinde Suriye hedeflerini vurmasıyla neticelenmişti (Koşar, 2017: 42-44; Küngerü, 2014: 90-91; Erol, 2014: 130).

Bu süreçte Suriye’nin kuruluşundan beri ilk kez Türkmenler de öne çıktı. Suriye’deki siyasî hayatları Arap Baharı ile başlayan Türkmenlerin ilk teşkilatlanması Av. Ali Öztürkmen öncülüğünde Türkiye’de kurulan Suriye Türkmen Hareketi ile oldu; ardından 2011 Kasımında bu yapı Bekir Atacan tarafından kurulan Suriye Türkmenler Birliği’yle birleşerek Suriye Türkmen Kitle (kısaca Kitle) adını almıştır. Bu yapıdan ayrılanlarla birlikte genç Türkmenlerin yine Türkiye’de kurdukları ikinci önemli siyasal organizasyonsa Suriye Demokratik Türkmen Hareketi (kısaca Hareket) olmuştur (Varol, 2016: 19; Orhan, 2013: 96-97). Halep, Humus ve Rakka’ya hitap eden; Abdülkerim Ağa’nın genel başkanlığını yaptığı ve Halep’te askerî bir birliği olan ‘Hareket’ ile Lazkiye, Halep, Rakka Türkmenlerine hitap eden ve Türkmendağı’nda (Bayır-Bucak) askerî bir birliği olan ‘Kitle’ 2012 sonunda yeniden birleşerek 16 kişilik Suriye Ulusal Konseyi’nde 3 temsilciyle²²⁸ yer alma hakkı kazanmışlardır. Türk dışişleri bakanlığı tarafından desteklenen Suriye Türkmen Platformu adlı bu çatı organizasyonu Esat Arber başkanlığında 5 kişilik bir komite temsil etmekte olup bundan başka Türkiye’de bulunan kamplardaki Türkmenler tarafından kurulan Suriye Türkmen Partisi, İslam Birliği Partisi, Türkmen Nahda (Kalkınma) Partisi gibi oluşumlar da sözkonusudur (Orhan, 2013: 98-102 Cevizci, 2014: 92; Erendor, 2016: 294).

Türkiye, Esad’ın ordusundan kaçarak 2001 Temmuzunda Suriye’deki muhaliflerin askerî örgütü Özgür Suriye Ordusu’nu²²⁹ kuran ve Kasım ayında Türkiye’ye gelen Albay Riyad el-Esad ile onun kumandasındaki 15 bin kişilik ÖSO’nu ciddi anlamda koruyup kollamış hatta eylem için sınırdan giriş - çıkışlarına göz yummuştur. 2012 Kasımında Katar’da organize edilen geniş kapsamlı toplantıda kurulan, kuzeyde kendi başlarına mücadele yapan Kürtleri de kapsayan ve Türkmenlerin de 3 temsilciyle²³⁰ yer aldığı Muaz el-

²²⁷ Kontrollü kuvvet kullanımı taahhüdü (rules of engagement) de diyebiliriz. Ayrıntı için bkz.: Pamuk, İ. (2012). Angajman Kuralları: Tanımı, Kapsamı ve Uygulanmasına İlişkin Bir İnceleme. *MHB*, 32(2), 106-139.

²²⁸ Abdülkerim Ağa, Hüseyin Abdullah (Dede) ve Ali Öztürkmen (Cevizci, 2014: 90-91)

²²⁹ Free Syrian Army, el-Ceyş’ul-Sûrî el-Hur / الجيش السوري الحر

²³⁰ Halit Hoca/Hocaoğlu, Ziyad Hasan ve Hüseyin Abdullah Dede (Cevizci, 2014: 91)

Hatip başkanlığındaki Suriye Devrimci Muhalefet Güçleri Ulusal Koalisyonu'nu (SDMK) Avrupa Birliği ve ABD ile birlikte Türkiye de Suriye halkının meşru temsilcisi olarak tanımıştır (Aydın, 2017: 117; Koşar, 2017: 49-50; Erol, 2014: 131-132). Keza Arap Birliği de Esad'ın koltuğunu SDMK'ne devretmiştir. 2013 ilkbaharında Türkiye'deki konferansta oluşturulan ve başkanlığına Gassan Hito'nun getirildiği Suriye Geçici Hükümeti'nde²³¹ Türkmenler ile Kürtler birer bakanlıkla temsil hakkı kazanmışlardır.²³² Fakat bu sıralarda Özgür Suriye Ordusu kontrolündeki Cilvegözü Sınır Kapısı'nda ve Hatay Reyhanlı'da muhtemelen Suriye İstihbaratı'nın düzenlediği/düzenlettiği bombalı saldırılarda çok sayıda (18 + 52) sığınmacı ve vatandaş ölmüştür (Koşar, 2017: 51; Erol, 2014: 132; Aydın, 2017: 118). Yine bu esnada SDMK içerisindeki radikal unsurlardan ve Golanlı/Colanî lâkabını kullanan Ebu Muhammed'in liderliğindeki 6-7 bin kişilik el-Nusra Cephesi'nin el-Kaide'ye biat etmesinden sonra dengelerde değişimler yaşanmıştır. Buna mukabil Lübnan'daki Şîî örgüt Hizbullah tıpkı İran gibi Esad Rejimi'ni destekleme kararı almıştır. Lâkin bu da Lübnan siyasetinin Sünnîler ve Şîîlerle Ermeniler şeklinde ayrışmasına sebep olmuş, Hristiyanlar da bu iki blokta yerlerini almışlardır (Koşar, 2017: 51; Özdemirci, 2016: 85).

Bu dönemde askerî olarak da yapılanmaya giden Suriye Türkmenleri 2012 Ağustosunda Suriye Türkmen Ordusu veya Suriye Türkmen Tugayları adıyla silahlı birlikler kurmuşlardır. Rejimden kaçan Albay Ebu Bekir M. Abbas komutanlığındaki ve toplamda 10 bin kişilik bu kuvvet başta Halep, İdlib, Lazkiye, Humus, Rakka olmak üzere Şam, Hama ve Tartus'ta da rejim güçlerine karşı çarpışmalarda varlık göstermişlerdir (Varol, 2016: 19; Ayrik, 2017: 51). Daha sonra Türkmen Dağı Tugayları adıyla ve Albay Muhammed Avad kumandasında 12 birlik/ketibe halinde tekrar yapılan bu kuvvet aynı zamanda Lazkiye (Bayır-Bucak), Halep, Humus, Rakka, Şam, İdlib, Hama ve Tartus şeklinde dağılım gösterdiği için karmaşık bir yapıya sahiptir. Merkez olarak kabul edilen Lazkiye'nin kuzeyindeki Bayır-Bucak bölgesinde; Nureddin Zengi (Murtlu, Karabacaklı ve Saray'da; Ferit Masri komutasında), Zahir Baybars (Avanlı'da ve Ali Şehirli komutasında), el-Huva / İhva Billah (Kastav, Çardaklı ve Mılkı / Beyt Mılık'ta; Heysem Topalca komutasında), Yavuz Sultan Selim (Şeren Fırınlık ve Mınnığ'da; Tarık Sohta komutasında), Fatih Sultan Mehmet (Gımam'da ve M. Süleyman Zengin komutasında), Memduh Colha (Beyt Fariz'de, önce Mustafa Emin'in ve onun ölümünden sonra Emin İbrahim komutasında), Bin Tamime / İbni

²³¹ Syrian Interim Government, el-Hükümet'ül-Sûriye'tül-Muvakkate / الحكومة السورية المؤقتة

²³² Humus Türkmenlerinden Adnan Hazzuri sağlık bakanı; muhtemelen Başbakan Hito'nun Kürt kökenli olmasından ötürü Halepli Zeki Mustafa Türkmen de buna ilâveten başbakan yardımcısı olarak görevlendirilmiştir (Cevizci, 2014: 91).

Teymiye (Gımam'da), Kâtib el-Mustafa (Çömeren'de, Muhammed Abdullah komutasında), el-Fırsân-ı Tevhid / Birleşik Süvariler (İsapınar'da, Ahmet Reşit komutasında), Sukûr-ul-Turkman / Türkmen Şahinleri (Nisibin'de, İbrahim Karabacak komutasında) Şüheda el-Cebel'üt-Türkmen / Türkmen Dağı Şehitleri (Kızıldağ ve Kelez'de) grupları vardır (ORSAM, 2013a: 14-15; Orhan, 2013: 102; Demirci, 2016a: 273-274; Bakır ve Pekin, 2019b: 106-107). Bunlardan başka bu yapının dışında (Cebel-i İslam, Hizbullah el-Galibu) yada zamanın akışı içerisinde (Sultan Abdülhamid Han, 1071 Akıncılar, Murabitûn/Gönüllüler, Liva el-Nasır, Cephe el-İslamiyye) veyahut grupların birleşmesi suretiyle (Birinci Fetih Tümeni, İkinci Fetih/Sahil Tümeni²³³) Lazkiye ilindeki çatışmalara katılanlar da mevcuttur. Halep'te bulunan Fatih Sultan Mehmet (Merkez, Azaz), Zahir Baybars (Cerablus), Şehit Ali Yılmaz (Bâb-ı Limon), Buhari (Münbiç), Alparslan (Azaz, Cerablus) İmadettin Zengi (Münbiç),²³⁴ gibi grupların tamamı Ali Beşir'in koordinasyonundadır. Bunların haricinde Fatihlerin Torunları / Ahfad-u Fatihîn (Merkez, Bâb-ı Limon, Kerpiçli ve Başlıhöyük'te; İbrahim Ahmet komutasında), Yıldırım Beyazıt (Halep kırsalında ve Halit Göktürkmen komutasında), Sultan Abdülhamit (Halep Merkez ve kırsalı) Türkmen Ashâb'ul-Yemîn / Yemin Ashabı (Cerablus), Nureddin Şehit (el-Bap), Türkmen Muntasır Billah (Merkez'de Firas Paşa komutasında), Hamza (el-Bap), Sultan Melikşah (Cerablus, Çobanbey) gibi gruplar bulunmaktadır (ORSAM, 2013a: 14-16; Taştekin, 2015: A; Bakır ve Pekin, 2019b: 106-107).

Ayrıca İdlip'te Türkmenlerden müteşekkil Ricâlullah'ül-Ahrar / Allah'ın Özgür Adamları (Hafsar, H.Selahaddin), Hananu Kalkanı (Cisr-i Şugur), Bağımsız / Özgür Türkmenler (H.Selahaddin); Şam'da Golan Türkmenlerinin oluşturduğu İmam Zahabi / Türkmen Şehitleri (Halit Bereket komutasında) ve Amr Şubat; Rakka'da Enver'ül-Hakk / Hakkın Nuru Birliği (Tel Abyad ve Resulayn'da, Şeyh Abdullah Dede komutasında) vardır. Humus'taysa el-Faruk Tugayı içinde Fatih Sultan Mehmet, Humus Türkmenleri ve Alparslan gibi Türkmen ağırlıklı birimler bulunmakta; bunun haricinde Sünnî Araplarla ortak Humus Kalkanı (Dıra Humus), Rahman Şehitleri (Şüheda er-Rahman), Hak Şehitleri (Şüheda el-Hak), Zare'nin Özgür Askerleri (Cunûd'ul-Ahrar'uz-Zara) gibi gruplar mevcut. Hama ve Tartus'ta da durum ortak olup yalnızca Zok Türkmen (el-Mitras) Köyünde müstakil bir birlik sözkonusudur (Demirci, 2016a: 275-276; ORSAM, 2013a: 17-18; Bakır ve Pekin, 2019b: 106). Haricen kuzeyde YPG liderliğinde oluşturulan Suriye Demokratik Güçleri bileşenleri arasında bile Selçuklu ve Yavuz Sultan Selim adlarıyla Devrimciler Ordusu'na (Ceyş'üs-

²³³ Aslında l'ncisi Halep tarafındakileri, İl'si de Lazkiye tarafındakileri kapsamaktadır (Erendor, 2016: 296).

²³⁴ Münbiç'teki bu iki grup sonradan Süleyman Şah / Sultan Süleyman Şah adıyla birleştirilmiş ve Cerablus'ta da faaliyet göstermiştir (Orhan, 2013: 103, Xudosi, 2019: M).

Süvar) bağlı Türkmen birlikleri vardır. Bir de sonraları sosyal medya üzerinden örgütlenen Diriliş Osmanlı (Lazkiye) gibi popülerize örnekler ve Sultan Murat Tümeni / Liva'us-Sultan Murad gibi hususi internet sayfası olanlar bulunmaktadır (Taştekin, 2015:A; Xudosi, 2019:M). Halep'te kurulan 9.000 kişilik bu Tümen hem ilklerden (2013), hem çatı birlik olarak düşünülenlerden (2015) hem de Türk Ordusu'nun el-Bap, Afrin, İdlip gibi operasyonlarına eşlik edenlerden (2016-18) ve hatta Türkiye'nin emrinde milis gücü olarak Libya'ya gitmeye gönüllü olanlardan biridir (<http://sultanmurattumeni.com>, 2014; Demirci, 2016a: 272, Soylu ve al-Aswad, 2019: LCr).

Bu mücadele sırasında yüzbinlerce Suriyeli ile beraber ülkemize sığınanlar da dahil olmak üzere tüm Suriye Türkmenlerini kapsamı için 2013 ve 2014'te Ankara'da gerçekleştirilen kongrelerle 350 delegeyle toplanan, 42 kişilik Yasama Meclisi ve 13 kişilik Yürütme Kurulu olan Suriye Türkmen Meclisi (STM) oluşturulmuştur. Yasama organında Halep Türkmenlerine 10, Lazkiye Türkmenlerine 7, Hama-Humus-Tartus Türkmenlerine 6, Golan-Şam Türkmenlerine 3, Rakka Türkmenlerine 2 kişilik kontenjan ayrılmış ve kalan 14 kişilik kontenjan da Suriye Türkmen Kitleleri 7, Türkmen Millî Hareket Partisi 7 şeklinde iki siyasî organizasyona eşit paylaştırılmıştır (Mustafa, 2015: 5-6; Demirci, 2016a: 270-271). Başkanlığını sırasıyla Samir Hafız (Bayır-Bucaklı), General Fayez Amro (Humuslu), Abdurrahman Mustafa (Halepli), Zeki Mustafa Türkmen (Menbiçli), Dr.Emin Bozoğlan (Bayır-Bucaklı), Dr.Muhammed Vecih Cuma (Halepli) gibi isimlerin yaptığı STM etkin bir Türkmen çatı kuruluşu olarak günümüze değin varlığını sürdürmüştür. Keza günümüze dek gelen ve Suriyeli muhaliflerin en etkin kuruluşu olan Suriye Devrimci Muhalefet Güçleri Ulusal Koalisyonu'na Türkmenlerden Halid Hoca-oğlu²³⁵ (2015-2016) ve Abdurrahman Mustafa (2018-2019) birer dönem başkanlık yapmışlardır. Abdurrahman Mustafa, SDMK görevinden sonra bu yapıyla paralel Suriye Geçici Hükümeti'nin de başkanlığını²³⁶ yapmıştır (Cevizci, 2014: 92; Bakır ve Pekin, 2019b: 105, 107).

Başbakan Abdurrahman Mustafa'ya göre İç savaş'ın başladığı 2011 ortalarından itibaren ilk 3 yıl içerisinde yaklaşık 1 milyon Türkmen yerinden olmuş, bunun 500 bini başta Türkiye olmak üzere komşu ülkelere sığınmış ve bu hengâmede 20 bine yakın da şehit

²³⁵ Hafız Esad zamanında önce ebeveynleri ve daha 15 yaşındayken kendi de tutuklanan Halit Alptekin Hocaoglu, sonradan Türkiye'de siyasal ve tıp okudu. Halen Türkiye'de doktorluk yapmaktadır (www.timeturk.com/tr, 2015).

²³⁶ Haziran 2019'dan bugüne başkanlık görevindedir. Onun zamanında (Ekim 2019) Fırat Kalkanı harekât bölgesi, Zeytin Dalı harekât bölgesi ve İdlip'teki unsurlar Millî Ordu / Ceyş'ül-Vatanî isminde birleştirilerek Geçici Hükümet'e bağlanmıştır (Kako, 2019: A; Ayaydın, 2019: AA).

vermişlerdir.²³⁷ Sadece 2 sene içerisinde Rejim güçleri ve destekçileri tarafından Türkmenlere yönelik katliamlar şöyle tespit edilmiştir: Humus kırsalındaki Houla'da 30'u çocuk 92 sivilin katli (25 Haziran 2012), Humus kırsalındaki Telkalah'ta 8'i kadın 11 sivilin Rejim askerlerince kurşuna dizilmesi (31 Mart 2013), Şam kırsalındaki Cedidet'ül-Fadıl'da 566 sivilin²³⁸ 6 gün boyunca Şebbihalar (rejim milisleri) ve Rejim güçlerince vahşice katli (16-21 Nisan 2013), Tartus Banyas'a bağlı Mitras'ta 34'ü çocuk, 40'ı kadın 145 sivilin yine Şebbihalarca katli (5 Ekim 2013), Humus'un Zare Kasabasında çoğu çocuk, kadın ve yaşlı 150 sivilin Rejim ve Hizbullah güçlerince katli (9 Mart 2014), Halep'in Hüllük/Höllük Mahallesi Rejim tarafından yapılan hava saldırısında 55 Türkmenin ölümü, 170'den fazlasının yaralanması (1 Mayıs 2014). Meşhur Türkmen Mahallesi Hüllük haricinde Halep'in Bostanpaşa, Humus'un Bab Amro, Lazkiye'nin Cemmell ve Şam'ın Hacer'ül-Esved ile el-Tadamun gibi mahalleler de yerle bir edilerek buradaki Türkmenler göçe zorlanmıştır (Mustafa, 2014: 79-80).

Şam'da düzenlenen bir kimyasal silah saldırısında 426'sı çocuk 1.429 kişinin ölmesi üzerine ABD 2014 yılında hem Rusya ile birlikte Suriye Hükümeti'nin silah depolarını yok etmek için anlaşmış hem de Şam rejimi ile muhalifleri ilk kez bir masaya oturarak kısa süreli bir ateşkes sağlayarak Humus'a insanî yardım gönderilmesini sağlamıştır. Aynı yılın Haziran ayında yapılan cumhurbaşkanlığı seçimlerini kazanan Beşşar Esad'ın sükûnu sağlama adına yaptığı genel af hamlesi Irak'taki köktendici/fundamentalist terör örgütlerinin Suriye'ye geçiş yapmasıyla boşa çıkmıştır (Küngerü, 2014: 92-93; Koşar, 2017: 53-55). Türkmenlerin de eklenmiş olduğu Özgür Suriye Ordusu, 30 bin ilâ 50 bin arasında ve bazen de 70-80 bine çıkan bir kuvvete sahip bileşeni bol bir askerî çatı idi. Türkiye dahil Batı ülkelerince desteklenen Arap, Türkmen, Kürt ve sair unsurların milliyet ve din temelli silahlı birliklerinin koalisyonundan oluşan ÖSO beklentileri tam olarak karşılayamamıştı. Fakat Batı istihbaratlarının yarattığı ve Ortadoğu'nun ortasında 'halifelik' ilân eden Ebu Bekir el-Bağdadî'nin yönlendirmesiyle 2014'ün ikinci yarısında Suriye'de de eyleme geçen Irak ve Şam İslam Devleti²³⁹ isimli terör konsorsiyumunun (çokuluslu çıkar birliği)²⁴⁰ yanında ÖSO

²³⁷ Bunun 10.000 civarındakisinin Hama-Humus Bölgesi Türkmenlerinden olduğu kabul edilmektedir (Erendor, 2016: 274).

²³⁸ Çoğu kadın ve çocuk olmak üzere ölenlerden 483'ün kesilerek ve yakılarak öldürüldüğü, 600'den fazla kişinin yaralandığı ve yüzlerce kişinin de tutuklandığı belirtilmiştir (www.aljazeera.net/news/arabic, 2013).

²³⁹ İngilizcede; The Islamic State of Iraq and al-Sham (ISIS) veyahut The Islamic State of Iraq and Levant (ISIL). Arapçada ise ed-Devlet'il-İslâmiye fî'l-İrak ve's-Şâm / الدولة الإسلامية في العراق والشام. Baş harfler D (dal), E (elif), A (ayın) ve Ş (şin) olduğu için sonraları DEAŞ kısaltması da kullanılmıştır.

²⁴⁰ Bu meyanda daha detaylı bilgi için bkz.: Ulutaş, U. (20 Şubat 2015). Çok Uluslu Terör Konsorsiyumu IŞİD. SETA (Siyaset Ekonomi ve Toplum Araştırmaları), [Erişim: 6 Mayıs 2020, <https://www.setav.org/>]

‘ılımlı’ olarak kaldı (Demirci, 2016b:201-203; Polat, 2016: 216). Irak tarafındaki Musul, Telafer ve Sincar’ı; Şiî Arap-Türkmen, Ezidî-Kürt, önüne çıkan insanları görölmemiş bir vahşetle amma velâkin video kaydına alıp dünyaya da reklam ederek ele geçiren IŞİD, Suriye tarafında da aynı yöntemlerle Deyr-i Zor, Rakka ve Halep ile Türkiye sınırına kadar kuzeyini alarak adeta Dicle – Fırat arasında fiilî/defacto devlet haline geldi. Kafkasya ile Ortaasya’daki cihatçı/mücahit sektörünün Ortadoğu’ya yönlenmesi ve sosyal medyadaki vahşet görüntülerinin Avrupa, Türkiye ve Kuzey Afrika’daki kimi insanları cezbetmesi neticesi Suriye ve Irak adeta yabancı militan yuvası (hornet’s nest)²⁴¹ görünümünü kazandı (Bakır ve Pekin, 2018: 84-85; Çelikkol, 2015: 140; Polat, 2016: 220). Bu da Amerika Birleşik Devletleri’nin bazı aktörler lehine bölgeye müdahalesini getirdi. ABD’nin 2014 sonlarında başta örgüt merkezi Rakka olmak üzere IŞİD hedeflerini vurması, hem ÖSO’nun kara ve Suriye rejiminin hava desteği hem de Türkiye’nin Kuzey Irak peşmergesine koridor açmasıyla birlikte PYD/YPG’liler 2015 başında IŞİD’i Kobani’den (Ayn’el-Arap) atabildiler. Bu ilginç konsensüsün/uzlaşımın ardından Suriye Demokratik Güçleri (SDG) adıyla bir askerî koalisyon (Ekim) ve Suriye Demokratik Konseyi (SDK)²⁴² adıyla siyasî koalisyon (Aralık), en sonunda (Mart 2016) da 5 kantonlu (özyönetim) Kuzey Suriye Demokratik Federasyonu²⁴³ kuruldu (Koşar, 2017: 56, 60, Schott, 2017: 16; Sökmen, 2016: 248-249).

Değişen şartlar ve Ukrayna’ya ait Kırım Yarımadası’nı ilhak eden (2014) Rusya Federasyonu’na Avrupa ve Amerika’nın ekonomik yaptırımlar dışında fazlaca bir tepki göstermemesi Rusya lideri Putin’i Suriye krizi konusunda da harekete geçirdi. Baas sosyalizmi ile Sovyet sosyalizminin Soğuk Savaş ittifakı, Suriye ile Rusya arasındaki ilişkileri hep sıcak tutmuş, ABD’nin ‘tek kutup’ olarak kalmasından sonra da belli bir seviyede kalmasını sağlamıştı. Tartus Deniz Üssü’nden 44 yıl sonra Suriye, iç savaş münasebetiyle Ruslara bu kez Lazkiye’deki Hmeymim Havalimanı’nı tahsis etti ve Rus uçakları 2015 Eylülünden itibaren rejim karşıtı gruplara karşı hava desteği sağlamaya başladı. Dahası; Sovyet/Rus yapımı 5.000 tank, 500’den fazla uçak, 41 gemi, S-300 hava savunma sistemi ve çeşitli/menzilli füzeler, ordusunun envanterinde % 90’a ulaşan Suriye’yi askerî anlamda Rusya’ya bağımlı hale getirmiş, binlerce Suriyeli subay Rus askerî akademilerinde eğitim görmüş ve buna karşın 2 binden fazla Rus da askerî danışman olarak Suriye Ordusunda görev

²⁴¹ Yaban arısı kovani anlamında bir tabir; eski Amerikan ajanı Edward Snowden’in (Edvirt Snovdın) IŞİD’in kuruluşuyla ilgili sızdırdığı belgelerle ünlendi. Bu konuda bir değerlendirme için bkz.: Oleson, P. C. (2015). Assessing Edward Snowden: Whistleblower, Traitor, or Spy? *The Intelligencer*, 21(2), 15-20.

²⁴² Kürtçesi; Konseya Demokratîk a Sûriyê ve Arapçası; Meclis-i Sûriyâ el-Demokrâtiye / سوريا الديمقراطية / سوجل

²⁴³ Veya Suriye Kürdistanı Demokratik Federasyonu; Türk Ordusu askerî harekâtlarla sonradan 2,5 kantonu kontrolü altına almıştır.

almıştır. Rusya'nın geleneksel politikasındaki 'sıcak denizler'den Doğu Akdeniz'e iyice yerleşmesi ve 26 milyar doları aşan askerî yatırımlara girişmesi Suriye'de dengeleri yine değiştirdi, daha doğrusu Esad lehine dengeledi (Aydın, 2017: 121-122; TENVA, 2018: 35-36). Aynı şekilde stratejisini Şii jeopolitiği üzerine kuran İran da Irak Merkezî Hükümeti üzerindeki nüfuzuna benzer bir şekilde 8 yıllık İran - Irak Harbi'yle başlayan yakınlaşmayı Lübnan'daki Hizbullah'ı ta baştan Suriye'de muhaliflere karşı aktif çatışmaya katarak arttırmış²⁴⁴ ve 2015-16 Halep harekâtlarında olduğu gibi İran Devrim Muhafızları Ordusu Komutanı Kasım Süleymanî'nin²⁴⁵ doğrudan görev almasıyla da zirveye taşımıştır. Bundan başka İran, resmî milis teşkilatı olan Besiç ve Fatımiyyun, Zeynebiyyun, Ebu'l-Fazıl Abbas gibi gönüllü milis birlikleriyle de devrede/sahada olmuştur (Aydın, 2017: 122-124; Erendor, 2016: 362; TENVA, 2018: 36-37).

Bütün bu olanlara karşın Türkiye de farklı stratejiler takip etmiştir. Türkiye; Amerika Birleşik Devletleri ile ortak yürütülen 'Eğit-Donat' Projesi gereğince toplam 5 bin ÖSO militanının özel eğitilerek donatılması, (2014-15),²⁴⁶ önce Suriye ve sonra Rus uçağının düşürülmesiyle ciddi siyasî gerilimler yaşanması, Türkiye'ye 40 km. mesafede olan ve Fırat'ın koynunda bulunan Karakozak Köyündeki Süleyman Şah Türbesi'nin terör tehdidinden dolayı boşaltılarak²⁴⁷ Şah-Fırat Operasyonu'yla Türkiye sınırının dibindeki Eşme Köyü'ne taşınması (Şubat 2015) gibi süreçlerden geçmiştir (Aydın, 2017: 178; Koşar, 2017: 77-78 ve 81-86; Bakır ve Pekin, 2019b: 107). Yine bu dönemde İdlip'in el-Nusra ve Ecnâd-ı Kavkaz (Kafkas Orduları)²⁴⁸ ağırlıklı Fetih Ordusu'nun eline geçmesi (Mart 2015); IŞİD mensubu intihar eylemcilerinin Şanlıurfa'nın Suroç İlçesinde ve başkent Ankara'da toplam 143 kişinin ölümüne, 772 kişinin de yaralanmasına sebep olan Türkiye içi hareketlenmesi

²⁴⁴ Suriye'de 4-5 bin savaşçısı bulunan Hizbullah'ın haricinde İran Devrim Muhafızları Ordusu Kudüs Gücü'ne bağlı 2-3 bin ve çoğunluğu Iraklılardan oluşan 3 ilâ 5 bin civarında Şii savaşçıyla birlikte İran'ın toplam 10-12 bin kişiyle sahada olduğu görülmektedir (Aydın, 2017: 185).

²⁴⁵ Ocak 2020 başında bir ABD suikastiyle öldürüldü.

²⁴⁶ Bu çerçevede Türkmen birlikleri, Sultan Murat Tugayı ve Selçuklu Tugayı adlarında iki büyük yapı halinde yeniden yapılandırılmıştı. Diğer Özgür Suriye Ordusu grupları ve bunlardan biri olan Şam Cephesi'nin (Cebhet'üş-Şâmiye) içerisinde mücadele veren Türkmenler de kapsam içine alınmıştı (Dağ, 2015: 107).

²⁴⁷ Ankara Antlaşması'na (1921) bir Misak-ı Millî notu gibi düşülen yaklaşık 9 dönümlük (8.797 m²) Süleyman Şah atamezarı ve bir manga askerle Türk bayrağı dalgalandırılan Saygı Karakolu; 100 km. ötede, Rakka hizasında Tabka Barajı'nı yapan Suriye'nin talebiyle ve Türkiye'nin de rızasıyla 60 km. kuzeyde, Menbiç yakınındaki Karakozak Köyü'ne taşınmıştı (Aralık 1973). Suriye 2000 Martında bu kez Teşrin Barajı'nın yapımı nedeniyle tekrar taşınmasını talep ettiyse de Türkiye ya eski yeri ve sular altında kalmayan Caber Kalesi'ne iade edilmesi ya da tahkimatla korunması seçeneklerinde ısrar etmiştir. Uzun görüşmelerden sonra Ekim 2003'te Türbe'nin olduğu yerde tahkim edilmesi karara bağlanmıştır (Yazgan, 2007: 96-102). Bu defa Türkiye, Suriye'nin yapamadığını basit bir gerekçeyle kendisi yapmış ve Türbe'yi hududa 200 metrelik mesafeye çekmiştir.

²⁴⁸ İkinci Rus – Çeçen Savaşı'ndan sonra bölgeye gelen Çeçenlerin oluşturduğu ve Türkmen Dağı çarpışmalarına da katılan birlik (www.chechensinsyria.com, 2015; www.trackingterrorism.org, 2020).

(Temmuz, Ekim 2015);²⁴⁹ İdlip'in kaybını Lazkiye için de tehdit sayan Suriye rejiminin Rusya'nın hava desteğiyle Bayır-Bucak'taki birliklerin merkezi Türkmen Dağı'nı bombalaması ve Kasım'da bu bölgede düşürülen Rus uçağından sonra Aralık-Ocak aylarında taarruzu arttırarak Şubat 2016'da büyük bölümünü ele geçirmesi, bu sırada Rusya'nın Suriye hava sahasını Türk uçaklarına kapatması Türkiye'yi politika değişikliğine itmiştir (Erendor, 2016: 366-371; Varol, 2016: 31-33; BKMA, 2015). Türkiye bir yandan 2009 Oslo Görüşmeleri ile başlatılan Çözüm Süreci'ne son vererek ülke içinde PKK'ya karşı Hendek Operasyonlarını başlatmış (Ağustos 2015), bir yandan da Kuzey Irak'tan başlayıp Kuzey Suriye üzerinden Akdeniz'e uzanan bir 'Kürt Koridoru' fikrine karşı evvelce Kobani kuşatması gibi vakalarda dolaylı destek verilen YPG/SDG birliklerini artık düşman unsur olarak tanımlamıştır. Öte yandan Türkiye'nin bu Koridora karşı 'Tampon Bölge' önerisi ABD, Rusya Federasyonu ve Suudî Arabistan'la 4'lü müzakere edilmiş ve bölgede Amerika'dan daha çok inisiyatif sahibi olan Rusya'yla anlaşarak Şubat ayındaki Cenevre Görüşmelerinde kısa süreli de olsa BM onaylı bir ateşkes sağlanabilmiştir (Erendor, 2016: 363-366; Koşar, 2017: 87-98; TENVA, 2018: 88).

Türkiye, Suriye Rejimi'yle işbirliği halinde 2016 baharında Halep'in kuzeyinde Tel Rıfat'ı alarak Azaz'a doğru ilerleyen Suriye Demokratik Güçleri'ni uzun menzilli top (Fırtına obüsleri) atışlarıyla durdurmuş, IŞİD'in elindeki Rakka'ya yönelik taarruzda başarılı olamayan SDG'nin bu defa Amerikan hava gücünün yardımıyla Haziran-Temmuz aylarında Münbiç'i ele geçirmesi üzerine de Ağustos 2016'da başlattığı Fırat Kalkanı Harekâtı ile Azaz - el-Bap - Çobanbey - Cerablus bölgesini YPG/SDG ve IŞİD güçlerinden temizleyerek 90 km. uzunluğunda ve 40 km. derinliğinde bir Güvenli Bölge oluşturmuştur (SETA, 2017: 13-32). Harekât öncesinde IŞİD tarafından Kilis'e 62 kez atılan Katyuşa²⁵⁰ roketleriyle 21 Türk vatandaşı hayatını kaybetmiş, 125 vatandaş da yaralanmıştı; ÖSO askerleriyle birlikte gerçekleştirilen harekât sırasında TSK'dan 71 şehit ve 386 gazi, ÖSO'dan da 614 kayıp²⁵¹ söz konusu olmuştur. Buna mukabil 2.647 IŞİD'li terörist öldürülmüş ve 413 terörist canlı olarak ele geçirilmiş; aynı şekilde YPG'den de 425 terörist öldürülmüş ve 37 terörist canlı yakalanmıştır. Böylelikle terörden arındırılan 2 bin km²'lik alandaki 243 yerleşim yerine Türkiye'deki geçici sığınmacılardan 30 bini geri dönmüştür. Bunların önemli bir kısmının da

²⁴⁹ Bu eylemler için 2016 senesi tepe noktasını oluşturmuştur. Ankara Kızılay'daki Güvenpark'tan İstanbul Atatürk Havalimanı'nda yolcu terminaline veya Gaziantep Şahinbey'deki bir düğüne kadar yapılan saldırılarda toplam 310 vatandaşımız ölmüş ve 1.260'dan fazla vatandaşımız da yaralanmıştır (<https://tr.wikipedia.org>, 2020).

²⁵⁰ Rus yapımı çoknamlulu roketatar

²⁵¹ Bu kayıpların önemli miktarını Türkmenler oluşturmaktadır. Bunlar arasında Sultan Murat Tümeni Komutanı Cerabluslu Ali Salih de bulunmaktadır (<https://yenicaggazetesi.com.tr>, 2016).

Türkmen olduğu dile getirilmektedir (Erendor, 2016: 399; <https://trthaber.com>, 2017; Kar, 2018: A).

Suriye İç savaşı birçok yönden Lübnan'a da etki yapmıştır. Siyasî ve içtimaî açıdan Esad yanlıları ile Esad karşıtları olarak ikiye bölünen ülkede ilk çatışmalar 2011 ortalarından itibaren Nusayrî milislerle Selefi gruplar arasında Trablus'ta yaşandı. 2012'de Özgür Suriye Ordusu tarafından Halep'te Lübnanlı Şii hacıların kaçırılmasına karşılık bu kez Beyrut'taki Şii gruplar tarafından içinde bir Türk'ün de bulunduğu 20 Sünnî kaçırıldı. 2012 yaz aylarında artan çatışmalar 2013 başlarında Sayda ve Bekaa'ya yayıldı. Lübnan'ın doğu sınırındaki Kuseyr ile Arsal, 2013 ve 2014'te el-Nusra Cephesi (İŞİD destekli) ile Hizbullah ve sonradan devreye giren Lübnan Ordusu arasında el değiştirdi. Beyrut ve Trablus'taki karşılıklı bombalı eylemlerden sonra 2015'te Hizbullah İŞİD ve uzantılarına savaş ilânında bulunmuştur (Atlıoğlu, 2016: 329-332; Özdemirci, 2016: 89). Aralık 2014'te Trablus'da el-Nusra ile İŞİD'in esir aldığı 27 Lübnan askerinden 16'sı Aralık 2015'te Lübnan'ın 13 Selefi mahkûmu salması karşılığında ancak bırakılmıştı. Bombalı saldırılarda onlarca insanın hayatını kaybettiği bu yıllar aynı zamanda Lübnan'da siyasî boykot nedeniyle cumhurbaşkanı seçilemediği yıllardır. Başbakan Temam Selam'ın 2 yıllık vekâlet döneminden sonra 2016 yılında Mişel Aun'un cumhurbaşkanlığı ve Saad Hariri'nin başbakanlığı üzerinde uzlaşılarak çözüldü (Özdemirci, 2016: 86-90; Tinas, 2017: 9-11). 2017 yılı ortalarına dek Nusra, İŞİD ve Tahrir'üş-Şam gibi unsurlarla hem çatışan hem de müzakere eden Hizbullah ile Lübnan Ordusu, Temmuz-Ağustos aylarında Suriye Ordusu'nun da dahil olmasıyla birlikte Lübnan-Suriye sınırındaki Kalamun Dağları'nın Batı taraflarını cihatçı militanlardan temizleyerek iç savaşın Lübnan kısmını sonlandırdı. 6 yıllık bu çatışma sürecinde 350'si sivil ve - net rakamlar olmasa da - 500'den fazlası cihatçılardan, 100'den fazlası da Hizbullah ile Lübnan Ordusundan olmak üzere 1.000 civarında insan ölmüştür, yaklaşık 3.000 insan da yaralanmıştır (Al-Nofal ve Adely, 2017: SD; <https://military.wikia.org>, 2014).

Suriye'den sığınan iç savaş kıvılcımı söndürülse de Lübnan, Türkiye'den sonra en çok sığınan 2'nci ülke konumundadır. 2014 yılı BM Mülteciler Yüksek Komiserliği'ne göre 350 bini Bekaa Vadisinde olmak üzere toplam 1.017.433 Suriyeli Lübnan'a dağılmış durumdadır. 2016 yılında bu rakam 1,1 milyona çıkmıştır; aynı yıl itibariyle 450.000 Filistinlinin de mülteci kamplarında yaşadığını gözönüne alırsak o tarihteki 4.546.000'lik Lübnan nüfusunun 3/1'i (% 34) mülteci konumundadır (Özdemirci, 2016: 93-96). Her ne kadar Lübnanlı yetkililer kayıtdışı olanlarla birlikte Suriyelilerin sayısının 1,5 milyona ulaştığını söyleseler de yine BMMYK/UNHCR verilerine göre 2018'de 974.629, Şubat 2020

verilerine göre de 910.256 olarak gözükmektedir.²⁵² Aynı ay itibariyle Suriye'ye komşu devletlerden Türkiye'de 3.643.700, Ürdün'de 656.213, Irak'ta 247.440 ve Mısır'da 130.074 kayıtlı sığınmacı bulunmaktadır (Özdemirci, 2016: 93; UNHCR, 2020: D2; <https://tr.euronews.com>, 2020). Mülteci/sığınmacı almasına karşın dışarıya göç veren Lübnan'ın kırılgan eko-politik yapısı milyonlarca dolarlık yeni yüklerle sarsılmış, iş dünyasından gelen biri olarak Başbakan Hariri bu problemlere çare üretememiş, üstelik 2017 Kasımında Suudî veliaht prensi Muhammed bin Selman tarafından rehin alınıp tehditle istifa etmesi her ne kadar kendi devletince kabul edilmediyse de onu 'topal ördek'²⁵³ pozisyonuna düşürmüştür. 2019 Ekiminde Lübnan halkının ekonomik şartları protesto eylemleri üzerine kendi isteğiyle istifa etti ama sonra pişman olup dönmek istedi. En nihayet Ocak 2020'de Hasan Diyab'ın başbakanlığa atanmasıyla siyasî belirsizlik sona erdi (Atlıoğlu, 2017: 4-7; Özdemirci Cinal, 2020: 3-9). Fakat ekonomik istikrar ve âsaiyet noktasında belirsizlik devam etmekte olup % 60'a % 40 dengesine gelen Müslüman – Hristiyan nüfusu ile % 27'şer oranındaki en büyük iki dinî grup (Şiîler & Sünnîler) üzerindeki İran ve Suudî Arabistan nüfuzunun yeni sorunlara gebe olduğunun da gözden kaçırılmaması gerekmektedir.

Keza Osmanlı'nın güçsüz zamanlarından bugünlere 1,5 asırlık Lübnan huzursuzluğu gibi İngiliz Manda Döneminden beri gelen 1 asırlık bir Filistin sorunu var ve bu sorun gitgide mülteciler yada sığınmacılar problemine benzer bir şekilde Filistinliler sorunu olmaya doğru gitmektedir. Zira artık yalnızca anı bakımından kendi toprakları sayılabilecek bir coğrafyada, başkalarını yiyerek büyüyen bir teknolojik oyun canavarına (İsrail) karşı bir yandan öz yurdundaki mülteci kamplarında yaşam mücadelesi vermek bir yandan da HAMAS & el-Fetih yarığına rağmen direnç üretmek durumundadırlar. Aslında gitgide Filistin'in topal ördeği konumuna ilerleyen Filistin Yönetimi başkanı Mahmud Abbas, BM Genel Kurulu'nun 2012 yılında 'üye olmayan gözlemci devlet' statüsünü vermesini "egemen Filistin Devletinin fiilen tanınması" şeklinde yorumlayarak dünya ülkelerinin Filistin Devleti'ni tanıması yönünde bir hayli uğraş vermiştir.²⁵⁴ Fakat İsrail'in 2014 Temmuzunda Filistin direnişinin askerî alt yapısını bitirmek ve HAMAS'a ait mühimmat depoları ile siyasî liderleri vurmak amacıyla Gazze'de başlattığı Koruyucu Hat Operasyonu karşısında bir şey yapamamıştır/yapmamıştır (Turan, 2018: 65; Sariaslan, 2019: 25). El-Fetih & HAMAS anlaşması uyarınca 2014 sonunda

²⁵² Filistinli mülteci nüfusunun da 475.075 olduğu düşünülürse toplam 6.825.445'lik ülke nüfusunun (2020 sonu tahmini) % 20'sine denk düşmüş vaziyettir (UNWRA, 2020: L3).

²⁵³ Etkisizleşmek/yetkisizleşmek, verimsiz ve akılcı olmayan ama çıkar çevrelerini rahatsız etmeyen politika izlemek; İngilizcesiyle 'lame duck' (Bezci, 2005: 86).

²⁵⁴ Nitekim hâlihazırda Birleşmiş Milletler'e üye 193 ülkeden Türkiye dahil 138'i Filistin Devleti'ni tanımıştır (<http://www.mfa.gov.tr/>, 2012).

yapılacak genel seçimleri süresiz erteleme kararı alan Abbas, ancak 2017 yılında ABD Başkanı Donald Trump'ın (Danılt Tramp) Balfour Deklarasyonu'nun 100. Yıldönümünde Kudüs'ü İsrail'in başkenti olarak tanıdıklarını açıklaması üzerine HAMAS'la ortak tavır takınarak Ulusal Uzlaş Hükümeti kararı almıştır. Ki bunda BM Genel Kurulu'nda "İsrail'in İşgal Altındaki Doğu Kudüs ve Filistin Topraklarındaki Faaliyetleri" başlıklı bir karar aldirarak süreçte aktif rol oynayan Türkiye'nin de etkisi bulunmaktadır (Turan, 2018: 65-67; Sariaslan, 2019: 26-27). İki parçalı Filistin devletinin batı parçası olan Gazze'de 2017 Yerel Seçimlerinde el-Fetih'in HAMAS karşısında hezimet yaşamasından sonra 2 yıl seçim kararı almayan Abbas, 2019 sonlarında yapılacak seçimleri de henüz daha gerçekleştirmiş değildir. Bu arada Amerika'nın hem 2018'de Doğu Kudüs'te İsrail'in yeni yerleşimciler için yapacağı 3.000 konutu onaylamasına hem de büyükelçiliğini 2018-19'da Kudüs'e taşımasına ses çıkarmayan/çıkaramayan Mahmud Abbas, kendisi ve oğullarıyla ilgili yolsuzluk iddialarına²⁵⁵ rağmen 85 yaşında²⁵⁶ halen görevini sürdürmektedir (CEC, 2017: B3; Turan, 2018: 67; Sariaslan, 2019: 24-25).

Bu hengâmede Filistinlilerin onyıllardır süregelen 5 parça halindeki sığıntı yaşamı her geçen gün daha kötüye gitmekteydi. 2017 yılı itibariyle 2.881.687'u Doğu Filistin (Batı Şeria) ve 1.899.291'i Doğu Filistin'de (Gazze Şeridi) olmak üzere 4.780.978 olarak tespit edilen Filistin nüfusu 2020 itibariyle 5.097.000 toplamına ulaşmıştır. Bu nüfusun 3.121 bini doğu kısmında, 1.976 bini batı kısmındadır. Doğuda yani Batı Şeria'daki nüfusun 828.328'i toplam 19 kampta mülteci vaziyetindedir; Batıda yani Gazze'deki nüfusun ise 1.386.455'i sadece 8 mülteci kampında yaşamaktadır. Bundan başka 2.206.736 kişi rezerve / yedek devlet sayılabilecek Ürdün'deki 10 kampta, 475.075 kişi Lübnan'daki 12 kampta ve 552.000 kişi de Suriye'deki 9 kampta yaşamaya çalışmaktadır (<https://israelipalestinian.procon.org>, 2010: VIII; PCBS, 2018: 10-11; UNWRA, 2020: J1-3 ve 5). Toplam 8 milyon 330 binlik nüfuslarıyla Filistinliler, İsrail'in 9 milyonuna yakın bir nüfusa sahip olsa da hatta İsrail nüfusu içerisinde % 21'lik (1 milyon 900 bin) bir oran teşkil etseler de diasporadaki (dış ulus) birkaç milyon hariç Ortadoğu'nun 2-3 bin yıl önceki daimî sürgünleri İsrailoğullarını hatırlatmaktadırlar. Kendi ülkelerinde başlarına gelenlerin haricinde sığındıkları Arap ve Müslüman ağırlıklı Ürdün, Lübnan gibi ülkelere başka mülteci oldukları Suriye'de de son iç savaş sırasında hem kayıplar vermişler hem de tekraren mülteci pozisyonuna düşmüşlerdir

²⁵⁵ Ayrıntı için bkz.: Balousha, H. (2013). Report Highlights Corruption In Palestinian Institutions. *Al-Monitor – Pulse*, [Erişim: 9 Mayıs 2020, <https://al-monitor.com/>] ve Dolev D., & Blau, U. (2016). Panama Papers: Leaks Reveal Abbas' Son's \$1m Holding in Company With Ties to Palestinian Authority. *Haaretz - Middle East News*, [Erişim: 9 Mayıs 2020, <https://haaretz.com/>].

²⁵⁶ Lübnan'ın şimdiki Cumhurbaşkanı Mişel Aun gibi 1935 doğumludur.

(Abu Sitta / أ ب و س د تة , 2020: 1-13; Sınmaz, 2019b: 1). Suriye'deki Filistinli mültecilerin % 60'ı en az bir defa yerinden olmuş, 122 bini ise komşu ülkelere²⁵⁷ yada Avrupa ülkelerine göç etmişlerdir. İç savaşın başlangıcından sonraki 8 yıl içinde çatışmalarda, hapishanelerde ve göç yollarında ölen Filistinli sayısı 3.626'dır. 'Küçük Filistin' de denilen Yermük Kampı'nın mevcudu 160 binden önce 30 binlere, IŞİD'in eline geçmesinden (2014) sonra da 18 bine düşmüş; 1.400'den fazla insan da hava saldırıları, keskin nişancılar, işkence veya açlık - tıbbî yetersizlik gibi nedenlerden hayatını kaybetmiştir. Kalanlar da %50'nin üzerindeki işsizlik ve % 90'a varan yoksullukla kader tüketmişlerdir (Sınmaz, 2019b: 3-6). Doğu Akdeniz / Levant coğrafyası adeta değirmen gibi Filistinli öğütmektedir.

10 bin km. uzaktan bu coğrafya için geliştirdiği projesini sahadaki gerçekliğe göre pratize eden ABD, petrol masasına terör konsorsiyumu olarak oturmasına müsaade ettiği IŞİD'in yerini PYD/YPG unsurlarına devretmek için hava kuvvetlerinin desteğinde Rakka ve Deyr-i Zor'a girmelerine, böylelikle Fırat'ın doğusunun tamamında petrol sahalarından kanton/özyönetim oluşturmalarına yol vermiştir (2017). Hatta bunun sınırlarını çizmek için Halep ve Hama'yı isyancı gruplardan temizleyen Rusya ve İran destekli Suriye Ordusunu bile birkaç defa havadan bombalamıştır (Bakır ve Pekin, 2019b: 108; CNN Editorial Research, 2020: FF). Öte yandan Türkiye, Rus büyükelçisi Karlov'un Ankara'da öldürülmesi gibi mühim bir vakaya rağmen Rusya ile başlattığı Astana²⁵⁸ Görüşmelerinden üç devlet garantörlüğünde bir çatışmasızlık mutabakatı çıkarabilmiştir. Birleşmiş Milletler'in Cenevre'deki klasik barış toplantıları devam ederken sahadaki gerçeklikten hareket eden Türkiye, Rusya ve İran'ın 2017 yılı boyunca gerçekleştirdiği 8-9 turluk görüşmelerin sonucunda duyurulan mutabakatlar İç savaşın kontrolü noktasında etkili olmuştur. Humus'un kuzeyi (Rastan, Telbise), Şam'ın güneyi (Dera, Kuneytra) ve kuzeyi (Doğu Guta) ile İdlip'i çatışmasızlık bölgesi haline getiren uzlaşım Türkiye'ye de İdlip çevresinde 12 kontrol noktası kurma hakkı tanımıştır (Kıbaroğlu, 2017: 4-7; Varlık, 2018: 1-4). 2017 Eylülünde bağımsızlık referandumu / halkoylaması yapan Irak Kürdistan Bölgesel Yönetimi Başkanı Barzanî'ye İran'la birlikte gösterilen ortak tepkiyle geri adım attıran Türkiye ek olarak TBMM'deki Irak ve Suriye'ye asker gönderme tezkeresinin kararını uzatmıştır. Kuzey Suriye'de kurduğu federasyon'un kantonlarını 7'ye çıkararak Kuzey ve Doğu Suriye Özerk Yönetimi²⁵⁹ haline

²⁵⁷ Çoğunluğu kadın ve çocuk 29.145'i Lübnan'a (gayriresmi olarak 50 bin) ve 17.719'u Ürdün'e sığınmıştır (Sınmaz, 2019b: 4-5).

²⁵⁸ Kazakistan'ın başkentinde ve Kazakistan Devlet Başkanı Nursultan Nazarbayev'in arabuluculuğunda..

²⁵⁹ Amblesinde Arapça, Kürtçe, Türkçe ve Süryanîce yazı ile 7 kantonu simgeleyen 7 yıldız bulunmaktadır. İngilizce kısaltması NES (The Autonomous Administration of North and East Syria) olarak kullanılsa da terör örgütlerinde 'kod adı' kullanma alışkanlığındaki federasyonun mensuplarınca Rojava yani Batı Kürdistan olarak

getiren SDG/YPG unsurlarının 2017-18’de Hatay, Kilis ve Osmaniye illerine yönelik sızmalar, havan ve roket saldırıları, tank/taciz ateşi gibi durumlara karşın Türk Silahlı Kuvvetleri 2018 Ocağının sonundan Mart sonuna kadar Zeytin Dalı Harekâtı’nı icra etmiştir (SETA, 2018: 11-14). 2 aylık harekâtla birlikte Afrin Kantonunun tamamı ele geçirilerek 2 bin km²’lik alandaki 282 yerleşim yeri özgürleştirilmişti. Yine ağırlığını Türkmen grupların oluşturduğu Özgür Suriye Ordusu’yla ortaklaşa yürütülen operasyon sırasında TSK 66 şehit ve 236 gazi, ÖSO ise 318 kayıp vermiş; buna mukabil 90’ı Rejim askeri olmak üzere toplam 4.500 civarında terörist etkisiz hale getirilmiştir. Fırat Kalkanı ve Zeytin Dalı harekâtlarından sonra ülkesine dönen Suriyeli sayısı da İçişleri Bakanı Süleyman Soylu tarafından 2018 sonu itibarıyla 291.710 olarak açıklanmıştır (SETA, 2018: 18-32; Karadağ ve Gündoğan, 2018: A; <https://www.dw.com/tr>, 2018).

Sonrasında Şam’a yakın Duma şehrine yapılan ve 100 kişinin ölümü, 650 kişinini de yaralanmasıyla sonuçlanan kimyasal saldırının uluslararası yankıları (Nisan 2018); Amerika Birleşik Devletleri Başkanı Trump’ın Suriye’den kısmî çekilme kararı (Aralık 2018) ve Suriye İç savaşı üzerinde etkili iki ülkenin, Türkiye’yle Rusya’nın Soçi Mutabakatları sözkonusu oldu. 2017 sonlarından 2019 sonlarına dek yapılan mutabakatlarda ikili ilişkilerin geliştirilmesi, S-400 hava savunma sistemi, İdlip ve diğer yerlerdeki ateşkesin kontrolü, PKK/YPG unsurlarının Türkiye hudutlarından uzaklaştırılması gibi konular ele alınmıştır (RF, 2018: 2; Çalışkan, 2019: 2-3; Köker, 2019: S). Türkiye’nin özellikle Cumhurbaşkanı Erdoğan’ın ağzından defalarca ifade edilen Güvenli Bölge’nin Suriye sınırı boyunca 30 kilometrelik bir şeritle genişletilmesi ve YPG/SDG unsurlarının bu sınır hattı ile Fırat’ın batısından çıkarılması hususunda ABD’yle yapılan görüşmeler pek mesafe almadı. Ancak Münbiç gibi Suriye Demokratik Güçlerinin elinde olduğu Fırat beldesinde Türk & Amerikan ortak devriyeler gerçekleşti, gerek ordan ve gerekse sınır derinliğinden SDG/YPG tahliyesi hiçbir zaman gerçekleşmedi. Hatta tırlar dolusu²⁶⁰ silah ve mühimmat yardımı devam etmiştir (Bakır ve Pekin, 2019b: 120). Türkiye, Ekim 2019’da icra ettiği ve III. büyük operasyonu olan Barış Pınarı Harekâtı’yla Şam rejimi destekli SDG unsurlarını püskürterek Türkiye-Suriye sınırının orta kısımlarında Tel Abyad ve Resulayn merkezli 2 güvenli alan daha teşkil etmiştir. 7-8 günlük bu başarılı harekâttan 5 gün sonra Rusya Federasyonu’yla yapılan yeni Soçi Mutabakatı uyarınca da Tel Abyad ile Resulayn alanları tek bir Güvenli Bölge haline

nitelendirilmektedir. Doğu Kürdistan yani Rojhilat ise İran’ın Kürdistan Eyaleti civarını tanımlamaktadır (Bakır ve Pekin, 2019b: 111)

²⁶⁰ Cumhurbaşkanı Tayyip Erdoğan Kasım 2019’daki bir konuşmasında bunu “33 bin tır” olarak ifade etmiştir (<https://www.trthaber.com>, 2019).

getirilmiş, YPG unsurlarının Münbiç’le Tel Rıfat’ı boşaltması ve harekât alanının dışındaki sınır hattınca YPG/SDG unsurlarının 30 km. hudut haricine çıkarılması, Tel Abyad & Resulayn Güvenli Bölgesi’nin batısı ve doğusunda sınırın 10 km. derinliğinde Türk-Rus ortak devriyesinin başlatılması kararlaştırılmıştır (Köker, 2019: S; Duran, 2019: SM). ÖSO içerisindeki birliklerden yeni teşkil edilen ve Suriye Geçici Hükümeti Başbakanı Abdurrahman Mustafa öncülüğündeki 18 bin kişilik Suriye Millî Ordusu ile beraber gerçekleştirilen harekât sırasında Türk Silahlı Kuvvetleri 9 şehit, 100 yaralı; SMO 130 kayıp ve 400’ün üzerinde yaralı vermiştir ki bunların da önemli bir kısmı Türkmendir. Bu harekât sırasında sınırın Türkiye tarafındaki vatandaşlarımızdan da 20 kişi hayatını kaybetmiştir. Karşı taraftan ise 700 militan etkisizleştirilmiştir (Alhas ve Aliyev, 2019: T; <https://globalsecurity.org>, 2019).

Öte yandan Rusya ve İran’ın desteğiyle Suriye’nin 3/2’sinde kontrolü sağlayan Rejim güçlerinin İdlip’te başta HTŞ²⁶¹ olmak üzere cihatçı unsurların denetlenmediği ve silahlı eylemlerini devam ettirdikleri gerekçesiyle güney İdlip’teki Han Şeyhun (Ağustos 2019) ve Maarret’ün-Numan (Ocak 2020) gibi önemli yerleşim yerlerini alarak bazı Türk gözlem noktalarının karadan irtibatsız bırakması yeni bir krizi beraberinde getirdi. Fakat Rusya ile Türkiye ilişkileri farklı seyretti²⁶² ve hem ocak ayındaki ateşkes işlemedi hem de şubat başında Suriye Rejim güçleri Taftanaz’daki Türk Gözlem Noktası’nı vurdu (5 şehit, 5 yaralı). Peşinden 27 Şubat’ta Rusya & Suriye işbirliğinde askerî konvoyumuz bombalanarak 36 Mehmetçimizin şehit olmasına ve bir o kadarının da yaralanmasına sebep olundu (SETA Analiz, 2018: 20-22; Orhan, 2020: 53-54; <https://qha.com.tr>, 2020). Buna mukabil aynı gün başlayan bir haftalık Bahar Kalkanı Harekâtı’yla Türkiye, Rejim güçleri ve destekçisi gruplarla (Hizbullah, Zeynebiyyun, Fatımiyyun) savaştı. Suriye rejimine 3.138 asker, 3 uçak, 8 helikopter, 151 tank gibi ağır bir kayıp verdirilmesine rağmen Rusya’nın hava desteğiyle Serakıb ve M5 Karayolunu²⁶³ denetim altına almayı başardılar. Akabinde 5 Mart’ta Rusya’yla Türkiye arasında yapılan Ateşkes Antlaşması ile M4 Karayolunun²⁶⁴ 6 km. güney ve kuzeyinde Türk-Rus ortak devriyesi kararıyla İdlip’teki muhaliflerin alanı biraz daha

²⁶¹ Heyet-i Tahrir’üş-Şam / Şam’ın Kurtuluş Heyeti; el-Nusra’nın yeni versiyonu. 2017’den beri yeni sürümdeler ama liderleri eski: Ebu Muhammed Colanî (Türkçeye Cevlanî olarak da aktarılabilir). 30 bin kadar silahlı militanı olup Türkiye dahil Batılı devletlerce ‘terör örgütü’ olarak kabul edilmektedir. Yörede Türkmenler dahil diğer gruplara üstünlük sağlamıştır (SETA Analiz, 2018: 8-13).

²⁶² Türkiye’nin Rusya’dan aldığı S-400’lerle ilgili süreçte ABD tarafından yaptırım tehdidine uğraması ve ihale aşamasına çıkacağı duyurulan Kanal İstanbul projesiyle Amerikan donanmasının Karadeniz’de konuşlanabileceği gibi konulardan kaynaklandığı düşünülmektedir.

²⁶³ Halep’ten başlayıp Serakıb, Maarret’ün-Numan ve Han Şeyhun üzerinden Hama’ya uzanıyor. Bkz.: www.google.com/maps/place/M5, 2020.

²⁶⁴ Serakıb, Eriha ve Cisir-i Şugur üzerinden Lazkiye’ye uzanıyor. Bkz.: www.google.com/maps/place/M4, 2020.

daraltılmış oldu (SETA Analiz, 2020: 8-13; <https://tr.euronews.com>, 2020). Son tahlilde Türkiye'nin Heyet-i Tahrir'üş-Şam vb. cihatçı/Selefi grupları²⁶⁵ silahtan ıskat ve ıslah etmesi (ılımlılaştırması) beklentileri HTŞ unsurlarının zaman zaman Türk askerine yönelik saldırılarıyla birlikte sürmektedir.²⁶⁶ ABD ve Rusya'nın YPG vurdumduymazlığına karşılık Türkiye, Suriye Geçici Hükümeti ile Suriye Millî Ordusu otoritesine dahil edebildiği takdirde İdlip'i de güvenli bölgelere eklemleyip demokratik ve federal anayasa temelinde Irak modeli bir merkezî hükümet ile 2 özerk yapıları bir Suriye²⁶⁷ konusunda bölgedeki diğer güç aktörleriyle birlikte ortak bir iradeyi somutlaştırabilirse 9 yıllık bu kanlı süreç de yerini denge bazlı bir barışa bırakacaktır (Bakır ve Pekin, 2019b: 118-122; SETA Analiz, 2020: 13-16 ve 19-23).

İç savaşın bilançosu ise rakamların bile başını döndürmüştür. Suriye İnsan Hakları Gözlemevi'nin 2020 Mart ortası istatistiklerine göre 9 yılda 586.100 kişi öldü; bunun ancak 384 bini belgelenemedi. O belgelenenlerden 116.086'sı sivil vatandaş (22.075'i çocuk, 13.704'ü kadın),²⁶⁸ 67.388'i Rejim kuvvetleri, 54.281'i Muhalif güçler (ÖSO/SMO), 52.060'ı Rejime bağlı milisler, 39.718'i IŞİD mensubu, 27.581'i cihatçılar/Selefiler (el-Nusra, HTŞ), 13.624'ü SDG/YPG'li (bunun 930'u ülke dışından), 8.331'i İran ve Iraklı Şîî milisler, 2.625'i Rejim yanlılarından karşıt tarafa geçerek ölen, 1.697'si Hizbullah mensubu, 412'i kimliği belirsiz, 264'ü Rus vb. yabancı ve 191 Türk askeri olarak kaydedilmiştir (<https://www.syriahr.com>, 2020: 9). Bunun haricinde 2 milyondan fazla Suriyeli çeşitli şekillerde yaralandı, 12 milyon sivil de yerinden-yurdundan edildi. Altyapı, hastane-okul ve

²⁶⁵ Hurras ed-Din, Ensar el-Tevhid, Türkistan İslam Ordusu, Ceş'ül-Ahrar, Ceş'ül-İzze, Cephet'ül-Tahrir Suriye vs. (SETA Analiz, 2018: 9-12; SETA Analiz, 2020: 15-18).

²⁶⁶ Bu konudaki güncel durum hakkında bkz.: Haşıl, 2020: İ.

²⁶⁷ Örneklem: Aile oligarşisine ve azınlık tahakkümüne dayanmayan Şam merkezli laik ve demokratik Suriye Federal/Merkezî Hükümeti; İdlip, Afrin, el-Bap ve Tel Abyad-Resulayn kantonlarından oluşacak İdlip merkezli bir Özerk İdare (Kuzey Suriye Ö.İ.); Kamışlı, Kobani, Haseke, Rakka ve Deyr-i Zor kantonlarından müteşekkil Kamışlı merkezli bir başka Özerk İdare (Kuzey ve Doğu Suriye Ö.İ.). Kamışlı ile Kobani'nin (Ayn'el-Arab) sınırından 15 km. derinliğine kadarki yerler Türkiye ile KSÖİ & KDSÖİ ortak denetim bölgeleri, Menbiç ise Suriye Merkezî/Federal Hükümeti ile Kuzey ve Doğu Suriye ile Kuzey Suriye Özerk İdarelerinin ortak serbest ticaret bölgesi. Süleyman Şah Türbesi ve Karakolu da 100. yılında tekrar ilk yerine, Caber Kalesi'ne konuşlanmalı. Golan içinse İsrail'e karşı ortak mücadele edilmeli hatta bu mücadeleye Irak Merkezî Hükümeti ile Iraklı Kürtler ve Türkmenler de ortak kılınmalıdır.

²⁶⁸ Suriye İnsan Hakları Ağı'na (Syrian Network for Human Rights) göreyse ölen sivil sayısı 224.948; bunun 199.411'i Rejim güçlerince ve İran bazlı milis gruplarınca, 6.514'ü Rus kuvvetlerince, 3.037'si ABD ve koalisyon birliklerince, kalan 15.896 da IŞİD ve SDG/YPG dahil Muhalif gruplarca öldürülmüş (<http://sn4hr.org>, 2019: CİD). SNHR'ye göre bunların 29.257'si çocuk (<http://sn4hr.org>, 2019: CD) ve 28.316'sı kadın (<http://sn4hr.org>, 2019: FD). Aslında SOHR (Syrian Observatory for Human Rights) yani Gözlemevi'nin belgelenemeyen kısmında zikrettiği hapisane ve karakollarda çoğunlukla da işkenceyle öldürülen 88 bin kişi ilk verilen 116 bin rakamına eklendiğinde 204.000 kişiye erişiyor ki bu da diğer İnsan Hakları kuruluşunun verdiği rakama yakınlık arz etmektedir (<https://www.syriahr.com>, 2020: 9). İlâveten SNHR'nin verdiği 144.889 keyfi kutuklu kişi sayısı da var (<http://sn4hr.org>, 2019: SMr).

kamu-özel tahrip edilen veya hasar gören bina sayısı da sayısal belirsizliktedir. Bundan başka Mayıs başı istatistiklerine göre 5.619.860 Suriyeli yabancı memleketlerde yaşamaktadır ve bunun % 64.8'i yani 3.643.700'ü Türkiye'de, % 16.2'si yani 910.256'sı Lübnan'da, % 11.7'si yani 656.773'ü Ürdün'de, % 4.4'ü yani 247.440'ı Irak'ta, % 2.3'ü yani 130.074'ü Mısır'da, 31.657'si de (% 0.56) Kuzey Afrika ülkelerinde bulunmaktadır (<https://www.syriahr.com>, 2020: 9; <https://data2.unhcr.org>, 2020). Gerçi Cumhurbaşkanı Yardımcısı Fuat Oktay, Türkiye'deki rakamın geçici barınma merkezlerindekiyle birlikte 4 milyona ulaştığını söyleyerek onlar için 40 milyar doların üzerinde para harcadığını beyan etmiştir. Mülteciler Derneği verilerine göre Türkiye'deki Suriyelilerin % 1.8'i kamplarda, % 98.2'si ise şehirlerde yaşamaktadır. Hatta Kilis nüfusunun % 77.6'sı (110.641), Hatay'ın % 27.1'i (435.903), Gaziantep'in % 22.1'si (449.946), Şanlıurfa'nın % 20.8'i (432.082), Mersin'in % 11.6'sı (210.978), Adana'nın % 11.1'i (246.004) ve Mardin nüfusunun % 10.6'sı (88.242) Suriyelidir. Dahası İstanbul'da yarım milyon (496.635) Suriyeli sığınmacı bulunmaktadır (www.yenicaggazetesi.com.tr, 2019; <https://multeciler.org.tr>, 2020).

Türkmenler noktasından bakarsak Suriye Demokratik Türkmen Hareketi adına Ziyad Hasan'la yapılan söyleşide olduğu gibi onların büyük çoğunluğu baştan beri Rejime karşı ayaklanmayı desteklediler. Fakat "Türk Araplar" olarak nitelenen ve başta Halep, Şam gibi büyük şehirlerde yaşayan Arapça konuşan Türkmenler sessiz kalmayı tercih etmişlerdir. Zira Araplaşan Türkmenler için ölçü kimlik ve varlık mücadelesi değil halkın çoğunluğunun genel temayülleridir. (ORSAM, 2013b: 57; Bademci, 2014: 245) Ortadoğu Stratejik Araştırmalar Merkezi'nin Kasım 2011'de hazırladığı ve oldukça teferruatlı Suriye Türkmenleri raporunda geçen 3.5 milyonluk Türkmen taifesinin 2 milyonu (% 57) 'Arapça konuşan', 1.5 milyonu (% 43) da 'Türkçe konuşan' diye tefrik edilmiştir. Halep 975.000, Humus 835.000, Şam 460.000, Lazkiye 385.000, Hama 350.000, Rakka 120.000, Dera 75.000, Tartus 50.000, Kuneytra 50.000 İdlib 25.000 ve Diğer Bölgeler 175.000 şeklinde bölge bölge sıralanan nüfusun bilhassa Başkent Şam, Hama, Humus, Rakka, Dera gibi kahir Arap ekseriyetli yerleşim yerleri için Türkmen Araplar²⁶⁹ veyahut Arap Türkmenler hissiyatının geçerli olduğu

²⁶⁹ Bu tabir Ulya el-Hatib'in çalışmalarında (Balcı, 2005: 22; El-Hatip, 2005: 102) ve Osmanlı arşiv belgelerinde Filistin yöresindeki Türkmenler için kullanılmaktadır. Örneğin 1861 yılına ait bir belgede; "Nablus Kaymakam Vekili Mahmud Bey'in Akka'daki Türkmen Araplarının hayvanlarını çaldığı, Türkmenlerin de buna karşılık vererek doğabilecek çatışmaların engellenmesi" (DABOA, A.İKT.MHM., 107/70), 1892 tarihli bir belgede de "Asâkir-i Hâmiyye silkine (Hamidiye Alayları dizisine) dahil olarak tahrir-i nüfuslarını (nüfus sayımlarını) o suretle icra ve azîmetlerine (gerçekleştirmelerine) müsaade olunmuş olan Hayfa civarında ikamet eden Türkmen Arap Aşireti hakkında" ve "Hayfa civarında ikamet etmekte bulunan Türkmen Arap aşireti meşâyih (şeyhleri) tarafından istidâ (telgrafname) kılınmış olduğu" ifadeleri kullanılmaktadır (DABOA, İ.HUS., 12/81; DABOA, BEO., 222/16589).

gözlenmektedir (ORSAM, 2011: 22). Yalnız bu durum normal şartlar muvacehesinde söz konusudur. Gerek Arapça konuşan ve gerek Türkçe konuşan Türkmenlerinin ne kadarının bu adı geçen şehirlerde sâkin ve ne kadarının komşu memleketlerde göçmen vaziyetinde olduğu rakamsal olarak tartışmalıdır. Geçici Hükümet Başkanı Abdurrahman Mustafa'nın 2014 için verdiği yerinden edilmiş bir milyon Türkmenin yarısının Türkiye'ye sığınmış olma durumunun özellikle 2017'ye kadar çok çetin geçen ikinci 3 yılda çok daha yüksek sayılara çıktığı düşünülmelidir. Her ne kadar Suriye Türkmen Meclisi Başkanı Emin Bozoğlan Vatan Gazetesi'ndeki röportajında 350 bin (+ 35 bin de kamplarda) olarak verse de²⁷⁰ 2016 yılında 11 ilde 15 yaş ve üstü 1.811'i kadın toplam 4.099 Suriyeli sığınmacıyla yüz yüze görüşme yöntemiyle anket gerçekleştiren A & G araştırma şirketine göre % 66.2'si kendisini köken olarak Arap, % 19.2'si Türkmen, % 14.4'ü Kürt ve % 0.2'si Diğer olarak tanımlamıştır (<http://www.gazetevatan.com>, 2017; www.milliyet.com.tr, 2016). Yıl ortası itibariyle 3 milyonluk bir sığınmacı nüfusunun olduğunu düşünürsek kendini Türkmen olarak ifade edenlerin oranı yaklaşık 600 bin civarındadır. Fakat Araplaşmış olanlar da bir o kadar olarak hesaplanırsa 1.200 binlik bir yekûna ulaşılır.²⁷¹ Netice-yi kelâm üçüncü 3 yılın zorlukları ve geri dönüşleri de teraziye konulduğunda halen ülkemizde yaklaşık 1 milyon Türkmenin varlığı muhtemel kabul edilecektir.

²⁷⁰ Aynı yıl (2017) itibariyle Sait Yılmaz, Türkiye'deki Türkmen varlığını 500 bin olarak tespitleyip İstanbul 300 bin, Gaziantep 50 bin, Osmaniye 50 bin, Hatay 30-40 bin, İzmir 20 bin, Malatya 20 bin, Konya 15 bin şeklinde dağılımını yapmıştır (Yılmaz, 2017: 7).

²⁷¹ Aynı ankette konuşulan dillerle ilgili sorunun % 87.0 Arapça, % 47.8 Türkçe, % 18.5 Kürtçe, % 0.6 Diğer ve % 2.8 Cevap Yok şeklinde yanıtlanması da bir fikir vermektedir (www.milliyet.com.tr, 2016).

4. SURİYE'DEKİ TÜRKMEN YERLEŞİMLERİ VE YER ADLARI

4.1. Suriye Toprakları

Yüzyıllardır Beydilli & İlbeyli temel ayrımı²⁷² ve diğer obalarla aşiretler hiyerarşisini koruyarak (şehirlerin yerleşik/Arap kültürünü içselleştirenlerin önemli bir kısmı hariç) günümüze gelen Suriye Türkmenlerinde artık Türkân-ı Şam²⁷³ (Şamlu) tabirine karşı Türkmanân-ı Haleb'in bariz üstünlüğü görülmektedir. Şamlu Türkmenleri halen Türkiye Toroslarında yaşayadururken ironik olarak Suriye'nin başkentindekilerin büyük bölümü Müsta'rib (Araplaşmış)²⁷⁴ oldular. Öyle ki Suriye Türkleri konusunda yaklaşık yarım asır önce makale yazan ve kendi eliyle harita çizen Mustafa Kafalı bile Halep ile Halep'in kuzeyi (Münbiç, Bab, Azez ile Batı Afrin) ve Lazkiye ile Hatay sınırimız arasındaki (Bayır ve Bucak) 300 bin Türkten bahsetmektedir (Bakır ve Pekin, 2020: 260; Kafalı, 1973: 33-36). 6 milyon 294 bin olarak verdiği Suriye nüfusunun 2 milyona yakını (% 30-31) Arap olmayanların (Hristiyan, Nusayrî, Türk, Dürzî vs) oluşturduğunu söylemesine karşın Türkmenleri yaklaşık % 5'lik bir oranda duyuran Kafalı Hoca, "kırkambar misali bir memleket" diye tarif ettiği ülkede Araplaşmış Türklere ve Şam, Hama, Humus, Rakka gibi şehirlerden bahsetmemiştir. 1921 yılında Ankara Antlaşmasında çizilen sınırların güneyinden bahisle yarım milyonun üzerindeki Türk nüfusunun Hatay'ın katılımı, göçler ve asimilasyon politikaları ile fazlasıyla düştüğünü değerlendirmiş olsa gerektir (Kafalı, 1973: 36). Fakat o tarihlerde yaklaşık 2 milyon olan Suriye nüfusunun % 25'den fazlasını oluşturan Türkmenlerin Hatay'ın Anavatan'a katılması ve göçlerle nüfusu azalsa da yarıdan fazlasının ikametinin değişmediği açıktır.

Baas asimilasyonu diyebileceğimiz eko-politik ve sosyo-kültürel zulmün zirve noktası olan Hafız Esad dönemi, topraksızlaştırma (toprak reformu) haricinde yer adlarını Arapçalaştırma ile coğrafi izlerin bile bilinçli bir biçimde silme operasyonu tarihe geçmiş

²⁷² Rakka Sürgününde bile aralarındaki rekabet nihayetlenmemiş ve 1736'da Rakka Valisi Vezir Ahmed Paşa'ya gönderilen hükümle 'karışıklık çıkarmaları nedeniyle İlbeğlü Aşireti Harran'a, Beğdili Aşireti ise Menbiç'e mahalline yeniden iskâna tâbi kılınmıştır (DABOA, A. {DVNSMHM.D..., 141/19).

²⁷³ Kitâb-ı Cihan-nümâ'da (1492) Süleyman Şah'la ilgili 'Hikâyet' şöyle sonlandırılır:

Süleyman Şah dahi yine vatan-ı asliyesine müteveccih olub Haleb diyarından gitmek kasd idüb varub Ca'ber kalası iline çıkdılar. Anda Fırat ırmağı yollarına gelüb, geçmek istediler. Süleyman Şah geçit taleb idüb atın suya depti. İttifak yarımış, at sürçüb Süleyman Şah atıyla suya düşdi. Eceli anda mukaddermiş. Allah emrine varub Ca'ber kalası altında defn itdiler. Şimdiki hinde (zamanda) ol yire Mezâr-ı Türk dirler ve ol etrâkden (Türklerden) bir tâife anda mütemekkin (yerleşmiş) oldılar. El'an Ca'ber kalesine ol etrâkün neslinden hükm iderler. Andan, ol etrâk, müteferrik (ayrılmış) olub kimi Berriyye'ye (kıra, çöle) gitdi ki şimdi anlara Şam Türkman'ı dirler; kimi yine Rûm'a (Anadolu'ya) geldi. Şimdi Rûm'da olan göçer evler anların neslindendir. (Neşrî, 1987: 60-61).

²⁷⁴ Müsta'rebe: Araplaşma – Müsta'rib: Arap gibi görünen (Delgado, 2006: 123)

bulunmaktadır. Örneğin; Halep'teki 12 yerleşim yeri ile Lazkiye'deki 8 yerleşim yeri Türkmenlerden tahliye edilmek suretiyle Araplaştırılmış²⁷⁵ ve Halep Bölgesinden 15, Lazkiye Bölgesinden de 11 yerleşim yerinin ismi değiştirilmiştir.²⁷⁶ Bunların çoğunluğunun Türkiye'yle sınır kuşağında bulunması da başka bir hedefi işaret etmektedir (Umar, 2002a: 599; 21.YTE, 2013: 11). Türkmenleri sindirme politikasının 3 çeyrek asırdır sürdüğü Suriye'de bu insanlar hayat şartlarından ötürü kültürlerini idamede kısmen, teşkilatlanmadaysa tamamen başarısız olmuşlardır. Tarihsel akışa baktığımızda; 16.yy Osmanlı tapu tahrir defterlerindeki 584 yerleşim yeri adının % 50'si 5 asır içinde erimiş bulunduğunu,²⁷⁷ son bir asırlık devletsizlik devrindeki Hatay'ın istiklâli ve intikali mücadelesinden sonra da iç savaş sürecine kadar Türkmenlerin derin bir sessizlik içinde olduğunu ifade etmek mümkün gözükmemektedir. Osmanlı asırlarında hem Türk devlet geleneğinden hem de Türkçeden en çok etkilenen²⁷⁸ Halep'te bile bu erozyon gözlenebilir bir hâldedir. Yıllar yılı siyasî otoriteyi meşrulaştırmak için 'millî düşman' hâline getirilen ve bütün okul kademelerindeki ders kitaplarında abartıkça abartılan Türk düşmanlığı²⁷⁹ gitgide Suriye Arap toplumunun bilinçaltına işlemiş ve iç savaş sırasında da Türkmenlerin toplu bir şekilde yok edilmeleri talebinin sokaklarda seslendirilmesine kadar ilerlemiştir (Tarkmani, 2015: 133-134; Göksun, 2011: 24-28; Ayrık, 2017: 51). Bunca badireye rağmen Suriye Türkmenleri, yıkıcılığı/yakıcılığı ve güç odağı çokluğu bakımından büyük bir badire olan iç

²⁷⁵ Bunların isimleri şöyledir:

HALEP – Zeyyatlı, Karun, Mahzenli, Yaşlı, Çatalviran, Kurtviran, Medene, Şeyhyahya, Camuşviran, Dedene, Kurudere ve Kırkmağara.

LAZKİYE – Kaynarca, Çabıtlı, Kandilcik, Belveren, Çanacık, Karaağıl, Gündeşli, Kasap ve Çolturman (Umar, 2002a: 599).

²⁷⁶ Bunların eski ve yeni isimleri şu şekildedir:

HALEP – Taflatan (Merma el-Hacer), Buzluca, (Selce), Taşkapı (Bâb'ul-Hacar), Mazıcı (Amiriye), Kalkım (Nazha), Sekizler (Musmine), Alıcı (Talâtiye), Taşlıhöyük (Tel'il-Cemal), Çobanbey (er-Rai), Devehöyük (Tel'il-Hava), Kapveren (Eserrıye), Kocalı (Musinne), Sipahiler (el-Fersan), Arapçördük (Eyyubiye) ve Havahöyük (Tel'il-Hacar). Fakat 'höyük'lü yer adlarının 'Tel/Tell' ile başlayan karşılıklarını esas alırsak bazılarının yer değiştirmesi gerekiyor ki onlar da şöyledir: Taşlıhöyük / Tel'il-Hacar, Havahöyük / Tel'il-Hava, Devehöyük / Tell'il-Cemel.

LAZKİYE – İsabeyli (İseviye), Elmalı (Tuffahiye), Turunç (Umm-u Tuyur), Kebeli (Rabia), Gebere (Ravda), Ablaklı (Beyt-i Ablak), Saldur (Samire), Ağcabayır (el-Beyda), Kolcuk (Durra), Şeren (Helve) ve Gökdaş (el-Hadra) şeklindedir (21.YTE/Kirişçioğlu, 2013: 11).

²⁷⁷ Fatih Kirişçioğlu; Halep ve bağlı 19 nahiye'deki 983 yer adından 584 adedinin (% 59.4) Türkçe ve Türklere ait olduğunu, son zamanlardaki araştırmalarda bu sayının ancak 290 olarak tespit edilebildiğini aktarmaktadır (21.YTE, 2013: 11-12).

²⁷⁸ Bu konudaki ayrıntılar için bkz.: Tarkmani, K. (2015). *Suriye Arapçasındaki Türkçe Unsurlar*. (Yayınlanmamış Y.Lisans Tezi). Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.

²⁷⁹ Öyle ki Arap Vatani'nin Sınırları gösterilirken yalnızca Hatay değil uçtan uca Çukurova ve Güneydoğu Anadolu Bölgesi de "Gaspedilmiş Arap Toprakları (Arz-ı Arabiyyet'ül-Muğtasıbe)" olarak tanımlanmaktadır. Bu konuda diğer örnekler ve detaylar için bkz.: Göksun, Y. (2011). *Suriye İlk ve Ortaöğretim Ders Kitaplarında Türkler ve Türk İmajı*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi, Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul (Bilhassa 62-68, 71-74 ve 80-119 arası).

savaşla birlikte adeta elektro-şokla kendilerine dönmüşler ve varlıklarını apaçık beyan etmişlerdir.

Bu durum onların siyasal ve sayısal varlıklarına da sirayet etmiş gözükmektedir. Daha evvel değinilen son 9 yıldaki siyasî ve askerî çeşitlilikleri yanı sıra nüfus kesafetleri de yüzdesi yükselen bir çeşitlilik arz etmektedir. En düşükten gidersek; Ömer O. Umar 2002'deki çalışmasında Rakka ve Şam tarafları hariç Kuzey ve Orta Suriye'deki (Halep, Lazkiye, Hama, Humus) Türkmen nüfusunu 400 ile 500 bin arasında kabul etmektedir. Heather Bleaney'e (Hedır Blîni) göre 300 binle 700 bin arası, Ahmet E. Dağ'a göre 600 binle 750 bin arası, Pierre Beckouche'ye (Piyer Bekuş) göre 900 bin, Taef el-Azhari'ye (Taif Ezherî) göre başta Suriye olmak üzere Levant'ta 1 milyon, Sebastien Peyrouse'ye (Piyraz/Pîruz) göre sadece Suriye'de 1 milyon ve John Shoup'a (Con Şıup) göre 930 binle 1.150 arasında bir nüfus sözkonusudur (Umar, 2002a: 600; Dağ, 2010: 93; el-Azhari, 2005: 97; Bakır ve Pekin, 2019b:111). Norveç Kilisesi Yardım Teşkilatı²⁸⁰ 500 binle 3 milyon arasında bir rakam verirken Pierre Piccinin (Piyer Pîçinan) sadece Türkçe konuşanlar için 1.5 milyon, Arapça konuşanlarla beraber 3.5 milyonla 6 milyon arasında bir nüfus tahmininde bulunmaktadır. Bu son tahmin o yılki 21 milyonluk Suriye nüfusu içerisinde % 16-17 ile % 28 arasında bir oran teşkil edip Türkçe konuşma noktasında ise % 7'ye düşmektedir. Benzer şekilde Türkçe konuşan Türkmenler için % 7.5 oranını belirleyen F.Kirişçioğlu'na göre 1995'te 1 milyon olan nüfus verisi 2011 yılında 1.470 bine ulaşmıştır; aynı yüzdenin günümüzdeki karşılığıysa 1.740 bine tekabül etmektedir (NCA, 2016: 18; Piccinin, 2011: O; Kirişçioğlu, Tarihsiz: 2). Irak Türkmenlerinden Ziya Abbas'ın 1.5 milyonla 3 milyon arası olduğunu söylediği Suriye Türkmenlerini Sait Yılmaz, % 15.2'yle yani 3.5 milyonla tespit ederek "1-Türklük bilinci olup Türkçe konuşanlar; 1.5 milyon, 2-Türklük bilinci olup Türkçe bilmeyenler; 1 milyon, 3-Türklük bilincini kaybetmiş ve Türkçe bilmeyenler; 1 milyon" şeklinde tasnif etmiş hatta ilk ikisinin daha çok muhalif ağırlıklı bölgelerde (İdlib, Humus gibi) veya Türkiye'de sığınmacı olduğunu, üçüncülerin ise daha çok Rejim güçlerinin kontrolündeki bölgelerde (Halep, Hama gibi) bulunduğunu belirtmiştir (Aytulu, 2015: 7; Yılmaz, 2017: 6). 11 yıldır saha araştırmaları yapan Ortadoğu Araştırmalar Merkezi (ORSAM) ise bunu Türkçe konuşan ya da Türkmen kimliğinin farkında olanları 1.5 milyon, Arapça konuşan veya kısmen Araplaşmış olanları 2 milyon olarak tespitledikleri Kasım 2011'de yayınlanan ve alan istatistiklerinde bir

²⁸⁰ Norwegian Church Aid (NCA), Dünya Kiliseler Konseyi'ne (World Council of Churches) üye olup hem Irak'ın hem de Suriye'nin demografik atlasını çıkarmıştır. Irak Türkmenlerini 600 binle 2 milyon arası olarak rakamlandıran NCA; tabloda Şabekler (250 bin), Kakayîler (200 bin), Gâvliye ve Karaylar (50-200 bin) gibi Türki topluluklara da yer vermiş. Suriye'de ise Türkmenler haricinde 50'yle 100 bin arasındaki Kafkasyalı ve 2.3 milyonla 3.5 milyon arasındaki Kürtler de tabloda gösterilmiştir (NCA, 2016: 11-12 ve 17-18).

ilk olan “Suriye’de Değişimin Ortaya Çıkardığı Toplum: Suriye Türkmenleri” adlı raporun içeriğinde tek tek Suriye valiliklerine (muhafazat) göre rakamlandırmasını ve yerleşim yerlerine göre sınıflandırmasını yapmıştı. Suriye Türkmenlerinden Tarık Sulo/Sülo Cevizci de bu 3.5 milyonluk yani % 15’lik tespitin Halep % 35, Hama ve Humus % 20, Lazkiye (ve Bayır Bucak) % 20, Golan ve Şam % 15, Rakka % 3, Tartus, Dera ve diğer yerler % 7 şeklinde tahminî dağılımını yapmıştır. Cevizci, 2 milyonluk Arapça konuşan kitleyi S.Yılmaz gibi ikiye ayırarak 1 milyonunu “Türkçe bilmeyen ama Türk olduğunu ifade eden”, 1 milyonunu da “Ne Türkçe bilen ne de Türk olduğunu ifade eden ancak çalışma yapıldığında Türk olduğunu kabul edecek Kürtleşmiş veya Araplaşmış” diye tarif eylemiştir (Bakır ve Pekin, 2019b: 111; ORSAM, 2011: 8, 22; Cevizci, 2014: 84-85).

4.1.1. Halep Yöresindekiler

İç savaş öncesinin en büyük vilayeti olan Halep hâlihazırdaki 2 milyonluk nüfusuyla III’ncü sıraya gerileyerek Şam ve İdlip’in gölgesinde kalmış gibi duruyorsa da binlerce yıllık tarihî hususiyeti onu her zaman öne çıkmaya hazır tutmaktadır. Arap ve Türkmen kimliğinin ortak bileşeni Halep, bin yıldır Türk kültürüyle tanışıklığını adeta kaynaklardan haykırmaktadır. Bizans – Selçuklu geleneği üzerinden temsil olunan din ve medeniyet mücadelesi yalnız Anadolu’nun değil Ortadoğu’nun ve Levant’ın da direnç noktası, zafer vesikası olacaktır. Taberî, Peygamberimizden rivayetle;

Muhammed b. Müslim, Rasulullah (sav) şöyle dediğini söyledi: İtaat etme/savunma/hafıza on kısma ayrılmıştır. Bunun dokuzu Türklerde, biri diğer insanlardadır. Cimrilik ona ayrılır; dokuzu Farislarda, biri diğer insanlardadır. Cömertlik ona ayrılır; dokuzu Sudanlılarda, biri diğer insanlardadır. Şehvet ona ayrılır; dokuzu Hindlilerde, biri diğer insanlardadır. Hayâ, ona ayrılır; dokuzu kadınlarda, biri diğer insanlardadır. Hased ona ayrılır; dokuzu Araplarda, biri diğer insanlardadır. Kibir; ona ayrılır, dokuzu Rumlarda, biri diğer insanlardadır.

aktarımını yaparak dehrin umudu ve yükselen değeri Türkler/Türkmenler hakkında kanaatini ortaya koymuştur. Hatta bir araştırmaya göre Ebu Ca’fer Muhammed bin Cerîr el-Taberî’nin (839-922) eserinde Türkleri niteleyen 574 kelime (Türkler, Türk, Türkî, Hazarlar, Hakan, Hatun) kullandığı tespit edilmiştir (el-Taberî, 2001: 487; Dadan, 2006: 2 ve 18).

Bölgedeki tüm devletlere asker ya da idareci olarak hizmet veren Türkler, Bizans’ın Türköpol hükümdarı Çimişkes’in selefi Yannis Fokas’ın 968’de 40 bin kişilik orduyla o sırada Hamdanîlerin elinde bulunan Halep’i almak için yaptığı kuşatma önce Halep halkını temsilen Kargaveyh/Karguveyh adlı Türk’ün aracılığıyla ve 30 bin dirhem karşılığında imzalanan Halep Anlaşması’yla boşa çıkarılmış ardından yine bir başka Türk olan Bekçur’un müdahalesiyle de yeniden Hamdanîlere geçmiştir. Akabinde Çimişkes’in Halep seferi de aynı şekilde boşa çıkarılmıştır. Bu sırada Artah, İmm/İmma, Esarib, Kınnesrin, Sermin, Efamiye,

Kefertab, Şeyzer, Hama, Humus, Maarret'ün-Numân, Azaz, Buzâ, Maarret'ün-Nesrin (Masrîn), Merc-i Dâbık, Ruya, Bâlis, Kurus/Kilis gibi kalelerin tamamı Halep'e bağlı bulunmaktaydı ve Halep'teki Hamdanî sarayında 4 bin kadar Türk memlûk vardı (Bilindir, 2017b: 51-56 ve 77-79). 80 yıl sonra Halep'i ziyaret eden ve burada 2 yıl geçiren Bağdatlı Hristiyan hekim el-Muhtar b. el-Hasan İbn Batlan; Halep'in Bizans'tan beri gelen şarabı, Rahbe'deki 19 çeşit üzümle sayısız meyve türleri ve Kisariyat (Kaysariye) el-Baz adlı ipek pazarında acente vekillerine/temsilcilerine ait 20 dükkânda 20 yıldan beri her gün 20 bin dinar kazanmanın harikâlığından.²⁸¹ bahsetmektedir (Zakkar, 1969: 247-248). Bir başka Bağdatlı Sıbt İbn'ul Cevzî ise Mir'at'üz-Zaman fî Tarih'il-Ayân (Belirli Tarihe Zaman Aynası) adlı eserinde 20 yıl sonrasının Halep manzarasını ise şöyle tasvir etmektedir:

Bizans imparatoru, Muharrem (Ekim/Kasım 1068) ayında, 200 bin kişilik bir kuvvetle Haleb topraklarına yürüyüp harekata başladı. Haleb emîri Mahmud b. er-Ru'kiliyye, Hanoğlu Harun ve Kilaboğulları kabilesi kuvvetleriyle birlikte onu karşılayıp iki kez savaşa tutuştu, fakat imparator karşısında bozguna uğradı, bunun üzerine imparator, İmm ve Artah kalelerini ele geçirdi; Oğuzlar ve Kilaboğulları, bu iki kaleyi Bizans'tan almışlardı. Daha sonra Bizans kuvvetleri, halkının büyük bir bölümünün kaçtığı Menbic'e yürüdü. Bizans kuvvetlerinin Menbic'i kuşatması üzerine şehirde kalan bir kısım Müslüman halk, Bizanslılardan "aman" dilediler ve onlara sığındılar, bunun üzerine şehir kapısı onlara açıldı, fakat Bizanslılara sığınmayan Müslümanlar ise derhal öldürüldüler. Bizanslılar, şehir surları tamamen yıkıp onun taşlarıyla kendilerine sığınacak bir kale yaptılar ve buraya asker ve adamlarını yerleştirdiler; bu arada kendilerine sığınıp şehirden ayrılmak isteyen Müslüman halka pek çok para verdiler, onlara iyi ve âdil davranışlarda bulundular. Bu sıralarda Bizans ordusunda, askerlerin çokluğu ve yiyecek maddelerinin azalması nedeniyle fiyatlar yükseldi; bunun nedenlerinden biri de Türkmen (Selçuklu) akınları dolayısıyla Bizans topraklarının tahrip ve yağmaya uğramış olması idi; bu nedenle bir rıtl ekmek (480 dirhem)²⁸² 1.6 altın ile 7 altından fazla bir fiyatla satılmakta idi. Bu sıralarda imparator, Umûriyye (Amorion) kentinin Afşin tarafından feth ve yağma edildiğini haber alır almaz Menbic ve kalesinde bir kısım asker ve adamlarını bırakıp derhal ordusuyla birlikte İstanbul'a döndü. Bu imparatorun adı, Ezdûhânis (Romanos Diogenes) idi; o, hükümdarlıkta 3 yıl kalmıştır. (Sevim, 1998: 27)

Bugyet'üt-Taleb fî Tarihi Haleb (Halep Tarihinde İstek Kastı) kitabının yazarı ve aynı zamanda Halepli İbn'ul-Adim, Haçlı Ordusu bileşenlerinden Frankların 1125 (H. 519) yılındaki Halep saldırısından Emir Porsukî ve Türkler eliyle kurtuluştan kendisi gibi Halepli İmadeddin Zengî'nin sonradan Humus, Hama, Baalbek, Rakka, Dera, Re'sulayn ve hatta Maarret'ün-Numan, Kefertab, Barin, Esârib, Zerdana, Tellü Ağdı, Bozaa/Buzâ, Suruç ve Ruha/Urfa gibi yerleri tek tek almasına ve hem onun azametli, kahraman, şeriata bağlı, ilim ehline cömert oluşundan hem de Halep'teki ayaktakımının dümbelekler eşliğiyle "Ey

²⁸¹ Suheil Zakkar'ın "The Emirate of Aleppo 592/1002 - 487/1094" isimli doktora çalışmasında orijinali şöyle verilmiştir:

... and in it al-Rahba countless kinds of fruits, and in it also nineteen kinds of grapes... and it Aleppo is a city which has little fruit aid vegetables and wine except those which come from Byzantium... and one of the wonders of Aleppo is that in the silk market Qisariyat al-Bazz there are twenty shops belonging to the agents al-Wukala; 20,000 dinars' worth of goods sold in them every day aid this has been uninterrupted for twenty years.

²⁸² Halep'te Fatimî Halifesi Ebu'l-Hasen Zâhir 'in (1021-1036) zamanından beri asırlarca kullanılacak olan Zahir rıtlı 336 miskal / 480 dirhem yani 1.428 kg. ölçüsündeydi (Kallek, 2008: 53).

kalbimin sevgilileri, beni kınamayın; bu İmadüddin mecnundur / Sincar'a karşılık Halep kalesini aldı ve ona Nusaybin'i de ekledi" şarkısına kadar arzettiği bilgi çeşitliliğiyle dönem hakkında farklı açılar sunmaktadır (TTK, 1982: 131, 157-158 ve 180). Çağdaşı Gregory Ebul'l-Ferec (Bar Hebraeus/Ehbarya) ise Nureddin Zengî'nin adamı ve sonraki Kudüs kahramanı Selâhaddin Eyyübî'nin yöredeki faaliyetlerini (1175) şu şekilde aktarmaktadır:

Selaheddin Mısır'a haber göndererek ordularını toplattı ve bunlar Halep ile Hama arasında Gubhai Türkmanaya denilen yere gelerek muharebe meydanında karşılaştılar. Selaheddin Halep ve Musul askerlerini mağlûğ etti, kaçırdı; çadırlarını alarak mallarını yağma etti. Bunların içinde birçok kuşlar, birçok güvercinler, papağanlar ve 100 kadar genç hanende kadınlar buldu... Sonra Halep'ten çıkarak Buzaa kalesine karşı hareket etti ve burasını aldı. sonra Mabbug'a²⁸³ gitti ve burasını da aldı. Buranın kalesinde 300.000 dinar buldu. Sonra Azaz'a hücum etti ve 40 gün içinde zaptetti. (Abû'l-Farac, 1987: 9-10 ve 421)

Fakat Bar Hebraeus'un/İbrayus'un anlatımı da bizim Evliya Çelebi'nin diline yakın derecede abartılıdır. Bölgenin kaderinde doğal felâketlerin de rol oynadığı bir gerçek olmasına karşın aşağıdaki satırlar hadiselerin aktarımında – aralarındaki 4 asırlık farka rağmen – üslûp benzerliğini ortaya koyar niteliktedir:

Arapların 346 yılında (M. 957) yığın yığın çekirgeler geldi ve mahsulü mahvetti. Veba da tahribat yapıyordu yani ihtinak (nefes alamama) illeti yayılmıştı. Bu veba o kadar şiddetli idi ki bir hırsız Bağdat zenginlerinden birinin duvarında bir delik açmaya uğraşırken deliğin içinde öldü. Hakimnin huzuruna gitmek için koyu renkli elbiselerini giyen bir genç, bir ayağına ayakkabısını geçirdikten sonra diğer ayakkabısını giymeden öldü. Kışın şiddetli yağmurlar yağdı ve Büyük Denizin suları çekildi ve 300 arşın (200 m.) kadar alçaldı. Bu yüzden evvelce görünmeyen birçok kayalar ve adalar meydana çıktı. Bir yıl sonra müthiş bir zelzele oldu, birçok nahiyeler yıkıldı ve birçok kimseler Deylem ve Kaşhan dağlarının (İran) çökmesi yüzünden boğularak öldüler. (Abû'l-Farac, 1987: 259)

9 ve 10.yy Ortaçağ tarihçilerinden Belâzorî, İbni Havkal ve Makdisî de yöreyle alâkalı farklı hususiyetleri dile getirmişlerdir. Ahmed b. Yahya el-Belâzurî Fütûh'ul-Büldân'ında Yezîd b. Huneyn et-Tâî el-Antâki (391), Hişam b. Ammar ed-Dimeşkî (392), Halife el-Mütevekkil (393) gibi râvilerin rivayetlerine göre Ebu Ubeyde bin Cerrah bir kısım Arap kabileleriyle Hâzır diye bilinen Hâdıru Haleb'te anlaşılarak ve bir kısmıyla da savaşarak Halep'i fethetmiş, sonra Kınnesrin, Mahrûbe, Maarret'ül-Mısıryn (Maarret'ün-Nesrin), Antakya, Azaz, Kûrus/Kilis, Sacur, Menbic/Münbiç ve Bâlis'i alarak fethin sınırlarını genişletmiş, onun ölümünden sonra da İyad bin Ganem komutasında Ruha/Urfa, Rakka, Harran, Nusaybin, Âmid/Diyarbakır ve Re'sulayn dahil edilerek Fırat ile Dicle arasındaki topraklar İslam devletine katılmıştır (el-Belâzurî, 2013: 169-177 ve 200-205). Ebu'l-Kasım Muhammed bin Havkal'la Muhammed b. Ahmed el-Makdisî ise şehirlerarası mesafeleri; Halep'ten Bâlis'e 2 gün, Halep'ten Kınnesrin'e 1 gün, Halep'ten Münbiç'e 2 gün, Halep'ten Antakya'ya 5 günlük, Halep'ten Humus'a 5 gün, Münbiç'ten Malatya'ya 4 gün ve Menbiç'ten Fırat'a 1 merhale (45,5 kilometre) şeklinde hesaba koymuşlardır. Yalnız İbni

²⁸³ Burası Münbiç/Menbiç olup Süryanicesi olan Mabbug olarak verilmektedir (Demirkent, 2004: 123).

Havkal'ın Mesâlik ve'l-Memâlik kitabını İngilizceye çeviren William Ouseley (Vilyım Üzalı), bazı yerleşim yeri adlarını yanlış çevirerek Menbiç'i (منبج) Menje, Kınnesrin'i (قنسرين) Kanserin ve Humus'u (حمص) Hemess şeklinde okumuştur (Ouseley, 1800: 44, 47 ve 50; Ciner, 2018: 171).

Alâk'ul-Hatîre müellifi İbni Şeddâd, Halep şehir ve mahallelerine 150 bin Türkmenin yerleştiğini, Halep'in büyük ve mamur mahallesi olan Yarukiye'nin Yaruklu Türkmenleri tarafından kurularak iskân edildiğini, Moğollar sonrası Memlûklar zamanında bile Halep ve kazâlarında nüfusun çoğunluğunu Türkmenlerin teşkil ettiğini hatta Tel Başer gibi kimi kasabaların tamamen Türklerle meskûn olduğunu dile getirmiştir. Osman Turan'ın tercümesine ve notlandırmasına göre adı geçen eserin 22 ilâ 42. sayfaları arasında Halep'in Türkmen kimliği hakkında ilginç bilgiler bulunmaktadır (Turan, 1971: 528):

Yarûkiyye mahallesinde Türkmâna ait mescidler: İzzeddin Yarûkî, Yusuf bin Sunkur Yarûkî, Şuâyip Yarûkî, Ahmed Türkmânî, Süleyman Yarûkî, Şeyh Ali Türkmânî ve Halil Yarûkî. Sûk'ul-Türkmân'da (Türkmen Pazarı) da Barak, Kınık, Avşar, Yağı-basan ve Hacı Ahmed adlarını alan mescidler olupmhepsi on beştir. Haleb'de ilk medrese de Züccâciye adını taşır. Ve Artuk oğlu Süleyman tarafından 516'da inşâ olunmuştur. Avşâriye medresesi de Yanık Türkmenlerinden İzzeddin Avşar tarafından yapılmıştır. Bu Türkmenlerin hamam ve başka eserleri de kaydedilmiştir. Müstevfi (maliyeci) Kerim üd-devle bin Şerrâre'nin defterine göre Haleb'in yalnız şehir vergileri XIII. asır başlarında 43 kalem olarak, 17.895.000 dirhem tutuyordu ki bu vergiler arasında Türkmen Pazarı tahsilatı da 360.000'dir.

Bir başka tarihçi Faruk Sümer de İmadeddin Zengî'nin Halep Emiri olduktan sonra Şehrîzor/Kerkük ve Erbil bölgesindeki Yıva Oğuzlarının mühim bir kısmını Halep'e getirerek Haçlı ucunda dirlik verdiğini ve başlarındaki Yaruk Bey'e nispetle Suriye Yıvalarının Yarukiye (Yaruklu) diye anıldığını bildirdikten sonra 16.yy'da Halep Türkmenlerinin Beğ-dili, Harbendelü, Bayat, İnallu, Köpekli-Avşarı, Gündüzlü-Avşarı gibi ana kollara ve Karkın, Kızık, Uç, Acurlu, Kaçılı, Peçenek, Döğer, Kınık, Eymür, Büğdüz, Alayuntlu, Bahadırlı, Kara-koyunlu gibi oymaklara ayrıldığını belirtmektedir. Sonraki sayfalarda da bu kol ve oymaklarla ilgili yerleşim yerleri tespitleri yapmaktadır (Sümer, 1999: 156, 194).

Seyahatnamelerde de Halep ve havâlisi için çeşitlilik var. 14.yy'ın ünlü seyyahı Tancalı (Tunuslu) İbni Battuta 'Rihlet/Yolculuk' adını verdiği Seyahatnamesinde Halep ziyaretini kendisinden 1,5 asır önceki Endülüslü seyyah İbni Cübeyr'in tasvirâtıyla birlikte anlatmıştır:

Sermîn'den çıkıp Halep'e vardım. Merkezî bir konumda büyük bir şehir olan Halep hakkında Ebû Hüseyin İbn Cübeyr şöyle diyor: "Halep'in şöhreti heryanı tutmuştur. Adı cihanın dilinde gezer. Hükümdarlar oraya sahip olmak arzusuyla yanarlar. Stratejik konumu sebebiyle birçok hükümdarı, tesir alanına çekmiştir. Bu şehir için ölüm saçan ateşler yakıldı, keskin kılıçlar kınından sıyrıldı. Kalesi sağlam ve yüksek olduğu için görülmeye değer. Çok iyi korunmaktadır; kolay kolay herkesin fethedeceği bir yer değildir. Zaten isteseler de güçleri yetmez. Etrafı yontma taştır. Dengeli bir yapıdır. Günlere, yıllara, asırlara dayandı. Gerek seçkinler taifesinden gerekse avamdan pek çok insan ağırladı. Hani Hamdânî emirleri, şairleri nerede? Hepsi yok oldu, geriye kalan Halep'in binalarıdır.

Hükümdarları bir bir mahvolduğu hâlde kendisi dimdik duran beldeye hayret! Art arda ölüyorlar ama o yaşıyor. O hâlâ meydan okuyor ve onu elde etmek de mümkün değil! O, kendini vermek istediğinde kolayca elde edilir, hemen yetişilir ona! Burası Halep, nice krallar mazi oldu ama o konumu sebebiyle nice felâketlere meydan okudu! İsmi dışıldır. Kızıoğlankız dilberlerin elbisesine bürünmüş ve sunmuş her yaklaşıma bereketini! Şans kılıcı olan İbn Hamdân'dan sonra yeniden süslenmiş, bir gelin gibi! Heyhat, gençliği bir gün gidecek, bir isteyenide de çıkmayacak! Zaman yavaş yavaş çökecek tüm kuvvetiyle, harap olacak dipdiri, dimdik duvarları!

Halep Kalesi'nin bir adı da Şehbâ'dır [gri, soğuk gün, kıtlık yılı]. Kale içinde iki su kuyusu bulunduğundan orada susuzluktan korkulmaz. Kaleyi iki sıra sur sarmaktadır. Üst tarafında suyu gür büyük bir kuyu vardır. Surlar, birbirine yakın burçlarla art arda uzar gider. Kuleler boyunca dizilen hayret verici odaların hepsinde kemerli pencereler bulunup dışarı açılır. Bütün kuleler kullanıma açıktır, meskündür. Bu kalede zamanın tesiriyle yemeğin asla değişmediği ve bozulmadığı gerçektir.”

Halep'te İbrahim Halil Peygamber'in Allah'a ibadet ettiği bildirilen kutlu yer, herkes tarafından ziyaret edilmektedir.

Demin bahsettiğimiz kale, Şam ile Irak arasında, Fırat yakınında kurulu Rahbeti Mâlik b. Tavk Kalesi'ne benzer. Tatar azgını Kazan, Halep üzerine yürüyüp bu kaleyi bir müddet kuşatmışsa da muvaffak olamamış, geri dönmüştür. Bazıları da Halep'te İbrahim Peygamber'in süt [el-haleb] sağdığını söyler. Çünkü Allah dostu İbrahim bu şehirde oturmuş, geniş sürülere sahipmiş ve onların sütünü fakirlere dağıtmış. Fakirler sürekli toplanıp “İbrahim'in sütü” diye seslenince şehrin ismi “Halep” kalmış. Bu şehir hakikaten görülmeye değerdir. Konumu itibarıyla benzersiz bir üstünlüğü vardır. Sokakları geniş ve düzenlidir. Çarşıları ahşap çatı ile örtülü bulunduğu için sokaktan geçenler ve dükkân sahipleri rahat ederler. Mescidin kenarında bulunan Kaysariye [büyük pazar] çok hoş ve geniştir. Oranın yollarının her biri mescidin bir kapısına çıkar. Câmîin ortasında havuz, etrafında taş döşeli bir avlu vardır. Fildişi ve abanozla süslenmiş minberi pek sanatkâranedir. Bu mescide yaraşır güzellikte Hamdânoğullarına ait bir medrese vardır yanı başında. Bunun dışında şehirde üç medrese ve bir de hastane mevcuttur. Şehrin dışı alabildiğine geniş bir ova. Büyük tarlalar ile arka arkaya dizilmiş üzüm bağları dikkat çekiyor. Nehrin kenarında bahçeler birbirini takip ediyor. Bu nehir Hama'dan geçen Âsî suyudur.²⁸⁴ Uzaktan bakan, suyun aşağıdan yukarıya aktığını zannettiği için bu ismi aldığı söylenir.

Halep'in dışı da pek güzeldir. İnsanın kalbine ferahlık verir. Hakikaten burası hilâfete layık [hükümdarlık merkezi olmaya elverişli] bir şehirdir. (İbn Battûta, 2004: 127-130)

Çevirmen Turgut Akpınar'ın “Avrupa'nın İlk Türkoloğu” ve “Almanların Marco Polo'su” diye tanımladığı Bavyalı seyyah Johannes Schiltberger (Yohanes Şiltberga), 15.yy başında Timur Han'ın Halep üzerine ‘binikiyüzkerebin’ yani 1 milyon 200 bin kişilik bir oduyla yürüdüğünü, bu esnada Halep şehrinin 400 bin haneden müteşekkil olduğunu ki bu da yaklaşık 2 milyon kişi eder ve Halep Valisinin 80 bin kişiyle şehirden çıkararak Timur'la çarpıştığını fakat sonuç alamadığını yazmaktadır (Schiltberger, 1997: I, VII ve 36). Schiltberger'in rakamlarının 10 ilâ 20 kat abartılı olduğunu belirttikten sonra bizim Evliya Çelebi'nin Girit Kuşatmasında sadece Halep askerlerinden 1.060, Şam askerlerinden 2.000, Mısır askerlerinden 6.000, lâğımcılardan 9.080, barutçulardan 10.900, serdengeçtilerden 18.700 ve yeniçerilerden 12.311 şehit verildiğini, 48.812 askerin de yaralandığını; 2 milyon küçük humbara (el bombası) ve 1.471.474 top güllesi atıldığını ifade etmesi seyyahların/gezginlerin hem gözlem hem de hayal gücünün çok yüksek olduğu kanaatini pekiştirmektedir (Evliya Çelebi, 1985: 284-285). Ama eşsiz bir betimlemeyle Halep hakkında

²⁸⁴ Notlar kısmında “Halep'ten akan nehir Âsî değil Kuvayk'tır” diye düzeltme yapılmış (İbn Battûta, 2004:396)

verdiği bilgiler ve yaptığı tasvirler aslında onun ve eserinin neden vazgeçilmez olduğunu sergilemektedir. Onun özgün üslûbuyla:

Evsafı kal'ai kadim ve bîmisli edim Halebüşehba

Cemii kütübü tevarihatda bu Halep hakkında nice kıylûkal etmişlerdir. Amma Tufanı Nuhdan sonra bina olunan ibtida ruyi edimde Mısır hakinde arzı Hasanda Ureyşdir. Ve Mısır ve Şam Halebdir. Beni İsrâîl memleketlerinin atikidir. Tevarihi Arabda ismi Zatûlavamîddir. Zira cümle iç kal'ası temelleri amudlar üzre bina olunmuşdur. Ve nice bin mülûkûn kabzai tasarruflarına girmişdir. Badehu İbrahim Halilullah makamı olmuşdur. Andan Frengi bedrenk nice kerre müstevli olmuşdur. Andan Âli Abbasiyan ve Âli Eyyubiyan ve Âli Fatımiyyan ve Âli Türkman elhasıl nize yüz düvel maliki Haleb olub âhır mülûkû Çerakese elinde gayet mamur bender şehir olub anların destinden sene 921 tarihinde Âli Osmaniyandan Selim Şahı Evvel Mısır fethine giderken deryamisal cüyüşü firavan ile bu mahallere geldikte içinde olan Çerakese hâkimi Hayre Bey savleti padişahiye takat getiremeyüb miftahların teslim idüb vezaret ile Karaca paşaya ihsan olunub mevleviyyeti Çömlekçi zade Kemal Çelebi Efendiye ihsan olunub eyalet olmuşdur. Tarafı padişahiden vezirinin hassı hümayunu sekiz yük on yedi bin yedi yüz altmış akçedir. Ve sancağında ola(n) has subaşılıkları cümle evvelâ şehrin su başılığı ve Bab ve Bu sabuh ve Hantima ve Selimen ve Riyha ve İdlîb ve Bekfelun ve Antakya ve bunlardır. Ve bunlardan ve cürüm cinayetden ve cevzi maduddan ve badihavadan senevî bervechi adalet yetmiş bin gurus hasıl olur. Beş bin akçede bir cebelûsi ile memur olduğu sefere iki bin asker ile sefer eşer. Ve eyaleti Haleb yedi sancaktır. Beşinde tımar ve ziamet vardır. İki sancağı saliyane ile olmağı (olmağı ile) tımar ve ziamet yokdur. Sancağı bunlardır: Evvelâ sancağı Ekradı Kilis ve sancağı Birecik ve sancağı Maarra ve sancağı Azez ve sancağı Belis. Bunlardır. Amma saliyane ile zabt olunan sancaklar bunlardır: Sancağı Mazik ve sancağı Türkman. Ve Haleb paşa sancağıdır. Ve yakın zamanlarda Azez ve Kilis sancakları Valide Sultanlara has olmuşdur. Ve Halebde mal defterdarı vardır. Hâlâ yük akçe iltizam ile Haleb muhassılı derler cemii eyalete mali padişahî tahsil idüb beratı padişahisini ibraz edenlere ulûfelerin verüb [1] tarafında defterdar paşa ile muhasebesi görülür azîm muhassıllıktır. Ve defter kethûdası ve defter emini ve çavuşlar kethûdası ve çavuşlar emini ve çavuşlar kâtibi ve terceman başı ve şah benderi ve sipa(h) kethûdayeri ve yeniçeri serdari ve çavuşu ve kal'a dizdari cümle kal'a kulu vardır. Lakin hazine defterdarının tarafı padişahiden hassı hümayunu 12826 akçe. Ve eyaleti Haleb cümle dokuz yüz kılıçdır. Yüz dördü ziametdir. Yedi yüz doksan dokuzu tezkerelü tımarıdır. Ve bu erbabı zuama ve erbabı tımarın mutasarrıf oldukları kuradır. Ve senevî cümle mahsulleri üçyüz yetmiş üç kerre yüz bin ve yirmi yedi bin sekiz yüz akçe ider. Bu hasıllardan beş bin akçe ile cebelûler yazub memur oldukları sefere alaybeğisi ve çeribaşısı livası altında eşmek şartile sefere eşerler. Ve cümle cebelûleri ile livai Haleb kanunu padişahî üzre on bin müsellâh ve müretteb asker olub valii Haleb olan veziri âlişanın ordusunda kona göçe sefer eşerler. Hakir bu kanunları tarihinde Melek Ahmed paşa ile Haleb eyaline mutasarrıf iki (iken) Defteri Hakanîye müracaat idüb tahrir etdim. Ve eyaleti Haleb beş yüz akçe şerif mevleviyyetdir. Ve cümle nevahisi niyabetdir. Bervechi adalet senevî otuz bine gurus hasıl olur. Ve Âsitane tarafından bir keçeli kapucî rüusu hümayunile muhızır başısı ve sipah ocağından perişanî destarile kethûdası ve yeniçeriyandan keçeli şukadarı vardır. Ve tahtı eyaletinde olan kazalar bunlardır ki zikrolunur: Evvelâ kazai Kilis ve kazai İdlîb ve kazai Rirha ve kazai Bu Sabuh ve kazai Bab ve kazai Antakya ve kazai İskenderun ve kazai Piyas ve kazai Belen. Bu cümle kazaları mamur âbâdan eyaletdir. Ve nefsi Halebde mezahibi erbaa şeyhülislamı ve nakibüleşrafi ve Kevakibî zade misilli yetmiş nefer ulemadan saçaklı abâyî taşra molla ve dersâmları ve eimme ve huteba ve meşayih ve âmilleri vardır. Ve âyân eşrafi lâyuaddır. Ve yük akçe gümrük emaneti ve harir emaneti misilli yedi emanetdir. Ve bu mertebe hâkimi ve askerî tayifesi ve âyânı olan şehri azîm cürümde ve eşkâlde ve ne halde idüğü beyan olunur. Evvelâ müverrihi âlemler İrakı Arab demişler Hihat sahrasına nazır bir viran şehri azîm vardır. Hâlâ içinde Ulu Nogay kavmi obalarile sakindir. Amma bu kal'ai kadimdir. Evvelâ iç kal'ası bir amelî püşte üzre evce serçekmişdir. Beyzâsâ bir kal'ai seddi [1] kal'anın etrafı erbaasında olan şehri azîmi ihata etmiş bir kat Şeddadî binayı metîn müstahkem arşın bâlâdır. Ve onar zirâi mekkî enli divardır. Ve canibi erbaası kırkar ellişer arşın enli hendektir.

[1] Bağdad Köşkü nüshası (Âsitane)

Ziyaretgâhı Haleb

.... Ve bu şehrin halkı cümle ehli tarikdir. Kibarı evliyaullaha mutekiddirler. Ve mezahibi erbaada şabitlerdir. Gayri ferve (fırakı) dalle mezhebin bilmezler. Gayet mutekid ve perhizkâr ve dindar mü'min ve muvahhid tüccar kavimdir. Ve Koca Hüsrev paşa tahririnde nefsi Halebde dörd kerre yüz bin âdem olduğu sicilde masturdur. Haleb Tatı derler amma Halebî Çelebi evsafile muttasıfırlar. Ve bunda Arab ve Kürd ve Türkman sakinlerdir. Ve tüccar tayifesinden ecnası mahlûk mevcuddur. Ve Urbanın kelimatları lisanı arabîde fesahat ve belâgat üzre edai kelimat idemezler. Gayri lehcedir. Ve âbı havasının letafetinden halkının renk ruyleri humret üzre olub mahbub mahbubesi cabeca vardır.

Ve erbabı devleti gayet çokdur. Elvan elvan sammurlu çuhalar giyerler. Ve evsat hallisi alaca kereke aba giyerler. Amma gribüddiyara gayet ikram idüb dilnûvazlık ve çaresa(z)lık iderler. Ve zenanesi altun ve gümüş ve dibadan sivri takye giyüb üzerlerine beyaz car büriyüb paylerine sarı çizme giyüb müeddebane reftar iderler. Ve olkadar nerm râmlardır. Garib insana damlardır kim güya havayı dünyadır. Ve kelimatları dürrü şehvar bediülbeyan ve fasihüllisandırılar. Ve cümle halkı ehli zevkdirler. Kûşe kûşe yetmiş mesiregâhlarda sohbeti has iderler. Şeyh Bekri Dede merlevîhanede ve Kök meydanda ve Hünkâr bağçesinde zevk safa idüb cümle Hünkâr bostancıları hizmet iderler. Ve bu şehri niçe bin şuara şehrengizlerinde medh etmişlerdir. Amma bu hakir kırk bir yıldır on sekiz padişahlık yere kadem basdım bu Halebin âbı havasının letafetine bu lâciverd kubbe altında görmedim. İllâ Acem diyarında Tebriz dahi buna muadildir. Anın dahi bâlâda evsafı masturdur. Amma bu Haleb andan benderdir. Ve Arzı Mukaddesedendir. (Evliya Çelebi, 1935: 367-382).

Bunun dışında Mustafa Nuri Paşa ve Ahmet Cevdet Paşa gibi Osmanlı tarihçilerinin de Halep havâlisiyle ilgili verdiği idarî ve istatistikî bilgiler bulunmaktadır. M. Nuri Paşa, Netayic'ül-Vukuat adlı kitabında Halep Eyaleti'nin Adana, A'zaz, Birecik, Ekrad-ı Kilis,²⁸⁵ Halep, Maarra-Aziz, Mudıyk-Menbiç, Türkman-ı Halep²⁸⁶ sancaklarından oluştuğunu; eyalette 104 zeâmet ve 799 tımar bulunduğunu ve beylerbeyisinin yıllık 817.000 akça, mir-i livalıklarının (sancak beyi) 200.000 akçadan 500.000 akçaya dek has yani en üst dirlik gelirine sahip olduğunu aktarmaktadır. İlâveten Halep'ten cebelüler/cebeliler yani tımar askerleriyle birlikte 2.500 atlı asker çıkarılabilmesi ile buraya bağlı ve "Dağınık hükümdarcıklardan Ramazan Oğulları'nın başkenti olan Adana" diye tarif edilen yerdeki hükümetin kaldırılmasından, zamanla oranın da bağımsız eyalet yapılmasından bahsedilmektedir (Nuri Paşa, 1987: 142). Islahat Fermanı'yla I. Meşrutiyet arasında bölgede valilik yapan Ahmet Cevdet Paşa ise "Tezâkir"inin 31'ncisinde Fırka-yı Islahiye nezaretinde Halep Vilâyet Nizamnamesinin hazırlanması (R. 1282 / M. 1866-67); 32'ncisinde Halep, Adana, Maraş, Urfa, Kozan, Payas ve Zor'dan müteşekkil 7 sancaklı bir vilâyet teşkil olunması, akabinde Çukurova bölgesinde çıkan aşiret ayaklanmaları ve iskân ile uğraşması anlatılmaktadır. 33'ncü ve 34'ncü tezkirelerde Halep'in çöllük kısımlarıyla Gâvur Dağı arasındaki asâyîşsizlik hadiseleriyle (bilhassa Deli Fakı Gaillesi) ilgili gidişatı ve tedbirleri paylaşan A.Cevdet Paşa, 35 nolu Tezkire'sinde Zor Sancağını dışarıda bırakmak suretiyle 6 sancaklı Halep Vilâyeti'nin sınırları ile düzenini şöyle tarif etmektedir (Cevdet Paşa, 1987: 200-215):

²⁸⁵ Kilis Sancağı kimi zaman Türkmen Ağalığı yada Türkmen Voyvadalığı olarak da zikredilmektedir; 17.yy ortasında meşhur âsi Abaza Hasan Ağa'ya uzun süre bu görev tevdi edilmiştir (Nuri Paşa, 1987: 265-266; Uzunçarşılı, 1995: 320). 1849 yılına ait bir belgede kilis'le birlikte "İzzeddin Türkman Nâhiyesi" ve "Okçuizzeddinli Nâhiyesi" gibi mülkî birimlere rast gelinmektedir (DABOA, NFS.d., 3727-).

²⁸⁶ Hicrî 1278 (M. 1861) tarihli ve Osmanlı Devleti'nin mülkî taksimatı gösteren Devlet Salnâmesine göre Eyalet-i Haleb'in Livâ-i Haleb kısmındaki idarî bölümlerden biri Nahiye-i Türkman olarak kaydedilmektedir (Günay, 1980: 52). Kezâ çok daha eski (1579 tarihli) bir vesikada "Trablus Sancak Beyi Ali'ye yardım edilmesine dair Türkman Sancak Beyi Murad'a hüküm" ibaresi Halep haricinde Trablus'ta da konar-göçer Türkmen nüfusun mülkî idarede yer tuttuğunu göstermektedir (DABOA, A.}DVNSMHM.d..., 40/267).

Cebbül memlâhasından [tuzlasından] İdlib kazâsının çöl kenârında bulunan karyelerini [köylerini] dâhilde bırakarak Ma'arratü'n-Nu'mân kazâsı hüdûduna kadar bir hatt-ı münhanî-i vehmî [sanal bir eğri çizgi] ile Haleb ma'mûrelerinin [yerleşimlerini] hüdûdu ta'yîn ve anın hârici çöl itibâr olunarak bu hatt-ı mefrûzun [varsayılan sınırın] hâricinde zuhura gelen vâkı'ât [olan olaylar] hakkında urbân [çöl/aşiret] usûlû üzere mu'âmele olunarak bunlara dâir Haleb'e bir da'vâ vürûdunda [geliştiğinde] Divân- temyize [Yargıtaya] havâle olunmayıp Meclis-i idâre-i vilâyete havâle olunmak üzere usûl ittihâz olundu ve ma'mûrelerin şerr-i urbândan muhâfazası için beş yüz nefer suvâri seyyâre taburu için Avrupa'dan beş yüz şeşhâneli [yivli] filinta getirildi ve beş bölüğe suvâri nizâmiye alayından birer mu'allem [talimli] Çavuşbaşı ta'yîn ile ta'lîm ettirildi ve her bölüğe boru îtâ ve borazanlar tertîb olunarak suvâri nizâmiye gibi taht-ı intizama [düzen altına] alındı. Haleb'in beledî [yerli] suvârisi ve piyâde zabtiyesi dahi pek güzel tanzim olundu. Urbânın evvelki derecede tasallutu kalmadı. Her tarafta Haleb zaptiyesi şöhret buldu.

Cevdet Paşa, 36'ncı Tezkire'de Halep Vilâyeti'nin ve sancakları ile kazâlarının idarî, demografik ve gelişmişlik istatistiklerini tablolastırmıştır. Bu tabloya göre Halep Sancağı 53.179 hane (43.573'ü Müslim, 4.879'u Hristiyan ve 727'si Yahudi), Maraş Sancağı 24.993 hane (19.726'sı Müslim ve 5.238'i Hristiyan), Adana Sancağı 14.764 hane (13.131'i Müslim ve 1.133'ü Hristiyan), Kozan Sancağı 12.381 hane (9.935'i Müslim ve 2.246'sı Hristiyan), Urfa Sancağı 9.545 hane (8.312'si Müslim ve 1.204'ü Hristiyan), Payas Sancağı 5.089 hane (4.330'u Müslim ve 759'u Hristiyan) ve yaklaşık 10 bin hanelik Zor Sancağı ile 4 bin hanelik aşiretler dahil olmak üzere vilâyet toplamı 233.449 haneye erişmektedir ki bu da takriben 1 milyon 170 binlik bir nüfusa tekabül etmektedir (C.Paşa, 1987: 222-225). Yaklaşık 270 binlik bir nüfusa tekabül eden Halep merkez sancağının hane dağılımı ise şu şekildedir: Cebel-i Sem'an Nahiyesiyle (1.918 Müslim) birlikte Halep şehri (Nefs-i Haleb) 12.658 hane (10.180 Müslim, 2.478 gayrimüslim), Antakya Kazâsı 9.904 hane (8.775 Müslim, 1.129 gayrimüslim), Kilis Kazâsı 7.176 hane (6850 Müslim), Bab ve Cebbul Kazâsı 6.520 hane (6.500 Müslim), Ayıntab Kazâsı 5.001 hane (3.907 Müslim, 1.094 gayrimüslim), İdlib²⁸⁷ Kazâsı 3.703 hane (3.580 Müslim), Cısr-i Şugur²⁸⁸ Kazâsı 3.047 hane (2.611 Müslim), Reyhaniye/Reyhanlı²⁸⁹ Kazâsı 2.200 hane (Müslim) Hârim/Harem²⁹⁰ Kazâsı 1.750 hane (Müslim), İzziye / Kürtdağı²⁹¹ Kazâsı 1.220 (Müslim).²⁹² Aynı sayfalarda Halep'te 155 cami, 162 mescid, 23 medrese, 16 tekke, 14 kilise, 1 rüşdiye mektebi, 24'ü Müslüman ve 6'sı Hristiyan - 2'si Yahudi olmak üzere 32 sıbyan mektebi, 2 matbaa, 1 bedestan (kapalıçarşı), 2 kalhane (dökümhane), 2 cendere (baskı atölyesi), 3 debbağhane (tabakhane), 4 pamuk

²⁸⁷ Aynı sayfada Eriha, Sermin ve Maarret'ül-Masrîn nahiyeleri de verilmiş; İdlib'in güzel ve büyücek bir kasaba olduğu, halkının zeki ama sahtekârının (müzevvir) da bol olduğu belirtilmiştir.

²⁸⁸ Aynı sütunda nahiyeleri Ordu, Darkuş/Derkuş ve Mudik Kalesi / Kal'a-i Mudik de belirtilmiştir.

²⁸⁹ Aynı sayfada ahalisinin Reyhaniye Aşireti'nden olduğu belirtilmiştir.

²⁹⁰ Aynı sütunda nahiyesi Barişa da verilmiştir.

²⁹¹ Aynı sayfada ahalisinin Okçu İzzeddinli, Şıhlar ve Amikî aşiretlerinden ibaret olduğu belirtilmiştir.

²⁹² H. 1280 (1868) Salnamesi'nde aşiret kazaları haricindeki kazalar ve ilâveten Azaz için köy sayıları şu şekilde verilmektedir. Haleb Kazâsı: 90 mahalle ve 96 karye, İdlib Kazâsı: 104 karye, Cısr-i Şugur Kazâsı: 120 karye, Harem Kazâsı: 63 karye, Antakya Kazâsı 170 karye, Azaz Kazâsı 108 karye, Kilis Kazâsı 155 karye, Ayntab Kazâsı: 190 karye, Bab ve Cebbul Kazâsı: 130 karye (1280 Salnâmesi: 299).

fabrikası, 10 bab ma'sara (üzüm sıkma yeri), 13 sabunhane, 17 meyhane, 27 basmahane, 41 hamam, 69 kahvehane, 70 han, 84 fırın, 95 değirmen, 119 boyahane, 810 mağaza, 2.915 akmişe destgâhı (dokuma tezgâhı), 5.500 dükkân ve şehir dışında da birçok fıstık ile zeytin bağ ve bahçeleri bulunduğu bildirilirken “*Mensucâtça sâir-i bilâd-ı Osmâniyyeye fâik bir şehri-i şehirdir*” yani diğer Osmanlı beldelerine nazaran tekstilde üstün ve şöhretli bir şehir denilmektedir (C.Paşa, 1987: 219-222).

37 nolu Tezkire’de ise Halep – İskenderun Demiryolunun keşfi için Kaymakam Mesud Bey’in çok ayrıntılı ve içinde İskenderun Limanı dahil Halep’in 3 yıllık ihracat (63.172) ve ithalat (57.429) ortalamasının İngiliz sterlini üzerinden beyan edildiği bir raporu aktaran Cevdet Paşa, Halep için yaptıklarını şöyle özetlemektedir:

Bir sene kadar Haleb vilâyetinin teşkilatıyla uğraşıldı. Bimenihî-te’âlâ pek âlâ teşkil edildi. İşler yoluna konuldu. İki sene evvel Çukurova’yı geçip ve Gâvur-dağı’nı aşıp da Maraş’a yâhud Kilis’e gitmek kaabil değil iken bir tek atlı Adana’dan kalkıp Osmâniye’ye ve oradan Bulanık tarikiyle Maraş’a ve İslâhiye ve İzziye tarikiyle Kilis’e gidip gelir ve Haleb’den İzziye ve İslâhiye ve Osmâniye üzerinden Kozan’a ve oradan Niğde’ye ve Kayseriye’ye kadar âminen ve sâlimen varır oldu ve iki sene evvel Haleb’den Deyr’e elbise ve eşyâ-yı sâire askeriyye gönderilecek olduğu hâlde Haleb’den bir tabur ile yola çıkarılıp Deyr’den dahi bir tabur çıkarak tesâdüf ettikleri mahâlde yek-digere teslim ü tesellüm ederler iken icrâât-ı islâhiyye semeresi olmak üzere her hafta Haleb postasını iki nefer zabtiye ve ba’zan bir Arab alıp Deyr’e götürür oldu. Emn ü âsâyîş-i umûmî bu veçhile te’essüs edicek günden güne ma’mûriyyet terakkiye ve vâridat-ı devlet tezayüde başladı. Haleb’den Birecik’e kadar olan cadde araba geçebilecek surette tesviye olundu. Haleb’den İskenderun’a bir de şose yol inşasına başlanmış olduğu cihetle anın itmâmına sa’y ü gayret olunmakta idi. (C.Paşa, 1987: 226-234).

Halep’teki yer adlarıyla ilgili Enver Çakar’la Ahmet Emin Dağ’ın 20.yy öncesine dair çalışmaları bulunmaktadır. Çakar’ın 16.yy Halep Eyaletindeki Türkçe yerleşim adı tespitlerinden Suriye’nin kuzey kısmında yer alanlarından Halep şehri mahalleler olarak, diğerleri de köy ve mezralar olarak şu şekilde sıralanmaktadır:

Halep Şehri: Akyol, Baba Ali / Hân-ı Sebîl, Burçlar, Çukur Kastel, Çukurcuk, Dudu / İbn-i Mübârek, Elmacı, Göllüce, Hacı Said / Ustalar, Hacılar, Hamza Bey, Harab Han, Kadiasker, Kara Resul / Şâkir Ağa, Karlık, Kızılca Oba, Meydancık, Muhammed Bey, Nûhiye, Oğul Bey, Saçlı Han-ı Fevkânî, Saçlı Han-ı Tahtanî, Safsafâ, Sebepler, Şeriatlu, Şeyh Yaprak, Tatarlar, Urgancı / Mekabir, Zaviye.

Cebel-i Sem’ân Nahiyesi: Acûriye, Afşar/Afşara, Bir Sütûn, Cünd Virân / Cündirân, Kanuk Boğan / Ma’arrâtâu’l-Curn, Virâniye, Yârukiye.

Bâb Nahiyesi: Dâhil-i Baş / Kufeyr, Serbest / Sârgit, Serçe-i Kebîr, Serçe-i Sağîr, Tell Çerçi / İnal Oğlu, Tell Orhan, Tûman, Zarzor.

Cebbûl Nahiyesi: Kara Burç / Tell Cubbîn, Kürd Öyüğü / Tell Ebû Zana, Türkân.

Matah Nahiyesi: Tell Bengü / Tell Bengi.

Menbiç Nahiyesi: Abidîn, Âid, Arab Çukuru, Arabiye, Adaca / O Depesi (Ada / On Depesi), Ağca/Akça, Ağca Mağara, Ağca Meşhed / Bederiye, Ağca Şar, Ak Mağara / Benî Arab, Ak Pınar, Aparûz, Aşe Beg, Ayaş, Aydoğmuş / Kasîr, Bâbcuğaz, Bâb-ı Leylom, Baltacık, Bâsiret Öyüğü, Beglerbegi, Bel Virân, Belcuğan, Bencik, Beş Curûn, Beşik Depe, Bîr Bükü, Bîr Curûn / Burç Ören, Boluca, Borân, Borluca, Boşanlıca, Boz Öyük, Bulancak, Buldum, Burç Han, Büyük Çamurlu, Büyük Hülmen, Büyük Karaca Virân / Büyük Karaca Ören, Büyük Vakf, Cullâb Öreni, Çakırî, Çat Ören / Çat Virân, Çelderpe, Çerç, Çevirdik, Çoban Begi, Çoban Öyüğü / Tell Minâ, Çukur Ören, Çukur Virân, Denizcik, Depecik, Deve Öyüğü, Dikecek, Dikme Taş, Döknük Öyüğü, Duruca Soy, Duyuran, Ebû Keşşâş Bükü, Erli, Fâziliye/Fazıl, Ganâm Öyüğü, Hacıkendi / Atakî, Halbur Sa’id / Harbet-i Sa’id (Kalbur Sa’id / Harbetü’s-Sa’id), Halil Oğlu, Hân, Hârûniye, Hinta Öyüğü, Hilatânî, Hurûs, İkiz Ören / İkiz Virân, İlanluca/Yılanluca, İncirlü, İncirlü, Kab Ören / Kab Virân, Kabiliye,

Kâfir Kıran, Kal'acık, Kalkûm, Kandırdı / Kanpetra, Kara Curûn, Kara Yakub, Karaca Ören, Karaca Ören / Beyte (Karaca Virân / Hanya), Karaca Örencik / Karaca Virâncık, Karaca Virân, Karaca Virân / Keçilü (Karaca Ören / Keçilü), Kargılık / Ma'rbân, Kasîr Baba / Zağ Geçidi (Kasîryân), Katrâniye, Kavâziye, Kayacık, Kebe Oğlu, Kebirli, Kebirlü/Kebirlüce, Kersen Taş, Kesim, Kırimiye Küçük, Kırk Mağara, Kırk Yılan, Kız Hülmen (Kızıl Hülmen / Kızılca Hülmen), Kız Kapan / Ebû Sırîn, Kızıl Virân (Kızıl Ören / Hümeyrî), Killik Eşmesi, Koca Boğan, Koyun, Koyunü'l-Hamâm, Koca, Kozca Beglerbegi, Kûbacık, Kurdç Öreni / Kurd Virânı, Kuruca Musa / Deyr-i Zu'amâ, Kuruca Öyük, Küçük Büyür, Küçük Çamurlu, Küçük Şurrâhiye, Küpelü, Mağaracık, Mercanlı, Mesûdiye, Meydan / Derhâlan, Mezraa, Minâr Bükü, Müşerriyecik, Narluca, Nâsırî, Necek, Nûmeyriye, Öz Yürek / Tiz Harâb, Pîrî Öyüğü, Reşid Ören, / Reşid Virânı, Sabunluca, Safer Beg, Sandal Öyüğü, Sekek Sayan / Sekecek Sayan, Sekli Depe / Tell Sîkak, Selmin/Selmincik, Serbest, Sultan Depesi, Suluca Hisâr, Sungur Begi / Karaca Virân, Şevkiye/Şüveyha, Şeyh Berîcan, Şeyh Fellâh, Şurrâhiye, Taş Atan, Taş Tapu, Taşlu Fahhâr / Tell Fahhâr, Taşlu Öyük, Taşluca / Tell Âişe, Tat İlyas, Tell Mustafa, Tell Zeyt Öyüğü, Tersin / Deyr-i Satûn, Tumân, Tutlu Bucak / Tefyâ, Tutluca, Türkeşlü, Uluca / Porsuk, Urûm Önü, Uzun Ali, Üç Kubbe / Kütît, Virân / Arkık (Demrân), Yavaşlu / Yosunluca, Yavaşluca, Yazlı Fahhâr, Yazurica, Yel Garbî, Yellüce, Yenice, Yorgan Öyüğü, Yosun Öyüğü, Yusuf Beg Öyüğü, Yuvacık, Zeytûniye.

Hârim Nahiyesi: Ermenaz, Garbeyaz, Hallâz Öyüğü, Hamûriye, Harâb Han / Bezantiya, Harâb Roman, Kara Depe / Tellü'l-Kebîr.

Şeyzer Nahiyesi: Bağacık, Çakmak / Selât, Çâr Mağar, Depe Mağara / Mağara Depe, Dikme Taş / el-Berîhan, Gökçe Mezraa / Ebû Şeytânî, Kefr Keçe, Reyhâniye, Şeyh Habeş / Yeşilî, Tell Baba.

Rûc Nahiyesi: Akrâba/Akrabalu, Avşarî, Badincan, Ballu, Bir Kise, Gâlibiye, Neçe, Ramazanlu / Mezraa-i Şeyh, Şeker Berziye.

Süveyde (Süveydiye) Nahiyesi: Ağca Pınar, Arabiye, Asker, Baldırı İnce, Bayır/Bîr, Câmus Pınarı / Ayn-i Hüseyin, Cevherî, Çadırîn/Çezârîn, Dâvudî, Derecik, Fındikiyye, Habeşcik, Hacı Cübeylü, Hacı Hüseyinlü, Kayseriye / Kastûriye, Kazık/Közük, Mağara, Mağaracık, Mansûriye, Pencûriye, Reyhâniye, Sabûniye, Sarı Kaya, Savîrek, Sıtma Pınarı, Sürûtme, Taktak/Mahtak, Tercümâniye, Toprakiye, Yazıriye, Yoğun Oluk, Zeytûniye.

Şuğur Nahiyesi: Arabî / Harrânî, Arpalu, Ayn-i Öyük, Balmülk / Hamlîn, Bekiriye, Boğazkenîz, Boz-cekin/Borcenkin, Bürnaz, Çorakiye, Depe Derun, Derbend / Rimâdiye, Ekrâd, Ergizik, Fırfıriye, Gençliye, Güvençi, Hüseyniye, İshâkiye, Kal'at-ı İsmail, Karpuz, Kısas, Kışlak, Mezraa-i Uzeyr / Mezraât-i Ermelâ, Pârepâre, Rûm Evlek / Râm Bük, Şatûriye, Tellâk, Tırnaklu, Üç Toprak, Ürkme Depe, Vâdi Hamâm, Vırvıriye, Yakûbiye, Yusufîn. (Çakar, 2000: 92-105).

Ahmet Emin Dağ ise hem arşiv vesikalarından hem de saha araştırmalarından yararlanarak 16.yy'dan günümüze kadarki Türkmen boylarıyla kollarının isimlerini Halep İli özelinde alfabetik bir biçimde listeleyerek karşılaştırma imkânı sunmuştur. Arap Baharı öncesi yapılan saha araştırmalarına göre halen varlığı tespit edilen Türkmen boy ve aşiretleri şöylece sıralanmaktadır: Abalu, Afşar, Ağilü, Arablar/Arablu, Arilü, Ateşoğulları, Baraklar, Başbüyük, Bayad, Bayatlu, Bayındır/Bayındırlu, Begmeşlü, Beğdili, Beyliklü, Bozgeyiklü, Bozkoyunlu, Bozlu, Budaklar, Cumalı, Çapanlar, Çaruklu Eymiri, Çoban Beglü, Dımaşklı, Dimlekli, Doğanlu, Dukuzçün Harbendelü, Döğer-i Hama, Döğerlü, Durabeğlü, Dünderlu Eymürü, Eğil Beg Hacılı, Eymir, Gayırgın, Genceli, Güneç, Gurdili Karakoyunlu, Güneş, Hacılar, Haliyi Yıva, Hama Döğeri, İlbeyli, İnallu, Kadırlü, Kara Afşar, Kara Koyunlu, Kara Şeyhli, Kara Tohtemürlü, Karagözlü Eymürü, Karkın, Kazlu, Keçilü, Kınık, Kıyaslu, Kızık, Kızıl Ali Tohtemürlü, Köse Oğlu Şarklu, Müderrisoğulları, Musa Şeyh Oğulları, Okçu, Seçenlü, Şarklular, Şeyhler, Tatar, Tohtemürlü, Ukaş ve Ulaşlu (Dağ, 2015: 121-129).

Bunların dışında 19.yy'a kadar²⁹³ geldiği bilinen ve fakat günümüzde varlığı henüz tespit edilememiş veyahut kaybolmuş gözükten boy ve aşiretler alfabetikleştirilerek şu şekilde sıralanmıştır:

Acurlu, Adetlü, Afşar Kethüda, Afşar-ı Diğer, Akaşlu, Alabaş, Alagözlü, Alayundlu, Alihan Hacılu, Alplu Afşarı, Alplu, Arab Ömerlü, Aşıklı, Aydoğmuş, Aykudlu, Bağlular, Bahadurlu, Baharlu, Bakal, Balabanlu, Basmakuzaklu, Başımkızdılu Çepni, Bayraklu, Beçelü, Bederlü, Beg Hacılu, Beğillü, Beg Ömerlü, Bekmezlü, Belekli, Berilli, Beyler, Biçerlü, Biraçlu, Boranlu, Bostanlu, Boynu Kısalu, Bozca Dumanlu, Bozcalu, Bunaklu, Burhan Hacılu, Büğdüz, Büyük Karacalu, Cadılu, Caferlü, Çakırlu, Çalıcıyan, Çalışlu, Çavundur, Çay Basmazlu, Çeçelü, Çepni, Çıplaklu, Çoğun, Çomatırlü, Çorapoğlu, Çünkerlü, Damlalucalu, Delüler, Delicelü, Demircüler, Dergütlü, Diğer Hayliyi Yıva, Dillücelü, Dişirci, Dokuz, Doymuşoğlu, Döneklülü, Duyuranlu, Eminliklü, Emir Ali Obası, Eylemişlü, Eyüblü, Fakılar, Garıblü, Gedikler, Gök Pırlu, Gökçelü, Göngü Karkın, Gün/Günlü, Gündüzlü Afşarı, Güvan, Habillü, Hacı Güzel, Halaculu, Haleb Döğeri, Halicelü, Hamza Bey, Haraclu, Harbendelü, Hatal Bayadı, Hatib Hacılu, Hayli Yıva, Hemenlü, Hızır Hacılu, Hoca Ali Şeyh, İbrahim Şahlu, İğdir, İkizli, İlalmuşlu, İldeliklü, İlyas Hacılu, İmanlu, İmranlu, İsa Hacılu, İslamlu, Kabaksazlu, Kabaklu, Kacılı, Kadılar, Kadılu/Kazlu, Kapanlu, Kara Burc, Kara Dağ Bahadurlusu, Kara Hasanlu, Kara Hisarlu, Kara Yakublu, Kara Yıvalu, Karabaş Kethüda, Karabegmeşlü, Karacalu, Karacıklı, Karkın Deveciyan, Karkın İslamlu, Kasım Hacılu, Kayıksızlu, Keçe Beglü, Keleklü, Kevan, Kırımlu, Kıyanlu, Kıyaklu, Kızık Eymürlü, Kızıl Eymirlü, Kızkapanlu, Kilis Oturağı, Koçilü, Konurlu, Korcu, Kotanlu, Kozanlu Diğer, Kozanlu, Kömür Selek, Körüklü, Köpeklü Afşarı, Kösecelü / Oyratlu, Kubatlu, Kurşunlu, Kurt Beğlü, Kurtulmuşlu, Kuyumculu, Kuzucaklu, Küçük Karacalu, Kürdiler, Kürdilu, Kürt İsmail, Mahmudlu, Maksud Kethüda, Melek Hacılu, Melüklü, Merzuman Bahadurlu, Mezbur Tabi Beyliklü, Mezbur, Mihmad Hacılu, Müteferrik, Naiblü, Nazar Kethüda, Necmeddinlü, Odamışlu, Orduyu Emenlek Bey, Orduyu Bozcalı, Oruçlu, Ömeranlu, Papuncu Yeni Yer, Pehlivanlu, Piri Beğlü, Porenklü, Pörçeklü, Pürneklü, Reyhanlu, Ruclu, Rum Kale Çepni, Saçlı/Seçenlü, Sağırhıca Salur, Saadiliyanlu, Salahaddinlü, Salavatlu, Sargaç, Saylak, Sekiz Afşarı, Selahaddinlü, Sevindik Obası, Sipahiyan, Sofuyanlu, Soyuldu, Sulalı Eminlikli, Sulu Beğlü, Sungur Beğlü, Sülayi, Süllü, Şah Melekli, Şemeklü, Şereflüler, Şeyh Hamzalu, Şeyhlüyi, İnbenekli, Taksutlu/Taksaklu, Taşbaş, Tatalu/Tatlu, Tohtemür Kethüda, Topaklu, Ukaş Diğer, Ulaşmışlu, Uluca, Uşaklu, Uzun Karacalu, Üç/Üçlü, Üç-i Diğer, Ürpek, Üşenli, Üveyc, Yabanlu, Yağlı Kefer / Yağlular, Yağırncalu, Yalunuzlu, Yalvaç, Yeni Karalu, Yensar Hocalu, Yıvacıklar, Yunsurlu, Yusuf Hacılu, *Yüreğir*. (Dağ, 2015: 121-129)

Alman doktor Frayliç ile mühendis Ravlig tarafından yazılan (muharrirleri), yabancı dilden (Almanca) Osmanlı Türkçesine çevrilen ve Aşâir u Muhâcirîn Müdiriyyet-i Umûmiyesi / Aşiretler ve Muhacirler Genel Müdürlüğü tarafından teferruatlı bir iskân raporu gibi hazırlatılan 'Türkmen Aşiretleri' isimli kitabın Türkiye Türkmenleri ve Ahvâl-i Umûmiye bahsinde Türkmenlerin doğu vilâyetleri hududundan başlayarak 3 büyük kolla Anadolu'ya uzanan yayla alanlarında gezindikleri ve I'nci kolun istikametinin İran hududu – Halep silsilesi olduğu ifade edilmektedir (Frayliç ve Ravlig, 1334: 13). Baskı yılı 1334 yani 1915-16 olan bu kitapta 5 başlıkta toplanan (Farsak, Afşar, Kaçar, Sarı, Yörük) aşiretlerden nüfusu 1 milyon civarında tahmin edilen Afşarların dağılımı 6 bölgeye değişik bir istatistikle yapılmıştır. Buna göre 6'ncı bölge olan Halep-Sivas-Adana hudutlarında 8÷100 X 1.000.000

²⁹³ Bu arada 18.yy'ın ilk yarısında yani zorunlu iskân sonrasındaki (1727, 1728, 1729, 1742, 1743) arşiv vesikalarında Türkmân-ı Haleb faslından bolca cemaat/oymak resmî yazışmalara konu olmaktadır: Cerid Türkmânı (DABOA, A.{DVNSMHM.d..., 134/197), Reyhanlı - Kara Süleymanlı (DABOA, A.{DVNSMHM.d..., 134/1026), Pehlivanlı Cemaati (DABOA, A.{DVNSMHM.d..., 135/1334), Çemenlü Cemaati (DABOA, AE.SMHD.I., 130/9551), Cum Bahadırlısı ve Kara Süleymanlı Cemaati (DABOA, AE.SMHD.I., 148/11068)

yani 80 bin Afşar Türkmeni bulunduğu düşünülmektedir. Keza başka bir büyük grup olan Sarılar Türkmenlerinin hayat sahası, Diyarbakır'ın batısından Halep Vilâyetinin içine kadar uzanan eğri bir hat ile İskenderun Körfezi'ne kadar uzatılan ve Halep'in deniz kısmıyla Musul'un batısını da ihata eden dört köşeli bir şekle (şekl-i züerbaat'ül-adlâ) benzetilmektedir (Fraylıç ve Ravlig, 1334: 17, 28 ve 69-70). Hemen altında ise aşiretlerin sosyal yapısı ve Türkman tabiri hakkında hususi bilgiler verilerek eserin özgün dili ile şöyle denilmektedir:

Ba'zı vakâyı'-ı târîhiye dolayısıyla bu 'aşiretin tabîî teşkilâtı husûsî bir şekil arz eyler. Faraza, bunların Haleb Vilâyeti dâhilinde olanları, yekdiğerinden ayrı yaşadıkları halde, hepsi de merkezî bir 'aşirete merbûtdur. Bu merkezî 'aşiret, diğer 'aşiretler üzerinde bir kuvve'-i icrâ'iyeyi değil ise de, bir kuvve'-i muhâfazâyı hâ'izdir. Hatta, ekseriyâ bu 'aşiretlerin kuvve'-i teşrî'îyesi makâmını da işgâl eylemektedir. Türkiyâ Hükûmeti, memleketin teşkilât-ı mülkiyesinden müte'essir olmayan bu 'aşiretlerle münâsebâtta bulunmak için, Büyük Sarı 'Aşiretine mürâca'at itmek mecbûriyetindedir. Buna, aynı zamanda (Türkân 'Aşireti) nâmı da virilmektedir. Lâkin, bu isim, bu havâlîdeki 'Arap, Kürt aşiretlerinden Türkmenleri tefrik için serd idiliyor. Yoksa, bunların bir ism-i mahsûsı değildir. (Fraylıç ve Ravlig, 1334: 70-71)

Yani doğal bir hiyerarşi içerisinde merkezî bir aşiret diğerlerinin koruyucusu ve temsilcisi olduğu için hükümet, tümü adına Büyük Sarı Aşiretine başvurmak durumundadır. Sarılara Türkmen/Türkmenler denilmesi de onların özel bir tercihten kaynaklanmayıp bölgedeki diğer Arap ve Kürt aşiretlerinden ayırt edilmesi için kullanılmaktadır.

Sonraki sayfalarda bu havalideki Türkânı (Sarılar) Halep Türkmen aşiretleri ve Musul'un batısındaki Türkmen aşiretleri olarak ikiye ayıran iki ecnebi yazar 250 bin olarak tespit ettikleri nüfusun % 70'inin yani 175 bininin ($70 \div 100 \times 250.000$) Halep bölgesinde, % 30'unun yani 75 bininin ($30 \div 100 \times 250.000$) de Garbî/Batı Musul'da yaşadığını belirtmektedir. Halep'teki aşiretlerin asgarî 70 hane ile azamî 210 haneye sahip olduklarını söyleyen yazarlar, ortalamanın 120 haneye tekabül ettiğini ifade etmektedirler. Her hanenin/ailenin en fazla 14 kişi (10 erkek, 4 kadın) ve en az 5 kişi (4 erkek, 1 kadın) olmak üzere 7 kişilik (5 erkek, 2 kadın) bir ortalama sahip olduğunu, ailedeki çocuk sayısının da ortalama 5 olduğunu (4 erkek, 1 kız) ve hatta erkek fazlalığından ötürü civardaki aşiretlerden kız kaçırma olaylarına da çok sık rastlandığını eklemektedirler (Fraylıç ve Ravlig, 1334: 73-75). Bundan başka bu beş büyük aşiretin yazlık iskân ve kışlık iskân ayrımı üzerinden gezinti mıntıkaları (daire-i cevelânları) anlatılırken Farsakların Halep ovalarına hatta Halep'in de güneyine indikleri; İran Türkmenleri sayılan Kaçarların da Musul ile Bağdat ve hatta kışın Halep'e gittikleri; Sarıların da yazın Halep ovalarına ve bazen kuzeydoğudaki yayla silsilesinden Musul'un güneybatısıyla Bağdat'ın kuzeylerine geçtikleri, kışlak olarak da 4 ana hattı (1-Halep ile İskenderun'a yönelen iki ayrı hat istikametindeki köyler, 2-Halep ile Osmaniye / Cebel-i Bereket Sancağı'na doğru olan köyler, 3-Halep – Şam yolunda ve

civarındaki köyler, 4-Halep'ten Urfa'ya ve Bağdat'ın kuzeyine giden yol) kullandıkları dile getirilmektedir (Frayliç ve Ravlig, 1334: 172-175, 186-187 ve 191-195).

Günümüzdeki duruma bakacak olursak başta nüfus miktarı olmak üzere belirsizlikler sözkonusudur. Halep yöresinde yaşayan Türk nüfusu için 50 binle 1 milyon arasında rakamlar verilmektedir. 1906 Salnâmesi 200 bin, Kirişcioğlu; 1995 için 200 bin (günümüzde muhtemelen 350 bin) ve 2012 için 320 bin, Dağ; 2008 için 360 bin (günümüzde muhtemelen 400 bin) Kafalı; 1973 için 250 bin (günümüzde muhtemelen 900 bin), Karadirek; 2013 itibariyle yaklaşık 800 bin, ORSAM; 2011 itibariyle 975 bin, Cevizci; 2014 itibariyle 1 milyon 200 bin ve Yılmaz 2017 itibariyle 1 milyon 250 bin rakamlarını esas almaktadır (Aydın, 2017: 187; Kirişcioğlu, Tarihsiz: 11; 21.YTE, 2013: 13; Dağ, 2010: 93; Kafalı, 1973: 33; Karadirek, 2014: 41; ORSAM, 2011: 22; Cevizci, 2014: 84; Yılmaz, 2017: 7). Hatta Halep'in meşhur Türkmen mahallesi Höllük'ün/Hüllük'ün²⁹⁴ bile nüfus kesafeti bakımından farklılıklar bulunmaktadır. Halep'te saha araştırması yapan Serap Altun, 2010 itibariyle 350.000 nüfuslu olduğu kaydedilen mahallenin % 90'ının (315 bin) Türkmen olduğunun altını çizmekte; Deniz Türkmenoğlu ise bu büyük Türkmen mahallesinde 400 bin Türkmenin yaşadığını beyan etmektedir (Altun, 2010: 72; Türkmenoğlu, 2009: 6). Mahalle itibariyle Halep şehrinde yüzyıl önceki Akyol, Almacı, Altunboğaz, Aziziye, Badıncık, Balıbulgur, Çukurcuk/Çukurcut, Çukurkestal/Çukurestal, Farfara, Hamidiye, Hamzabey, Haraphan, Harundere/Harundede, Hensebil/Hansebil, Karaman, Kazasker, Kilise, Küçükkilise, Mahmutbey, Müstadembey Oğulbey, Saçlıhan, Selimiye, Şahinbey, Şakırağa, Tatarlar gibi Osmanlı yadigârı mahalle isimlerinin çoğu kaybolmuş olsa da halen Hüllük haricinde Beidin/Beayidin, Bostanpaşa, Eşrefiyye, Hanano/Hananu, Hayderiyye/Haydariye, Kadı Asker, Selattin/Saladdin, Şeyh Fâris/Feris, Şeyh Hıdır/Hızır, Üveyce/Ovaica gibi mahalleler de Türkmen mahalleleri olarak adlandırılmaktadır (ORSAM, 2011: 10; Aydın, 2017: 194; Altun, 2010: 72; Bakır ve Pekin, 2019b: 91-92). Bunun haricinde Şehirde; Ağa, Aibo/Aebo, Altıncı, Aşçı, Ataşoğlu, Barak, Basmacı, Bazarbaşı, Bekir, Beydilli, Beyraktar/Bayraktar, Biriçikli, Bölükbaşı, Çavuş, Çelebi, Delatî, Dellalbaşı, Derde, Deymuk, Dışso, Dudık, el-Bebi, el-Beli, el-Esvat, el-Guzzî, el-Kıvakubi, el-Türk, Esvâd, Eşki, Garkinavi, Gillo, Goca, Haydar, Hazurî, Hıbbu, Hoca, İzmirli, Kâhya, Katırcı, Kayyalî, Kemalmaz, Kerküklü, Kerzun/Karauzun, Kethüda, Kevakibî, Kihya, Kilisli, Kör, Mahlî, Mamo, Maraşlı, Mardinî, Mertdilli, Mılla,

²⁹⁴ Kuruluşunda Höllük Turab olan adının zamanla Höllük olarak kaldığı rivayet edilmekte olup günümüzde haylice büyük olan Höllük Mahallesi'nin Höllük Tahtanî (Aşağı Höllük) ve Höllük Fevkânî (Yukarı Höllük) şeklinde ikiye ayrıldığı belirtilmektedir (Altun, 2010:75-76). Ayrıca Höllük ismi yerine Bağrıyanık Mahallesi de kullanılmaktadır (Çağlar, 2017: 123).

Müderriş, Nesimî, Neyyel, Paşa, Reşit, Sallur, Sarı, Sarıgüzel, Sasile, Sayışlı, Sılo, Şahbender, Şekşuk, Tokuz, Türkmenî, Türkmanî, Utrî, Yeğen, Yozkatlı, Yüzbaşı, Zıkırt soyadlı Türkmen sülâleler bulunmaktadır (ORSAM, 2011: 10; Aydın, 2017: 194-195).

Halep'in çevresindeki 239 köyde ağırlığı oluşturan Türkmenlerin 3 Alevî/Şîî (Avşariye, Debis, Mizale) ve 142 Sünnî yerleşim yerine ise tam anlamıyla hâkim olduğu kabul edilmektedir.²⁹⁵ Fakat elimizdeki kaynakların karşılaştırılıp derlenmesiyle birlikte toplam yerleşim yeri adedi 500'lere varmaktadır ki bu da her şeye rağmen tarihin coğrafyaya düşürdüğü izlerin silinmediğini göstermektedir. Bu havâlideki Türkmenlerin çoğunluğu İlbeyli ile Beydilli boylarına mensup olup yine saha araştırmalarına göre Araplı, Bayındır, Bekmişli, Birelli, Deferli, Eyseli, Gavurelli, Hacıaliuşağı, Hacımusalu, Hacıuşağı, Haydarlı, Kadirli, Karataşlı, Karaşihlilar, Şidoğlu, Terhisli, Tırıklı, Veleşli ve Yederli gibi oymaklara ayrıldığı tespit edilmiştir (Dağ, 2015: 115; Erendor, 2016: 207; Altun, 2010: 73). Türkmen yerleşim yerleri daha çok Halep'e en yakın il (muhafazat) olan İdlip'le Halep'in Azaz, el-Bab, Cerablus, Münbiç/Menbiç ve Kurtdağı / Afrin ile Diğer (Ayn'el-Arap / Kobani, Cebel-i Sem'ân / Hantuman, Etârib, Sefire) ilçelerinde yani mıntikalarında yoğunlaşmaktadır. Nüfusu 2 milyonun üstünde olduğu kabul edilen ve halen Türkiye ile Rusya & Şam yönetimi arasında temel ihtilâflı bölge olan İdlip'te muhalif grupların milisleri ve aileleriyle birlikte normalin çok üzerinde bir Türkmen nüfusa sahip olsa da hatta Türkistanlı ve Kafkasyalı militanlarla ailelerinden dolayı ekstra/fazladan bir Türk nüfusu barındırsa da İç savaş öncesinin rakamları daha kalıcı bir fikir verme eğilimindedir. Normal dönemde Halep'in eski ilçesi ve arka bahçesi olan İdlip için öngörülen Türkmen nüfusu 25 bin yada 30 bin civarında seyretmektedir.²⁹⁶ Reyhanlı Türkmenlerinin devamı sayılan İdlip Türkmenlerinin yaşadığı yerlerin tablosal dağılımı ise şu şekildedir: (Sezen, 2006: 104; ORSAM, 2011: 21-22; Karadirek, 2014: 43; Fatih, 2017: H)

Tablo 4.1. İdlip Türkmenleri Yerleşim Yerleri ve Hususiyetleri

²⁹⁵ Bu noktada 150 ve 155 rakamı da verilmektedir (Erol, 2012: 15; Khalil, 2015: 7).

²⁹⁶ H.1302 (1885) Haleb Vilâyet Salnâmesine göre nüfusu 10.864 olarak gözükmektedir (HVS, 1302: 171). Günümüzde önemi ve nüfusu gitgide büyüyen İdlip için Evliya Çelebi Seyahatnamesi'nde "Evsaf-ı Kasaba-i İdlip" ara başlığı altında; Köprülü Mehmet Paşa'nın evkafı olduğu 150 akçelik kaza olduğu, nahiyesinin köylerden müteşekkil ve merkezinin de 14 mahalle ile 1.345 haneye sahip bulunduğu belirtilmektedir. Ve 14 mihraplı, 3 de hutbeli cami; 2 hamam, 3 han; 1 medrese, 6 sıbyan mektebi; 300 dükkân sayıldıktan sonra İdlipîleri ve sabun imalâtını özgün üslûbuyla şöyle anlatmaktadır:

Ve on dörd sabun kârhanesi var. Rum, Arab ve Aceme sabun bundan nice deve yükü sabun gidüb bu şehirde hazine hası(l) olur. İdlip sabunu meşhuru âfâkdır. Ve halkı fellâhanı akdır. Ve libasları alaca aba ve ayaklarına zarbun yani postal giyerler. Gayet rençber bir kavimdir. Ve âbı havasının letafetinden mahbub ve mahbubesi bisyardır. Ve garib dostlardır. Ve bu şehir(in) canibi erbaasında olan deşt sahra sâfi zey[t]un ormanıdır. Âdem gayib olur. (E.Çelebi, 1935: 385)

YERLEŞİM YERİ	HUSUSİYETİ
Abkallı	Köy
Arşana/Erşanı	Köy
Bozantı/Pozantı	Köy
Bozgar	Köy
Cisr-i Şugur	İlçe
Derkuş/Darkuş	Nahiye
Harim/Harem	Nahiye
Heyte	Köy
Kesir İde (Sukkeriye)	Köy
Kurganiye/Gurganya	Köy
Mended	Köy
Salkın	Nahiye
Selhap	Köy
Torlah/Torlaha	Köy
Urum el-Ceviz	Köy
Vericine (Adnaniye)	Köy

Halep'in Türkiye'ye ait Öncüpınar (Kilis) Sınır Kapısı'nın çıkışındaki Azaz/Azez İlçesi, Türk Devleti'nin Fırat Kalkanı Operasyonu'yla (2016) denetim altına aldığı ilk yerlerden biri ve burada bulunan kamplardaki nüfus yoğunluğundan dolayı nüfusunun 300-350 bin civarında olduğu tahmin edilmektedir. Bu nüfusun başat unsuru olan Türkmenlerin kimi kaynaklarda 29, kimi kaynaklarda 33, kimi kaynaklarda 35, kimi kaynaklarda 44 ve kimi kaynaklarda da 46 yerleşim yerine sahip olduğu gözükmemektedir. Mevcut kaynakların taranmasıyla oluşturulan tablo 74 yerleşim yerinin çoğunlukla özgün Türkçe adları ve zamanla deforme olarak değişmiş halleriyle birlikte aşağıda listelenmiştir (Fatih, 2015: 5; Khalil, 2015: 7; ORSAM, 2011: 12-13; 21.YTE, 2013: 14; Bademci, 2014: 185):

Tablo 4.2. Özgün ve Değişmiş Adlarıyla Azez Türkmen Yerleşimleri

ÖZGÜN YADA ORJİNALİNE YAKIN ADI	DEĞİŞMİŞ YADA DEFORME OLMUŞ ADI
Ali Beğli	
Ali Köy	

Arpa Viren	
Aşağı Dam	
Arşak	
Bahverte	Bahvarta
Barak	
Barak Atı/Atlı	Barakîta/Baragite
Begdili	
Büyük Kargın	
Carıs	Cârız
Cekke/Çekke	Cekkeh
Cine	Cine Eterib
Çimeli	
Dam	
Defterdar	
Delha	Delea
Dikme Taş	
Direkli	
Dudan	Dudyân
Dudiyen	Dûdiyân
Elbeğli	
Elbil	
Gidriş	
Hacar	
Harçele	Haracele
İhtımlat / Hatımllet	İhtimillet / İhteymilat
Havar	Havar Kilis
İğde/iğdeköy	Zeyzefûn
İkidam	
İr'al/İreal	Raeil
Kara Köprü	
Kara Mezer/Mezeler	

Kara Mezra	
Kastal	
Katma	Katmah
Kefer	
Kefer Cuş	
Kefer Gan/Kâni	
Kefer Naya/Neye	
Kefer Şuş	
Kısacık	
Kızıl Mezra	
Kozcu Pınarı	
Kuzucu Pınar	
Mearıt el-Artık	
Meryemin	Meryemeyn
Metinli	
Mırgıl	
Migidin	
Muarin	Mu'arrîn
Muarrast el-Hatip	
Nasıhiye	
Parça	
Saman Dere	Sandara
Savran	Sauran
Siverin/Şiferin	Şuveyrin
Sucu/Suçu	es-Selâm / El Selama
Şamandıra	
Şumarun	Şemmerin
Tel Ar	
Tel Battal	
Tel Hüseyin	
Tel Şain/Şeyir	Tel Şeîr

Telelin	
Toybuk/Taybuk	Düveybık
Tuğlu	
Türkmen/Türkman Barih	Türkmân Bareh
Umranlı	
Uveylin	
Yahmil	
Yel Baba	
Yeni Yapan	
Ziyaret	

Halep'e 45 km. uzaklıktaki ve Kilis'in Elbeyli İlçesi'ne dek uzanan 300 bin nüfuslu el-Bap İlçesinde²⁹⁷ bazı kaynaklara göre 37, bazı kaynaklara göre 44, ve bazı kaynaklara göre 51 Türkmen yerleşim yeri adı verilmiş olsa da bunların isim isim derlenmesiyle 73 yerleşim yeri sayısına ulaşılmaktadır. Aşağıdaki tabloda yine bir bölümü özgün Türkçe isimleriyle, bir bölümü de Arapçalaşmış veyahut değişmiş/değiştirilmiş halleriyle yer almaktadır (Khalil, 2015: 7; 21.YTE, 2013: 14; Bademci, 2014: 183; Erendor, 2015: 209; ORSAM, 2011: 10-11):

Tablo 4.3. Özgün ve Değişmiş Adlarıyla el-Bap Türkmen Yerleşimleri

ÖZGÜN YADA ORJİNALİNE YAKIN ADI	DEĞİŞMİŞ YADA DEFORME OLMUŞ ADI
Acemi	
Alıcı	Tel Atıya
Arap Çördik	el-Eyyûbiye / El Eyubiye
Arap Gördük	
Askerin Harabesi	Hirbet/Hirbit Asker
Aşnenin Harabası	Mezraat Hâc Vâli
Ayyaşa	el-Ayyâşa
Bab Leylim	Bâb-ı Leymûn / Bab Leymun
Baş Köy	Kubbe Yâsîn / Kibbesin
Bayraktar	
Beş Çurun	

²⁹⁷ 1885 Salnâmesine göre nüfusu 4.064 (HVS, 1302: 174).

Beyzae	Bîza'a
Boğaz	Bûğaz
Burgaz	
Buzluca	Selce
Cebin/Cübin	Cubbîn
Çıldır Apa	
Çobanbey	er-Rai / El Rai
Çörtten/Çortan Höyük	Tel Mizâb
Depe/Tepe Viran	
Depecik/Tepecik	
Doyuran	et-Toyrân / El Toyran
Edebât / Edebet	Hadabât
Elçi	
Gıdırç/Gıdırıç	
Hacı Köse	Hâc Kusâ
Hacı Veli	Hâcî Vali
Halil Oğlu	el-Halîliye
Halsa	Halîsa
Hamurlu	Tel Hamur
Hava Hüyük/Höyük	Tel Hava
Hüyük/Höyük	
Kabiran / Kabaran	el-Eseriye
Kadılı	
Kalkım	el-Nahda/Nazha
Kanlı Kuyu	
Kapı Viran	
Kar Höyük	
Karur	
Karagöz	
Kendirli	
Kersenli	el-Kersenli

Kocaali	el-Misene
Koç Ali	
Kop Viran	
Kumru	
Kuruca / Kuruca Hüyük	
Kör Viran	
Mağa/Mağara	
Mamallı / Memilli	Umm es-Sedâye / Um El Sedeye
Mazıcı	el-Âmiriye
Mehmet Ağa / Memmedağa	
Molla Yakup	Şeyh/Şih Yakûb
Öküz Öldüren	el-Verde
Paltacık	ez-Zehre / El Zehra
Rakıplı	
Sakızlar / Sekizler	el-Müsemmene
Sandı	Sândî
Sap Viran	
Sınsile	el-Silsile
Surnabat	
Şahin Mezrası	
Tarlın/Tarhın	
Taş Kapı	Bâb'ül-Hacer / Bab El Hacer
Taşlı Horbil	
Tilili	Tililih
Türkmen Barkı	
Ufuk	el-Vakıf
Ulaşlı	
Yukarı Kanlı Kuyu	
Zeyyatlı	
Zılf/Zülûf	ez-Zuluf / El Zuluf
Ziyaret	ez-Ziyare / El Ziyaret

Halep'e 120 km. uzaklıktaki ve tam Türkiye sınırındaki²⁹⁸ Cerablus İlçesi de 4 yıldır Türk Ordusu'nun kontrolünde bir güvenli bölge alanı içinde olduğu için değişik bölgelerden bu istikrarlı sahaya gelenlerle birlikte nüfusunun 100 bini aştığı sanılmaktadır. Yine kaynaklar 38 yerleşim yeri, 55 yerleşim yeri, 95 yerleşim yeri (2 kez) ve 108 yerleşim yeri gibi farklı sayılar verseler de yine bunların derlenmesiyle birlikte 139 yerleşim yeri sayısına erişilmektedir. Bu Türkmen yerleşim yerlerinin isimleri aşağıda tablolastırılarak verilmiştir (ORSAM, 2011: 11-12; Khalil, 2015: 7; 21.YTE, 2013: 14; Bademci, 2014: 186-187; Erendor, 2015: 210):

Tablo 4.4. Özgün ve Değişmiş Adlarıyla Cerablus Türkmen Yerleşimleri

ÖZGÜN YADA ORJİNALİNE YAKIN ADI	DEĞİŞMİŞ YADA DEFORME OLMUŞ ADI
Akpınar	
Alışar / Ali Şar	
Amarine	
Arap Aziz	Arab Ezze/İzze
Arslan Kuyu	
Arslantaş	
Aşağı Cerablus	
Aşağı Şeyhler	
Aşağı Taş Atan	
Aşağı Taşlık	
Aşkan	
Avhan	
Avşar Bucağı	
Balabay/Balbay	
Balban/Balaban	
Baltacık	
Başkuyu	
Bel Mağara	
Beliz/Belis	Bilîs
Belve/Belva	Selvâ

²⁹⁸ Cerablus kasabası, Gaziantep'in Kargamış İlçesi'nin adeta simetriğidir.

Boğaz	
Boz Hüyük/Höyük	Tel Ağbar
Boztepe	
Bucak	
Buduk/Bulduk	
Büyük Debis	
Büyük Hamam	
Büyük Sandal	
Büyük Yılanlı	
Carablus Merkez	Medine-i Cerâblus
Çakal Viran	
Çamıl	
Çelik	
Çimenli	
Çukra	
Debis/Dabis	
Dedet/Dadat	Eyn Dâdât/Dedet
Dendel Oğlu	
Derin Dur	
Doğu Avşar Ocağı	el-Afşâriye'tül-Şarkiye
Dolu Dağ	
Domuz/Domuzlu	
Döğünük/Düğünük	
Eğerli	
Fıtık	
Gandıra/Gındıra	
Gavur Elli	Nâhiye-i Gandure/Gendure
Gevrik	
Geyik Dede	
Gındırıya/Kındıra	el-Gındırîye / El Gındırıya
Göbelik	

Göllü	
Gubba	Kubbet'üt-Türkmân / Gubut Türkmen
Hacı İsmail	
Hahba/Harabe Köy	
Halilcik	
Hamam	
Harap Bey	
Harb'ül Ceman	
Haydar Başa	
Ilıcak	
İmrose Tahtânî	Umm Rûse't-Tahtânî
Kadılar	el-Kâdî / El Kadi
Kankara	
Kanlı Kuyu	Cubb'ul-Dam / Cubul Dem
Kantara	
Kara Göz – Batı	Ayne'el-Sevde / Eyn El Suvde
Kara Kılınç	
Kara Kozak	
Kara Seki	
Kara Sofu	
Kara Kuyu	
Keçici	
Keçili Kuyu	
Keklice	
Kerpiçli	Tel Ali
Kersen	
Kertik	
Kılınç Viran	
Kırat/Kırata	
Kırk Mağara	
Kirik	

Kopuz	
Köpek Satan	
Köpekli Kuyusu	
Kör Pınarı	
Köşecik	
Kula	
Kumluk	
Kuran	
Kuruni / Kurt İni	
Kuruhöyük / Kurucu Hüyük	Tel Kebîr
Kuyumcu	Til Habeş
Küçük Debis	
Küçük Hamam	
Küçük Sandal	
Küçük Merkez	
Küçük Yılanlı	
Külle/Kullu	el-Külfîye / El Kuliya
Mağara	
Meydan	
Mirze	Şehîd Mirza
Nabga/Nabka	Nabgah
Nafi Paşa Bahçesi	
Orta Uçkuna	
Pendir	
Poyraz Oğlu	
Sandal	
Sarıç	
Seyfali	
Sipahiler	el-Fırsân / El Vursen
Şaşı Köy	
Şeyh Ahmetli	

Şeyhler	
Taflı	Taflî
Taşlı Hüyük	Tel Hacer/Hacar
Tatlı Kuyu	
Tavşan Köy	
Tepe Viran	
Tileyli/Tileyle	
Tokar	
Tokar Selemi	
Toraman	
Uzun Domuz	
Yağmacı	el-Muğîre / Al Mugira
Yedi Kuyu	
Yılanlı	
Yıldız	el-Necme / El Nicme
Yine Yapan	
Yukarı Şeyhler	
Yukarı Taş Atan	
Yukarı Taşlık	
Yukarı Uçkuna	
Yusuf Beğ/Bey	
Yusuf Paşa Kışlası	
Zırpötek / Zırp Kötek	
Zirbe	
Zor Mağara	
Zügara	Zukkare

Halep’e 90, Türkiye sınırına 40 ve Fırat Nehrine ise 25 km. mesafedeki Munbuç²⁹⁹ (Münbiç/Menbiç) Türkiye’nin güvenli bölgesi, PYD & ABD ortaklığının kantonik

²⁹⁹ Türkmenler genelde Munbuç demeyi tercih ediyor (Khalil, 2015:7; A.Türkmen, 2019:MI). 1323 (1905) Haleb Vilâyeti Salnâmesi’nde Halep’in 110 km. kuzeydoğusunda ve 20 saat uzaklıkta tarif edilen Menbiç kasabasında 1 hükümet konağı, 1 çiftlik-i hümayun idaresi, 1 atîk (eski) kale, 1 Hâmdiye Câmî-i Şerifi, 1 mescid, 2 zâviye, 1

özyönetimi ile Rusya ve Esad güçlerinin arasına sıkışmış konumuyla 400 bin nüfusu barındırmaktadır. Keza nüfus çeşitliliği olarak da Arap, Kürt, Türkmen, Çerkez; hayli renkli bir demografiye sahip olan Münbiç'te kaynaklar Türkmen yerleşim yerlerinin sayısını 18-19'dan 40 ve 50'li rakamlara kadar farklı oranlarda verebilmektedirler. Mukayeseli derlemeler neticesinde 99 yer adı aşağıdaki şekilde tablolaştırılmıştır (ORSAM, 2011: 12; Khalil, 2015: 7; 21.YTE, 2013: 14; Bademci, 2014: 185187-188; Fatih, 2015: 4):

Tablo 4.5. Özgün ve Değişmiş Adlarıyla Münbiç Türkmen Yerleşimleri

ÖZGÜN YADA ORJİNALİNE YAKIN ADI	DEĞİŞMİŞ YADA DEFORME OLMUŞ ADI
Acar/Acer	
Ağdaş/Ağtaş	Hacer'ül-Beyzâ / Hacar Al Abyad
Ak Çukur	
Ak Viran	
Akça Köy	
Alabaş	
Alıcı	Talâtiye
Armuca	
Arşaf	
Ayaşa	
Ballı	
Batı Avşar Ocağı	el-Afşariye'tül-Garbiyye
Beğ/Bey Viran	
Beş Curun/Çurın	
Beşik Tepe	Kantara
Beylis	
Bezaa	
Bir Hillo/Hillo	
Boz Geyikli	
Bozheyik Ziyareti	
Bozluca	
Büyük Arap Hasan	

tekye, 1 rüşdiye mektebi, 1 ibtidâi mektebi, 5 mahalle, 310 hane, 1 türbe, 60 dükkân, 3 hân, 1 fırın, 2 kahvehane ve 6 değirmen bulunmaktadır (HVS, 1323: 382).

Büyük Halsa	
Büyük Karatepe	
Büyük Yağmacı	
Camus Veren/Feren	el-Câmûsiye
Cubarus	Cubbul Arus
Cubb'ul Kader	
Cuparuz	
Cuppun	
Cuta/Cute	
Çakrı	
Çoraklı	
Çuban Bey	
Dere	
Eşekçi	
Gazâviye/Gazzeviye	
Hacı Köse	
Halfetli	
Haloğlu	
Hanefî Solak	
Hayya/Hayye Kebir	
Hayya/Hayye Sagir	
Hedebet	
Helvacı	
Hırfen/Hırfan	
Hülüman	Hülmen
Hür Yüz	Hor Köy
İsmail Efendi	
Kabir İmo	
Kafalgan	
Kafra	
Kalkum	

Kapveren	Eserriye
Kara Höyük	
Kara Taşlı	
Karagöz	
Katma	
Kazıklı	
Kızıl Mezra	
Koyunlu	
Kurt Veren	
Küçük Arap Hasan	
Küçük Halsa	
Küçük Karatepe	
Küçük Köy	
Memik	
Mızale	Mez'ale
Mihriban	Mirven
Mugiret	
Nafak	
Okuf	
Osman Geldi	
Öküz Gözü	
Ömer Beğ	
Paşalar	
Sabuncu	
Sacur	Tohur
Sıçan	
Songur/Zongur	Zombur
Soran	
Şefir	
Şıdar	
Şımarık	Şamarıh

Şuveyha	
Taş/Taşlı Höyük	
Tat Humus	Tat Hums
Tel Ayşe	
Tel Battal	
Telar	
Toklu	
Tuval/Tauval	
Tuvayren	
Urum Evlik	
Ümmi Azim	
Yağmacı	
Yalnız Dam	
Yenice	
Yosun Bükü	Yonsul Höyük
Ziyadiye	

Azaz, Bap, Cerablus ve Menbiç İlçelerine göre Türk/Türkmen nüfusunun Arap ve Kürt nüfusundan geride olduğu Afrin yani eski adıyla Kurt Dağı, Halep'e 50 km. mesafede ve Hatay İlimizin doğu hizasında nüfusu 350 bine dayanan bir ilçedir. Türkiye'nin güvenli bölge alanı içinde kalan Afrin'deki Türkmen yerleşim yerleri için ORSAM birkaç köyden başka isim verememekte ancak Kirişçioğlu 106 ve Bademci de 114 Türkmen yerleşim yeri adı belirtmektedirler. Öncekilerde olduğu gibi Mustafa Kafalı'nın isim aktarımlarını esas alan kaynakların bileşimi 121 yerleşim yeri toplamıyla aşağıdaki tabloda sunulmuştur (ORSAM, 2011: 13; 21.YTE, 2013: 13; Bademci, 2014: 184 Kafalı, 1973: 34-36):

Tablo 4.6. Afrin / Kurt Dağı Türkmen Yerleşim Yerleri Adları

YERLEŞİM YERİ ADLARI	YERLEŞİM YERİ ADLARI
Aceli	İki Ahır/Dam
Alemdar	İnkale Türkmen
Alıcı	İskan Köy
Ali Beğ	Kadı Köyü
Ali Cura	Kale Köy

Ali Viran	Kantara
Alkanlı	Kantarlı
Anbarlı	Kara Tepe
Arap Uşığı	Karabaş
Arslan/Arslanın Köyü	Karakurt Kulağı
Aşağı Çobanlı	Karışık
Aşağı Divan	Kaş Uşatı
Aşağı Kışla	Kersen Taş
Aşağı Oba	Kışla
Atamanlı	Kızılbaş
Atma	Kocaman
Bâli Köy	Konak
Barut/Basut	Koru Köy
Bebe Uşatı	Kotan/Kotanlı
Beğ Obası	Kuran Köy
Belen	Kurt Kulağı
Bindirek	Kurt Uşatı
Birincili	Kuru Göl
Burç	Küçük Argın
Bülbül	Küçük Atamanlı
Büyük Çakallı	Küçük Çakmak
Celeme/Çeleme	Küçük Solaklı
Cılık	Mağara Köy
Çadır Köy	Mahmut Oba
Çakallı	Mamalı
Çakmak	Mamalı Uşığı
Çalkama	Mebedli
Çarkıtlı	Meydanlı
Çatal Kuyu	Meydanlık
Çençeli	Molla Halil
Çobanlı	Muarrata

Çolaklar	Naz Uşağı
Çolaklı	Okan/Ukan
Çorbacı Oğlu	Orta Oba
Çömezli	Öksüzlü
Dağ Obası	Pullu
Dar Güney	Sağır Oba
Deli Oba	Saikaya
Deli Osman	Saklaya
Derviş Oba	Sarı Uşağı
Dik Obası	Satı Uşağı
Dudu	Selçuk/Selçik
Duraklı	Serencik
Eski Celeme	Solaklı
Firfirik	Subaşı
Gazi	Şeyh Abdurrahman
Gaziler	Şeyhler Obası
Göbek Köy	Şeyh Çakallı
Göl Bayırı	Şirkanlı
Gümüş Burç	Tatar Hanlı
Güverde/Güvende	Tepe Köy
Hacı Hasanlı	Velidli
Hacı İskender	Yalın Goz / Yalçın Göz
Hacı Kasımlı	Yukarı Divan
Hacılar	Ziyaret Köy
Hıdırlı	

Bunların dışında Halep'in diğer ilçelerindeki (Ayne'el-Arab, Cebel-i Sem'ân, Etârib, Sefire) Türkmen yerleşimleri ile kaynaklarda Halep yöresinde zikredilen fakat mıntıka olarak belirsiz yerleşim yerleri de bulunmaktadır. Ağırlıklı olarak Arap ve sair unsurların yaşadığı bu yörelerdeki toplam 60 yerleşim yeri aşağıdaki tabloda aidiyetleriyle beraber verilmeye çalışılmıştır (ORSAM, 2011: 13; Altun, 2010: 74-75; Dağ, 2010: 124; Fatih, 2017: H; <https://humanitarianatlas.org/syria/othermaps/aleppo>, 2020; <https://ar.wikipedia.org>, 2020):

Tablo 4.7. Halep’in Diğer İlçelerindeki Türkmen Yerleşim Yerleri

YERLEŞİM YERİ ADLARI	MINTIKASI / AİDİYETİ
Abtin	Cebel-i Sem’an
Amarna	Halep Havâlisi
Anadan	Cebel-i Sem’an
Ancara	Cebel-i Sem’an
Aşağı Şuyuk	Ayn’el-Arap
Babis	Cebel-i Sem’an
Balas	Sefire İlçesi
Balat	Sefire İlçesi
Bandar/Bandır	Ayn’el-Arap
Başköy	Sefire İlçesi
Başköyü	Cebel-i Sem’an
Batbo	Etarib İlçesi
Beşkadın	Cebel-i Sem’an
Beydört	Sefire İlçesi
Büyük/Kebir Osmaniye	Cebel-i Sem’an
Cabbul/Cubb’ul-Ali	Sefire İlçesi
Celeğim	Sefire İlçesi
Çelebiye	Ayn’el-Arap
Dadı/Dadalı	Ayn’el-Arap
Deyman/Daman	Sefire İlçesi
Duvar-ı Kebir – Çarıklı	Ayn’el-Arap
Görük	Ayne’l-Arap
Hakıl Bucak	Ayn’el-Arap
Halil – Halilcik	Ayn’el-Arap
Han Tuman	Cebel-i Sem’an
Harhara	Ayn’el-Arap
Heyyele / Göbek Heyyele	Ayn’el-Arap
Hırbet Atu	Ayn’el-Arap
Hocalı	Halep Havâlisi

Kaklım	Birelli Aşireti
Kamlak	Ayn'el-Arap
Kantar	Etarib İlçesi
Kara Halınca	Ayn'el-Arap
Karbalak	Ayn'el-Arap
Kaskan	Ayn'el-Arap
Kefir Nuran	Etarib İlçesi
Kırbatı/Kurbatiye	Sefire İlçesi
Koca Höyük	Elbeyli Aşireti
Kocalı (Musinne)	Halep Havâlisi
Kolona	Ayn'el-Arap
Kula	Ayn'el-Arap
Maarret'ül-Artık	Cebel-i Sem'an
Mağyar Han Tuman	Cebel-i Sem'an
Mazı	Halep Havâlisi
Recebiye – Koçlu	Ayn'el-Arap
Selâmiye – Büyük Domuz	Ayn'el-Arap
Sinekli	Bekmişli Aşireti
Soyan	Sefire İlçesi
Susan	Ayn'el-Arap
Şammaliye – Boraz Oğlu	Ayn'el-Arap
Şoruk	Ayn'el-Arap
Tirel	Karaşihli Aşireti
Tukat	Cebel-i Sem'an
Türkân	Sefire İlçesi
Üveycil/Evicil	Etarib İlçesi
Yukarı Şuyuk	Ayn'el-Arap
Zeraa	Sefire İlçesi
Zerba/Zorba	Cebel-i Sem'an
Zerkötek	Ayn'el-Arap
Zobar	Ayn'el-Arap

4.1.2. Lazkiye Yöresindekiler

Halep'in ve Antakya'nın tarihî altyapısının yanında biraz gölgede kalan Lazkiye, kuzey kısımları hariç iç savaştan asgarî düzeyde etkilenen yerlerden biri görünümündedir. Bunda Suriye nüfusunun ancak 8/1'ini teşkil eden Nusayrî/Alevî azınlığın Lazkiye İli'nde çoğunluğu oluşturmamasının da payı bulunmaktadır. Zira yarım asrı geçkin bir zamandır hem Baas Partisi hem de Esadlar bu örgütlü azınlığa ve bu bölgeye yaslanarak Suriye'yi yönetmişlerdir. Hâlihazırda kent nüfusu yarım milyonu bulmasa da muhafazat/vilâyet nüfusu 1,5 milyona yaklaşmaktadır.³⁰⁰ Lazkiye'nin kuzey kesimleri hem Türkiye ile sınırdır hem de Hatay Türkmenlerinin devamı niteliğindedir. Tarihsel olarak da tıpkı Halep gibi bin yıllık bir Türk geçmişi söz konusudur. Belâzorî'nin yine rivayete dayalı aktarımına göre Emevî Hükümdarı Muaviye, Basra ve Kûfe Süvarileri (Esâvire) ile Ba'lebek/Baalbek ve Hıms/Humus Acemlerini (İranlıları) önce Antakya'ya nakletmiş, sonra da bunlardan bir bölümünü Hicrî 42'de (662-663) Şam ve Ürdün sahillerine yani Sur, Akkâ ve sâir yerlere yerleştirmiştir. Bunlardan biri olan Lazkiye'nin kalesi Ebu Ubeyde tarafından hileyle ele geçirilmiş; H. 100 yılındaki (718-719) Bizans (Rûm) saldırısından sonra da şehir Ömer bin Abdülaziz tarafından yeniden yaptırılmıştır (el-Belâzurî, 2013: 128, 155-156). İbni Havkal, hem Lazkiye'deki (Ladikiyye) Lekam Dağı'nın (Kûh-ı Lekâm) Bizans'a 2 yüz fersah (1.100 km veya 45 gün) uzaklığından hem de Lazkiye ile Antakya'nın – muhtemelen güneyindeki – Garasum (Gherasem) İlçesi arasının 3 gün süren yolculuk mesafesinden bahsetmektedir. Makdisî ise önce Şam bölgesini altı mıntıkaya (Kınnesrîn, Hıms, Dimeşk, Ürdün, Filistin ve Şerât) ayırdıkdıktan sonra bunlardan biri olan Humus mıntıkasına bağlı 9 şehirden biri olarak Lazkiye'yi de saymakta ve Antakya ile Lazkiye arasını 3 günlük mesafe olarak vermektedir (Ouseley, 1800: 38, 49; Ciner, 2018: 161-162 ve 171).

Şehrin Alevî/Nusayrî kimliği, İbni Battuta Seyahatnamesi'ndeki “Mehdilik İddia Eden Bir Adamın Hikâyesi”nde de konu edilerek Mehdilik iddiasıyla Nusayrîleri kandırması ve kılıç yerine mersin ağacı çubuklarıyla Cebele şehrine hücum ettirmesi yüzünden Lazkiye Emiri Bahadır Abdullah tarafından öldürülmeleri anlatılmaktadır. İbni Battuta, Lazkiyeli hicivci İbni Müeyyed'in Kadı Celâleddin tarafından idam edilme hikâyesini de anlattıktan sonra ayrı bir başlık altında burası hakkında aşağıda sunulan detaylı bilgileri paylaşmaktadır (İbn Battûta, 2004: 145-149):

[Fârûs Manastırı, Merkab Kalesi, Akra' ve Lübnan Dağları]

Lâzkiye'nin dışında bulunan ve Deyr-i Fârûs adıyla bilinen manastır, Şam ve Mısır'da mevcut olanların hepsinden büyüktür. Orada rahipler oturur ve Hristiyanlar öbek öbek her yerden gelip

³⁰⁰ 2012 yılı için 1.365 bin rakamı verilmektedir (www.wikiwand.com/ar, 2020)

ziyaret eder orayı. Oradan geçen Müslümanlara da Hristiyanlar tarafından yemek verilir. Sundukları yiyecek, ekmek, peynir, zeytin, sirke ve kebedir [gebreotu: kapari]. Bu şehrin limanı iki kule arasına gerilmiş bir zincirle kapalıdır. O zincir indirilmedikçe hiçbir gemi giremez ve çıkamaz. Bu liman Suriye'nin en güzel limanlarından.

Bu şehirden çıkıp Merkab Kalesi'ne yöneldim. Gayet büyüktür. Kerek Kalesi'ne benzer. Yüksek bir dağ üzerine kurulmuştur. Kale dışında büyücek bir mahalle var. Yabancılar oraya girebilir ama kaleye giremez. Burayı Melik Mansûr Kalâvun, Hristiyanlardan aldı. Oğlu Melik Nâsir bu kalenin içinde doğdu. Kadısı Mısırlı Burhâneddîn hukukçuların en erdemlilerindendir.

Merkab'dan hareket ettim, Akra' dağına gittim. Suriye bölgesinin en yüksek dağıdır bu. Denizden görülen ilk çıkıntı da budur. Orası Türkmenlerin yatağıdır. Her tarafında gözeler ve ırmaklar vardır. Oradan Lübnan dağına [Cebel-i Lübnan] yöneldim. Burası yeryüzündeki dağların en bereketlisidir. Her türlü meyve ve su membaları ile gayet yeşil ve gölgelik bir mekândır. Orada kendini tamamen Allah'a veren dervişler ve zahitler eksik olmaz. Zaten Cebel-i Lübnan bunlarla şöhet bulmuştur. İyilerden oluşan bir cemaat orada Hak Teâlâ'ya ibadet için inzivaya çekilmiştir, ben onları gördüm, adları pek bilinmez.

Seyhanamenin notlar kısmında İbni Battuta'nın çağdaşı Ebu'l-Fidâ'nın da Lazkiye'nin işlek limanından, Antakya'ya 48 mil (77-78 km.) uzaklığından ve su depolarından bahsettiği açıklanmaktadır. Asıl ilginç olanı ise İbni Battuta'nın Lazkiye'de Martelmin isimli büyük bir Ceneviz ticaret gemisiyle (Korkora) 'Türk Ülkesi'ne³⁰¹ yönelmesi ve *"Burası Rum diyarı diye de bilinir. Çünkü eskiden Rumlarınmış. Rumlar ve Yunanlılar asıl ahalidendir. Müslümanlar orayı İslâma açtılar. Şu anda Müslüman Türkmenlerin idaresi altında yaşayan bir hayli Hristiyan vardır bu ülkede"* diyerek Anadolu'nun ilk şehri saydığı Alâyâ'ya (Alâie/Alanya) varmasıdır (İbn Battûta, 2004: 486, 1473-1474).

Bir başka seyyah Evliya Çelebi de "Evsaf-ı Kal'a-i Lâtikiye" bahsinde Hz. Ömer'in hilâfet döneminde Antakya'dan evvel Lazkiye'nin Halid bin Velid ile Esved bin Mikdad kumandasında küffardan fethedilip Müslümanlığa kazandırdığını anlattıktan sonra Yavuz Sultan Selim'in Mısır Seferi esnasında Ayas Ağa öncülüğüyle fethedildiğini ve 'Şam - Tırabulus' Eyaletinde bir sancak merkezi haline getirildiğini askeri, akçesi ve tımarıyla birlikte çok ayrıntılı bir biçimde aktarır. Akabinde kale, liman ve cami hakkında akıcı ve detaycı bir dille de şunları ifade etmektedir:

Ve kal'ası lebi deryada liman ağzında şekli murabba bir küçük kal'adır. Haremi üçyüz adımdır. Ve canibi erbaasın derya döğer. Hendeği yoktur. Ve şimale nazır bir demir kapısı var. Ve kal'adan taşra iskele başında on beş göz kâ(r)gir bina cisri tavil ile geçilir. Gerçi büyük kal'a değildir. Lâkin limanı muhafaza etmeğe gayet lâtif kal'adır. Ve dizd(a)rı ve neferatı vardır. Ve kal'a içinde yedi havlisiz hurde evler vardır. Ve bir mescidi var. Ve mezkûr cisir başında bir kasrı lâtif gümrük eminleri sakın olacak bir teferrücgâh yerdir. Ve iskele başıdır. Ve bu mahalde kırk elli mahzenler vardır. Ve üzerleri bazirgân odalarıdır. Nice kerre yüzbin guraşa malik Mısır ve Firengistan bazirgânları sakindir. Ve metaları mahzenlerinde malâmaldır. Ve bu mahalde asla müteehhil kimesne olmaz. Ve iskele başında taş nerdüban ile çıkılır bir mescidi var. Ve limanı üçyüz pare keşti alır bir amelî limandır. Sekiz rüzgârın şiddetinden emin her ne canibe demir bıraksan âlâ yataklı limandır. Ve kal'anın burçlarında kerpi misal şahane toprakları liman ağzına nazırdır. Ve bu limanın üç tarafı ve şark canibi serapa şehri kadimin viranistanı içre hurma bağlarıdır ve bağçeleridir. Ve hâlâ şehri mamur iskeleden şarka bin

³⁰¹ Otuzikinci Bölümün Notları kısmında Mısır ve Suriye topraklarında hakimiyet kuran Memlûklar için Türk Devleti (Devle Türkiyye), Anadolu hakkında da Rum Diyarı diye bilinen Türk Toprağı (Berr'ü't-Türkiyye elMa'rûf bi Bilâdi'r-Rum) tabirini kullandığı açıklanmaktadır. Hatta Ebu'l-Fidâ'nın da örfen Bilâd-ı Rum sayılan toprakların artık tamamen Türkmenlerle dolu olduğunu söylemesi ilâve edilmektedir (İbn Battûta, 2004: 1539).

adım bais şehri Lâtikiye matekaddem şehri azîm olduğuna takı kesradan ve kasrı havenakdan ve binayı şeddaddan nişan verir alâmetler var kim âdem gördükde valih hayran olur. Sebebi inhidamı Hazreti Ömer fethinden sonra İspanya küffarı bedgirdarı murdarı bin pare keştile gelüb istilâ ider. Âhir guzatı Arabdan eman bulmıyub hake beraber olub kararları firara mübeddel olur. Hâlâ mamuru cümle dokuz yüz kal'a misal kâ(r)gir bina hanei zibalaradır. Ve cümlke kireç örtülü evlerdir. Ve dokuz mihrabdır. Ve üçü cum'adır. Evvelâ çarşu içinde bu şehir halkının müverrihleri zumları üzre bizzat Hazreti Ömer fethidüb bu camii bina idüb bir ay bunda imamet etmiştir. Ve hîni muhasarada şehid olan sahâbei kiram bu ulu camiin hareminde medfunlardır deyu rivayet ederler. Hakikatülhal bir mehabet ve ruhaniyyet var kim anda iki rik'at taat eden e[l]bette mahrum kalmamıştır. (E.Çelebi, 1935: 388-389)

Osmanlı döneminin önemli liman kentlerinden olan Lazkiye, 19.yy'ın II. yarısından itibaren Doğu Akdeniz kıyısında olmak hasebiyle tıpkı Beyrut gibi misyoner açık pazarına dönmüş ve Osmanlı Devleti de bu meyanda tedbirlerin ötesinde kurumsal olarak üzerine sorumluluk da almaya başlamıştı. Lazkiye Mutasarrıfı Ziya Bey, 1890 tarihli raporunda *“Yalnız sözle olmayub maarif ve ilim”* aracılığıyla Nusayrîlerin/Alevîlerin kendilerine yönelik misyonerlik faaliyetlerinden âcilen kurtarılması gerektiğini belirtmekte, 1892 tarihli raporundaysa *“Şu halin önü alınmayub bir müddet daha şu hal devam ider ise burası dahi Cebel-i Lübnan'dan daha fena olacağı”* yönünde ikazda bulunmaktaydı. Bu bağlamda talep ettiği 70 mektep ve 70 mescit inşası 40 mekteple - 40 mescit noktasında kabul edilmişti (Kiremit, 2019: 300-301). Devlet, 1893'te 23'ü ve 1895'te 37 adedi tamamlanan bu mekteplerin müfettişlerine ve rüştiye olanlarının öğretmenlerine 600 kuruş, iptidaî (ilk) mektep öğretmenlerine 150 ilâ 250 kuruş, kapıcılarına (bevvar) da 60 kuruş aylık bağlamıştı. İlker Kiremit'in ve Sacit Uğuz'un Osmanlı arşivlerinden çıkardığı yer ve mektep adlarının tablo olarak paylaşılması bu tezin inceleme alanına da katkı sağlayacaktır (Kiremit, 2019: 302-306; Uğuz, 2019: 22-23):

Tablo 4.8. Lazkiye'deki II.Abdülhamit Okullarının Mıntıkları ve İsimleri

MEKTEP YERİ	MINTIKASI	MEKTEP ADI
Anaze/Aneze	Merkab	Birr'ül-Hamidî
Arab'ül Mülk (Melik)	Cebele	Mescid-i Hamidî
Ayn'uş Şarkiye (Şerife)	Cebele	Hamidiye
Ayn-ı Şekkak / Aynşakak	Cebele	Menar-ı Hamidî
Banyas	Merkab	Hasenât- Hamidî
Behanin/Bemniş	Merkab	İn'am-ı Hamidî
Behluliye	Lazkiye	Neyyir-i Hamidî
Beluze	Merkab	Kudret-i Hamidî
Besnade/Bisnade	Lazkiye	Eser-i Hamidî

Beşmane/Şemane	Sahyun	Envâr-ı Hamidî
Beyt-i Yaşut	Cebele	Bedia-yı Hamidî
Cebele	Cebele	Âtîfet-i Hamidî (Rüşdiye)
Çekil-i Sülüs / Çengil Salis	Sahyun	Müessir-i Hamidî
Debaş/Debbaş	Sahyun	Lema-yı Hamidî
Demerho/Demserho	Lazkiye	İhsan-ı Hamidî
Devir-i (Düveyr) Baide	Cebele	Mehâsin-i Hamidî
Eldiniye / El-Medine	Sahyun	Himmet-i Hamidî
Ganire/Gazze	Cebele	Nur(Nüvvar)'ul Hamidî
Gatanya/Hataniye Haribe	Merkab	Nasr'ül-Hamidî
Habite/Hasebiyet	Sahyun	Hibe(Habbe)-i Hamidî
Hasin(Husayn)'ul Bahr	Merkab	Hamid'ül-Âsar
Hafe/Heffe	Sahyun	Înâyet-i Hamidî
Haribe	Merkab	Mîhrab-ı Hamidî
Henari/Hennadi	Lazkiye	Feyz-i Hamidî
Hum (Hamam'ul-Ferahle)	Cebele	Füyuzât-ı Hamidî
Hubutube-i Bulgar	Sahyun	Hidâyet-i Hamidî
Kadmus	Merkab	Şevket-i Hamidî
Kal'at'ül-Havabi	Merkab	Tevfikât-ı Hamidî
Kancere	Lazkiye	Sultan Hamidî
Kardaha	Cebele	Fecr-i Hamidî
Katriye	Lazkiye	Necm-i Hamidî
Kelmahu/Kelluho	Cebele	Mevhibe(Muhibb)-i Hamidî
Kersane	Lazkiye	Lütf-i Hamidî
Meşkiyata / Saraf Meşkita	Lazkiye	Pertev-i Hamidî
Müşrife/Meşirefe	Lazkiye	Ziya-yı Hamidî
Müceddel-i Salah / Mecdel Hâli	Sahyun	Bareke(Bârigâh)-i Hamidî
Müzeyera	Sahyun	Muvaffakât-i Hamidî
Nagita/Te'nita	Merkab	Fütuhât-ı Hamidî
Selma/Sellema	Sahyun	Avn'ul-Hamidî
Seraya	Lazkiye	Mişkat-i Hamidî

Sultan II.Abdülhamit'in 19.yy sonu ve 20.yy başlarında büyük bir masrafla ve stratejik hesaplarla giriştiği Hicaz demiryolları Cihan Harbi'nde geçtiği yerdeki bölgelerle birlikte elimizden çıkmıştı. Proje adındaki Hicaz bölgesi ise Arap ayaklanmasının merkezini teşkil etti. Yine de bu dönemde Lübnan - Lazkiye gibi kozmopolit sahil ve dağlık yörelerde benzer bir durumun yaşanmaması buraya yapılan yatırımların en azından savaş esnasında boşa gitmediği izlenimini uyandırmaktadır. Bir başka husus ise Halep Türkmenleri kadar ünlü Bayır-Bucak Türkmenlerinin Lazkiye Vilâyeti'ndeki idarî pozisyonlarının geliştirilmiş olmasıdır. İki ayrı nahiye haline getirilerek merkezden tayin edilen nahiye müdürleriyle yönetilen Bayır ile Bucak, 1890'larda 61 ve 1910'da 68 Türkmen yerleşimine sahipti. Hatta M.Refik Temimî ile Mehmed Behçet'in 1333'te (1914-15) kaleme aldığı Beyrut Vilayeti adlı eserde geçtiği şekliyle Bucak Nahiyesi ve köylerinde (Basit, Bedrusiye, Keşiş, Saray, Zeytincek) 3-4 bin; Bayır Nahiyesi ve köylerinde (Kıbliye, Akçabayır, Aranlık, Çukurcak, Kesire, Şeren) 3 bin ve Hazine Nahiyesi'ndeki 3 bin nüfusla birlikte bölgedeki Türkmen sayısı toplam 10 bin civarında tespit edilmektedir (Kiremit, 2019: 136-138 ve 216). Sonraki yüzyıl içerisindeki rakamlar ise farklılık arz etmektedir. Kafalı, yarım asır öncesi için 15 bin rakamını verirken – ki günümüzde muhtemelen 55 bin – (Kafalı, 1973: 33) Kirişçioğlu, 2013 itibariyle 225-230 bin (21.YTE, 2013: 16); Karadirek, 2013 itibariyle 200-250 bin (Karadirek, 2014: 42); Erendor 2016 itibariyle ve Yılmaz da 2017 itibariyle 250 bin (Erendor, 2016: 219; Yılmaz, 2017: 7); STM'nin 2013-14 Başkanı Samir Hafız, 270 bin (Kemal ve Alahmed, 2018: Q); ORSAM, 2011 itibariyle 385 bin rakamını vermektedir (ORSAM, 2012: 22). Kendisi de Bayır-Bucak kökenli İsmet Bozoğlan ayrı bir sayı belirtmeyerek ORSAM'ın rakamlarını benimsemişken (Bozoğlan, 2017: 175) yine Bayır-Bucak kökenli Ali Bademci ise Suriye'de Türkmenler ve Bayır-Bucak kitabında İçsavaşın daha üçüncü yılında 3.500'ü devlet misafiri olmak üzere toplam 15 bin Bayır-Bucaklının Hatay'ın ilçelerinde barındırıldığını ve Türklük şuuruna sahip olma hususiyetlerinin de yüksek olduğunu belirtmektedir (Bademci, 2014: 204 ve 207). Bunda 1921 ve 1938-39 süreçleri ile bölgelerinin Hatay'ın Yayladağı İlçesinin doğal devamı olmasının ve şehir düzeninden çok Karadeniz'in yaylaları gibi yüksek rakımlı bir kırsal yaşam benimsemelerinin de etkisinin olduğu düşünülmektedir.

Sulayıp Türkmen, Burç İslam, İsabeğli, İncesu gibi beldelerin öne çıktığı Bayır-Bucak dışında Lazkiye merkezi ile Kesep/Keseb bölgesinde de Türkmenler yaşamlarını sürdürmektedir. Lazkiye kentindeki Ali Cimmel Haresi,³⁰² Türkmen Mahallesi olarak da

³⁰² Kimi Ali Cimmel Harası, kimi de Ali Cummal tabirini kullanmaktadır (Türkmenoğlu, 2009: 7; Karadirek, 2014: 42)

bilinmektedir. Ortadoğu Stratejik Araştırmalar Merkezi, şehir merkezindeki Arapça konuşan Türkmen asıllı aileleri soyadlarını şöyle tespit etmiştir: Ağa, Arkaevi, Aslan, Avşari, Bektaş, Cemel, Ciare, Cuni, Dennura, Eraslan, Genç, Harun, Hattap, Huvali, Kaleci, Korkmaz, Kubulavi, Mataracı,³⁰³ Mısri, Mulla, Paşa, Reyis, Sabuni, Salur, Sari, Sayi, Seraj, Seyid, Sıbahi, Sılıyt, Sılo, Şahin, Şirigi, Şirith, Tıpsi, Usta, Yüzbaşı ve Zade (ORSAM, 2011: 15-16). Yerleşim yeri adlarında ise İ.Bozoğlan, Bayır-Bucak Türkmenleri kitabında hem 54 yerleşim yerini coğrafi sınırlarıyla birlikte hem de 2017 itibarıyla Lazkiye Merkezinde 15 bin Bayır-Bucaklının yaşadığını beyan etmekte (Bozoğlan, 2017: 177-179), ORSAM 69 yer ismini eskisi ve yenisiyle belirtmekte (ORSAM, 2011: 16-17), A.Bademci 76 yerleşim yerinden bahsederek 42 adedini haritada göstermekte (Bademci, 2014:202-203), Kirişcioğlu 265 köy adı tespit edildiğini söylemesine karşın 137 isim zikretmekte (21.YTE: 15-16), Türkmenoğlu da 185 yerleşim yerinin dökümünü (Lazkiye merkez ile Kesap Nahiyesine bağlı 6, Behlülüye Nahiyesine bağlı 12, Bucak bölgesi sahil boyunca 84 ve Bayır nahiye merkezi Kebeli'nin kuzeyinde 27, doğusunda 8, güneyinde 11; İncesu'nun batısından güneye doğru 20, doğusunda da 17 olmak üzere toplam 83) vermektedir (Türkmenoğlu, 2009: 8). Tüm bunları evvelâ özgün isimleri bir şekilde değişen yada değiştirilen yerleşim yerlerini ve ardından yalnızca Türkçe isimleriyle bilinen diğer yerleşim yerleri olmak üzere iki ayrı tabloda toplamak mümkündür. İlki ORSAM verileri (69) esas alınarak ve diğer kaynakların benzer verilerinin (4) eklenmesiyle aşağıdaki gibidir (ORSAM, 2011: 16-17; Bademci, 2014: 203; Türkmenoğlu, 2009: 8):

Tablo 4.9. Özgün ve Değişmiş Adlarıyla Bayır-Bucak Türkmen Yerleşimleri

ÖZGÜN YADA ESKİ ADI	DEĞİŞMİŞ YADA DEĞİŞTİRİLMİŞ ADI
Ablaklı/Aplaklı	Beyt'ül-Ablak / Beyt Aplak
Ağça/Akça Bayır	el-Beyzâe / El Beydae
Araplı	Beyt Arab
Aşağı Almalı	Tufâhiye Tahtâniye / Tıfahiye Tahtaniye
Aşağı Baldırlı	es-Sudâe Tahtânî / Sude Tahtani
Aşağı Karamanlı	el-Hayât'ül-Tahtâniye
Avanlı/Avanlık	Beyt Avân / Beit Avan
Ayuşlu	Ayûşiye
Bedruse/Bödirsiye	el-Bedrûsiye/Bedrusiye

³⁰³ Hemen yanına Trabzon kökenli diye not düşülmüş; doğrusu Mataracı ve Rize olmalıdır.

Burç İslam	
Cüb	
Cüb Torus/Toros	
Çalkamalı	el-Bereke
Çamırlı	er-Reyhân / El Rihan
Çanlı	Gamâme/Gameme / Gımam
Çardaklı	Beyt/Beit Çardak
Çemeren	Şahrura
Çukaran	ez-Zâhiye / El Zahiye
Çukurcak/Çükürçak	el-Vâdi
Dağdağan	
Dervişen	Dervişân / Dervişhan
Fakı/Fakih Hasan	Şeyh/Şih Hasan
Fakılı	Beyt Vâli /Beit Vali
Ferizli	Beyt Fâris / Beit Feres
Filik	Felek
Galaba/Galabah	
Gantara/Kantara	
Gebelli	er-Rebi’a/Rebiea
Gebere	er-Ravza/Ravda
Gök Dağ	Gadara / el-Hadrae
Gülcük/Gulcuk	ed-Dura / El Dura
Günyeli/Gonyalı	
Hamikli	Beyt Hamîk / Beyit Hamik
İsa Beyli	Îsâviyye/İsaviye
İsa Pınar	İsayâveyh/İsevuyye
Kabaklı	Sukkeriye
Kaba Mazi	Belutiye
Kara Bacak	Sûde
Karaca Ağaç	
Kara Kise/Kisa	Karaknisa

Karamanlı	Hayet
Karınca	Behlüliye
Kazak	
Kelez	Nuvvâre/Nuvara
Kepir/Kebir	el-Kebîr/Kabir
Keren Gül	el-Berki
Kesecik	el-Hâlidiyye / El Halidiye
Keşiş	el-Gassâniye / El Gasseniyye
Kıbkaya	
Kıymaz	
Kunbelli	Beyt Kûnbel / Beyit Kunbel
Kutsal Ma'af/Maaf	
Küpkaya/Kapkaya	Kebkaya/Kabkaya
Meydancık/Meydançık	el-Meydan
Mıllıklı/Mıllıklı	Beyt/Beit Mılık
Mılla Mahmutlu	el-Mahmûdiye / El Mahmudiye
Murtlu/Murutlu	'İtîra/İteyra / Atera
Nısıbın/Nisibin	er-Reyhâniye / El Rihaniyye
Saldıran	
Salur/Sallur	
Saray	Saraya
Sarraf	
Sılayıb Türkman / Süleyip Türkmen	
Şeren/Şeran	el-Helva/Hılva
Şirit Ali	Şâkiriye/Şekiriye
Turunç/Tırınca	Umm'ul-Tuyûr / Umul Tuyur
Türkmenli	el-Temîme / El Temime
Ümmetli	Umme
Yamadı/Yamadi	el-Yemâma/Yamama
Yukarı Almalı	Tufâhiye Fevkâniye / Tıfahiye Foganiye
Yukarı Karamanlı	el-Hayat'ül-Fevkâniye/Fokaniye

Bunların dışında yer alan Türkmen yerleşim yerlerinden 84 adedi de daha farklı kaynaklardan derlenerek aşağıdaki şekilde tablolastırılmıştır (Bozoğlu, 2017: 253-255; 21.YTE, 2013: 16; Bademci, 2014: 203; Türkmenoğlu, 2009: 8):

Tablo 4.10. Bayır-Bucak Bölgesindeki Diğer Türkmen Yerleşim Yerleri

YERLEŞİM YERİ ADLARI	YERLEŞİM YERİ ADLARI
Acramlı/Hacranlı	Kara Cura
Ağa Bayır	Kara Cücük
Alaca	Kara Mustafa
Ali	Kara Pınar
Ayn'ül-Hamam	Karaca
Ayvalı/Ayvalık	Karacağız
Baskın	Karakol
Başara	Kestel
Biberli	Kır Esat
Bodur Su	Kıraç
Bohça Ağız	Kızık Curacık
Bostancı/Bostancık	Kızıllı
Büyük Pınar	Kızınca
Camuslu	Kislecik
Civallık	Kolcuk/Kulcuk
Çanacık	Kor/Kör Ali
Çangaralı	Kulcuk Pınar
Çavkaran/Çovkaran	Kulplu Eski
Çınarlı	Kuruca
Çilekli Yazı	Külahlı
Çukur Veren	Mağara
Deli Köy	Mağara Dere
Dere Yurt	Mahluka

Dıġmıřlı	Moruklu
Dırahlı	Mülek
Dik Aġa	Mülk
el-Kasap	Parmaksız
Eski Kulluk	Saġırt/Seġirt
Filikli	Samra
Gergili	Saraköy
Gümüş Hort	Seġirt Ali
Halitli	Şahmuran
Hamam	Şambaz
Han Bektaş	Şeyh Veli
Han Köy	Toros
Hasancık	Türkan
Hıdan	Ubeydiye
Himmetli	Ulucak/Ilıcak
Kametli	Yalnızçam
Kapaklı/Kabaklı	Zahre Veren
Kapı Kaya	Zeytuncuk
Kara Ahmed	Zuveyli

4.1.3. Hama – Humus Yöresindekiler

Suriye Türkmenleri için üçüncü önemli havza Hama ve Humus yöresidir. Tarihî ve coğrafi açıdan içiçe geçmiş sayılan bu iki vilâyetteki Türkmenler çoğu zaman bilerek veya bilmeyerek kader birliği etmişlerdir. Suriye'nin son asrında ya Halep – Şam rekabeti altında ya da manda idaresi ve Baas yönetimi tahakkümünde kalan bu Sünnî bölge arada kalmanın acısını en çok çeken yerlerin başında gelmektedir. Aynı kaderi paylaşan Türkmenler ise Arap çoğunluğun içinde dillerini ve kültürlerini çokça muhafaza edemeyerek de ayrı bir fatura ödemişlerdir. Hama'dan çok daha eski olan ve Roma-Bizans döneminden kalan Edesa adıyla Humus/Hıms hakkında Belâzorî Fütûh'ul-Buldânında çelişkili bilgiler aktarmaktadır. "Hıms'ın Durumu" faslında önce Abbas bin Hişam'dan rivayetle Ebu Ubeyde b. Cerrah'la Halid bin Velid'in Humus halkıyla savaştıklarını ve 170 bin dinar karşılığında anlaşma yaptıklarını nakletmekte, sonra da el-Vâkıdî'nin Müslümanların Dımaşk/Şam kuşatmasından

kaçanların Humus'a kadar takip edildiğini ve bunu gören şehir halkının da Bizans imparatorundan umudunu keserek eman/güvence istediklerini, bu şekilde Humus'un Müslümanların eline geçtiğini ifade etmektedir (el-Belâzurî, 2013: 153). Bir başka rivayette (354.) Ebu Ubeyde'nin fethedilen Humus'a Ubâde b. Sâmit el-Ensari'yi vekil bırakarak Hama'ya geçtiği ve Hama halkının da cizyeyle haraç karşılığında itaat ettiği anlatılmaktadır. Hatta Belâzorî, Muhammed bin Sadve ve el-Vâkıdî'den naklen Halid b. Velid'in Hicrî 21 yılında (641-642) mallarını Hz. Ömer'e vasiyet ederek Humus'ta vefat ettiğini ifade etmektedir. Devamen Ebu'l-Ferec de "Hamar Gazarta" yani 'Cezire eşeği' lâkaplı Emevî Halifesi Mervan'ın Şam'daki hükümdarlık hazinelerinden 3.000 deve yükünü taşıtarak karargâhını Emessa'da (Humus) kurduğu ve 4 aylık bir kuşatmadan sonra şehri alınca surlarını yıktırdığı, şehirdeki heykelleri de döşe döşe toza çevirdiğini dile getirmektedir (el-Belâzurî, 2013: 154 ve 201; Abû'l-Farac, 1987: 197). Humus halkını hem güzellik hem de ahmaklıkla vasıflandıran el-Makdisî ise havasının temizliği ve ucuzluğu ile mâruf dediği Humus'un mintikasına Selemiyye, Tedmür, Hunâsıra, Kefertâb, Lazkiye, Cebele, Antarsus, Bulunyas ve Hısn'ul-Havâbî gibi şehirlerin bağlı bulunduğunu bildirmektedir. Mesafeler konusunda da Humus'tan Selemiyye'ye 1 merhale (45 km.), Humus'tan Hamat'a 1 merhale, Humus'tan Cûşiye'ye 1 merhale ve Humus'tan Şemsî'ye 1 merhale şeklinde yakın yerleri sıralamaktadır (Ciner, 2018: 58 162 ve 171).

İbni Havkal'a göre de mükemmel havası bulunan ve ambarları dolu bulunan Humus, Selçuklular ve ardılları döneminde değişik Türk organizasyonlarının ve yöneticilerinin idaresinde kaldı. Örneğin; Halep'te Suriye Selçuklularından Tutuş'un oğlu hâkimken Hama'da hem Büyük Selçuklu hem kendi adına Emir Porsuk, Humus'ta da Karaca adlı bir Türk'ün oğlu Hayır Han hâkimdi. Fakat hepsi arasında bitip tükenmeyen bir mücadele vardı. İbn'ül-Adim ise bir defasında Halep'te ağır bir kıtlık yaşandığını, havalarının sıcaklığı ve toprakların kuraklığının şiddetinden dolayı köylülerin korkarak tarlalarını bırakıp kaçtıklarını; bunun üzerine Humus Hâkimi İbni Karaca'yı yardıma çağırdıklarını, onun da hem Humus'ta işleri düzene koyduğunu hem de Halep'e gelerek destek olduğunu fakat bu defa Atabek Tuğtekin'in Humus ve havâlisini yağmaladığını hikâye etmektedir (Ouseley, 1800: 43; Metin, 2019: 826-827; İbn el-Adim, 2008: 230-231). Aslında bunca karmaşayı ve durumun göreceliliğini özetleyen şiir de İbn'ül-Adim'in hekim arkadaşı Takıyüddin Ebu Bekir'in Hama'da sarayın bir dolabına yazdıklarıyla özetlenmektedir:

Hükümdarların izlerine bak, ondaki güzellik seni hayrete düşürür. Göçedenlerden sonraki izlerde, lisan-ı hâl konuşur. Köşkler yaptılar ve (içlerinde) uzun uzun yaşatıldılar, (bazan) toplandılar ve ayrıldılar. Zamanla orası vahşileşti ve onlar sanki hiç yaratılmamışlar gibi çekip gittiler. (TTK, 1982:194)

İzzeddin İbni Şeddâd'ın El-A'lâku'l-Hatîre fi Zikri Umerâ-i's-Şâm ve'l-Cezîre eserinin "Meyyafârikîn'de Bulunan Tatarlara Elçi Olarak Gönderilmemin Bahsi" kısmında yani Eyyübîler adına Hülâgü Han'la (İlhanlılar) görüşmeye Silvan'a doğru Dımaşk'tan hareketi esnasında, hükümdarın (Melik'ün-Nâsır) eşi ve 3 oğlu ile para ve mücevherlerle birlikte Hama'ya vardıklarında Tatar elçilerinin şehrin hâkimine saldırarak evine girdikleri ve ordusunun kuımandanıyla şeyhler reisini beraberinde götürdükleri anlatılmaktadır. Bu bahsin tercümesini ve notlandırmasını yapan Abdulhalik Bakır, Yakut el-Hamevî'nin Mu'cem'ül-Buldân adlı klasiğinin Hama ile ilgili betimlemesini yine kendi çevirisiyle şöyle paylaşmaktadır (Bakır, 2008: 411-412):

Hama; nimetleri bol, fiyatları düşük, kadri kıymeti geniş ve çarşıları çok olan büyük ve muazzam bir şehir olup çevresinde müstahkem sağlam bir sur vardır. Surun dışında da, içinde çok sayıda çarşılar ve el-Âsi olarak tanınan nehri üzerinde bir Camii bulunan büyük bir engel bulunmaktadır.... O, aynı zamanda Câhiliye döneminden kalan eski bir şehirdir. İmru'ül-Kays, onu şiirinde zikrederek şöyle demiştir: "Hama ve Şirâz'dan ayrıldığımız akşam arzu ve aşk bağları koptu."

Devamında da Takvîm'ul-Buldân yazarı Ebu'l-Fidâ'nın Hama ile ilgili Şam bölgesinin seçkin şehirlerinden biri olduğu, Âsi Nehrinin şehrin başta doğusundan ve kuzeyinden olmak üzere Hama'nın büyük bir kısmından geçtiği, yüksek ve güzel yapılmış bir kaleye sahip bulunduğu, şehrin ortasından geçen Âsi Nehri üzerinde su dolaplarının yer aldığı su değirmenlerinin var olduğu bilgileri de hususen aktarılmaktadır (Bakır, 2008: 412).

Netâyic'ül-Vukuât'ta göre (Mustafa Nuri Paşa) 16.yy'da Trablusşam Eyaleti Trablus, Hama, Humus, Selemiye ve Cebeliye sancaklarından oluşmaktaydı. Trablus Kadısı Ali bin Ahmed tarafından yapılan H. 933 (1526-27) tahriri ve Halep Defterdarı Muhammed Çelebi tarafından yapılan H. 959 (1552) tahriri başta olmak üzere tahrir defterlerini derleyen Enver Çakar, Humus Kalesi'nden başlayarak şehrin sosyal ve iktisadî hayatıyla ilgili önemli bilgiler vermektedir. Dahası 1594 Tahririndeki 33 neferlik vergi kaydıyla kurulmuş olduğu anlaşılan Türkmen mahallesiyle beraber şehirdeki mahalle sayısının 6'ya yükseldiği belirtilmektedir. Humus'un sosyal dokusu ve gelir kaynakları şu şekilde tasvir edilmiştir (M.Nuri Paşa, 1987:142; Çakar, 2003b: 377-380 ve 390-392):

Humus şehrinin göze çarpan en önemli yapısı kalesidir. Bu kale yığma bir tepe üzerinde taştan inşa edilmiş sağlam bir yapı olup, batıya açılan demirden bir kapısı vardı. Kalenin dört bir etrafında hendeği yoktu ve iç kısmında evler yer alıyordu. Ayrıca, kalenin iç kısmında oturan ve onun yönetiminden sorumlu olan bir dizdarı ile yeterli miktarda kale erleri vardı. Şehrin su ihtiyacı bir kanalla Âsi nehrinden temin ediliyordu. Kalenin iç kısmında yer alan camisi (Camiü's-Sultan) geniş ve büyük değildi. Şehrin etrafında bazı bostanlar ve ziraat yapılan küçük araziler yer alıyordu. Nitekim, 1552 tarihli tahrir defterinde öşür alınan 8 tane bostan ve arazinin kaydı yer almaktadır.

Şehrin en önemli camisi Ulu Camii (Camiü'l-Kebîr) idi. Nureddin'in yaptırdığı bu camiye vakfedilmiş çeşitli gelir kaynakları vardı. Bunlardan biri de 2 tane arazinin arasında yer alan kavak ağaçlarıydı ve Kasım Paşa onları söz konusu cami için vakfetmişti. Çarşıların merkezinde yer alan Ulu Camii muhtemelen Güneş Tapınağı ve Saint Jean Katedrali'nin arsası üzerine inşa edilmiş olup, haç biçiminde on üç tonozla üç mihraptan oluşan kapalı iki kemer gözlü, dikdörtgen şeklinde geniş bir binadır. Harim on bir büyük kapı ile avluya açılmaktadır. Avluda siyah ve beyaz mermerle döşeli bir

son cemaat yeri ve abdest almak için küçük bir havuzu vardır. Kuzey kısmında revak altında yedi oda bulunurken batı tarafı abdesthanelere ayrılmıştır. Şehrin diğer camileri ise Ebû Lübdâde, Fezâil, Ömerî ve Sirâc adlı camilerdir. Ayrıca, 1526 tarihli tahrir defterinde Şeyh ve Şihâb adlı camilerle Ebrâr Mescidi'nden de bahsedilmektedir.

Nûrî Bimarhanesi XVI. yüzyılda Humus'un tek hastahanesi durumundaydı. Nûriye, Küçükî, Hüssâmiye ve Asrûniye medreseleri ise şehrin eğitim-öğretim kurumlarıydı. Büyük Arap fatihlerinden olan Hâlid b. Velîd'in mezarı da Humus şehrinde yer alıyordu ve buraya vakıflar bağlanmıştı. Ayrıca, Rüstem Paşa tarafından yaptırılan bir tekkenin de vakıfları vardı. Diğer vakıf eserleri ise Nuriye Hangâhı, Küçükiyye Türbesi, el-Çöğenderiyye Türbesi, Adeviyye Zâviyesi, Şeyh Ahmed er-Rufâi Zâviyesi ile bir Mektebhâne idi.

Öte taraftan, Humus'a hayat veren Âsi üzerinde bu zamanda nehir nakliyatının yapıldığını da görmekteyiz. Âsi üzerinde nakliyatı temin edebilmek maksadıyla 1552'de 20 tane vasıta çalışıyordu. Tahrir defterinde "merkeb" olarak zikredilen bu vasıtaların her birinden 200 akçe vergi alınıyordu. Humus şehri ticarî bakımdan fazla gelişmemişti. Şehirde XVI. yüzyılın başlarında 5 tane han (ya da kervansaray) ile birkaç tane küçük çarşı bulunuyordu ve ticarî hayat bu mekânlarda cereyan ediyordu. Şehir, Âsi nehri yakınında kurulduğu için burada çok sayıda su değirmeni ile hamamlar da yer alıyordu. Ayrıca, Âsi gölünde bulunan bir dalyanda Humus ve Trablus'un köylerinden gelen balıkçılar balık avlarlar ve bunun için devlete her yıl muayyen bir vergi öderlerdi. Dalyan mukataasının yıllık geliri 1526'da 1.650 akçe olup, bu dalyan bundan sonraki yıllarda Rüstem Paşa Tekkesi vakfına dahil edilerek yine bu vakfa dahil olan bir değirmen ile birlikte mukataaya verilmiştir. Bu mukataanın yıllık geliri 1570 ve 1594'te 6 bin akçe idi.

Kumaş yapımı ve ticareti Humus ekonomisinde çok önemli bir yer işgal ediyordu. Kumaş ticaretinden alınan vergi (dellâliye vergisi) mukâtaa yoluyla toplanıyordu ve yıllık geliri 1526'da 1.920 akçe idi. Fakat, bundan sonraki yıllarda bu gelir ihtisâb ve diğer bazı gelir kalemleriyle birlikte mukataaya verildiği için bunun gelirini ayrı olarak tespit edebilmek mümkün değildir. 1594'te kumaştan tahsil edilen damga resmi 40 bin akçe idi. Diğer taraftan, şehirde ipek ticareti de yapılıyordu. Humus'a gelen ipek, muayyen bir yerde tartılır ve miktarına göre bundan "mizân vergisi" alınır. Yine mukâtaa yoluyla toplanan bu verginin yıllık geliri 1526'da 5.760 akçe idi.

"Şam, Gazze, Safed, Salt-'Aclûn, Haleb, Hama-Humus, Trablus, 'Ayntâb, Birecik, Adana, 'Üzeyr, Tarsus, Sis, Mar'aş, Boz-ok Livâları"nı kapsayan ve H. 937 (1530) yılına ait 998 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Diyâr-ı Bekr ve 'Arab ve Zü'l-Kâdiriyye Defteri'nde önce Hama Livası; Hama, Barin, Şizar ve Misyaf nahiyelerine ayrılıyor, peşisıra Humus Livası da Humus, Hısın'ul-Ekrâd, Menâsîf, Selemiyye ve 'Alâ nahiyelerine ayrıldıktan sonra tevâ'if (taifeler) kısmında 'Türkmanân', cemaat kısmında da 'Arab' ibareleri yer almaktadır (BOADB, 1999: 9). Osmanlı Devleti 17.yy'da Hama, Humus ve Trablusşam arasında dağınık halde yaşayan Türkmen oymakları ile Halep Türkmenin oymaklarından bir kısmını Hama ile Humus arasındaki boş arazilere yerleştirmiş fakat bu oymaklar yavaş yavaş yerlerinden ayrılarak Anadolu'ya göçmüşlerdi. Bir sonraki yüzyılda da yine Hama ve Humus yöresine Halep Türkmenlerinden Hamza Kethüda'ya tâbi Sübhanlı, Durdu Kethüda'ya tâbi Kara-Avşarlı, Mustafa Kethüda'ya tâbi Döğër-oğlan, Çerkes-oğullarına tâbi Budullu, Mehmet Kethüda'ya tâbi Kapı-İsa, Derviş Kethüda'ya tâbi İnallu, Süleyman kethüda'ya tâbi Eymür-Dündarlı, Abdullah Ağa'ya tâbi Şam-Behişli, Derviş Kethüda'ya tâbi Hama Döğeri, Muharrem Kethüda'ya tâbi Karalu-Huzurlu, Köse Kethüda'ya tâbi Karalu-Huzurlu Erdoğdu, Murad Kethüda'ya tâbi Dokuz Harbendelüsü, Abalu Fakih Kethüda ve Abalu İdris Kethüda tâbileri Beşir-oğulları mahallesi ile Ayıntab mahallesi, Eymür-i Sincarlı, Eymür-i Çarık,

Ališir'e tâbi Eymür-i Tosun, Eymür-i Karagöz ve Eymür-i Osman Kethüda, Halil nam kişiye tâbi Borlu, Ebu'd-Derdâ'ya tâbi Borlu, Halil Kethüda'ya tâbi Kızıl Alili Samurlusu, Trablus-şam'a tâbi Salûriye Türkmenleri, yine Trablus-şam'a tâbi Dündeş-oğlu İsmail ve tâbileri, Bozak'a tâbi Genceli Avşarı ve Danişmendlü'ye tâbi Kara-Halillü cemaatları iskân edilmişlerdir (Bostancı, 1998: 104-105).

Tezâkir-i Cevdet'in 35 nolu Tezkire'sinde Halep'te kurulan düzenli teşkilat ve asâyış özetlendikten sonra Bâb-ı Âli'den gelen emir üzerine Beşinci Ordu Müşiri/Mareşali Derviş Paşa, Suriye Vâlisi Raşid Paşa ve Halep Vâlisi A. Cevdet Paşa “Çöllere hakkında başlı bir tedbir düşünülmesi için” Hama'da biraraya geldikleri anlatılmaktadır. 1867 Mayıs'ında (bin iki yüz seksen dört senesi evâilinde) başlayan müzâkereler sonucunda bir karar-nâme tanzim edilmiş ve sureti yine Hama'dan ilân edilmiştir. 15 maddelik bu kararnameden bazı maddeler aşağıya çıkarılmıştır (Cevdet Paşa, 1986: 215-218):

1. Suriye ve Halep vilâyetleri beyinde [arasında] müşterek olan çölün muhâfazası için iki tarafa birer kuvve-i müfreze-i seyyâre tertîb olunacaktır [seyyar birlik kuvveti düzenlenecektir].
2. Bu müfrezeler ikişer tabur piyâde ve birer alay suvâri asâkir-i nizâmiyye [düzenli atlı askerle] ve ikişer kıt'a şeshâne [yivli] dağ topu ile birer tabur seyyâre asâkir-i zabtiyyeden [seyyar inzibat askerleri] ibâret olacaktır.
3. Gerek Halep ve gerek Hama mevki'lerinde bulunan suvâri alaylarının eslihası [silahları] hep şeshâneye tebdil olunmak [yivliye dönüştürülmek] lâzım geleceği gibi iki tarafta bulunan seyyâre zabtiye taburlarına dahi şeshâne verilerek çölde hareket için icâb eden manevralar ta'limiyle birer hafif suvâri alayı tarzına konulacaktır.
12. Tertibât-ı meşrûha ile [açıklanan tedbirlerle] ma'mûrelerin emr-i muhâfazası hâsıl [yerleşim yerlerinin korunma işi mümkün] olacağından şimdi ma'mûrelerin muhâfaza ve urbânın müdâfa'asına [aşiretlerin savunmasına] me'mûr olan kuvve-i askeriyenin sene'î âtiyede [gelecek sene] bir mikdârı ifrâz ile [dağıtımla] Deyr'e muhâzî [paralel] olarak Tedmür ve Suhni ve Karyeteyn kasabaları tutulup Halep müfrezesinin mevki'i Deyr olmak lâzım geleceği gibi Hama mevki'i yerine Tedmür geçeceğinden artık Humus'dan Deyr'e kadar mümted olan [uzanan] bir kordonun içerisi ma'mûre ittihâz olunarak [kabul edilerek] yayla ittihâz için urbânın buraya dühûlü memnû' tutulacaktır [eşkiyanın buraya girmesi engellenecektir].
14. Tedâbir-i meşrûha üzerine Sûriye'nin gerek Havran ve gerek Hama ile Humus cihetleri ile Halep'in Şâmiye kıt'ası yânî nehr-i Fırat'ın cânib-i yemini [sağ tarafı] tamamen taht-ı zabıtaya [güvenlik altına] alınmış olacağı gibi Halep vilâyetinin Cezîre kıtâsı yânî Fırat'ın cânib-i şimâlisini dahi [sol tarafları da] bundan hisse-dâr-ı âsâyış [huzura hissedar] olarak müteakiben [ardından] bu suretle orasının dahi taht-ı zabıta idhâli [güvenlik altına dahil edilmesi] husûsuna îtinâ kılınmak [özen göstermek] lâzım gelecektir.
15. Me'mûr-ı muhâfaza ve îmarı olduğumuz Sûriye ve Halep vilâyetlerinin bir vakitten beri giriftâr [düşkün] oldukları hasâr-ı urbândan tahlisiyle [aşiretlerin/eşkiyanın zararından kurtarılmasıyla] servet ve ma'mûriyetce müste'id [uygarlıkça ehil] oldukları mertebeye îsâlleri [kavuşmaları] için lâzım gelen husûsâtın müzâkeresi zımında [çerçevesinde] Hama'da birleşilerek miyâne-i âcizânemizde cereyân eden ebhâsın [ortak alçakgönüllülüğümüzle gerçekleşen konuların] neticesi olmak üzere ber-vech-i bâlâ [yukarıdaki biçimde] mutâla'ât-ı kaasrânemizin [aciz görüşlerimizin] icrâât-ı fi'liyyesine bi'l-ittihâd [fiiliyata geçmesine beraberce] teşebbüs olunacağından işbu karâr-nâmenin zeyli tahtîm olunmuştur [altı mühürlenmiştir].

Cevdet Paşa, Hama'dan dönünce üçer yüz deve/hecin ile katır/ester getirterek bir tabur katırlı ve bir tabur da develi müfreze kurdurmuştur. Hatta develerin öyle terbiye edildiğini ki üzerlerindeki iki nefer ateş ettiklerinde bile ürkmediklerini eklemektedir. Keza paşa, develere 2 askerin 6 günlük su-yiyecek ve cephanesini içeren tertibatlar yapıldığını; Fırat Nehri ile

Tedmur, Humus ve Hama arasındaki çöllerin neresinde su varsa haritalandırılıp müfreze komutanlarına verildiğini ve eşkiyanın korkarak yerleşim yerlerine saldırmak şöyle dursun çölde emniyet içinde yaşayabilmek için her defasında 200'er, 300'er deve vidileri³⁰⁴ vermeye başladıklarını da aktarmaktadır (C.Paşa, 1986: 218-219). Ne var ki yarım yüzyıl bile sürmeden her şey alt-üst olacak ve onca tecrübe, onca gayret ile 4 asırlık birikime rağmen bu topraklar elimizden bir sabun köpüğü gibi kayacaktır.

Hama - Humus yöresinin günümüzdeki verilerine ve yerleşim yeri bilgilerine gelecek olursak kaynakların çoğu yerleşim yerleri adları vermekte fakat nüfus bilgileri vermemektedir.³⁰⁵ Verebilenler arasında da Kirişcioğlu, bu bölgede 2012 itibariyle tahminen 80 bin Türkmenin yaşadığını ve çoğunluğunun Türkçeyi unuttuğunu; Karadirek, 90 bini Hama'da ve 350 bin de Humus'ta olmak üzere 440 bin civarında tahmin edildiklerini; STM (S.Hafız), 700 binlerde olduğunu; Yılmaz, Hama ve Humus'ta toplam 1 milyon Türkmenin yaşam sürdüğünü, ORSAM araştırmacıları (A.Öztürkmen, B.Duman, O.Orhan) ise net verilerle Hama'da 350 bin, Humus'ta da 835 bin Türkmenin yaşadığını beyan etmişlerdir (21.YTE, 2013: 17; Karadirek, 2014: 42-43; Kemal ve Alahmed, 2018: Q; Yılmaz, 2017: 7; ORSAM, 2011: 22). Buna göre Hama Valiliği'nin o yılki nüfusunun (1.630 bin) % 21-22 kadarı, Humus Valiliği nüfusunun (1.805 bin) da yarıya yakın bir oranı (% 46) Türkmen veya Türkmen kökenli kabul edilmektedir.³⁰⁶ Ortadoğu (Stratejik) Araştırmaları Merkezi, her iki şehir merkezindeki toplam 112 Türkmen kökenli aileyi ise şöyle açıklamaktadır:

HAMA – Ağa, Akballıya, Çiçekli, Deli, El Asam, El Bek, El Ezam, El Sadi, El Şarabi, Erşid, Gıbış, Gizi, Goca, Hurşid, Kasım, Kavut, Kocak, Koçek, Koçen, Kundakçı, Masarci, Muhammet, Osman, Paşa, Recep, Saraç, Tınış, Torun, Türkmeni, Uzun.

HUMUS (Homus) – Abduldeyim, Abulleben, Acioğlan, Ahras, Amran, Assaf, Ataai, Atası, Atmaz, Bali, Balli Sufi, Barak, Bayırlı, Bazarbaşı, Bekir, Belhus, Cansız, Çelebi, Çuhadar, Delati, Deli Osman, Dendeşi, Dükkancı, Eço, El Amin, El Bakrasi, El Emin, El Hulu, El Reyis, El Satlı, El Sufi, El Şerefli, El Şimali, El Terzi, El Türk, El Umar, Eşekli, Garut, Hamiş, Haznadar, Hazzüri, Hoca, Hüsemi, Hüseyini, Huvçük, Kaddi, Kahya, Kassap, Kehi, Kihya, Kiriai, Kundakçı, Küçük, Küvetli, Kyşi, Mahli, Mahmut, Mamiş, Mıhı, Mılla, Nebo,

³⁰⁴ Muhtemelen vidile; Kamûs-ı Türkî'ye göre "Dana derisinden mamûl sahtiyân ki potin ve çizme ve sâire yapılır" (Sâmî, 1989: 1489). Burada bahsolunan tabaklanmış ve cilalanmış deve derisi olsa gerek..

³⁰⁵ 1900 yılına ait Suriye Vilâyet Salnâmesinde Hama'da 27.612'si kadın (inâs) ve 24.713'si erkek (zukür) olmak üzere 52.325 Müslüman (İslâm) yaşamakta; Humus'ta ise 27.060'i kadın ve 23.699'u erkek olmak üzere 50.759 Müslüman yaşamaktadır (SVS, 1318: 364-365).

³⁰⁶ Nüfus verilerinin 2020 itibariyle azaldığı ve Hama'nın 1.335 bine, Hama'nın 920 bine düştüğü görülmektedir. İçsavaş nedeniyle toplam nüfus kaybı ise 1 milyon 200 bine yaklaşmış durumdadır (<https://worldpopulationreview.com>, 2020).

Nekdeli, Osman, Ramdun, Sallur, Satli, Sevadiye, Sıriea, Sivaslı, Sufi, Şehirli, Şehirli, Şemsi Paşa, Şişekli, Taş, Torun, Tuzuklı, Türkmeni, Uyun el Sud, Vafai (ORSAM, 2011: 14, 17).

Modern Suriye tarihinde inanç talepleri açısından en çok fatura ödeyen Hama halkının 82 Katliamı sonrası sığınmak için Hatay (bilhassa Reyhanlı) sınırına koştukları gibi İç savaş sürecinde de doğal muhalifi oldukları Esad İktidarı'na karşı mücadele etmeleri nedeniyle yarıya yakın bir oranda (% 43.5) nüfus kaybı olmuş ve bu 700 bini aşkın kişinin çoğu tekrar Türkiye tarafına göç etmek zorunda kalmıştır. Hama merkezde pek Türkçe konuşan kalmamış gibi olsa da şehrin güneybatısındaki beldelerden el-Hümeire, Akreb ve Tıllıf gibi yerleşimlerin tamamen Türkmenlerden müteşekkil olduğu ifade edilmektedir (Bademci, 2014: 190). Humus merkez için durum biraz daha farklıdır. Deniz Türkmenoğlu, Suriyeli tarihçi Süheyl Zakkar'ın "Humus'ta kim derse ki ben Türkmen değilim, o aslında Humuslu değildir" sözünü aktararak Harat'ül-Türkmân (Türkmen Harası) ve Bâb-ı Türkman (Türkmen Kapısı) gibi tarihî mahallelerde yaşayan Türkmenlerin Araplaşmış olduklarını dile getirmektedir. Bunun haricinde Bâb-ı Amr ve Vuar gibi semtler de Türkmen yoğunlukludur. İç savaş esnasında Esad birliklerinin kimyasal silah kullanımı da dahil ağır silahlarla 1 ay boyunca bombalayarak Humus'u ele geçirdikleri, 2012 Şubatında tapu dairelerini tahrip ederek ve Türkmenlerin malına-mülküne el konarak demografik yapının değiştirildiği de öne sürülmektedir (Türkmenoğlu, 2009: 9; Aydın, 2017: 197-199). Türkmen yerleşim yeri adlarıyla ilgili olarak; Lübnan sınırına yakın Telkele İlçesini³⁰⁷ 'Tekeli' olarak gösteren bir harita içerisinde şehir merkezleri ve önemli yerleşimlerle birlikte 10 adet (21.YTE, 2013: 17), merkez mahalleler hariç 16 adet (Türkmenoğlu, 2009: 9), yalnızca Hama için 25 adet (Karadirek, 2014: 43), mahallelerle birlikte 48 adet (Bademci, 2014: 191), il merkezleriyle birlikte 50 adet (Erol, 2012: 15-16), yine tüm mahallerle birlikte 57 adet (Erendor, 2016: 213, 220) ve ilçeleri, Arapça yazılışları gibi ayrıntılarla beraber 74 adet (Hama 24, Humus 50) şeklinde saptamalar yapılmaktadır (ORSAM, 2011: 14-15 ve 17-18). Tüm bu yerleşim yerlerinin yöreyle ilgili olarak derlenen ve kartografik bilgilerden de³⁰⁸ istifade etmek

³⁰⁷ Sadece Telkele Bölgesindeki 50 bin Türkmenin varlığı için bkz.: Sayfa 44.

³⁰⁸ Teknolojik imkânlardan yararlanarak tamamen Türkçe olan ve Türklerle ilgili olanlar da fikir vermesi adına dahil edilmiştir. Bunun için HAMA'da Hama, Suran, Harbanifse, Hamra, As-Suqaylabiyah, Tell Salhib, Ziyara, Shat-ha, Madiq Castle, As-Salamiyeh, Eastern Bari, As-Saan, Saboura, Oqeirbat, Masyaf, Jeb Ramleh, Oj, Ein Halaqim, Wadi el-Oyoun, Muhradah, Kafr Zeita, Karnaz; HUMUS'ta ise Homs, Taldu, Kherbet Tin Noor, Ein Elniser, Farqalas, Raqama, Qaryatein, Mahin, Hasyaa, Sadad, Qabu, Shin, Al-Qusayr, Tall Kalakh, Hadideh, Nasra, Hawash, Ar-Rastan, Talbiseh, Tadmor, Sokhneh, Al Makhrim, Jeb Ej-Jarrah lokasyonları taranmıştır. Ayrıca wikipedia'nın Arapça sürümünden destek alınmıştır (<https://humanitarianatlas.org/syria/othermaps>, 2020; <https://ar.wikipedia.org>, 2020).

suretiyle Hama için 49 (yerleşim yerleri ve bağlı bulunduğu merkezler), Humus için ayrı (yerleşim yeri adı ve türü) 90 isimlik iki ayrı tablo aşağıda ardı ardına sıralanmıştır:

Tablo 4.11. Hama Bölgesi Türkmen Yerleşimleri ve Bağlı Bulunduğu Yerler

YERLEŞİM YERİ ADLARI	BAĞLI BULUNDUĞU YER
Ak Döğer	Hama Misyaf
Akkırbat	Hama Selemiye
Anık Becre	Hama Sukaylabiye
Aşık Ali	Hama Merkez
Aşık Ömer	Hama Misyaf
Ayin Debiş / Ayn Dâbiş	Hama Misyaf
Ayn'el-Nasr / Ayni El Nısır	Hama Selemiye
Ayur	Hama Merkez
Bayad/Beyaz	Hama Muharde
Beyt/Beit Aslan	Hama Misyaf
Bit Natır / Beyt Nater	Hama Misyaf
Caciye/Câciyeh	Hama Merkez
Carcara	Hama Muharde
Circis/Cercisî	Hama Merkez
Çeleme	Hama Muharde
Çomaklı/Comakliye	Hama Merkez
Dir Firdis / Deyr Firdes	Hama Merkez
Dokmak	Hama Sukaylabiye
El Beydae / el-Beyzâe	Hama Misyaf
Girtman/Gertman	Hama Misyaf
Hancur	Hama Muharde
Hazzur / Kirbet Hazur	Hama Misyaf
Hilleh	Hama Merkez
Hırbinefs/Hırbinnefsih	Hama Merkez
Hırmıl	Hama Misyaf
Huvvir El Turkman / Hüveyr'üt-Türkmân	Hama Misyaf
Hümevri/Humeyre	Hama Merkez

Kabt'ül-Hât / Kuputulhat	Hama Selemiye
Kara Döğer / Kartaman	Hama Misyaf
Kara Halil / Akrah	Hama Merkez
Kumhane/Kamhana	Hama Merkez
Kurnaz (Asmalı)	Hama Muharda
Kurtman - Kurt Döğer	Hama Misyaf
Messel Hule	Hama Merkez
Muharrem Tahtanî	Hama Selemiye
Osmaniye	Hama Selemiye
Sülükiye	Hama Misyaf
Tahmaz	Hama Selemiye
Tayyibet Türki	Hama Selemiye
Tel Ada	Hama Merkez
Tel Ağar	Hama Merkez
Tel Hasan Paşa	Hama Selemiye
Tel Kartal	Hama Merkez
Tel Sinan	Hama Selemiye
Tıllıf/Tulluf Kasabası	Hama Merkez
Tirimis	Hama Merkez
Uc	Hama Misyaf
Urşuna/Uşruna	Hama Selemiye
Üveyir/Uveir	Hama Selemiye

II – H U M U S

Tablo 4.12. Humus Bölgesi Türkmen Yerleşim Yerleri ve Türleri

YERLEŞİM YERİ ADI ve TÜRÜ	YERLEŞİM YERİ ADI ve TÜRÜ
Akrep/Akrab Kasabası	Hırbıt/Hırbet Sude Köyü
Alhusun / el-Hüseyniye Köyü	Huberettin
Arcun/Örcün Köyü	Hubub el-Rih/Rah Köyü
Aysun	Hula Kasabası
Babı Amr Senti	Huliye/Huriye Köyü

Baruha Köyü	Irkaya
Batma Köyü	Hürmül
Balat Beldesi	Kafraya Köyü
Bayada İlçesi	Kala / Burc Ka'yi
Bidede/Bedada	Kalatya
Candar Köyü	Kebiriye / Dar'ül-Kebir Köyü
Ceb Elbistan	Kefer Nen/Nan
Cemaliye	Kinyit el-Asi
Cideyde	Kisin
Cubeb el-Zeyd / Bab'el-Zeyt	Maskançi
Cuseye/Cusiye Köyü	Merc Bolad Köyü
Cusi	Meşrua Ganeye
Çobaniye Ram Tut Köyü	Meydan
Darda-Dardağan Köyü	Mitras
Döğerli/Duğarliye	Musa Hola
Duğlat Beldesi	Nizariye
Elder/Eldar	Osmaniye/Osmanlı Köyü
El Kırad / Ekrad-ı Dasniye	Rebia
el-Gacar / El Gırnata	Resim Bağıl
el-Husn Köyü	Recepli Köyü
el-Kata Köyü	Sabuniye Köyü
el-Manzul Köyü	Sayıld/Said
el-Muhtariye Köyü	Sem'alil
Fırıklus	Semekiyet/Sammakıyat
Gacar'ül-Garbi / Merc'il-Kıt	Sinisil
Ganto Beldesi	Sükkere Köyü
Garib/Kurb Ali	Şabak-Cabak
Gazala-Gızıla Köyü	Şabaniye Köyü
Gırnata Köyü	Şaria
Gızhıl/Kazhal Kasabası	Şevketliye
Hadidad	Tel Kalah / Dalkalah Nahiyesi

Halat	Tel Zeheb Kasabası
Haldiye Mahallesi	Telbise
Hamidiye Köyü	Teldu
Harat/Haret Köyü	Tensin
Harıt Türkmen	Tirmali/Termela
Hasirciye/Hasraciye	Umm'ul-Kasab Köyü
Havik	Zaferani Köyü
Hazur Köyü	Zare/Zara Kasabası
Hırbet el-Tine Köyü	Zeybek Köyü

4.1.4. Şam ve Golan Yöresindekiler

Suriye'nin başkenti Şam ve Dimaşk havzasının yaylası Golan, Türkmenler açısından ortak bir kaderi temsil etmektedir. Birkaç bin yıllık bir maziye sahip olan Şam bölgesinin son bin yıllık tarihinde Türkler önemli roller oynamışlardır. Milâttan önceki milenyum/binyıl civarında İbni Haldun'a göre İsrailoğulları tarafından ele geçirilmeden önce Süveys'in Şam tarafında Kenanî ve Amâlika gibi kavimler yaşamaktaydılar. Hatta sonradan Filistin kabilelerinden İso/Esau Oğulları, Medyen, Lûtoğulları, Yunan, Eğrikeş ve Nabt/Neft gibi toplulukları da ekleyerek "İsrailoğulları Şam'da hiçbir zaman sağlam bir devlet kuramadılar. Evvelâ Farslar, sonradan Grek ve Romalılar yurtlarını ele geçirdiler" demekte; Akdeniz'i bile yarı yarıya Rum Denizi (Bahr-ı Rûmî) ve Şam Denizi (Bahr-ı Şâmî) olarak tarif etmektedir (İbn Haldun, 2013: 19, 363-364 ve 564). Ahmed Belâzorî ise Şam Fetihleri faslında râvilerden aktarım birbiriyle tutarsız olsa da Hz. Ebubekir zamanında Halid bin Velid kumandasında gerçekleştiği anlaşılmaktadır (H. 13 / M. 634). Şam Hudutları kısmında da yine rivayet aktarımıyla Antakya, Bağras, Dimeşk, İskenderun, Massias/Misis, Tarsus gibi şehirleri saydıktan sonra Halife Ömer'in servetlerinden dolayı Şam halkına Yemen'den daha fazla cizye koyduğunu ve bunun her şahıs için bir cerib³⁰⁹ ve bir dinar, kendilerinde altın olanlardan dört dinar, gümüş parası olanlardan kırk dirhem şeklinde tespit edildiğini aktarmaktadır (Belâzurî, 2013: 84, 127-132, 146 ve 190-198). Halife bin Hayyât'ın eserinde de farklı fetih senaryoları işlenmektedir: Önce Dimaşk'ın Hicretin 14. yılında Ebu Ubeyde ve Halid b. Velid'le beraber fethedildiği, sonra el-Velid b. Hişam'a dayanılarak Ömer'in halife olunca

³⁰⁹ Hz. Ömer zamanında beri kullanılan alan ve hacim ölçüsü; arazi olarak yarım dönümle 1.5 dönümün arasında (genelde 1.366 m²), hacim olarak da 29.5 litre ile 139 (genelde 132) litre arasında kabul edilmektedir (Fayda, 1993: 402).

Halid'i azlettiği ve Ebu Ubeyde'nin anlaşmayı sahiplendiğini, daha sonra Abdullah b. el-Mugire'ye dayanılarak evlerin ve kiliselerin yarısının Müslümanlara cizye karşılığında verilmesi karşılığın anlaşmayla teslim alındığı, daha da sonrasında İbn'ul-Kelbî'nin net tanımlamasıyla “Barış anlaşması 14. yılın Receb ayının ortasında (635 Ağustosunun sonları) Pazar günü gerçekleşti ve onlarla anlaşmayı yapan Ebû Übeyde b. el-Cerrah idi” şeklinde noktalanmaktadır (Hayyât, 2008: 158-159).

Ebu'l-Ferec, MS 964 yılında Kilikya'da (Çukurova) büyük bir kıtlık koptuğunu ve bu yüzden Arapların çoğunun orayı terkederek Şam'a kaçtıklarını anlatmaktadır. Halep, Harran ve Humus'a da yayılan kıtlık sırasında Araplar, 965'te Bizans Kralı Nicephorus'a (Nikifor) mektup yazarak tâbiyetine girmek istediklerini dile getirirler de kralın “Benden göreceğiniz bir mukabele varsa o da kılıçtan geçmektir” diyerek elçiyi kovduğunu hikâye etmektedir (Abu'l-Farac, 1987: 264). İlk defa İslam kaynaklarında Türkmenleri zikrettiği kabul edilen Makdisî³¹⁰ ise “*Şam bölgesi, şânı yüce, peygamberlerin diyarı, salihlerin merkezi, evliyaların kaynağı, fazilet ehlinin aradığı memlekettir. İlk kible buradadır. İsrâ hadisesinin yaşandığı ve ahirette insanların toplanacağı yer burasıdır*” diye giriş yaptığı “Şâm” başlığı altında türbelerden-kabirlerden, şehrin meyve ve ağaç bolluğundan, buraya bağlı şehirlerin imkânlarından bahsedip zenginini, tüccarını, hekimini, sanatçısını, fıkıh ve nezaket ehli insanlarını epeyce bir övdükten sonra birden yerden yere vurmaya başlar (Ciner, 2018: 158-159):

Zekâ'da, ilimde ve dini ilimlerde Acemler gibi değillerdir. Bazısı dinden çıkmış bazısı ise cizye öder. İnsanoğluna itaat etmeyi Göklerin Rabbine itaat etmekten öne geçirmişlerdir. Halkı câhil ve sapıktır. Cihât yapmak için bir arzuları olmayıp düşmanlara karşıda bir nefretleri yoktur. Dendiğine göre Şâm ismi sol manasına gelen “Şâm” kelimesinden gelir. Çünkü Şâm bölgesi Kâbe'nin sol tarafında kalır. Diğer bir rivayete göre insanların bu bölgeyi uğursuz saymalarından dolayı Şâm denmiştir. Diğer bir rivâyete göre, kırmızı, siyah ve beyaz benekli taşlarından dolayı Şâm ismi kullanılmıştır. Iraklılar Fırat'ın ötesinde olan her şeyi “Şâm” diye adlandırmışlardır.

Makdisî, Dımaşk mıntıkası şehirlerini başşehirin haricinde Atrablus/Trablus, Arfe, Banyas, Beyrut, Bika', Sayda ve nahiyesinin şehirlerini de Arcemuş, Ba'lebek, Kâmid, Zebedânî diye ayırdıktan sonra mıntıkaya ait 6 kırsal bölgeyi de Bika', Beseniyye, Cevlân, Guta, Havran, ve Hûle şeklinde sıralamaktadır. Daha sonra bu kez Dımaşk merkeziyle ilgili kanaatlarını yukarıdaki gibi biraz açık sözlülükle ve biraz da çelişkiyle şöyle dile getirmektedir (Ciner, 2018: 162, 164):

Dımaşk: Şam Bölgesinin büyükşehridir. Hükümdar sarayı Umeyyegoğullarının zamanında burada yer almaktaydı. Burada saraylar ve bir takım eserler bulunmaktadır. Binaları ahşaptan ve kerpiçten yapılmıştır. Şehirde ben oradayken kerpiçle yenilenen bir kale vardı. Çarşılarının çoğu kapalı

³¹⁰ Kaynak olarak Barthold, *Soçineniye*, II, ç. 1/548 gösterilmektedir (Agacanov, 2013: 22).

biçimdedir. Şehir uzunluğunda açık ve geniş bir çarşısı bulunmaktadır. Burası içinden nehirlerine geçtiği bir beldedir. Meyvesi bol olup, fiyatlar oldukça düşüktür. Kışları kar olup, başka zıt şeylerde burada bulunur. Burada bulunan hamamlardan daha görkemli, çeşmelerden daha güzelini ve insanlarından daha saygıdeğer olanını göremezsiniz.

Burada bulunan kapılar bilindiği üzere şunlardır; Câbiye kapısı, Küçük Kapı, Büyük Kapı, Doğu Kapısı, Tûmâ Kapısı, Nehir Kapısı, Mehâmiliyîn Kapısı.

Gerçekten çok güzel bir şehir olmasına rağmen havası hoş olmayan bir şekilde kurudur. Halkı kavgacıdır. Meyveleri tatsız, etleri sert, evler sıkışık, ekmek çok kalitesiz ve geçim zordur. Şehir yaklaşık yarım fersah uzunluğunda ve genişliğinde olup, düz bir zemin üzerine kurulmuştur. Câmî burada müslümanlar için en güzel şeydir. Burada bu câmiden daha değerli olan birşey yoktur.

‘Mesafeler’ kısmında da; Şam’dan Ba’lebek’e iki günlük mesafe, Şam’dan Guta’ya veya Beyt Sar’a’ya bir merhale, Şam’dan Kufâ’ya iki berîd (45 km.), oradan Casîm’e bir merhale, oradan Fîk köyüne bir merhale, oradan Tiberya’ya bir merhale ve Akabe’den Nevâ’ya bir merhale, oradan Dimaşk’a/Şam’a bir merhale olduğunu bildirmektedir (Ciner, 2018: 171-172).

Bir başka Bizans İmparatoru Diogenes’in (Diyojen) Halep üzerine sefere çıktığı senenin Şaban ortasında (1068 Haziranının sonu) Dimaşk Camisi’nin yanmasını Zübdet’ün-Nusra ve Nühbet’ül-Usra adlı eserin müellifler şöyle tasvirlemektedirler: “*Dimeşk Camii yandı, bunun felâkete uğramasına Müslümanlar acıdılar, ateş bu camiin mihrabında namaz kıldı, ateşin yanmasından kubbenin tepesi beyaz olareak parladı. Dehir o kubbeyi bu güne kadar beslemişti, bugün onu yedi, kartalı yalından ibaret olan kanadile uçtu*” (TTK, 2016: 33). Sonra dehre Türkler hâkim oldular. Selçuklu Türklerden Atsız’ın aldığı (1076) ve Tutuş’un devletleştirdiği (1079) Dimaşk’ta 12-13.yy’larda Börülüler (Kurt-lular) olarak bilinen Tuğtekinlilerin imzası bulunmaktadır. Haçlılar ve Bâtınîlerle mücadelede, civar beylik-emirliklerle ve Bizans’la rekabetten Şam havâlisindeki bayındırlık ve kültür faaliyetlerine kadar yörenin Türkleşmesinde mühim rol oynamışlardır. Dimaşk - Kahire, Dimaşk - Ba’albek, Dimaşk - Karyeteyn ve Dimaşk - Kara - Humus - Hama - Maarret’ün-Numan - Halep arasında hizmet gören berid/posta teşkilatı, Berid’le Büyük Cami arasındaki Dâr’üş-Şifa, Altun-taş Mahallesi’nde yapılan ikinci hastahâne, Barada Irmağı kenarına kurulan deri atölyeleri, ayrıyeten iki kâğıt imalâthanesi, dört ayrı hamam ve muhtelif su kanallarıyla Tuğtekinliler şehrin gelişimi için büyük gayret göstermişlerdir (Alptekin, 1985: 170-172, 174-175). Kendi dönemlerinde minareli ve vakfiyeli 13 mescit/cami ve 13 de medrese yapan Börülüler zamanı İbni Şeddâd, el-Cürcânî, İbn’ül-Kalânîsî, Burhâneddin el-Belhî, İbrahim b. Şeybân, el-Mühezzeb, İbrahim et-Tenurî, İbn’ul-Asâkir, Edip Gazzavî, İbni Münir, Kaysarânî, gibi meşhur âlimler, müderrisler, edipler ve sanatkârların da çokça revaçta olduğu bir devir olarak gözlenmektedir. Sûk adlı çarşılarında 6 bölgeden gelen metaların yoğun ticaretinin yanısıra zeytin ve susam değirmenleri, mutfak imalâthaneleri ile dokuma tezgâhları

da dönemin iktisadî zenginliğine işaret etmektedir (Alptekin, 1985: 173-174, 176-184 ve 186-189).

Türkler arasında yetişen İbni Şeddad, Moğolların gelmesiyle bozulan dirlik ve düzenin hem şahidi hem de hususi elçisi olarak yaşadıklarını uzun uzadıya kitabında anlatmıştır. Hicrî 649 başlarında (1251) Şam Hükümdarı Melik'ün-Nâsır'ın Mısır zaferi üzerine Dimaşk'a döndüğünde gelen kutlama heyetleri arasında Baycu Noyan da (Baycunevîn) bulunmaktaydı. Alâk'ul-Hatîre'ye göre Baycu, hem Melik'ül-Nâsır'dan başlayarak yöresel hükümdarlara yüzer-ikiyüzer bin dinar dağıtılacağına dair fermanlar gönderiyor hem de tek tek haklarından gelici operasyonlara girişiyordu. Bunlardan biri olan Meyyafârikîn Hükümdarı Melik'ül-Kâmil'in başına gelenleri eserin çeviri notlarında Ebu'l-Mehâsin ve Ebu'l-Fidâ'dan aktarımla şöyle tasvir edilmektedir (Hayyât, 2008: 397-400):

Meyyafârikîn hükümdarı el-Meliku'l-Kâmil Nâsiruddin Muhammed b. el-Melik'l-Muzaffer Şihâbeddin Gazi b. el-Adil Ebu Bekr b. Eyyûb b. Şâdi'dir. Kendisi adil ve halka iyilik yapan ve aynı zamanda âlim, faziletli, yiğit bir kimseydi. Tatarlarla savaştı, fakat onu yirmi ay boyunca kuşatmada tutular, sonra kendisini esir aldılar ve Hülâgû onun boynunu vurdu. Tatarlar başını bir mızrağa geçirip Halep, Dimaşk ve diğer Şam şehirlerinde dolaştırdılar. Sonra da başını Dimaşk'taki el-Ferâdi kapısına astılar. Dimaşk'ın Müslümanlara geri döndüğü güne kadar da orada asılı kaldı. Müslümanlar, onu H. 658 yılında [1259-60] Dimaşk'ta kapının içerisindeki el-Hüseyn mezarının yanına defnettiler.

Moğollar sonrasında 15.yy başında Ortadoğu'da esen Timur fırtınasından Şam da nasibini aldı. Âdil ve cengâver bir hükümdar olan Emir Timur'un Şam'a verdiği zararı anlatan Seyyah Schiltberger, "Timur'un Mısır Sultaniyle Savaşı" bölümünde adeta Arap müelliflerle yarışmaktadır:

Sultan, düşmanın Şam önlerinde olduğunu duyunca, Timur'a bir ulak göndererek şehri tahrip etmemesini ve özellikle şehirdeki mabedi korumasını diledi. Timur bu ricayı kabul ederek yoluna devam etti. Şehrin mabedi (camii) o kadar büyüktü ki dışarıya açılan kırk büyük kapısı vardı. İçinde onikibin kandil asılıydı ki bunlardan hergün dokuzbini yakılıyordu. Fakat her Cuma onikibin kandilin hepsi de yanıyordu. Bu kandillerden birçoğu gümüş ve altından yapılmıştı. Bunları krallar veya kudretli Beyler yaptırmışlardı. Timur Şam'dan çekilince, Sultan otuzbin kişilik kuvvetle, başkenti Chorchei'den (Kahire) hareket etti. Timur'a zarar verebileceğini sanıyordu ve onikibin kişiyi Şam'a gönderdi. Timur bunu haber alınca Sultan'ın üzerine yürüdü, bunun üzerine o da başkentine geri döndü. Fakat Timur onu takip etti. Sultan, ordugâh kurduğu yerlerden sabahları ayrılmadan evvel bütün suları ve otlakları zehirletti. Timur bu yerlere her geldiğinde adamları ve hayvanları arasından büyük kayıplar veriyordu ve bu sebeble de Sultan'a yetişemedi. O zaman Timur geri döndü ve Şam'a yürüyüp (şehri) üç ay süreyle kuşattı. Bu üç aylık sürede, hergün bir çarpışma olduysa da, şehri ele geçiremedi. Fakat şehirde bulunan onikibin kişilik kuvvet, hükümdarlarından hiçbir yardım alamadıklarını görünce, Timur'dan serbest çıkış hakkı istediler, o da bu izni verdi, bunun üzerine geceleyin şehirden çıkıp Beylerine geri döndüler. Bundan sonra Timur şehre saldırarak, onu ele geçirdi. Şehrin alınışından sonra, hemen hemen piskoposa tekabül eden Kadhi (Kadı) Timur'a gelerek ayaklarına kapandı ve kendisi ve hocaları için merhamet diledi. Timur, hocalarla camide toplanmalarını emretti. Kadı, çoluk çocuğu ile birlikte hocaları alarak camie gitti. Bu arada başka kimseler de camie girdiler. İhtiyar ve genç hepsi otuzbin kişiydi. Timur, cami dolunca kapıların kapanması talimatını verdi ve emir yerine getirildi. Sonra camiin etrafına odunlar yığıldı ve ateşlenmesini emretti. Bu suretle camideki bütün insanlar öldü. Ayrıca adamlarından herbirinin kendisine bir adamın kellesini getirmesini emretti. Bu emir de yerine getirilerek üç gün devamınca sürdü. Timur, bu kafalardan yığma yoluyla üç kule yaptırdı, ve şehri tahrip etti. (Schiltberger, 1997: 36-38)

15.yy Osmanlı yazarlarından Edirneli Oruç Bey de kendi adıyla maruf tarih kitabının beşinci cildinde Temür Han'ın Sivas'ı yakıp yıktıktan sonra Şam üzerine yürüdüğünü, Mısır, Şam ve Halep kuvvetlerinin Merc-i Dâbık Ovasında 'gayet kırgın oldu' diye anılan savaşta ortak direnişe rağmen Timur'un galip geldiğini ve Halep ile Humus'u zorla ele geçirdiğini anlattıktan sonra konuyu şöyle bağlayarak bitirmektedir:

Oradan geçip Şam'a vardı. Şam'ın hisarına yürüdü. Yağma ile aldılar. Yezid'in mezarını buldurdu. "Ben Yezid taraflısıyım" diye çağırttı. Bu hiyleye kanarak ne kadar Yezidli varsa inanıp geldiler. Hepsini Ümeyye Camisi'ne koyup öldürttü. Bazısını da ateşte yaktırdı. Yezid'in kabrini açıp bulduğu kemiklerini yaktırdı ve içini askerinin pisliği ile doldurdu. (Oruç Beğ, 1972: 58-59)

Yüzyıl sonra başlayan ve dört asırlık idaresiyle kalıcı izler bırakan Osmanlılar devri son demlerini saymazsak Bilâd'üş-Şam için genelde huzurlu ve refahlı yıllar olarak tarihte yerini almıştır. O zamanlarda da Şam tabiri Levant'ın güneyini tanımlar niteliğini korumuştur. Önceki Halep, Lazkiye ve Hama - Humus bahislerinde olduğu gibi bölge Türkmenlerin eski beri yurdu olduğu gibi 4 asırlık idarî dönemde mülkî, askerî ve dinî bürokraside yer almak üzere İstanbul'dan çok sayıda insan da gönderilmiştir. Onların ve eserlerinin izlerini bugün bile takip etmek mümkündür. Dolayısıyla yerleşim yerlerinin tespitinde bu faktörün de göz önünde bulunması gerekmektedir. 1530 (H. 937) tahririndeki mufassal defterlerde Arab Eyaleti içerisindeki I-Şam Livâsı kısmında önce Nefs, Kara, Ba'lebek, Beyrut, Sayda gibi kazâlar sayılmakta (TD430); akabinde Arkun, Guta, Merc'ül-Kıbelî ve's-Şimâlî, İklim-i Zebîb, Vâdi'l-'Acem, Cübbet'ül-Gassâl, İklim-i Billân, İklim-i Dâranî, Vâdi-i Berade, Zebdânî, Kalemûn, Şe'râ, Hûla, Vâdi'l-Yetim gibi nâhiyeler verilmekte (TD263); bundan başka bazılarının nâhiye kısmına kimi Arap kabileleri de dahil edilmekte ve cemâ'at kısmında da Türkmenler (Türkmanân) ile Kürtlere (Ekrâd) yer verilmektedir (TD383). Ayrıca Kabile-i Şam Bayadı örneğinde olduğu gibi Türkmen aşiretlerinin toplam vergi miktarı bile kaydedilmektedir. Aynı örnekten gidersek Şam Bayatları; 2.536 hane, 363 mücerred, 397 gayr 'avârız ve 83 mu'af olmak üzere 335.997 akçalık bir vergi hâsılatını karşılamaktadırlar (BOADB, 1999: 5 ve 54). Bu tip kayıtlardaki yer ve topluluk adlarının günümüzde izlerini sürmek değerlendireceğimiz alan için de ehemmiyet arz etmektedir.

17.yy'ın büyük seyyahı Evliya Çelebi "Şam-ı Cennetmeşam" yani 'Cennet kokulu Şam' dediği ve defalarca geldiği Dimaşk'ta uzunca bir zaman geçirmiştir. Âdeti olduğu üzere evvelâ şehrin hikâyesini ve tımarını-zeametini yani malî gücünü aktardıktan sonra da er zaman olduğu gibi önce kalesinden başlayarak tasvir ede ede gezmektedir. Emevîler zamanında yapılan ve Timur Han'dan Suriye İç savaşına kadar teo-politik süreçlerde yer almaya devam eden Ümeyye Camii'nin evsâfını da aktardıktan sonra Sarı Arslan Kalesi, Ak Minare Camii, Bekşimat Camii, Uyun-ı Mencik Köşkü, Sultan Selim Han-ı Evvel Camisi ve

Birler, Üçler, Yediler, Kırklar Makamları/Mağaraları gibi Türkçe kokan mekânlar haricinde yakın çevredeki Salihîye Kasabası, Cebel-i Ribve, Kasr-ı Küçük Ahmed Paşa Menzili, Kisve Karyesi, Tarhana Hanı, Sanameyn Kalesi, Zera Karyesi, Bosra-yı Sâgir Karyesi, Ketibe Menzili, Müzeyzib Kalesi, Huriyân Nehri, Neva Karyesi, Tuna Kökü, Turna Karyesi, Mızrak Kalesi Menzili, Ayn-ı Zerka Kalesi gibi yerleşim yerlerini de ziyaret suretiyle hem bolca bilgi aktarımı yapmış hem de bugünler için iz bırakmıştır (E.Çelebi, 1935: 528-577). Çelebi, bir başka ziyaretinde de Humus üzerinden İki Kapılı Han, Nebük Köyü, Kadife Han, Harsa Köyü menzilleriyle Şam'a varacak; burada Murtaza Paşa tarafından devlet mansıbına tayin edilince de "aklım başımdan gitti" diyecek kadar sevinçle bu defa Şam'dan Anadolu'ya yollanacak ve Marsata Köyü, Nuseyre Köyü, Karalar Kalesi güzergâhını takiben tekrar Humus Kalesine ulaşacaktır (Evliya Çelebi, 1972: 196-203).

Faruk Sümer, Mehmet Eröz ve Ali Rıza Yalman gibi saha araştırmacıları ise hem Türkmen-ı Şam / Şam Türkmenleri hakkında hatta yöreden isimlenen Dımışkı, Dimeşklü, Şamlu, Şam Bayadı, Şam Kızığı gibi boyları da dahil ederek hem de Osmanlı'dan Cumhuriyet'e hep hareket halindeki bu boyların konuşlanma veya iskân alanlarını tespit ederek günümüze ışık tutmuşlardır. Kendisi Göynüklü, babası da Şam Türkmenlerinden olan Akşemseddin'in Fatih Sultan Mehmet'e nasihatı aslında Osmanlı'nın Türkmenlere genel bakışını yansıtmaktadır: "... *amma Türkmandan gafil olmayasız. Anın da ipini salıvermiyesiz, bilmiş olasız.*" (Eröz, 1991: 247). Ne var ki göçer-evli veya konar-göçerlerin kaydını tutmak ta kolay olmamaktadır. Meselâ; Malazgirt Savaşı yıllarında Kızılı kumandasında Anadolu'dan Suriye'ye inen Navekiyyeler yağmacılık yapan göçebe Arapları buradan kovmuş, yerlilerden çiftçiler getirterek haraplaşmış Remle topraklarını işletmişler ve zeytin mahsulünden 300 bin dinar gelir elde eden çiftçiler bunun 30 bin dinarını Naveklilere/Yaruklu vermişlerdir. Yine Navekiye başbuğlarından Uvak-oğlu Atsız da Dimaşk ve Kudüs'e hâkim olmuş fakat 12.yy'dan sonra Naveklilerden bir daha söz edilmediği gözlenmiştir. Ama Moğolların 13.yy başında Anadolu'ya hâkim olmalarıyla kalabalık Türkmen kitleleri bir daha Suriye'ye yönelmişlerdir (Sümer, 1999: 156-157). Sümer; 16.yy'da Bayatlardan Şam'da 39 ev/hane, Döğerlerden Dimaşk'ta 50 vergi nüfusu, Şam/Halep Türkmenleri başlığı altında 804 vergi nüfuslu Kazıklı Avşarı, 367 ve 109 vergi nüfuslu iki ayrı Köpekli Avşarı Obası, yine Kızıklardan Dimaşk'ta 66 vergi evi, Karkınlardan Şam Vilâyetindeki Aralık-Evi mevkisinde 11 hane tespitinde bulunmaktadır (Sümer, 1999: 248, 267, 283, 301 ve 313-314). Bu yüzyılda İran'a geçen Şamlular Boyu burada Safevî Devleti'ni kuran boylar arasında birinci sırada yer

alacaktır.³¹¹ 18.yy'ın ikinci yarısında bölgedeki Türkmenleri gezerek bir liste oluşturan seyyah-müsteşrik Carsten Niebuhr'a (Karstın Niğbua) göre 500 evlik Şam Bayadı Sivas - Ankara arasında yer alırken Şam Vilâyetinde 2.000 evli Geyikli, 1.000 evli Abalı/Ayalı, 1.000 evli Özerli, 500 evli Eymir, 500 evli Kabalı, 500 evli Kara-Koyunlu, 500 evli İzzeddinli, 500 evli Saracalar/Sarıcalar, 500 evli Şerefli (Boz-Ulus), 500 evli Tohtemürlü/Tok-Temürlü ile 200 evli Kıçlı/Kılıçlı gibi boy ve oymaklar yer almaktadır (Sümer, 1999: 432-434; Bakır, ...Bayat...2016: 236). Bunlar haricinde yöreyle ilgili boylardan güncel saha araştırmasına göre Dımışıklı Obası, İdris Kâhya reisliğinde Kilis'in Ispanak Köyünde yaşam sürerken Mustafa Paşazâde Mehmet Ağa reisliğindeki Suriye merkezli Beydilli Boyunun bazı oymak ve obaları Türkiye, bazıları ise Suriye'dedir. Suriye'dekilerin dağılımı ise şu şekildedir: Bekmişli – Kel Mehmet Ağa (Belve Köyü), Çelebi – Kel Mehmet Ağa akrabası (Kerpiçli Köyü), Güneç-Bayraktar – Ese Kâhya (Taşkapı Köyü), Hacı Mahlı – Hacı Mıstık (Tileyli Köyü), Haydarlı – Kel Mehmet Ağa akrabası (Taşlı Büyük/Hüyük), Kadirli- Ahmed Hemadi (Cübbin Köyü), Kazlı-Şahmanlı – Halil Ağa (Çeke Köyü). Ayrıca Halıtlı Obası da Dali Hasan oğlu Halil reisliğinde Çobanbey'de varlığını sürdürmektedir (Yalman-I, 1993: 4-8).

Şam'ın seyir tepesi konumundaki Golan'da ise Türkmen varlığı Filistin ve Güney Suriye fâtih Atsız Bey'le birlikte 11.yy'ın II. yarısının ortasından itibaren başlamaktadır. Onun zamanında Kuneytra, Safed ve Taberiye Gölü arasındaki bölgede 40 bin civarında Türkmenin yaşadığı; hâlihazırda konuşma ağızlarının da Gaziantep yöresine benzediği kabul edilmektedir (21.YTE, 2013: 18). Oğuzların Bayat boyuna mensup Golan Türkmenlerinin 11-12.yy boyunca Haçlılarla Müslümanlar arasındaki kavgada aktif rol oynadıkları hatta sonraki yüzyılda da 1261 yılı örneğinde olduğu gibi Bizans destekli Haçlı taarruzuna set çektikleri dile getirilmektedir. Dönemin tarihçileri Ebu Şâme ve İbn'ul-Furat gibi tarihçilerden yapılan aktarıma göre o yıl; 5 binden fazla (3.000 asker, 1.500 Türkopol ve 900 şövalye) kişiden oluşan bir Haçlı kuvveti, Filistin'den Güney Suriye'ye girmek için Golan bölgesine bir saldırı düzenlemiş fakat yöredeki Türkmenlerin mukavemet göstermesiyle bu saldırı püskürtülmüştür (Bardakçı, 2019: 2; ORSAM, 2011: 18; Çetin, 2019: 2). Zaten birkaç sene sonra da Türk-Memlûk Sultanı Baybars, Filistin bölgesindeki Haçlı unsurlarını temizlemeye başlayacaktır.

³¹¹ Tarih-i Âlem-Ara, Tarih-i Kızılbaşân ve Safeviler (Don Juan / Oruç Bey Bayat) gibi eserlerin derlenmesiyle oluşturulan ilk 8 sıra (Şamlu, Ustaçlı, Türkmen, Rumlu, Zulkadır/Dulkadır, Afşar, Kaçar ve Tekeli) ve sonraki 24 irili-ufaklı boyla/oymakla birlikte 32'ye çıkan tablo detayları ile Şamlu Emirlerinin atandıkları bölge listesi ve Şamluların İran'da yaşadığı bölgeler hakkında bkz.: Veliyeva, Z. E. (2016). Safeviler Devrinde Türkmenler ve Yayıldıkları Bölgeler. A. Bakır, & A. Altungök (Ed.). *Uluslararası Tarihte ve Günümüzde Ortadoğu'da Türkmenler (Irak-İran-Suriye) Sempozyumu*, s. 582-586 ve 602.

Bazı kaynaklara göre Kolan Türkmenleri olarak adlandırılan ve 16.yy'da Halep'ten geldikleri öne sürülerek Golan platosundaki Hafar (Hafir), Kafr Nafakha (Kefer Nafak), al-Sindiyana (Sindiyene), al-Razzaniyya (Rezzaniye), al-Ghadiriyya (Kadiriye), al-Husayniyya (Hüseyniyet), al-'Ulayqa (Olayka), al-Mughir (Mığayır), al-Dabiya (Dubayta), Na'aran (Maaran), Dayr al-Rahib, al-Ahmadiyya (Ahmediye), 'Ayn al-Simsim (Ayn el-Sümsüm), 'Ayn 'Aysha (Ayin Ayşe), al-Juvvayza (Cuveyze), al-Mumsiy (Mumsiye) gibi köylerde yoğunlaştıkları ifade edilmektedir (Abu Fakhr, 2000: 6; Akköz, 2017: 260). Hatta bugünkü Kolan Türkmenleri arasında tek eşliliğin yaygın olduğunu, evlenme yaşının 22-23'lerde bulunduğunu, baş vergisi adı altında alınan başlık parasının 500 dolardan başlayıp 10 bin dolara kadar çıkabildiğini, beşik kertmesi ve akraba evliliklerine rastlanmadığını beyan eden araştırmalar da yapılmıştır (Akköz, 2017: 260). Golan Türkmenlerinin isim konusuna da gelirsek Colan, Kolan, Cevlân şeklinde farklı adlandırmalar sözkonusu olsa da Türkiye ve Dünya konjonktüründe (topludurum) Golan sözcüğü tercih edilmektedir. Fakat gerek Osmanlı belgelerinden yola çıkarak Cevlân ve gerekse yöre Türkmenlerinin ağız alışkanlığıyla Colan, Kolan hatta Golen, Gülen³¹² gibi telâffuzlar da yerel kaynaklarda ve Türkmenlerle yaptığımız söyleşilerde karşımıza çıkmaktadır (Hüseyinoğlu, 2016: 155; Bardakçı, 2019: 2; A.Türkmen, 2019: MI).

Kimi kaynakların bölgenin verimli arazileri ve zengin su kaynaklarından dolayı buradaki Türkmenlerin konar-göçer yaşamdan yerleşik hayata geçtiğini söylemesine karşın kimi kaynaklar da hayvancılık ve ziraat yaptıkları halde hâlâ konar-göçer yaşamı sürdürdüklerini, dünyada eşine az rastlanır geleneksel hayvanî ürün ürettiklerini hatta Turanî özelliklerini koruyarak düzgün bir Türkçe konuştuklarını ifade etmektedirler (ORSAM, 2011: 18; Bademci, 2014: 196). Fakat 1967'de başlayan İsrail işgalinden beri yukarıda adı geçen köylerin de birçoğu dahil olmak üzere yerleşim yerleri tahrip edilerek 33 yeni yerleşim yeri 22 bin Musevînin/Yahudinin ve 20 bin Dürzînin iskânına açılmıştır. Rakımı 1-2 bin metre civarındaki bu arazilerin az bir kısmı hariç 53 yıldır İsrail tahakkümündedir ve Golan'ın en önemli kenti olan yaklaşık 100 bin nüfuslu Kuneytra'yı da yarım asırdır Kudüs gibi ikiye ayırmaya çalışan İsrail, şehrin harap kısmının muhaliflerin eline geçmesine göz yummuştu fakat 2018 Haziranında kent yeniden Suriye merkezî yönetiminin eline geçmiştir (Hüseyinoğlu, 2016: 155; Yavuzarslan, 2019: 3; www.reuters.com, 2018). Yaklaşık yarım milyon olduğu söylenen Golan bölgesi nüfusunda da ve bunun içerisindeki Türkmen oranında da uzun işgal dönemi, uzayan iç savaş ve çifte/duble göç nedeniyle tespitlerde zorluk

³¹² Buradaki 7 tepeye kuşbakışı bakıldığında insan gülümsemesine benzetenler ve bu yüzden adlandırıldığını düşünenler bulunmaktadır (A.Türkmen, 2019: MI).

yaşanmaktadır. Hem nüfus rakamları hem de yerleşim yerleriyle ilgili tarama yaptığımızda Golan'la alâkalı olarak; İsrail işgali öncesi 22 bin diyen (Yavuzarslan, 2019: 1), sayı belirtmeden doğrudan 12 yerleşim adı veren (Türkmenoğlu, 2009: 10), ortalama 40-50 binlik bir sayı belirten (Yılmaz, 2017: 7), haritada isimlerini verdiği 16 yerleşim yeriyle birlikte 50 binlik bir nüfus öngören (Bademci, 2014: 197), Suriye'de 1999 Sayımında 400 bin çıkan bölge nüfusunun % 25'i (100 bin) kabul eden ve Türkmen yerleşim sayısını 20 olarak bildiren (Hüseyinoğlu, 2016: 156), 99 Sayımındaki 100 bini kabul eden ve fakat İsrail işgaliyle Golan'dan çıkarılmış 40 bin Türkmenden bahsettikten sonra yalnızca Kuneytra için 50 binlik bir rakam tespit eden, yanısıra İşgal altındaki 18 köyle birlikte 20 Türkmen yerleşim yerini eski ve yeni isimleriyle beraber listeleyen (ORSAM, 2011: 18-19 ve 22), aynı şekilde 2000 yılı için yaklaşık 100 binlik bir nüfustan bahseden ve isimlerini sıraladığı 20 köy ahâlisinin Şam merkezi ile Hama ve Humus kırsalına göç ettiğini söyleyen (Karadirek, 2014: 43), Osmanlı'nın 93 Harbi sonrası (1878) Dağıstan ve Karaçay'dan getirdiği Kafkasyalılarla birlikte 100.000'lik bir sayı belirten ve İsrail'in işgali altında kalan 20 köy adıyla beraber Cuveyz gibi Türkmenlerle Kafkas asıllıların (Çerkes) birlikte yaşadığı birkaç köy olduğunu da ifade eden (Erendor, 2016: 220-221) ve Suriye Türkmen Meclisi adına verilen 150.000 rakamını benimseyen (Kemal ve Alahmed, 2018: Q) de bulunmaktadır.

Golanlıların sığınağı başkent Şam ise Şam Kırsalı Valiliği (Muhafazat-ı Rif Dımaşk) ile birlikte İç savaş öncesindeki 5 milyonluk nüfusunun önemli bir oranını kaybetmiş gözükse de hem büyüklüğünü hem ülkenin 3/2'sine dış destekle de olsa hâkim olan Esad Hükümeti'nin merkezi olma konumunu devam ettirmektedir. Şam bölgesindeki Türkmen varlığı 50 bin ile 750 bin arasında değişmektedir. En düşükten başlarsak STM kurucu Başkanı Samir Hafız 2013 itibariyle 50 bin, Karadirek, yine aynı yıl itibariyle 200 bin, ORSAM 2011 itibariyle 460 bin, Ali Bademci 2014 itibariyle 500 bin, Cevizci 2014 itibariyle 525 bin ve Sait Yılmaz 2017 itibariyle 750 bin rakamlarını vermektedirler (Güven, 2018: 67; Karadirek, 2014: 43; ORSAM, 2011: 22; Bademci, 2014: 195; Cevizci, 2014: 85; Yılmaz, 2017: 7). Erendor, Şam'da 3 ayrı Türkmen topluluğunun bulunduğunu dile getirmekte ve birincisi Osmanlı bakiyesi zengin Türkmen aileler, ikincisi Golan'daki işgalden dolayı Şam'a sığınan, ilkinde göre daha garibanlar şeklinde sıralamaktadır. Üçüncü kesim ise Türkiye'den başta Konya, Manisa ve Hatay olmak üzere inkılâplar bahanesiyle Şam'a yerleşenlerdir ki sayıları 12 bin olarak tahmin edilmektedir. Bu kesimin de oturduğu, Şam'ın meşhur Kasiyun Dağı eteklerindeki ve aynı zamanda Muhyiddin Arabî Türbesi etrafında kümeleşen Muhacirun Mahallesi'ndeki (diğer adıyla Türk Mahallesi) Türk nüfusu 50 bin olarak hesaplanmaktadır

(Erendor, 2016: 211). Ortadoğu Araştırmalar Merkezi, bu mahallelere Mesekin Berze, Muhayyem, Hacer Esved, Kadem, İşşıl Verver, Cobar Hırmallı gibi Mahalleleri eklemekte ve Şam Kırsalında (Rif Şam) az sayıda Türkmenin yaşadığını, Şam merkezinde bulunan ve Osmanlı döneminden kalan ailelerin Türklüklerini unutmalarına karşın toprak sahipleri ve zengin tüccarlar olarak Suriye Devletiyle yakın ilişkiler geliştirdiklerini belirtmektedir. Hatta bu Araplaşmış ailelerden bir kısmının soyadları tespit edilmiştir ki alfabetik sıralanışı aşağıda verilmiştir (ORSAM, 2011: 9): Abacı, Abid, Aclıkın, Ağrıbuz, Akbıyık, Antepli, Arabikatibi, Attar, Azim, Azme, Basmacı, Begdaş, Bereket, Beyazid, Beytar, Biyk, Bizim, Boğa (El-Hüseyini), Buharalı, Buhari, Cebeci, Çolak, Çuhadar, Dağıstani, Dalati, Dardari, Demir, Dergil, Deveci, Dokmak, Duhman, Erzurumlu, Gencyusufpaşa, Gençosman, Hani, Hoca, Hurdacı, Itri, İbiş, İlçi, İmadi, İstanbullu, İzmirli, Kabbani (Akbıyıkdağı), Kaleci, Kaltacı, Kapıkolu (Kolu), Karabatak, Kassab, Kaşlan, Katlan, Keçeci, Keleş, Kemalmaz, Kerküklü, Kerkütlü, Kuvvetli, Mahmalcı, Malas, Malatyalı, Mardinli, Merdembeg, Moralı, Muradi, Nakişbendi, Rahavancı, Sabbağ, Sakati, Sarıcalı, Serdest, Silo, Sultan, Susu, Şemdinağa, Şerbeci, Şerbetçi, Şeybani, Tarakçı, Tavlu, Temirağa, Terzi, Tillü, Tokatlı, Trabzonlu, Türkmeni, Urfalı, Uzun, Zeki, Zengi, Zirkli. Ali Şamil'in (Hüseyinoğlu) Colan Türkmenleri (Folklor ve Etnografya Örnekleri) çalışmasına göre Golan kökenli Türkmen Ailelerden bir kısmı da köy isimleriyle birlikte şöyledir (Şamil, 2014: 56-65): Ağa (Sümsüm), Akkaş (Ulleyktü), Aliacı (Ahmediye), Aliçan (Kefer Nafah), Asker (Hüseyiniyet), Assaflı (Kefer Nafah), Asefli (Kadiriye), Bey (Sümsüm), Cavhar (Dabya/Zabya), Celalî (Hafar), Çorbacı (Hüseyiniyet), Dahir (Muğeyyir), Derviş (Hüseyiniyet), Hamutlu (Rezzaniye), Hatip Osman (Dabya/Zabya), Kâhya (Ulleyktü), Kaplan (Rezzaniye), Kara Ali (Hafar), Karakaşlı (Ahmediye), Karakışlı (Hüseyiniyet), Kayırlı/Gayırlı (Alak), Kızıl/Gızıl (Kadiriye), Macar (Ahmediye), Matar (Kefer Nafah), Mercan (Sümsüm), Murat (Rezzaniye), Özerli (Kadiriye), Sallan (Hafar), Semiz (Hafar), Serhan (Muğeyyir), Şabanî (Sindiyane), Şıbrık (Alak), Şubat (Sümsüm), Tıraş (Rezzaniye), Torunlu (Kadiriye), Türki (Rezzaniye), Zıngır/Zınır (Sindiyane).

Şam Valiliği içindeki köy ve kasaba yerleşimlerinden ORSAM ancak 4 adet, Bademci 5 adet, Türkmenoğlu 3 köy adı ve 3 de mahalle adı (farklı olarak el-Tedamün) verebilmektedir. Erol ise Şam ve Golan için toplam 50 yerleşim yerinden bahsetmektedir. Hâlihazırda fizikî ve sosyal olarak içiçe geçmiş 3 milyon nüfuslu bir havza içinde bir kısmı özgün kalabilmiş ama çoğunluğu Araplaşmış ve yarım milyonun üzerindeki Şam ile Golan Türkmen yerleşim yerlerini birlikte vermek daha verimli gözükmektedir. Ortak tablo yer

isimleri ve bulunabildiği ölçüde bağlı olduğu birimler ekseninde aşağıdaki şekilde sıralanmıştır (ORSAM, 2011: 10 ve 19; Bademci, 2014: 195; Türkmenoğlu, 2009: 11; Erol, 2012: 16 ve Karadirek, 2014: 43, Hüseyinoğlu, 2016: 152-156; 21.YTE, 2013: 18; AbuFakhr, 2000: 6; <https://golanturkmanlare.ahlamountada.com>, 2008; <https://meclisturkmen.org/tr>, 2019; <https://humanitarianatlas.org/syria>, 2020):

Tablo 4.13. Golan Şam ve Kırsalındaki Türkmen Yerleşim Yerleri

YERLEŞİM YERİ ADLARI	BAĞLI BULUNDUĞU YER
Adra	Şam Kırsalı
Ayn'el-Alak	Golan
Artuz	Şam Kırsalı
Ayn'el-Kara / Ayn Kura	Golan
Ayn Kınıh/Ganya	Golan
Ayn'el-Sumsum / Ain Susum	Golan
Barak	Şam Kırsalı
Bayad	Şam
Bili/Bily	Şam
Bir Acem	Golan
Boby	Golan
Cedide Artuz	Şam Kırsalı
Cuhadar/el-Cukdar	Golan
Cüveyze/Cuveize	Golan
Dayr al-Rahib	Golan
el-Ahmediye	Golan
el-Debabiye/Dıbaye	Golan
el-Elika/Allika/Alak	Golan
el-Hışniye	Golan
el-Hüseyniye	Golan
el-Kadiriye/Kadriya	Golan
el-Meydan	Şam
el-Mugir / Tilistan	Golan
el-Rizeniye / El Razanya	Golan

el-Sindiyene/Sindiyana	Golan
Eyn Ayşe	Golan
Eyn Zivan	Golan
Gacar	Golan
Hafar	Golan
Hatit Türkmen	Şam Kırsalı
Kaldun / Marah	Şam Kırsalı
Kahtaniye	Golan
Kara	Şam Kırsalı
Kefer Nefah	Golan
Kısa	Şam Kırsalı
Kuneytra/Kuneytire	Golan
Maaran/Nuran	Golan
Medinet'ül-Ba'as	Golan
Mezre	Şam
Mumsiye / el-Gassâniye	Golan
Murayyun	Golan
Nava	Şam Kırsalı
Rihayba/Rihaybeh	Şam
Sindiyene el-Cedide	Golan
Sitti/Seyyide Zeyneb	Şam
Susa	Şam Kırsalı
Ulleyktü	Golan
Zabya/Dabya	Golan

4.1.5. Rakka ve Doğu Suriye'dekiler

Rakka ve Fırat'ın doğusundaki Deyr-i Zor ile Haseke/Hasiçi valiliklerinin kapsadığı alandaki Türkmen yerleşimleri kastedilmektedir. Alanın en eski ve en büyük şehri olan Rakka aynı zamanda hem resmî Misak-ı Millî haritalarında yer almakta hem de Caber Kalesi'ndeki ilk Atamezar Saygı Karakolu'yla bir ileri hudut taşı olarak kabul edilmektedir. Rakka, Belâzorî'ye göre İyad b. Ganem kumandasında 6.yy ortalarında Müslümanların eline geçti. Ebu Ubeyde'den sonra komutayı devralan İyad, biraz direndikten sonra aman dileyen halkla

her erkeğe yılda bir dinar cizye ve yanısıra birkaç kafız buğday³¹³ ile biraz biraz zeytinyağı, sirke ve bal karşılığında anlaşma yaparak şehre girdi. İyad'ın kaleme aldığı anlaşmanın şu şekilde olduğu rivayet edilmektedir:

O, üzerlerine konulan cizyeyi verdikleri, hıyanet etmedikleri, yeniden kilise ve manastır yapmadıkları, açıkça çan çalmadıkları, paskalya kutlamadıkları ve haç göstermedikleri sürece canlarına ve mallarına dokunulmamak, kiliseleri yıkılmamak ve oturulmamak üzere kendilerine eman verdi. Allah şahid oldu; şahid olarak Allah yeter. (Belâzurî, 2013: 200-201)

9.yy coğrafyacılarından İbni Hurdazbih, Rakka'nın Rumca adını Kalanikos³¹⁴ olarak verdikten sonra Rakka'dan Deyser'e doğru yol güzergâhını "*Öncelikle Bâlis'e gelirsın ve burada Fırat'ı boydan boya geçersın. Sonra Huşâf'a varırsın. Oradan Nâûra'ya, oradan Haleb'e, daha sonra da Kınnesrîn'e ve Kınnesrîn'in buralarda bulunan şehirlerine vanırsın*" diye tarif etmektedir. Aynı şekilde Âmid'den Rakka'ya Sol Yönden Yol ve Rakka – Sugur'ul-Cezeriyye Yolu gibi yol tarifleri yapmaktadır. Rakka - Sugur Yolu menziliindeki yerleşim yeri uzaklıklarını fersahla belirten Hurdazbih, bir sonraki yol olan Rakka - Humus - Dımaşk - Rusafe güzergâhını ise mil hesabıyla mesafelendirmiştir. Buna göre Rakka ile Dımaşk/Şam arası 250 mil yani yaklaşık 400 kilometredir. Ayrıca Mağrip/Doğu Yolunun Konaklama Yerleri hakkında bilgi veren İbni Hurdazbih, Ra's-ü Ayn ile Rakka arası mesafede 15 ve Rakka ile Nekîra arası mesafede de 10 konaklama yerinin bulunduğunu bildirmektedir (İbn Hurdazbih, 2008: 68-69, 84-86 ve 100).

Makdisî ise eserinin başlarındaki Yer İsimleri kısmında "Asûr'da bir şehir" olarak tarif ettiği Rakka'yı Bölgelerin Özellikleri kısmında da "Şerrin kaynağı" olarak nitelemektedir. Maşrikten mağribe sıraladığı büyük şehirlerarasında Rakka'ya da yer veren el-Makdisî, Rakka mıntıkasının şehirlerini Bâcervân, Hânûka, Harrân, Harîş, Hisn, Mesleme, Muhterika, Râfika, Ruhâ, Tar'ûz ve Tel Mehrâ olarak sıralamaktadır (Ciner, 2018: 48, 58, 69 ve 75). Erkek nehir olarak tanımladığı Fırat Nehrinin Diyar-ı Rûm'dan doğup kavisler çizerek Kûfe'ye vardığını, sonrasında da Vâsıt'ın batı tarafına döküldüğünü söyleyen Makdisî, burada çevresinde hayli bakımlı köyler bulunan büyük bir göl oluşturduğunu ve buraya gemilerin Rakka'dan ulaştıklarını beyan etmektedir. Akabinde Akûr bölgesi şehirleri kısmında yer verdiği Rakka hakkında şu bilgileri aktarmaktadır (Ciner, 2018:134, 149-150):

Mudar Diyarı'nın başşehridir. Fırat sahil şeridi üzerindedir. Oldukça geniş bir kalesi vardır. Bu kaleler üzerinde iki süvârî yan yana at sürebilir. Ancak şehir büyük değildir. İki kapısı vardır. Gayet temiz bir şehir olup, Mesire bakımından oldukça eskidir. Bu şehir eski zamanlarda kurulmuştur. Çarşıları

³¹³ Ağırlık ölçüsü olarak 1 kafız 78 kg. olduğuna göre 200 – 300 kilo arasında isteniyor demektir. Nakdî 1 dirhemle aynî 1 kafız de eşdeğer kabul edilmektedir (Özbakır, 2019: 4 ve 84).

³¹⁴ Ebu'l-Ferec, şehri yaptıran ve Suriye'de 20 yıl hüküm süren (MÖ 246-226) Selevkos Kralı Seleucus Kalonikos'tan dolayı bu ismin verildiğini söylemektedir ve Anianus'tan aktarımla Hz. Âdem'den Selevkoslara kadar (MÖ 305) tam 5.180 sene geçtiğini öne sürmektedir (Abû'l-Farac, 1987: 111-112).

kapalıdır. Köyleri oldukça fazladır. Bostanları ve hayırları çoktur. Sabunlar ve zeytinlerin kaynağıdır. Muhteşem bir camisi vardır. Hamamları temiz, çarşıları gölgeliklidir. Sarayları güzeldir. Buranın şöhreti iki bölgede de meşhur olmuştur. Şam sınırına yakındır. Fırat hemen yanındadır. İlim bu bölgede boldur. Arapların yerleşmiş olduğu bir yerdir. Yolları çok meşakkatlidir. Rakka-i Muhterika denilen bir yere buraya yakındır. Ancak şu an orası harabedir. Râfika, Rakka'nın Meydanı mesabesindedir. Şehrin camisi nalbantçıların olduğu yeredir. Ancak Rakka'nın Camisi kumaşçılar sokağındadır. İki cins üzüm ve dut ağacı vardır. Caminin yanında ağaç sütunlara asılmış bir ev vardır.

Aynı kısımda Doğu Fırat'ın önemli yerleşim yerlerinden Re'sulayn için de bilgiler bulunmaktadır. Buna göre şehir bir aşağı tarafında bir su bulunan bir vadi üzerinde kurulmuş ve çevresi su kaynakları bakımından oldukça zengin sayılmaktadır. Bundan başka iki adam boyu derinliğinde küçük bir de gölü vardır ve o kadar temizdir ki 1 dirhem suyun içine düşse suyun dibinde bile görülebilir diye anlatılmaktadır. Binalarının taş ve balçıktan yapıldığı, çokça bahçesi ve tarlası olduğu, üç yüz altmış pınardan çıkan suların bir göz oluşturarak³¹⁵ Rakka'ya doğru aktığını da ilâve etmektedir (Ciner, 2018: 148). Ebu'l-Ferec, Ras Ayn (Re'sulayn) yerlilerinden Afsar diye bir adamın Kuran'da kendisinden bahsedildiğini ve Arapların dinine karşı galip geleceğini söyleyip Roma/Rum topraklarında eşkıyalık yaparak ganimet toplaması üzerine Bizans İmparatorunun Vâli Mervan Oğlu'na nâme yazıp ya siz tedbir alın ya da ben mealinde sözler söylediğini, bunun üzerine göçebe Araplara Asfar'ı yakalatarak hapse attırdığını ve barışı kurtardığını hikâyeleştirmektedir (Abû'l-Farac, 1987: 303-304).

Türk dönemine baktığımızda evvelâ Sultan Tuğrul zamanında Selçuklu kumandanlarından Arslan Besasirî tarafından (muhtemelen 1058), ondan 30-35 yıl sonra da Suriye Meliki Tutuş tarafından fethedilen Rakka ve havâlisi Selçuklunun iz takipçileri Zengî Devleti (Nureddin Zengî)³¹⁶ ile Musul Atabegliğinin (Seyfeddin Gazi) de kapsama alanında (12.yy) kalmıştır. Türklerin/Oğuzların dönemleri, güvenlik ve bayındırlık hizmetlerine öncelik veren bir yönetim klasiği olarak anılagelmiştir (Sevim, 1997: 24; Bilinir, 2017: 200; Atmaca, 2010: 50, 52) İbni Şeddad, 13.yy ortalarındaki Cezîre (Kuzey Mezopotamya) şehirlerini anlatırken Re'sulayn'dan bahçeler, tarlalar ve değirmenlerce çepeçevre çevrelenmiş bir mahâl olarak bahsetmekte; burada 300'den fazla kaynağın birleşmesiyle Habur Nehrinin oluştuğunu ve Karkısıya'da son bulana kadarki 104 kilometrelik akış istikameti boyunca el-Mecel ve Mekasin kaleleriyle Arabân'ın büyük köylerinin yer aldığını dile getirmektedir (Cahen, 1953: 96). Aynı fasılda Rakka'da bir Hanefî ve bir de Şâfiî Medresesi, Nureddin Zengî tarafından yaptırılmış bir Bîmarhane, Musul emirinin veziri İmadeddin el-İsfahanî tarafından yaptırılmış bir hankâh/hanekah (tekke) ve Melik Eşref zamanında meydana

³¹⁵ Muhtemelen şehrin adı da suyun başı / göze başı anlamında olarak Re'sulayn'dır.

³¹⁶ İbn'ül-Adim, Nureddin Mahmud'un ölünce Rakka'da Ali b. Ebi Talib Meşhedi'nin sağ tarafına gömüldüğünü söylemektedir (TTK, 1982: 172).

getirilmiş palmye ve muz bahçelerinin bulunduğu da bildirilmektedir. Ayrıca Fırat üzerinde bir tepedeki Ca'ber Kalesi'nin de 5'nci yüzyılda Ca'ber bin Sâbık tarafından yaptırılmadan önceki isminin Dusar Kalesi³¹⁷ olduğu zikredilmektedir (Cahen, 1953: 95).

Yine 13.yy 'ın seyyah tarihçilerinden olan Yâkut el-Hamevî ise Mu'cem'ül-Büldân'ında hem Rakka ve Re'sulayn'la alâkalı bilgi vermiş hem de Rakka çevresindeki yerleşim yerlerinin isimlerini bildirmiştir. Rakka'yı "*Fırat kıyısında Cezire'ye bağlı meşhur bir şehirdir. Diğer bir adı Rakkatü'l-Bayza'dır*" şeklinde tarif eden Hamevî, Re'sulayn için daha cömert betimlemeler yapmaktadır (Çetin, 2013: 52-53):

Duneysir, Nusaybin ve Harran arasında el-Cezîre'nin meşhur büyük şehirlerinden biridir. Re's 'Ayn'da çok sayıda duru su pınarları vardır. Hepsini bir yerde toplanır ve Habur nehrine dökülür. Âsi, Serari, Reyahiye ve Haşimiye bu pınarlardan en meşhur olanlarıdır. Hasefetü Selame adında bir pınar daha vardır ve bu pınarda büyük balıklar vardır. Bu pınarlar toplanır, şehrin bahçelerini sular, değirmenlerini çevirir ve daha sonra da Habur'a dökülürler. Yâkût'un Ahmed b. et-Tayyib'ten yaptığı rivayete göre; Harran'dan gelen ve el-Zahiriye diye isimlendirilen bir pınar daha vardır. Küçük sandallarla ez-Zahiriye ve el-Haşimiye su kanallarında taşımacılık yapılır ve insanlar dilediklerinde bahçelerine veya Kırkısyâ'ya bu sandallarla gidebiliyorlardı. Ancak ilgi azaldığı için bu taşımacılık ortadan kalktı. Ayrıca ez-Zahiriye pınarının yakınında kükürtlü bir su kaynağı vardır. Suyu yeşildir, kokusu yoktur, küçük bir nehir halinde akar ve bir değirmeni çalıştırır. ez-Zahiriye nehri ile birleştikten sonra aynı yerden birlikte Habur nehrine dökülürler.

Rakka'ya en yakın yerleşim birimlerini ise şöyle sıralamaktadır: Deyru'r-Rummân (Rakka ile Habur arasındaki çölde), Hânûka (Rakka yakınlarında, Fırat üzerinde), Karkisiyâ (Habur'un Fırat'a döküldüğü yerde), Kureyr (Rakka ile Nusaybin arasında), Rafika (evleri Rakka'ya bakan, Fırat'ın kıyısında), Bâbu Lut (Rakka ile Harran arasında) Bâceddâ (Rakka ile Re'sulayn arasında), Bâcermâ (Rakka ile Belih arasında), Bâmerdey (Harran ile Rakka arasında), Hısnü Mesleme (Rakka ile Re'sulayn arasında bir kale), Nehru Saîd (Rakka'nın güneyinde bir nehir) ve Furât dediği Fırat (Çetin, 2013: 41-98).

Osmanlı asırlarına baktığımızda 16.yy tarihçilerinden Oruç Beğ, Osman Gazi'nin dedesi saydığı Süleyman Şah'ın "Oğuz tayfası, göçebe Yörük tayfası" olarak Mâhân şehrinden başlayan macerasını Halep'e gelip de burada noktalamasını şu şekilde anlatmaktadır:

Haleb bölgesinde Ca'ber Kalesi derler, o kalenin önünde kondular. Fırat Irmağı'nı geçmek istediler. Yol, iz bilmezlerdi. Nihayet Süleyman Şah at tepti Fırat Irmağını geçmeye. Meğer önü yar imiş. Atıyla Fırat'ta boğuldu. Şehid oldu. İrmaktan çıkardılar. Ca'ber Kalesinin önünde gömdüler. Şimdi ona Mezâr-ı Türk derler. (Oruç Beğ, 1972: 21-22).

Mustafa Nuri Paşa, 16.yy itibarıyla Rakka Eyaleti'nin paşa/merkez sancağı Urfa, Ane, Beni Rebia, Camasa, Deyr-i Rehbe, Habur ve Suruç sancaklarından oluştuğunu; Beylerbeyisinin senelik 680 bin ve mir-i livalarının / sancak beylerinin 100 bin akçalıktan 280 bin akçalığa

³¹⁷ A'lâk'ul-Hatîre'nin başka bir yerindeki bilgiye göre bu isim Nu'man b. Münzir el-Lahmî'nin kölesi Dûser tarafından yaptırıldığından kaynaklanmıştır (Bakır, 2008: 424).

kadar hasları olduğunu; eyalet genelinde 616 tımar ve 37 zeamet bulunduğunu; cebelileriyle birlikte de 1.600 atlı çıkarabildiğini not düşmektedir (M.Nuri Paşa, 1987: 142). Fakat 1574-1595 yılları tahrir defterlerine göre Rakka Sancağı'nın 2.382'lik mücerred ve 6.529'luk hane nüfusunun (toplamda 40-42 bin) yalnızca 11 mücerred/birey ile 60 hâne Rakka şehir merkezinde; nüfus çoğunluğu daha çok Belih (826 mücerred ve 2.614 hâne), Ca'ber (1.135 mücerred ve 2.515 hâne), Kapulubük (410 mücerred ve 1.340 hâne) gibi nahiyelerde bulunmaktadır (Çelikdemir, 1995: 21).

Seyyah-ı Fakirimiz Evliya Çelebi ise Harran'dan kible yönünde 18 saatlik bir yolculuktan sonra vardığı Rakka Kalesi'yle ilgili ilginç bilgiler vermektedir: Selim Han'ın aldığı ve Süleyman Han'ın yazdırmasıyla Eyalet olan Rakka, yakın zamanlarda Türkman eşkiyası tarafından harap edildiği için eyalet merkezi Urfa'ya taşınmıştır. Çölde bir tepe üzerinde bulunan Rakka Kalesi içinde Araplar ve Türkmenler kışlamaktadır. Çelebi, *“Temmuzda bir kişi bile kalmaz”* dediği Rakka'nın hem mamur zamanlarının izlerinin gözüktüğünü hem de *“Bağları ve dut bahçeleri kendi biter, kendi yiter”* diyerek gitgide daha da harap olduğunu aktarmaktadır (E.Çelebi, 1972: 223-224). Arap ve Türkmenlerin otlak hakkını Urfa paşasının (beylerbeyi) aldığını beyan eden Evliya, Belih Irmağının Dihdâniye denilen saf bir suyla birleşip Rakka'nın doğusundan ve aşağısından geçerek Fırat'a döküldüğünü söyledikten sonra kible yönünde 6 saat mesafedeki Bük Gölüne gittiğini, bu gölün Belih Irmağının taşmasıyla oluştuğunu belirtir. Ek olarak; çevresindeki güllük gülistanlık arazide ise Etresoğlu idaresindeki Çöl Araplarının (Arab-ı Semek) ipek yetiştirdiklerini, buna mukabil Urfa paşasına çok az vergi verdiklerini ve *“melun bir kavım”* diye nitelediği bu Arapların Ane, Bâlis, Caber, Haran, Hadesiye ve Selme kalelerini berbat ettiklerini yazmaktadır (E.Çelebi, 1972: 224). Rakka'nın 10 saat batısındaki Caber Kalesine de geçen Evliya Çelebi kalenin isim değişimi ve alınışıyla ilgili bilgi paylaştıktan sonra Diyarbakır, Mardin, Musul ve Halep'e giden yol üzerinde olduğu için mâmur bir yer olduğunu söyleyerek kaleyi şöyle tasvir eder: *“Fırat Irmağı'nın doğu tarafında, göğe yükselmiş bir kızıl ve heybetli kaya üzerinde taştan yapılmış, kareden uzunca dikdörtgen şeklinde, burçları ve duvarları çok sağlam, hendeksiz bir kaledir.”* Kale dizdarı/muhafızı ve askerlerinin 40 kişiden oluşuklarını ama kale içinde nefer evleri, zahire ambarları ile küçük bir cami haricinde yerleşim olmadığını belirtip kaledeki su yolundan indiği Fırat kenarındaki manzarayı şu şekilde aktarır (Çelebi, 1972: 225-226):

Fakat aşağıda, ırmak kıyısında küçük bir kasabası vardır. Camisi, hanı, hamamı ve küçük bir çarşısı vardır. Fakat imâret falan gibi büyük yapıları yoktur. Yer yer dut bahçeleri çoktur. Bütün ahalişi Türkman'dır. Bu kale dibinde “Süleymanşah” Ziyareti vardır. Bu zat Osmanlı Hanedanının ulu atalarından Ertuğrul Bey'in babası Süleymanşah'tır ki Mahan diyarından çıkarak Selçuk Hanedanına

gelirken bu Caber Kalesi dibinde bütün tâbileriyle durmuş ve Süleymanşah'a yıkanmak gerektiğinde Fırat Irmağı içinde yıkanırken Tanrı'nın emriyle boğulup cesedi kale eteğinde bir tepe üzerinde gömülmüştür. Şimdi de burası herkesin ziyaretgâhidir. Oradan oğlu Ertuğrul dosdoğru Sulatn Alâaddin'e gelip Bolu Beği olmuştur. Ondan sonra oğlu Osmancık ilkönce Osmanlı Beği olmuştur. Tanrı, devletlerini zamanın sonuna kadar ebedî ede.

Y.Hamevî'nin sıraladığı yerleşim yerlerinin birçoğunu ziyaret eden Evliya Çelebi, Caber'den gemiyle Fırat'ın diğer yakasındaki Halep toprağına geçerek çölden batı istikametine doğru yola koyulur. İleriki zamana ışık tutması bakımından bu isimleri paylaşmakta yarar vardır: Bâlis Kasabası, Resâfe-i Kebîr Kasabası, Merkîsâ Harâbiyesi, Ane Kalesi, Der Kalesi, Hadde Kalesi, Hadesiyye Kalesi ve Calab³¹⁸ Kasabası (E.Çelebi, 1972: 227-229).

Osmanlı Devleti, özellikle Halep kırsalında bazı Arap ve Türkmen aşiretlerinin sebep olduğu şekavet/haydutluk olaylarını engelleyebilmek için bol arazili, az nüfuslu Rakka havâlisini 1691-1696 yıllarında aşiretler için zorunlu iskâna açtı. Fakat ne gidilen yer uygundu ne de gidenler memnundu; zamanla çoğu farklı bölgelere dağıldılar. Devlet bu kez Hama, Humus, Havran ve Kuneytra taraflarında iskâna çalıştı fakat bunda pek başarılı olunmadı. Ancak Menbiç, Urfa, Çukurova ve Bozok bölgelerindeki iskânlar biraz daha kalıcı olabildi. Fakat bu arada 18.yy'ın ilk çeyreği bitmiş ve herkes yer değiştirdiğiyle kalmıştı (Orhonlu, 1987: 63-98). Her ne kadar gidilen yerlerde az bir kısmı tohum olarak toprağı düşse de iskâna tâbi tutulan aşiret ve oymakların isimlerini incelemekte fayda var zira bu isimler sonradan bir yerleşim yeri veya aile/sülâle adına dönüşebilmektedir. Halaçoğlu ve Orhonlu'daki, Halep'le Anadolu'dan Rakka yöresine sürülen gruplar ile iskân bölgeleri aşağıda özet olarak sıralanmaya çalışılmıştır (İçlerinde Arap ve Kürt aşiretleri de vardır):

RAKKA – Akbaş, Afşar (Bâbı- Altun / Yâb Altun, Çeçelü, Dokuz, Silsüpür), Ayas, Batılı, Bayındır (Hacı Ahmed Kethüdâ, Kadırlü, Ramazan, Rüstem Kethüdâ) Bektaşlı, Berendi, Beğdili (Ulaşlı), Beyazid Kethüdâ (Avşar, Avşar Torunları, Barak, Cumalu, Çitaklu, Çeçelü, Güneç, Kabagılı Tokuzu, Kara Çeçelü, Kara-kocalu, Manilü, Sencen, Veli Alilü), Beydili/Beğdili (Beğmüşlü [ve Arablı İbrahim, Arablı Musa], Boz-koyunlu [ve Balabanlı, Firuz Kethüdâ, Taş], Şeyhlü), Boz-ulus (Anterlü, Avşar, Çağırğanlu Şereflişi, Çöpü, İnallu, İzzeddin, Karaca Araplu, Köçekli, Ömerlü), Cemkânlu, Cerid (Azizli, Tatarlı), Cihanbeyli (Bâcegânlu, Divgânlu/Diregânlu, Japovalı, Koyun-oğulları), Cirintülü, Dânişmendlü (Şerefli), Delili, İlbeyli, İzolî, Millî (Bâmrân, Dudegân, Ömergân, Senedgân), Güngördü, Kara-Budaklı, Kara-Şeyhli (Çene, Durabeyli, Dimeleklü, Hacılar, Hamdanlu, Karkın/Kargın,

³¹⁸ Colap yada Culab Türkmenler arasında meşhur bir tanımlamadır. Evliya, o tarihte Calab'ın 1.000 evli ve mamur bir kasaba olduğu bilgisini verir (Çelebi, 1972: 229).

Yadigâr), Kırıntılı, Kızıl-koyunlu, Mîr Hac (Adillü, Döğër, Döğër-i Seyfî Toğalu, Kubaş, Şeyhlü), Musacalu, Mürdlü, Perakende-i Maraş, Receb Safî, Receblü Afşarı (Akça-Ali, Burkalemlî, Hedilli, Hovadlı), Sarı Fakihlü, Sarı Seydili, Saruhanlı, Sencen (Pir Ahmed), Sofular/Mahmud-oğlu, Süleymanlı, Taşlı-uşağı, Tohmadanan, Yeni-Tekeli), Rışvan, Tâcirlü, Ulus (Cihanbeylü, Güllü-çorlu, Şamakılı), Yerçekânlu, Zorgânlu Torunları.

BELİH – Araplı, Avşar, Barak, Batınlı, Bayındır, Beni Kays, Boz-koyunlu (Alibeğli, Kılıç-beğli), Beydili (Beğmişlü, Cumalı, Kadrili), Boz-ulus, Cerid, Çağırganlı, Çeçelü, Dimleklü, Döğër, Döğërli, Güneş, Herdili, Tâif Afşarı (Ali), Fettahlu Dokuzu (Hacı Avad-oğlu İbrahim Kethüdâ), Kabağılu Dokuzu, Kara-Kocalı, Kazlı, Musacalu, Receblü Afşarı, Simek, Şâvî, Ulus (Dirijanlu/Dirişanlu, Japovalı, Yerçekânlu), Sencen/Sıçan, Şeyhlü.

COLAB – Acurlu, Çeçelü, Çepni, Günce, Elçi, Kazlı, Kılıçlı, Kubaş, Şeylü, Tatalu, Tuğlı. (Orhonlu, 1987: 57-61; Halaçoğlu, 1988: 136-141)

Bu zoraki iskân mevcut huzursuzluğu gidermek yerine tam tersine bölgeyi yeni asayişsizliklerin merkezi haline getirmiştir. Hem devlet uygulamaları hem de Türkmenlerle Arap aşiretleri arasındaki çatışmalar çoğu zaman Türkmenlerdeki ozanlık geleneğine göre manzum yakarışlara dönüştürülmüştür.³¹⁹ 17.yy sonları ile 18.yy başlarını iskân ve isyan ikliminde geçiren Rakka yöresi keza 18.yy sonu ile 19.yy'ın ilk yarısını da Millî Teymur İsyanı (1791), Mültezim Hasan Ağa İsyanı (1797), Aliübeyd Aşireti İsyanı (1802), Fahl Halil Hadisesi (1820), Rumkale Voyvodası Bekir Beğ İsyanı ve Birecik Gaillesi (1831-1832) gibi vakalarla ve akabinde Mısır Valisi'nin yöreyi ele geçirme çabaları ile zorunlu askerlik uygulamasına karşı kalkışmayla (1850) geçirmiştir hatta bu yüzden bölgeden yüzlerce insan Giriti'e sürülmüştür (Öğüt, 2008: 116-127). Her şeye rağmen 1908 Salnâmesi'nde Rakka'nın büyüklüğü şu şekilde tarif olunmaktadır:

Rakka kasabasında (1) hükümet konağı hazine-i hassa-i hazret-i pâdişâhiden mesârifî ihsân buyurularak inşâ edilen (1) câmi-i şerîf (1) mescid (1) mekteb-i rüşdiye (228) hâne (140) dükkân (2) fırın/fırın (3) değirmân/değirmen (4) kahvehâne (3) meyve bağçesi (135) sebze bağçesi ve dâhil-i kazâda (56) türbe (27) mezraa ve kurây-ı mezkûre ahâlîsinin kâffesi hayme-nişîn / göçebe bulunmakla çadırları hâne itibariyle (2164) hâne ve tahminen (21295) dönüm arâzî-i mevrûa ve (294000) arâzî-i hâliye vardır (HVS, 1326: 383).

³¹⁹ "Rakka çöllerinden gelen gaziler
Rakka'nın da gonca gülü soldu mu?
Yeniden bir haber duydum oradan
Cerid Bekir öldü derler doğru mu?" gibi ve yine Ali Şahin kaynaklı;
"Güneçle, Ulaşlı dövüşe insin
Bayındırlı, Kazlı arkada dursun
Torunla, Şark-Evli hazırlık görsün
Dağıttın Culab'ı hey Abbas Paşa!" (Sümer, 1999: 309).

Tam 11 cephede savaştığımız I. Dünya Savaşı'nda İttihat ve Terakki Hükümeti de farklı gerekçelerle benzer iskân kararları alacaktır. Savaş sırasında başta misyonerler olmak üzere dış devletlerin güdümünde hareket eden Ermeni komiteleri ve çetecilerinden ötürü çok ciddi bir iç güvenlik problemi yaşayan Osmanlı Hükümeti; devletin varlığının korunması ve emniyetinin sağlanması, zararlı faaliyetlerin ortadan kaldırılması için “Sefer Zamanında Hükümetin İcraatına Karşı Gelenler İçin Ordu Tarafından Alınacak Önlemler Hakkında Geçici Kanun”u 1 Haziran 1915'te Takvim-i Vekayi'de (resmî gazete) yayınlatarak yürürlüğe soktu. Sevk ve iskânla alâkalı 6 güzergâhtan ikisi Rakka'nın 120 km. güneydoğusundaki Zor Mutasarrıflığı istikametindeydi. Buna göre Batı Anadolu'dan gönderilen kafileler Kütahya–Karahisar/Afyon–Konya–Karaman–Tarsus üzerinden Kadirli–Maraş–Pazarcık yolu ile Deyrizor'a ve Yozgat'tan çıkanlar da Sivas veya Kayseri üzerinden yine Zor'a varacaklardır (Çiçek, 2005: 44-47, 98). Kemal Çiçek, ACASR³²⁰ gibi Amerikan misyonerlik kuruluşları belgelerine dayandırarak Suriye'ye sevk edilen 486 bin Ermeninin 300 bininin Deyrizor ve çevresinde, 20 bininin Resulayn ve çevresinde, 10 bininin Rakka ve çevresinde konuşlandırıldığını beyan etmektedir.³²¹ Bu Ermeniler için çeşitli tedirler alan İstanbul Hükümeti, Anadolu ve Suriye'de birçok konaklama merkezleri ve kamplar da oluşturmuştur. Bunlardan Fırat ötesinde olanları Hammam, Rakka, Ebu Harara, Sebha ve Zor olarak sıralamak mümkündür (Çiçek, 2005: 249 ve 262-263).

Sonuç olarak Rakka'nın sosyal ve beşerî yapısı sürekli biçimde değişiklik arzemiştir. 3 asrı aşkın bir zamandır Rakka ve ötesi bir belirsizlik içinde yaşayıp durmuştur. Beklenmedik Suriye İç savaşı'nda bile beklenmedik bir örgüt (İŞİD/DEAŞ), beklenmedik bir diyardan (Irak) kopup gelmiş/getirilmiş ve 2006'da Bağdat yakınlarında ilân ettikleri devleti (ed-Devlet'ül İslâmiyye fi'l-Irak ve's-Şâm) sonradan Rakka'yı merkez kılarak emirlik modeliyle (2014-2017) idare edebilmiştir. İŞİD'in tamamıyla sıfırlanamadığı Rakka'nın geleceği, sivil savaş (civil war) görünümlü vekâlet savaşının (proxy war) sonucuna göre şekillenecek gibi gözükmetedir.

Rakka ve Fırat'ın öbür/doğu yakası için hâlihazırdaki Türkmen yerleşim yerleri ve oranları hakkında da belirsizlik sözkonusudur. Erendor, 2010 yılı Rakka nüfusunun (919.000) % 5'i ile % 7'si arası yani 20 bin civarındaki Türkmen Rakka şehir merkezinde ve 7 bin civarındaki Türkmen de Tel Abiyad/Abyad Beldesinde olmak üzere toplam 27 bin (Erendor,

³²⁰ American Committee for Armenian and Syrian Relief (Ermeniler ve Suriye İçin Yardım Komitesi)

³²¹ Diğer kısım ise şu şekilde: 100 bin Şam ve Maan arasında, 20 bin Humus ve çevresinde, 12 bin Hama ve çevresinde, 8 bin Bap ve çevresinde, 7 bin Halep ve çevresinde, 5 bin Münbiç ve çevresinde, 4 bin Maarra ve çevresinde (Çiçek, 2005: 249).

2016:222); STM'nin ilk başkanı Hafız'ın 2013 verisine göre 40 bin (Güven, 2018: 67); yine aynı yıl için Karadirek'e göre 45 bin (Karadirek, 2014: 43); 2017 için Yılmaz'a göre 50 bin (Yılmaz, 2017: 7); 2014 yılı adına Cevizci'ye göre toplam 3.5 milyonluk Türkmen nüfusunun % 3 yani 100 bin Cevizci, 2014: 85) ve örnek bir araştırma sergileyen ORSAM'a göre de 120 bin civarındadır ki bu da 9 yıl önceki veridir (ORSAM, 2011: 22). Suriye Türkmen Meclisi'nin de son (2019) üye listesi de bu konuda bir fikir vermektedir. Toplam 50 kişilik Meclis'in 16 üyeliği dört Türkmen partisine ayrılmış durumda,³²² kalan 36 bağımsız üye ise Halep 12, Hama-Humus-İdlib 9, Lazkiye-Tartus 7, Golan-Şam 4 ve Rakka 2 olarak taksim edilmiştir. Rakka'yı temsilen Şükrü Muhammed Dede ile İbrahim Alhalef'in yer aldığı Meclis'te ayrıca 10 kişilik bir Aksakallar ve 5 kişilik bir Disiplin Kurulu da bulunmaktadır. STM'nin oransal Türkmen tablosuna bakıldığında ise % 35 Halep, % 26 Hama-Humus-İdlib, % 21 Lazkiye-Tartus, % 12 Golan-Şam ve % 6 Rakka dağılımı görülmektedir (<http://www.suriyegundemi.com>, 2019).

Yerleşim yerleri olarak da yine ORSAM'ın saha araştırmasındaki Tel Abyad kent merkezi ile 20 adet köy ve kasaba ismini esas alarak tablo hazırlamakta fayda mülâhaza edilmektedir. Diğer kaynak, söyleşi ve sâir imkânlardan da faydalanmak suretiyle³²³ Rakka, Deyr-i Zor ve Haseke valilikleri alanındaki Türkmen yerleşimleri yani Culap Türkmenleri, idarî vaziyetleri ve bağlı olduğu illerle birlikte toplam 79 adet olarak aşağıdaki şekilde listelenmiştir (ORSAM, 2011: 20; Ulutaş, 2016: 164, 200-207; Bakır ve Pekin, 2019b: 113-114; www.suriyegundemi.com, 2019; <https://humanitarianatlas.org/syria>, 2020; <https://reliefweb.int>, 2020; <https://ar.wikipedia.org>, 2020):

Tablo 4.14. Rakka ve Ötesi (Haseke, Deyr-i Zor) Türkmen Yerleşim Yerleri

YERLEŞİM YERİ ADI	BAĞLI BULUNDUĞU İL
Abdi Köyü	Rakka
Akbaş Köyü	Rakka
Ali Beyli/Becliye	Rakka
Ayaş Fevkani	Haseke
Ayn'el Arus Köyü	Rakka
Aziziye / el-Azize Köyü	Rakka

³²² Suriye Türkmen Millî Hareket Partisi, Suriye Türkmen Kitle Partisi, Suriye Türkmen Nahda Partisi ve Vefa Partisi (<http://www.suriyegundemi.com>, 2019).

³²³ Kimi topografik bilgilerin teyidi olmamakla birlikte yer isimlerinin tarihsel sürekliliği bakımından bazılarına yer verilmiştir.

Bağacak Köyü	Rakka
Bab el-Hava	Rakka
Bade-i Suluk	Rakka
Bekdik Köyü	Rakka
Belva Köyü	Rakka
Bir Atvan Köyü	Rakka
Bir Celeb/Calab	Rakka
Caber-i Garbî	Rakka
Caber-i Şarkî	Rakka
Camus Köyü	Rakka
Can Tamer Garbî	Haseke
Cette Bilal Köyü	Rakka
Cubb'ul-'Arûs / Cubul Arus	Rakka
Curun Köyü	Rakka
Dadat Köyü	Rakka
Dardara Köyü	Haseke
Demeşliye Köyü	Rakka
Diban Köyü	Rakka
Doğaniye Köyü	Rakka
el-Dik / Tel Dik	Haseke
el-Iveyyîd Köyü	Rakka
el-Mesudiye Köyü	Rakka
el-Vâsita / El Vasita	Rakka
Gire Sor/Spi Kenti	Rakka
Hamam Türkmen Cenubî	Rakka
Hamam Türkman Garbî	Rakka
Hamam Türkman Şemelli	Rakka
Hamrat Balası	Rakka
Hırbet el-Bakar	Rakka
Hırbet Balak	Haseke
Hırbet el-Rız	Rakka

Hırbet Karam	Rakka
Hırbet Zirye / Hırbit Ziryeh	Rakka
Kaba Ceb	Haseke
Kaçan Köyü	Haseke
Kamışlı İlçesi	Haseke
Kandal Köyü	Rakka
Kantara/Kantari	Rakka
Kara Hasan	Haseke
Karanfil Fevkanî (Yukarı)	Rakka
Kartal Köyü	Rakka
Kaşkar Köyü	Rakka
Kız Ali Köyü	Rakka
Kurtuk Şeyhan	Rakka
Mahmudlı Köyü	Rakka
Malak Köyü	Haseke
Mayadin/Mayatin İlçesi	Deyr-i Zor
Me'din/Ma 'dan Nahiyesi	Rakka
Melle Berhu Köyü	Rakka
Menara	Rakka
Menci Köy	Rakka
Mutaniye Köyü	Haseke
Recm'ül-Cahş / Rucim El Cahaş	Rakka
Resulayn İlçesi	Haseke
Rüstem Mustafa	Rakka
Sancar Köyü	Rakka
Savsak Köyü	Rakka
Saykul Köyü	Rakka
Sert/Sirt Köyü	Rakka
Suluk Nahiyesi	Rakka
Şabdağ	Rakka
Taltaraku Köyü	Rakka

Tel Abyad / Tellabyat İlçesi	Rakka
Tel Fendir/Fendir	Rakka
Tel Hamam	Rakka
Tel Gacar Kabir	Rakka
Tel Mendo	Rakka
Yalak Köyü	Haseke
Yargoy/Yarku	Rakka
Ya'rubiye / Tel Köçek İlçesi	Haseke
Yaylak	Haseke
Zebagya/Zeybagiye	Rakka
Zambak Köyü	Rakka

4.1.6. Diğer Türk/Türkmen Yerleşimleri ve Akraba Topluluklar

Buradaki ‘diğer’ kısmı hem diğer Türkmen yerleşim yerlerini hem de diğer Türk topluluklarını kapsamaktadır. Suriye Türkmenlerini incelerken hem tarihî arkaplan hem Suriye’nin idarî yapısındaki 14’lü vilâyet/muhafazat düzeneği esas alınarak bir ayrıma gidilmiştir. Keza Suriye Türkmen Meclisi’nin yaptığı Suriye’nin illeri bazında yaptığı Türkmen sınıflandırması da kendi iç dinamiği içerisinde benzer bir hususiyet arz etmektedir. Suriye Türkmenlerinin tarihsel altyapısı ve yerleşim yerleri temelindeki araştırma ve değerlendirme kapsamında geride bırakılan üç yer/yöre bulunmaktadır. Bunlardan ikisi ülkenin güneydeki Dera ve Süveyde vilâyetleri, üçüncüsü ise batı sahilindeki Tartus Vilâyeti’dir.

Antik tarihî kimliğiyle Doğu Akdeniz’in en eski kentlerinden biri olan Dera, aynı zamanda Suriye’nin en güneyinde, Ürdün sınırında ve Esad Hükümetine karşı ilk kitlesel gösterilerinin yapıldığı (Mart 2011) yer olarak nam salmıştır. Önce hükümete muhalif grupların, sonra hem hükümete hem de muhaliflere muhalif grubun (İŞİD) eline geçen şehir ahalisinin 3/2’si Golan yada Ürdün taraflarına sığınmak zorunda kalmıştı; 2018 Temmuzunda Suriye Ordusu kenti tekrar geri alınca sular biraz durulmuş gibi oldu. Fakat bu defa da Rejim güçlerinden ürken 300 bin Deralı yerini-yurdunu terketmek zorunda kalmıştır (www.bbc.com/turkce, 2018; https://hurriyet.com.tr, 2018). Dera İli’nin 10 yıl önceki 1 milyonluk nüfusunun günümüzde muhtemelen bu rakamın altında olduğunu söylemek güç

olmayacaktır. Zira teknolojik imkânların gelişmişliğine karşı bu meyanda yapılan basit istatistikî taramalar bile sonuçsuz kalmıştır.

Osmanlı asırlarında geniş ovasından dolayı Urfa Harran'a, isminden dolayı da Balıkesir Havran'a benzetilen ve 1517'de nahiye iken 1865'te sancak yapılan Havran, Suriye Cumhuriyeti'yle beraber Dera'ya dönüşecektir. Müslümanlarca Dimaşk'la birlikte fethedilen Havran'ın kaderi Türkler/Selçuklular dönemi ve Haçlılar - Moğollar gibi netamelerde de Şam ile birliktelik göstermiştir. Osmanlı'nın son döneminde Lübnan'da yaşanan ihtilâflar oradaki Dürzîlerin Havran'a akmasına yol açmıştır. Aynı zamanda Hicaz Şerifi Hüseyin'in de Osmanlı'ya karşı isyanında destek veren bölgelerden biri olmuştur (Sezen, 2006: 233; Buzpınar, 1997: 539-540). Son 500 yılın 400 yılında Türk hakimiyetinde kalan Havran yada Dera'da Osmanlı bakiyesi yerleşim yerlerinin, idarî - askerî vazifelilerden arta kalanların ve tâ Oğuz akınları zamanlarından kalma Türkmenlerin de değerlendirme kapsamına alınması mühim görünmektedir. Fakat bu alanda ciddi bir kaynak yetersizliği söz konusudur. Eldeki verilere göre yalnızca ORSAM Dera Vilâyeti Türkmenleri için 75 binlik bir rakam verebilmekte fakat büyük bir kısmının Araplaştığı zikredilmektedir. Yerleşim yeri olarak da Bademci, sadece Senemeyn İlçesi'ndeki Barak Köyünün adını vermekte; Erendor, çoğunluğunu Araplaşmış olsa da şehir merkezinde de Türkmenlerin yaşadığını söyleyerek 3 yer ismi aktarmakta; Türkmenoğlu, aynı şekilde şehir merkezi ile 3 farklı köy adı belirtmekte; ORSAM, toplam 11 yerleşim yeri adı bildirmekte; Karadirek ise Arap Çerkez ve Kürt unsurlarla beraber 5 ilçede, 13 köyde yaşadıklarını dile getirmektedir. (ORSAM, 2011: 21-22; Bademci, 2014: 197; Erendor, 2016: 223-224; Türkmenoğlu, 2009:11; Karadirek, 2014: 43).

Dera/Havran Ovası'nın dağlık kısmı olarak adlandırabileceğimiz³²⁴ komşu Süveyde Vilâyeti'nin eski adı Cebel-i Dürûz'dur ve Dürzîlerin çoğunlukta olduğu (% 87.5) tek Suriye ilidir. Fransız Mandası dönemindeki Dürzî devletçğine (1920-1936) ve Dürzî lider Atraş'ın meşhur 1925 İsyanı'na karşı Dürzîler, Suriye İç savaşında genelde mevcut statükonun sürdürülmesini onaylar bir tutum sergilemişlerdir. Yarım milyondan fazla nüfusa sahip Süveyde İli'nde Türkmenler pek bahse konu edilmemiştir (Bağlıoğlu, 2013: 506; <https://knoema.com/atlas>, 2016). Fakat Dürzîler, hem Türk asıllı hatta Buharalı Beydilli aşiretinden olduğu iddia edilen Anuştegin yada Neştekin Derezî'nin kurduğu bir yapının devamı hem de köken itibarıyla Türk, Arap, Kürt, Fars ve Kafkas karışımı bir topluluk

³²⁴ Cebel-i Havran olarak da biliniyor; 1900 Suriye Vilâyet Salnâmesinde Cebel-i Havran'ın 11.410'luk nüfusunun 10.207'si Dürzî olarak kaydedilmiştir (SVS, 1318: 365).

olarak³²⁵ Osmanlı'nın millet sisteminde inanç ve idarî hususiyetleriyle yer almışlardır (Sarıışık, 2018: 2; Çelikkönmez, 2019: 3-4). Dolayısıyla yerleşim yerleri noktasında topografik taramaların tarihin coğrafyaya düşürdüğü izler ve yer isimlerinin de bir hüviyet arzetmesinden ötürü bazı örneklemelere yer verilmesi yerinde olacaktır.

Diğer kısmındaki üçüncü İl olan Tartus ise Lazkiye ile birlikte Alevî nüfusun çoğunlukta olduğu iki İlden biridir hatta bu oran Lazkiye'de Şiîlerle birlikte yarı iken (% 49) İsmailîlerle (Şîî) birlikte Tartus'ta % 76 oranındadır. Bu itibarla Tartus, 1920'lerdeki Alevî devletçığının sınırları içinde kalmıştır. Yarım asırlık bir Rus deniz üssü pozisyonundaki Tartus, hem halkın rejime sahip çıkması hem de sivil savaşın başından beri Hükümet kuvvetleri ile velisi Rusya hava gücünün kontrolünde kalmasına rağmen İç savaş öncesindeki 800 binlik nüfusunun yarıya yakın oranını (% 47) kaybetmiştir (Qutrib, 2016: 8; <https://worldpopulationreview.com>, 2020). Akdeniz sahilinde bir liman şehri olan Tartus, Fenikelilerden günümüze kadarki kaleleri ve ören yerleriyle turistik bir bölge olma özelliğine sahip bulunmakta; Suriye'deki dengeler noktasında da krtitik önemini korumaktadır.

Tarihsel kimliğiyle Antartus/Tartus, Belâzorî'ye göre Muaviye zamanında Ubâde b. Sâmit komutasında Lazkiye ve Cebele ile birlikte fethedilmiştir. İbni Haldun'un Mukaddimesi'nde dördüncü iklim kuşağında yine Cebele, Lazkiye ve İskenderun'la birlikte zikredilirler. Hatta Haldun-oğlu, Antartus'un karşısında Haşhaşîlere ait Havanî Kalesi olduğunu ve bunun Fedâiyyun Hareketi³²⁶ tarafından Hısn-ı Mısyab (Hama - Misyaf) olarak adlandırıldığını da beyan etmektedir (Belâzurî, 2013: 156; İbni Haldun, 2013: 130). İbni Havkal ise Rum Denizi kıyısında hisarlı bir kale olarak tarif ettiği Tartus'u Aztarsus (Aztarsous) şeklinde ifadelendirmektedir. Sultan Melikşah'tan beri (1087) Haçlıların, Eyyübîlerin (Selâhaddin), Memlûkların (Kalavun) ve Osmanlıların (Yavuz) hakimiyetinde kalan Tartus, Devlet-i Âliye'nin 16.yy liva mufassal defterlerinde de benzer biçimde Antartus diye gösterilmektedir. 397 numaralı Deftere göre 1520 yılında Arab Vilâyeti'nin 12 sancağından biri olan Trablus Livası'nın II'nci kazâsı olan Hısn'ul-Ekrâd'a bağlı 6 nahiyeden biri olan Antartus'un kadısının veyahut kadı naibinin "yevmi Osmanî" denilen günlük geliri de 30 akçeye sabitlenmiştir (Ouseley, 1800: 43; Kiremit, 2019: 45-47; BOADB, 2010: 10). Evliya Çelebi ise hem detaycı hem de akıcı üslûbuyla Tartus Kalesi'nin Vasıfları başlığında şunları anlatacaktır:

³²⁵ İngiliz akademisyen Eran Elhaik'in Journal of Scientific Reports Dergisinde yayınlandığı aktarılan makaleye göre Dürzîlerin genetik olarak Kafkas, Türk ve Aşkenaz (Hazar bakiyeleri olan Doğu Avrupa Musevîleri) DNA'ları ile büyük benzerlikler taşıdıkları öne sürülmektedir (<http://www.salom.com.tr>, 2016).

³²⁶ Hasan Sabbah'ın Fedâîleri

Sene tarihinde Melik Tahir üç ay döge döge İspanya küffarı elinden feth idüb bazı yerlerin münhedim etmiş. Badehu sene tarihinde Selim Şahı Evvel Mısır fethine giderken Hayre Bey kayim-makamı Canberd Yusuf Paşaya kal'a(i) teslim idüb Şam Tırabulus hakkında voyvodalık ve yüz elli akçe kadılık olmuştur. Kal'ası Bahri ebyazın sahilinde bir kura nihayetinde vaki üç kat şeddadî kal'ai ibretnümündür. Ve şekli murabba vaki olmuştur. Ve dairen madar cürmü bin sekiz yüz hatvedir. Ver her kat divarının ardında ve önünde arzı ellişer adım yalçın kayadan kesme hendeği vardır. Amma amik değildir. Zemanı kadimde leb berleb derya imiş. Ve divarlarının herbir taşı altışar zirâ taşdır. Ve üstad mühendis bunda herbir taşı birbirlerine hadid ressas ile öyle mümtezic etmişkim dikkat olunsa iki taş imtizacı fark olunmaz. Ve herbir sengi ebyazı öyle mücellâdır kim ibret nazarile nazar idenin re(n)gi ruyleri nümayandır. Ve bu deri divarda asla kireç ve cibs ve tıyn yokdur. Cümle demir kened ile bina olunmuştur. Ve şimal canibine üç kat demir kapudur. Didebanlar anda sakinlerdir. Ve herbir kapu mabeyni birbirlerine yüzer adım baiddir. Ve yine mabeyinlerinde hendek mukarrerdir. Cisir ile ubur olunur. Ve dizdarı ve yüz aded kal'a neferatı var. Kethüdayeri ve yeniçeri serdarı yokdur. Ve kal'a içinde yüz yirmi toprak örtülü haneleri var. Ve iç kal'ada dizdar ve imam ve müezzin sakin olur. Ve kal'a ortasında bir meydanı âlisi var. Anda bir cami Selim Hanındır. Bir kasir minaresi ve bârânı rahmet ile memlû bir sahrıcı (sarnıcı) var. Ve yedi dükkân ve iki galâl anbarı var. Ve han ve hamam ve imareti yokdur. Ve iskelesinin limanı çokdur. Ââ yatakdir. Amma rihi garbîde muhalıdır. Ve taşra varuşunda elli mikdarı reaya haneleri ve bir harabe hamamı ve bir muattal kenisesi var. Camii Ümeyye tarzı bina olunmuş ve olkadar vardır. İçinde beni âdemden bir can yokdur. Ancak kıblesi canibinde milleti mesihînden Hazreti İsa havriyyunu Şem'unu Safanın pederi anda medfundur. Ziyaretgâhı Rum ve Frenkdir. Bu kal'a anlar için bina olunmuştur deyu Yanuan Yunan tevarihinde mesturdur. Ve bu varuşun taşra olan temelleri bir saat yire varınca nümaya(n) azîm binalar vardır kim âdem hayran olur. Gayet şehri azîm imiş. Ve bu kal'adan cenuba bir dalyan tüfenk ile bir kurşum menzili baid. (Evliya Çelebi, 1935: 399-400).

Enteresan hadiselerle yataklık eden 19.yy'da Levant sahili, Tartus da dahil olmak üzere evvelâ Mısır vali-hükümdarının oğlu İbrahim Paşa idaresine; Nusayrî, Dürzî ve Marunî gailelerine; misyonerlerin ve ecnebî devlet temsilciliklerinin bölge üzerindeki nüfuzuna şahitlik edecektir. Bu hengâme içerisinde Tartus, önce Trablusşam'ın Sayda Sancağına bağlı (1847), sonra da yine aynı vilâyetin Beyrut Sancağına bağlı (1888) bir kazâ haline getirilecektir. Manda devletçiklerinden sonraki bağımsızlık döneminde de kazâ iken 1970 yılında alınan bir kararla muhafazat/vilâyet yapılacaktır (Kiremit, 2019: 48; Sezen, 2006: 493; Özaydın, 2011: 117)

Tartus Türkmenleriyle ilgili olarak ORSAM, 4 yerleşim yeri ismi bildirmekte ve 50 bin nüfus öngörmektedir. Yınr ORSAM'ın Suriye Türkmenleriyle ilgili Vilâyetlere Göre Nüfus Dağılım Tablosu'nun 11'nci sırasında bulunan "Diğer Bölgeler – 175.000" hanesi tek tek zikredilmeyen Deyr-i Zor, Hasiçi/Haseke, Süveyde toplamını ifade ediyor olsa gerektir. Benzer şekilde Tartus, Dera ve Diğer Vilâyetler (Deyr-i Zor, Hasiçi, İdlib, Süveyde) için 3.5 milyonluk Türkmen nüfusunun % 7'si yani 250 bin rakamı da verilmektedir. Nüfus verisi olmaksızın yoğunluklu olarak bir ilçe (Safite/Safita) ile buna bağlı 3 yerleşim yeri ismi ve aynı yer adlarını vererek Tartus Türkmenlerinin Araplaştıklarını söyleyenler de bulunmaktadır (ORSAM, 2011: 20-22; Cevizci, 2014: 85; Erendor, 2016: 224; Karadirek, 2014: 43). Sonuç olarak Dera, Tartus ve Süveyde illerindeki Türkmen yerleşim yerleri topluca tek bir tabloda yine mümkün olduğunca birim hususiyetleri ve bağlı bulundukları yer bilgileriyle birlikte 32

örnek üzerinden aşağıdaki tabloda sıralanmıştır (ORSAM, 2011: 21; Türkmenoğlu, 2009: 11; Karadirek, 2014: 43; Erendor, 2016: 223-224; <https://humanitarianatlas.org/syria/othermaps/>, 2020; <https://ar.wikipedia.org>, 2020):

Tablo 4.15. Diğer (Dera, Tartus, Süveyde) Türkmen Yerleşim Yerleri

YERLEŞİM YERİ ADI ve TÜRÜ	BAĞLI BULUNDUĞU İL
Acemi Köyü	Dera
Balat Köyü	Tartus
Barak/Burak Kenti	Dera
Beyt Ahmet Fenus	Tartus
Bisitini	Tartus
Busra el-Şam	Dera
Dehbaş Köyü	Tartus
El Cize İlçesi	Dera
el-Etrak Köyü	Tartus
El Gariye	Dera
El Hara	Dera
El Hırak/Hirak İlçesi	Dera
El Sehva/Sahva İlçesi	Dera
Ezra İlçesi	Dera
Hamidiye Beldesi	Tartus
Harap Belde	Tartus
Inhıl Kenti	Dera
Irman/Arman	Süveyde
Iraca Köyü	Süveyde
Kamsu Kasabası	Tartus
Maarba/Maraba İlçesi	Dera
Mandıra Köyü	Tartus
Neva İlçesi	Dera
Otman/Atman Kasabası	Dera
Safite/Safita İlçesi	Tartus
Seluriye Köyü	Tartus

Şehir Merkezi	Dera
Şeybanî Köyü	Tartus
Şih/Şeyh Miskin Kenti	Dera
Yahmur Köyü	Tartus
Zok Bereket	Tartus
Zok Türkmen / Mitras	Tartus

Suriye’de Türkmenlerin ya da genel kabulle Müslüman Oğuzların haricinde de Türk unsurlar veyahut Türklere akraba topluluklar bulunmaktadır. Emevî ve daha çok Abbasî zamanından beri alınan gulâmlar; Selçuklularla birlikte Anadolu’ya ve Ortadoğu’ya giren Karluk, Kıpçak, Halaç ve Çiğil gibi diğer kollar; Moğollarla birlikte gelen Tatar, Uygur ve Harzemli gibi topluluklar hatta Moğolların Müslümanlaşanlarının yörede kalanlarının Türk itlak olunması gibi durumlar aslında bölgede zengin bir Türkosferin var olduğuna işaret etmektedir. Kimi kaynaklar Memlûk Devleti’nin kurucusu İzzeddin Aybek’i Türkmânî olarak niteleseler de Memlûkların Kıpçak ağırlıklı olduğu, sonradan buna Çerkez unsurların da eklendiği bilinmektedir (Yiğit, 2004a: 90). Mısır ve Levant’ın 2.5 asırlık efendileri olan Memlûk kitlesinin Osmanlı mozayığında eridiği bir gerçektir. Türk hakimiyetinin olmadığı son yüzyılda Suriye’deki Türkmenlerinin yarıdan fazlasının ana dillerini kullanamaz hale geldiklerini de hesaba katarsak yapılan çalışma etnolojik olmaktan ziyade sosyo-kültürel ortaklıkları tarama ve günümüz açısından değerlendirmeyi amaçlar niteliktedir. Dolayısıyla Diğer Türkler kısmındaki arayışlarımız da modern zamanları veya Yakın Çağın ikinci bölümünü kapsayacaktır.

Osmanlı’nın zayıflaması ve Osmanlı – Rus savaşlarıyla doğru orantılı olarak 1860’lardan itibaren Kırım - Kafkasya civarından akraba topluluklar Devlet-i Aliyye’ye gelmeye başlamışlardır. 1865-66’da Resulayn bölgesine ve Diyarbakır Sancağı sınırına parça parça gruplar halinde toplam 13.648 Çeçenin iskân edildiği fakat iklim uyumsuzluğu, bölgesel çatışmalar ve göç nedeniyle bu nüfusun 1880’de 5 bine düştüğü belirtilmektedir. 1872’de de yaklaşık 1.000 Kuzey Kafkasyalı Hama, Humus ve Havran’a/Dera’ya (Golan) yerleştirilmiştir (ORSAM, 2012: 9). Göç hususunda bilhassa 93 Harbi esnasında yoğunluk yaşanmıştır. Şubat 1878’de 1.000 kişilik Çerkez ve Müslüman mülteci Şam’a gönderilmek için Beyrut’a getirildi. Sonrasında da Nablus’a gönderilmek üzere 1.500 mülteci Nablus’a indirildi. Mart 1878’de ise 300’er kişilik iki Çerkez kafilesi Suriye’nin Humus ve Kuneytra kazâlarına gönderilmiştir. Yine aynı tarihte 2.500 kişilik bir Çerkez kafilesinin yarısının Antalya,

yarısının da Suriye’de Akre’ye gönderildiği kaydedilmiştir. (Tavkul, 2016: 580-581). Sıcak iklime uyumda zorlanan ve Şam’ın Vadi’ül-Acem Kazâsında iskân olunan Çerkesler, Golan eteklerindeki Kuneytra Kazasına aktarılarak orada yeni kurulan Şevketiye Köyüne yerleştirilmişlerdir. Sonradan 14 köye yayılan bu topluluklar 67 Arap-İsrail Savaşından sonra tekrar köylerini terkederek çoğunlukla Şam’a göçmüşlerdir. Hatta günümüzde Kuneytra’da yalnızca üç köyde (Bir Acem, Breyka, Mudariye) Çerkez bakiyesi kaldığı ifade edilmektedir (Tavkul, 2016: 581; Taştekin, 2017: 3).

1878 yılı dökümüne göre 1.000 kişinin Beyrut üzerinden Şam’a ve 1.200 kişinin yine Beyrut üzerinden Hama ve Humus’a iletildiği, Hama - Humus’a ayrıyeten 10.000 kişi gönderildiği, Trablusşam’a gelen 5.000 kişinin bir bölümünün Antakya’ya iletildiği ve bunların haricinde değişik aylarda Lazkiye’ye 3.800, Trablusşam’a ilâveten 2.000, Akkâ (Acre) ve Nablus’a 1.500, ilâveten Akkâ’ya 1.200 ve Hayfa’ya 482 göçmenin geldiği bildirilmektedir. Rusya’nın Şam’daki konsolosluk kaynaklarına göre 1904 yılında Suriye Vilâyetinde 36.690 Kafkasyalının yaşadığı, 6.065 hane/aile oluşturan bu insanların köken olarak Abhaz, Adige, Çeçen, Dağıstanlı (Avar, Lezgi, Kumuk), Kabardey, Karaçay-Balkar ve Oset gibi kimliklere sahip olduğu aktarılmaktadır (Natho, 2009: 506; ORSAM, 2012: 14). Kadir Natho’ya göre 1910 yılında Suriye’nin değişik yerleşim yerlerinde 60 binden fazla Kafkasyalı bulunmaktadır ve bunlar Golan Tepeleri (Kuneitra, Ain-Zivan, Bereika, Birajem, Faham, Ferj, Juvaiza, Khyshnie, Mansura, Mumsie, Mundarieh, Salmaney), Havran (Baidan, Bley), Humus (Ainzat, Assile, Derajil, Derful, Myrech, Tel-Amri, Telisnan, Tlil), Halep (Munbuç, Rakka, Ain Dakna, Khanasir), Cezire/Kamışlı (Ras-el-Ain, al-Mujerba, Safakh, Tel-Diab), Merj-Sultan ve Deyr-i Zor ile Süveyde olarak sıralanmaktadır (Natho, 2009: 507). Fransız Manda Yönetiminin 1935 yılındaki sayımında ise yaklaşık 25 binlik bir rakam öngörülmektedir. 4.039 aile/hane tespit edilen Kafkasyalının ORSAM’a ve Samir Khesey’e göre konuşlandığı yerler ve etnik dağılım şu şekildedir:

HALEP – Şehir Merkezi (100 Adige ve Kabardey), Ayn Arap (Çeçen ve İnguş), Azaz (Ayn Dahan Köyü, 15 Adige), Munbuç (400 Adige), Cebel-i Seman (Hanasir Köyü, 100 Kabardey).³²⁷

HAMA – Cessin köyü (30 Dağıstanlı), Deyr’ül-Acel Köyü (50 Kabardey), Merc’ül-Eddar Köyü (50 Adige), Tel Adda Köyü (60 Adige), Tel Sinan Köyü (120 Adige ve Abaza).

³²⁷ Kafkas dernekleri Federasyonu adına yapılan bir söyleşide bu köyün 1902’de muhacir Çerkezler tarafından kurulduğu, civardaki Aneze Aşiretine karşı Osmanlı’nın Çerkezleri bir ileri karakol gibi gördüğü ve Hicaz Demiryolu Hattını korumak için Hanasirliilerden bir Çerkez birliği oluşturulduğu dile getirilmiştir (Tayyar, 2005: SÇ).

HAVRAN (Dera ve Golan) – Kuneytra (400 Adige ve Kabardey), Ayn Surman Köyü (30 Kabardey), Ayn Zivan/Zuan (150 Adige), Bir Acam / Berçem Köyü (70 Adige ve Kabardey), Breyka/Berike Köyü (150 Adige), Cuveyza/Cıveze Köyü (100 Adige ve Kabardey), Faham/Feham Köyü (20 Adige), Farac/Ferec Köyü (14 Oset), Fazara/Fezare Köyü (10 Oset), Hamidiye Köyü (30 Kabardey), Hızniy (Adige, Abhaz ve Karaçay - Malkar), Koçniya Köyü (150 Abaza, Adige ve Kabardey), Mansura/Mensure Köyü (120 Adige), Muradiy Köyü (Adige), Mumsiya/Momsiy Köyü (50 Abaza), Ruhina Köyü (25 Adige), Semeniy Köyü (Adige), Sandaniya Köyü (10 Çeçen), Surman Köyü (120 Adige),

HUMUS – Şehir Merkezi (50 Dağıstanlı), Abu Hamama Köyü (30 Adige), Asil Köyü (60 Adige), Ayn’el-Nısr (Adige ve Dağıstanlı), Ayn Zat Köyü (180 Adige), Deyr Fur / Derful Köyü (160 Dağıstanlı), Tel Amri (150 Adige), Tlil/Tılil Köyü (50 Adige), Telicıl Köyü (Adige).

LAZKİYE (Alaviti) – Arab el-Mülk Köyü (20 Adige), Cebeliye/Ceblya Köyü (50 Adige), Sukas Köyü (15 Adige).

ŞAM – Muhacirin Mahallesi (60 Adige ve Kabardey), Beydin/Boydan Köyü (30 Karaçay ve Balkar/Malkar ile Abhaz, Adige ve Oset), Bley Köyü (150 Karaçay ve Balkar/Malkar), Burah (Karaçay ve Malkar), Marc/Marj Sultan (70 Adige).

ZOR (Deyr-ez Zor) – Salahiya Mahallesi (20 Çeçen), Rakka (100 Adige, Çeçen ve Kabardey), Ras el-Ayn (70 Çeçen), Kara Köyü (50 Çeçen), Safih Köyü (80 Çeçen), Tel Ruman Köyü (10 Çeçen). * (ORSAM, 2012: 14-15; Tavkul, 2016: 582-583)

Cihan Harbi’nde Osmanlı topraklarının elden çıkmaması adına İngiliz ve Fransız birlikleriyle çarpışmalarda yer alan Kafkasyalıların hem I. hem de II.Dünya Savaşı sırasındaki kısmî göçlerle sayısı artışı ve iç göçlerle yer değiştirmeleri devam etmiştir. İsrail’in kuruluşunda Çerkezler gönüllü birlikler (ketîbeler) oluşturarak direnişe katılmışlardır. Hatta Hanasır Çerkezlerinden Mahmut Şatra’nın general rütbesiyle çarpışmalarda yer aldığı dile getirilmektedir. Sonrasında 38 bine indiği (1960) ifade edilen Çerkez/Kafkas nüfusunun Golan ve Kuneyra yöresindeki 16 bini 1967’deki İsrail işgalinden dolayı Şam bölgesine göçmek durumunda kalmıştır. Bu esnada hem İsrail’in tank ve uçak saldırılarında kayıplar verilmiş hem de birkaç bin Çerkez SSCB’ye dönmeye niyetlenmişse de Sovyet Hükümeti müsaade etmemiştir (ORSAM, 2012: 16-17; Taştekin, 2017: 4). Sonrasındaki zaman diliminde bu ortak mücadelenin primumu Çerkez/Kafkas asıllılar Suriye devlet kademelerinde daha rahat yer bulur oldular. Daha çok ordu ve bürokraside yükselen Çerkezlerden Hafız Esad zamanında genelkurmay başkanı (Avvad Bağ), Beşşar Esad döneminde içişleri bakanı

(Bessam Aldülmecid Veroka) çıktığı halen Suriye Ordusunda 5-6 Çerkez generalin olduğu söyleşilerde dile getirilmektedir. Bunun haricinde akademi, sanat ve spor dünyasında da önde gelen isimlerden bahsedilmektedir (Taştekin, 2017: 4). Anzor Kuşhabiyev ve Naima Neflyışeva gibi isimlerle saha araştırması yapan Ortadoğu Stratejik Araştırmalar Merkezi, günümüzde çoğunluğu Şam, Halep ve Humus'ta olmak üzere 90 ilâ 100 bin civarında Çerkez/Kafkas asıllının var olduğunu ve İç savaş sürecinde ikiye ayrıldıklarını belirtmektedir. Esad İktidarının yanında yer alanların olduğu gibi başından beri gösterilere katılıp tutuklanan hatta Suriye Ulusal Konseyi'nde yer alan tanınmış âlimlerden Şeyh Cevdet Tsey ve Suriye Muhafız ve Devrimci Güçler Koalisyonu'nda görev alan Dr. Vail Mirza³²⁸ gibi muhalefet cephesinde yer alanların da bulunduğu ifade edilmektedir (ORSAM, 2012: 18; <https://tr.etalaf.org>, 2012). İlâveten 2016 yılında itibariyle 5 Çerkez köyünün harap olduğu, 150 kadar Çerkezin hayatını kaybettiği ve binlercesinin de gerek ülke içinde gerek ülke dışında sığınmacı durumuna düştüğü kaydedilmiştir (Akbulat, 2018: 9).

Yine Osmanlı – Rus savaşlarından ötürü Ortadoğu'ya getirilen Çeçenlerle ilgili olarak da Kuzey Suriye (Halep, Rakka) ağırlıklı olmak üzere 20 bin rakamını verenler olduğu gibi başlarda Golan, Resulayn, Kamışlı, Rakka ve Deyri- Zor gibi bölgelere dağılan ama 67 Savaş vb. sebeplerden dolayı yer değiştirmelerden kaynaklanan belirsizlik nedeniyle 6 bin ile 35 bin arasında rakam bildirenler de bulunmaktadır. Buna iç savaş sırasında gelen 3.000 Çeçen militan³²⁹ ile sonraları yerleşilen, Afrin, Ayn'el-Arap, Haseke, Malikiye, Münbiç ve Şam gibi yerler de dahil edildiğinde ise belirsizlik biraz daha büyümektedir (Akköz, 2017: 267; Jaimoukha, 2005: 239; Vatchagayev, 2015: 2).

Bunların dışında 1897 Türk – Yunan Savaşı nedeniyle kaybedilen Girit Adası'ndan Sultan II. Abdülhamit'çe getirilen Müslümanlar da Suriye azınlıkları arasında yer almaktadır. Tartus, Banyas ve Şam gibi yerlerde de yerleşik olmalarına karşın büyük bölümü Tartus merkeze bağlı ve Sultan'ın isim yadigârı Hamidiye Beldesi'nde ikamet etmektedir. 8 bin nüfusa sahip kasabada çoğunluk (% 60) Giritli Müslümanlara ait bulunmaktadır. Yunanistan'ın Giritli Rumlar diyerek özel ilgi gösterdiği bu insanlar kendilerini daha çok Giritli Müslümanlar diye tanıtmaktadırlar (Tsokalidou, 2005: 1246, 1248; www.cbssyr.org, 2004). Suriye'de Türkmenlerin bile muazzam bir kısmının kimliğini dondurmasına yol açan kronik Baasçı/Arapçı baskı, Osmanlı bakiyesi olarak 100 yılı aşkın bir zamandır Suriye'de bulunan bu kişilere Giritli Türkler denmesini de mümkün kılmamaktadır. Yine de kendilerine

³²⁸ ORSAM Raporunda Vail Mirza şeklinde yazılmış (ORSAM, 2012: 18).

³²⁹ Ayrıca 700 civarında Oset militanın varlığından söz edilmektedir (Dzutsati, 2013: 2)

Giritli Türk diyebilenlerden bahsedenlerle ilgili haber ve söyleşilere de rastlanılmaktadır.³³⁰ Hülâsa ‘Giritliler’ diyebileceğimiz bu insanlar tahminen 8-10 bin civarında bir nüfus barındırmaktadırlar.

Yine muhtelif zamanlarda Şam, Halep, Hama ve Lazkiye gibi şehirlere yerleşmiş Osmanlı bakiyelerinden Arnavut unsurlar bulunmaktadır. Asırlar zincirinde askerî ve idarî görevlerle bölgeye gelip de zaman zaman yerleşen, toplu olarak da Balkan Savaşları (1912-1913) esnasında gelen bu insanlar günümüzde ancak 5 ilâ 10 bin arasında bir nüfus teşkil etmektedirler. Arnavut Mahallesi olarak bilenen Şam’ın Divâniye Mahallesi haricinde el-Kadem, Muhacirîn ve Saruca gibi mahallelerde de yerleşiktirler. Arap toplumuna entegre olmuşlar ve Muhammed Nasırüddin Albânî, Abdulkadir el-Arnavut, Şuayb el-Arnavut gibi din bilginleri çıkarmışlardır (Norris, 1993: 244-245; Zekaj, 2012: A; <https://worddisk.com>, 2020).

Tüm bunların dışında son olarak Suriye’de Navar diye anılan ve Dom, Abdal, Gurbet, Kacar, Kaoli gibi alt gruplara ayrılan, sayısal olarak da 200 bin - 250 bin arasında tahmin edilen insan topluluklarını göz önüne almak gerekir. Genelde Roman yada Çingene kısmında kabul edilen bu gruplar hem Sünnî hem Alevî/Şîî olarak Türkmen, Kürt ve Arnavutlarla da karışmış durumdadır. İsimleri gezginlikten, göçerlikten kalmış olsa da bu toplulukların çoğu Halep, Lazkiye, Şam gibi vilâyetlerde yerleşiktir ve dil olarak da karışıktırlar. Hatta Türkiye’deki sığınmacılar içerisinde alt gruplardan 50 bin Dom tespit edilmiştir (Meyer, 2004: 71-74; Yalçıntaş, 2018: 2-3). Neticede Türkiye’deki milyonlarca Suriyeli ile Suriye’deki Türk güvenli bölgelerinin çelişik gibi görünen içiçe geçmişliği hem Suriye’deki halk topluluklarının altyapısının daha iyi araştırılması ve tanınması hem de Türkiye Cumhuriyeti’nin diasporası, dış nüfuzu adına iletişim ve münasebete geçilmesi Anadolu ile Levant’ın huzuru ve esenliği için büyük önem arz etmektedir.

ORSAM’ın saha araştırmalarıyla gerçekleştirdiği yerleşim adları tasnifi ve il il Türkmen taksimi ilklerden biri olarak Suriye Türkmenlerine bile fikir ve cesaret kaynağı olmuştur. Potansiyel gücün farkına varılmaması veya dönemsel bir donukluğun yaşanması iç savaş gibi bir olumsuzluk üzerinden beraberinde bir değişimi de getirmiştir. Bilgi altyapısının ve ulusal farkındalığın artması/arttırılması gelecek için toplumsal yol haritamız (navigasyon) olacak gibi gözükmemektedir. Son tahlilde 2011 itibariyle 3.5 milyonluk Türkmen kitlesinin tabîî bir artışla 3.8 milyona ulaşması doğal kabul edilecektir. Ek olarak Çerkez/Kafkas, Çeçen,

³³⁰ TRT Suriye Temsilcisinin ilginç röportaj teşebbüsleri için bkz.: Özüğurlu, M. (2016). Suriye'nin Grek (Yunan) Müslümanları. *gazete duvaR.*, [Erişim: 31 Mayıs 2020, www.gazeteduvar.com.tr/yazarlar].

Giritli ve Navarî gibi grupların da 0.4 milyonluk nüfuslarıyla dahil olduğu bir büyük potansiyel yanibaşımızda durmaktadır. Suriye’de her 6 kişiden birinin Türkmen olması tarihin ve coğrafyanın güncel yansımasıdır. Bu ışığın yaşatılması zarureti bulunmaktadır.

5. LÜBNAN VE FİLİSTİN'DEKİ TÜRKMEN YERLEŞİMLERİ, YER ADLARI VE DURUM DEĞERLENDİRMELERİ

5.1. Lübnan Toprakları

Birçok kaynakta kendine yer bulan ve A.Cevdet Paşa tarafından Lübnan için yapılan Nuhun Gemisi / Sefine-yi Nuh benzetmesi³³¹ hem etnik-filolojik, dinî-mezhebî, sosyal ve kültürel açılardan hem de fizikî şekil ve coğrafi şartlardan ötürü durumu özetleyen bir teşbih gibi durmaktadır. Kadim tarihi şekillendiren Mezopotamya, Levant ve Mısır medeniyetlerinin izlerini bugün bu topraklarda mevcut olan devletlerde kısmen müşahade etmek mümkündür. Fakat Lübnan, eskiyle yeninin; çağdaş değerler ile inanç köklerinin ve feodal dengeler üzerine oturtulmuş demokratik bir sistemin işletildiği nadir bir numune olarak çok yakınımızda konumlanmaktadır. Bu sefine içerisinde tufanî ve hükümrânî yakınlığımız kaynaklı akraba veya tanış/tanıdık unsurların bulunması da doğaldır. Bu bağlamda yine Türkmenler ve diğer Türkler / Türkîler kapsama alanımız olacaktır.

Bilinen tarihte MÖ 3 binlerden beri Fenike, Mısır, Asur, Babil, Pers, İskender, Roma ve Bizans dönemlerini yaşayan Lübnan, Hz. Ömer devrinde Yermük Savaşıyla (636) İslam Devletine katılmış ve peşisıra Emevî, Abbasî, Tolunlu, İhşitli, Fatımî gibi Arap & Türk devirlerini idrak etmiştir (Kor, 2011: 239). Haçlı Seferlerinin kısmî başarısıyla Hristiyanlarla Müslümanlar arasında parçalanmış ve farklı Haçlı idarî birimleriyle ayrıştırılan Lübnan coğrafyası, özellikle 12.yy başlarından itibaren feodal ağaların / yerel lordların filizlenerek bugünlere değin dek kök saldıgı bir ortamı doğurmuştur. Bölgenin son bin yıldaki en uzun efendileri olan Türk Memlûk ve Osmanlı devletleri de bu feodal yapıların varlığını yönetsel bir kolaylık olarak değerlendirdince günümüzdeki anakronik (çağ kaçkını) yapı da iyice yerleşmiş oldu. Kimi kaynaklar Maanoğullarının yerel seçkinliğini 1120'lerden başlatıp 1700'lere kadar ve Şihaboğullarını da 1697'den 1842'ye kadar getirmektedir.³³² Sonrasında ise Osmanlı, önce inanç (Dürzî & Marunî) temelli ikili bir eksen oluşturarak (çifte kaymakamlık), sonra çatışan mezhepleri 6 kişilik bir cemaatler/topluluklar meclisine dahil ederek otoritesini korumaya çalıştı. Ve en son (1860) bu meclisin sayısını 12'ye çıkararak ek içtimaî farklılıkların da kendini ifadesiyle zenginleştirdi; bu, aynı zamanda renk farklılıklarını kanunîleştirerek derinleştirdi. Devamen II. Dünya Savaşı yıllarındaki (1943) Ulusal Pakt'a mesnet teşkil etti ve İç savaş sonrasında (1989) da bir daha revize edilerek sistemin bugünlere

³³¹ Kaynak taramasında Cevdet Paşa'nın bu sözü hangi eserinde zikrettiğine dair bir bilgiye erişilememiştir. Fakat beyan aktarımı olarak mehzabı bolcadır. Bir-iki örnek: SETA, 2006: 7 ve Duman, 2018: 97.

³³² Geniş bilgi için bkz.: Collelo, T. (1989). Lebanon (a country study), Federal Research Division Library of Congress, Washington (Maans; p. 12-13, Sihabs; p. 13-14).

kadar sürmesini sağladı. Ortadoğu için “prova/deney odası” olarak nitelendirilen Lübnan,³³³ üstüne üstlük ‘zaimler’ (zuemâ)³³⁴ adı verilen ve tâ Osmanlı’daki zeamet sahiplerinden gelen yerel elitlerin/seçkinlerin ya da sülâleleriyle ele alırsak modern beyliklerin varlığıyla Ortadoğu’nun da Ortadoğusu olma keyfiyetini daha çok zaman koruyacak gibi gözükmektedir.

Türkmenler kısmına gelir isek Lübnan Türkmenleri uzmanı Özgür K. Aydemir’in saha araştırmalarındaki kaynak kişilerce (70 yaş üzeri) de teyit edilen Abbasîler döneminde Buhara, Fergana, Harzem ve Horasan gibi yerlerden getirilenlerle birlikte bir ön yerleşme sözkonusu edilmektedir. Hatta Kuzey Suriye’ye bin kişilik bir birlikle kalıcı ilk toplu girişi (1065) gerçekleştiren Han-oğlu Harun’un da bu peyderpey gelenlerden biri olduğu öne sürülmektedir. Ardından 5 bin çadırlık Türkmenle Filistin’de beylik kuran Selçuklu komutanlarından Kurlu³³⁵ Bey gelmektedir (Aydemir, 2013b: 241; Aydemir, 2017: 25). Sonrasında ise Atsız ve Şöklü beylerle devam eden Selçuklu Oğuz/Türkmen devletleşmesi, yerleşmesi sözkonusudur. Arada yerel prenslikler, Haçlılar, Selâhaddin (Eyyübîler) ve Moğollar ile Moğol dalgalanmasıyla göçen Türkmenler var. Memlûklar zamanında huzur ve istikrarar kavuşan bölgede 1305 yılında Kisrevan’a (Kisrawan/Keserwan)³³⁶ bağlı Gazir’e (Ghazir)³³⁷ Türkmen Assaf emirlerini Memlûklar, Beyrut’un kuzeyine Haçlı göçünü kontrol (exodus of the Crusaders) ve gayri-Sünnîliğin ezilmesi (crushing of the Heterodox) için iskân etmişlerdir (Winslow, 2005: 15; Harris, 2012: 71). Memlûk Sultanı Kalavun’un Kisrevan

³³³ Lübnan için söylenen “Ortadoğu’nun Prova Odası” ve “Ortadoğu’nun Laboratuvarı” tabirlerinin analizi için bkz.: Kenar, C. (2014). Ortadoğu’nun Prova Odası Olarak Lübnan. *Ortadoğu Analiz*, 6(61), s. 82-83.

³³⁴ Siyasal elitler veya yönetsel patronlar olarak da ifadelendirebileceğimiz bu aileler bakanlık, başbakanlık ve hatta cumhurbaşkanlığı gibi makamları bile demokratik teamüller içerisinde aile fertlerine devredebilmektedirler. Belli başlı aileler: Arslan (Dürzî), Canbolat (Dürzî), Cemayel (Marunî), Edde (Marunî), Esad (Şîî), Hariri (Sünnî), Himada (Şîî), Kerâmi (Sünnî), Maan (Dürzî), Selam (Sünnî), Sulh (Sünnî), Şamun (Marunî), Şihab (Marunî), Yazbak (Dürzî). * (SETA, 2006: 15; Çakmaklı, 2015: 93; Danış, 2017: 46-47)

³³⁵ Lübnan Bekaa’daki büyük Türkmen ailelerinden birinin soyadının Kurlu (Ghorly) olduğu, ailenin çevrede ‘bey’ konumunda kabul edildiği ve aile içerisinde Ali Kurlu’nun Hizbullah’ın etkili olduğu bölgede muhalif Türkmen kimliğiyle listeyi delerek belediye meclis üyeliğini kazandığını yine saha araştırmalarından öğrenmekteyiz (Aydemir, 2013a: 161; Aydemir, 2017: 25)

³³⁶ Osmanlı Yer Adları kitabının ilk baskısında “Kisrevan (mezraa)” olarak geçmekte; 1517’de Arap Vilâyeti’nin Şam Sancağına bağlı nahiye, 1856’da Sayda Eyâleti’nin Cebel-i Lübnan Sancağına bağlı kaza ve 1867’de de bu kez Suriye Vilâyeti’nin Sayda Sancağına bağlı kaza olduğu zikredilmektedir. Genişletilmiş ikinci baskıda ise “Cebel-i Kisrevân ve’l-Cürdeyn” olarak geçmekte ve 1530-1570 yıllarında Şam Eyâleti’ne bağlı nâhiye, 1856-1864 yıllarında Sayda Eyâleti ‘nin Cebel-i Nasârâ Sancağı’na bağlı kazâ olduğu yazmaktadır. 1865 ve 1868 Salnâmelerinde de aynı vaziyeti idame ettirmektedir (Sezen, 2006: 321; Sezen, 2018: 148).

³³⁷ Winslow, Assafların otağlarını Kisrevan ile Munaytra arasındaki stratejik bir sırt olan Gazir’e taşıdıklarını ifade etmektedir. Wikipedia ise Gasir’in Lübnan Dağı (Cebel-i Lübnan / Mount Lebanon Governorate) Valiliği’nin Keservan İlçesinde yaklaşık 30 bin nüfuslu bir Marunî kasabası/belediyesi olduğunu ve başkent Beyrut’un 27 kilometre kuzeyinde bulunduğunu belirtmektedir. Ayrıca kentle ilgili II’nci kısımdaki Memlûklar içerisinde Assaflar hakkında bilgi verdiği gibi III’ncü kısımdaki Osmanlıları da Assaf Dönemi’yle (‘Assaf period’) başlatmaktadır (Winslow, 1996: 15; <https://en.wikipedia.org>, 2020).

sahillerine ve Trablus'un Akkar ile Kura kazâlarına terleştirdiği bu Türkmenler yabancı kaynaklara göre 300 kişilik bir birlikle Beyrut-Cübeyr kıyılarından Kisrevan çıkışına kadarki arazide devriye görevi yapmaktaydılar. 1382'de Burcî (Çerkezler) Hanedanına geçen Memlûkların yöreye ilgisi azalınca Dürzî Arslan (Arslani) ve Buhturî (Buhturids) klanları/kabileleri karşısında zayıf düştüler ve 1399 sonrasında etkinlikleri azaldıysa da araştırmalar Osmanlı Döneminin 1523 (H.930) - 1548 (H.955) yılları arasındaki tapu defterlerinde de Asafoğullarından Mansur Bey'in oğlu Musa, Kisrevan Emiri olarak varlığını göstermektedir (Harris, 2012: 72, 76-79; Salameh Bakıt, 1972: 204-205). Bu pek bilinmeyen emirlik, Osmanlı'nın Akkar Valisi/Derebeyi Yusuf Seyfo'nun³³⁸ son Emir Muhammed'i öldürüp karısıyla evlenmesiyle birlikte 1591'de sona ermiş oldu. Hâlâ Beyrut şehir merkezinde duran ve Emir Mansur Bey (1552-1580) tarafından yaptırılan Emir Assaf Camisi (Saraya Camii), bu Türkmen beyliğinin Hama'dan Beyrut'a kadar uzanan gücünün bir yansıması olarak görülmektedir (S.Bakıt, 1972: 205-206; Winslow, 2005: 15-16 www.yabeyrouth.com, 2020). Bu arada Memlûklardan devralınan yöredeki mahallî beyleri yönetime ortak etme hususiyeti Osmanlı'nın son zamanlarına kadar devam etmiştir

18.yy. ortalarında ortaya çıkan Vahabîliğin 19.yy başlarında güç kazanması, Napolyon'un 1798-1801 yıllarındaki Mısır ve Filistin işgalleri karşısında Osmanlı Devleti'nin aciziyet göstermesi, 1805'te Mısır Valisi olan Kavalalı Mehmed Ali Paşa'nın devletin yapamadığı reformları eyaletinde yapabilmesi ve oğlu İbrahim Paşa'nın da 1832-1840 yıllarında bütün Doğu Akdeniz'e (Filistin, Lübnan, Suriye) hükümlan olarak gücünü Osmanlı'ya göstermesi, Davut Hut'un tespitiyle otorite boşluğu kaynaklı bir Arap uyanışına yol açacaktır (Büyükkara, 2012: 611; Hut, 2016: 105, 111-112 ve 116). 18.yy'ın ikinci yarısından itibaren Lübnan merkezli misyonerlik faaliyetleri ve yüzyılın son çeyreğindeki Mısır'ın İngilizlerce işgali (1882) ile öncesindeki Osmanlı karşıtı isyanlar (Urabî Paşa, Mehdi) Levant bölgesinin kopuş sürecinin menzil taşları oldular. Özellikle Lübnan bölgesi, Hristiyanî ve heteredoks unsurların ecnebilerle derin ilişkilerinden dolayı zihinsel kopuşunu çok daha önce yaşamıştır (Buzpınar, 2003a: 115-117; Hut, 2016: 126). Fakat ilk dünya savaşıyla Osmanlı'dan ve ikincisiyle de Fransa'dan resmen ayrılan Lübnan, mevcut yapısıyla Ortadoğu kazanında her an taşmaya hazır halde rutin/geleneksel kaynamasını sürdürmektedir.

³³⁸ Bazı kaynaklarda 'Kurdish feodal lord'(Kürt Derebeyi) olarak nitelenen Yusuf Sayfa/Seyfo, Lübnan Dağının kuzeyinde hâkimiyet kurunca Osmanlı Devleti de fiilî durumu hukukî duruma çevirerek ve kendisine paşa (Yusuf Pasha ibn Sayfa) ünvanı vererek ilk Akkar Valisi (the first vali of the province) diye 1579'da atamasını yapmıştır (Winter, 2010: 70). Enver Çakar'ın Trablusşam Valisi Seyfoğlu Yusuf Paşa (Ebu Seyf Yusuf) olarak bahsettiği kişiyle aynı kişi olsa gerektir (Çakar, 2004: 74).

5.1.1. Kuzey Bölgesindekiler (Akkar, Baalbek-Hirmil, Trablus/Kuzey)

Suriye'deki gibi (muhafazat) 8 valiliğe ayrılan Lübnan'ın kuzey kesimlerinde 3 vilâyet bulunmaktadır. Bunlar; Akkar, Baalbek-Hirmil ve merkezi Trablus olan Kuzey Valiliği'dir. En kuzeyde Suriye'nin Humus ve Tartus İlleriyle sınır olan Akkar, 2003'te Kuzey Vilâyeti'nden ayrılarak yeni oluşturulmuş, çoğunluğu Sünnî Müslüman olan 425 bin nüfuslu (2018) bir il; Akkar adlı bir merkez ilçeye (merkezi ise Halba), ona bağlı 3 nahiye ve 120 belediyeye taksim olmaktadır Baalbek-Hirmil de tıpkı Akkar gibi 7 yıl önceki bir kanunla (522 sayılı) Bekaa Valiliği'nden ayrılarak oluşturulan ve vilâyete adını veren 2 kazâya (merkez kısmı Baalbek), 83 belediyeye ve 116 köye sahip bir 460 bin nüfuslu bir ildir. Ülkenin ikinci büyük ili olan Kuzey Valiliği'nin merkezi ve merkez ilçesi tarihî Trablus (Trablusşam) şehri olmak üzere 6 kazâsı (Batrun, Beşerî, Miniye/Diniye Minniye/Zanniye, Kûra/Küre, Zagorta) ile bu kazâlara bağlı 144 belediyesi bulunmaktadır. Yaklaşık 800 bin nüfuslu bu vilâyette de Müslümanlar (Sünnî) çoğunluktadır (Localiban, 2020; www.citypopulation.de, 2019). Suriye ile sınır olan bu 3 valilikte de Aralık 2011 rakamlarıyla Aralık 2017 rakamları arasında büyük bir artış gözlenmektedir. Örneğin Akkar nüfusu 258.800'den 423.600'e çıkmış, Baalbek-Hirmil nüfusu 281.150'den 457.950'ye çıkmış, Kuzey nüfusu ise 580.300'den 790.950'ye çıkmıştır. Bu artışlar Lübnan genelinde 995.510 kişi olarak hesaplanan Suriyeli mültecilerden kaynaklanmaktadır. Ülke içinde kayıtdışı 400.000 Suriyeli sığınmacı tahmin edilmekte olup 2017 sonu itibariyle kamplarda yaşayan 174.420 Filistinli toplam rakamlara dahil edilmemiştir. İlâveten Suriye'den Lübnan'a göçmek durumunda kalan 40.000 Filistinliyle birlikte Lübnan nüfusu 6.05 milyon olarak hesaplanmaktadır ki bu da ülke nüfusunun % 26-27'si (1.610 bin) gayri-yerli manasına gelmektedir (www.citypopulation.de, 2019; Localiban, 2020).

Osmanlı Yer Adları kitabında “عكار” Akkâr olarak geçen şehir; 1547'de Arap Vilâyeti'ne bağlı Trablusşam Sancağının bir nâhiyesi, 1856-1864 yıllarında Sayda Eyâleti'ne bağlı Trablusşam'ın bir kazâsı, 1865-1888 yıllarında bu kez de Sûriye Vilâyeti'ne bağlı Trablusşam'ın bir kazâsı ve en son 1889-1918 yıllarında Beyrut Vilâyeti'ne bağlı Trablusşam'ın bir kazâsı şeklinde kaydedilmiştir. Hatta 1896'da Lazkiye beraberinde (maa Lazkiye) Şeyh Tâbe olarak gösterilmiştir (Sezen, 2017: 21). Akkar hakkında çok eski bilgi fazlaca olmasa da Memlûklar ve Osmanlılar Devirlerinde Lübnan'ın diğer yerleri gibi feodal beyler / toprak ağaları tarafından yönetildiğini bilmekteyiz. Beyler/ağalar adına çalışan köylüleri/çiftçileri Anadolu'nun aşiret egemen bölgelerindeki maraba (ortakçı) seviyesinde tutan bu yapı, Akkar yöresinin sosyo-ekonomik olarak günümüzde bile geri kalmasının

temelini oluşturmaktadır (Mouchref, 2008:4). 1645 senesi Mufasssal Tahrir Defterine göre 16'sı Akkârlı olmak üzere de 'Arka, Kûre, Kadmûs ve Sahyun bölgelerinden toplam 130 aile Trablusşam şehrine göçmeleri bu adaletsiz yapının yansımalarına bir örnek teşkil etmektedir. Beyrut Vilâyet Salnâmesi'ne göre 1904 yılında 26.989 kişilik kazâ nüfusunun 13.686'i Müslüman, 13.303'ü ise Hristiyan; yani yarı yarıya gözükmektedir (SVB, 1318: 210). 18.yy sonlarından itibaren merkezileşmeye başlayan Akkar, günümüzde yoksulluk, okulsuzluk, yolsuzluk sacayağıyla Lübnan'ın geri kalmış bölgelerinden biri ve siyasette de yine feodal aileler tarafından temsil edilmeyi sürdürüyor. Son 10 yılda Hizbullah tarafından yaptırılan okul ve sağlık merkezi gibi kuruluşlar ile sosyal organizasyonlar bu alanda istisna teşkil etmektedir (Çakar, 2004: 56; Mouchref, 2008: 4).

Yöredeki Türkmen varlığının Türkiye Türklerince keşfinin çok yakın bir zamanda ve bir tesadüf üzere olduğu anlatılmaktadır. 1988'de Türkiye Büyükelçiliği'nin iç savaştan etkilenmemesi için görevlendirilen Lübnanlı askerlerden Halid Esad'ın hasbelkader Türkçe konuşması üzerine Beyrut Büyükelçisi İbrahim Dicleli tarafından farkediliyor ve sonra yerleşim yeri ziyaretleri süreci başlıyor. Akkar bölgesinde Aydamun ile Kuvaşra beldeleri ile El Devsi, El Dıbbebiye ve Meta/Meşta Hassan isimli köylerde toplam 9.000 civarında Türkmen yaşamaktadır (Aydemir, 2016: 463; Bilgehan, 2019: 2). Bu yerleşim yerlerinin özellikleri, nüfusları ve Türkiye'nin katkıları gibi hususlar aşağıda beldeler ve köyler olarak sıralanmıştır:

* *AYDAMUN* – Kavaşra'ya 10 km. ve Başkent'e 140 km. mesafedeki yaklaşık 700 m. rakımlı Aydamun bazı güncel kaynaklarda Aydamun-Şıhlar olarak geçmektedir. Oytun Orhan imzasıyla ORSAM adına Şubat 2010 'da yayınlanan raporda 3.000 nüfuslu beldenin % 75'inin yani yaklaşık 2.500'ünün Türkmen olduğu, yine saha araştırmacısı Ö.Kasım Aydemir'in 2013 yılındaki makalesine göre 5.000 nüfuslu beldenin % 70'i yani 3.550'ünün Türkmen kökenli olduğu beyan edilmektedir (ORSAM; 2010: 9; Aydemir, 2013a: 166). Kalan % 20-25'lik kesimini Hristiyan Arapların/Rumların (5/4 Ortodoks Rum, 5/1 Marunî / Katolik Rum) oluşturduğu Aydamun'un tamamında Arapça konuşulmakta ve yaşlılar ile eğitim için Türkiye'ye gidenler haricinde pek fazla Türkçe bilinmemektedir. Zeytincilik ve tarım-ticaretle geçinen Aydamunlu Türkmenler arasında çok sayıda devlet memuru da bulunmakta olup 4 yıllık belediye başkanlığını 2'şer yıl dönüşümlü olarak Hristiyanlarla paylaşmaktadırlar; siyaseten de Said Hariri'nin Gelecek Partisi'ni desteklemektedirler (ORSAM; 2010: 9; Aydemir, 2016: 464; ORSAM, 2015: 12). İlk ve orta okullar ile bir de lisenin bulunduğu Aydamun'da sağlık kurumu olmadığı için ancak 15 km. uzaklıktaki Bire

(Al Birah) beldesinden bu hizmeti alabilmektedirler. Zamanın Beyrut Büyükelçisi Serdar Kılıç'ın gayretleriyle 24 saat suya erişim için kuyu suyu projesi faaliyete geçirilmiş ve Aydamun Türkmenleri için bir Türkçe öğretmeni gönderilerek yaklaşık 100 öğrencinin ücretsiz ders alması sağlanmıştır. Yanısıra Lübnan'daki Türk Askerî Birliği bir okula bilgisayar sınıfı yaptırmış ve YTB³³⁹ de Türkiye üniversiteleri için burslu okutulacak öğrenci sayısını arttırmıştır (ORSAM; 2010: 10; Kanbolat, 2010: 3; ORSAM, 2015: 12). Lübnan'daki Türk Büyükelçiliğinin planladığı Akkar Vilâyetinde 57 okul ve 1 dispanser inşası/finansmanı kapsamında Aydamun'da inşa edilecek olan bölgenin ilk betonarme okulunun temel atma töreni, Lübnan Millî Eğitim Bakanı Hasan Mneymnî (Hassan Mneimneh) ile Beyrut Büyükelçimiz Serdar Kılıç'ın katılımıyla Mart 2010'da yapılmıştır. Ayrıca Aydamun'daki Ortodoks kilisesinin onarımı da TİKA³⁴⁰ tarafından gerçekleştirilmiştir (Localiban, 2010/2016; ORSAM, 2015: 12; Beyrut Büyükelçiliği, 2018).

* *KAVAŞRA* – Eski adı Göçer Oba olan ve Başkent'e 130 km. mesafede, Suriye sınırının ise hemen dibinde (2.5 km.) bulunan Kavaşra Beldesi; 2010 rakamlarına göre 2.800, 2013 rakamlarına göreyse 3.000 nüfuslu ve tamamı Türkmenlerden oluşan bir kasabadır. Başlıca geçim kaynağı tarım ve zeytincilik olan beldeye ait bir de sulama göleti bulunmaktadır. Belediye başkanları da Türk (Muhammed Abdülkerim)³⁴¹ olan beldede Türkçe ve Türk kültürü etkin olup evlerde, binalarda Türk bayrakları hatta Türk sözcüklü dükkân adları³⁴² bulunabilmektedir (Aydemir, 2013b: 244; ORSAM; 2010: 8-9; Aydemir, 2013a: 165). Yerleşik hayata geçeli yarım asır bile olmayan Kavaşra Türkmenleri, son 15 yıla dek dış evlilik yapmadığı gibi (endogami) yakın zamana kadar köy düğünlerinde cirit/cırt ve güreş müsabakaları yapma geleneklerini sürdürmekteydiler. Aydamun'a göre daha geri sayılan Kavaşra'da sürekli bir su-elektrik, sağlık hizmeti bulunmamaktadır. Türkiye'den en çok hizmet ve ziyaretçi alan beldede; YTB üniversite bursu, Beyrut Büyükelçiliğince görevlendirilen Türkçe öğretmeni, Türk Büyükelçiliği ve Kızılay aracılığıyla yapılan 300 öğrenci kapasiteli jeneratörlü prefabrik okul (2014), Türk Askerî Birliği tarafından kazandırılan bilgisayar dershanesi gibi hizmetler Türkiye Cumhuriyeti'nce sağlanmıştır

³³⁹ Yurt Dışı Türkler ve Akraba Topluluklar Başkanlığı

³⁴⁰ Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı. 54 ülkede 58 Koordinasyon Ofisi bulunan TİKA, 2014 yılında Beyrut'ta açtığı ofis vasıtasıyla Sayda şehrinde bir Türk hastanesi, Trablus'ta Mina Tren İstasyonu restorasyonu ve Lübnan Afet Yüksek Konseyi'ne (HRC) 135 bin dolar yardım gibi güzel işlere de imza atmıştır (Beyrut Büyükelçiliği, 2018; www.tika.gov.tr/tr, 2020)

³⁴¹ Geçen yılki ziyaret izlenimlerini paylaşan Hürriyet muhabirinden öğrendiğimiz kadarıyla kasaba meydanının adı "Yavuz Sultan Selim'in Meydanı" ve yine Türkiye'nin sağladığı altyapıyla izlenen Türk dizilerinden en çok beğenilenleri de Kurtlar Vadisi ile Diriliş Ertuğrul'dur (Bilgehan, 2019: 3 ve 5).

³⁴² Örneğin Mecid Muhammed'e ait TÜRÜM adlı dükkân (Türküm by Majed mohamad); bu işyerine ait bu isimli sitede çalışma saatleri ve harita-konum gibi bilgiler de yer almaktadır (<https://turkum-by-majed-mohamad.business.site>, 2020)

(Aydemir, 2016: 464; ORSAM; 2015: 11-12; Aydemir, 2013a: 166). Keza Büyükelçi Serdar Kılıç'ın gayretleriyle kuyu suyu ve su şebekesi projesi ile Kavaşra yakınlarında Akkar Türkmenleri için inşa edilen ve açılışı Dışişleri Bakanı Davutoğlu'nun bölgeyi ziyaretinde gerçekleştirilen sağlık ocağına tam teşekküllü bir ambulans ilâvesi hizmetleri hayata geçirilmiştir. Son olarak Kavaşra Belediyesi ile Kavaşra Sosyal Derneği'nin talebi üzerine TİKA tarafından 2018'de kadın istihdamına yönelik bir tekstil atölyesi açılmıştır; haberde Beldenin nüfusu 4.200 olarak paylaşılmıştır (Kanbolat, 2010: 3; ORSAM; 2015: 12; TİKA, 2018).

* *El Devsi* – Davsi yada Davsa-Bağdâdi gibi isimlerle anılan ve Aydemir'e göre tamamı Türkmenlerden oluşan ama Türkçe konuşulmayan 1.400 nüfuslu bir köy, en kalabalık sülâlesi de Şivetih (Aydemir, 2016: 464-465); ORSAM'a (Orhan) göreyse yaklaşık 2,500 nüfuslu bir kasaba ve toplamda ancak 40-50 civarında Türkmen yaşamaktadır (ORSAM, 2015: 13). Bu yerleşim yeri hakkında 9 belediye meclis üyesine ve Abdülhamid Mahmud adlı bir belediye başkanına sahip olmaktan isminin Dü (3) - se (2) [دوسه] anlamında Osmanlı'nın feodal sisteminden kaldığına dek haber sitelerinde bilgiler dolaşmaktadır (<https://libandata.org>, 2018; www.lebanonnow.net, 2018).

* *El Dıbbebiye* – Diğer adıyla Dibbabiye'de Aydemir'e göre 500 nüfus ve Türkçe olmasa da Türkmenlik bilinci var, köyde en geniş sülâle olarak da Koca'lar bulunmakta; ORSAM'a göre de 1.200 nüfus içerisinde sadece 50 Türkmen bulunmaktadır (Aydemir, 2016: 465; ORSAM, 2015: 13).

* *Meşta Hassan* – Mesta Hasan olarak da telâffuz edilebilen bu yerleşim yeri hakkında iki saha araştırmasının verileri birbirinden çok farklıdır. İlki, Kuvaşra'ya 25 km. uzaklıkta 200 nüfuslu Arapça konuşan bir Türkmen köyü bilgisini vermekte ve köyün büyük sülâlesi olan Harrik'lerin Kavaşra'da da akrabaları bulunduğunu belirtmekte; ikincisi ise Aydamun yakınlarında yer alan ve 5.000 nüfuslu kasabada 350 Türkmenin yaşadığını beyan etmektedir (Aydemir, 2016: 465; ORSAM, 2015: 12-13). Güncel/sanal kaynaklar da Meşta Hasan'ın 15 belediye meclis üyesi olduğu, 1'i özel 3 okula sahip bulunduğu ve bu okullarda 180'i özel toplam 583 öğrencinin eğitim aldığı bilgileri sunulmaktadır (Localiban, 2015; <https://libandata.org>, 2018). Belediyenin resmî sitesine göre de Prof. Muhammed el-Halid belediye Bbşkanı ve Av. Bessam Haz'ul da başkan yardımcısı olarak görev yapmaktadır (<http://mashtahassan.com>, 2020).

* *Diğer Yerleşimler* – Bu kısımda ileride yapılabilecek alan araştırmaları için altyapı sadedinde Akkar bölgesindeki diğer belediyelik yerleşim yerlerinden Türkçe ve Türk kültürüyle alâkalı gözükenler paylaşılacaktır. İsimlerin bazen tapu senedine dönüşebilme

potansiyeline binaen yaptığımız taramalarda gözümüze çarpanlar şöyledir: Arka, Ayn Eşma (Eşme Gözü), Bire, Dağla/Dağlı, Dura/Devre, Fenaydık/Fınıdık, Hayıtla/Heyitle, Hırbet Şar, Kûşe/Köşe, Mesudiye, Mencez/Mincez, Mukayıbla/Mukayıbli, Kantara, Kaşlık/Kışlık, Saysuk, Şan, Şeyh Ayaş (Localiban, 2020; <https://www.libandata.org>, 2018).

Baalbek-Hirmil Valiliği alanındaki Hirmil (el-Hermel), tarih öncesi devirler için arkeolojik bir gibi görünse de günümüzdeki yerleşim birimi olarak mazisi fazla eskiye gitmemektedir. 70 binin üzerinde bir nüfusa sahip (2018) olan ilçede Şifler çoğunluğu meydana getirmektedir. Baalbek ise yalnızca ilin kalan nüfus yoğunluğunu (390 bin) değil aynı zamanda tarihî derinliğini de oluşturmaktadır. Adının Kenanoğulları devri ilâhbaşısı Ba'l'dan geldiği ve eski söyleniş şekli Ba'lebek'in de "Bekaa'nın Ba'lı/İlâhı" (Ba'l-u Beka) manasına geldiği kabul edilmektedir. Birçok İslam şehri gibi Halife Ömer döneminde Ebu Ubeyde tarafından fethedilmiştir (Bostan, 1992: 9-10; www.citypopulation.de, 2019). Emevîler devrinde darphane kurulup para basılacak kadar gelişen Baalbek, sonrasında Abbasî, Tolunî, İhşîdî, Hamdânî, Karmatî ve Fâtımî gibi milliyet ve mezhep açısından farklı dönemler idrak etmiştir. 11.yy'ı Bizans, Mirdas ve Selçuklularla geçiren Baalbek, 12.yy'da hem Börî – Zengî rekabetini hem de Ebu'l-Ferec'in Patrik Mar Mişel (Michael) tasvirleri üzerinden şehrin surlarının ve büyük binalarının halkın üzerine yıkıldığı hatta "Uzun bir zaman sonra mezardan çıkmış gibi geri döndük" dediği 1169 Depremi yaşamıştır (Abû'l-Farac, 1987: 409-410; Bostan, 1992: 10). Haçlılara karşı Eyyübîlerin ve Moğollara karşı da Memlûkların üstünlüğü görüp Timur Han'ı da 15.yy başında kısa sürede geçirdikten sonra Yavuz Selim Han'la beraber uzunca bir Osmanlı hakimiyeti evresine girmiştir. Kendisi de mahallî bir beylikten imparatorluğa dönüşen Osmanlı, birçok yerde ve bu bölgede yaptığı gibi Baalbek'te de feodal zümrelerin yetkililiğini tercih etmiştir; bu hususta bilhassa Şîi Harfuşoğullarını vazifelendirmiştir (Bostan, 1992: 10-11).

Mufassal deftere göre 1520 yılında Arab Vilâyeti'nin Darüsselâm-ı Şam Livâsı'na bağlı 6 kazâdan biri olarak gözüken Baalbek, kadısı için günlük 40 akçelik değerinde bir idarî birimdir. Yine aynı vilâyet ve livâyaya ait 656 nolu Tahrir Defterinde de kazâ olarak gösterilerek Merc, İklîm'üd-Dâranî, Vâdi'l-Acem ve Havrân, Cübbet-i Gassâl ve Kalemûn, Vâdi'il-Berade ve'z-Zebdânî, İklîm'ul-Billân, Ba'lebek, Kerek ve't-Tüffâh, Hammâre ve Şûf'ul-Beyâz, Vâdi'l-Yetm ve'l-Hûla ve's-Şe'râ gibi yerler nâhiye olarak sıralanmıştır (BOADB, 2010: 10; BOADB, 1999: 6). Evliya Çelebi 17.yy'da çevresindeki peygamber kabirleriyle alâkalı bolca menkıbe naklettiği Baalbek için 1 subaşılık (emniyet âmiri), 150 akçelik kazâ değeri biçse de sonrasında 1700-1740 yılları arasındaki eyalet ve sancak

tevcihâtına göre Şam Eyâletine bağlı 7 sancaktan biri haline getirilerek bir üst rütbeye terfi ettirilmiştir; üstelik “Bu sancak malikâne suretiyle tasarruf edilmektedir” şeklinde de not düşülmüştür. 1759’daki bir başka büyük deprem ve sonraki yüzyıldaki Kavalalı oğlu İbrahim Paşa işgali ile 18.yy ortalarından başlayarak 21.yy başına değin süregelen mahallî güçler arası küçük depremler Baalbek’in bugüne kadarki serencamının kilometre taşlarını oluşturmaktadırlar (Bostan, 1992: 11; Kılıç, 1997: 57). Bu arada son Osmanlı asrında evvelâ Mısır ekibinin işgaliyle kazâ (1831-1840) konumuna düşen Baalbek 1856-1858, 1859, 1860-1864, 1865-1867, 1868 ve 1869-1918 yıllarına dair tüm salnâmelerde bu pozisyonunu sürdürerek devr-i Osmanî’yi tamamlamıştır (Sezen, 2017: 84). Sonrasındaki modern asırda ise mandayla mücadele (yer tutma) ve neredeyse Ortaçağdan beri güç temerküz etmiş feodal unsurların bağımsız cumhuriyeti paylaşım kavgaları (iç çatışma) ile 2020’ye uzanmıştır.

Baalbek-Hirmil Vilâyetindeki Türkmen yerleşim yerlerine yani Lübnan Dağları ile Anti-Lübnan Dağları veya Doğu ile Batı Lübnan Dağları (Silsilet’ül-Lüban-ı Şarkiye ve’l-Garbiyye) arasındaki verimli Bekaa Vadisi’ne ulaşmak için yüksek dağ geçidinin aşılması ve İsrail – Hizbullah çarpışmalarından dolayı altyapısı hasar gören yolların kullanılması gerekmektedir. Baalbek çevresinde birbirine yaklaşık 10-15 dakikalık mesafelerde bulunan beş köy (Addus, Duris, Hadidiye Nanaiyye/Nananiye ve Şeymiye/Şihemiye) ile Hermel yakınlarındaki bir köyden (Meşari el-Kaa) ibaret olan Türkmen yerleşimleri 9 bin civarında bir nüfus toplamaktadırlar (ORSAM, 2015: 13; Aydemir, 2017: 35). Akkar’ın Türkmen beldeleri ile Baalbek’in Türkmen köyleri arasında 100 kilometrenin altında bir mesafe olmasına karşın dağlık arazi ve dar yollar nedeniyle çok uzun sürmekte; ayrıyeten Baalbek-Hirmil’de Hristiyan ve Şîî çoğunluğun içinde kalan Türkmenler, Akkar’dakilere nazaran daha kapalı ve geleneksel aşiret yapısı sergilemektedirler. Kabile yapıları ve köyler arası akrabalık bağları çevrede kabul gören Baalbek-Hirmil Türkmenlerinin Addus ve Duris köyleri haricindekileri Sünnîdir (ORSAM, 2010: 10; Aydemir, 2016: 465). Saha araştırmalarında Baalbek Türkmenlerinde arkaik/eskitip Türkçe kelimelerin ve eski Türk âdetlerinin yaşatıldığı gözlenmiş olup iç savaş nedeniyle 2013 başlarından itibaren Suriye’den 3.000 civarında Türkmenin de buradaki akrabalarının yanına göç ettiği tespit edilmiştir. Keza Akkar’da olduğu gibi kendilerini Obaçı ya da Türkmen olarak tanımladıkları, rahat Türkçe iletişim kurabildikleri lâkin bölgede zor şartlarda ve bir kısmı vatandaşlık belgesinden bile mahrum vaziyette yaşam sürdükleri görülmüştür (Aydemir, 2017: 35-36). Baalbek-Hirmil Türkmenlerinin yerleşim yerleri özellikleri ve içtimâî hususiyetleri ise aşağıda detaylarıyla birlikte sıralanmıştır:

* *ADDUS* – Diğ er bir Türkmen köyü olan Nananiye’yle arasında 5 dakikalık yolculuk mesafesi olmasına karşılık Türkçenin biraz daha az konuşulduğu Addus, bir kaynağa göre 1.000 nüfuslu bir köy ve bu nüfusun 800’  Sünnî Türkmen, kalanı ş   Arap (ORSAM, 2015: 14-15); başka bir kaynağa göre 1.100 nüfuslu ve tamamı Türkmenlerden oluşan bir köy olarak nitelenmektedir (Aydemir, 2016: 465). Tarım, hayvancılık ve taşımacılıkla (kamyon, kamyonet) geçimini temin eden Adduslular, tarımı da Araplardan kiraladıkları arazilerde yapabilmektedir; ‘kendilerine ait tek arazi ise son 5-10 yıl içerisinde ortaklaşa satın aldıkları köy mezarlığıdır’ şeklinde aktarılmaktadır. Bir zamanlar hüküm sürdükleri coğrafyada şimdilerde vatandaşlık hakkına bile sahip olamamalarının bunda etkin bir sebep olduğu bilgisi verilmektedir (Aydemir, 2016: 465-466). Buna mukabil Addus Türkmenleri, çocuklarının “tozu karanın lisanı” (Arapça) ile konuştuklarını belirterek bu yüzden Oba T resi’nin zayıfladığını dile getirmekte ve çokça içtikleri kahve alışkanlığında Araplar gibi şeker atmak yerine Oba kahvesinin, Türkmen kahvesinin mirra olarak acı kahve şeklinde i imine hassasiyet göstermektedirler. Yakın zamana kadar konar-göçer yaşadıklarını beyan eden Adduslular, yerleşik hayata geçenlerin ilim sahibi olamadık a zayıflamaya mahkûm olduklarını ifade ederek Türkçe eğitim için de destek talebinde bulunmuşlardır (Aydemir, 2013a: 169).

* *DURIS* – 1.100 metre rakımlı yayla şehri Baalb k’in hemen güneybatı tarafında yer alan ve yarısını Hristiyanların yarısını da Müslümanların oluşturduğu 10.000 nüfuslu b y k  bir kasabadır.  oğunluğu ş   olan Müslüman nüfus içerisinde ORSAM’a göre 700 Türkmen, Ayd mir’e g reys  1.800 Türkmen bulunmaktadır. Kasabanın gelişmişliğiyle doğru orantılı olarak eğitim ve ekonomik açılardan köylere nazaran daha iyi durumda olan Duris Türkmenleri, Arapça haricinde az da olsa Fransızca ve İngilizce de iletişim kurabilmektedirler. Keza azınlık olmalarına rağmen diğer Türkmen köylerinden de destek alarak temsilcileri Ali Gurli’yi (Kurlu) bağımsız aday olarak belediye meclis  yesi seçtirmeyi başarmışlardır ki o da bir süre belediye başkan yardımcılığı yapmış ve civar köylerdeki Türkmenlerin vatandaşlık haklarının takipçisi olmuştur (ORSAM, 2015: 13-14; Ayd mir, 2016: 466-467). Aralarında Türkçeyi, düğün ve cemiyet hayatlarında da Türk kültürünü yaşatmaya  alışan Durislilerin önemli bir bölümünün evlerinde Türk bayrağı bulundurduğu sahada gözlemlenmiştir.  ocuklarına atasının/dedesinin ismini verme alışkanlığına sahip oldukları ve kendilerini Karakoyunlu Türkmen Obası olarak gördükleri, Akkoyunlularınsa Suriye ve Irak tarafında kaldıkları bilgisine v kıf olmaları kayda geçen diğer hususlardandır. (Ayd mir, 2013a: 167-168; Ayd mir, 2016: 466-467). Anadolu’da Aşiretler, Cemaatler ve Oymaklar (1453-1650) kitabında Trablusşam - Akkar tahrir defterinde tespit edilen (BOA, nr.

513, s. 191-192) Ali Kethüda Cemaati içerisindeki Karakuniye Türkmenlerinin 54 hane (Bayad boyundan) ve yine aynı yöreye ait başka bir defterde tespit edilen (BOA, nr. 372, s. 226) Hasan Kethüda v. Muhsin Cemaati içerisindeki Karakuniye Türkmenlerinin (Bayad) 50 hane olarak varlığı da bunu doğrular niteliktedir (Halaçoğlu, 2009: 116, 1010). Yine ilginç bir şekilde Duris Türkmenlerinin Divân-ı Lügat'it-Türk'te yabancı anlamında geçen 'Tat'sözcüğünü Araplar için kullanmakta olduğu ve çocukları için de üzüntüyle artık Türkmençe değil Tatça konuştuklarını söylemeleri onlardaki Türk kültürünün derinliğine dair izlerden bir başka gözlem aktarımıdır (Aydemir, 2013b: 244; Aydemir, 2017: 36).

* *HADİDİYE* – Addus'a 5 km. / 5 dk. mesafede bulunan ve ismini içinden geçen Hicaz Demiryolundan dolayı 'demir'in Arapçasından (hadid) alan bu yerleşim yeri tamamı Türkmen en küçük köy birimidir. Kaynaklarda nüfusu 600 veya 800 olarak geçmekte ve fakat yaşam şartları hatta barınma koşulları noktasında bile en zor durumda olan Türkmenler olarak tarif edilmektedirler (ORSAM, 2015: 15; Aydemir, 2016: 467).

* *NANANIYE* – Nanaiyye olarak da bilinen ve Duris'e 10 dk. uzaklıkta bulunan, 900-1.000 nüfusunun tamamı Türkmen olan bir yerleşim yeridir. Yaklaşık 45-50 yıl önce konar-göçer yaşamdan yerleşik hayata geçen Nananiye Türkmenleri, hayvancılık ve tarımla geçinmektedirler. Addus'taki gibi tarım arazilerini Araplardan kiralayan Nananiyelilerin çocukları askerlik ve polislik gibi meslelere de yönelmektedirler. Fakat bunun için de köyde eğitim imkânı olmadığından 12 km. mesafedeki Baalbek merkezdeki okullara gitmek durumundadırlar. Su altyapısı yetersiz olduğundan kuyu suları borular vasıtasıyla evlere taşınmakta, elektrik ise günde birkaç saat verilebildiği için jeneratörlerle takviye yapılmaktadır (Aydemir, 2016: 466; ORSAM, 2015: 14). Türk dilinin ve kültürünün diri bir şekilde yaşadığı gözlenen Nananiye'de evlerin çoğunda Türk bayrağı bulunmakta, Türkiye'den gelenlere de "gardaş, Türk gardaş, Türkmen gardaş" gibi hitaplarla yoğun alâka gösterildiği kaydedilmiştir. Köy düğünlerinde bayrak koyma, cırırt/cirit, güreş, kuzu boğazlama gibi gelenekleri; sosyal hayatta da horafaları (halk hikâyeleri), çocuk avutçularını (ninniler), oyunları ve türküleri kuşaktan kuşağa aktarma konularında bilinçli oldukları gözlemlenmiştir. Yerleşik hayatın kültürlerini zayıflattığı kanaatinde olan Nanaiye Türkmenleri, hayvansal gıda tüketme alışkanlıklarına son zamanlarda jeneratör yardımıyla da olsa Türk dizilerini seyretme alışkanlığını eklemiş görünmektedirler (Aydemir, 2013a: 168-169; Aydemir, 2016: 466).

* *ŞEYMİYE* – Diğer kullanımı Şihemiye olan köyün adının geçmişte bir şih/şeyh barındırmasından kaynaklandığı düşünülmektedir. Baalbek'e 20 km. uzaklıktaki köyün nüfusunu ORSAM; 1.200, Aydemir; 1.800, Şeymiyeliler ise 2.500 olarak ifade etmektedir.

Tamamı Türkmen olan bu yerleşim birimi araştırmacılara göre tam bir Anadolu köyü hüviyetinde, bir kısmı Anadolu Yörüklerine benzer bir yaşam tarzına sahip, çocuklar dahil herkesin Türkçe konuştuğu ve aralarındaki konuşmaların Türkiye’den gelenler tarafından da rahatlıkla anlaşılabilir bir düzeydedir. Dışa kapalı bir toplum yapısıyla ve bir Türkmen aşireti şuuruyla yaşayan Şeymiyelilerin eğitim seviyesi orta düzeyde ve köyde okul bulunmadığı için çocukların Bid Neil adlı bir yerleşim yerine gittikleri, Kızılay tarafından Mahamiye Köyüne yapılan okulu ise kullanmadıkları görülmüştür (Aydemir, 2016: 467; ORSAM, 2015: 14;) Sağlık hizmetleri için de yine 10 km. mesafedeki sağlık ocağına gitmek durumunda olan Şeymiye Türkmenleri genelde tarım ve hayvancılıkla geçinmekte, nispeten iyi durumda olanlarına karşın kötü şartlarda yaşayanları ekseriyet teşkil etmektedir. Buna rağmen ciritli ve güreşli köy düğünlerinde katılan herkesin güçlerine göre hediye getirdikleri; bunların genellikle pirinç, şeker, un gibi temel gıda maddeleri olduğu ve maddî durumu iyi olanlarınsa altın getirdikleri gözlenmiştir. Türkiye’den gelenlere de hediye istemediklerini ve yalnızca köylerinin daim olabilmesi, bu coğrafyadaki ‘garip’liklerinin son bulabilmesi için Türkçe, Türk tarihi ve kültürüyle ilgili kendilerine ders imkânları sunulmasını istediklerini ifade etmişlerdir (ORSAM, 2015: 14; Aydemir, 2013a: 170). Yaklaşık 65-70 yıl önce yerleşik düzene geçen Şeymiye Türkmenleri hâlâ ata yurtlarını ‘Türkistan’ olarak tanımlamakta ve bölgedeki varlıklarını “Türk’ten beri, Türk’ün zamanından beri” şeklinde zamanlandırmaktadırlar. Şeymiye Köylüleri, önceki yıllarda herkesin Türkçe konuşmasına karşın yeni neslin “Arab’ın medresesinde” Arapça öğrenmek zorunda kalmasından üzüntüyle bahsederek Lübnan Hükümetinden evvel Türkiye’den yatırım anlamında yardım beklediklerini vurgulamaktadırlar (Aydemir, 2016: 467-468).

* *EL-KAA / AL KAA* – Meşari/Maşarih ön takısıyla da anılan el-Ka’a veya el-Ka’ı (القاع), kaynaklara göre Suriye sınırına çok yakın (Hirmil yakınlarında), toplam nüfusu 500 olan ve nüfusunun vatandaş olarak 300’ü Suriye tarafında, 200’ü de Lübnan tarafında kalan bir Türkmen köyü fakat iç savaş sebebiyle Suriye tarafındakilerin de Lübnan kısmında bulundukları bir köy (ORSAM, 2015: 14); hem Baalbek’in hayli uzağında ve Suriye sınırında, iç savaş öncesinde nüfusunun çoğu Suriye tarafında yaşarken sonradan Lübnan tarafına göçen fakat yerleşim yeri üzerindeki denetimin Suriye birliklerince sağlandığı ve nüfusunun tamamı Türkmenlerden oluşan 1.000 kişilik bir köy (Aydemir, 2016: 468); hem de bölgenin Suriye’den en çok Türkmen göçüne (1.300) sahne olan köyü (Aydemir, 2017: 35) durumundadır. Güncel kaynaklarda ise 12 bin nüfuslu, çoğunluğunu Katolik Rumların (Melkit) oluşturduğu, 650 metre rakımda arkeolojik bir kasaba olarak görülmektedir. Hatta BBC’nin bir haberinde birden fazla intihar saldırısının yaşandığı Hristiyan köyü olarak

geçmektedir. Dahası yerel yönetimlerle ilgili sitelerde de Hirmil'e değil Baalbek'e bağlı bir yerleşim olduğu belirtilmektedir (Localiban, 2020; www.bbc.com/news, 2016; <https://worddisk.com>, 2020). Suriye hududuna 5 km. ve Hirmil merkeze 15 km. uzaklıktaki el-Kaa'nın tarımla uğraşan bir köy olduğu, Suriye'den gelenlerin çadırlarda kaldığı ve İç savaş sürecinden olumsuz etkileri nedeniyle de yaşam şartlarının kötüleştiği bir yerleşim yeri haline geldiği de saha araştırmacıları tarafından bildirilmektedir (ORSAM, 2015: 15; Aydemir, 2016: 468).

* *Diğer Yerleşimler* – Ali Bademci, Cüdeyde'yi de Türkmen yerleşim yeri olarak saymaktadır. Yine sonraki zamanda yapılacak alan araştırmalarına bir kolaylık sağlama adına güncel kaynak taramalarıyla tespit edilen bazı yerleşim adları da şöyle sıralanmaktadır: Aynata, Barka, Bed Nail,³⁴³ Buday, Ram-Çobaniye (Bademci, 2014: 197; Localiban, 2020; <https://www.libandata.org>, 2018). 1880 senesine ait (Hicrî 1297) Baalbek Kazâsı nüfus cetvelinde yer alan 194 kişilik Arab Türkmân Aşireti'nin zamanla köy yada kasaba hayatına/kaydına geçtiği düşünülse de tıpkı Filistin Türkmenlerinde olduğu gibi çifte etnisiteli (Türk-Arap) bir topluluğun Lübnan'da da varlığı göze çarpmaktadır (DABOA, Y..PRK.UM., 2/53).

Kuzey kesiminin son ilinin adı da Kuzey Valiliği ve merkezini, merkez ilçesini oluşturan Trablus şehri tarihte Halep'le, Şam'la yarışmış bugünkü ülke coğrafyalarına isim olmuş bir arkaplana sahiptir. MÖ 8-7.yy'lara kadar giden şehir için İbni Hurdazbih, Hz. Davud Filistin'deki Berberî Hükümdarı Câlût'u yenince dağılan Berberî kabilelerinden *"Hevvâra ise Ayas şehrine yerleşti. Burası 'üç şehir' anlamına gelen Atrablus şehridir ve o dönemde Rumlarda idi"* demektedir. Çağdaş kaynaklarsa Grek döneminde üç mahalleli bir yerleşim yeri olmasından dolayı Tri-polis / Üç-kent (Arapçada Tarabulus/Atrabulus³⁴⁴) dendiğini ve bu üç mahallenin Surlular, Saydalılar ve Ervâdlılar tarafından oluşturulduğunu belirtmektedir (İbn Hurdazbih, 2008: 81; Tomar, 2012: 292). İbni Hurdazbih, eserinin bir başka yerinde Ayn'üt-Temr - Busrâ Yolu'ndaki yerleşimleri/konakları sayarken Cebele ile Beyrut arasında Atrâblusu's-Şâmiyye şehrini zikretmektedir ki Şam Trablusu³⁴⁵ manasına gelir. Persleri, Fenikelileri, İskender'i, Ptolemeleri, Roma ve Bizans'ı görmüş olan Trablusşam, Halife Osman döneminde Muaviye'nin komutanlarından Süfyan b. Mücib el-

³⁴³ Bu yerleşim yerinden bazı aile soyadları: Acem, Atat, Barda, Bazan, Derviş, Hacı Süleyman, Kayal, Ramazan, Yazbek.. (<https://ar.wikipedia.org>, 2020)

³⁴⁴ Kâtip Çelebi'de Tarabulusşam olarak geçmekte (Kâtip Çelebi, 1968: 83)

³⁴⁵ Diğer Trablus-u Garb'tır hatta bazen ona nazireten Şam Trablusu'na Şark Trablusu da denilmektedir. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Dini İstismar Hareketi FETÖ-PDY adlı şûrasının kararlar kitabında "Trablusgarp'tan Trablusşark'a kadar bütün cephelerdeki şehitlerimizin kahramanlık hikâyelerini dinlemiştik" cümlesi serdedilmektedir (DİB DİYK, 2016: 24).

Ezdî vasıtasıyla Hicretin 25. yılında (646) yılında Müslümanların eline geçmiştir. Sonrasında da Muviye'nin şehre İranlılarla Yahudileri yerleştirdiği ve şehri korumak için Dimaşk'tan düzenli olarak askerî birlik gönderdiği bilinmektedir (İbn Hurdazbih, 2008: 85; Tomar, 2012:292). Belâzorî ise râvilerin rivayetlerine göre şehrin fethedilişini şu şekilde aktarmaktadır:

Osman halife olunca Muaviye'yi Şam valiliğine tayin etti. Muaviye, Süfyan b. Mücib el-Ezdî'yi Trablus'a gönderdi. Trablus, üç şehrin birleşmesinden meydana gelmiştir. Süfyan, şehirden birkaç mil uzaklıktaki bir ovada, "Süfyan kalesi" denilen bir kale yaptırdı; bununla denizden ve başka yerlerden şehir halkına gelecek yardım yollarını kesti ve onları muhasara etti. Muhasara onlara ağır gelmeye başlayınca, halk üç kalede birinde toplandılar; Rum kralına mektup yazıp kendilerine yardım etmesini veya yanına kaçmaları için gemiler göndermesini istediler. Rum kralı, onlara pek çok gemi gönderdi; onlar da bunlara geceleyin bindiler ve kaçtılar. Süfyan, her gece kendi kalesinde kalıyor; Müslümanları da aynı kalede koruyor; sabahları düşmana hücum ediyordu. Sabah olunca düşmanın sığındığı kalenin boş olduğunu gören Süfyan, oraya girdi ve şehrin fethedildiğini bir mektupla Muaviye'ye bildirdi. Muaviye, çok sayıda Yahudi'yi buraya yerleştirdi; burası şimdiki limanın bulunduğu yerdir. Sonradan Abdulmelik, burasını yeniden bina ve tahkim etti. (Belâzurî, 2013: 149)

Makdisî ise Dimeşk sahilinde, Barka sahilinde bir şehir olarak gördüğü Atrablus'u şöyle tarif etmektedir: *"Deniz kıyısında yer alan büyük bir şehirdir. Taş surlarla çevrilmiş ve bu surun denize, doğuya, içe ve batıya açılan kapısı vardır. İçme suları kuyulardan ve yağmur sularından karşılanmaktadır. Meyvesi bol; armut-elma, süt ve balı vardır."* Ayrıca hem Dimeşk şehirlerini sayarken (7 yer) hem de Berka şehirlerini sayarken (30 yer) Atrablus'u içinde göstermekte, sahilde bulunan korunaklı iki şehir diye girizgâh yaptığı Sayda ve Beyrut kısmında Trablus'un da korunaklı bir şehir olup bu iki şehirden daha büyük olduğu bilgisini vermektedir (Ciner, 2018: 46, 76, 167 ve 193). Mesafeler Bölümünde de Şam'dan Tarablus'a 2 günlük mesafe, Beyrut'tan Atrablus'a 1 merhale (45 km.), Trablus'tan Mesdûde'ye 1 merhale ve yine Trablus'tan Bir'il-Cemmâlîn'e 1 merhale olduğunu zikretmekte; her defasında farklı yazabildiği ve bu kez Atrâblüsî diye bahsettiği şehirden kıymetli deriler, su tulumları çıkarıldığını söylemektedir (Ciner, 2018: 171, 211-212 ve 317).

Abbasî ve Tolunoğullarından sonraki Fatimîler devrinde Şîî nüfusu artan Trablusşam, Türkler gelene dek Bizans - Fatimî mücadelesine sahne olmuştur. Örneğin Ebu'l-Ferec, 969 yılında Bizans İmparatoru Nikefor'un (Nicephorus) Antakya üzerinden geldiği Trablus'ta şehrin dışındaki bütün binaları yıktırdığını yazmaktadır. Fakat Fatimîler şehri hem tahkim ederek hem de şeker, cam ve kâğıt imalâthaneleri kurdurarak gümrük gelirlerini arttırmışlar ve de kütüphaneler, ilmî merkezler kurarak mezheplerinin yayılmasını sağlamışlardı (Abû'l-Farac, 1987: 266, Tomar, 2012: 293). 1064'ten itibaren Yıva Türkmenlerinin yerleşmeye durduğu Trablusşam'da Fatimî Vâlisi Muhtar'ud-Devle'nin ölümü üzerine (1070) şehrin Türk kadısı Hasan bin Ammar bağımsızlık ilân ederek 40 yıl sürecek Ammaroğulları Emirliğini kurmuştur. Sonradan Cebele'yi de kapsayan Ammarlılar döneminde 100 bin ciltlik meşhur

kütüphanesi ve medreselerle bir ilim ve kültür merkezi haline gelmeye başlamışsa da Haçlıların 1102 yılından beri başlayan kuşatma ve taarruzları 7 yıl sonra nihâyete erdiğinde hem şehir yağmalanmış hem de Beni Ammar Kütüphanesi yakılmıştır (Tomar, 2012: 293, Özaydın, 1991: 76-77). Şehir, Haçlı Kontluğu haline geldikten sonraki dönemde 1157 ve 1201 Depremleriyle iyice tahrip olmuş, Mısır'ın sultanı Kalavun'un 1289 yılındaki fethiyle de 190 sene süren Haçlı hakimiyetinden kurtulmuştu.³⁴⁶ Kalavun, şehrin surlarını yıktırıp denizden 3 km. içerde yeni bir şehir ve hisar inşa ettirdikten sonra Trablusşam'ı Memlûk idarî yapısının 6 büyük naiblikten/eyaletten birinin merkezi yapmıştır. İbn Battuta buraya vardığında; içinde nehirler akan, etrafı bağlarla çevrili, çarşıları zengin, sokakları güzel, hamamları muntazam bir şehir olarak tasvir ettiği Atrablus'u başlarında Taylan/Taynal Hacıp olmak üzere 40 kadar Türk yöneticinin idare ettiği belirtmektedir (Tomar, 2012: 293-294; İbn Battûta, 2004: 114-115).

15.yy başındaki kıa süreli Timurlu hakimiyetinden sonra 16.yy başında Selim Han'la beraber Osmanlı hakimiyetine giren Trablusşam, 1520 yılı Süleyman Han Kanunnâmesi'nde Arab Vilâyeti'nin 13 livasından 6'ncısı olarak geçer ve başında yıllık 455.000 akçeyle İskender Paşa'nın oğlu Mirliya Hürrem Bey'in olduğu kaydı bulunmaktadır. Cebeliye ve Hısn'ul-Ekrad ile birlikte 3 kazâya ayrılan Trablus'un merkez kazâsını ise Nefs-i Trablus ile Zaviye, Cübeyl, Zınnîn/Zınniye, Betrun, Fütûh-u Benî Ricâl, Munaytara ve Arka nahiyeleri, Akkâr ve Cübbet'ü Beşera Kazası oluşturmakta; kadılarına da yevmiye olarak 70 Osmanî tahsisli gözükmektedir (BOADB, 2010: 10; BOADB; 2011: 9). 1530 yılı Muhasebe defterindeyse Arab Vilâyeti'nin 9 sancağından biri Trablus'ta Akkâr, 'Arka, 'Ulleyka, Antartus, Batrûn, Belatnis, Beşera, Birziyye, Cebele, Cübeyl, Fütûh-i Benî Ricâl, Havâbî, Kadmûs, Kalî'a, Kehf, Küre ve Anafa, Lazıkıyye, Merkab, Mey'âr, Muneytara, Müneyka, Safita, Sahyûn, Zâviye, Zınniye nahiyeleri Livâ-i Trablus'a bağlı gösterilmiş ve "Cemâ'at: Türkmanân" diye de sonuna ekleme yapılmıştır. Aynı defterde Kal'a-i Trablus'ta 44 mustahfiz (kale muhafızı) bulunduğu; tımar mustahfızı olarak da köylerde (kurâ) 37 kişi,

³⁴⁶ Ebu'l-Ferec asıl bu olayda büyük bir yağma ve yıkım yaşandığını kaydederek hadiseleri şu şekilde ifadelendirmiştir (Ebu'l-Ferec, 1987: 627-628):

Surların üzerine çıkararak, aşağı yukarı üç ay kadar büyük bir cesaretle harb ettiler. Fakat şehrin dışındakiler üstün gelerek surları mancınıklarla deldiler. Bunun üzerine hıristiyanlar mağlûp edileceklerini görerek gemilere bindiler ve buradan Kıbrıs'a gittiler. Şehrin içinde kalanlara gelince Araplar [Memlûklar] bunlara hücum ettiler, bunlar da kılıçlarını çekerek Arapların içine karıştılar ve bu kargaşalık içinde öldüler ve öldürüldüler. Araplar içinde maktul düşenlerin sayısı çok olduğu için bunlar bütün şehri tahrip ettiler ve yakmadıkları bir kule veya kilise bırakmadılar. Araplar sayılamayacak derecede çok ganimetler aldılar ve yine sayısız erkekleri ve kızları esir aldılar, sayısız miktarda papaslar, rahipler ve rahibeler öldürdüler, şehri uğuldayan bir beyaban [çöl] halinde bırakıp gittiler.

mezraalarda (mezâri') 33 kişi, hânelerde 352 kişi ve 22 de mücerred kişi olduğu; bunlara 85.796 akçe hâsıl edildiği, toplam 4.964.454 akçelik liva gelirinin taksimi ise 2.978.279 hassâ-i pâdişah, 330.256 akçe hassâ-i mîr-livâ, 971.249 akçe timâr-hâ-i zu'amâ ve sipâhiyân,³⁴⁷ 577.447 evkâf ve 21.427 emlâk şeklinde gerçekleştirilmiştir (BOADB, 1999: 2, 10 ve 40-41).

Mustafa Nuri Paşa, Netayic'ül-Vukuat'ında Trablus Şam Eyaleti'nin Trablus, Cebeliye, Hama, Humus ve Selemiye sancaklarından oluştuğunu söyleyerek beylerbeyisinin yıllık 800.000 akça (sekiz yük) ve mir-i livalarının 210.000 akçalıktan 390.000 akçalığa kadar haslarının var olduğunu, Eyalet genelinde de 63 zeâmet, 571 timar bulunduğunu belirterek cebelileri ile 1.400 atlı asker çıkarma gücünde olduğunu kaydetmiştir (Nuri Paşa, 1987: 142). Aynı yüzyıl içerisinde (1519, 1526, 1536, 1547, 1571, 1595) Enver Çakar'ın araştırmasına göre 24 ile 26 arası mahalle,³⁴⁸ Ebu Ali Nehri üzerinde iki köprü (Eski Köprü / Cisir'ul-Atîk ve Yeni Köprü / Cisir'ül-Cedîd) çevresinde yoğunlaşan Trablusşam nüfusu 1519 yılı itibariyle 1.655 Müslüman nefer, 294 Hristiyan nefer ve 94 te Yahudi nefer olmak üzere 1.533 vergi nüfusu/hanesi etmektedir. 1526'da 2.024'e çıkan bu nüfus 1536'da 2.232'ye çıkmış, 1547'de ise 2.033'e düşmüştür. 1571'de 1.398'lere inen bu vergi nüfusu 1595'ten 1645'e değin 1.600'lerde seyredecektir. Buna da Canbolatoğlu Ali Paşa ve Maanoğlu Fahreddin ile Ebu Seyf Yusuf Paşa gibi hem resmî hem mahallî güç odaklarının sert rekabetinin neden olduğu sanılmaktadır (Çakar, 2004: 49-50 ve 53-54). Sonrasında da günümüzdekileri andıran seçkinler arası erk mücadelesi hız kesmeden devam edecek ve kimi zaman lehte veya aleyhte devlet de sürece dahil edilecektir. Defterdar Mehmed Paşa, Zübde-i Vekayiat'ının III. cildinde "Trablus'un sarp ve Taşlık Dağlarında Sakin Kızılbaş Taifesinden Serhan Oğullarının İnhizamı ve Sayda_Beyrut Dağlarında Sakin Dürzî Taifesinden Ma'n'ın Allah'a İttaat Ettiği Haberlerinin Gelmesi" başlığı altında 1692 yılına ait şu haberleri bildirmektedir (Mehmed Paşa, 1979: 126-127):

Trablusşam bölgesinin bazı sarp ve taşlık dağlarında sâkin, Rafîzî zümresinden "Serhan Oğulları" denilen şakiler aşîret kabîlelerine sahip idiler. Sayda-Beyrut bölgesine tâbi geçişi zor yerlerde oturan Dürzî taifesinden "Ma'n Oğlu" adlı mezhepsizlerle müttefik hâlde bulunuyorlardı. Trablus'tan bazı mukataat zaptı için gönderilen mültezimlere zulmen karşı koyarak, seçkin mukataatı istedikleri gibi iltizam edip, mal-ı padişâhîyi vermeyerek her sene çeşit çeşit hîlelerle aynı zorbalıkları işliyorlardı. Bu şekilde bölge sâkinlerini ve vilâyet halkını zarara sokuyorlar ve reâyâyâ pek çok tecavüzlerde bulunuyorlardı. Bu zulümlerine mâni olunmak için, adı geçen eyâlet muhafızı Vezîr Ali Paşa Padişâh'ın yüce katına bir arz takdim etti. Gayretli Padişâh hazretlerinin bu yerlerde bu nevi zulûm ve fesâdatın olmasına asla rızaları yok idi. Bu sebeple, adâlet ve doğrulukla Allah'ın birer emâneti olan

³⁴⁷ Tımarla zeamet sipahileri

³⁴⁸ İlginçtir ki bunların Adîm'il-Müslimîn, el-Akabe, Haccârîn'ül-Müslimîn ve Taht-ı Kubbet'ün-Nasr adlı mahallelerde Hristiyanlar; Ak-Tarak, Alagöz, Bâb'ül-Hadîd, Bâb'üt-Tebbâne, Beyn'el-Cisreyn, Esendemir, Kanavâtî, Mescid'ül-Haşeb, es-Sabbâğa, Sâhat'ül-Humsî, Süveykat'ül-Hayl, Süveykat'ün-Nûrî, Uveynât, Zukâk-ı Şeyh Fazlullah, Zukâk'ül-Hums, Zukâk'ül-Mezâyib ve Zukâk'ül-Rummân adlı mahallelerde ise Müslümanlar çoğunlukta idi (Çakar, 2004: 49).

reâyânın zâlim elinden kurtarılması, devlet malının toplanmasına gayret sarfı, o bölgelerin nizâmı ve halkının muhâfazası için fermân-ı hümayûn çıktı.

Vezir Ali Paşa da, Allahın yardımına dayanarak elinden geldiğince topladığı askerle Trablus'tan hareket etti. Serhan dağlarına gitti. O zelîl gürûh dahi savaş için aşîret ve kabilelerini bir araya toplamada kusur etmedi. Her ne kadar tüfek atıcılığında meşhur olan o kahrolasıcılar hücumla geçtilerse de, İslâm gazileri durup dinlenmeden; “ateşteki savaş kazanı kaynayınca, coşan denizleri hatırlatır” manasınca, kötülerin ateşine karşı kahramanlık nurlarını saçarak, korkusuz yiğitliklerle ve Allah'ın sonsuz yardımlarıyla şecaat ırmaklarını akıtıyorlardı. O mel'ûnlar her ne kadar karşı koymaya gayret ediyorlarsa da, çözülmüşlerdi. Pek çoğu can alıcı kılıçların lokması olmuştu. Reislerinden Serhan-oğlu Hüseyin, Amca-oğlu Hasan, İsa ve bunun gibi birçok mezhepsizin vücudu ortadan kaldırıldı.

Bunlara yardım eden Ma'n-oğlu ve kılıç artığı kalan öteki şakiler bu ana kadar ettikleri mel'ânetlerden pişman olarak, bundan böyle Padişâh'ın malını edâda inat ve reâyâyâ eziyyet etmemeye söz verdiler. El-hamdülillah o bölgeler yeniden Padişâh'ın tasarrufu altına geçti.

17.yy'ın ikinci yarısının (1668-1770) Trablus'unu anlatan Evliya Çelebi'ye “Evsafı kal'ai Ham yani Tırablusu Şam” diyerek giriş yaptığı sayfalarda Trablus'u tufandan sonra Nuh Aleyhisselam'ın oğlu Ham'ın yurt edindiğinden başlayarak ‘nice kerre yüzbin’ kantarlık ipeğinden (harir), nice kerre yüzbin cerrelik zeytini ve zeytin (zeyt) yağından,³⁴⁹ her yıl yedi iklimden (ekâlîm-i seba) bin parça gemi geldiğinden ve şehrin muhtelif yerlerindeki 19 kapısından bahsetmektedir. Argun Şah Camii, Ata Camii, İskele Camii, Mahmudiye Camii, Sultan Kalavun (Kılavan) Camii, Sultan İsa Camii, Tasiyye Camii, Taylûn Camii, Tohan Camii, Tövbe Camii, Tuffahiye Camii, Vesiyye Camii gibi yerleri detaylıca tanıttıktan sonra şehirde 3 dâr'ül-hadis, 7 tekke/tekye, 7 medrese, 12 hamam ve 17 sıbyan mektebi olduğu bilgisini paylaşmaktadır (E.Çelebi, 1935: 404-410). “Evsafı ziyaretgâhı belidei Tırablusu Şam” faslında peygamberlerin, sahabelerinin ve şeyhlerin kabirleri uzun uzadıya anlatılmakta; ardından da Enfiye Karyesi/Köyü ve Maan Kalesi hakkında kısa bilgiler verilmekte; sonra da 5 saatlik bir yolculukla varılan Cübeyr Kazâsı bahse konu edilmektedir. Evliya'ya göre 100 parça/pare köyü olan ve 150 akçelik bir yer olan Cübeyr'in kalesi İspanyollardan kalmadır. İki kapısı olan bu kaledeki iki mahalle içinde 200 adet Arap ve Dürzî evi bulunmaktadır (Çelebi, 1935: 412-416).

Trablusşam, 19.yy'ı diğer Lübnan şehirleri gibi Mısır İşgali, misyonerlik ve ecnebi devletlerin gölgesinde feodal rekabet içerisinde geçirirken Osmanlı Devleti de tüm bunlara ve yükselen Arap milliyetçiliğine karşı vilâyet nizamnâmeleri, yeni eğitim kurumları ve Osmanlılık, İslamcılık gibi fikirlerin yerel temsilcileri öncülüğünde çıkış aramaktaydı. Yeni vilâyet düzeni bağlamında yapılan 18-50 yaş arası erkek nüfus sayımında (1880) Trablus Sancağı'nda 35 bin Müslüman, 13 bin Ortodoks Rum ve 5 bin Marunî tespit edilmiştir. Lazkiye şehriyle birlikte Trablusşam'da Müslüman nüfus içinde Nusayrîler/Alevîler çoğunluk teşkil etmektedirler (Ortaylı, 1984: 101-103). 1888 Salnâmesi'ne göre Trablusşam; Trablus,

³⁴⁹ Kumaş kantarı 225 kg. ve cerre de yaklaşık 70-75 kg. (Kallek, 2001: 318-319)

Akkâr, Hısn'ül-Ekrâd ve Safeyta kazâlarından oluşmakta, 6 nâhiyeye ve 567 köye sahip bulunmaktaydı. 1895-1904 yılları arasındaki salnâmelerdeyse 4 kazâ, 5 nâhiye ve 673 köyden müteşekkil gözükmektedir. Son sayılabilecek 1908-1910 Salnâmelerinde yine aynı 4 kazâ, yeni nahiye yapılan Minye'nin eklenmesiyle birlikte 6 nâhiye (Arvâd, Hazûr, İskele, Tartus, Zenniye) ve 91'i merkez kazâda olmak üzere toplamda 972 köy, sancak kapsamında yer almaktadır. Bu sırada nüfus ise 100.963 Müslüman, 27.826 Ortodoks Rum, 10.392 Marunî, 660 Katolik, 392 Protestan, 64 Musevî ve 25 Lâtin olmak üzere toplam 140.331 kişi olarak hesaplamıştır (Çelik, 2011: 39-40). Oysa merkez kazânın nüfusu 1904 yılı için 51.906 olup bunun 39.319'u Müslüman, 12.587'si de gayri-Müslim (8.630 Ortodoks, 3.844 Marunî, 30 Katolik, 13 Lâtin, 41 Protestan, 20 Ermeni, 57 Yahudî, 47 ecnebî) olarak kayda geçektedir (SVB, 1322: 300). Trablusşam'ın merkez mahallelerinde 1903-1904 Salnâmesi'ne göre 10 medresede 75 öğrenci okumakta; 1900-1901 Salnâmesi'ne göre 8'i merkez kazâda olmak kaydıyla sancak genelinde 11 iptidai/ilk okul bulunmakta; o yıllar itibariyle rüşdiye tespit edilememiş olup Trablusşam İdâdisinde/Lisesinde 9'u öğretmen 11 personelle birlikte 283 öğrencinin eğitim gördüğü kaydedilmiştir. Buna mukabil gayri-Müslimlere ait 15 okulda 760'ı kız toplam 2.321 öğrenci bulunmaktadır; yabancılara ait 14 okulda (11 Amerikan, 3 Fransız) da 865'i kız toplam 1.532 öğrenci eğitim almaktadır (Çelik, 2011: 41-48).

Aslında eğitim kurumlarıyla zihinsel olarak gençliği ve hizmet kalitesiyle de yetişen kuşakları etkileyenler, artık hem varlığı hem de hantallığı kanıksanmış Osmanlı devrinin sonlanması için fırsat gözetir olmuşlardı. Osmanlı'nın son düzlükte yaptığı Hicaz Demiryolu hattıyla kopmaya duran bağların demir raylar ve ahşap/beton traverslerle dikilmeye açılışılması fayda vermemiştir. Osmanlı giderayak Humus ile Trablusşam arasında bir demiryolu şubesi inşası ve işletilmesi imtiyazının Demiryolu Şirket-i Osmaniyesi'ne verip (1909) umutlanmayı sürdürürken (BOADB, 2013: 216) Trablusşam sahillerinin Fransız savaş gemileri tarafından topa tutulması (1915) ve doğrudan sivil halkın hedef alınmasıyla (BOADB, 2013: 424) birlikte bambaşka bir dönemin de kapısı aralanmıştır.

Türkmenler noktasından bakarsak; hem Emevî - Abbasî devletlerinin askerî ve idarî hizmetlerinde, hem Tolun - İhşit - Ammar gibi Türkî teşkilatlanmalarla, hem de Selçuklu'yla başlayan Oğuz fırtınasının Memlûklarca da iskân amaçlı değerlendirilmesiyle bölgeye ciddi bir Türkmen girişi olduğu söylenebilir lâkin göçerevli olmanın getirdiği tabii değişiklikler ve dil, din, kültür gibi unsurlarda baskın toplulukların tesiriyle erimişlik durumları günümüz adına fikir beyanında ihtiyatlı olmayı gerektirmektedir. Orhonlu'nun Trablus-şam'da bulunan Salurların (Selluriye) bölgedeki dağları yaylak/yazlak, Tedmür vahalarını kışlak olarak

kullanmaları hatta 1730-31 yılı Trablus-şam Vilâyeti kayıtlarında Türkmanân-ı Salluriye Kazâsının varlığı; Ebu Derda'ya bağlı Bozlu Oymağının Trablus-şam beylerbeyinin hassı olması; (Orhonlu, 1987: 17, 20 ve 68) ve Cevdet Türkay'ın (Başbakanlık Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı İmparatorluğu'nda Oymak, Aşiret ve Cemaatlar) Beydili oymaklarının bir kısmının Trablus-u Şam Sancağı ile Hama Sancağı'nda Taife-i Türkmân olarak yer alması (Kenanoğlu ve Onarlı, 2008: 30-31) gibi tespitleri 20 ve 21.yy'daki değişimlerle birlikte değerlendirilmelidir.

Günümüzde Kuzey Vilâyeti'nin içerisindeki Trablus ve Miniye/Dinniye ilçelerinde Türkmen nüfusunun varlığı sözkonusudur. Bu iki ilçe ile buralara bağlı yerleşim birimleri önceki örneklerdeki gibi yerleşim yeri hususiyetleri ve insanî özellikleri bağlamında aşağıda tanıtılmaya çalışılmıştır:

* *TRABLUS* – Şehir merkezinde Bakar, Bayaklı, Bayraktar, Bezirbeşi, Cebehancı, Defterdar, Doğan, el-Assef, el-Aveyda, er-Receb, el-Salih, el-Şehher, el-Türk, Gazi, Sultanizade, Tahsildar, Tamer, Türkmenî, Yağmur, Yeken soyadlarına sahip Türkmen sülâleleri bulunmakta hatta sayıca en kalabalığı olan Türkmenîlerin 900 mensubu olduğu dile getirilmektedir. Ayrıca Trablus'a bağlı 8 köyde (Abu Sarma, Bıddevî, el-Mina, Kubbe, Menkubîn, Muharrem, Tıbbenî, Zahirîye) ikamet eden ve yaklaşık nüfusları yaklaşık 2.600 kişi ikamet eden 2.600 civarında Türkmen bulunmaktadır. Bu Türkmenler, kendilerini Osmanlı zamanında asker olarak gelenlerin torunları olarak tanımlamaktadırlar (Aydemir, 2017: 31; Libandata, 2017). Trablus şehri, Türk mimarîsinin izlerini taşıyan ve ay-yıldız figürü, Osmanlı arması, Türkçe kitâbeler gibi çokça görseli de göz önünde olan bir kimliğe sahiptir. Şehirdeki Türkmenler hem eğitim seviyeleri hem de gelir grupları itibarıyla üst düzeydedirler. Onların çocukları Arapçanın yanısıra Fransızca ve İngilizceyi bilmekte fakat Türkçeyi yeterince kullanamamaktadır. Gerek şehir merkezindeki ve gerek köylerdeki Türkmen aileler evlerde yada işyerlerinde Türkçe öğretimiyle ilgili sürekli kitap taşısalar ve her fırsatta kendilerini geliştirmeye çalışsalar da henüz bir Türkçe öğretim kurumu bulunmamaktadır (Aydemir, 2013b: 243; Aydemir, 2016: 468).

* *MİNİYE-DİNNİYE* – 2018 öncesindeki 6 yılda % 40'a yakın bir nüfus artışıyla 205 bini aşan ilçenin 25 bin nüfuslu Dinniye kısmının kahir ekseriyeti (% 95) Sünnîlerden oluşuyor. Bu nahiyedeki 15 yerleşim yerinden 2-3 tanesinde Türkmen yaşamaktadır. Bunlar Ceyrun, Gurhayye ve Havvara'dır. Genelde kış aylarında Trablus'a çalışmaya ve bazı beldelere okumaya giden Dinniyeliler yazın köylere dönmekte; çiftçilik ve kamu görevleri gibi mesleklerle geçinmeye çalışmaktadırlar. Türkçeyi unutmuş olsalar da etrafta Türkmen/Türk

olarak bilinmektedirler. Türk dizileri ve şarkılarıyla yakınlıkları artan Dınniye Türkmenleriyle ilk irtibat Türk Büyükelçiliği vasıtasıyla 2011 yılında kurulmuştur (ORSAM, 2015: 15-16; www.citypopulation.de, 2019). Hızla gelişen ilişkiler Lübnan Türkmenlerinden oluşan delegasyonun Mayıs 2014'te ORSAM'ı Ankara'da ziyaret etmesine dek varmıştır. Trablus, Akkar (Aydamun, Kavaşra), Baalbek (Duris), Bekaa gibi yerlerde çeşitli görevler üstlenen Türkmenlerden oluşan heyette Dınniye Türkmenlerini temsilen Muhammed Terkmeni ve Dınniye Lübnan Türkmen Ligi (Dınniye Lebanon Türkoman League) adına Mustafa Koder de yer almaktaydı. Heyetin başında ise Trablus Genel Sekreteri Hüseyin Muhammed vardı (ORSAM, 2014).

* *Ceyrun* – Dibbeyl Beldesine bağlı bu yerleşim yeri 2.500 nüfuslu olup % 10'u Türkmen, kalanı da Sünnî Araplardır. Türkmenlerin tamamının el-Halil sülâlesine mensup olduğu Ceyrun'da eğitim kurumu olarak bir ilkö ve bir ortaokul bulunmaktadır (ORSAM, 2015: 16).

* *Gurhayye* – Yine aynı şekilde Sünnî Arapların çoğunlukla olduğu ve nüfusunun % 10'u Türkmen olan 1.000 nüfuslu bir köydür. Yalnız buradaki Türkmen nüfusunun diğerinden farklı olarak evlilikler nedeniyle oluştuğu sanılmaktadır (ORSAM, 2015: 16).

* *Havvara* – Tamamı Türkmen olan tek köydür ve nüfusu 600'ün üzerinde olup burada Halil, Türkmanî ve Zaile sülâlelerine mensup kimseler yaşamaktadır. İş ve benzeri sebeplerden kışları yarıya düşen Havvara'nın 70 öğrencili bir de ortaokulu bulunmaktadır. Diğer köylerde olduğu gibi bu köyde de içme suyu, sağlık hizmetleri altyapısı yetersizdir ve Türkçeyi yaşatma hevesleriyle birlikte Türkiye'den içinde dil öğretiminin de bulunduğu bir eğitim merkezi kurmasını beklemektedirler. Bu hususlarda buradaki Türkmenler aracılığıyla Dınniye Belediyeler Birliği ile Marmara Belediyeler Birliği arasında bir işbirliği protokolü imzalanmış, TİKA da Lübnan'daki Koordinatörlüğü vasıtasıyla bölgeyi kapsama alanına almıştır (ORSAM, 2015: 16-17). Türk İşbirliği ve Koordinasyon Ajansı bu meyanda Havvara'nın da bağlı olduğu Kaferbenin Belediyesi Halk Sağlığı Merkezi'ne tıbbi cihaz desteğinde bulunmuş (2016), Havvara Köyünden 140 çocuğu da 2017 Ramazanında bayramlık kıyafetlerle sevindirmiştir. Haberde daha evvel Dınniye Türkmenlerini temsilen Ankara'ya gelen Muhammed Türkmenî'den de Havvara Türkmenleri Derneği Başkanı olarak söz edilmektedir (TİKA, 2016 ve TİKA, 2017).

* *Diğer Yerleşimler* - Türkmenlerin Türkçeyi unutmaya durduğu bölgede Türkçenin yüzyıllarca süren etkisini Miniye-Dınniye yöresindeki bazı belediye ve yerleşim yeri adlarında da gözlemek mümkün gözükmektedir. Örneğin; Bakır Suna, Batırmaz/Bitarmaz,³⁵⁰

³⁵⁰ Kasabada Anter, Kara ve Yağı gibi soyadlarına Horuk ve Mermer gibi mahalle adlarına rastlanılmaktadır (http://.dannieh.com, 2020).

Beşnata, Karain, Taran (Localiban, 2020; <https://.libandata.org>, 2019; <https://ar.wikipedia.org>, 2018).

5.1.2. Orta Bölgedekiler (Bekaa, Beyrut, Cebel-i Lübnan)

Resmî olarak Lübnan'ın orta kesiminde de kuzey kesimlerinde olduğu gibi üç vilâyet bulunmaktadır. Fakat burada da Şam ve Şam Kırsalı (Rif) gibi bir durum bahse konudur. Başkent Beyrut şehri ile onun kırsalı/hinterlandı sayılan Cebel-i Lübnan (Lübnan Dağı) Vilâyeti aslında Suriye'nin merkezinde olduğu üzere birleşik bir nüfus potansiyeline sahiptir. 435 binlik nüfusuyla Beyrut ve 1.8 milyonu aşan nüfusuyla Cebel/Dağ toplamda 2.235 bin kişiyle büyüklük bakımından Lübnan'da açık ara birinci durumdadır. Orta kesimde bunun dışında bir de Bekaa Valiliği bulunmaktadır ve Baalbek-Hirmil'in ayrı valilik olmasıyla ortadan ikiye bölünmüş olsa da 535 bin civarında nüfus toplamaktadır. Suriye'nin başkentine en yakın vilâyet oluşturan Bekaa'nın nüfusu İç savaş sürecindeki 7 yılda % 100'e yakın bir artış (265 bin) göstermiştir (www.citypopulation.de, 2019). Bekaa İli'nin üç ilçesinden 31 belediyeye sahip Batı Bekaa'da (el-Beka' el-Garbî) nüfus 2012 Yılbaşında 77 bin iken 2018 Yılbaşında iki katına yakın bir oranlık artışla 150 bini aşmış, 26 belediyelik Reşaya kısmî bir artışla 34 binden 48 bine yaklaşmış ve 30 belediyeye sahip Zahle de iki katının üzerinde bir artışla 158 binden 337 bine ulaşmıştır. Bekaa'nın % 60'ını Müslümanlar (% 37 Sünnî, % 15 Şîî, % 7 Dürzî) % 40'ını ise Hristiyanlar oluşturmaktadır. Beyrut Valiliği'nde % 65 Müslüman (% 47.5 Sünnî, % 16.5 Şîî), % 35 Hristiyan (% 12.5 Rum, % 11 Ermeni, % 6 Marunî ve % 6 Diğer) dengesi sözkonusu iken Cebel-i Lübnan'da % 85 Hristiyan üstünlüğü sözkonusudur. Kalan % 15'in 3/2'sini de Dürzîler ve ancak 3/1'ini Sünnîlerle Şîîler oluşturmaktadır (Localiban, 2020; www.citypopulation.de, 2019; <https://reliefweb.int/report>, 2019).

Bazen gazetelere bile yansıyan “Bekaa Vadisi meğer bir Türk'ünmüş”³⁵¹ röportajlarına mukabil günümüzde Bekaa Vilâyetindeki Türkmenler hakkında elimizdeki bilgiler/veriler sathî kalmaktadır. Batı Bekaa İlçesinde Karaun/Kar'un Kasabası, Be'lül

³⁵¹ Suriye Federasyonu'nun ilk devlet başkanı Türk kökenli Suphi Berekât'ın kızı Süheyla Koraltan, Bugün Gazetesi'ne (Kâmil Maman) verdiği röportajda Bekaa ve Lübnan'la ilgili olarak şunları söylemektedir (www.internethaber.com, 2013: 5):

Dedem Derviş Paşa'dan kalma Bekaa Vadisi bize aitti. Çok büyük bir yerdî. Fakat Fransızlar, Hatay'dan çıkan Ermeniler'i bizim araziye yerleştirmek için istimlak ettirdi. Ancak buraya Ermeniler'i yerleştirmediler. Daha sonra bu arazi PKK elebaşısı Öcalan ve örgütünün yuvası oldu. Suriye onları bizim arazimizde barındırdı. Arazinin belirtilen şekilde kullanılmaması nedeniyle avukat tutup dava açtık ama tuttuğumuz avukatlar da sonra her nasılsa Lübnan'a bakan oluverdi.

Köyü,³⁵² Hoş Mandıra Köyü, Hoş el-Saluk ve Lala Köyü gibi yerleşimler; Reşaya İlçesinde Hırbet Ruha Kasabası, Ayn Ata Köyü, Kefer Kovuk ve Mezraat'ül-Kalyon gibi yerleşimler; Zahle İlçesinde de Bar İlyas Kenti³⁵³ gibi Türkî diyebileceğimiz yerleşim yerleri, yarınlara inceleme-araştırmalarına konu olması bâbında sunulmuştur. Hatta Bekaa'nın en büyük şehri olan Zahle'de Lübnan'ın BM büyükelçilerinden Fuad el-Türk ve Lübnan'ın dünya çapındaki şarkıcısı Necva Kerem gibi bizden unsurlara rast gelinmiştir (Localiban, 2020; <https://libandata.org>, 2018; <https://www.mindat.org>, 2020). Ayrıca TİKA, 2015 yılında Baalbek Valiliğindeki Duris Kasabasında ve Bekaa'ya bağlı Zahle İlçesindeki Bar İlyas ile Sadnail kentlerinde çoğunluğu Türkmen olan Suriyeli göçmenler adına oluşturulan 3 kampa toplam 1 milyon dolarlık âcil yardım kampanyası kapsamında (Akkar Vilâyeti dahil) gıda, battaniye ve yakıt yardımında bulunarak bölge üzerindeki ilgisini sürdürmüştür (www.trthaber.com, 2015).

Tarihte Beyrut'un MÖ 2 bindeki Fenike şehir devletlerinden biri olduğu ve adının Akkadça/Akatça 'kuyu, kaynak' manasına gelen "burtu"dan üretilerek Birûtu yada Berytus'tan günümüze geldiği seslendirilmektedir (Dursun, 1992: 81). Fakat Arapça (بيروت), İngilizce (Beirut) ve Fransızca (Beyrouth) yazılışlara bakacak olursak etimolojik açıdan farklı görüşler de dile getirilebilir. Gerek Harşit (Haş-rud), gerek Nemrut (Nim-rud)³⁵⁴ örneklerinde olduğu gibi Bey-ırmağı veya Bey-nehir şeklinde düşünülmesinde de sakınca yoktur. Babillilerden Romalılara, Müslümanlardan Haçlılara ve Selçuklulardan Osmanlılara uzanan uzun bir zaman periyodunda Doğu Akdeniz'in bu önemli liman şehri devletler için gözde yerlerden biri olmuştur. Son 5 asrın 4'ünü oluşturan dönemde önce Arab Vilâyeti Şam Livâsına bağlı nâhiye (1517), üç yıl sonra Şam Eyâleti Sayda Sancağına bağlı kazâ (1520), yaklaşık 80 yıl sonra Sayda Eyâleti'nin bir sancağı (1598), 15-20 yıl sonra bu kez Şam Eyâleti'nin sancağı (1614-1618), yüzyıl sonra Beyrut-Sayda-Safet Eyâleti'nin eyâlet merkezi (1717-1730), yaklaşık 100-150 yıl sonra Sayda Eyâleti'nin sancak merkezi (1856-1864), ertesi yıl Sûriye Vilâyeti'nin sancak merkezi (1865), bir-iki yıl sonra yine Sayda Eyâleti

³⁵² Binden fazla nüfusu Güney Amerika'da ve 200 kadarı da Lübnan'da kalan bir Köy; yurtdışındakiler gittikleri ülkelerde Türk yada Turcos olarak tanınmaktadırlar (<https://worddisk.com/wiki>, 2019).

³⁵³ Aracı Ailesinden Meves Aracı belediye başkanı, Dr. Asım Aracı ise bu kentte yetişmiş ünlü bir doktor (<https://en.wikipedia.org>, 2020); dahası kentte Asker, Assaf, Barbar, Ebu Tarabay, el-Hazar, Hermşli, Kürt, Murad, Rehel Şahin, Şibli, Şiho Ağa, Talyanî ve Turkomen gibi Türkik aileler/sülâleler bulunmaktadır (www.barelias.net, 2013).

³⁵⁴ Karadeniz Bölgesi'ndeki Harşit Nehri'nin Ortaçağ Hristiyan kaynaklarında ve ilk Osmanlı vesalarında Khas-rudh veya Haş-rûd geçtiği; Divan-ı Lügat'it-Türk'te 'kaş' sözcüğünün "susuzluğu gideren taş" anlamına ve 'rûd' sözcüğünün de "ırmak, nehir" anlamına geldiği düşünülürse Taş-nehri gibi bir manaya büründüğü ifadelendirilmektedir. Doğum sırasında ırmağa bırakılma gibi rivayetlerden yola çıkıldığında ve 'nîm' sözcüğünün Farsçada "yarı, yarım" gibi anlamları olduğu düşünüldüğünde de Kral Nemrut'ın adı Nehir-yarısı veya Irmak-nemi şeklinde manalandırılabilir (Pekin, 2013: 23; Bayraktar ve Coşkun, 2009: 2; www.luggat.com, 2020).

sancağı (1866-1867), birkaç yıl sonra gene Sûriye Vilâyeti'nin sancağı (1869-1878), nihâyet 1880'de müstakil sancak, ertesı yıl tekrar Sûriye Vilâyeti sancağı (1881-1888) ve son adımda ise Osmanlı bağıının kopuşuna dek 30 yıl Beyrût Vilâyeti (1889-1918) şeklinde anılacaktır (Sezen, 2017: 115). Hatta 16. yy'da Cürd-i Beyrut (Beyrut Çorağı/Hududu) Nâhiyesi, gene 16.yy'da Garb-i Beyrut (Beyrut Batısı) Nâhiyesi ve 19.yy'da Sâhil-i Beyrut (Beyrut Sahili) Kazâsı gibi türevleri bulunacaktır. 1943'ten bu yana da bağımsız Lübnan Cumhuriyeti'nin başkenti olarak yine serüven/macera dolu tarihsel vetiresini sürdürmektedir (Sezen, 2017: 164, 276 ve 650).

Beyrut, 'diğer' kısmında işleyeceğimiz çeşitli Türk toplulukları bakımından önem arzetsede de Türkmenler noktasında oldukça az bir nüfusa sahiptir.³⁵⁵ Şehrin değişik mahallelerinde yaşayan 300 kadar Türkmen, Türkçeyi tamamıyla unutmuş bir durumdadır. Orta yaş ve üzeri kökenlerini hâlâ Türklükle tanımlayabiliyorken Arapça ve Fransızca ağırlıklı konuşan gençler kendilerini daha çok "Lübnanlı, Lübnan Arabı, aslı Türk olan Arap ve Müslüman Sünni" şeklinde tanıtmaktadırlar. Yine de Beyrut Türkmenleri, son yıllarda Yunus Emre Enstitüsü'nün açtığı kültür merkezindeki Türkçe öğrenimine ve diğer kurslara ilgi göstermektedirler (Aydemir, 2013b: 242-243). 2009'da kurulan Yunus Emre Vakfı'na bağılı olarak kurulan ve TİKA gibi yurtdışında 48 ülkede 59 kültür merkezi oluşturarak teşkilatlanmış enstitü (YEE), Türkçe ve Türk kültürü ağırlık faaliyetler planlayarak uygulamaktadır. Beyrut'taki merkezde bu zamana dek şiir dinletisi ve sergi (Beyrut, 2014), Girit Türkleri konferansı (Trablus, 2014), tasavvuf konseri ve sergi (Beyrut, 2015), film gösterimi (Beyrut ve Trablus 2015), Türkçe eğitim sertifikası (Beyrut, 2015), el sanatları, kahve ve resim sergileri (Beyrut, 2015), Osmanlı Arşivinde Lübnan Sempozyumu (Beyrut, 2015), uluslararası eğitim fuarı (Beyrut, 2015), sergiler ve anma toplantıları (Beyrut, 2015-16), konser ve konferanslar (Beyrut, 2016), Lübnan Üniversitesi'yle Türkoloji projesi

³⁵⁵ 1917 yılı Beyrut Vilâyet Salnâmesi'nin II. kısmının (kuzey) 26.sayfasından itibaren ayrı bir başlıkta ve oldukça geniş kapsamlı değerlendirilen 'Türkmenler' bağlamında Beyrut Türkmenleri alt başlığı içinde Akkar Kazâsı Türkmenleri, Hısn'ul-Ekrâd Kazâsı Türkmenleri ve Hazur Nâhiyesi Türkmenleri konu edilmektedir. Akkar'ın kuzeydoğusunda ve sarp dağlık alanlarda ikamet eden Türkmenlerin sayısı Kavaşra 300, Aydamun 150, Cedide 100 ve Devse 50 olmak üzere toplam 600 olarak verilmektedir. Hısn'ın batı tarafında ikamet eden Türkmenleri 100-150 kişi olarak ve Zâre, Hanya, Hasırcıye köylerinde de 150-300 civarında bir Türkmen nüfusu aktarılmaktadır. Hazur Nâhiyesi'nin değişik yerlerinde ikamet eden Türkmenlerin Besâtîn (100), Beyt Arslan (250), Mitrâs (250) ve Ayn Dâbîş (300) köylerindeki nüfus toplamı 900'ü bulmaktadır. Vilâyet dahilindeki toplam toplam Türkmen nüfusu da 10-15 bin olarak rakamlandırılmaktadır. Akkar Türkmenlerinin 100-150 yıl önce Kuneytra, Cevlan/Culan ve Süveydiye'den geldikleri; Hazur Türkmenlerinin ise 3-4 asır önce Adana'dan geldiği ve bir kısmının kendilerini Kayı olarak ifade ettiği hatta bunların Süleyman Şah zamanında buralara indiği aynı salnamede ifadelendirilmektedir. Bazı kimselerce bu Türkmenlerin Canberdi Gazali vakasından sonra Sultan Selim zamanında Lübnan ve anti-Lübnan taraflarına yerleştirildiği tespiti de ilâve olunmaktadır (SVB-II, 1333/1336: 26, 47-49).

mutabakatı (Beyrut, 2016), musikî konseri ve sergiler (Beyrut, 2016), Sayda ve Trablus'ta sergi (2016), konferanslar ve anma toplantıları (Beyrut, 2016-17), Akkar'da sergi (2017), şiir etkinliği ve okçuluk kursu (Beyrut, 2017), konferanslar ve masal atölyesi (Beyrut, 2018), anma geceleri ve sertifika programları (2018), çocuklara ebru kursu Beyrut, 2018), Trablusşam sinema haftası (2018) ve Dışişleri Bakanı Çavuşoğlu ziyareti (Beyrut, 2019) gibi etkinlikler gerçekleştirilmiştir (<https://beyrut.yee.org.tr>, 2020).

Dağlı Hristiyan toplulukların mekânı olan Cebel-i Lübnan Vilâyeti³⁵⁶ dahilindeki Türkmen veya Türkî unsurlarla ilgili olarak bu aşamaya kadar herhangi bir kayda rastlanılmamıştır. Ancak Âliye İlçesindeki Beysur/Baysur Köyü; Cebel İlçesindeki Kahmaz Köyü; Keservan İlçesindeki Ayn Tura Beldesi,³⁵⁷ Gabale ve Gazir kasabaları,³⁵⁸ Kislik/Geslik Beldesi, Rayfun³⁵⁹ ile Sahil Alma (Elma Sahili) köyleri, Tabarca/Taburca Beldesi; Şuf İlçesinin Muhtare Kasabası (Canbolatlar);³⁶⁰ Metin (el-Metn) İlçesindeki Atşana, Ayn'el-Kaş, Şirin köyleri gibi yerleşim yerleri saha araştırmaları adına incelenmeye değer görünmektedir (<https://libandata.org>, 2019; <https://worddisk.com>, 2020). Ayrıca Lübnan'ın orta kesimi haricinde güneyinde bulunan ve Şîîlerin çoğunlukta olduğu Güney Valiliği ile Nebatiye Valiliği içerisinde de benzer taramaları ve araştırmaları yapmakta fayda mülâhaza edilmektedir.

5.1.3. Diğer Türk/Türkmen Yerleşimleri ve Akraba Topluluklar (Giritliler, Mardinliler, Sığınmacı Türkmenler, Çerkez-Arnavut-Osmanlı ve Ötekiler)

Suriye'dekilerle aynı dönemde (93 Harbi) gelen ve yaklaşık aynı sayıdaki (9-10 bin) Girit Adası göçmenleri, Lübnan'daki etnik ve mezhebi mozaiklikten kaynaklanan bir kolaylıkla Girit Müslümanları yerine Girit Türkleri olarak da anılmaktadırlar. Yüz küsur yıl önceki Yunan işgali, nüfusunun % 45'ini Müslümanların oluşturduğu Girit'te önce Ali

³⁵⁶ Osmanlı'nın yöreyle ilgili son kaydı diyebileceğimiz 1918 Salnâmesine göre Cebel-i Lübnan Sancağı yada Mutasarrıflığı Zahle, Şuf, Cezin, Metin, Keservan, Petrun (Batron) ve Küre kazâlarından oluşmakta; 400 bini aşkın nüfusunun ise % 90'ının Hristiyanlar, % 10 kadarını da Müslümanlar oluşturmaktadırlar (SDAO, 1333-1334: 757-761).

³⁵⁷ Diğer adıyla Ayn Cebel Beldesi; Türkmen Assafoğullarının Gazir'den önceki merkezi (www.marefa.org, 2013)

³⁵⁸ Gabale'deki soyadlarına örnekler: Assaf, Halil, Karam/Kerem, Korkmaz ve Belediye Başkanının adı da Josef Bou/Beni Assaf. Daha büyük bir yerleşim yeri olan Gazir'de ise Karam'lardan başka kimseler kalmamış gibidir (<https://en.wikipedia.org>, 2019)

³⁵⁹ Osmanlı devrinde 1858 Keservan Ayaklanması'na öncülük edip 1859'da küçük bir cumhuriyet (Jumhuriyya) kuran Tanyus Şahin Rayfunludur (<https://tr.qwe.wiki>, 2020).

³⁶⁰ Canbolatlar Azaz, Halep ve Kilis taraflarından Lübnan'a göç eden ve muhtemelen Türk asıllı, 16.yy'dan beri etkin bir Dürzî ailesidir. Geniş bilgi için bkz.: İlgürel, Mücteba (1993a), "Canbolatoğulları", DİA (C:VII, ss.144-145), Türkiye Diyanet Vakfı: İstanbul.

Bekraki³⁶¹ önderliğinde Yunanlılara karşı bir ayaklanma çıkarılmışsa (1898) da sonuç alınamadığından dolayı Osmanlı Devleti adadaki Müslümanların önemli bir bölümünü Lübnan ve Suriye sahillerine doğru tahliye kararı almıştır. İzmir ve Mersin (Tarsus) haricinde Şam (Tartus) ve Trablus'a yerleştirilen Müslüman Türklerden Lübnan'ın payına düşeni Abdüllatif Bekraki, Girit Adası ve Göçmenler Tarihi isimli kitabında 10 bin olarak vermekte fakat sonra dağıldıklarını söylemektedir (ORSAM, 2010: 13; ORSAM, 2015: 17). Oytun Orhan ve ekibinin araştırmasına göre günümüzde Lübnan'da 10 bin Girit Türkünün yaşadığı hesaplanmaktadır. Yine bir saha araştırmacısı olan Kasım Aydemir ise yalnızca Trablus'ta 9.000 Girit muhacirinin bulunduğunu belirtmektedir. Ağırlıklı olarak Trablus'un Bab el-Tabbane, Cami'ül-Kebir ve el-Nur Mahallelerinde yaşayan Girit Türkleri Türkçeyi unutmuş bir haldedirler. Bazı Türk âdet ve geleneklerini sürdüren Girit göçmenleri, hem kendilerini hem de başkalarının onları Osmanlı olarak görmelerinden ötürü Türkiye'ye yakınlık duymaktadırlar (ORSAM, 2015: 17-18; Aydemir, 2017: 31-32).

Türkiye'nin Girit Müslümanlarının varlıklarından haberdar olması 1985 yılı itibariyledir. Girit Türklerinin yüzyıla yakın bir zamandır yalnız kalmaları, eğitilmiş ve topluma entegre olmaları gibi sebepler asimile olma süreçlerini de hızlandırmış; Türkiye'deki ve Suriye'deki akrabalarıyla bağlarını da zayıflatmıştır. Gerek YTB ve TİKA gibi kuruluşlarımızın ve gerekse Lübnan'daki YEE Kültür Merkezi'nin faaliyetleri bağları kuvvetlendirmeye başlamıştır. Hatta Girit Türklerini temsil eden Ulinnoha Derneği'yle ortaklaşa (2014) "Girit Türklerinin Lübnan'a Yolculuğu" adlı sergi ve konferans düzenlenmiştir (ORSAM, 2015: 17-18; Aydemir, 2017: 33; <https://beirut.yee.org.tr>, 2015). Torun Ali Bekraki öncülüğünde kurulan Uli Nuha (Akıl Sahibi) Derneği; Trablus'taki Girit muhacirlerine sahip çıkmak, Türkçe kurslar düzenleyerek unutulmuş dili bir daha öğretmek, eğitim yardımı ve yurtdışı tahsilindekilere burs desteği vermek gibi hedeflere yönelmektedir. Türkiye'den de yeni nesillerin Türk kültürünü öğrenmesi için bir Türk okulu açmasını istemektedir. (Söylemez, 2008: 3). Nükhet Adıyeke'nin tespitleriyle Girit'in merkezi Kandiye'den getirilen Müslüman Türklerden Tarsus'a yerleşenleri son Bektaşî dedelerinden Horasanlı Ali Baba'nın Türbesini Mersin İli'ne taşımışlardır. Zira adada fetih 17.yy kadı sicillerine göre Bektaşî Tarikatı eliyle olmuştur. 1957'de Türkiye gelerek Balıkesir ve İzmir'deki akrabalarıyla hasret gideren Ali Hasan Basalaki adlı Girit Türkü de bir dönem Trablus'ta Temedon isimli bir gazete çıkarmıştır (Adıyeke, 2014: 143-144; Söylemez, 2008: 2 ve 6).

³⁶¹ Girit Türkleri Rumca'yı da iyi bildikleri için kimi zaman soyadlarına ek olarak "oğlu" anlamındaki 'aki' takısını kullanmaktadırlar; Bekr-aki'nin Bekir-oğlu olması gibi (ORSAM, 2015: 17; Erendor, 2016: 229).

Bunun dışında geçim şartları nedeniyle 1940'lı yıllarda Mardin ile Çavuşlu, Gelinkaya, Midyat, Ömerli, Söğütlü, Şenköy gibi ilçe ve kasabalardan Beyrut'a göç ederek derneklerle örgütlü 50 bin kişilik bir Mardin diasporasından bahsedilmektedir. Kozmopolit bir il olan Mardin'den farklı köken ve inançlara sahip bu insanlar, Lübnan toplumunda Mardinli kelimesinin Arapça telâffuzuyla Merdelli veya Merdalli olarak tanınmakta ve kendilerini öyle tanıtmakta, bazen de kendilerini "Arap asıllı Türk ve Lübnanlı" şeklinde ifade etmektedirler (ORSAM, 2015: 18; Bakır, 2020: 1-2). ORDAF (H.Bakır), bu insanların köken itibarıyla Arap, Süryanî, Kürt, Türkmen ve melezlik gibi unsurlar taşıdığını; konuştukları dilin de karma bir dil (Qiltu/Kiltu)³⁶² olduğunu nitelemektedir. ORSAM (S.Özdemirci) ise bu kitlenin 3'te 1'ini Kürtler (Kurmanci) ve Süryanîlerin, 3'te 2'sini Arapların (Merdalli) oluşturduğu tespitini aktarmaktadır. Atris, Fahro, Fettah, Harb, Miri, Omari, Ramazan, Rammu, Şa'bu, Şerif, Şeyhmusa ve Zeyn gibi büyük Merdalli sülâlelerinin Beyrut'un Ayşa Bakkar, Basta, Bilat/Blad, Burc Ebu Haydar, Burc el-Barajne ve Zikak/Zukak³⁶³ gibi varoş semtlerinde yerleşik olduklarını da eklemektedir (Bakır, 2020: 3; ORSAM, 2017: 16-20). Türkiye'deki akrabalarıyla sıkı bağlar içinde olan Mardinliler ancak 1994 sonrasında Lübnan vatandaşlığı alabilmişlerdir; 2005 yılından itibaren içlerinden Türkiye'ye dönüşler gözlenmiştir. İkinci ve üçüncü kuşakla birlikte sınıf atlayan Mardinlilerde, son yıllarda Türk dış politikasının da bölgedeki etkinliğinin artmasına paralel bir biçimde Türkiye vatandaşlığı ve Türkçe öğrenim talebi de artmaktadır. Hatta bu kuşaklar kendilerini hem Lübnanlı hem Türk gibi hissettiklerini ve Türkiye'ye yönelik derin bir alâka beslediklerini sıkça tekrarlamaya başlamışlardır (ORSAM, 2015: 18-19; ORSAM, 2017: 21).

Mardinliler Beyrut'un batı yakasında Al Fovka, Al Tahte, Berbir, El Zarif, Kaskas, Nuveyre, Ras Al Nabi ve Sabra gibi Şîî ağırlıklı mahallelerin yanısıra Trablus'un Kıbbe semtinde (50 hane) ve çiftçilik yaptıkları bazı Bekaa köylerinde yaşamlarını sürdürmektedirler. 1994 Kararnamesi ile tahminî 29 bin kişilik vatandaşlık alan Mardinliler, bir Beyrut belediye meclis üyeliği ve 4 muhtarlık kazanarak iç siyasette de varlık göstermişlerdir. Aynı zamanda Ravda Kültür Derneği (1960), Omeyrat Aile Birliği, Gelecek Nesil Derneği (Cîl El Mustakbel) ve Lübnan Türk Gençlik Derneği gibi sivil toplum kuruluşlarına da sahiptirler (Bakır, 2020: 4, 6 ve 8). 2016 yılında bu defa bir belediye başkanlığı ve 5 muhtarlık kazanan Mardinliler, ülkedeki mezhep kotaları doğrultusunda

³⁶² Alman dilbilimci Otto Jastrow'a (Yastro) göre Arapça'nın Musul, Kamışlı, Mardin, Siirt mıntıkalarında konuşulan ve Mihallemi ile Kose şeklinde ağızlara ayrılan bir Kuzey Mezopotamya lehçesi (Bakır, 2020: 3)

³⁶³ Seyyah-mutasarrıf Ali Suad, Seyahatlerim kitabında Beyrut'tan Halep'e giderken (1911) uğradığı Beyrut için şunu söyler: "Beyrut'ta şehir var. Lakin sokak yoktur..!" Demek ki Sokak / Zukak Beyrut'ta daha çok mahalle yada semt anlamında kullanılıyor (Suad, 2015: 35-38).

kendilerine Sünnîlere ayrılan 27 koltuktan birinin verilmesini talep etmektedirler. Diğer yandan TİKA, YTB ve Yunus Emre Kültür Merkezi gibi kurumlar üzerinden gerçekleştirilen kültürel etkinlikler ve Türkçe kursları Mardinlilerin hem kendi aralarındaki hem de Türkiye'yle olan bağlarını pekiştirmektedir. Kimi zaman radikal Ermeniler tarafından Türkiye'ye ait binalara ve sembollere saldırı düzenlendiğinde Mardalliler/Mardinliler çabucak organize olup tepki göstermek için sokağa inebilmektedirler (ORSAM, 2017: 27-28; Bakır, 2020: 9-10).

Suriye'deki iç savaş nedeniyle onbinlerce Suriyeli Türkmenin de Lübnan'da akrabalarının bulunduğu yerleşim yerlerinde veya kamplarda geçici iskân altında tutulduğu bilinmektedir. Ülkedeki kayıtlı 1 milyon ve kayıtdışıyla birlikte 1.4 milyon Suriyeli sığınmacıdan ne kadarının Türkmen olduğu net olarak bilinmemekle beraber 2015 yılındaki bir haberde Türk Büyükelçiliğine dayanılarak 15 bin ve 2017 yılında ise yalnızca Baalbek'in Duris Beldesi'nde 400 sığınmacı Türkmen ailesinin varlığından söz edilmektedir (<https://en.zamanalwsl.net>, 2015 www.pusulahaber.com.tr, 2017). ORSAM'ın 2015'teki saha araştırmasında çoğunluğu Humus'un Zara Beldesi'nden olmak üzere yine Humus'un Babı Amr semti ile Akrap, Baruha, Hamis, Hırbit, Husn, Kusayr, İcbab, Nizariye, Sem Alil, Telkelah ve Tensin adlı yerleşim yerlerinden; Hama'ya bağlı Beyt Natır, Hasirciye, Hürmül, Kuzhil, Tıllıf ve Uveyir adlı yerleşim yerlerinden; Tartus'a bağlı da Ayn Dibiş, Bdada, Beyt Aslan, Bisitin, Dahrub ve Mitraz adlı yerleşim yerlerinden göç aldığı tespit edilmiştir. Nisan 2015 itibariyle 6 bin Suriye Türkmeni, Akkar'ın başta Kavaşra Beldesi olmak üzere Halbe ve Vadi Halid ile daha az olarak Aydamun, Bazbina, El Bire, Bazbina, El Devsiye, Maşda Hamud, Şahduf, Tilayl gibi köy ve kasabalara yerleşmiştir (ORSAM, 2015: 19-20). Aynı ay itibariyle 1.500 civarında Suriyeli Türkmen de Baalbek'in Addus (115 Aile), Duris (16 Aile), Hadidiye (65 Aile), Nananiye (45 Aile), Şeymiye (15 Aile) belde ve köylerine yerleştirilmiştir. Bunda başka yine aynı dönemde Trablus civarına yaklaşık 500, Sayda civarına da yaklaşık 200 (30 Aile) Türkmenin yerleştiği; az sayıda olmak kaydıyla Şam'da yaşayan Golan Türkmeni ile Şam'a bağlı Hatit Türkmen'den göç eden ailelerin de başkent Beyrut'a yerleştiği öngörülmektedir. BM ve TİKA'nın yardımlarıyla ayakta kalmaya çalışan Türkmenlerin en büyük isteğinin Türkiye'ye geçebilmek olduğu da ifade edilmektedir (ORSAM, 2015: 20-21).

ORSAM ekibi, Memlûk ve Osmanlı zamanından kalan diğer Türk kökenli ailelerin de verilerini paylaşmaktadır. Trablus ve Akkar'ın eşraf aileleri sayılan Türk aileleri/sülâleleri arasında Afyonî, Bezirbaşı, Cebahancı, Çorbacı, Defterdar, İstanbulî, Matracı, Maraşlı,

Sabuncu, Sancaktar, Taha, Tahsildar, Türkmanî, Türkmâniyye ve Tütüncü aileleri sayılmaktadır. Sadece Trablus'ta Türkmani soyadını taşıyan birbiriyle akraba 200 aileden/haneden bahsedilmekte ve kendilerini Osmanlı aileleri olarak kabul eden bu insanlar, Trablus'taki Türkmanîlerin kurduğu Lübnan Türkmani Cemiyeti gibi bütün Osmanlı ailelerini biraraya getirebilecek bir dernek kurma çalışması da yürütmektedirler (ORSAM, 2015: 21-22). Osmanlı'nın feodal ortaklık alışkanlığı kaynaklı özellikle Trablusşam ve Akkar bölgesinde yönetime ortak ettiği yine bazı eşraf aileler bulunmaktadır. Bunlar arasında Kadirî ve Rufaî gibi dinî temelli; Sayfa ve Zubî gibi tarihsel olarak ünlü; Hatib, Kılani, Mahmut, Mirabi, Recep, Salih, Simin, Şenhel, Tenbuse ve Zekeriya gibi benzer özellikli aileler/sülâleler bahse konudur. İki kuşak önceye kadar Türkçe konuşan bu kimselerin Osmanlı'nın devamı olan Türkiye ile de duygusal yakınlık içinde oldukları belirtilmektedir (ORSAM, 2015: 22). Bunların bir kısmının Memlûk bakiyesi olarak Osmanlı dönemine intikal ettiğini de akılda tutmak gerekir.

Bunlardan başka kendisi de bir Osmanlı torunu Lübnanlı olan Zahir/Zaher Sultan'ın bahse konu ettiği Çerkezler/Kafkaslılar ve Arnavutlar/Balkanlılar mevcut bulunmaktadır. Lübnan Uluslararası Yönetim Üniversitesi hocalarından ve Lübnan Çerkesleri Birliği (Lebanese Circassian Consortium) Başkanı Saria Abdülrezzak'a göre 100 binlik bir potansiyeli barındırdıkları fakat çoğunluğun dilini hatta kimliğini unuttuğunu söylemektedir. Abdülrezzak, Osmanlı Padişahı I. Mahmud'un son yılında (1754)³⁶⁴ Abhazya/Adige bölgesinden Akkar'ın Berkail (Berqael) Kasabasına geldiklerini söyleyerek halen Akkar Çerkezleri olarak Trablus Çerkezleriyle irtibatlı olduklarını belirtmektedir (Sultan, 2014: 110; Ubeyd ve Mayız, 2019: 2). ORSAM ise 1877-78 Osmanlı – Rus Savaşı'yla getirilen ve Akkar, Trablus, Beyrut, Miniye'ye yerleştirilen 12 Çerkez kabilesinden bahsetmekte fakat sayı verememektedir. Osmanlı'dan dolayı Türkiye'ye 'ikinci vatan' derecesinde yakınlık duyduğu belirtilen Lübnan Çerkezlerinin Türkiye'deki Çerkezlerle de bağları sürmekte fakat Arapça bazlı Araplaşma hususiyeti onlar için de geçerlilik arz etmektedir (ORSAM, 2015: 22; ORSAM, 2010: 15). Harry T. Norris, Balkanlardaki İslam'ı anlatan kitabının "The Albanians in Syria" kısmında Mısır kadar omasa da Suriye'nin ve bir dereceye kadar Lübnan'ın da Arnavutlar için iskân alanlarından bişri olduğunu vurgulamaktadır. İdarî ve askerî açıdan

³⁶⁴ Bu pek mümkün gözükmemektedir. Zira I. Mahmud döneminde Ruslarla savaş veya benzeri bir durum olmadığı gibi 1739 Belgrad Antlaşması'yla başlayan sulh ortamı I. Mahmud'dan sonraki yıllarda da devam etmiş ve 1768'e kadar 30 yıllık bir barış dönemi geçirilmiştir. Geniş bilgi için bkz.: Kurtaran, U. (2015). Sultan Birinci Mahmud Dönemi Osmanlı-Rus Siyasi İlişkileri. *Belleten*, 79(285), 589-613.

Şam'da yoğunlaşan Arnavut nüfusun sûfî temsilcilerinin Beyrut (Lübnan)³⁶⁵ ve Akkâ (Filistin) üzerinde de tesirleri olduğunu savunan Norris, Yusuf İ. Yazbek'ten alıntıyla 19.yy'ın II. yarısında yönetici olarak Beyrut'a ailesiyle birlikte gelen Hasan Ağa'nın Lübnan Dağlarını Arnavutluk Dağlarına benzetmesinden bahisle Beyrut Marunîlerinden birinin kızıyla yaptığı evlilikten ünlü yazar Seyyid Kureyş'in babasının doğduğunu dile getirmektedir (Norris, 1993: 244-245 ve 250-252). Tasavvuf kültürü ve Bektaşîlikte önemli bir yeri olan Türkî Arnavutların Doğu Akdeniz sahillerinde de izleri bulunmaktadır. Neticede dil olarak Arapçanın yöresel hakimiyeti kesin iken kültür olarak benliğini korumadaki binlerce, belki onbinlerce insan, diğerleri gibi Türkiye'nin yakın alâka kuşağında yer almayı hak etmektedir.

Bunun haricinde hem Ortadoğu araştırmacılarının hem de tez çalışmalarının ilgi alanlarına giren Kürtler, Dürzîler ve Süryanîler gibi diğer akraba topluluklar Lübnan'da ağırlık teşkil etmektedirler. ORSAM; Lübnan'da yaklaşık 100 bin Kürt asıllı bulunduğunu ve bir kısmının Türkmen aşiretleriyle birlikte 13.yy'dan (Eyyübî - Memlûk) beri var olduğunu, bir kısmının da sonradan (20.yy) Anadolu'dan ve Suriye'den geldiklerini tespiten aktarmaktadır. Lübnan'ın meşhur zaimlerinden Canbolatların Hakkârî'den göç eden Kürtlerden olduğu savından Cebel-i Lübnan'ın ileri gelen aşiretlerinden Abbud, İmad, Merabi ve Omayrilerin de aynı kökten olduğuna dair iddialar önümüzdeki yıllarda araştırma koonusu olmaya devam edecek gibi gözükmemektedir (ORSAM, 2017: 16-17). Süryanîler konusunda ise ORSAM, onların 1900'lerin başından itibaren refah durumları iyi olmasına rağmen 'emniyet arayışı' nedeniyle Levant'a göçtüklerini ve Lübnan'ın hem Hristiyan ağırlıklı hem Arapça konuşan bir memleket olmasının bunda belirleyici olduğunu vurgulamaktadır. Mardin Süryanîleriyle Merdallilerin aynı lehçeyi konuşmaları, Arap asıllı Türklerle yakın bir diyalog içinde olmaları yakın gelecekte Türkiye ile olan bağlarının da artacağına işaret etmektedir (ORSAM, 2017: 17-18).

Yapılan bir araştırmada Lübnan'da 50 bin civarında Süryanî yaşadığı ve bunların % 30-40'ının Türkçe soyadı kullandığı ifade edilerek Lübnanlı Süryanîler arasında kullanılan Türkçe soyadları taranmıştır; bunlardan bazı örnekler şöyledir: Abaza, Ağa Con, Akdemir, Alacaci, Antakli, Arslan, Arslanoğlu, Badur, Bakırci, Balanci, Balta, Bardakci, Basmaci, Batu, Beg, Boyaci, Bulut, Burnubüyük, Büyük, Calık, Canci, Cayci, Celik, Cercü, Cermikli, Ciftci, Colak, Darağci, Darağlı, Dede, Dekirmenci, Demir, Denikci, Derdli, Doğramaci, Dolı,

³⁶⁵ Örneğin Vehbi S. Gâvicî el-Albanî, İmâm Abû Hanîfa adlı eserini 1973'te Beyrut'ta yayınlamıştır. Yine Levant'ın meşhur şairlerinde Mustafa Hulki'nin (Mustafa al-Khalqi) babası Nuri Otman Bey, Beyrut Sultanî'sinin idareciliğin yapmış ve ünlü yazar Ma'ruf Arnavut (Ma'rûf al-Arnâ'ut) da çocukluğunu geçirdiği Beyrut'u romanlarına taşımıştır (Norris, 1993: 245-246, 249).

Dökmeci, Döndü, Dönme, Ekmekci, El Kabici, El Kamu, El Süruci, El Türk, El Yazıcı, Ferik, Galburci, Hamaci, Hatun, Helvaci, İstanbullu, Kabakulak, Kahveci, Kalayci, Kantarci, Karagöz, Katırcı, Kavak, Kaya, Kebabci, Kileci, Koc, Köbrü, Közel, Kulaç, Kundakci, Kuru, Kürdoğlu, Mimaribaşı, Mumci, Münrici, Naime Kasabci, Nevşehirli, Oğlu, Oğlu Kiraz, Ozberk, Rıdvanlı, Sakımlı, Saruhan, Savuk, Şekerci, Şelebi, Tarakci, Taşci, Tekin, Tökmeci, Turanî, Turk, Tütüncü, Üzümcü, Yandım, Yazbek, Yenitürk, Yıldız, Yılmaz (Kalaycı, 2019: 103, 110 ve 112-140). Aynı araştırma tezine göre Cebel-i Lübnan'ın başta Şuf Dağı ve Aley, el-Metin, Vadi et-Taym bölgelerinde yaşayan ve sayıları 200-250 bin civarında öngörülen Dürzîlerin başlıca 6 kabilesinden (Canbolat, Şihab, Aslan, Talhuk, Abullam ve Abdulmalik) 2'si Türkçedir. Diğerlerine de şu şekilde örnekler verilmiştir: Baylamanlı, Bekdaş, Boşnak, Buğadir, Buşahlı, Cezairli, El Başa, El Şelebi, El Dolğan, El Harbutli, Kansu, Kırbac, Şazbek, Vidacı (Kalaycı, 2019: 78, 80 ve 83-87). Araştırmada pek yerilmeyen meşhur Maanoğulları Kabilesinin 16.yy'daki güçlü isimlerinden ve Osmanlı'nın da sancak beylerinden âsi Fahreddin'in babası Emir Korkmaz adını taşımaktadır. Aynı isim 17.yy'ın ikinci yarısında da bir başka Maan beyinin isminde tekrarlanacaktır. Türkiye'yle bağlarından ötürü Mardinlilere ve hatta onların okuldaki çocuklarına bile kötü davranan Lübnanlı Ermenilerinin soyadlarını da araştıran Kalaycı, 6.300 küsur isim içerisinde 300 kadar (% 5) ismin Türk kültürü ve Türkçeyle alâkasını tespit etmiştir (Emecen, 1995: 80; ORSAM, 2017: 29-30; Kalaycı, 2019: 156). Bu bağlamda çoğunluğunda (Abacı, Arslan, Aybek, Babacı, Balaban, Bardakci, Benli, Bıyık, Bucak, Cabuk, Caloğlu, Çamurlu, Çayır, Çerkes, Danacı, Dişçeken, Dört, Düzdaban, Elma, Eskici, Galyoncu, Gedik, Gemalmaz, İncecik, İşçi, Kabaklı, Kahveci, Karabaş, Kirişçi, Kökköz, Kıvırcık, Karaoğlu, Kardaş, Katışık, Keklik, Kemiksiz, Kolansız, Konyalı, Kütahyalı, Madenci, Mandalci, Mestci, Naneci, Odabaş, Oğul, Otuzbir, Ölcekci, Sabsız, Sallabaş, Sisli, Solak, Şarlak, Şişman, Tıslak, Tatar, Temizci, Terzibaşı, Tokmakci, Tombul, Tutuş, Türkücü, Uğurlu, Urfalı, Yağız, Yarunsuz, Yedikardaş, Yenikomşu, Yırtık, Yozgatlı) 'oğlu' anlamındaki -yan eki olmakla beraber Acıkyaş, Ağası, Alaca, Bazarci, Bilemeci, Bol, Cerci, El Şorbaşı, İstanbullu, Karakaş, Köz, Kilidşibaşı, Kolci, Kürkci, Maraşlı, Mardelli, Musilli, Otrakci, Şekerci gibi doğrudan Türkçe soyadları da belirlenmiştir (Kalaycı, 2019: 157-206). Tarihî husumete rağmen ortada böyle bir kısmî kültürel ortaklığın varlığı da unutulmamalıdır.

Özetle; Lübnan'ın 6'da 1'inden fazlası misafir olan 6 milyonluk kozmopolit nüfusunun parçacıklı olması ülkede, örgütlü 50-100 binlik toplulukların bile temsil noktasında önünü açabiliyor. 2000 ve 2001 yıllarında nüfus olarak 105 bin yada 116 bin civarındayken

2017 yılı itibariyle 128 vekilli Lübnan Parlamentosu'nda 6 milletvekiline (Hınçak 2, Müstakbel Hareketi 2, Taşnak 1, Kuvvet-i Lübnaniye 1) sahip olmaları esas alınmalıdır. Zira 40 bin kişiye 1 vekilin düştüğü Lübnan'da Ermenilerin 120 bin nüfusla 240 binlik bir yer tutmaları akıldan çıkarılmamalıdır (Kalaycı, 2019: 154-155). Suriye'deki tüm Türklerle (Türkmenler, Giritliler, Mardinliler) ilgili olarak Aydemir'in önce 50 bin, sonra 56 bin ve en son 59.300 kişilik bir yekûn tespiti sözkonusudur (Aydemir, 2013a: 171; Aydemir, 2013b: 241; Aydemir, 2017: 37). ORSAM ise 5 yıllık aralıklarla evvelâ 9 bin Türkmen, 10 bin Girit Türkü, 20 bin Mardalli/Mardinli ve sonrasında 12 bine yakın Türkmen, 10 bin Girit Türkü ve 30 bin Mardinli/Mardalli ile birlikte yaklaşık 52 binlik bir nüfus projeksiyonu çıkarmıştır (ORSAM, 2010: 10, 12-15; ORSAM, 2015: 13, 15-17 ve 19). Lübnanlı genç Türklerin 1997'de kurduğu Gelecek Gençlik Derneği (Future Youth Association), 2012 yılında Gelecek Hareketi'nin hem Genel Sekreteri Ahmed Hariri'yle hem de Genel Başkanı Saad Hariri'yle yaptıkları toplantılarda Ermenilerin 120 bin nüfusla 2 Bakan çıkarabilirken Türklerin 80 bin nüfusla neden yarısını bile alamadıklarının sorgusunu yapmıştır. Türk Futbol Ligi'ni hararetle takip ettikleri ifade edilen gençlerin Başbakan Erdoğan'ın Lübnan ziyaretinde bu rakamı Türk yetkililere söylediklerinde çok şaşırdıkları da haber kaynağından iletilmektedir (www.oroom.org, 2012). Türkiye'nin Beyrut Büyükelçisi Hakan Çakıl'ın 2018 ve 2019'da Gelecek Nesil / Cil el-Müstakbel Derneği'nin düzenlediği toplantılarda Lübnan'daki Mardinlilerin sayısını resmî ağızdan 50 bin olarak zikretmesi hatta bunun 16 bininin hem Lübnan hem de Türkiye vatandaşı olduğunu ifade etmesine bakılırsa Türkmeni, Giritlisi, sığınmacısı ve Kafkaslısı/Balkanlısı hatta Osmanlısı ile 120-130 binlik heterojen/çoktürlü bir kitleden ve bu kitlenin de yakın-uzak akrabası konumundaki Kürt, Dürzî, Süryanî topluluklarını da kattığımızda Lübnan siyasetinde ve bölgenin geleceğinde söz sahibi olabilecek bir altyapı/potansiyel karşımıza çıkmaktadır (www.mynet.com/buyukelci, 2018; https://tr.sputniknews.com, 2019). Aşağıdaki tablo bu meyanda bir fikir vermesi adına hazırlamıştır.³⁶⁶

Tablo 5.1. Lübnan'daki Türkler, Akraba Topluluklar ve Sayı Ortalamaları

TOPLULUK ADI	ORTALAMA SAYI
--------------	---------------

³⁶⁶ Ayrıca güncel/sanal kaynaklarda dünyaca ünlü yazar Emin Maluf (Amin Maalouf), şair-yazar Hüda Namanî (Huda Naamani), aktris-gazeteci Fatma Yusuf (Rose El Youssef), artist Muazzez Ravza (Mouazzez Rawdah), yönetmen Hüsen İbrahim (Hussen Ibraheem), profesörler Nebil Bayaklı (Nabil Bayakly) ve Esmâ Şamlı Halvanî (Chamly Halwani), karma dövüşçü Mustafa el-Türk (Mostapha al-Turk), bayan vücutçu Dina Al-Sabah, futbolcu Bilâl Aziz (Özer) gibi insanların Türk olduklarına dair bilgiler yer almaktadır. Fikir vermesi bakımından bkz.: "Turks in Lebanon" - Notable People (https://en.wikipedia.org, 2019).

Akkar Türkmenleri	10 bin
Baalbek Türkmenleri	8 bin üzeri
Trablus Türkmenleri	en az 4–5 bin
Miniye-Dinniye Türkmenleri	Bin
Beyrut Türkmenleri	Bin üzeri
Girit Türkleri	10 bin
Mardinliler/Merdalliler	50 bin
Çerkez/Kafkas	5 ilâ 10 bin
Arnavut/Balkan	2–3 bin
Türkmen Sığınmacılar	tahminî 30 bin
Osmanlı/Eşraf	5 ilâ 10 bin
Kürt, Dürzî, Süryanî	400 bin (70, 250, 80)

Ortadoğu’da zaten belirsiz ve değişken olan sınırların artık tüm dünya ölçeğinde iletişim teknolojisinin dizi-filim, maç-magazin ve sosyal medya üzerinden getirdiği sınırların erişim üzerinden yeniden dizaynı/taksimi sözkonusudur. Yukarıdaki sacayağanın ilk kısmında son yıllarda oldukça başarılı olan Türkiye, Irak ve Suriye’de olduğu gibi Lübnan’da da TV dizileriyle, filimleriyle Lübnan’da önemli ölçüde kültürel etki bırakmaktadır. Kimi yerde Türk kültürünün dejenerasyonu/yozlaşması gibi algılansa da Türkçeyi öğrenme ve Türk dizi/filim kahramanlarına öykünme noktasında nerdeyse TİKA, YTB, YEE’nin tamamlayıcısı pozisyonunda işlev görmektedirler. Örneğin; Lübnanlı üniversite öğrencileri (8 üniversite, 365 kişi) üzerinde yapılan ve katılanların çoğunluğunun kadın (% 62.7), 19-20 yaş arası (% 49.8), Hristiyan (% 46.8), Cebel-i Lübnan (% 31.5) üzerinden listelendiği bir araştırmada katılımcıların % 70.4’ünün Türk dizilerini önceden izlemiş olduğu, % 21.9’unun da hâlâ izliyor olduğu sonucuna erişilmiştir. Ağırlıklı olarak akşam 18 00 ile 22 00 saatleri arasında izlenen dizilerin çoğu aileyle birlikte izlenmekte ve en çok romantik dramlar ile aile dizileri tercih edilmektedir (Itani, 2018: 90-96). Araştırmaya göre en çok çekim yerlerinin ve oyuncuların beğenildiği Türk dizileri, Lübnan’da yabancı (Batılı) ve yerli dizilerden sonra üçüncü sırada gelmektedir. Çoğunlukla uydu kanalları üzerinden izlenen dizilerin öncelikle Türk turizmine olan ilgiyi arttırdığı ve günlük hayatta aile yada arkadaş çevresinde tartışma konusu olduğu belirtilmektedir. Lübnan toplumunun da Türk dizilerinde yansıtılan Türk toplumundan çok farklı olmadığı da analiz edilmektedir (Itani, 2018: 97-102 ve 156).

5.2. Filistin & İsrail Toprakları

Tek tanrılı dinlerin kadim coğrafyası olan Filistin ile İsrail, Truva misüllü höyüklerde / ören yerlerinde olduğu gibi üstüste geçmiş kültür ve uygarlıkları çağrıştırmaktadır. Tarihî açıdan bahse konu olan Filistin Türkmenlerinin biraz Filistin, biraz İsrail ve biraz da bu ikisinin dışında kalan yerlerde olması onlarla ilgili tespitleri de güçleştirmektedir. Aslında mevcut duruma göre Filistin'in çoğu İsrail, İsrail'den geri kalan kısım ise Filistin olarak adlandırılmaktadır. 8-9 milyonluk nüfusuyla 420 milyonluk Arap Ligi'nin küsuratının bile yarısı olmamakla birlikte İsrail, organize akıl ve finansal destekle Filistin'in üzerine bir karabasan gibi çökmekle kalmamış; Suriye, Lübnan, Mısır ve Ürdün'e de bulaşarak güç gösterilerinde bulunmuştur. Bölge Türkmenlerinin de yer aldığı Arap orduları, nadiren zafer kazanmış ama bolca ateşli söylemlerde bulunmuşlardır. Zekânın işletim sistemi olan aklını kullanmamakta ısrarcı gözüken İslam Dünyasının lâf ve nutukla olayları karşılama, kaybedince de dış bahaneler arama geleneği değişmezse belki çeyrek asır sonra kendisinden söz edebileceğimiz bir Filistin bile kalmayacaktır. İsrail zulmüne direnirken ufacak İsrail'in devâsa Arap Dünyasını nasıl sürklase (ezme, sürükleme) ettiğinin nedenlerinin de iyiden iyiye irdelenmesi ve araştırılması gerekmektedir.

Bölge, Filistin kelimesinden daha eski olan ve MÖ 2 binlerdeki Mısır metinlerinde Urusalim (Yeruşalom, Jerusalem) ismiyle anılmakta, İslam dönemiyle de Beyt'ül-Makdis veya kısaca Kudüs olarak tanınmaktadır. MÖ Binlerde Yahudilerin (İsrailoğulları) yönettiği yöreyi Milâttan itibaren yöneten Roma, MS 4.yy'da girdiği Hristiyanlık öğeleriyle birlikte Bizans'a devretmiş, onlardan da Hz. Ömer devrinde (637-638) Müslümanlara geçmiştir (Demirkol, 2017: 14-18). Çok sayıda Arap kabilesini Filistin'e iskân eden ve Mescid-i Aksa, Kubbet'üs-Sahra gibi simgesel eserlerde imzası olan Emevî merkeziyetçiliğinden Abbasî federalizmine geçen bölgede Tolunoğulları, İhşitliler ve Fatımîler de hüküm sürmüştür. Daha Anadolu/Türkiye Selçuklu Devleti kurulmamışken hatta daha Malazgirt Savaşı bile olmamışken Oğuz Türkleri Remle'de beylik (1069-1070) ve Kudüs'te emirlik (1071) kurmuşlardır (Demirkol, 2017: 19-21; Karaman, 1996: 91). Sonrasında hem Türkler ve Müslümanlar arası çekişmelere hem de Haçlılarla kapışmalara sahne olan Filistin bölgesi, Kudüs fatihi Selâhaddin'le birlikte Eyyübîlere ve ardından Doğu Akdeniz'in 2,5 asırlık hâkimi Memlûklara geçecektir. Yavuz Padişah'la beraber Osmanlı'ya intikal eden yörenin merkezi önce Evrenosoğlu'na (1516), akabinde de Kudüs, Gazze, Safed birleştirilerek Memlûklardan transfer Canberdi Gazalî'ye bırakılmıştır (1517). Uzun zaman Şam (Suriye) ve Trablusşam'a (Lübnan) bağlı kazâ ve nahiyeler halinde idare edilen Filistin toprakları

19.yy'da Sayda Eyaletinden ayrılarak müstakil Kudüs ve Nablus Sancakları oluşturulmuş, Akkâ Sancağı ise bağlı kalmaya devam etmiştir (Bostancı, 2012: 166, 170 ve 178). Bu dönemde başta Kudüs olmak üzere Filistin, uluslararası güçlerin yoğun ilgisine mazhar olacaktır. Daha evvel de bahsedildiği üzere bilhassa 19.yy'sonları ile 20.yy başlarındaki planlı kolonizasyon Filistin'in İsrailleşmesine temel teşkil edecektir. Günümüzün tarihi aslında bir asrı biraz geçen dönümümüzün tarihidir.

Türkmenler ve Türkmen yerleşimleri nokta-yı nazarından baktığımızda ise genel tarihçe 1070'lerde Navekiye (Yıvak/Uvak) Türkmenleriyle başlatılmaktadır. Fakat başlangıçta Fatımîlerin Dımaşk Vâlisi Bedr'ul-Cemâlî'nin kuşattığı Abbasîlerin Sur Vâlisi Ayn'üd-Devle'nin çağrısıyla Kurlu Bey'in 6 bin Oğuz atlısıyla yardıma gitmesi kanaatini çoklukla serdededenler olduğu gibi tam tersine Sultan Alparslan'a rağmen Bedr'ul-Cemâlî'nin Filistin'i ele geçirmek için Atsız Bey'den yardım istediği ve onun da 2 bin ilâ 12 bin arasındaki Türkmen savaşıyla 1071'de (H. 464) desteğe gelerek tüm Bilâd'üş-Şam'a hâkim oldukları yönünde de bilgi veren kaynaklar bulunmaktadır (Altan, 2009: 536; Yusuf ve Anabisa, 2008: 61). Muhsin Yusuf'la Galip (Ghaleb) Anabisa, Filistin'deki Türkmenler: Tarih ve Gelecek isimli ve Arapça'dan Fransızca'ya çevrilen makalelerinde çok sayıda Türkmenin bu esnada Filistin ve Bilâd'üş-Şam şehirlerine, kırsalına, vadilerine yerleşmiş olduğunu fakat bunların yerli Araplarla karışıp karışmadıklarını ve dillerini, kültürlerini koruyup koruyamadıklarını bilmediklerini ifade etmektedirler. Aynı kişiler, Arap/İslam kaynaklarının Filistin Türkmenlerinin Selçuklu sonrası farklı dönemlerden geçerek Eyyübîlere (1174-1249), Memlûklara (1249-1517), Osmanlılara (1517-1917) ve tâ günümüze kadar geldikleri bilgisini aktarmaktadırlar (Yusuf ve Anabisa, 2008: 62). İbn'ul-Esîr ve İbn'ul-Cevzî'nin tespitleriyle de o dönemki Türkmenlerin genel hususiyetleri hakkında şu bilgileri paylaşmaktadırlar:

- 1- Göçebeydiler
- 2- Sosyal yaşam tarzları boy/kabile esaslıydı.
- 3- Normal evlerde değil Harkâhlarda³⁶⁷ yaşıyorlardı.
- 4- Çoğunlukla hâkim güçlerin veya farklı grupların iç yada dış savaşları için istihdam edilen savaşıtlardı.
- 5- Savaşdaki rolleri milis veya ücretli asker olmağı, normal ordunun bir parçası değildiler.
- 6- İktidar güçleri, yerel isyanları bastırma veya aşiretler/kabileler arasında yeni bir denge oluşturma hesabıyla onları – Arap Bedevîleri gibi – bir yerden başka bir yere taşıyıp durdular (Yusuf ve Anabisa, 2008:63).

Bu durumun 19.yy'a kadar devam ettiğini, Filistin Türkmenlerinin Şam'dan Mısır'a giden yolları koruma ve büyük şehirlerin etrafında geçici iskân vaziyetinde Bedevî kabilelerinin yağma-itaatsizlik eylemlerini önleme işlevi gördüğünü söyleyen Ulya el-Hatip,

³⁶⁷ Büyük çadır, otak (Nâci, 2009: 379).

atalarının Haçlılarla sistemli olarak dövüşen Selâhaddin Eyyübî'nin teşvikiyle bölgeye yerleştirildiklerini ifade etmektedir (Balcı, 2005: 26; Yusuf ve Anabisa, 2008: 63). Aynı yazar, Eyyübîlerden Selâhaddin'in ve Memlûklardan Türkmen kökenli olduğunu belirttiği Sultan Baybars'ın geniş araziler tahsis etmek suretiyle Türkmenleri Akkâ, Atlit, Fredis/Fureydis ve Kaysarya gibi Filistin sahil şehirleri boyunca iskân ettirdiğini beyan etmektedir.³⁶⁸ Hatta iç kesimlerdeki Bisan, Cenin, Culan, Nablus, Safsa, Sindiya, Tabarya/Taberiye, Tolkerem/Tulkerim, Zerin gibi Memlûk şehirlerini de bu kapsamda değerlendirerek yerleşim alanını genişletmektedir (El-Hatip, 2014: 99). Bu yerleşim yerlerinden Golan bölgesinin de değerlendirmeye dahil edildiği anlaşılmaktadır. Baybars dönemiyle ilgili bu kanaate; "Memlûk ülkesinde pek kalabalık sayıda bir Türkmen topluluğu yaşıyordu" ve bunlar güneyden kuzeye, Gazze'den Ayıntab'a kadarki bölgenin her yerinde yaşamakta olduklarını dile getiren Faruk Sümer de iştirak etmektedir. Türkmenlerin, Memlûk devleti namına en güvenilen yardımcı kuvvetlerini meydana getirdiklerini de eklemektedir (Sümer, 1969: 77). İlyas Gökhan ise Moğollara tâbi olmayarak Anadolu'dan kaçan 40.000 çadırılık Türkmen topluluğunun Memlûklara sığındığını ve İbni Şeddad'a göre bunların Sultan Baybarsça Gazze'den Antakya hatta Sis/Kozan taraflarına kadarki sahillere yerleştirildiğini, Haçlılardan alınan kalelerin onlara verildiğini, ayrıca Baybars'ın bu Türkmenlere çok itibar ederek³⁶⁹ izzet ü ikramda bulunduğunu aktarmaktadır (Gökhan, 2016: 445). Binaenaleyh Doğu Akdeniz sahili boyunca uzanan 200-250 binlik bir kitleden söz edilmektedir. Hatta biraz abartılı bulunsada Kalkaşandî ile ez-Zahirî mehzaz kılınarak 180 bin atlı çıkarabilecek bir güce ulaştıkları ve onarlı olarak tasnif edilen, herbirine 35 bin atlı verilen 35 komutana (mukaddem) sahip oldukları ifadelendirilmektedir. İbn İyas'a göre Dimaşk'ta 1399 yılında yapılan bir resmigeçitte bile 4.000 civarında Türkmen askeri hazır bulunmuştur (Çetin, 2009: 28-30).

Kaynaklara göre Türkmenlerle Bâchakîr (Bâşakir?) arasında 1484'te gerçekleşen çatışmalar³⁷⁰ sırasında Ramallah'ın semtlerinden biri Türkmen Mahallesi adını taşımaktaydı. Yine Osmanlı tahrir defterlerine göre 1592 yılında Kaysarya'nın kuzeyi, Akkâ bölgesi, Gazze

³⁶⁸ Akkâ, Hayfa, Kaysariya ve Seruç gibi şehirlerin 12.yy başında Haçlılarca ele geçirilmesi sırasında yapılan katliamlar nedeniyle yöreye yerleşen ilk Türkmenlerin de büyük zarar gördüğü kabul edilmektedir (İbnü'l-Esir, 1991: 267). Bu açıdan yeniden bir iskân söz konusudur.

³⁶⁹ Makrizî'ye göreyse Baybars Gazze'ye geldiğinde Türkmen, el-Âbid, Cerm ve Sa'lebe Araplarının mahallî emirlerine hilat vererek / yetkilendirerek onları zekât toplamak, berid (menzil ulaşı) görevi ve atları tehzile görevlendirmişti (Çetin, 2009: 31).

³⁷⁰ Muhtemelen Osmanlılarla Memlûklar arasındaki 5 Yıl Savaşlarının (1485-1490) bir yıl öncesinde Osmanlı takviyeli Dulkadiroğulları'na karşı Memlûk safında savaşan Türkmenler (Turgut, Varsak) kastedilmektedir (Yiğit, 2017: 235, 238-239 ve 241-246).

şehri ile Ürdün Vadisinde ve güneyde Bisan Ovasından kuzeyde Hûle Havzasına kadarki alanda Türkmen varlığı sözkonusudur (Yusuf ve Anabisa, 2008: 63-64). Evliya Çelebi, hem “Şark canibine Sahrayı Cenin içre Türkman obaları içinde yiye içe ve kona göçe zevk safa ederek 2 saatde” Cenin’den Hüsânâbâd Kalesine geçtiğini anlatmakta hem de Yafa’daki Türkmen kabilelerinin tamamının Hz. Üzeyr’e inandığını aktarmaktadır. Gazze’den Şam’a yönelirken uğradığı ve “Mamur kasaba” diye tarif ettiği Lût şehri menziline kuzeye doğru 6 saatlik yolculukta bakımlı ve şenlikli yeşillik ovaları, ağaçlıkları Türkmen obalarında gölemes (sütlü tatlı) ve kaymak yiyerek Cekula Kalesi’ne vardıklarını da ilâve etmektedir (E.Çelebi, 1935: 402; Çelebi, 2006: 166-167 ve 178). Yine kaynaklara göre 1700 ile 1703 yılları arasında üstüste 3 defa surre alayına ve hac kabilelerine yapılan yağma hareketleri ve 40 bin hacının hayatını kaybettiği öne sürülen 1757 yılındaki büyük çaplı saldırıyla ilişkilendirilen Türkmen aşiretlerinin sürgünle cezalandırılmasına neden olduğu öngörülmektedir. Hatta ilişkiler o kadar bozulmuştur ki Filistin Türkmenlerinin öncü isimleri (Şeyh Abdurrahman Abdülhadi) I.Dünya Savaşında bile Osmanlı’nın yanında olmadıklarını anlatmaktadır (Balcı, 2005: 34, 42 ve 93-94; Steih, 2017: 104).

Eldeki veriler; Filistin Türkmenlerinin 19.yy’ın ortalarında veya ikinci yarısında Merc-i İbni Âmir veya Beni Âmir Merasına/Ovasına göçtüklerini hatta buradaki Arap kabilelerinden Sakırlara karşı Benîha Kabilesi’yle birlikte Umm’ül-Kalayid (Ayn Oum al-Qalâ'id) Savaşını kazandıklarını ve sonrasındaki 10 yılda (1870-1880) Sakr Kabilesi’yle yapılan bölgesel davaşın kazanılmasıyla da Akdeniz sahilinden Cenin’e kadar Türkmenlerin, Cenin Şehrinden Ürdün Nehrine kadar Arapların şeklinde pay edildiğini göstermektedir (Yusuf ve Anabisa, 2008: 63-64; Balcı, 2005: 31). Merc’it-Türkmen kabileleri olarak adlandırılan buradaki Türkmenler; Aragman, Avadîn, Beni Gurava, Beni Saidan, Benîha, Neğneğiyye, Tavatha şeklinde 7 kola ayrılmakta ve Ebu Şuşa ile Ebu Zerig gibi köylerde yaşamaktaydılar. Ayrıyeten Akkâ’daki Türkmen aşiretlerinden Türkmenât’us-Sevâhili adıyla bilinenleri de Hayfa’nın Kayseriye Nahiyesi dahilinde yer almaktaydılar (Aydın, 2016: 104). İçlerinden çıktığı Beni Âmir Türkmen kabileleri hakkında Ulya el-Hatip çok daha detaylı bilgiler paylaşmaktadır. Ona göre Kabâil-i Seba / Yedi Kabile ve bağlı aşiretler şunlardır:

1-) Beni Saidan Kabilesi – Ebdah Aşireti (+ el-Hacuc Kolu), Hatib Aşireti (+ el-Halil, es-Sûdi, el-Karavî Kolları), el-Musa Aşireti (+ el-Mensur Kolu), el-Cündî Aşireti, el-Bedur Aşireti, el-Cerabî Aşireti (+ el-Makdemiye, es-Suvâri Kolları), el-Gavâdire Aşireti (+ Ebu’r-Rab Kolu) ve el-Huveytî ile el-Mübdî Kolları.

2-) Beni Alkame Kabilesi – el-Gazavî Aşireti, el-Vuhûş Aşireti (+ es-Seyyid ve ez-Zirak Kolları), el-Hacât Aşireti, es-Suveys Aşireti, el-Mutlak Aşireti, el-Kerdât Aşireti ve Ebu Yusuf, el-Mufza ile el-Ferec Kolları).

- 3-) Beni Garra Kabilesi – el-Âmir Aşireti (+ ez-Ziyap Kolu), el-Havâşin Aşireti, el-Ferâsin Aşireti, el-Biâcve Aşireti, el-Huceyci Aşireti ve es-Salâhat, ez-Zağât, Ebu Ferce, el-Katanât ile el-Hayr'ul-Lât Kolları.
- 4-) Beni Zabâya – eş-Şer'an Aşireti, es-Sehâb Aşireti, ed-Dehbur Aşireti, el-Hindî Aşireti, el-Bel'üd Aşireti, ez-Ziyâdine Aşireti ve Âl-i Bilâl Kolu.
- 5-) Şakirat Kabilesi – el-Haşeki Aşireti, el-Fevâir Aşireti, es-Sekran Aşireti, es-Sakur Aşireti, et-Tabîşat Aşireti, ez-Züârata Aşireti, el-Fevâzile Aşireti, el-Ar'ârat Aşireti.
- 6-) Tavataha veya Ebu Zureyk Kabilesi – el-Müşârefe Aşireti, eş-Şevâhin Aşireti, el-Arbeniye Aşireti, el-Ğababişe Aşireti, el-Ğamâmize Aşireti, el-Şahadât Aşireti, el-Fevâzıla Aşireti.
- 7-) el-Nağnağıyye Kabilesi – el-Feyyaz Aşireti, el-Harub Aşireti, el-Muhsin Aşireti ile Avadin Arapları Kabileleri – el-Abtât Aşireti, el-Yakub Aşireti (Beyt'ül-Meşîha), eş-Şahâir Aşireti (Ebu Şahrur), ez-Zerikat Aşireti. (Balcı, 2005: 26-29)

1900'ler³⁷¹ öncesi ve hemen sonrasının Filistin'inde bir yandan ecnebi devletler üzerinden öbek öbek Musevîleştirme/Yahudileştirme yapılırken bir yandan da bu ve başka nedenlerden ötürü bol miktarda arazi II. Abdülhamid tarafından sultan çiftliklerine çevrilmiştir. 50-60 milyon dönüm olarak tahmin edilen bu mülkiyeti padişaha ait alan arazilerin bir kısmı Filistin Türkmenlerinin yerleşim alanlarını da kapsamıştır. İbn Amir Ovası'nın kuzeybatısındaki el-Gibya Türkmen Köyü ile Filistin Türkmenlerinin eski yerleşim yerleri Gavr Bisan Ovası ve Hûle Havzası'nda yaklaşık 2 milyon dönümlük 3 çiftlik arazisinde yerleşimi arttırıcı ve tarımı geliştirici çalışmalar yapılmıştır. (Alamleh, 2018: 2826, 2832-2833). Bu tecrübenin yarım kalması ve Osmanlı'nın Cihan Savaşı'nı kaybetmesinin ardından hem İngilizlerin hem de Musevîlerin/Yahudilerin bu arazilere göz koyması, 1920'den itibaren Türkmenlerin konnar-göçer hayatı bırakıp bölgede köyler kurarak yerleşimine esas teşkil etmiştir. Tepelikli ve sulak arazileri seçen Türkmenler, köyleri belli uzaklıklarda inşa ederek ve yaz mevsimi için de kıl çadırlarını muhafaza ederek bağımsızlık duygularını korumaya da özen göstermişlerdir (El-Hatip, 2014: 99; Balcı, 2005: 42). 1890'da teşkil edilen Aşiret Meclisi'nce idare edilen Filistin Türkmenleri hem manda ve direniş dönemlerinde ön safta çarpıştılar, Köylerini merkez (Mensa/Mansi) ittihaz ettiler, şehitler verdiler hem de İsrail'in kuruluşuna ve sonrasındaki işgallerle genişleme politikasına aynı şekilde direndilerse de çoğunluğu yerlerinden yurtlarından oldular; kimi işgal bölgelerinde kimi de komşu ülkelerde (Ürdün, Suriye) zorlu bir hayatın içine daldılar (El-Hatip, 2005: 107, 117-124). Halen de süregelen hikâyeleri budur.

5.2.1. İsrail Bölgesindekiler

Aslında Filistin bölgesinin öncelik olması gerekirdi fakat Türkmen yerleşim yerlerinin çoğunluğunun doğrudan İsrail egemenliğinde kalmasından ötürü evvelâ o taraftakiler

³⁷¹ Yüzyılın başındaki salnamede Filistin'in kalbi diyebileceğimiz Kudüs-i Şerif Sancağı idarî olarak 3 kazâ (Yafa, Gazze, Halil'ür-rahman), 2 nahiye ve 328 köyden müteşekkil gözükmetedir. Filistin'in diğer toprakları da Beyrut Vilâyeti'nin Akkâ (Hayfa, Tâberiye, Safed, Nâsıra) ve Belka/Nablus (Cenin, Benî Saab / Tulkerim, Cemâîn) sancaklarına pay edilmiştir (SDAO, 1318: 688-690 ve 480-489; BOADB, 2011: 6-10).

paylaşılabilecektir. İsrail'in sadece Filistin Devletinin üzerine değil Filistin'in Arap veya Türkmen kimlikli yerleşim yerlerinin üzerine de çöktüğünü, adeta format atarak ismini ve şeklini değiştirdiğini, aynı zamanda tarihî köklerinden kopardığına şahit olmaktayız. Bu yüzden mevcut bilgilerimiz arasında kopukluk olması yada eskiyle yeni arasında kimi zaman bağ kurulamaması mümkün gözükmemektedir. Eldeki verilerden hareketle İşgal bölgelerindeki Filistin Türkmenlerine ait yerleşim yerleri şöyledir:

* *EL-MANSÎ / MENSA* – Kuruluşu 1925'te tamamlanan köy, 4 kabilenin içinden seçilen bir Şeyh/Reis vasıtasıyla yönetilmekteydi. Bir medrese, bir mescid ve bir değirmenin bulunduğu Mansi'nin geçim kaynağı koyun ve deve yetiştiriciliği ile sebze ziraatı idi. 1936-39 yıllarındaki Filistin direnişinin kuzey karargâh merkezi bu köydü hatta direnişin öncülerinden El-Hac Hüseyin Mansur'un eviydi. Aynı köy, İngilizlerden sonra 1948'deki İsrail'in kuruluşunda da Arap/Filistin Kurtuluş Ordusu'nun toplanma merkezi olduğu için 2 kere baskın yemiş ve 25'e yakın şehit vermiştir (El-Hatip, 2005: 111-112; Balci, 2005: 45-47 ve 71-73). İkinci Dünya Savaşı bitimindeki (1945) nüfusu 1.200 ve 1948'deki nüfusu 1.392 olarak bilinen³⁷² Mansi Türkmenlerinin çoğu İsrail/İşgal sonrası Filistin ve Ürdün'deki mülteci kamplarına göçmüştür. Mansi Köyü yakınına 1951-52'de Yemenli Yahudiler için inşa edilen 800 nüfuslu Midrak Öz (Midrakh Oz) Tarımköyü (Kibbutz), Mansi'nin son yarım asırlık yeni adı ve mekânı olarak arz-ı endam etmektedir. Eski Mansi'dan geriye bir cami ile bir okulun ayakta kalabildiği söylenmektedir (www.palestineremembered.com, 2019; <https://worddisk.com>, 2020). 1998 yılı mülteci kayıtlarında 8.548 olarak tespit edilen öz Mansılılar, normal şartlardaki bir nüfus artışıyla 10-15 binlere varmış olmalıdır. Mansıların çoğunlukla yaşadıkları Ürdün'ün başkenti Amman'da Divân'ul-Mansî isminde bir cemiyet/kulüp kurdukları ve 2005 yılında Mansi hakkında bir kitap yayınladıkları³⁷³ bilgilerine erişilmektedir (www.palestineremembered.com, 2019, <https://ar.wikipedia.org>, 2020).

* *AYN'UL-MANSÎ / AYN'EL-MENSA* – Mansi pınarı manasında sonradan su kaynağı etrafında yapılan evlerden oluşan küçük bir köydü. Manda Hükümeti'ne bağlı Arazi Tesviye İdaresi, kabilelerin Osmanlı yoklama (tahrir) defterlerinde kayıtlı mülkiyet haklarını kaldırsa da Beni Saidan ve Beni Alkame gibi kabileler 1940 ile 1947 yılları arasında köydeki

³⁷² Alya el-Hatip, 2014'teki ORSAM Sempozyumu'nda 1948 nüfusu için 2.640 rakamını vermiştir (El-Hatip, 2014:104). Bu esas alındığında 4-5 katlık tabii bir artışla günümüzde yaklaşık 15 binlik bir Mansılı nüfusun olduğu öngörülebilir.

³⁷³ "El-Mansi (Filistin, Hayfa Kazâsı)" isimli ve İsmail M. Muhsin el-Cundî tarafından yazılan kitap, 2005'te Amman'daki Systems House Yayın - Dağıtım tarafından 9 bölüm ve 284 sayfa olarak Arapça bastırılmıştır (www.palestineremembered.com, 2019).

arazilerin önemli bir bölümünü satın alarak üzerlerine tescil ettirmişlerdir (El-Hatip, 2005: 112; Balcı, 2005: 47-48). 1948 İşgalinde köyün tamamı tahrip edilmiş, sonraki zamanda da İsrail tarafından ağaçlandırma yapılmıştır. O tarihte 104 nüfuslu olan köyün yerleşik Türkmenleri önce Golan Tepeleri'ndeki akrabalarının yanına gitmiş, İsrail'in 1967'de burayı da işgal etmesinden sonra da Suriye'ye göç etmişlerdir. 1998 yılı itibariyle bu köy orijinli 641 kişi mülteci olarak tespit edilmiştir. Bir kısmının üçüncü kez savaş (iç savaş) dolayısıyla başta Ürdün gibi başka diyarlara gittikleri tahmin edilmektedir (www.zochrot.org, 2014; http://jalili48.com, 2003; www.palestineremembered.com, 2019).

* *EBU ŞUSA / ŞUŞE* – Hayfa ile Cenin arasındaki Sultaniye Yolu üzerinde inşa edilmiş³⁷⁴ ve son hâli 1929'da tamamlanmış bir köy; ağırlıklı olarak Şakirat Kabilesinin yaşadığı ve İsrail/İşgal öncesi Haganah gibi çetelerin saldırılarına maruz kalmış bir yerleşim yeridir. 1948 yılı itibariyle 9 bin dönüm arazide 720 kişinin yaşadığı bu Türkmen köyü, Mansı'nın akıbetine benzer biçimde yakınında Mişmar HaEmek (Mishmar HaEmeq) adlı bir Musevî/Yahudi yerleşim birimi kurularak söndürülmüştür (El-Hatip, 2005: 112-113; El-Hatip, 2014: 104). Farklı bir kaynaktan İsrail yıkımı öncesi bir camisi ve bir ilkokulu bulunan Şuşa Türkmenlerinin 48'deki 835 kişilik nüfusunun 1998 yılında 5.129 mülteciye dönüştüğü kaydedilmektedir. Şuşa'nın yerini alan Mişmar HaEmek ise günümüzde 1.200 nüfuslu bir Kibbutz konumundadır ve ağırlıklı olarak Polonya Musevîlerinden müteşekkil bulunmaktadır (www.palestineremembered.com, 2019; https://pl.wikipedia.org, 2020).

* *EBU ZUREYK* – Atıl Karyesinden bir şahsın adından isim alan köy, Tavataha Kabilesince 1925 yılında kurulmuş olup mescidi, meyvelikleri ve Roma kalıntıları bulunan bir yerleşim yeridir. 6.500 ilâ 9.000 dönüm arasında bir arazi genişliğine sahip olan köyün nüfusu 1938'de 406 kişi, 1945'te 550 kişi ve 1948'de de 650 kişi olarak hesaplanmaktadır. Yerleşim yerleri ortadan kaldırılan köy, İsraililer tarafından mera olarak kullanılmaktadır (Balcı, 2005: 52; El-Hatip, 2014: 104; https://ar.wikipedia.org, 2020). Filistin kaynaklarında ise Ebu Zureyk nüfusu 1948 yılı için 638 kişi, 1998 yılı için de 3.918 mülteci olarak verilmektedir. Köyün imhası öncesinde de 200 sivilin Musevî/Yahudi çetelerince esir alınarak Cenin'e sürüldüğü ancak içlerindeki 15 erkekten haber alınamadığı ve ikinci baskında da 2 kadın ile 4 çocuğun öldürüldüğü ve 32 kişinin esri alındığı fakat bunların kurtarılarak Cenin'e götürüldüğü de bildirilmektedir (www.palestineremembered.com, 2019; www.zochrot.org, 2014).

* *EL-GABAYÂT / GABYAT* – Aşağı Gabya, Yukarı Gabya ve Beyzun Harabeleri olarak üçe ayrılan Gabayat 8 bin dönümlük ve daha çok koyunculuk ile

³⁷⁴ 1922 itibariyle Ebu Şuşa'da 2 kabileden (Şakirat ve el-Ayda) ve toplam 400 nüfustan bahsedilmektedir (https://ar.wikipedia.org, 2020).

zeytinciliğin geçim kaynağı olduğu bir yerleşim yeridir. Merasıyla birlikte 11 bin dönümden fazla araziye sahip olduğu da söylenen Gabyat'ın 1948 yılındaki nüfusu el-Hatip tarafından 650 kişi olarak verilmektedir (El-Hatip, 2005: 114-115; El-Hatip, 2014: 104). Filistinlilerin Nakba Sözel Tarih Projesi'nde (Nakba Oral History Project) Osmanlı'nın 1888 yılında Aşağı Gubaya, Yukarı Gubaya ve Nağnağiye köyleri için bir ilkokul yaptığı fakat daha sonra manda döneminde kapatıldığı belirtilmektedir. Aynı kaynağa göre 1945'te 1.130 nüfusa sahip Gubaya'nın Aşağı kısmı Musevî yerleşimlerinden Midrak Öz ve Yukarı kısmı da Mişmar HaEmek Tarımköylerinin alanında kalmıştır (www.palestineremembered.com, 2019).

* *EL-LID / LED* – Hırbet Lid yada Led el-Avâdin olarakta bilinen köyün Arap-Türkmen kimliği karışık olsa da Ulya el-Hatip, Avâdin Araplarının Golan Türkmenleriyle amca çocukları olduğunu ve Filistin'de İsrail tarafından felâkete uğratıldıklarında da Golan Tepelerine göçtüklerini beyan etmektedir. Yine ona göre 12.500 dönümlük araziye sahip olan Lıd Köyü'nün 1948 yılındaki nüfusu 750 kişiyi bulmaktadır (Balcı, 2005: 53; El-Hatip, 2014: 104). Başka kaynaklarda köyün nüfusu 1931'de 451, 1945'te 640, 1948'de 742 kişi olarak geçmekte ve 1998 itibariyle de kökeni bu köy olan 4.559 kişinin mülteci olduğu bilgisi verilmektedir. Hâlihazırda köyün arazisi üzerinde 1949'da tarım kooperatifi (moşav) şeklinde kurulan ve günümüzde 715 nüfusa (2018) sahip HaYogev yerleşimi yükselmektedir (www.palestineremembered.com, 2019; <https://en.wikipedia.org>, 2020).

* *KARKUR* – İki kısma ayrılan Karkur, ismini bir Türkmen şeyhinden almaktadır. Birinci Karkur, Beni Saidan Kabilesine ait ve bir zamanlar at yarışlarının yapıldığı eski tip bir Oba köyü idi. Paşa toprağı diye bilinen İkinci Karkur Köyü ise Lübnanlı birine (Mustafa Halil) aitti ve sonradan Musevîlere/Yahudilere satılmıştır. Karkur arazisinde Musevî/Yahudi banker Mayer Rothschild'in kızı Hannah'tan isim alan Bardus Hanna isimli bir yerleşim yeri inşa edilmiştir (1929). Manda Hükümeti'nin giderayak Filistin ayaklanmasında yakalanan direnişçiler için toplama kampı olarak kullandığı köy, 1950'de 2 Musevî/Yahudi yerleşim yeri (Tel Şalom, Neve Efraim) ile birleşmiş; 1969'da Karkur'la birleştikten sonra da bugünkü 42 binlik (2018) Pardes Hanna-Karkur³⁷⁵ şeklini almıştır (El-Hatip, 2005: 115; Balcı, 2005: 54; <https://en.wikipedia.org>, 2020).

* *KAYSARİYA / KAYSERYA* – Filistin Türkmenleri, Memlûk ve Osmanlı'dan beri Türkmen yerleşim bölgesi olan Kaysariye yöresindekileri Celûlî isimli bir Türkmenden ötürü Celûlîler veya Kara Arapları olarak adlandırmışlardır. Beni Saidan'ın el-Cerbî (Makdemiye/Nevâfile)

³⁷⁵ El-Cezîre'deki bir habere göre Tulkerim yakınlarındaki Saida Köyünde İslamî Cihad üyesi Salih Karkur isimli bir özel savaşçının İsrail Ordusunca yapılan bir operasyonda şehit edildiği bildirilmektedir (www.aljazeera.com/news, 2008). Tulkerim, Saida ve Karkur isimlerinin biraraya gelmesi Salih'in bir Türkmen olduğu izlenimini uyandırmaktadır.

kolu da bu köydendir. 1878'de Avusturya-Macaristan'ın Bosna-Hersek'i işgali üzerine bir kısım Boşnak buraya getirilerek iskân edilmiştir. 1884 yılında Osmanlı tarafından köyde bir ilkokul açılmıştır (Balcı, 2005: 34-35; El-Hatip, 2005: 107; www.palestineremembered.com, 2019). Tarihî bir Roma kenti üzerindeki ve ismini Sezar'dan/Kayser'den aldığı (Caesarea) kabul edilen 32 bin dönümlük köyün 1922'deki nüfusu 346 iken 1931'de 706 kişi ve 1945 yılında 960'ı Müslüman, 160'ı da Musevî/Yahudi olmak üzere toplam 1.120 kişidir. 1948'de Haganah ve Palmah çeteleri tarafından tahrip edilen köye Ur/Or Akiva adlı bir Musevî/Yahudi yerleşimi kurulmuştur (1951). 1978 yılında Karmel Sahil bölgesine (Hof HaCarmel) bağlanan ve günümüzde 5.200 nüfuslu bir kasabadır. 1998 itibariyle köy kökenli mülteci nüfusu 6.839 kişidir (<http://diwanalarab.com>, 2008; www.palestineremembered.com, 2019).

* *NAĞNAĞİYE* – Bir Türkmen kabilesinden isim alan ve el-Mukatta Çayı yakınındaki köydür. Yukarı Gabya/Gubaya Köyü ile aralarında 19.yy sonlarında bir Osmanlı mektebi inşa edilmişti. 12 bin dönümlük Nağnağiye'nin nüfusu 1931'de 416 iken 1945'te 1.130'a, 1948'te ise 1.311'e yükselmiştir. Aynı yıl İsrail askerleri ve çetelerince yok edilmiştir. 1998 yılı mülteci istatistiklerinde 8.050 kişi Nağnağiyeli olarak kayda geçmiştir (www.palestineremembered.com, 2019; <https://zochrot.org>, 2014).

* *DİĞER YERLER* – Yukarıda adı geçen yerleşim yerlerinin çoğu Beni Âmir Merası/Ovası (Hayfa) kısmındakilerdi. İsrail Devleti, tarihî hafızayı sıfırlama adına bu ovanın adını da Yizreel Vadisi (Emek Yizre'el) olarak değiştirmiştir. Bazı kaynaklarda da Armageddon çağrışımı olarak Megiddo Vadisi diye isimlendirilmektedir. Bunların dışında Akkâ (Acre), Beysan, Hayfa, Tulkerim ve diğer mıntikalardaki Türk izli yerleşim yerlerini şu şekilde sıralamak mümkündür (<https://zochrot.org>, 2014; www.palestineremembered.com, 2019; <https://ar.wikipedia.org>, 2020):

Atlit (Hayfa) – Memlûklar zamanında (1296) Uveyrat/Avîrat isimli bir Tatar/Türkmen oymağının yerleştirildiği bir köydür. Osmanlı döneminde (19.yy) 200 nüfusludur; 20.yy başında Siyonist bir koloni Atlit yakınına konuşlandıktan sonra 1938 nüfusu 508'i Müslüman ve 224'ü Musevî/Yahudi, toplam 702'ye ulaşmıştır. Ama 6-7 yıl sonra İslam nüfusu 150'ye düşmüş, işgalde de sıfırlanmıştır. Eskiden 9 bin dönümlük araziye sahip olan Atlit halkından 1.069 kişi 1998 itibariyle mülteci vaziyetindedir.

el-Hamidiye (Beysan) – II. Abdülhamid'in kurdurduğu ve İsrail/İşgal öncesinde 260 nüfuslu bir köydü; 1998 itibariyle ise 1.567 Hamidiyeli mülteci durumundadır.

el-Menşiye (Akkâ) – Memlûkların Mısır'dan getirdiği Türklerle (muhtemelen) kurduğu Akkâ'ya yakın bir köy; içinde 18.yy'da hem bir İtalyan seyyahın (Giovanni) Türkler ve

Hristiyanların ibadet yeri olarak kullandıkları eski bir tapınaktan hem de Bahaîlere ait bir mezarlıktaki Türkçe yazılı mezar taşlarından bahsedilmektedir. 1920 (370 kişi) ve 1930 (460 kişi) nüfusu Müslümanlardan oluşmasına rağmen 1945'te 810 Müslüman ve 270 Musevî'nin/Yahudinin ilk kısmındakiler 3 yıl sonra kovulmuş; köy arazisine de Şomrat ve Bostan HaGalil kibbutzları kurulmuştur. 1998'deki mülteci sayısı 5.770'dir.

Diğer – Ayrıyeten Yusuf & Anabisa, Tulkerim (Nur Şems Kampı) ve Nablus bölgesinde 1.000 kadar Türkmenin bulunduğunu yazmaktadırlar. Eyyübî, Memlûk ve Osmanlı dönemlerinde Türkmen aşiretlerine mekânlık yapan Tulkerim'in Baybars zamanı ticaret merkezi ve Osmanlı zamanı Haseki Sultan vakfiyeli nahiye merkezi Kakun Beldesi ile yine İsrail kısmında yer alan ve ilk Türkmen beyliğinin mekânı Remle'nin Kula/Kule köyü, Safed İlçesinin³⁷⁶ Alma köyü, Yafa İlçesinin Yazur beldesi gibi Türkçe yerleşim yerlerinin de inceleme-araştırma kapsamında tutulmasında yarar görülmektedir (Yusuf ve Anabisa, 2008: 71-72; www.palestineremembered.com, 2019; <https://en.wikipedia.org>, 2020).

5.2.2. Filistin Bölgesindekiler

Bu kısım İsrail'in gitgide daralttığı Batı Şeria ile Gazze Şeridi'ni kapsamaktadır. Arabî kaynaklar (Yusuf-Anabisa), Batı Şeria'nın kuzeyindeki Cenin'de 7.000 ilâ 8.000 kişinin yaşadığını ifade etmektedir. 48 Savaşı'ndan sonra en çok sığınan Cenin'de bugün için 3.000 Türkmenin var olduğu; Cenin şehrinde 1.000, Ya'bid yakınlarındaki Bir-el-Başa Köyünde 1.000 ve çoğunluğu Hristiyan olan Zababda Köyünde 750 Türkmenin yerleşik olduğu; bundan başka Kabâtiya, Arâba, Ya'bid,³⁷⁷ Mutallat'ül-Şühedâ ve Ayn'ül-Beydâ gibi yerleşim yerlerinde de küçük Türkmen gruplarının bulunduğu tespitleri aktarılmaktadır.³⁷⁸ Ayrıca Nablus'un Asker ve Ayn Beyt'ül-Mâ gibi mülteci kamplarında yaşadıkları ile az sayıda Türkmen ailenin Gazze'de yaşadığı bilgileri verilmektedir (Yusuf ve Anabisa, 2008: 71-72). Türkmanî kaynaklar (el-Hatib) ise Batı Şeria Türkmenleri için 35-40 bin rakamını vermekte fakat bu kimselerin Filistin'de (B.Şeria) mi yoksa Ürdün'de mi yaşadıkları konusunda net bir fikir beyan etmemektedirler. Nablus şehrindeki Türkmenlerin Osmanlı ordu komutanı Şahsivar'ın/Şehsuvar'ın torunları olarak Sifalılar ismiyle yoğunluk gösterdiklerini bildirmektedir. 1948'de sığınmak için gittikleri Baka Garbiya (Tulkerim), Barta (Cenin),

³⁷⁶ Ulya el-Hatip, Safed Şehrinde yoğunlukla Saidanoğulları Türkmenlerinin yaşadığını belirtmektedir. Aynı yerde Osmanlı Ordu Komutanlarından Şah Mesut'un torunları olarak nitelenen Tulkerim Şehrindeki Türkmenlerin Türkçe olmayan ad ve lâkaplarla varlıklarını sürdürdükleri bilgisi de verilmektedir (El-Hatip, 2014: 99).

³⁷⁷ Ya'bad/Ya'bid Kasabasında İzzeddin el-Kassam Okulu'na giden bir servis aracına İsrail Askerlerinin açtığı ateş sonucu Fuad el-Türkman adlı öğrenci şehit edilmiş, cenazesinde de Türkmenler İsrail karşıtı sloganlar atmıştır (<https://www.aljazeera.net/news>, 2009).

³⁷⁸ Alya el-Hatip bunlara el-Almaniye ve Vadi Berkin Semtlerini de ilâve etmektedir (El-Hatip, 2014: 95).

Daburiye (Nâsıra), İbthan (Zimer/Tulkerim), Kafr Kari' (Hayfa) ve Umm'ul-Ganam (Nâsıra) gibi Arap köylerinde ise fazlaca Türkmen kalmadığı belirtilmektedir (El-Hatip, 2014: 95 ve 99; Yusuf ve Anabisa, 2008: 72).

Merkezî bir devletle iki parçalı federatif bir devletin içiçe geçtiği, dahası ilkinin tarihî coğrafyaya ve kültürel hafızaya format atma siyaseti nedeniyle oluşan belirsizliklerin giderilmesi adına saha çalışmalarına ihtiyaç vardır. Bu meyanda Kalkılıya'ya bağlı el-Funduk Köyü, Cenin'e bağlı Hirbet Suruc Köyü, Nâsıra'ya bağlı İndur (Ayn Dur) Nablus'a bağlı Kablan Kasabası, keza Cenin'e bağlı el-Mezar Köyü, Tulkerim'e bağlı Saida Beldesi, hakeza Nâsıra'ya bağlı Tur'an Kasabası ve yine Cenin'e bağlı Umm'ül-Fehm kentinin de bu tip araştırmalara konu edilmesinde yarar bulunmaktadır (<https://ochaopt.org>, 2019; www.palestineremembered.com, 2019; <https://en.wikipedia.org>, 2020).

İsrail ve Filistin kısmındaki Türkmenlerle diğer eklentisindekiler yani sığınmacı/mülteci olarak Ürdün'de bulunanlar bir bütünü oluşturmaktadırlar. El-Hatib'e göre Türkmenler, Ürdün Krallığı'nın doğu bölgesinin tüm vilâyetlerinde ve Filistin mülteci kamplarında yaşamaktadırlar. Ürdün'ün 2 milyon nüfuslu büyük şehri İrbid'de biri Filistin Caddesi boyunca, diğeri de Hükema Caddesi boyunca uzanan 2 Türkmen mahallesi olduğunu söyleyen Hatip, İrbid'de 55 binlik bir Türkmen nüfusu olduğunu vurgulamaktadır. Ayrıca İrbid yakınındaki Müftü Şehit Azmi Kampı'nda 4.000 Türkmenin yaşadığı aktarılmaktadır (El-Hatip, 2014: 95-96). Aynı araştırmacıya göre yine İrbid şehri yakınlarında 3.000 nüfuslu El-Reyyan³⁷⁹ adlı bir Türkmen kasabası bulunmakta; El-Zerka şehri yakınlarındaki El-Sahne Mülteci Kampında 5.000 Türkmen, şehirde ise birkaç mahallede toplam 1.500 Türkmen yaşam sürmektedir. Hatta bunların bir kısmının ticaretle uğraştığı, bir kısmının da Uluslararası Yardım Ajansı'na bağlı Onrua³⁸⁰ okullarında öğretmenlik yaptığı bilgisi paylaşılmaktadır (El-Hatip, 2014: 96). Başkent Amman şehrinin yakınlarındaki Şilter Mülteci Kampı'nda 5.000 Türkmen ve El-Bekaa Kampı'nda da 2.500 Türkmen yaşamaktadır; yine Amman'a yakın Sahab şehrinin batı kısmında 1.000–1.500 nüfuslu bir Türkmen mahallesi bulunmaktadır. Keza Ürdün'ün doğusundaki Gor Damye'de de Türkmenlerin yaşadığı belirtilmektedir. Başkent Amman'daki durumları daha iyi gözükten Türkmenlerden bini aşkın avukat, doktor, hâkim, öğretmen gibi meslek sahipleri çıkmıştır hatta içlerinde özel şirket veyahut özel okul sahipleri de bulunmaktadır (El-Hatip, 2014: 96 ve 99-100).

³⁷⁹ Tam adı Vadi er-Reyyan ve nüfusu 2015 itibarıyla 7.150 kişi (<https://ar.wikipedia.org>, 2020).

³⁸⁰ Muhtemelen UNRWA (Birleşmiş Milletler Yakın Doğu'daki Filistin Mültecileri Yardım ve Çalışma Ajansı)

Filistin Türkmenleri, başından beri Filistin davasında etkin konumdadırlar. Daha önce ifade edildiği üzere Aksa Şehitleri Tugayı'nın bir Türkmen organizasyonu olması haricinde zaman zaman Filistin Hükümeti içinde Fahri el-Türkmâni³⁸¹ gibi bakan seviyesinde isimler bulunmaktadır. Türkmenler ekonomik, kültürel, siyasi ve askeri bakımdan oldukça güçlüdür. Ayrıca Filistin Devleti'nin anayasal olarak Türkmenlerin aşiret yapısını tanıdığı beyan edilmektedir (El-Hatip, 2014: 95). Yine evvelce ifade olunan ve Filistin Kurtuluş Örgütü'nün kurucusu kabul edilen Ahmed Esad el-Şukayrî hakkında da bilgiler veren el-Hatib, onun Osmanlı IV.Ordusu müftüsünün oğlu olduğunu söylemektedir. Onların haricinde Gazze'nin 1982-1989 yılları arasındaki belediye başkanı Hamza Ahmed el-Türkmâni, Filistin Ulusal Meclisi üyesi Şavbaş Şevbaş (Chawbâch Chawbâc),³⁸² Filistin Yasama Meclisi üyesi Cemal el-Şâtî, Filistin Hemşireler Düzeni Konseyi Başkanı Süleyman el-Türkman, Ürdün Üniversitesi Rektörü Abdullah Maşa, Suudi Arabistan Amerikan Hastanesi Müdürü Muhammad Şihab Musa ve İslam İşçi Cephesi Genel Sekreteri Hamza Mansur gibi önemli isimlere sahiptirler (El-Hatip, 2014: 97; Yusuf ve Anabisa, 2008: 77-78). Türkiye'yle çok sınırlı bir ilişkisi olan Filistin Türkmenlerinden Gazze'de olan az bir kısmı, daha doğrusu 1900-1905 arasında buraya göçen Hasan el-Türkmâni'nin torunlarının bazılarının Türkiye Cumhuriyeti vatandaşları olarak Adana ile Ankara'da yaşadıkları ve birçok sülâle mensubunun da TC uyruğu almaya çalıştıklarını yine bu aileden Prof. Hamza Ahmed el-Türkmâni'nin³⁸³ ağzından aktarılmaktadır (Yusuf ve Anabisa, 2008: 78).

Bir başka ilginç husus da Türkmen kabilelerinin içinde bulunan Afrikalı kölelerdir. Islahat ve Meşrutiyet dönemlerinde yasaklanması ve kaldırılmasıyla ilgili Osmanlı fermanlarına rağmen Kabileler/Türkmenler, askerî birlik mahiyetinde ellerinde tutmayı sürdürdüler. Tarımda ve hayvancılıkta da kullanılan bu köleler 1948 Felâketi'nden (Nakba) sonra kendiliğinden serbest kalmışlardır. Hâlen bu insanlar Türkmen toplumuna entegre/bütüştük vaziyette yaşamaktadırlar (El-Hatip, 2005: 107; Yusuf ve Anabisa, 2008: 74).

Türkmenler haricinde Filistin-İsrail coğrafyasında Balkan ve Kafkas Türklerinden de insanlar bulunmaktadır. İlk olarak kendisi de Boşnak olan ve Akkâ Muhafızlığı ile Sayda ve Şam Vâliliği yapan Cezzar Ahmet Paşa'nın 18.yy sonundaki Napolyon belâsına karşı Bosna'dan da takviye asker getirmesiyle başladığı kabul edilen Boşnak Müslümanlarının

³⁸¹ Sosyal İşler Bakanı iken 7 bakan ve 27 milletvekiliyle birlikte 2006'da İsrail tarafından tutuklanmış, 2014 yılındaki bir raporda da 20 yıl ceza aldığı kayıtlara geçmiştir (www.milligazete.com.tr, 2008; ARIJ, 2014: 2).

³⁸² Fransızca olan bu ifadenin Şavbaş veya Şevbaş olarak okunması mümkün gözükmemektedir. Bkz.: Nablus Müftüsü Şeyh Ahmed Şevbaş (Filistin Enformasyon Merkezi haberi; <https://turkish.palinfo.com>, 2016)

³⁸³ Muhtemelen Gazze belediye başkanlığı yapan kişi

göçü, 1878 Berlin Antlaşması'yla Avusturya-Macaristan İmparatorluğunun Bosna-Hersek'i geçici işgal ve idare hakkı tanınmasıyla hız kazanmıştır. 1908'deki ilhaka kadar çoğu Türkiye'ye, az bir kısmı da Doğu Akdeniz'e (Suriye, Filistin Lübnan, Ürdün) göç etmeyi sürdüren Boşnaklardan Filistin'de Batı Şeria ve Kuzey kesimlerindeki (İsrail) Kisarya (Hayfa), Tulkerim, Yanun (Nablus), gibi yerlere yerleştirilenler olmuştur (Emecen, 1993: 516-517; <https://sandzakpress.net>, 2013). Toplam sayı konusunda fikir sahibi olamasak da Kiysarya/Kaysarya mültecilerinin günümüzdeki ortalama 8-9 binlik nüfusunun önemli bir bölümünün Boşnak asıllı olduğu değerlendirilebilir. Zira kayıtlarda, buradaki antik kent üzerinde Boşnak balıkçı köyü inşa edildiği (1884) ve üç yıl sonraki (1887) Osmanlı sayımında 'Boşnaklar' olarak geçen 265 nüfusa sahip olduğu bilgisi bulunmaktadır. Hatta günümüzde Bosna Camisi'nin hâlâ ayakta olduğu ifade edilmektedir. Nablus'un Boşnak köyü Yanun ise II. Abdülhamid devrinde 50 kişinin iskân edildiği, 1930'ların başında nüfusu 120 olan ve işgal sonrasında (2007) bile 102 Müslümanın yaşadığı bir yerleşim yeri olarak tanımlanmaktadır (<https://sandzakpress.net>, 2013; <https://www.palestineremembered.com>, 2019; <https://tr.qwe.wiki>, 2019; <https://en.wikipedia.org>, 2020). Araplar arasında neredeyse asimile olmuş gibi gözükken Boşnaklardan Everest'e bile çıkan³⁸⁴ Filistinli dağcı Ali Buşnak ve İkinci İntifada'nın öncü/şehit isimlerinden Ramiz Buşnak gibi meşhurlar çıkmıştır. Ayrıca Turska - Bosnak (yada Bushnaq) soyadının da Filistin'deki Bosna kökenliler arasında yaygın olarak kullanıldığı bilgisi verilmektedir. Kaysaryalı 50 Boşnak ailesinin Ürdün'de yaşadığı ve onlardan biri olan Nadia Buşnak'ın Zerka'daki Aile Rehberlik ve Farkındalık Merkezi'nin kurucu başkanı olduğu ve bir dönem Ürdün Parlamentosu'nda da görev yaptığı dile getirilmektedir (<https://sandzakpress.net>, 2013; Smadi, 2019: JT).

Balkanlarla ilgili olarak Cezzar Ahmet Paşa'nın aynı dönemde Arnavut askerlerden de bölgeye getirtmesine karşın günümüzle alakalı net bir bilgiye ulaşılamamıştır. Keza Boşnaklardan önce Kaysariya Nahiyesine Vidin (Bulgaristan) muhacirlerinden bir bölüm yerleştirilmiş ve kendilelerine arazi tahsis edilmiş olmasına rağmen onların da akibeti hakkında bir bilgiye rastlanılmamıştır. Fakat Suriye ve Lübnan'da olduğu gibi 93 Harbi'yle Filistin'e de iskân edilen Çerkezler ile Dağıstanlılar günümüzde hâlâ varlıklarını koruyarak sürdürmektedirler (Emecen, 1993: 517; Aydın, 2016: 113-114). Hicrî 1302 yılı (1884-85) Suriye Vilâyet Salnâmesi'ne göre Akkâ Sancağı'nın Reyhâniye/Rihâniyye Karyesinde 13 hane Rumeli muhaciri ve 58 hane Kafkas muhaciri, Kefr-i Gümâ/Kema Karyesinde 184 hane Kafkas muhaciri ve Gâbe/Gâbiye Karyesinde de yine 199 hane Kafkas/Çerkez muhaciri

³⁸⁴ Everest'e ortak barış kapsamında İsrailli Dağcılar Dudu Yifrah ve Mişa Yaniv'le birlikte çıkan Ali'nin takım arkadaşlarından birinin 'Dudu' isimli bir Musevî olması dikkat çekicidir (Trumball, 2009: UAE).

yerleşik gözükmektedir. Bu üç yerleşim yerindeki Çerkez/Kafkas nüfusu ise bin civarında bulunmaktadır (Aydın, 2016: 114-115). Gâbiye'dekiler sonradan Amman, Salt ve Vadi'üs-Seyr'e gönderilmişlerdir. Bugün için İsrail toprağı sayılan Nâsıra'ya (Aşağı Celile) bağlı Kefr Kema Kasabasının tamamının Çerkez olduğu kabul edilmektedir; nüfusu da 3.300 civarındadır (2018). Kefr Kema'dan Nili - Bibras Natko kardeşler ve İzhak Naş gibi hem yurtdışında hem de İsrail millî takımında oynayan futbolcular çıkmıştır. Daha kuzeydeki Safed'e bağlı 1.200 nüfuslu Reyhaniye'nin ise % 85'i Çerkezler, kalanını Araplar oluşturmaktadır (Aydın, 2019: 2-3; <https://tr.wikipedia.org>, 2020). Toplamda 4.500 kişilik bir topluluk oluşturan Çerkezlerin – Arapların ve Türkmenlerin tersine – İsrail Devleti'yle uyum içinde oldukları, İbranice ve Arapça yanında Çerkezce öğrenebildikleri, askerlik ve memuriyet yapabildikleri belirtilmektedir. İsrail ordusunda pek çok Albay bulunan Filistin Çerkezlerinin Suriye'dekilerle ilişkileri kopuk olmasına karşın Ürdün'deki akrabalarıyla iyi ilişkilere sahip bulunmaktadır (Aydın, 2019: 3; Çertok, 2012: İÇ).

Tüm bunlardan öte İsrail Devleti içerisinde Yahudi kökenlilere nazaran çoğunlukta olan Yahudi olmayan Musevîlerin varlığı da sözkonusudur. Önemli bir kısmı Hazar bakiyesi kabul edilen ve eski Sovyetler Birliği ile Doğu Avrupa'dan gelen bu insanların onomastik/adbilim olarak isim ve soyisimlerinin, yerleşim yerleri adlarının, kültür ve geleneklerinin incelenmesinde Türk dış politikası adına fayda mülâhaza edilmektedir. Bu konu ayrı bir araştırma ve uzmanlık çalışmasını gerektireceğinden Filistin-İsrail Türkmenleri faslını iki ayrı bildirimle tamamlamak yerinde olacaktır. İlk olarak; 2003 yılında Eyal Peretz'in öncülüğünde İsrail'in Merkez Bölgesi'nde yer alan 30 bin nüfuslu Yehud-Monosson kenti merkezli bir Arkadaş Derneği (The Turkish Community in Israel) kurulmuş ve hem Türkiye ile İsrail arasındaki dostluğu geliştirmek hem de Türk Musevîlerinin kültürel mirasını korumak amacına mâtuf çalışmalara girilmiştir. Kentte bir kültür merkezi ve onun önünde Türk Büyükelçi Namık Tan'ın da katıldığı Atatürk anıtını hizmete sokan derneğin 12 şubesi ve 4.000 üyesi bulunmaktadır. Ayrıca Arkadaş isimli İbranice bir gazete çıkarılmaktadır (www.arkadas.org.il, 2013; <https://en.wikipedia.org>, 2019). Peretz'in “Tzabar” olarak nitelediği Türk Musevîleri (Turkish Jews) için İsrail İstatistik Kurumu (Israel Central Bureau of Statistics) 2012 itibarıyla 77.000 kişilik bir rakam vermektedir. Önceden Türkçe ve Lâdino³⁸⁵ konuştukları belirlenen bu insanların yerleşik olduğu yerler Avital, Burgata, Geva Carmel, Givat Nili, Gvulot, HaGoşrim, Nahşolim, Tal Şahar ve Yehud-Monosson şeklinde sıralanmaktadır. Gazeteci-yazar Erol Güney (nâm-ı diğer Mikhael Rottenberg), Mossad

³⁸⁵ Yahudi İspanyolcası; Lâtinceye bağlı eski İspanyolcadan kökleştiği için bu adı almıştır (Bunis, 2018: 187-188).

başkanlarından/direktörlerinden Tamir Pardo, müzisyen Yasmin Levi, aktris-komedyen Addi Aşkenazi ve futbolcu Pini Balili gibi kimseler de örneklem olarak verilmektedir. İkinci olarak da Avrupa Konseyi (Parliamentary Assembly: Working Papers 2007 Ordinary Session 22–26 January 2007) verilerine göre 2007 itibarıyla İsrail’de 22.000 Türkiye Cumhuriyeti vatandaşı ikamet etmektedir (<http://cbs.gov.il>, 2012; <https://en.wikipedia.org>, 2019; <https://worddisk.com>, 2020).

5.3. Durum Değerlendirmeleri

5.3.1. Tespitler

Bu bölümde Suriye, Lübnan, Filistin/İsrail Türkmenlerinin tarihî derinliği ve hem onların hem de diğer Türkî toplulukların yerleşim yerlerinin adları ile sosyo-kültürel altyapıları üzerine ortaya konulan bilgilerin, verilerin ve kısmî analizlerin değerlendirilmesi yapılacaktır. Derli toplu bir fikir sunma yada önermede bulunma anlamlarına gelen tezin değerlendirme kısmı tespit bazlı ve öneri bazlı olmak kaydıyla iki aşamalı yapılacaktır. İlki daha çok tarihte olan olayların, olguların ve algıların günümüzü nasıl şekillendirdiği, bazı problemlere nelerin sebep olduğuyla alâkalı teşhis ve tespitler; ikincisi ise geleceğin doğru şekillenmesiyle ilgili öneriler/önergeler şeklinde olacaktır.

İnsan, içinde doğduğu toplumu kolay kolay tanıyamıyor veya tanımlayamıyor; çoğu zaman da alışkanlıkların batağına saplanıyor. Ve hatalar da, olumsuzluklar da bu alışkanlıklar çerçevesinde sürgit tekrarlanmaktadır. Eğer “Acılarımız tarih kadar eski”³⁸⁶ ise bölgesel ve toplumsal bazı alışkanlıkların da yeni acılara düçar olmamak için sorgulanması gerekir. Tarihin hatalar üzerine tekerrür etmesi herkesçe malûmdur fakat mahallî, millî, dinî, coğrafi fitrat ve algı genelde arka planda kalır. Oysa insanlar hayata bakışlarını ve kendi duruşlarını değiştirmedikleri sürece kaderleri de değişmeyecektir. Zira her bir insanın kaderi kendi çabasına bağlı kılınmıştır (İsra 13).³⁸⁷ Bu bağlamda araştırma-inceleme özünü dair tanı ve teşhisler aşağıda maddeler halinde sıralanmıştır.

1-) Has Türk olarak bilinen Türkmenler, konar-göçer hayattan ötürü bir yere bağlanmama ve şartlar tahammül sınırlarını zorladığında da yakın-uzak demeden göç etme gibi neredeyse bütün Türklerin vasfı olarak nitelenebilecek tanımın tam anlamıyla içindedirler. Nitekim kayda geçen Anadolu, Mezopotamya ve Levant’a gelişleri diğer Türk/Oğuz topluluklarıyla beraber 11.yy’dan başlayarak gerçekleşmiştir. Sonrasında da yeni

³⁸⁶ Söz ve müziği Sezen Aksu’ya ait bir şarkının mısrası (www.sezenaksu.com.tr, 2020)

³⁸⁷ Âyetin orijinal hâli, kelime manaları ve mealleri için bkz.: <https://acikkuran.com>, 2020.

gelişler ve yer değiştirmişlerle birlikte devam etmiştir. Bundan başka Emevî, Abbasî, Fatimî hatta Eyyübî dönemlerinde gulâm/memlûk yani sahipli asker olarak peyderpey veyahut gruplar halinde getirilenlerin de bir kısmını Türkmenler oluşturmaktadır. Türklerin Ortaasya bozkırlarındaki yaşam biçiminden kaynaklanan mücadeleci/savaşçı kimliği gittikleri coğrafyalarda da hüviyetlerinin bir parçası olmuştur. Eski Türklerin boy düzeni Türkmenlerde aşiret, kabile gibi değişik isimlerle de olsa sürdürülmüştür. Göçrevli olmaktan da ileri gelen bağımsızlıklarına düşkün olma durumu gerek Selçuklular zamanında gerekse Osmanlılar zamanında Türkmen isyanlarına temel teşkil etmiştir.³⁸⁸ Bunların bir kısmı dönemin Devlet idarelerinin yanlış uygulamalarından kaynaklanabildiği gibi Türkistan ve Horasan'da meşhur olan Türkmen çapullarının (yağma akını)³⁸⁹ Ortadoğu'da bulundukları bölgeye de taşınmasından kaynaklandığı da olmuştur. Dahası Osmanlı'daki "başbozuk" yani otorite dinlemez tayfanın önemli bir kesimini de Türkmenler teşkil etmiştir (Ateş, 2016: 42-43).³⁹⁰ Tarihî süreç ise genelde Akşemseddin'in Fâtih'e nasihatındaki gibi ne varlıklarını yok sayma, ne de ipin ucunu salma dengesinde cereyan etmiştir.

2-) Türklerin millî haslet bakımından daimî savaşçı ve muhafazakâr teşkilatçı olduklarını söylemek yanlış olmayacaktır. Gulâm - memlûk olarak kimi Sünnî, kimi Şîî Müslüman hanedanlıkların hizmetinde olan ve zamanla Müslümanlaşan Türklerin/Türkmenlerin haricinde başta Bizans (Türkopol) olmak üzere Hristiyan krallıklara/prensliklere de ücretli askerlik yapan çokça Türk bulunmaktadır. Dolayısıyla askerliği meslek hatta yaşam biçimi olarak gören Türklerin/Türkmenlerin kimin adına savaştığıyla alâkalı esnek tutumları bir davranış vasfı olarak göz önünde tutulmalıdır. Bu da "Her Türk asker doğar" sözünün farklı dillerde de aynı anlamda iş göreceğinin delili sayılabilir. Ünlü borsa spekülörü/vurguncusu ve renkli devrimler finansörü/yatırımcısı George (Corç) Soros'un sarfettiği "Türkiye'nin en iyi ihraç ürünü ordusudur" cümlesine tepki göstermenin yanında içten içe sözün tarihî senedinin sağlam olduğunu da hesaba katmak gerekir.³⁹¹ Örgütlenme noktasında boy teşkilatı esaslı bir tarihsel süreci takip eden Türklerin

³⁸⁸ Memlûklar zamanında bile devletin yanında olan Türkmenler; "et-Türkmân et-tâ'at", isyankâr olanları ise "et-Türkmân el-'usât" olarak nitelendirilmişlerdir (Çetin, 2009 : 33).

³⁸⁹ Çapulun Türkistan hatta İran coğrafyasında normal kabul edilmesi sözkonusudur. Hatta karşılıklı yapılan çapul ve yağma hareketlerinin savaş sebebi sayılmadığı belirtilmektedir (Vurgun, 2014: 181-184).

³⁹⁰ Bu konuda ilginç saptamaları olan bir kitap: Ateş, A. (2016). *Türkmen Anarşizmi*, Öteki Yayınevi, İstanbul. Bunun yanı sıra Frayliç'le Ravlig'in Türkmen Aşiretleri kitabında Türkmen Şeytaniyâtı diye bir bölüm var ve bâtıl inançlar, efsun-sihir, uğursuzluk, darb-ı meseller gibi hususiyetler detaylı olarak anlatılmaktadır (Frayliç ve Ravlig, 1334: 318-382).

³⁹¹ 11 Eylül sonrası ve planlanan B.O.P'un münâdisi olarak 2002 Martında Sabancı Üniversitesi'ndeki bir konferansta sorulan bir sorun üzerine verdiği cevabî cümleler şöyledir: "Türkiye'nin Arjantin'den tek farkı

Ortadoğu kısmı, bilhassa da Türkmenler klasik yapıyı sürdürme eğilimdedirler. Zaten kurulan siyasî organizasyonlar da bugünkü anlamda bir devlet olmaktan öte beyliklerin, hanlıkların rekabetten üstün çıkmak için güç temerküzü adına büyütülmesidir. Fakat hiyerarşik takıntılar ve kurucu olmak kadar yıkıcı da olabilmek eğilimi bu tip devlet denemelerinin ya gücünün ya ömrünün zayıflamasına neden olmuştur.

3-).Bundan maada menfi millî hususiyet olarak biz Türklerin asimile olma alışkanlığına sahip olduğumuz da söylenebilir. Başka kültürlerle öykünme ve özellikle de iletişim kurabilmek için dil öğrenme zaman içerisinde sosyo-ekonomik şartların iyileşmesine yaradığı ölçüde kendi kültürel kimliğinin erimesine de yaramıştır. Bilhassa Balkan, Doğu-Güneydoğu Anadolu ve Ortadoğu Türkmenleri ile Güney Asya, İran, Kafkasya ve Kuzey Avrupa Türklerinin karmaşık/katışık yapısı uluslararası siyasetin tarih temelinde algılanmasını güçleştirmektedir. Ortadoğu ve Türkmenler özeline dönersek baskın kültürlerin (Arap, Fars, Roma/Rum) yanısıra yerel hanedanlıklardaki hâkim toplumsal anlayış da Türkmenin tarihî yolculuğuna etki eden unsurlardandır. Kimi zaman dinî, etno-kültürel ve siyasî baskılardan dolayı kimlik yitimi olabildiği gibi bazen de bu tip baskılamalar neticesiyle oluşan yeni dengelerin veyahut karma yapıların da kimliklerinin benimsenmesi (Dürzî, Kürt, Navarî, Süryanî) mümkün olmuştur. Suriye'deki toplam Türkmen nüfusunun yarıdan fazlasının Arapça konuşan ve Türklük bilincine sahip olmayanların oluşturduğuna dair keskin ama birçokları tarafından paylaşılan örneğin yanında Filistin Türkmenlerinin kendi içlerinden çıkan nâdir araştırmacıların tespitiyle Türkmen Arapları yada Arap Türkmenler olarak anılması (El-Hatip, 2005: 102-103; Balcı, 2005: 22-24) da başka bir örnektir. Üstelik Suriye örneğinde daha çok şehirlere yerleşik Türkmenlerin kimlik erozyonuna uğradığı, kırsalda bulunan ve aşiret/oymak yapısını kaybetmeyen Türkmenlerin (başta Bayır-Bucak) Türklük şuuru korudukları tespitlerine rağmen Filistin'de, kırsalda ve kabileler halinde yaşayan Türkmenlerin yarı Arap yarı Türkmen denebilecek evsafa olmaları durumun ülkeden ülkeye değiştiğini göstermektedir. Hatta Lübnan Türkmenleri/Türkleri için hem şehir hem de kırsal alanda ikisi birden geçerlidir, yani yer yer Arapça temelli kültür ve yer yer Türkmen kültürü, Türklük bilinci – komşu köylerde bile farklı olmak kaydıyla – sözkonusudur. Filistin kısmında Türkmenlerin Filistin davası için nerdeyse Araplardan daha gayretli olmalarına ve Bosna'dan, Aravutluk'tan Osmanlının son deminde getirilenlerin de bağımsızlık yanlısı / İsrail karşıtı duruşlarına karşın Kafkasya'dan aynı dönemde gelen Çerkezler, Dürzîlerle birlikte İsrail'le arası en iyi 2 azınlıktan biri durumundadır. Üstelik Filistin Çerkezlerinin asıl

stratejik pozisyonudur. Bu stratejik pozisyonuna bağlı olarak, Türkiye'nin en iyi ihracat ürünü de ordudur" (www.milliyet.com.tr, 2002).

güç kaynağının Ürdün'deki akrabaları olması gibi Filistin Türkmenlerinin de güç kaynağı Ürdün'dür, Ürdün'deki pozisyonlarıdır.

4-) Bölge halkları için sosyal hayat düzeni feodal/yerel alışkanlıklardan, mahallî çerçevedeki toplumsal geleneklerden ibarettir. Bu manada yerleşik dar kalıplar (aşiret/kabile, cemaat/cemiyet, etnisite/mezhep) hâlihazırda mevcut olan çağdaş devletlerin de eski tip algılanmasına sebep olmaktadır. Belli grupların Suriye, Lübnan ve Filistin yönetimlerinde ağırlık teşkil etmeleri de bunu doğrular niteliktedir. Yani kurallar ve yasalar ya kişi-grup bazlı ihdas edilmekte ya da geçerliliği kişilere, gruplara göre değişkenlik göstermektedir. Bu kuralsızlık algısı veyahut kural-kaideleri ciddiye almama duygusu Doğu Akdeniz coğrafyasının süreklilik arzeden bir karmaşa içinde bulunmasının temel saiklerinden birini teşkil etmektedir. Türkiye'deki 8-10 yıllık komşulukları suretiyle çok daha yakından tanıma fırsatı bulduğumuz Suriyelilerle ilgili anonim bir anekdot gibi aktarılan ve çocuk parkındaki salıncakta veya kaydırakta sıra bekleyen Türk anneyle Suriyeli anne arasında geçtiği kabul edilen diyalog, aslında bir bakış farkını yansıtırken iki ayrı yaşam felsefesi de ortaya koymaktadır:

- *Siz niye sırayla bindiriyorsunuz?*
- *Herkesin çocuğu da faydalansın diye. Sizde nasılki?*
- *Kim güçlüyse önce o biner, öbürleri bekler.*

5-) İslam tarihi boyunca bölgede hâkim olan Arap, Türk ve sair bütün devletlerin hem kendi dönemlerinde idarî taksimatları ve iskân siyasetleri sürekli değişiklik göstermiş hem de devletlerarası geçişlerde adeta tüm işleyiş mekanizması değişmiştir. Bu da her zaman her şeyin değişebilme/değiştirilme ihtimalinin düşüncede kökleşmesine, cârî işleyişin de tam benimsenmemesine neden olmuştur. Osmanlı da dahil egemen devletler kendilerini ve uygulamalarını süttten çıkmış ak kaşık mesabesinde değerlendirmiş; otoritenin kararlarını şu yada bu nedenle benimsemeyenleri hem sözlerle hem askerî ve idarî tedbirlerle cezalandırmış, isyan akabinde itaat edenleri ise maddî - manevî aferinlerle ödüllendirmiştir. Bütün bunlar yöre insanındaki süreksizlik duygusunun derinleşmesine sebep olmuş, normal ya da anormal her türlü denge değişimi 'kader' kavvramı üzerinden olağan karşılanmıştır. Türkmenler açısından bakarsak; Ortadoğu halkları meteoroloji balonu gibi rüzgâr ne yandan eserse o tarafa doğru hareketlenmektedir, dolayısıyla Osmanlı'nın hükmünün kalkmasıyla birlikte adeta Türklüğün de hükmü kalmamış gibi algılanmış ve Türkmenlerde bile Türklük erimeye/silinmeye başlamıştır. Yani Türkiye Cumhuriyeti küresel çapta daha büyük bir güç

yada genç kuşakların diliyle popüler olduğunda Türklük de popüler olacaktır. Hatta Türkmen haricindeki kimliklerden de aslı olsun veya olmasın muhtemel geri dönüşler yaşanacaktır.

6-) Levant bölgesinin bir başka kadim özelliği ise buradaki yerel-yerleşik yapıların birinden birinin her devlet tarafından yönetime kısmî ortak olarak katılmasıdır. Emevîlerin bir asrı bulmayan merkezîyetçiliğinden sonra Abbasî federalizmi beş asrı aşkın bir zaman otoritesini bölüşerek de olsa varlığını idame ettirmiştir. Selçuklu ve ardıllarının federatif hatta konfederatif yani daha gevşek yapılarla sürdürdüğü bu idarî gelenek Osmanlı'nın merkezîyetçi gözükken eyaletsel yapısıyla kendini ifadeye yer bulmuştur. Seçkinci küçük grupların metbu olacağı yerin dini ve kimliğinden çok kendi özel/tüzel varlığına değer verip vermeyeceği, seçkinci büyük grupların hatta imparatorlukların da halkı lokal olarak kontrol eden bu hanedancıkların hüviyeti ne olursa olsun kendine itaat edip etmeyeceği temelinde oluşan bu bağlaşma (itilâf/ittifak), günümüzün yönetim tarzlarının iliklerine değin tesir etmiştir. Etnik veya inançsal farklılık/seçkinlik hatta kent burjuvazisi üzerinden bile yapılan devletçik denemeleri 20.yy'ın ilk yarısında tecrübe edildi ve Lübnan örneği haricinde başarılı olamadı/olmadı. 21.yy'ın başında denenen ve deneneceklerse yine buna benzer fakat geçmiş tecrübeyi de deneyimleyen örnekler olacaktır diye düşünebiliriz. Zihinsel hazırlığın da ona göre yapılması gerekir.

7-) Türkmen Aşiretleri gibi özel ve alan araştırmalarının bütün hususiyetlerine sahip bir eserin aslında Alman Frayliç ve Ravlig tarafından yazılmadığı, bir meşrutiyet ve cumhuriyet aydını olan Hâbil Âdem (Pelister) tarafından kaleme alındığı birçok yerde dile getirilmektedir. Bu tarzla 50 civarında kitap ve bir o kadar da makale ve köşe yazısı yazan Hâbil Âdem'in "Londra Konferansı'ndaki Meselelerden Anadolu'da Türkiye Yaşayacak mı, Yaşamayacak mı?" adlı ve yine çevirmen imzalı kitabında Türkün/Türkmenin karakteriyle, zihin yapısıyla ilgili ilginç tespitleri bulunmaktadır (Johnes/Pelister, 2011: 13-30). "Türk, henüz inkişaf etmemiş bir karakterdir ki muhtelif kısımlara ayrılabilir ve muhtelif derecede sâfiyet, kudret ve çöküş gösterir" dedikten sonra önce "*Bir Alman'ın dediği gibi*" diyerek ve sonra da "*Bir harp tarihçisinin dediği gibi*" diyerek şu tespitleri sıralayacaktır:

O öyle bir sosyalisttir ki dünyada her bir şeyi malum, tanımış ve hiçbir şeyi beğenmemiş veya beğenememiş ve dalgın bir halde yaşamıştır. Doğal olarak her istilâ ettiği yerde de yerleşmek usulünden nefret etmiştir. O gitmek istiyor, fakat nereye?.. Bu yönü kendisi de biliyordu.

Türk, meçhul bir yolun gümrah bir ordusudur. Daima gidecektir. Niçin?

Türkler; Moğol, Tatar, Hun, Finoa vs dünyanın her köşesini gezdiler, her yerini gördüler fakat dünyanın hiçbir yerinden memnun olamadılar. Tekrar anavatanlarına çekildiler. Yalnız belirli bir kıtada dolaşıyorlar. Bu da 'Merkez yaylası-İstanbul' sahasıdır. İşte dünyanın bu bölgesindedir ki birçok Türk orduları gezinmiş ve hala da geziniyorlar. Bütün dünyadan bu kıtanın tercih edilmesi önemsiz değildir. Belki Türk ruhunun aradığı şey burada olmalıdır. Fakat Türk burada yerleşemiyor. Bir çok tarihî yönetimler değişiyor. Başkalarına dönüşüyor. Bir yönetim esaslı varlık gösteremiyor.

Demek ki bir gaye arkasından koşmuyormuş. (Johnes/Pelister, 2011: 93 ve 119-120).

8-) İstikrar noktasında asırlık zaman periyotları olarak Memlûk ve Osmanlı dönemleri öne çıkmakta ve fakat onların da son zamanlarının yüksek oranda asayişsizlik ve istirarsızlık içerdiğini de beyan etmekte fayda var. Dönemsel huzur ve refah, iktisadî ve siyasî istikrar yerini er yada geç istikrarsızlığın mihverine bırakır bir mâhiyet arz etmektedir. Son bin yılda oransal olarak yaklaşık 5/1'i hariç Arap edilgenliği ve kahir ekseriyetle Türk etkinliği sözkonusudur. Bu müessiriyet içinde bile Anadolu ve Levant'ta geniş zaman periyotlarında başıbozukluk ve eşkıyalık faaliyetleri neredeyse kanıksanır hale gelmiştir. Bunda devlet kaynaklı zorlayıcı tedbirlerin veya kararların etkisi olabildiği gibi bunun Anadolu Celâlilerinde olduğu gibi Bilâd'üş-Şam coğrafyasındaki Arap ve Türkmen aşiretlerince bir geçim ve yaşam biçimi olarak benimsenmesinin de payı vardır. Bu bağlamda başvurulacak önlemlerden biri olan iskân politikaları çoğu zaman boşa gitmekle kalmayıp mevcut durumu daha da zora sokmuştur. Aslında Ön Asya ve Ortadoğu'ya gelen Türkmenler/Oğuzlar Türkistan ve Horasan'daki âsîliklerini de beraberinde getirmişlerdir. Horasan'da Büyük Selçuklulara (Sencer) karşı çıkarılan büyük Oğuz ayaklanmasından Anadolu'da Küçük (Rum/Türkiye) Selçuklularına karşı çıkan Babaî ayaklanmalarına,³⁹² teo-politik ayaklanmadan (Şeyh Bedreddin) mezhep-politik 'kaçgun' (Safevî) ve ayaklanmalara (Şah-kulu, Şeyh Celâl, Baba Zünnun, Kalender Çelebi) kadar kimi lüzumlu - kimi lüzumsuz birçok tarihî hâtırada rolleri bulunmaktadır (Yetkin, 1980: 64-74, 105-117 ve 165-178). Bunların haricinde Levant bölgesinde çıkan Canbolatoğlu (17.yy'ın ilk yarısı), Abaza Hasan Paşa (17.yy'ın ikinci yarısı), Bulutkapan Ali Bey ve Zahir Ömer isyanlarında (18.yy'ın ikinci yarısı) da az veya çok Türkmenlerin de rolü olmuştur. (Boray, 2011: 79-80, 96-101 ve 127-132). Dolayısıyla Türkmen karakter ve ruhunun daha iyi analiz edilerek buna uygun politikalar geliştirilmesi lâzımdır. Bu isyanların oluşturduğu bilinçaltı ve edebiyatın da yadsınmaması gerektiğini meşhur ozanlardan Pir Sultan Abdal'ın 4-5 asır sonra bile rahatlıkla anlaşılabilecek bir dille yazılan dörtlüğüyle şöylece duyurmak mümkündür:

Bu yıl bu dağların karı erimez
Eser bâd- sabâ yel bozuk bozuk
Türkmen kalkıp yaylasına yürümez
Yıkılmış aşiret, il bozuk bozuk (Yetkin, 1980:162)

9-) Türk'ün İş Zihniyeti kitabında Kenan Göçer, yukarıda bahse konu olan karakter ve ruhu iş ve iktisat açısından değerlendirerek bazı tanımlayıcı kavramlarla irdelemektedir. Bunlardan ilki olan 'Belirsizlik' kavramını "*Kervan yolda düzülür*" ve "*Herkes herşeyden sorumludur*" gibi şuuraltına işlenmiş ve çok bilindik cümleler çerçevesinde açıklar. 'Kültürel

³⁹² Babaîler ve öncü isimler, âhi bağlantıları, tasavvufî boyutlarıyla ilgili bkz.: Öztoprak, F. (2012). *Oğuzların İsyanı ve Babai Türkmenler*. Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul.

Kümülatifliğin İmkânsızlığı' başlığında iş hayatındaki rollerin sosyal hayata da taşınmasını, makam ve statü değişikliklerinin kilometrenin sıfırlanması anlamı taşımasını ve bin yıldır yaşadığımız topraklarda yüz yılı bile geçen işletmelerin sayıca çok az olmasını istikrarın bağlama göre değişkenlik göstermesinden ötürü kültürel birikimi de imkânsız kıldığına hamletmektedir. Hatta belediye meclislerinde her ay alınan kararların en az % 70'inin imar değişiklikleri olmasını da zihinsel olarak halen yerleşik hayata geçemememize bağlamaktadır (Göçer, 2019: 41-45). 'Patronajın Bütünsel Yapısı' başlığında patronluğun yüksek güç mesafesinde ve hatır üzerine kurulu olduğuyla; 'Güvensizliğin Sürekliliği' başlığında da kurum ve kuruluşlarda fazla tanıdığa sahip olma, başarı göstergelerinin otoriteye göre belirlenmesi ve görevi hak ederek gelmek yerine getirilmek suretiyle kişinin borçlu kılınmasıyla betimlemesini yapmaktadır. Genellik ve zamanı etkin kullanamama, hızla başlanan işlerin arkasının toparlanması gereği veya toparlanamaması, otoritenin çoğunlukta (buyursunlar, kendileri...) olması ve iş bölümünün hemşericilik (yöre veya aşiret), okuldaşlık (cemaat veya cemiyet), ideoloji (inanç veya siyaset) üçgeninde liyakata fırsat tanımadan şekillendiği gibi hususları da ek olarak açıklamaktadır (Göçer, 2019: 46-69). Sonuç olarak Türkler/Türkmenler üzerine yapılacak değerlendirmelerin ve önerilerin bu tip teşrihlerin kılavuzluğunda yapılması hem realitenin kavranması hem de neticeye müteallik planlamaların başarıya ulaşma olasılığını arttıracaktır.

10-) Biz Türkler için eylem, içinde hem ortaklaşa/kolektivist bir tavrı hem de hiyerarşik yani statü tasnifiyle ilgili takıntıları birlikte barındırır. Ve her zaman Müslüman & kâfir, ehl-i Sünnet & Rafızî, merkez & taşra (dışarı), konar-göçer & yerleşik, şehirli & köylü, Halepli & Şamlı, İlbeyli & Beydilli, Melik Rıdvan & Melik Dukak benzeri yüzlerce örnek de gerekçe olarak üretilir. Aslında tarihimiz "*Türk'ün Türk'ten başka dostu yoktur*" değil de "*Türk'ün Türk'ten başka düşmanı yoktur*" minvalinde ilerlemektedir. Bilge Kağan ve Kültigin ile Sultan Tuğrul ve Çağrı Bey gibi neredeyse istisnâ sayılabilecek numûnelerin haricinde Türk tarihi 'kardeş kavgaları'yla doludur. Hususen Selçuklu hanedanının ve komutanlarının hem birbiriyle hem yağıyla (düşman) kavgası, Doğu Akdeniz coğrafyasındaki mahallî anlamda bir mevkiye sahip olan herkesin herkesle mücadelesi ve daha üst perdede C.Harzemşah & A.Keykubat, Timurlu & Osmanlı, Karakoyunlu & Akkoyunlu, Dulkadiroğlu & Ramazanoğlu, Yavuz & Şah İsmail & Kansu Gavri, M.Ali/İbrahim Paşa & II.Mahmut gibi örneklerle de bu rekabetin zirve/pik yapması toplumsal karakterimizin bir parçasını oluşturmaktadır. Haçlı Seferlerine karşı mücadelenin önemli kahramanlarından I. Kılıç Arslan'ın Türk denizciliğinin kurucusu kabul edilen Çaka Bey'i, üstelik kayınpederi olduğu

halde Bizans'ı rahatlatma adına zehirleterek öldürmesi³⁹³ çok da uç bir örnek değildir. Yada Giresun, Görele, Tirebolu kentlerinde oturanların köylerde oturanları bayağı görerek ve 'Çepni' diyerek küçümsemeleri; kendilerinin de belki yüz, belki yüzelli yıl önce köylerden ve yaylalardan inerek şehre yerleşen Çepniler/Oğuzlar olduğu halde (Pekin, 2013: 100) veyahut Halep'e erken dönemde yerleşerek Arap toplumuyla kaynaşan Türkler ile sonradan yerleşen Türkmenler arasında hiçbir irtibat bulunmaması, kendileri de Türkmen boylarından biri olduğu halde İlbeylilerin kendilerini Türkmenlerden ayrı kabul etmesi (Dağ, 2010: 103) gibi durumlar çoğaltılabilir. Yani Türk'ün ferdî ve içtimaî benliği, kültürel genlerden hareketle kendine tarihî akışla uyumsuz görünen yeni kimlikler kurgulayabilmektedir. Bu noktada yerel/lokal aidiyetin genel/nasyonal mensubiyetten önce geldiği değerlendirilebilir. Türklerde – Tanrı 'kut' verirse ve “*Neden Osmanoğulları yerine Falanoğulları olmasın*” düşüncesiyle – her aile/hane, cihan hakimiyetine varıncaya değin kendine rol biçmeye ehildir. Bu bakımdan Fûruzan Tökin'in' deyişiyle “Anadolu [ve Levant] baştan başa ferdî ve içtimaî istiklâlleri için çarpışan Türklerin kemikleriyle, kanları ile doludur.” (Yetkin, 1980: 63)

11-) Birlik ve beraberliğin 'ben merkezli' sağlanması esasına dayalı Türk girişimciliğinin kırmızı çizgilerini de o düzlemde aramak gerekir. Yükselen Arap milliyetçiliğinin kuruluşundaki N.Yazıcı, A.Şehbender, H.Zirikli, H.MerdimBek gibi isimlerden (İshakoğlu, 2012: 189-203 ve 309-310) Suriye devlet idaresindeki Ş.Kuvvetli, E.Çiçekli, H.Atasi, M.Talas gibi isimlere kadar hepsi Türk/Türkmen kökenli olduğu halde konumunu köken harici beceri ve kabiliyetleriyle kazananlar hatta kökenlerinin konumlarını sarsabileceği endişesinde olan insanlardan beklenen reel davranışları sergilemişlerdir. Uyum ve entegrasyon seviyesinin üst basamağı olan kabın şeklini alma, insanî insiyaklar içinde Türklerin de çokça başvurduğu yöntemlerden biridir. Hatta binlerce yıllık 24'lü Oğuz/Boy hiyerarşisinin Türkmen bilinçaltında tekil veya çoğul bir benlik duygusu yarattığı da söylenebilir.

12-) Tarihe çoğu zaman kronoloji bilgisi (takvimbilim) meyanında yaklaşım ve lider/kişi merkezli bir akış sunma nedeniyle insanlar/devletler arasındaki ilişkileri asıl açıklayıcı olan temel ihtiyaçlar, sosyo-ekonomik hayat gibi esaslar ikinci-üçüncü plana atılabilmektedir. Oysa yalnızca günümüzdeki işleyiş ve olumsuzluklar değil bin yıl önceki işleyiş ve olumsuzluklar da aynı saikler çerçevesinde şekilleniyordu. Evliya Çelebi'nin gidip te gördüğü her yerleşim yeriyle ilgili verdiği teknik bilgiler, ekonomik veriler nedense onun

³⁹³ Kaynaklar, Kılıç Arslan'ın onuruna ziyafet verdirdiği Çaka Bey'i iyice içirdikten sonra kılıçla öldürttüğünü yazmaktadır (İlgürel, 1993b: 188; Konukçu, 2018: 8-9).

abartıları ve rivayetleri kadar tartışılmaz. Dış güçlerin eko-politik sebeplerle Ortadoğu coğrafyasına gelmesi Haçlılardan Moğollara, Selçuklulardan Osmanlılara, Fransızlardan Amerikalılara ancak teferruatta farklılık göstermektedir. Ege Göçleri’nden Kavimler Göçü’ne, 2 asır süren Oğuz Göçleri’nden yarım asırdır süren İç savaş Göçlerine dek Akdeniz’in doğusunda insanlar değişse de insan davranışları değişmemektedir. Zelzeleden depreme, vebadan kuraklığa, koleradan koronaya bölgenin tabii felâketler limiti de binlerce yıldır bazı değişikliklerle beraber kendini egale etmektedir.

13-) Osmanlı Devleti’nin uygulamalarının kimi zaman bir devlet aklına dayanmayıp deneme-yanılma yöntemiyle gerçekleştirildiği ve kervanın yolda düzülmesi mantığıyla tüm sonuçları hesap etmek yerine sebeplerden hareket etmek anlayışında icra edildiği vakalarla sabittir. İskânı bir uslandırma ve cezalandırma metodu olarak gerek Rumeli gerek Anadolu ve gerekse Bilâd’üş-Şam diyarında uygulayan Osmanlı’nın bazen peşpeşe farklı kararlar alması olağan gözükmektedir. Levant Türkmenleri için alınan iskân kararları genelde huzurdan çok isyan limitini arttırmakla neticelenmiştir. “*Bir yerleşsinler, bakalım/bakarız*” tarzı bazı kalıcı sorunlara sebep olmuştur. Fakat Devlet-i Âliye Arap, Türkmen, Ermeni toplulukları arasında kıvançta ve tasada ayırım gözetmemiştir. Arap kabileleriyle ilgili alınan tedbirler de, en son demde Ermeni tehciriyle alâkalı alınan tedbir de aynı kabildendir. Nitekim onlarla ilgili iskân kararları da sonuç itibarıyla kalıcı olmamıştır. Devlet, art niyetsiz ve fakat evvelce bahsi geçen klasik bir iş zihniyetiyle hareket etmiştir. Keza çok daha hesaplı-kitaplı olan Tanzimat ve Islahat düzenlemeleri de genel algıya ters düşmesinden dolayı yöreye faydadan çok zarar getirmiştir. Tarihî vetireden beslenen ve asırlar boyunca içselleştirilen alt-üst’lü statünün veyahut sıralı hiyerarşinin sonlanıp eşitlik temelinde yeni bir nizam oluşturma ameliyesi geri tepmiştir. Dolayısıyla bu sosyolojinin çatısı olarak düşünülen Osmanlılık fikri de pratikte kabul görmemiştir. Hatta başka kimliklerin masaya konulma sürecini hızlandırdığı da söylenebilir.

14-) Coğrafyanın tevârüs olunan kimliği ve dominat unsur Arapların zihniyeti de bölgenin kaderine yada kadersizliğine etki eden faktörlerdendir. Her ne kadar Edward/Edvîrt Said katılmasa da Oryantalizm kitabındaki Arap Zihniyeti yazarı Rafael Patai ile Arapların Mizaç ve Karakteri yazarı Sania Hamadî’nin Araplarla alâkalı olarak disipline edilememe, koordinasyon eksikliği, birliğin sağlanamaması hatta seksüel dürtülerin önemsenmesi gibi bazı tespitlerinin kaale alınmasında yarar var (Said, 1998: 418-423). Cemal Paşa’nın Suriye’de özel kâtipliğini yapan Falih Rıfkı’nın (Atay) tespitleri ise belki de savaş şartlarından ötürü daha acımasızdır. Arap şeyhliklerini ve emirliklerini “Oturulan toprakla

deniz arasındaki boşluktan hüküm süren devlet taslakları” olarak niteleyen Falih Rıfkı, Araplarla ilgili kanaatlerini şu şekilde paylaşmaktadır:

Şeyh ve emirlere denizden İngiliz altını ve karadan Osmanlı altını gider. Gelir kaynaklarından biri gazve diye dinleştirilmiş baskın ve yağmalardır.

Hele çöl Bedevilerinin altın ve kıymetli taştan başka dinleri yoktu. Sınır boylarındaki şeyhlerin göğsünde İngiliz ve Alman nişanları yanyana idi. Şeyh size kim olduğunuzu sorar; İngiliz misniz? “Yaşa İngiliz!” Türk müsünüz? “Yaşa Türk!” (Karaman, 1995:40).

1914’te başlayan savaş ilerledikçe İngiltere’nin başını çektiği İtilâf Devletleri’nin kazanmaya doğru gittikleri alenileşmeye başladıkça Kudüs, Şam, Halep gibi şehirlerin Arap ahâlisinin bir kısmı, 1917 sonlarından itibaren sırf kazananın yanında yer almak için askerimizi ekstra bir ateş arkasında bırakacaktır. Savaşın bu şekilde 1918 yılında hızlı bitişinde durumdan rol çalmaya çalışan Arap topluluklarının payı vardır. Fıtrat genellemesi yapmıyoruz; Şerif Hüseyin gibi açıktan düşmanlık, İbni Reşid gibi açıktan dostluk içinde olan ve İbni Suud gibi ortada duran Arap reislerinin dışında F.Rıfkı’nın teşbihine nazireten çıkarlarını din edinen çokça Arap aşiretinin varlığı dün olduğu gibi bugün de bir vakiadır. Günümüze aktarırsak; Muhammed b. Selman, Kral Abdullah, Mahmud Abbas hatta Saad Hariri’nin hangi safta oldukları konusu ortadadır. Suriye’yi müstesna tutarsak Irak’ın çifte işgali ve Libya’daki devlet nizamının devrilmesinde halkın, direniş bir yana işgalcilere çanak tutma eğiliminde olması hâlâ hafızalardan silinmiş değildir.

15-) Arapların ve Türkmenlerin Batı algıları problemlidir. Bilinçaltları *‘Dinim son ve üstün dinse ben de üstünüm’*, *‘Soyum-sopum üstünse ben de üstünüm’*, *‘Ben kendimi nasıl asil ve seçkin görüyorsam bütün dünya da öyle görüyordur’* gibi saplantılarla dopdoludur. Kâfir/Gâvur, Hristiyan/Haçlı gibi ağız yoluyla yapılan tariflemeler hatta aşağılamaların haricinde içten içe yüksek bir hayranlık öznesi konumundadır. Türkiye’dekiler de dahil sığınmacıların en çok gitmek istedikleri yerler Avrupa ve Amerika ülkeleridir. Aslında Levant ülkelerindeki tarihsel süreçte de açtıkları ticarî alanlar, kanal-liman-fabrika gibi projeler, modern okullar ve eğitim modelleri, matbaa-gazete-dergi, milliyetçilik ve özgürlük fikri gibi birçok alanda bölge halklarının kaderine tesir etmişlerdir. Hatta bugün için neye nasıl bakacaklarının ve neleri düşüneceklerinin bile Batılılar tarafından tanzimi sözkonusudur. Bütün bunlara rağmen algıda körlük devam etmektedir. Yavel N. Harari bunu Cehaletin Keşfi başlığı altında “Ignoramus (Bilmiyoruz)” kavramıyla Doğu ve Batı bakış farkı olarak ifadelendirmektedir. Hatta Bilimle İmparatorluğun Evliliği bahisinde Asya’nın büyük imparatorluklarının (Osmanlı, Safevî, Babür ve Çin) Coğrafi Keşiflere ilgi göstermemesini de buna bağlar (Harari, 2017: 247-253, 293). Hâsılı Batı, bilmediğini farkettiler ve öğrenme yolunda ilerliyor; Doğu ise herşeyi bildiğini sanıyor ve bilmediğinin farkında bile değil.

16-) Osmanlı'nın 1800'lere doğru Fransa'nın Mısır Vilâyetini işgalindeki istihbarat zaafı, Napolyon Bonapart'ın işgali hazmettirici dinî propagandasını önleyememe durumlarına 1900'lere doğru misyonerlerin beşinci kol faaliyetlerini, yabancı menşeli Arap milliyetçiliğinin gelişimini ve bu kez İngilizlerin dinî propagandasını engelleyememe vaziyetleri eklenmiştir. Dahası alınan tedbirlere rağmen Filistin'e Musevî/Yahudi göçü de durdurulamamış, diğer yönden iktisadî açıdan yarı sömürge konumuna girmekten de fazlaca bir rahatsızlık duyulmamıştır. O dönemin konjonktürüne uygun olarak üretilen Türk düşmanlığının günümüzde başta Suriye olmak üzere birçok Arap ülkesinde okullarda, ders kitaplarında ve haritalarda, yazılarda/yayınlarında ve derneklerde/kulüplerde canlılığını koruması karşı tarafın bu işe ne kadar ilmî yaklaştığının bir ıspatıdır. Said, "Doğuluyu Doğululaştırmak" şeklinde tarif ettiği Oryantalizmle alâkalı 1800 ile 1950 yılları arasında yazılan ve Ortadoğu'yu esas alan kitapların sayısını 60.000 olarak vermektedir (Said, 1998: 79 ve 279-280). Etnik ve mezhebî farklılıkların, aşiret-cemiyet sosyolojilerinin ve karakter/meşrep kalıplarının ayrıntılarından kalıcı çatışma alanları üreten Batılılar/Oryantalistler, an itibariyle Selefilik servisi üzerinden gelenekle modernliğin çatışmasını sahneye koymuşlardır.

17-) Batı uygarlığının İslam ve Türk dünyalarındaki en büyük gücü bu coğrafyalardaki insanların karakter zaafiyetidir. Osmanlı'da bile kronikleşen rüşvet, kayırma, menfaat gözetme, dünyalık biriktirme gibi kanıksana kanıksana toplumsal bir teamül haline gelen hususların yanında gürültücülük, lâfazanlık, kuralsızlık, kurnazlık ve riyakârlık gibi hususiyetlerin de eklenmesiyle bu dönem için artık yeni bir insan modeli hükümfermadır. Hatta çeşitli dinlerden ritüeller ve davranış geleneklerinden müteşekkil bir 'Ortadoğululuk Dini' sözkonusudur. Dinin medeniyet sayılmadığı, medinelerin/şehirlerin fâzıl/erdemli olması iddiasının zıddıyla mütenasip, barış anlamındaki İslam kelimesinin savaş çağrıştırmasından rahatsızlık duymayan ve cihat kavramını insanlık için cehd içinde olmak yerine adam öldürmek gibi algılayan yaşam formumuzun hastalık addedilerek düzeltilmesi birinci öncelik olmalıdır. Şehadet adı altında ölüm yüceltilir, o yüzden bir uçtan bir uca Bilâd'üş-Şam'da ölüm peynir-ekmek gibidir. Damarları önceki yüzyıllarda donmuş, modern bir cahiliyenin güncel yüzü olmuş ve "Oku" diyen başlayan bir dinin okumayan, düşünmeyen, akletmeyen dindarları (!) olarak geçmişin hatalarını tekrarlamayı alışkanlık edinip kaderlerinin düzelmesini bekleyen bu zihniyetin coğrafyanın sorunlarından önce düzeltilmesi elzemdir. Lübnan'daki feodal cumhuriyet, kabile ve klanların menfaatlerinin beyannamesi hükmünde; biraz da Batı ülkeleriyle fazla temastan ötürü içselleştirilmiş gözüküyor. Suriye ve Filistin

içinse bağımsızlık talebi var, gerçek bir demokrasi talebi yoktur; Batılı demokratik ülkelere kaçış revaçta olsa da o değerlerin kendi ülkelerinde cârî olma beklentisi şimdilik bulunmamaktadır. Yurtlarını kaybeden Filistinlileri hariç tutarsak vatan mefhumunun da bizdeki gibi ülkenin tamamını değil yöresini, akrabalarını ve hâtıralarını kapsadığı söylenebilir.

18-) İsrail’le başta Filistin olmak üzere Arap dünyasının ilişkileri Tom ve Jerry (Ceri) çizgi filmindeki kurguya benzemektedir. Güç ve kapasite olarak normalde kedinin fareyle oynaması/eğlenmesi gerekirken ismi Yahudilik (Jew) ve eski Yahudi yurdu (Jericho) sözcüklerini çağrıştıran fare, her bölümde kocaman ama yeterince zeki olmayan kediyle eğlenip durmaktadır. İsrail merkezli 7 milyon Musevî/Yahudi, etraflarındaki 60 kat daha büyük ve mekânın sahibi gibi duran Araplara karşı hep zafer kazandılar. Dış destek kısmında ise 8 milyonluk ama çok etkin Musevî/Yahudi diasporası İsrail’in arkasında, 1.8 milyarlık ama genelde edilgen İslam Dünyası da Filistin’in arkasında konuşlanmaktadır. İsrail, sürekli farklı isimlerle sistemli bir mücadele sergilerken Filistin tarafı da başından beri sürekli değişen yöntemlerle ama ölene kadar Yaser Arafat (35 yıl) ve ondan sonra da 16 yıldır Mahmud Abbas’la ilerlemektedir. Filistin davası, ‘başarısızlık/beceriksizlik şampiyonu’ diyebileceğimiz Yaser Arafat’tan sonra 85 yaşındaki ve şaibeli Abbas’tan medet ummaktadır. Bir dönem de demagogluktan/lâfazanlıktan ve boyundan-posundan başka bir özelliği olmayan Cemal Abdülnâsır’ın uhdesine bırakılan dava, o günden bugüne sürekli kan kaybederek neredeyse tükenme noktasına gelmiştir. Diğer öncü isimlere bakıldığında da H.Esad, M.Kaddafi, S.Hüseyin, K.Fahd gibi totaliter - zulümkâr tipler görülür.

19-) Bölgede sürekli kendi lehine kazanım elde eden İsrail, Haçlı ve Moğollarca kutsanan şiddetin her türlüünü icra etmektedir. Holokost ya da “6 milyon” efsanesinden ivmelenen Musevîler/Yahudiler, “Bir Filistin halkı yoktur” iddiasıyla ‘topraksız halk’ları için ‘halksız toprak’ savı üzerinden alan açtılar. Bu resmî ve devletli terör, İsrail Şahak gibi vicdanlı İsrailliler tarafından da ifşa edilmiştir. 1948’le 1975 arasında İsrail tarafından yıkılan 385 Arap (ve Türkmen) listesini çıkaran Şahak, İsrail Devleti’nin Irkçılığı kitabında şu ifadeleri kullanmaktadır: “İsrail’den önce Filistin’in bir çöl olduğuna inandırmak için yüzlerce köy; evleri, çitleri ve mezarlıklarıyla birlikte buldozerlerle silinip süpürüldü” (Garaudy, 1996: 153, 171 ve 182-183). Evvelâ Haganah, İrgun, Lehi, Palmah gibi çeteler üzerinden sonuç alan İsrail şiddeti, hâlihazırda kendini asker-devlet veyahut bizim ordu-millet anlayışı üzerinden konsolide eden (pekiştiren, tutkallayan) bir kurumsallık üzerinden ilerlemektedir. Aslında sadece Filistin-İsrail kısmında değil, şiddet bütün Ortadoğu’da sonuç

almakta, terör kılıktan kılığa girmekte hatta evvelce İhvan'da da tecrübe olunduğu üzere HAMAS, Hizbullah gibi siyasî hareketlerin askerî kapasiteye sahip oldukları görülmektedir. Hatta Irak ve Suriye misyonu bitmiş gibi gözüken IŞİD/DEAŞ ile sürekli form ve isim değiştiren Kaide/Nusra türevlerinde din perdeli paralı askerlik vazifesi yapan cihatçıların/savaşçıların Kuzey Afrika'ya, Orta Asya'ya veya küresel velîlerin/sahiplerin projelendirmesine göre sıradaki coğrafyaya ihracı sözkonusudur.

20-) F.Rıfki Atay'ın "Hicaz'da coğrafya isyan etti; etmeseydi açlıktan ölecekti. Medine'yi vatan terketti" tespitleri Levant/Şam beldeleri için de geçerlidir. Yine Atay'ın Kudüs, Şam, Beyrut, Halep düştükten sonra Anadolu'daki bir istasyondaki ana üzerinden sordurduğu "Ahmed'imi gördün mü?" sorusuna "Biz Ahmed'i kumarda kaybettik!" yanıtı sonrasında Harp bitimi Cemal Paşa'ya sorduğu "Bu Harbe niçin girdik?" sorusunda A.Cemal Paşa'nın verdiği *"Aylık vermek için! Hazine tamtakırdı. Para bulabilmek için ya bir tarafa boyun eğmeli ya öbür tarafla birleşmeli idik."* cevabı ibretliktir (Atay, 2012: 143; Atay 1943: 118-120). Nevzat Artuç ta Ahmed Cemal Paşa'nın askerî ve siyasî hayatını anlatan doktora tezinde aynı kanaati Yakup Kadri'nin (Karaosmanoğlu) ağzından şöyle teyit etmektedir: *"Ruslar vatani işgal edeceklerdi. Ve bir daha çıkmayacaklardı. Hazine bomboştı ve değil müdafaa için, maaş verebilmek için bile para yoktu. Bir yere dayanmak mecburiyetinde idik."* (Artuç, 2005: 182) Binaenaleyh bölgeye ve Levant Türkmenlerine bu tarihî tecrübenin ışığında ve Türkiye'nin ekonomik gücü ölçüsünce bakmakta yarar var. Atatürk Türkiye'si, devraldığı enkaza rağmen hem yüzyıllar sonra Anadolu'ya büyük bir enerji hasretmiş hem de Musul, Boğazlar, Hatay gibi iç ve dış sorunlarla boğuşmuştur. Buna rağmen İkinci Cihan Harbine dek Türkiye, Doğu Akdeniz ve Mezopotamya ülkelerinin yönetim kademelerinde varlığını hep hissettirmiştir. Bu bağımsız ve Osmanlının terekesine sahip çıkmada ısrarcı politikanın ardından Dünya Savaşının galipleri ABD ile SSCB arasında kalıcı ve birine iyiden iyiye yancı yeni bir siyasî faza geçilmiştir.³⁹⁴ Arap ülkelerinin bağımsızlıklarını kazandığı 50'lili yıllarda Amerika'nın uç beyi tarzındaki dış politika bütün mirası heba etmiş ve Levant'taki Türkmenleri zora sokmuştur. Batıdan daha çok Türk karşıtı olan Arap milliyetçiliğinin Baas görünümünde Irak'tan Libya'ya kadar tek tek hükümlerle olmasıyla da Türkmenler uzun zaman bir cenderede kalmışlardır. Onca yıkıcılığına rağmen Suriye İç savaşı, Türkmenlerin tekrar bölgenin kaderiyle ilgili örüntüde rol aldıkları bir süreç olmuştur. Hatalardan ders alarak bunun heba edilmemesi gerekir.

³⁹⁴ Bazı kaynaklar örnekler üzerinden bakarak Türkiye'nin bu durumunu "Emperyalizmin Ortadoğu'daki Temsilcisi" olarak sıfatlandırmaktadırlar (Fırat ve Kürkçüoğlu, 2001: 620-635).

21-) Filistin Türkmenleri için kullanılan Türkmen Araplar veya Arap Türkmenler tâbirinin benzerini Suriye Türkmenlerinin ekserisi için de Araplaşan Türkmenler şeklinde kullanabiliriz. Lübnan'daki parçalanmışlıksa oradaki Türk topluluklarının adeta sigortası gibidir. Az bir kısmı hariç çoğunluğu Sünnî olan Levant Türkmenlerinde Araplarda olduğu gibi katı (mutaassıp) bir muhafazakârlık ve kör bir kadercilik anlayışı bulunmaktadır. Bu da onların mücadele ve mukavemet azmini emmektedir. Kazakistan'da rast geldiğimiz her cami görevlisine Türk olduğu halde şereflemek için Arap denmesi gibi “*Her Arapça konuşanı imam ya da âlim sanma*” saplantısı Suriye-Filistin Türkmenlerinde de câridir. Bunun kendi asimilasyonuna pirim veren bir zihniyet bağımlılığı olduğu âşikârdır (Bakır ve Pekin, 2019b: 117).

22-) Suriye Türkmen Meclisi dönem başkanı Dr. Emin Bozoğlan'la STM'nin Kızılay'daki bürosunda yaptığımız mülâkatta Türkmenlerin birçok konuda bakış ve yaklaşımları not edilmiştir. “*Türkçeyi unutursak geçmiş olsun*” diyen Bozoğlan, iktidara kim gelirse gelsin kendi benliklerini korumanın anadili muhafaza etmeden geçtiğinin altını çizmektedir. Türkmenlerin merkezî otoritede uzak kaldıklarını, Fransa'ya karşı Osmanlı'yı ve Türkiye'yi desteklediklerini vurgulayan Emin Bozoğlan, gösterdikleri direncin yeni dönemin imkânlarından Türkmenlerin uzak tutulmasının sebebi olduğunu belirtti. Sömürgeci devletin toplumsal yapıyı baskıladığını ve demografiden kendi yaşam biçimini doğrulayacak bir yapı oluşturduğunu (Dürzîler, Nusayrîler) da ilâve etti. Baas zihniyetine manda döneminde yol verildiğini, İhvan'ın hiçbir zaman Suriye'de iktidar olabilecek bir güçte olmadığını vurgulayan Bozoğlan, Türk kökenli Kuvvetli ve Çiçekli dönemlerinin sembolik olduğu kanaatindedir (E.Bozoğlan, 2018: MI). PKK'nın desteğiyle 2003'te kurulan PYD'nin savaştan kazandığı Haseke ve Kamışlı'da halen Suriye Devleti'nden maaş alan memurlar olduğu bilgisini paylaşan Emin Bozoğlan; Zeytin Dalı Harekâtına dek Afrin'de de öyle olduğunu, ABD'nin 15 Temmuz Kalkışması'ndaki suçunu hafifletmek için Fırat Kalkanı Harekâtına yol vermek zorunda kaldığını, Rusya'nın ise Türkiye'yi ABD'den koparmak için Afrin Operasyonuna yol verdiğini değerlendirmektedir. Suriye Türkmen Meclisi'nin cumhurbaşkanı ve başbakan'ın da katılımıyla 2012'de kurulduğunu ve nüfusa göre 42 üyeli olarak teşekkül ettirildiğini de aktaran Bozoğlan, STM'de Türkçe bilmeyen meclis üyeleri olduğunu, bunun da Rejimin (özellikle Muhaberat) ve sokak baskısından (Şebbihalar vs) kaynaklandığını belirtmektedir. Irak Türkmenleriyle irtibatın da yeni başladığı bilgisini veren Emin Bozoğlan, Esad Rejimin gitmesi ve Suriye'nin toprak bütünlüğü içerisinde çözüm arayışı içinde olunması gerektiğini beyan etmektedir (E.Bozoğlan, 2018: MI).

5.3.2. Öneriler

Başta Levant olma üzere neredeyse tüm Ortadoğu'da rejimlerin kırılma, ³⁹⁵ sınırların belirsizliği ve istikrarsızlığın istikrarı sözkonusudur. Dolayısıyla kökleşmiş bazı algılar ve olgular üzerine çözüm geliştirmek de zor bir uğraştır. Halklar ve kültürel değerler bakımından birbiriyle çok içiçe geçmiş hatta aralarındaki hudutların bile yapay kaldığı görüntüsüne rağmen bu 3 ülkeyle ilgili geliştirilecek stratejilerin de üç ayrı cihetten, üç farklı yaklaşımla geliştirilmesi gerektiği kanısındayız. Fazla gibi gözüken benzerliklerin daha sunî, az gibi gözüken farklılıkların ise daha derûni olduğu Suriye, Lübnan ve Filistin; olayların arkasında sürüklenirken yeni nesillerle de şartlar muvacehesinde hayata tutunan halkların uyum yeteneği, Arap-Türkmen-Kürt ve sair unsurlarda toplumsallaşmış nefislerin iç yada dış dengelerden istifadeyle konjonktürü lehlerine kullanma insiyakları akılda tutularak değerlendirilmelidir. Güncel durum üzerinden geleceğin doğru şekillenmesiyle ilgili önerilerin de bu bağlamda yapılmasında fayda vardır.

Tarih bilinci ve analizi, sadece sorun tespitinde değil yıllar yılı kangren olmuş sosyal/toplumsal yaraların da tedavisinde de bir yöntem olarak değerlendirilmelidir. Zira *“Dünden gelmeyen gün yarına gitmiyor”*. ³⁹⁶ Geçmişin ayak izlerinden geleceği okuma konusunda antrenmanlı olan tarihçilerin bu alanda da fikir-kanaat-öneri serdetmeleri ihtiyaç arz etmektedir. Kitlelerin kaderi yalnızca siyasî kararlarla şekillendirilmemeli, toplumsal tecrübelerle dayalı bilimsel verilerle ve bunların ilmî analizleriyle kıvamlandırılmalı; aksi halde milyonların kaderi hasbelkader bir kişiye, bir olaya ve bir görüşe göre bağlı kalmaya devam eder. Bu zeminin zenginleştirilmesi ve farklı bakış açılarından öneriler getirilmesi durumun ya daha iyi anlaşılmasına veya biraz daha iyileşmesine vesile olabilir. Bu cümleden cesaretle öneri bâbında bazı saptamalar aşağıda ilgililere sunulmuştur:

1-) Türk iş zihniyeti kaynaklı sürekli bölünme ve ayrışma emaresi gösteren Türkmenlerin örgütlenmesinde Suriye Türkmen Meclisi'nin bir çatı kuruluş olarak tasarlanması ve bunun Türkiye öncülüğünde kurumsallaştırılması yerindedir. Türkiye Cumhuriyeti, evvel emirde kendi iç siyasetindeki fay hatlarının yani ümmetçi/İslamcı,

³⁹⁵ Albert Havranî'ye ait bu kavramın açıklaması şöyledir: Şehirlerde güç sahibi sınıflar; istediklerini verdiği sürece rejimi destekler, tersi olduğunda Rejimi korumak için parmaklarını bile kıpırdatmazlar, taleplerini karşılayacak Yeni bir rejimi de kabul edebilirler (Hourani, 2003: 521). Bu bağlamda gazeteci Mete Çubukçu'nun “Tipik Arap Devleti Modeli” ise şu şekildedir:

Genelde Ordu kaynaklı çalıp-çırpan bir seçkinler gürûhu ve onlarla omuz omuza aşiretler/sülâleler, cemaatler İktidar Tekeli oluştururlar; yolsuzluğa batmış Hükümetler, yandaşlara avanta dağıtmak için ve yaygın bir ‘himaye-kayıрма aygıtı’ olarak kullanılırlar; Devletin en diri kesimi de Muhalefeti ezen Muhaberatır / Güvenlik Güçleridir (Çubukçu, 2012: 143).

³⁹⁶ Söz, edebiyat tarihçisi İsmail Habip Sevük'e ait (Pekin, 2019: 93)

milliyetçi/Türkçü, laik/demokrat gibi ideolojik ayrışmaların bölge Türkmenlerine yansımalarına izin vermeyici ve daima bütünleştirici bir siyaset takip etmelidir. Hatta Rejimle birlikte hareket eden Türkmenler ile Kuzey ve Doğu Suriye Otonomisi içinde yer alan Türkmen gruplar da bu kapsama dahil edilmeli, bir bütünün parçası oldukları hissettirilmelidir. Zaten STM de Yeni Suriye Bildirgesi'nin (2013) ilk maddesinde bölücülüğün her türlüünü reddederek Suriye'nin halk ve toprak bütünlüğünü savunmuştur. Ayrıca bireysel hak ve hürriyetlere saygı ve herhangi bir kesime ayrıcalık tanınmaması (Madde 6), Suriye'deki tüm toplulukların kültürel ve dinî değerlerinin İnsan Hakları Evrensel Beyannamesi'ndeki maddelere göre dikkate alınması (Madde 11) ve kadın-erkek eşitliği ile iyi komşuluk ilkesinin teyit edilmesi (Madde 14-15) deklare edilmiştir (Bozoğlan, 2017: 194-195).

2-) Türkiye, ilk 4 yılı önemli hatalarla dolu Suriye politikasında 2015 sonrasındaki faaliyetleri ve başarıyla icra edilen harekâtlarla birlikte ciddi anlamda inisiyatif/söz sahibi olmuştur. 2020 yılı itibariyle de devam eden Rusya-Türkiye-İran eksenli görüşmeler ve ABD/BM denetiminde yürütülen yeni anayasa çalışmaları yavaş yavaş mevcut dengeler üzerinde bir siyasî çözümün yaklaştığını göstermektedir. Bu meyanda Irak'ta fillî ve hukukî olarak sürdürülen Merkezî Hükümetle Kuzey Irak Bölgesel Yönetimi'nin toplamı olan federatif (hem merkeziyetçi hem adem-i merkeziyetçi) yapının³⁹⁷ bir benzerinin Suriye'de de hayata geçirilmesi öncelikli seçenek gibi görünmektedir. Dolayısıyla ortak akıl Şam merkezli Sünnî ve Nusayrî/Alevî bir merkezî hükümet ile Kuzey Suriye'de belki 1, belki 2 federasyonla birlikte bir Suriye Konfederasyonuna işaret etmektedir. Veyahut demokratik ve federal bir anayasa temelinde merkezî bir hükümet ile 2 özerk bölgesi, isminde Arap sözcüğü geçmeyen bir Suriye Cumhuriyeti tasarımı sözkonusu olacaktır. Yukarıdaki 'belki'nin ilki zor ihtimal olan Arap - Kürt - Türkmen Federasyonu'nu,³⁹⁸ ikincisi ve muhtemel olanı da Kuzey Suriye Özerk Bölgeler Konfederasyonu'nu yada ayrı ayrı ifade edersek Kürtlerin Kuzey ve

³⁹⁷ Aslında 2000'den önceki ve sonraki beşer-onar yıllık periyotlarda Irak için Osmanlı'nın Bağdat, Basra ve Musul Vilâyetleri esasında federal bir yapı düşünülüyordu. Türkiye'nin ve Irak Türkmenlerinin isteksizliği, Erbil - Süleymaniye merkezli bir Kürt otonomisine ve Kerkük'le Musul'un ortada/arada kalmasına sebep olmuştur. Bağdat'ta ABD himâyeli Sünnî Arap yapı ile Basra'daki İngiltere himâyeli Şîi Arap yapı, son 10 yıllık zaman diliminde Merkezî Hükümet adı altında ve Şîilerin üstünlüğünde birleştirilmiş vaziyette götürülmektedir. Türkmenler de tercihlerini Merkezî Hükümet kapsamında kullanmışlardır. Esadlar veya bir başka aile hanedanlığının prensip olarak kabul edilmeyeceği çağdaş Suriye'de Nusayrî/Alevî toplumuna yeterince temsil ve tensip hakkı verilmezse evvelki Basra modeli gibi Lazkiye ve Tartus bölgesinin ayrıyeten özerkliği gündeme gelebilir.

³⁹⁸ PYD/YPG unsurlarının hakimiyetinden kurtarılacak ve yöresel demografiye göre demokratik usûllerle şekillenecek, özerk bölgelerden müteşekkil bir Arap - Kürt - Türkmen Federasyonu (Bölgesel Özerklikler Birliği) yöredeki diğer tüm etnik ve dinî grupların da nüfusu ölçüsünce söz sahibi olacağı bir yapının Türkiye'nin menfaatleri açısından daha yararlı olacağını değerlendirmekteyiz.

Doğu Suriye Özerk Bölgesi/Yönetimi ile Türkiye'nin Güvenli Bölgeler Yerinden (Öz) Yönetimi'ni nitelemektedir. Kamışlı, Kobani, Haseke, Rakka, Deyr-i Zor kantonlarıyla federatif bir otonomi (KDSOİ) kuran PYD-ABD şerikliği yarı kantonik vaziyetteki Münbiç'te de Esad Rejimiyle ortak sayılırlar. Türkiye ise İdlip'i de SMO ve SGH bünyesine dahil etmek kaydıyla Afrin, el-Bap, Tel Abyad-Resulayn ve İdlip'le birlikte 4 güvenli bölgeden oluşan Güvenli Bölge Meclisler Birliği (GBMB) yada Güvenli Bölgeler Özel İdareler Birliği (GBÖİB) veyahut da Kuzey Suriye Güvenli Bölgeler Birliği (KSGBB) adıyla bu yeni ve anayasal yapıda yerini almalıdır. Daha önce beyan edildiği üzere Kamışlı ve Kobani'den başlayan 15 km. derinlikli iki sınır şeridi KDSOİ ile bizim GBMB/GBÖİB'nin ortak denetim bölgeleri olarak esnek federe alanlar şeklinde; Menbiç ise hem Suriye Merkezî Hükümeti hem Kuzey ve Doğu Suriye Otonom İdaresi hem de Güvenli Bölge Meclisler Birliği'nin konfederatif keşişim/birleşim alanı olarak Ortak/Serbest Ticaret Bölgesi şeklinde yasal altyapıya kavuşturulmalıdır. Türkiye'nin barış sürecine katkılarını karşılık olarak da Süleyman Şah Atamezarı ve Saygı Karakolunun en geç 2021 yılında tekrar eski yerine yani Caber Kalesi'ne konuşlanması muhtemel konsensüste / uzlaşma metninde yer almalıdır.

3-) Bu yeni yapılanmada hukukî düzlemde, erkler ayrılığının ve yargı bağımsızlığının anayasal güvence altına alınması; keza çoğulculuk ve eşitlik ilkesine dayalı yeni demokratik sistem ile herhangi bir kesime ayrıcalık ve dokunulmazlık tanınmaksızın bireysel hak ve özgürlüklere anayasal teminat kazandırılması; Türkmenlerin başta Türkçe öğrenim hakkı olmak üzere kültürel, sosyal, siyasal ve ekonomik haklarının hem anayasa hem de uluslararası anlaşmaların üstünlüğü ilkesinde güvenceye kavuşturulması; Suriye Merkezî Hükümeti içerisindeki siyasî temsilin ve devlet kademelerindeki görevlerin özerk/zâti idareli Kuzey kısmında olduğu gibi Ülkedeki etnik-dinsel çeşitliliğe göre taksim edilmesi; ordunun ve bütün kolluk/güvenlik güçlerinin siyasetten el çektilerilek vatan topraklarını savunmak esasında ulusal bir nitelikte yeniden yapılandırılması; genel ve yerel seçimlerin âdil, demokratik ve özgür bir ortamda gerçekleştirilmesinin de yine anayasal güvence altına alınması; ülke içinde ve dışında tüm Suriyeli göçmen, mülteci ve sığınmacıların eski yurtlarına geri dönme hakkının sağlanması, müktesep ve mülkiyet haklarının, kayıplarının iadesi; insanlığa karşı işlenen suçlar (terör-tedhiş, katliam, kimyasal silah, etnik temizlik vb.) hariç bir 'genel af' çıkarılması, hapishanelerdekilere bu kapsamda tahliyesi ve Türkmenler de dahil olmak kaydıyla kayıp insanların akıbetinin belirlenmesi gibi konular temel önceliğe alınmalıdır (Bozoğlan, 2017: 194-195; Bakır ve Pekin, 2019b: 119). Ayrıca yerel yönetimlerin güçlendirilmesi ve yetkilerinin arttırılması; sürdürülebilir bir ekonomik kalkınma programı

uygulanarak yaraların sarılması, refah standardının ve yaşam şartlarının iyileştirilmesi, toplumsal geri bırakılmışlıkların giderilmesi hususları da değerlendirme kapsamında yer almalıdır. Hasiçi, Deyr-i Zor ve Rakka eski il sınırlarındaki 2.5 milyar varil kanıtlanmış petrol ve 300 milyar m³ kanıtlanmış gaz rezervinin Suriye ülkesinin ortak zenginliği kabul edilerek gelirinin ve kazancının tüm ülke nüfusuna göre hakça paylaşılması gereği vardır. Türkiye Cumhuriyeti'nin de Suriye Cumhuriyeti/Konfederasyonu ile tekrar protokol kapsamında vizelerin kaldırılması, gümrük kolaylığı ve ticarete öncelikli ülke gibi iktisadî ve mâlî düzenlemelere öncülük etmesi; TC vatandaşlığı almış Suriyelilerin firma ve işletmeleri ile Suriye'deki Türkmenlerin firma ve işletmelerine güvenli bölgeler zinciri ve ilâve şeritleri boyunca sınır kapılarında geçiş, belge-sertifika ve muayene kolaylığı, kota-limit arttırımı ile vergi indiriminin sağlanması kalemlerinde desteği gerekecektir (Bakır ve Pekin, 2019b: 119-120). Aynı şekilde Irak Merkezî Hükümeti ve Kuzey Irak Bölgesel Yönetimi ile de bu esaslar çerçevesinde seri anlaşmalar yapılması Suriye'nin sosyo-ekonomik kalkınmasını hızlandıracaktır.

4-) Doğu Akdeniz'deki hidrokarbon (petrol, doğalgaz) yataklarının Levant Havzası olarak adlandırılan Suriye, Lübnan, İsrail ve Kıbrıs arasındaki büyüklüğü/zenginliği, ABD Jeolojik Araştırmalar Merkezi'nin tahminlerine göre 1.7 milyar varil petrol ile 3.450 milyar metreküp doğalgaz rezervi şeklinde olup 600'le 2.100 metre aralığındadır. Hatta Lübnan Hükümeti ile İsrail Devleti, Akdeniz'deki doğalgaz arama parselleri üzerindeki deniz sınırı konusunda anlaşmazlık içindedirler (Gözügüzelli, 2019: 14; <https://tr.euronews.com>, 2019). Bu bağlamda Türkiye ile KKTC'nin Suriye Cumhuriyeti ve Lübnan Hükümeti arasında Libya'daki Ulusal Mutabakat Hükümeti'yle yaptığı Deniz Yetki Alanlarının Sınırlandırılmasına İlişkin Mutabakat'a benzer bir deniz mutabakatının yapılması, bölgede dostluk - komşuluk temelli barışın ve ikili ilişkilerin ortak çıkarına katkı sağlayacaktır.

5-) Suriye İç savaşı'nda yer alan ve çeşitli insanlık suçlarının işlenmesine neden olan Amerikan (Blackwater), Rus (Wagner, Slavonic Corps Limited³⁹⁹) veya başka menşei askeri şirketlerin Suriye'nin geleceğinde hiçbir noktada yer almaması ve Uluslararası Adalet Divanı'na (BM) şikâyet edilerek hukukî takip yapılması gerekir. Dahası Suriye'de faaliyet gösteren bütün terör gruplarının lâğvedilmesi ve unsurlarının/uzantılarının bölgeden temizlenmesi gerçekleştirilmelidir. Dinî ve özellikle Selefi söylemle kendine meşruiyet üreten terörizm türevlerinin sosyal ve siyasal hayatta yer bulmaması için gerekli tedbirler alınmalı,

³⁹⁹ İlki Ukrayna'daki test başarısından sonra Suriye'ye kaydırılan 3 bin civarında paralı askerden oluşuyor, ikincisi ise Hong-Kong kayıtlı bir şirket. Ukrayna kaynakları, Rusya'nın Suriye'deki paralı asker sayısının 5 bin civarında olduğunu öne sürmektedir (Askeroğlu, 2018: İRAM).

STK ve siyasî partiler nezdinde bu tip girişimlere cezaî yaptırım getirilmelidir. Bu manada laik esaslı bir eğitim anlayışı üzerinden din-mezhep bilgileri verilmeli, dinin ve inanç farklılıklarının siyasete âlet edilmesine veya şiddet için motivasyon aracı kılacak söylemlere, eylemlere izin verilmemesi gereklidir.

6-) Her ne kadar Nuh'un Gemisine benzese/benzetirse de Lübnan'ın Cebel kısmı hariç tamamı tufandan izdüşümler gibi sosyal hadiselerin seli altında kalabilme potansiyeline sahiptir. Hatta Suriye ve Filistin toprakları hem genel coğrafyanın hem sosyal olayların benzeşliği gereği aynı manzaralara, taşkınlara eşlik edebiliyor. Teşbih o ki bu saatten sonra Nuh Aleyhisselam gelse Lübnan'ın feodalik yapısını değiştiremez. Hatta Lübnan, Ortadoğu zihniyetiyle hayata bakan ve farklıları can-baş sayan topluluklar için bir prototiptir / ön örnektir. Çağdaş Ortadoğu demokratik federasyonu veya feodalasyonu olan Lübnan, yukarıda Suriye'nin kuzeyi ve hatta merkezî kısmıyla ilgili yaptığımız simülasyona/canlandırma ilham kaynağı olabilecek evsftadır. Yalnız Lübnan'la ilgili Osmanlı'nın 1860'ta Hristiyanların ve Marunîlerin bir adım önde olduğu 12'li meclis, 120 yıl sonra bu defa Hristiyanlar Müslümanların eşdeğer olduğu 128 kişilik bir kapasiteye ulaştı ve fakat Marunîlerin öndelik/öncelik teamülü terkedilemedi. Demografik yapının hızla Müslüman gruplar lehine değişmesi 40 yıl sonra siyasî temsil ve terkinin de değişmesini elzem kılmaktadır. Şöyle ki: Lübnan Parlamentosu, "6'ya 4 dengesi"nde ya 128 kişi üzerinden 77 Müslüman milletvekiline karşı 51 Hristiyan milletvekili ya da toplam sayı 120'ye indirilerek 72 Müslüman milletvekili ve 48 Hristiyan milletvekili şeklinde teşekkül ettirilmelidir. cumhurbaşkanlığının Müslümanlara (6 yılın ilk yarısında Sünnî, ikinci yarısında Şîî) başkanlığın ise Hristiyanlara (Marunîler) bırakılması gerekir. Genelkurmay başkanlığının geleneksel olarak Dürzîlerde ve diğer bakanlıkların nüfus kesafetine Müslüman-Hristiyan unsurlar arasında taksimi mümkündür. 6 milyonluk Lübnan'da Türk nüfusu, 20 bakanlıktan birini alabilecek bir hacme sahip olmasa da 2 ya da 3 adet milletvekili çıkarabilmelidir.

7-) Lübnan'ı Lübnan'dan ibaret görmemek gerekir. Hem kendi nüfusunun 2.5 katı diaspora nüfusuyla hem de bu nüfusun Kolombiya Cumhurbaşkanı C.Turbay Ayala'dan Brezilya Devlet Başkanı Michel Temer'e, Ekvador'daki 4 başkandan Meksika'daki dünyanın en zengin 5. kişisi Carlos Slim Helu'ya değin ve tâ Salma Hayek, Tifani (Tiffany), Şakira'lara (Shakira) kadar geniş nüfuz alanıyla dikkat çekmektedir (<https://worddisk.com>, 2020). Bunların ne kadarının Türk/Türkmen kökenli olduğuna dair tez çalışmaları araştırmacılarını

beklemekte olup sadece Rio de Jenerio'nun⁴⁰⁰ yaklaşık 200 bin nüfuslu ve plajlarıyla ünlü Copacabana (Kopakabana) İlçesindeki – İstanbul'un meşhur İstiklâl Caddesi benzeri – Atlantik Caddesi'nde konut ve mağaza sahiplerinin % 40'ının Türkmen, % 20'sinin Marunî ve kalanının da Ddğerleri olduğuna dair tespitleri aktarmakla yetinelim. Hatta aynı noktadan hareketle Sao Paulo şehrinde⁴⁰¹ yaşayanların yarıdan fazlasının Aarapça konuştuğuna dair iddiaları dile getirelim (Atacan, 2016: 74). Türkiye'nin Suriye planlamasında olduğu gibi Lübnan'la da vize serbestiyeti ve düşük gümrük tarifeleri üzerinden ekonomik münasebetler öncelik olmak kadıyla sosyo-kültürel ve sair sahalardaki ilişkilerini kat kat arttırıcı bir politika izlenmelidir. Örneğin; ortak turizm ve tarım-hayvancılık komiteleri, öğrenci becâyışı, eğitim ve yatırım fonları, işadamları ve medya örgütlerine yönelik ortak toplantılar, bilim-sanat ve sportif alanda ikili organizasyonlar, tarih ve tabiat eserleri için finansal sponsorluklar, dostluk ve komşuluk-kardeşlik temelli vakıf, dernek gibi teşkilatlanmalar. Lübnan'a yönelik uçak seferlerinin arttırılması; Ankara üzerinden Hatay bağlantılı otobüs seferlerinin yaygınlaştırılması; İstanbul, İzmir, Antalya, Kuzey Kıbrıs ara duraklı gemi turlarının ve Adana, Mersin üzerinden doğrudan deniz otobüsü seferlerinin başlatılması münasebetlerin pekişmesine vesile olacaktır. Dahası Türkiye, Lübnan'ın Doğu Akdeniz'deki 10 petrol/gaz sondaj alanlarından ihaleye çıkmamış olanlarında Türkiye Petrolleri Anonim Ortaklığı (TPAO/TP) ile aramalar veya ortak aramalar geliştirebilir. Zaten Cihat Yayıncı'nın Kıta Sahanlığı ve Doğu Akdeniz Münhasır Ekonomik Bölgeleri haritalarında Lübnan'la denizden komşu olduğumuz gözükmemektedir (Yayıncı, 2019: 31, 39 ve 127).

8-) İsrail'in güvenlik politikası; fiziksel ve psikolojik her türlü caydırma kapasiteli, hızlı - etkili bir askerî gücü ve nüfusu barındıracak, teknolojik donanımı çok yüksek ve damî uluslararası stratejik desteğe sahip bir standart üzerine oturmaktadır Artı; Büyük Ortadoğu Projesi kapsamındaki hedeflerden biri de İsrail'in bölgedeki varlığını korumak olarak deklare edilmiştir (Yadak, 2014: 166-167; Adıbelli, 2012: 280). Arap devletlerinin her hamlesi telafisi mümkün olmayan kayıplara sebep olduğu gibi en çok zarar gören ve çile çeken de Filistinliler ile onların oluşturduğu örgütlenmeler olmuştur. Dolayısıyla yeni stratejiler geliştirilmesi ehemmiyet arzetmektedir. İsrail'in Batı Şeria'yı tamamen ilhak planında bir asır evvel rezerve/yedek Filistin yada İsrail olarak üretilen Ürdün'ün 10 milyonluk nüfusunun her 4,5 kişisinden birini Filistin kökenliler oluşturmaktadır. Gazze Şeridi ve Batı Şeria üzerinden

⁴⁰⁰ Eyalet nüfusu 17.5 milyon (2020), merkez belediye nüfusu ise yaklaşık 7 milyon (<https://cidades.ibge.gov.br>, 2020)

⁴⁰¹ 46 milyon nüfusuyla (2020) Brezilya'nın en kalabalık eyaleti; 12,2 milyonluk merkez nüfusuyla da en büyük Belediyesi ve en gelişmiş, en zengin şehri (<https://en.wikipedia.org/wiki>, 2020).

sadece coğrafi olarak değil aynı zamanda örgütsel (HAMAS, el-Fetih) ve zihinsel (İslamcı, laik-çağdaş) ayrışma içerisindeki Filistin toplumunun mevcut metotlarla mücadeleye devamı İsrail'e alan açmaktan başka bir işe yaramayacaktır. Devâsa Arap denizinde Filistinlilerin yalnızlığı da muhakkaktır. Filistinlilerin Gazze'yi ayrı bir cumhuriyet, Batı Şeria'yı ayrı bir cumhuriyet yaparak (veyahut en azından federasyon) dünyaca tanınma, iktisadî ve siyasî toparlanma, eğitim ve bilim endeksli bir planlamayla bir ya da iki kuşak üzerinden kadrolar, her alanda öncülük yapabilecek sağlam karakterli ve lider vasıflı insanlar yetiştirmeye ağırlık vermesi yerinde olur. İsrail'in kuruluşundan önceki 1-2 nesillik zaman ve yapılanlar örnek alınmalıdır. Düşman (İsrail veya birbirleri) bazlı yaklaşımlar yetişkinlerin enerjisini emmekte, genç nesillerin de aşırılıkla heba olmasına sebebiyet vermektedir. Bunun biri Batı Şeria, diğeri de Gazze merkezli olarak iki ayrı şekilde projelendirilmesi hem kaliteyi arttıracak hem de bir rekabet getirecektir.

9-) Kudüs'ün sembolik kutsiyetinin – ki 3 semavî dinde de müşterektir – Herkesin Ortak Şehri statüsüyle ve Birleşmiş Milletler'e katkı verebilecek göüllü ülkelerden oluşacak uluslararası barış gücü korumasında bir çözüme kavuşturulması dünya kamuoyunu rahatlatacağı gibi Müslümanların varlığı ve din-vicdan hürriyetleri de uluslararası hukukla teminat altına alınmış olacaktır. İsrail'in Kudüs'ü tamamen işgal etmesini İslam Dünyasının tek başına durdurma şansı çok azdır. BM gücüne rağmen İsrail'in tasallutta bulunması da imkân ve ihtimal dahilindedir. Kudüs'te Osmanlı dönemindeki gibi Hristiyanlığın da sembolik olarak temsili, Musevî/Yahudi lobisinin gelişmiş/güçlü Amerika ve Avrupa kamuoylarını da desteğine/yedeğine alarak tüm dünya kamuoyunu yönlendirmesine son verebilecek bir denge kurabilir. Türkiye'nin de bu sahada tarihî arkaplanına uygun bir temsille birlikte yer alacağı umulur. Böylelikle Kudüs davası yalnızca Filistinlilerin başına yıkılmamış olur. Bu şekilde hem çözüm kalıcı gerçeklikler üzerine inşa edilmiş olur hem de artık sembollerden hakikatı konuşmaya veya hakikaten dişe dokunur işler yapmaya sıra gelir.

10-) Suriye ile ilgili önerilerde bahsetmemiz gereken Golan Tepeleri, imparatorluklar gibi emperyal bir vizyon takip eden İsrailce alınıp evvelâ boşaltığı ve Musevî/Yahudi yerleşimcilerle doldurulduğu için; keza Suriye'nin son 10 yıllık periyodundaki durumunun muhtemelen sonraki 10 yılda da benzer bir şekilde süreceği öngörüldüğünden İsrail ile alâkalı kısımda değerlendirmek daha gerçekçidir. Stratejik önemi herkesçe bilinen Golan'a İsrail'in bakışını yansıtan cümleleri Benyamin Netanyahu şöyle ifade etmektedir: “*Filistin devletine Hayır, Kudüs'ün bölünmesine Hayır, Suriye'nin Golan Tepelerine yeniden dönüşüne Hayır.*” (Yıldız, 2000: 136). Golan'daki işgalini Kuneytra'ya kadar genişleten İsrail, kuzeyde

Lübnan'ın Bekaa İliyle Nebatiye İlinin kesiştiği sınır hattında bulunan Hermon Dağı'nı (Cebel'îş-Şeyh) da alarak hem başkent Şam'a olan mesafe miktarını 40 km'ye kadar düşürmüş hem de 2.814 metre yüksekliğindeki bu tepeye kurduğu radar sistemi ve ateş gücüyle Suriye için anlık/günlük tehdit oluşturmayı başarmıştır (Kulu, 2016: 252-253). İsrail'in 48 İşgaliyle buraya sığınan ve 67 İşgaliyle ya Şam'a ya Ürdün'e geçen Filistin Türkmenleriyle; Suriye Türkmenlerinin Yörük kısmını oluşturan⁴⁰² ve yaylalarında yüzyıllardır Oğuz töresiyle yaşayıp duran ama İsrail İşgalinden sonra Şam'a, İç savaştan sonra da Lübnan'a ve Ürdün'e gitmek durumunda kalan hatta kimi zaman İstanbul, İzmit gibi Türkiye'nin batı şehirlerinde karşılaştığımız Golan Türkmenleriyle; bölgeden hiç ayrılmayan ve İsrail'le arası en iyi azınlık telâkki edilen Dürzîleriyle, Dürzî köyleriyle; İsrail'de de, Suriye'de de mevcut rejimlerle arası iyi olan ve kimi yörede kalan kimi de Başkent'e dönen Çerkezleriyle ve tabî ki Arap unsurlarıyla Golan 'Gordion Düğümü'ne benzer bir düğüm haline gelmiştir. Golan için, bir; Suriye'de kurulacak yeni nizam bütün paydaşlarıyla beraber devletin birliği ve toprak bütünlüğü noktasında İsrail'e karşı ortak mücadele sergilemelidir. Ve iki; Türkiye, Golan'daki tarihî mirasından Golan Türkmenlerinin mülkiyet haklarına kadar birçok gerekçelerle ama iyi ilişkiler içerisinde İsrail'den bazı tavizler koparmaya çalışmalıdır. Böylelikle Türkiye'nin kısmen müdahilliği bile Golan'da şimdiki durumun stabil/sâbit kalmasını sağlayabilir.

11-) Gazeteci-yazar Fehim Taştekin'in kitabının başlığı "Suriye: Yıkıl Git, Diren Kal!" idi. Suriye, ne yıkıldı gitti ne de aynı kaldı fakat iyi direndi.⁴⁰³ Bu direnç bazı bölgesel dengeleri değiştirdi. Doğu Akdeniz'de Rusya'nın Amerika'dan daha etkin oluşu, koronavirüs sürecinden yine ABD'nin Çin'e nazaran daha olumsuz etkilenmesi ve bu virütik vetire nedeniyle bütün dünyada algı ve alışkanlıkların bir anda değişmesi/değiştirilmesi küresel ölçekte de yeni bir düzene gidişimizin adımları olarak görülebilir. Her ne kadar Mustafa Balbay, 'Kadeş Savaşından Kardeş Savaşına' şeklinde doğru bir başlık attıysa (Balbay, 2006: 267) da 4 bin yıllık tarihin değişmez yanları kadar değişimin inanılmaz bulunacak yanları da vardır. Ortadoğunun onu aşkın ülkesini grip yada nezle eden Arap Baharının bazı ülkelere etkisi ise zatürre yada kanser boyutunda gözlendi ve özellikle Levant'ta kalıcı izler bıraktı. Son 10-20 yıllık zaman zarfında sosyal medya (facebook, twitter, whatsapp, instagram,

⁴⁰² Suriye Türkmenlerinden Adil Şan, Golan Tepeleri Türkmenlerinin ağız olarak Batı Anadolu'nun Aydın yöresinde konuşulan Türkçeyle nerdeyse örtüşen 'Eski Türkmenler' ağzıyla konuştuklarını belirtmektedir (Şan, 2016: 69).

⁴⁰³ Taştekin, kitabında çok değişik konu başlıklarıyla ve yerinde gazetecilik örnekleriyle yıl yıl bilgi bombardımanında bulunmuş; iki ayrı bölümde verilen 'Yağmalanan Ülke Suriye' kısımları özellikle incelenebilir (Taştekin, 2015b: 231-234 ve 443-446).

youtube, skype vd.)⁴⁰⁴ üzerinden yapılan yeni ve aleni istihbarat çalışmaları milyarlarca üyeleriyle asıl imparatorlukları oluşturan hatta trilyon dolarlık bir Apple Şirketinin bile Türkiye'nin gayrisâfi yurtiçi hâsılasından yüksek hacimli oluşu neredeyse bazılarının dünya ekonomisinin gidişatında BM'nin 5 Daimî Konsey Üyesi (ABD, Rusya, Çin, İngiltere, Fransa) kadar belki daha fazla gücü var. Önümüzdeki 10-20 yılda ise 8 milyara yaklaşan dünya nüfusu üzerindeki denetim gerek iletişim gerek salgınlar bahane edilerek arttırılacak gibi gözüküyor. Yani bilgi bilinci, sosyal farkındalık, sorgu-analiz ve ortak akıl işletimi gibi hususlar çok daha fazla öne çıkacak veyahut pandemi/salgın sürecinde olduğu gibi mesleklerin büyük bir bölümü elektronik-sanal ortamlarda icra edilir olacak yada yerimizi akıllı robotlar, yapay zekâlar alacaktır. Tüm bunlara hazırlıklı olmalıyız.

⁴⁰⁴ Hatta 2011 Şubatında Rusya Başbakan Yardımcısı İgor Seçin, Mısır'daki ayaklanmanın arkasında 'Google' Şirketinin bulunduğunu iddia etmiştir (Kulu, 2016: 161).

6. SONUÇ

Suriye, Lübnan ve Filistin'deki Türkmen yerleşim yerlerinin tarihî altyapısı ile yer adlarını inceleyen bu çalışmada elden geldiğince bir bütünlük içinde hareket edilmeye çalışılmıştır. İşlenen bölümlerin birbirinden kopuk olmadığı, geçmişten günümüze yaşanan süreç itibarıyla tarih ve coğrafya ile ad ve kültür ortaklığının kaybolmadığı çerçeveli bir anlayışla olaylara/olgulara yaklaşım gösterilmiştir. Girizgâhta ve tarihî coğrafya, tarihsel altyapı kısımlarında gerek kavramlar gerek sınırlar gerekse de kaderleri bakımından Doğu Akdeniz / Bilâd'üş-Şam Türkmenleri tikel ve tümel bakış birlikteliğinde ele alınmıştır. Araplar ve Türkler dönemlerinde adı geçen coğrafyalardaki Türk izleri ve Oğuz göçleriyle başlayan yöredeki Türkmen yerleşim sahaları bahse konu edilirken de bu bütünlüğe bağlı kalınmıştır. Selçuklular ile Osmanlılar arasındaki birkaç asırlık zaman zarfında yani adamakıllı ilk yerleşmelerin başlamasıyla son yerleşim düzenlemelerinin gerçekleşmesi arasında hem yöredeki devlet organizasyonlarının çeşitliliği hem de yörede hükümlük kurmak isteyen beklenmedik misafirlerin ve dış müdahalelerin varlığı tarihsel perspektifte bir karmaşa arzetsen de Türkmen temelli ve Türk zihniyetli bütünsellik korunma yoluna gidilmiştir.

Bir başka bölüm olan Küresel Savaşlar dönemi ise iki büyük dünya savaşı ile bugüne dek yaslanan son dönem karışıklık ve iç savaşlarının da üçüncü bir küresel hesaplaşma olduğundan hareketle üçü bir arada olarak değerlendirilmiştir. Keza teze konu olan üç ülkenin; Suriye, Lübnan ve Filistin'in geçirdiği siyasal ve sosyal aşamalar ayrı paragraflar halinde fakat gerek Türkmenlerin ve gerekse bu yörelerin otokton/kadim halklarının yaşadıkları mütemmim cüz kabilinden tamamlayıcı parça şeklinde işlenmeye çalışılmıştır. Esasen baştan beri mevzubahis olan alanların ve özne kılınanların coğrafî, tarihî ve içtimâî devamlılıkları göze çarpmaktadır. İlk küresel savaş ve mandacılıkla alâkalı aktörlerin bağımsızlık süreçleriyle ilgili ikinci küresel çatışmada olduğu gibi - günümüz şartlarında biraz daha farklı yürütülen - üçüncü küresel hesaplaşmada da yer almaları işi ilginç kılmakta ve son yüzyıldaki tüm hadiseleri birbirine bağımlı hâle getirmektedir. Son asrın olaylarının kurdelesini olarak bu düğüm en azından bir çeyrek asır daha çözülmecek gibi durmaktadır.⁴⁰⁵ Bu savaşlar üçlemesinin son kısımlarındaki vakalar, gruplar ve sorunlar ayrıntılandırılrsa da Türkmenler özelinden bölge geneline değişmeyen hususiyetler vurgusu dikkat çekmektedir. Tüm bu anlatılarla beraber bölge insanının edilgenliği, bölge haricî güçlerin etkenliği görüntüsü çekilmektedir ve bunun kaderleşmesinin/kronikleşmesinin neden, hangi

⁴⁰⁵ Bu bölümde verilen güncel bilgiler bizi bu öngörüye götürmektedir.

sebeplerden kaynaklanabileceği yönünde bir yaklaşım sergilenerek sonraki bölümlerde bunun üzerinde durulacağı ihsas ettirilmektedir.

Türkmen yerleşimlerinin Suriye bölgesindeki tarihî altyapısı ve yöre yöre ele alınan yer adları bakımından bir zenginlik arz etmektedir.⁴⁰⁶ Taramalar ve derlemelerle yapılan uzun tablolastırmalar alan araştırmacılarının işini kolaylaştırmakta ve Türk kültür dairesinde bulunan diğer yerleşim yerleriyle de bir karşılaştırma havuzu olma imkânı sunmaktadır. Bu bölümde en dikkat çekici husus ise Suriye Türkmenlerinin oluşturduğu nüfus ve yerleşim havzasının nerdeyse Irak Türkmenlerine denk bir görünüm vermesidir. Genel kabul olarak birkaç yüzbinle ifade edilen Suriye Türkmenlerinin aslında birkaç milyon olduğu ve ülke sathında çok önemli noktalara dağılım gösterdiği lâkin asimilasyon, örgütsüzlük ve durumu kabullenmişlik gibi gerekçelerden ötürü varlıklarına mukabil değil de küçük bir azınlığın sosyolojik karşılığı olabilecek bir sükût-u ikrar içinde bulunmaları söz konusudur. Suriye topraklarındaki Türkmen varlığı ile çok daha iyi bilinen ve üzerine daha çok çalışılan Irak topraklarındaki Türkmen varlığı eşdeğer gözükmemektedir. Son zamanlardaki intibah, acı olayların tekraren bir özgüven aşısı ve kitleler halinde uyanış getirmesi açısından bakarsak bu çalışma da bu dönüşüm sürecinin tanığı ve tamamlayıcısı olma eğilimdedir. Hatta Suriye Türkmenleri (ve bu Türkmenlerle irtibatlı diğer akraba topluluklar) 3–4 milyonluk bir nüfus projeksiyonuyla ve Lübnan ile Filistin Türkmenleri de dahil edilerek bu son kısımda tablolastırılmıştır.

Suriye Türkmenlerinin bu çalışmadaki hacminin ancak yarısını teşkil eden Lübnan ve Filistin Türkmenleri konusu bir bütünlük içinde ele alınsa da tarihî altyapılarına uygun düşmeyen bir güncel bir durum geçerlilik göstermektedir. Lübnan Türkmenlerinin tarihsel arkaplandaki doluluğuna mukabil sayısal olarak bugünkü azlığı ve hatta diğer Türk ya da akraba toplulukların onbinlerle ifade edilen Türkmen varlığına muadil oranları durumu ortaya sermektedir. Lübnan'daki kayıp Türkmen varlığını bazı bölümlerde değinildiği üzere çoğunluğun kültürel tahakkümünden ötürü başkalaşmakta, ötekileşmekte veyahut göç sözcüğünün tedai ettirdiği ülkelerin başında gelen Lübnan'ın diasporasında yani ülke dışındaki nüfusta, bilhassa da Amerika kıtasındakilerde aramak gerektiği sonucuna

⁴⁰⁶ Halep yöresi Türkmen nüfus ve yerleşim yeri yoğunluğu bakımından dikkat çekmekte; Lazkiye yöresi Türkçe ile Türk kültürünün canlılığıyla öne çıkmakta; Hama-Humus yöresi Türkmen nüfusun en çok Araplaştığı diyar olarak görünmekte; Golan ve Şam yöresi ise ilkinin konar-göçer Türk kültürünü ve ikincisinin hem Osmanlı hem Suriye kent kültürünü temsiline rağmen olayların akışı içerisinde adeta içiçe geçerek birbirine karışmakta; Rakka yöresindeki Türkmenler kısmen, Doğu Suriye'dekilerse büyük oranda Lübnan'dakine benzer şekilde yöresel ekseriyetlerin (Araplar, Kürtler) gölgesinde etkisiz bir görünüm vermekte; Tartus ve Dera gibi sair yörelerde de Hama-Humus sendromu diyebileceğimiz Araplaşma etkileri görülmektedir.

ulaşılmıştır. Fakat Lübnan'da yüzlerce yıllık Türkmen yerleşim yerlerinin ve bunların bir kısmında Ortaasya Türk töresinden esintiler diyebileceğimiz çok eski âdetlerin, folklorik/kültürel motiflerin saptanması da ilginç Lübnan'ın kuzey kesimine ve daha çok da kırsal yerleşim yerlerine yönelimini sağlamaktadır. Bir başka ilginç husus da Ortadoğu'nun terör ve tehlike yuvası olarak kabul edilen Bekaa Vadisi'nde ve bu vadinin kuzeyinde Türkmen varlığının netleştirilerek tespit edilmesidir. Lübnan genelindeki Türk/Türkmen varlığının sayısal bakımdan netleştirilmesi bâbında hazırlanan tablo da toplu inceleme örneği teşkil etmektedir (Lübnan'daki Türkmenler ve sair Türk/akraba topluluklarla ilgili haritalandırma ise Ekler kısmında verilmiştir).

Filistin Türkmenleri faslında hem Filistin'in ülke olarak hem de Türkmenlerin topluluk olarak yitimiyle karşı karşıya kalındığı gerçeği karşımıza çıkmıştır. Musevî/Yahudi bilincinin bir asır önce bölgeye toplu yerleşme organizasyonları ilk çeyrekte devletleşmeyi bilmiş, son üç çeyrekte ise BM'nin yarı yarıya taksimine rağmen yedide bir oranında Filistin topraklarına hâkim olabilmiş; dolayısıyla buradaki Türkmen nüfus da süreç içindeki savaş ve sarsıntılardan bir hayli etkilenecek sıkça yer değiştirmek mecburiyetinde kalmış, farklı otoritelerin denetiminde yaşamının getirdiği zorluklarla da gitgide belirsizleşmiştir. O kadar ki komşu ülke olan Ürdün'deki Türkmen nüfusu İsrail ve Filistin'deki Türkmen nüfusunu katlamıştır. Bu çalışma da göstermiştir ki Filistin/İsrail Türkmenlerini çalışacakların Ürdün'ü de aynı kapsam içine alma zorunluluğu bulunmaktadır. Durum Değerlendirmeleri faslında ise çalışma dahilindeki tüm verilerin değerlendirmesi yapılarak tarihsel ve toplumsal süreçlerle geline hâl/durum, sorunlar ve açmazlar özetlenmekte; bir SWOT⁴⁰⁷ Analizi gibi artı - eksi yönler bağlamında tanılar ve tespitler sıralanmaktadır. Öneriler kısmında da bu tanı ve tespitlerle bağlantılı olarak Suriye, Lübnan ve Filistin Türkmenleri için özgün çözümler ve çıkış yolları sıralanmaktadır. Mevcut durumun sosyolojik analizi (muasebe) ve Levant Türkmenlerinin yarınki stratejileri (öngörme) bakımından bu çalışma, alanında ilklerden biri olma hususiyetini taşımaktadır.

Tez bütünselliği içerisinde lokal olarak da kaynak ve vesika bazlı birçok yeni bakış ve yaklaşım mevcuttur: Suriye Türkmenleri ile Türkiye Türkleri arasında kültür birliğinin canlı ıspatı olarak Ezo Gelin ve Badeli Nahsen gibi türkülerde geçtiği üzere ortak bir Suriye hissiyatı bulunmaktadır. Bundan başka Nusayrîliğin kurucularından ve Halep Türkmenlerince ululanan Şeyh Bayrak/Yaprak ile Dürzîliğin isim babası Anuş Tegin ed-Derezî ve dönemin Bizans hükümdarı Türkopol Çimişkes gibi örnekler 10-11.yy'lar sathında Türklüğün yörenin

⁴⁰⁷ Strengths (güçlü yönler), Weaknesses (zayıf yönler), Oppurtunities (fırsatlar) ve Threats (tehditler)

dinî ve siyasî yapısında ne kadar baskın olduğunun netice-yi göstergelerindendir. 16–18.yy Osmanlı arşiv vesikalarından, klasik kaynaklarından ve son dönem salnamelerinden ‘Sancağ-ı Türkman’, ‘Türkmanân-ı Haleb’, ‘Türkmanân-ı Salluriye’ İzzeddin Türkman Nâhiyesi’, ‘Türkmanân’, ‘Ekrâd’ gibi isimlendirmelerle Türkmenler vesair konar-göçer unsurlara da eyalet/vilâyet, sancak/livâ ve kazâ-nâhiye gibi mülkî teşkilatlanma içerisinde bir idarî birim olarak yer verildiği sonucu çıkarılmaktadır. Keza Sultan II. Abdülhamid’in buyruklarına/iradelerine yansıyan Filistin hassasiyetiyle beraber Yahudi banker Rothschild’den borçlanmalara gidilmesi sadece devlet yönetimini çelişik göstermekle kalmamış, aynı zamanda yörede görev yapan devlet yetkililerini de etkisizleştirmiştir; emirnameler, göz yummalar yahut Musevî göçünün engellenmesi gibi durumlar devrin arşiv belgelerine fazlasıyla yansımıştır. Aaronson’un Filistin hatıratındaki I. Dünya Savaşı esnasında cuma namazlarında Osmanlı padişahı yanında Alman kayzerine de dua okutulması, Cemal Paşa’nın eğitim adına Halide Edip gibi bir değeri Suriye mekteplerinin modernleşmesi için Beyrut ve Şam’a getirtmesi ve hem Ermeni tehcirinde Zor Sancağı’na yerleştirilecek yüzbinden fazla Ermeninin yerleşime daha elverişli Halep Vilâyeti’ne iskânı hem de devlet aleyhine örgütsel faaliyetlerde bulunan bin - iki bin Arap ailenin Anadolu’ya nakli hususlarında inisiyatif kullanması yine bu anlamda dikkat çekici noktalardandır. Türkiye Büyük Millet Meclisi’nce Lozan Barış Antlaşması ile Cumhuriyetin ilânının akabindeki ilk yılbaşında (1924) yayınladığı Misak-ı Millî haritasında sadece İskenderun’u (Hatay) değil Halep, Rakka hatta Deyr-i Zor’u dahil etmesi ve Irak tarafında da Sincar, Musul, Kerkük, Erbil ile Süleymaniye’ye yer verilmesi büyük önem arz etmektedir. Varlığı bile tam olarak bilinmeyen Filistin Türkmenlerinin İsrail’in kuruluşundaki direnişin ve sonraki savaşların (1967), ayaklanmaların (intifadalar) ön saflarında yer tutmaları hatta günümüzde bile mücadelesini sürdüren hususi bir direniş örgütü (Aksa Şehitleri) kurmaları sonuçsal çıkarım olarak dikkat çekici niteliktedir. Bir başka dikkat çekici husus ise sömülenmiş gibi görünen ve fakat henüz bitmeyen Suriye İç savaşındaki Türkmen tugaylarının fazlalığıdır. Suriye’nin kuzeyinde Akdeniz sırtlarından Fırat Irmağına kadar olan geniş sahada onlarca Türkmen direniş birliği Türklük ve Müslümanlık kokan isimlerle mevcut rejimin karşısında kimi münferit kimi de sair unsurlarla mürekkep vaziyette mücadele sergilemişler ve hâlen sergilemektedirler. Yarım asrı aşkın bir zamandır derin bir sessizlik ve örgütsüzlük içinde bulunan Türkmenlerin kanlı bir hesaplaşmayla da olsa iç savaşın bu kadar içinde olmaları ve bu kadar çok sivil-silahlı direniş birliği kurmaları manidar bir biçimde önceki suskunluklara bedel bir netice olarak gözünmektedir. Klasik kaynaklardan Tezâkir, (A. Cevdet Paşa) Halep ile Şam vilâyetleri arasında bulunan geniş çöllük alandaki şekavete karşı Hama’da ilân edilen

Kararname'nin oldukça teferruatlı ve bir o kadar da enteresan kararları ve de muvaffakiyet tarafıyla; Salnameler (19.yy sonu - 20.yy başı), günümüzdeki saha araştırmalarında Türkiye'den ziyaretlerle gündeme gelen Kavaşra, Aydamun gibi Lübnan Türkmenliği adına örnek yerleşim yerleri için verdiği önemli ve ilk elden bilgiler yönüyle; Türkmen Aşiretleri (Fraylıç ve Ravlig) ise bölge bölge, isim isim ve hatt-ı isikamet olarak ayırdığı Türkmen aşiretleriyle ilgili matematik formülasyonlu net istatistikî bilgiler vermesi cihetiyle dikkatleri celbedecek derecede öne çıkmaktadır. Ayrıca Lübnan Türklüğü içerisinde zikrolunan Emin Maluf, Hüda Namanî gibi meşhur yazarlardan Filistin Türklüğü içerisindeki Hamza el-Türkmanî (Gazze Bld. Başkanı), Abdullah Maşa (Ürdün Ün. Rektörü) gibi yöneticilere değin göze batan örnekler de bulunmaktadır.

Sonuç olarak çalışma boyunca parçadan bütüne yol alınmış, geçicilik ve değişkenlik bildiren coğrafi/siyasî ayrımlardan çok daha kalıcı ve belirleyici olan kültürel kodlar temel alınarak inceleme yapılmıştır. Nokta hedefli olarak tarif edilebilecek tarzda bir şehir, bir bölge, bir ülke yahut bir dönem aralığı, bir doküman grubu, bir alan kapsamlı anlayış yerine Ortadoğu Türkmenlerinin Levant havzasındaki Suriye, Lübnan ve Filistin kollarının hem tarihsel akış çerçevesinde hem de bugünkü konjonktürde önemli oranda içiçe geçmiş varlıkları analoji/benzeşim ve tümevarım yöntemleri yardımıyla bütüncül bir şekilde değerlendirmeye tâbi tutulmuştur. Bu cümleden hareketle değerlendirmemizi rakamlar eşliğinde somutlaştıra(da)biliriz: Bölgedeki Türkmen nüfusu 4 milyona yaklaşmaktadır (Bölgesel araştırma kuruluşlarının saptamalarıyla 3.5 milyon ve/veya 10 yıllık nüfus artışıyla birlikte 3.8 milyon Suriyeli Türkmen, Suriye ve başta Türkiye olmak üzere komşu ülkelerde sığınmacı; bu sığınmacılardan 30 bin kadarı Lübnan'da ve 25 bin üzeri Lübnan Türkmenleriyle eşdeğer bir yekûndeler; Filistin-İsrail topraklarında 35-40 bin ve devamen Ürdün'de yerleşik 70-80 bin Filistin Türkmeni bulunmaktadır). Bunun haricinde diğer Türk/Türkî ve sair akraba unsurlar da yarım milyonluk bir yekûn oluşturmaktadır.⁴⁰⁸ Dolayısıyla Doğu Akdeniz'de / Levant coğrafyasında yüzbinlerce ailemiz ve milyonlarca kardeşimiz, akrabamız bulunmaktadır; gözleri de asırların getirdiği alışkanlıklarla hep Türkiye'ye bakmaktadır. Bu bakışa karşılık verilmelidir.

⁴⁰⁸ Yarısı Suriye'de ve yarısı da Lübnan'da olmak üzere 20 bin Giritli / Girit Türk'ü, toplamda 120 ilâ 135 bin arası Kafkasyalı (90-100 bin Çerkez/Kafkas ve 20 bin üzeri Çeçen/Dağıstanlı Suriye'de, 5-10 bin Kafkasya kökenli Lübnan'da, 5 bin Kafkaslı da Filistin ile İsrail'de), 15 binle 22 bin arası Balkanlı (5-10 bini Suriye, 2-3 bini Lübnan'da ve 8-9 bini Filistin-İsrail'de bulunan Boşnak, Arnavut vb. asıllılar), çoğunluğu Suriye'de ve bir kısmı Türkiye'de sığınmacı vaziyetindeki 200-250 bin Navarî/Navvar (gezgin ve göçerevli unsurlar), Lübnan'daki Mardinliler/Merdalliler (50 bin üzeri) ve Osmanlı nam aileler (5-10 bin) ve İsrail'deki Türk vatandaşlarıyla (20-25 bin) Musevî Türkler 880-90 bin).

Sınırlar ya da sınırlamalar bir zaman akrabayı akrabadan ve kardeşi kardeşten ayırmakta, bir zaman biraraya getirmekte; tarihsel kronolojide uzun zaman baskın/üstün olan milletler/toplumlar bazen yorgunluğa kapılarak durgunluğa düşmekte, bazen de edilgen/silik görünenler öne çıkabilmekte; binaenaleyh tahterevallinin hangi kısmında olduğumuza takvimler karar vermiş gibi gözüксе de temelinde tamamen kendi fiillerimiz yatmaktadır. Dış unsurların Ortadoğu coğrafyasına gelme, göçme ve zaptetme ameliyelerinin binlerce yıllık mazisi bulunmaktadır. Unutulmamalıdır ki Türkler de bir dış unsur olarak gelip bu topraklarla hemhâl olmuşlardır. Bu coğrafyada sınırların ötesindeki benzerlikler o kadar fazla ki kovid mikrobı gibi bölgeden bölgeye, ülkeden ülkeye bulaşabiliyor. Dolayısıyla komşuyu, kardeşi, akrabayı konu edinirken bile anlattığımız yine kendi hikâyemizdir. Atatürk'ün kılıcın iki yüzü tarzındaki “Biz bize benzeriz”⁴⁰⁹ sözünün bugüne yansıması; yaşamların ezbere yaşanması, olayların el yordamıyla kavranması ve sorumlulukların hep başkalarına atılması olumsuzlukları olsa gerek. Ki netice itibarıyla bu yörenin kaderini de bu yörenin insanının azmi ve kararı belirleyecektir.

⁴⁰⁹ “Bize benziyor çünkü biz, bize benzeriz. Bize mahsus idâredir.” (M.Kemal, 2015: 627-628)

KAYNAKÇA

1. Klasik Kaynaklar

Abû'l-Farac, G. (Bar Hebraeus) (1987). *Abû'l-Farac Tarihi I, II.* (Suryancadan İngilizceye Çeviren) E.A. Wallis Budge, (Türkçeye Çeviren) Ömer R. Doğrul, Tarih Kurumu Yayınları (2. Baskı), Ankara.

Al-Bondârî (2016). *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi* (İmad ad-dîn al-Kâtib al - İsfahânî'nin al-Bondârî Tarafından İhtisar Edilen *Zubdat al-Nuşra va Nuhbat al 'Usra* Adlı Kitabının Tercümesi). M. Th. Houtsma tarafından 1889 da Leiden'de neşredilen metinden Türkçeye çeviren: Kıvameddin Burslan, Türk Tarih Kurumu Yayınları (3. Baskı), Ankara.

Bahadır Han, E. (1980). *Türklerin Soy Kütüğü / Şecere-i Terakime.* (Haz.) Muharrem Ergin, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı (1999). *998 Numaralı Muhâsebe-i Vilâyet-i Diyâr-i Bekr ve 'Arab ve Zü'l-Kâdiriyye Defteri (937/1530) II.* Ankara.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı (2009). *Osmanlı Belgelerinde Filistin.* İstanbul.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı (2010). *397 Numaralı Haleb Mufasssal Tahrîr Defteri (943 / 1536) I.* Ankara.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı (2011). *401 Numaralı Şam Livâsı Mufasssal Tahrîr Defteri (942 / 1535) I.* Ankara.

Başbakanlık Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı (2013). *Osmanlı Belgelerinde Suriye.* İstanbul.

Bayur, H. (1956). Mustafa Kemal'in Falkenhayn'la Çatışmasıyla İlgili Henüz Yayınlanmamış Bir Raporu. *Belleten*, 20(80), 619-632.

Cevdet Paşa (1986). *Tezâkir (21 – 39).* Yayınlayan: Cavid Baysun, Türk Tarih Kurumu Yayınları (2. Baskı), Ankara.

Cevat, M. (2015). *Sultan II. Abdülhamid Han'ın Gazze ve Filistin İradeleri (Osmanlı Arşivi'nden Padişah Buyruklar, Beylik Yayınları, İstanbul.*

Ciner, O. (2018). *El-Makdisî'nin Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm İsimli Eserinin Değerlendirilmesi ve Türkçe Tercemesi.* (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Çakar, E. (2003b). *Tahrir Defterlerine Göre XVI. Yüzyılda Humus Şehri. Fırat Üniversitesi*

Sosyal Bilimler Dergisi, 13(2), 375-392.

Çakar, E. (2004). XVII. Yüzyılın Ortalarında Trablusşam Şehrinin Sosyal ve İktisadî Durumu (1645 Tarihli Mufassal Tahrir Defterine Göre). *Ankara Üniversitesi DTCTF Tarih Araştırmaları Dergisi*, 22(35), 45-69.

Çelik, K. (2011), Maârif Salnâmelerine Göre Trablusşam Sancağı'nın Eğitim Kurumları. *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 4(7), 38-51.

Çelik, K. (2018) Sultan II. Abdülhamid'e Sunulan Bir Layiha: 1880 Tarihli Beyrut Layihası. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 28(2), 345-362.

Çelikdemir, M. (1995). *1574 - 1595 Tarih ve 667 No'lu Tapu-Tahrir Defterine Göre Rakka Sancağı ve Nahiyyelerin'de Yaşayan Aşiret ve Cema'atlerin Mukayeseli Tahlili*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ.

Çetin, S. (2013). *Yâkût el-Hamevî'nin Mu'Cemü'l-Büldân Adlı Eserinde Kürtler*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Dicle Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır.

Dadan, A. (2006). *Taberî Tarihindeki Türklerle İlgili Rivâyetlerin Tespiti ve Değerlendirilmesi (Hz. Peygamber Döneminden Emevîler'in Sonuna Kadar)*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (1579). Kutu: A.}DVNSMHH.d..., G  mlek: 40, Sıra: 267, Tarih: H-12-08-987.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (1584). Kutu: A.}DVNSMHH.d..., G  mlek: 53, Sıra: 16, Tarih: H-01-05-992.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (1693). Kutu: AE.SAMD.II., G  mlek: 17, Sıra: 1803, Tarih: H-17-08-1104.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (1712). Kutu: A.}DVNSMHH.d..., G  mlek: 119, Sıra: 1055, Tarih: H-20-08-1124.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (1726). Kutu: MAD.d..., Nr. 8458, Tarih: H-16-11-1138.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (1727). Kutu: A.}DVNSMHH.d..., G  mlek: 134, Sıra: 197, Tarih: H-20-08-1139.

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (1728). Kutu: A.}DVNSMHH.d..., G  mlek: 134, Sıra: 1026, Tarih: H-10-05-1140.

- Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi** (1729). Kutu: A.}DVNSMHM.d..., Gömlek: 135, Sıra: 1334, Tarih: H-20-12-1141.
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi** (1736). Kutu: A.}DVNSMHM.d..., Gömlek: 141, Sıra: 19, Tarih: H-29-02-1148.
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi** (1742). Kutu: AE.SMHD.I., Gömlek: 130, Sıra: 9551, Tarih: H-10-11-1155.
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi** (1743). Kutu: AE.SMHD.I., Gömlek: 148, Sıra: 11068, Tarih: H-05-12-1156.
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi** (1849). Kutu: NFS.d., Gömlek: 3727, Sıra: -, Tarih: H-29-12-1265.
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi** (1861). Kutu: A.}MKT.MHM., Gömlek: 107, Sıra: 70, Tarih: H-29-06-1273.
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi** (1880). Kutu: Y..PRK.UM..., Gömlek: 2, Sıra: 53, Tarih: H-10-10-1297.
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi** (1892). Kutu: İ..HUS., Gömlek: 12, Sıra: 81, Tarih: H-29-11-1310.
- Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi** (1892). Kutu: BEO., Gömlek: 222, Sıra: 16589, Tarih: H-03-12-1310.
- El-Belâzurî, A. b. Y.** (2013). *Fütûh 'ul-Büldân / Ülkelerin Fetihleri*. (Tercüme) Mustafa Fayda, Siyer Yayınları, İstanbul.
- El-Taberî, E. C. M.** (2001). *Tarih 'ul-Ümem ve 'l-Mülûk*. (Tahkik) M. Ebu'l-Fadl İbrahim, C. II, Dâru's-Süveydân, Beyrut.
- Evliya Çelebi** (1935). *Evliya Çelebi Seyahatnamesi / Anadolu, Suriye, Hicaz (1671 – 1672) – (Dokuzuncu Cilt)*. Maarif Vekâleti (Mf.V.), Ankara.
- Evliya Çelebi** (1972). *Evliya Çelebi Seyahatnamesi (Seçmeler), C. II*. Hazırlayan: Atsız, MEB Devlet Kitapları, İstanbul.
- Evliya Çelebi** (2006). *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi: Konya - Kayseri - Antakya - Şam - Urfa - Maraş - Sivas - Gazze - Sofya - Edirne* (3. Cilt 1. Kitap). S.A. Kahraman, & Y. Dağlı (Haz.). Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Evliya Çelebi, M. Z.** (1985). *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi – Sekizinci Cilt*, Tertip, tanzim, tashih ve sadeleştiren: Mümin Çevik, Üçdal Neşriyat, İstanbul.
- Fraylıç, D., & Ravlig, M.** (1334). *Türkmen Aşiretleri*. (Almancadan tercüme) Aşâir u Muhâcirîn Müdüriyet-i Umûmiyesi, İstanbul. (TBMM Kütüphanesi'nden)

- Günay, S.** (1980). *Resmî Devlet Sâlnâmelerine Göre (H.1263--1334) Osmanlı İmparatorluğu'nun Seneler itibariyle Mülkî Taksimatı* (Ön Doktora Tezi). Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Erzurum.
- Haleb Vilâyeti Salnâmesi 1280** (1868). İSAM Kütüphanesi, GNL.DERGİ D02458, Sayı 2.
- Haleb Vilâyeti Salnâmesi 1302** (1885). İSAM Kütüphanesi, GNL.DERGİ D02458, Sayı 14.
- Haleb Vilâyeti Salnâmesi 1323** (1905). İSAM Kütüphanesi, GNL.DERGİ D02458, Sayı 33.
- Haleb Vilâyeti Salnâmesi 1326** (1908). İSAM Kütüphanesi, GNL.DERGİ D02458, Sayı 35.
- Hayyât, H. b.** (2008). *Tarihu Halife B. Hayyât / Halife B. Hayyât Tarihi*. (Türkçeye Çeviren) Abdulhalik Bakır, Bizim Büro (2. Baskı), Ankara.
- İbn Battûta Tancî, E. A. M.** (2004). *İbn Battûta Seyahatnâmesi (Rihletü İbn Battûta: Tuhfetü'n-Nuzzâr fî Garâibi'l-Emsâr ve Acâibi'l-Esfar)*. Çeviri, inceleme ve notlar: A. Sait Aykut, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- İbn el-Adim** (2008). Artukluların Haleb'deki Hakimiyeti. (Çev.) Aydın Usta, *Tarih İncelemeleri Dergisi*, 23(2), s. 227-260.
- İbn Haldun** (2013). *Mukaddime (I. Cilt - II. Cilt)*. Yayına Hazırlayan: Arslan Tekin, İlgi Kültür Sanat, İstanbul.
- İbnü'l-Adim** (1982). *Biyografilerle Selçuklular Tarihi / İbnü'l-Adim Bugyetü't-taleb fî Tarihi Haleb (Seçmeler)*, Çeviri, notlar ve açıklamalar: Ali Sevim, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- İbnü'l-Esîr** (1991). *İslâm Tarihi / El-Kâmil fî't-Târih Tercümesi (Onuncu Cilt)*. Çeviren: Abdülkerim Özaydın, Redaktör: Mertol Tulum, Bahar Yayınları, İstanbul.
- Ibn Kesîr**, (2017). *El-Bidaye ve'n-Nihaye / Büyük İslam Tarihi (13. Cilt)*. Çeviren: Mehmet Keskin, Çağrı Yayınları, İstanbul.
- Johnes, M.V.L. & (Çev.) Pelister, H. Â.** (2011). *Londra Konferansı'ndaki Meselelerden Anadolu'da Türkiye Yaşayacak mı, Yaşamayacak mı?* (Haz.) H. Babacan, & S. Avşar, Geçit Kitabevi, İstanbul.
- Kâtip Çelebi** (1968). *Kâtip Çelebi'den Seçmeler*, Hazırlayan: Orhan Ş. Gökyay, MEB Devlet Kitapları, İstanbul.
- Mehmed Neşrî** (1987). *Kitâb-ı Cihan-nümâ (Neşrî Tarihi), I. Cilt*. Yayınlayan: Faik R. Unat, & Mehmed A. Köymen, Türk Tarih Kurumu Yayınları (2. Baskı), Ankara.
- Mehmed Paşa, D. S.** (1979). *Zübde-i Vekayiat (Olayların Özü) III 1689-1694*. (Sadeleştiren) Abdülkadir Özcan, Tercüman 1001 Temel Eser, İstanbul.

- Naci, M.** (1978). *Lûgat-i Nâcî*. Çağrı Yayınevi, İstanbul.
- Mustafa Kemal, G.** (2015). *Nutuk*, (Ed.) N.Bayramoğlu, & K.Güran, Kaynak Yayınları, İstanbul.
- Mustafa Nuri Paşa** (1987). *Netayic ül-Vukuat / Kurumları ve Örgütleriyle Osmanlı Tarihi (Cilt I-II)*. Sadeleştiren, notlar ve açıklamaları ekleyen: Neşet Çağatay, Türk Tarih Kurumu Yayınları (2. Baskı), Ankara.
- Nöldeke, T.** (1881). Assurios Surios Suros (Ἀσσυρίος Συρίος Συρος). *Hermes*, 5, 443-468.
- Oruç Beğ, E.** (1972) *Oruç Beğ Tarihi*. Baskıya Hazırlayan: Atsız, Tercüman 1001 Eser (5), İstanbul.
- Ouseley, S. W.** (1800). *كتاب مسالك يك وممالك تصد في اب ن حوقل The Oriental Geopgraphy of Ebn Haukal of Arabian Traveller of The Tenth Century*. T. Cadell, Jun. And W. Davies, Strans, London.
- Öztürk, M.** (1997). 1616 Tarihli Halep Avarız-Hane Defteri. *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 8, 249-293.
- Sâmi, Ş.** (1989). *Kâmûs-ı Türkî*. Enderun Kitabevi, İstanbul.
- Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmâniye 1318** (1900). İSAM Kütüphanesi, GNL.DERGİ D02467, Sayı 56 (Mahmud Bey ve Service/Serubçe matbaaları).
- Salnâme-i Devlet-i Aliye-i Osmâniye 1333-1334** (1918). İSAM Kütüphanesi, GNL.DERGİ D02467, Sayı 68 (Dersaadet, Hilâl Matbaası - Bâb-ı âli karşısında).
- Salnâme-i Vilâyet-i Beyrut 1322** (1904). İSAM Kütüphanesi, GNL.DERGİ D02879, Sayı 5 (İstanbul Matbaa-yı Âmire).
- Salnâme-i Vilâyet-i Beyrut -2- (Şimâl Kısmı) R.1333 / H.1336** (1917). İSAM Kütüphanesi, GNL.DERGİ D02879, Sayı 8 (Vilâyet Matbaası).
- Schiltberger, J. H.** (1997). *Türkler ve Tatarlar Arasında (1394-1427) / Als Sklave Im Osmanischen Reich und bei den Tataren: 1394-1427*. (Çev.) Turgut Akpınar, İletişim Yayınları (3. Baskı), İstanbul.
- Sevim, A.** (1998). Sıbt İbnü'l-Cevzî'nin Mir'âtü'z-zaman Fî Tarihi'l-Âyan Adlı Eserindeki Selçuklularla İlgili Bilgiler II - Sultan Alp Arslan Dönemi. *TTK Belgeler (Türk Tarih Belgeleri Dergisi)*, 19(23), 1-51.
- Sevim, A.** (2008). İbnü'l-Kalânîsî'nin Zeylû Tarih-i Dımaşk Adlı Eserinde Selçuklularla İlgili Bilgiler I. (H. 436 - 500 = 1044/45 - 1106/07). *TTK Belgeler (Türk Tarih Belgeleri Dergisi)*, 29(33), 1-42.

Suriye Vilâyet Salnâmesi 1318 (1900). İSAM Kütüphanesi, GNL.DERGİ D02452, Sayı 32.

TDBB (Türk Dünyası Belediyeler Birliği) (2018). *Osmanlı Belgelerinde Halep*. M. Taner Koltuk (Ed.), Haz.: Nuran Koltuk vd. TDBB Yayınları, İstanbul.

2. Çağdaş Kaynaklar

21. YTE (2013). *Suriye’de İç Savaş Süreken Suriye Türkleri* (Fatih Kirişcioğlu). 21. Yüzyıl Türkiye Enstitüsü - Rapor 1, Ankara.

Abbasov, E. (2016). Suriye Türkmenleri, H. Çomak, C. Sancaktar, & Z. Yıldırım (Ed.), *Uluslararası Politikada Suriye Krizi*, Beta Basım Yayım Dağıtım, İstanbul, s. 253-267.

Abu Fakhr, S. (2000). Voices From The Golan. *Journal of Palestine Studies*, 29(4), 5-36.

Abu-Sitta, S. H. (2001). *From Refugees to Citizens at Home* (The End of Palestinian Israeli Conflict). Palestine Land Society and Palestinian Return Centre, London.

Acar, İ. C. (1989). *Lübnan Bunalımı ve Filistin Sorunu*. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

Acar, Ö. (2010). Arap Teriminin Kökeni. *Nüsha (Şarkiyat Araştırmaları Dergisi)*, 31, 73-105.

Adıbelli, B. (2012). *Emperyalizm Oyununda İkinci Perde: Arap Baharı ve Türkiye*. IQ Kültür Sanat Yayıncılık, İstanbul.

Adıyeke, A. N. (1436 / 2014). *Lübnan Giritlileri Hakkında Genel Bir Değerlendirme*. A. I. Bekraki, & W. I. Bekraki (Ed.). Ulinnoha Derneği Yayınları, Tripoli/Trablus.

Agacanov, S. G. (2013). *Oğuzlar*. (Çev.) Ekber N. Necef, & Ahmet Annaberdiyev, Selenge Yayınları (6. Baskı), İstanbul.

Ağır, A. M. (2011). Memlûk Sultanlarının Gölgesi Altında Hilâfet Kurumu. *Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 10(2), 637-651.

Aka, İ. (1991). *Timur ve Devleti*. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

Akbulat, E. F. (2018). Suriye Çerkesleri: Suriye İç Savaşı ve Mülteci Krizine Suriye Çerkesleri Perspektifinden Bir Bakış. *Yıldız Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2(2), 1-17.

Akçora, E. (1995). Hatay’ın Anavatan’a İlhakının Türk Dış Politikasındaki Yeri. *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, 11(32), 379-405.

Akdağ, M. (1979a). *Türkiye’nin İktisadî ve İctimaî Tarihi (Cilt:1 1243-1453)*, Tekin Yayınevi (3. Basım), Ankara.

- Akdağ, M.** (1979b). *Türkiye'nin İktisadî ve İctimaî Tarihi (Cilt:2 1453-1559)*, Tekin Yayınevi (2. Basım), Ankara.
- Akköz, H.** (2016). *XIX. Yüzyılın Son Çeyreğinde Halep Vilayetinin Ekonomik ve Sosyo-Kültürel Durumu (İngiliz - Amerikan Kaynaklarına Göre)*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kahramanmaraş.
- Akköz, H.** (2017). XIX. Yüzyılda Halep Vilayetinin Etnik Yapısı Üzerine Bir Değerlendirme. *Tarih ve Gelecek Dergisi (Journal of History and Future)*, 3(1), 256-271.
- Al Jaro, H.** (2019). *Arapça Kaynaklarda Filistin Kurtuluş Örgütü ve Lübnan İç Savaşı (1975-1989)*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Medeniyet Üniversitesi, Sosyal Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.
- Alamleh, M.** (2018). II. Abdülhamit'in Mülkiyeti Filistin'de Osmanlı Çiftlikleri. *Social Sciences Studies Journal (SSSJournl)*, 4(20), 2825-2842.
- Al-Hardan, A.** (2012). The Right of Return Movement in Syria: Building a Culture of Return, Mobilizing Memories for the Return. *Journal of Palestine Studies*, 41(2), 62-79.
- Alkan, C.** (2019). *Türklerin Ortadoğu Hakimiyeti – Türk Beklenendir*. Kamer Yayınları (3. Baskı), İstanbul.
- Alptekin, C.** (1985). *Dimaşk Atabegliği (Tog-Teginliler)*. Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.
- Altun, S.** (2010). *Halep'te Türkmen Yerleşimleri: Tarihi, Gelenekleri ve Günlük Yaşamları*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi, Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.
- Altungök, A.** (2016). Ön Asya ve Ortadoğu'daki Türkmen Varlığının Tarihi Kökenleri. A. Bakır, & A. Altungök (Ed.). *Uluslararası Tarihte ve Günümüzde Ortadoğu'da Türkmenler (Irak-İran-Suriye) Sempozyumu Bildirileri*, s. 33-45.
- Amanov, S.** (2016). Suriye, Hasan Öztürk (Ed.), *Modern Ortadoğu Siyasi Tarihi*, Bilgesam Yayınları, İstanbul, s. 83-134.
- Ambrose, A. L.** (2001). *An Historical Survey of The British Mandate in Palestine 1920-1948: Policies Contributing to The Jewish/Arab Conflict*. Naval Postgraduate School Master of Arts in National Security Affairs, Monterey – California.
- Arsuzi-Elamir, D.** (2010). The Uprisings in Antakya 1918–1926. P. Sluglett, S. Weber (Ed.), *Syria and Bilad Al-Sham Under Ottoman Rule / Essays in Honour of Abdul Karim Rafeq*, Brill, Leiden - Boston, p. 775-596.

- Artuç, N.** (2005). *Ahmed Cemal Paşa (1872–1922) Askeri ve Siyasi Hayatı*. (Yayınlanmış Doktora Tezi). Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta.
- Asalya, İ.** (2019). *Aksa İntifadası: Bir Halk Ayaklanmasının Muhasebesi*. İNSAMER Araştırma 106.
- Atabey, F.** (2014). İkinci Dünya Harbi Öncesi Türk-İngiliz-Fransız Ortak Deklarasyonu. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 7(31), 296-304.
- Atacan, B.** (2016). İkinci Oturum: Bölgesel Gelişmeler Bağlamında Suriye ve Irak Türkmenleri İçin Gelecek Projeksiyonu, *BAYIR-BUCAK'tan KERKÜK'e Suriye ve Irak Türkmenlerinin Stratejik Rolü ve Türkiye'nin Güvenliği Paneli* (Derleyen: Esat Arber), Ankara, s. 74-76.
- Ataniyazov, S.** (2011). *Şecere (Türkmenin Soyağacı)*. Ötüken Yayınevi (2. Baskı), İstanbul.
- Atay, F. R.** (1943). *Zeytindağı*. Remzi Kitabevi (İlâveli Üçüncü Tâbı), İstanbul.
- Atay, F. R.** (2012). *Ateş ve Güneş*. (Osmanlıcadan Çeviren) Muammer Sarıkaya, Pozitif Yayınları (Hürriyet), İstanbul.
- Ateş, A.** (2016). *Türkmen Anarşizmi (Bir Mekansızlığın Tarihi)*. Öteki Yayınevi, İstanbul.
- Atıcı, A.** (2005). *Büyük Selçuklu İmparatorluğu'nda Bâtinî Hareketi (Hasan Sabbah İle İlk Halefleri ve İran Nizârî İsmâîlîleri) 1090-1157*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Athoğlu, Y.** (2011). *Modern Lübnan'da Mārūnîler ve Çatışma*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Marmara Üniversitesi, Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.
- Athoğlu, Y.** (2015). Lübnan'da Din ve Siyaset: Dürzî Liderlik Örneği. *Akademik ORTA DOĞU*, 9(2), 1-25.
- Athoğlu, Y.** (2016a). Büyük Ortadoğu'nun Küçük Ülkesi: Lübnan. *Yeni Türkiye*, 22(84) (c. III), 801-821.
- Athoğlu, Y.** (2016b). Lübnan, Hasan Öztürk (Ed.), *Modern Ortadoğu Siyasi Tarihi*, Bilgesam Yayınları, İstanbul, s. 299-333.
- Athoğlu, Y.** (2017). Saad Hariri'nin İstifası ve Lübnan'da Çatışma Senaryoları. *ORDAF (Ortadoğu ve Afrika Araştırmacıları Derneği) - Durum Değerlendirmesi*, No 9, İstanbul.
- Atmaca, T.** (2010). *X-XIII. Yüzyıllar Arasında Halep ve Çevresi*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Ayan, E.** (2019). Fatımiler, Selçuklular ve Haçlılar Arasında Kudüs. *Ortaçağ Araştırmaları*

Dergisi-Journal of Medieval Researches, 2(1), 1-12.

Ayar, M. (2005). *Osmanlı Devleti'nde Kolera Salgını: İstanbul Örneği (1892 – 1895)*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.

Ayaz, F. Y. (2007). Türk Memlûkler Döneminin Büyük Emîrlerinden Yelboğa el-Ömerî (Ö. 768/1366) ve İdarededeki Nüfuzu. *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 16(1), 81-100.

Aydemir, Ö. K. (2013a). Lübnan Türkmenleri ve Dilleri. *TDD/JofEL (Tehlikedeki Diller Dergisi / Journal of Endangered Languages)*, 239-257.

Aydemir, Ö. K. (2013b). Türk Dili Haritasına Bir Katkı: Lübnan'daki Türkler ve Türkçe. *ZfWT (Zeitschrift für die Welt der Türken / Journal of World of Turks)*, 5(1), 159-173.

Aydemir, Ö. K. (2016). Lübnan Türkmenlerinin Tarihî Kökenleri ve Güncel Sorunları. A. Bakır, & A. Altungök (Ed.). *Uluslararası Tarihte ve Günümüzde Ortadoğu'da Türkmenler (Irak-İran-Suriye) Sempozyumu Bildirileri*, s. 460-470.

Aydemir, Ö. K. (2017). Türk Dili ve Kültürünün Lübnan'daki Varlığı İle Geliştirme Önerileri. D. B. Yıldız vd. (Ed.). *Uluslararası Ortadoğu Kongresi (Dil, Tarih ve Edebiyat) 30- 31 Ekim 2017 Bildiri Kitabı*, c.1, s. 24-42.

Aydın, A. (2017) *Kopuştan Günümüze Suriye Türkmenleri (1918-2014)*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Aydın, A. İ. (2016). *Osmanlı Filistininde Bir Sancak Akka*. ORDAF (Ortadoğu ve Afrika Araştırmacılar Derneği) Taş Mektep Yayın Atölyesi, İstanbul.

Ayhan, V. (2009). HAMAS: Filistin Direnişinde Politik İslam. *Ortadoğu Etütleri*, 1(1), 101-136.

Ayönü, Y. (2009). Bizans Ordusunda Ücretli Türk Askerler. *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 25, 53-69.

Ayrık, K. (2017). *Suriye'li Türkmen Toplumunun Yaşadıkları ve Arap Medyasının Türkmenlere Bakış Açısı*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). İstanbul Ticaret Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Ayverdi, İ. (2012). *Asırlar boyu târihi seyri içinde Misalli Büyük Türkçe Sözlük* (2. Baskı), Milliyet – Kubbealtı, İstanbul.

Bademci, A. (2014). *Suriye'de Türkmenler ve Bayır-Bucak*. Ötüken Neşriyat, İstanbul.

Bağhoğlu, A. (2008). Lübnan'nın Tarihsel Dokusu ve Yönetim Anlayışındaki Mezhebi Etkiler. *Fırat Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 13(1), 13-36.

- Bağhoğlu, A.** (2013). Suriye’de Mezhep Hareketlerinin Güncel Siyaset Üzerine Etkileri. *e-makâlât Mezhep Araştırmaları*, 6(2), 495-523.
- Bakır, A., & Pekin, S.** (2018). Irak Türkmenlerinin Mazlum Şehri Telafer (Şehrin Modern Tarihi ve Kültürüne Bir Bakış). *Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi*, 2(1), 64-116.
- Bakır, A., & Pekin, S.** (2019a). Anahatlarıyla Türkmen Şehri Telafer’in Tarihsel Geçmişi. *Oğuz-Türkmen Araştırmaları Dergisi*, 3(1), 10-51.
- Bakır, A., & Pekin, S.** (2019b). Kuzey Suriye’deki Türkmen Yerleşim Yerlerinin Çağdaş Tarihi ve Stratejik Altyapısı Üzerine Genel Bir Değerlendirme. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 122(242), 89-130.
- Bakır, A., & Pekin, S.** (2020) Suriye’nin Kuzeyindeki Türkmen Yerleşmelerinin Tarihî Altyapısı Üzerine Bir Değerlendirme. *Türk Dünyası Araştırmaları*, 124(245), 241-278.
- Bakır, A.** (2008). *Ortaçağ Tarih ve Medeniyetine Dair Çeviriler II*. Bizim Büro, Ankara.
- Bakır, A.** (2016). Ortaçağ Irakında Türk Varlığı ve Kültürünün Yaygınlaşmasını Kolaylaştıran Faktörler. A.Bakır, & A. Altungök (Ed.). *Uluslararası Tarihte ve Günümüzde Ortadoğu’da Türkmenler (Irak-İran-Suriye) Sempozyumu Bildirileri*, s. 1- 33.
- Bakır, Ç.** (2016). Geçmişten Günümüze Bayat Boyu (Irak-İran-Suriye). A. Bakır, & A. Altungök (Ed.). *Uluslararası Tarihte ve Günümüzde Ortadoğu’da Türkmenler (Irak-İran-Suriye) Sempozyumu Bildirileri*, s. 232-242.
- Balbay, M.** (2006). *Suriye Raporu*. Cumhuriyet Kitapları, İstanbul.
- Balcı, R.** (2005). *Filistin’de Son Türkler*, Tarih Düşünce Kitapları, İstanbul.
- Balcı, S., & Balcıoğlu M.** (2017). *Rothschildler ve Osmanlı İmparatorluğu*. Erguvanî Yayınevi, Ankara.
- Batatu, H.** (1999). *Syria’s Peasantry, the Descendants of Its Lesser Rural Notables, and Their Politics*. Princeton University Press, Princeton (USA).
- Bayat, F.** (2005). *Ay Kültürünün Dini-Mitolojik Sisteminde Türk Boy Adlarının Etimolojisi*, 3OK Yayıncılık, Ankara
- Bayat, M. O.** (2019). Halep Oradaysa Sivas Burada. *Ayarsız*, 4(46), 12.
- Bayraktar, H.** (2007). Ortadoğu Topraklarında Osmanlı İdaresi AleyhineYapılan Yerli ve Yabancı Basın Yayın Faaliyetleri ve Osmanlı Devlet Adamlarının Tutumu 38. *ICANAS (Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi)* 10-15 Eylül, Ankara, s. 679-704.
- Berdibek, M.** (2016). Türkiye-Ortadoğu İlişkilerinde Karşılıklı Üst Düzey Ziyaretler: (1923-

2014). *Akademik ORTA DOĞU*, 10(2), 73-89.

Beysanoğlu, Ş. (1996). *Anıtları ve Kitabeleri İle Diyarbakır Tarihi (Cilt 2)*, Diyarbakır Büyükşehir Belediyesi Kültür ve Sanat Yayınları, Ankara.

Bezci, B. (2005). Demokrasi ve Başkanlık Sistemi. *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 3(2), 77-91.

Bıyıklı, M. (2011). *Kaynakçalı Türk Dış Politikası Kronolojisi: (1918-1938)*. Hiperlink Yayınları, Ankara.

Bıyıklı, M. (2019). *Batı İşgalleri Karşısında Türkiye'nin Ortadoğu Politikaları – İki Dünya Savaşı Arasında*. Hiperyayın (4. Baskı), İstanbul.

Bilgili, M. (2006). *Doğu Akdeniz Kıyısında (Suriye, Lübnan, İsrail) Yaşanan Göçler ve Devlet Oluşum Süreçlerine Etkileri*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi, Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.

Bilinir, S. (2016). Suriye Selçukluları Döneminde İki Kardeş Arasında Yaşanan Çekişmelerin Bölge Kaderine Etkileri (1094-1104). *Asia Minor Studies*, 4(7), 11-25.

Bilinir, S. (2017a). Mirdâsî Devleti'nin Büyük Selçuklu Devleti'ne Tâbi Hale Getirilmesi Sürecinde Bölgedeki Türkmen Faaliyetleri. *Asia Minor Studies*, 5(10), 39-58.

Bilinir, S. (2017b). *Ortaçağ'da Halep ve Türkler (944-1117)*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Süleyman Demirel Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Isparta.

Bilinir, S. (2018). Lazkiye'de İslâm Fethinden Haçlı Kontrolüne Kadar Geçen Hâkimiyet Süreci (636-1098). *Current Research in Social Sciences*, 4(3), 116-131.

Birsel, H., & Duman, O.Ö. (2013). Fransa'nın Suriye Mandater Yönetimi Müfettişlerinden Pierre Bazantay Gözüyle Yakındoğu'da Bir Milliyetçi Çatışma Alanı: İskenderun Sancağı (1934-1939). *Turkish Studies*, 8(9), 799-817.

Bodur, H. E. (2003). Vahhabi Hareketi ve Küresel Terör. *KSÜ İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 2, 7-20.

Boray, F. E. (2011). *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e İsyanlar*. Kum Saati Yayınları, İstanbul.

Bostancı, I. I. (1998). *Halep Türkmenleri (Boy ve Oymaklar)*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ.

Bostancı, I. (2012). Osmanlı Devleti İdaresinde Filistin Bölgesinin İdarî Vaziyeti. *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Altıncı Uluslar Arası Orta Doğu Semineri Bildirileri*, 11-13 Ekim, Elazığ, s. 165-182.

Bozoğlu, İ. (2017). *Dünden Bugüne Suriye Türkmenleri –I– Bayır-Bucak Türkmenleri*.

Suriye Türkmen Meclisi, Antakya.

Brandell, I. (2006). *State Frontiers – Borders and Boundaries in the Middle East*. I.B. Tauris, London.

Buldum, A. (2012). *Türkiye'nin Filistin Politikası (1945-1974)*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, K.Maraş.

Bunis, D. M. (2018). Judezmo (Ladino/Judeo-Spanish): A Historical and Sociolinguistic Portrait. B. Hary, & S.B. Benor (Eds.). *Languages in Jewish Communities Past and Present*, De Gruyter Mouton: Boston/Berlin, V. 112, p. 185-238.

Buzpınar, Ş. T. (1998). Osmanlı Suriyesi'nde Türk Aleyhtarı İlanlar ve Bunlara Karşı Tepkiler, 1878-1881. *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 2, 73-89.

Buzpınar, Ş. T. (2003a). Suriye ve Filistin'de Avrupa Nüfuz Mücadelesinde Yeni Bir Unsur: İngiliz Misyonerleri (19. Yüzyıl). *İslâm Araştırmaları Dergisi*, 10, 107-120.

Cahen, C. (1953). XIII. Asır Ortalarında Cezire (İzzeddin b. Şeddad'a Göre). Çev.: Neşet Çağatay, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4, 93-106.

Carré, O., & Michaud, G. (1983) *Les Frères Musulmans (1928-1982)*. Collection Archives (Gallimard), Paris.

Cevizci, T. (2014). Suriye Türkmenlerinin Siyasi Yapılanması. *Ortadoğu Türkmenleri Sempozyumu*, ORSAM Tutanakları, Ankara, s. 83-94.

Chamie, J. (1981). *Religion and Fertility: Arab Christian-Muslim Differentials*. Cambridge University Press, New York.

Chomsky, N. (1999). *Fateful Triangle: The United States, Israel, and the Palestinians* (Updated Edition). Pluto Press, London.

Cleveland, W. L. (2004). *Modern Ortadoğu Tarihi* (Türkçesi: Mehmet Harmancı). Agora Kitaplığı: İstanbul.

CLS (The Centre for Lebanese Studies) (1988). *Lebanon: a History of Conflict and Consensus*. N. Shedadi, & D.H. Mills (Ed.). I.B.Tauris & Co Ltd Publishers, London.

CLS (The Centre for Lebanese Studies) (1992). *The Lebanese in the World: A Century of Emigration* (Ed.: Hourani, A., Shedadi N.), Centre for Lebanese Studies: London.

Cobban, H. (1984). *The Palestinian Liberation Organization; Power, People and Politics*. Cambridge University Press (Cambridge Middle East Library), New York.

Collelo, T. (1989). *Lebanon (a country study)*. Federal Research Division Library of Congress

(Third Edition, First Printing), Washington.

Collins L., & Lapierre, D. (1972). *O Jeru-salem!* Simon & Schuster, New York.

Çağlar, N. (2017). *Kızık Boyu (Cilt 2 - Türkiye Kızıkları)*. Yalın Yayıncılık, İstanbul.

Çakar, E. (1998). *XVI. Yüzyılda Halep Sancağı (1516-1566)*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ.

Çakar, E. (2000). Halep Sancağında Türkçe Yer Adları. *Ankara Üniversitesi Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi*, 11, 83-107.

Çakar, E. (2002). XVI. Yüzyılda Suriye’de Yaşayan Salur ve Çoğun Türkmenleri. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 12(2), 325-340.

Çakar, E. (2003a). XVI. Yüzyılda Şam Beylerbeyiliğinin İdarî Taksimatı. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13(1), 351-374.

Çakmak, M. A. (2005). Akkoyunlu - Karakoyunlu Mücadeleleri. *Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 25(3), 75-105.

Çakmaklı, E. (2015) *Lübnan’ın Bütünleşme Sorunları*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Beykent Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Çalışkan, B. (2019). Suriye’nin Siyasal Çözümü ve Soçi Süreci. *İNSAMER*, 13.03.2019. Analiz, 1-3.

Çeker, M. E. (2010). *Suriye Türkleri ve Türkiye-Suriye İlişkileri (Osmanlı Dönemi)*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Kahramanmaraş Sütçü İmam Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, K.Maraş.

Çelik, A. (2002b). Fatımîler Devletinde Bir Türk Komutan Alptekin. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 12(1), 283-296.

Çetin, A. (2009). Memlûkler Devrinde Oğuzlar/Türkmenlere Bir Bakış. Halil İncalcık vd. (Ed.). *Osmanlı Araştırmaları XXXIII* (Prof. Dr. Muammer Kemal Özergin Hatıra Sayısı - I), İstanbul, s. 23-33.

Çiçek, K. (2005). *Ermenilerin Zorunlu Göçü (1915-1917)*. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.

Çiçek, M. T. (2018). Birinci Dünya Savaşında Suriye’de Panislamist Propaganda: Eş-Şark Gazetesi Örneği. *Dil ve Edebiyat Araştırmaları*, 17, 107-126.

Çiyan, H. Y. (2007). *Manda İdaresinden Sonra Lübnan ve Lübnan-Türkiye İlişkileri*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ.

- Çubukçu, M.** (2012). *Yıkılsın Bu Düzen! / Fel Yaskut Ennizam! (Arap Ayaklanmaları ve Sonrası)*. İletişim Yayınları, İstanbul.
- Dağ, A. E.** (2004). *Suriye (Bilad-i Şam'ın Hazin Öyküsü)*. İ.H.H. Yayınları, İstanbul.
- Dağ, A. E.** (2010). *Halep Türkmenleri (1918-2008)*. (Yayınlanmış Doktora Tezi). Marmara Üniversitesi, Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.
- Dağ, A. E.** (2015). *Emeviler'den Arap Baharına Halep Türkmenleri*. ORDAF Taşmektep Yayınları, İstanbul.
- Danış, M. F.** (2017). *Lübnan'da Ulusun İnşası: 1920-1975 Arası Dönemde Uluslaşma Süreci*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi, Orta Doğu ve İslam Ülkeleri Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.
- Değirmenci, G.** (2011). Batı Şeria Duvarı ve Uluslararası Hukuk. *Bilge Strateji*, 3(4), 215-236.
- Demir, E.** (2017). *Yeni Belgeler Işığında Vazgeçilmeyen Topraklar Mîsâk- Millî (Rakka, Telabyad, Resulayn, Haseke, Aynü'l-Arap, İdlip, Halep, Afrin, Cerablus, Deyr-i Zor, Sincar, Telafer, Zaho)*. Post Yayın Dağıtım, İstanbul.
- Demir, E.** (2019). Arşiv Belgeleri Işığında Milli Mücadele Döneminde Halep ve Kuzeyi. 2. *Uluslararası Osmanlı Coğrafyası Arşiv Kongresi*, 20-24 Kasım, DAGM Tapu ve Kadastro Genel Müdürlüğü, İstanbul, s. 295-306.
- Demirci, S. R.** (2016a). Suriye Türkmen Ordusu. H.Çomak, C.Sancaktar, & Z.Yıldırım (Ed.). *Uluslararası Politikada Suriye Krizi*, Beta Basım Yayım Dağıtım, İstanbul, s. 267-280.
- Demirci, S. R.** (2016b). Özgür Suriye Ordusu. H.Çomak-C.Sancaktar, & Z.Yıldırım (Ed.). *Uluslararası Politikada Suriye Krizi*, Beta Basım Yayım Dağıtım, İstanbul, s. 199-210.
- Demirkol, E.** (2017). *Kudüs ve II. Abdülhamid*. ORDAF (Ortadoğu ve Afrika Araştırmacılar Derneği) Taş Mektep Yayın Atölyesi, İstanbul.
- Deniz, T.** (2012). Mekânsal Paylaşım Açısından Büyük Ortadoğu Projesi ve Türkiye. *Marmara Coğrafya Dergisi*, 26, 147-171.
- Divitçioğlu, S.** (2000). *Oğuz'dan Selçuklu'ya (Boy, Konat ve Devlet)*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- Duman, Ç.** (2013). Türklerin İslamiyeti Kabulü ve Mevali Meselesi. *Türk Yurdu*, 315, 65-70.
- Duman, O. Ö.** (2013). İşgal'den İltihak'a Hatay'da Entelektüel Bir Kadro Hareketi, 'Yenigün Gazetesi ve Yenigüncüler. *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, 6(16), 397-422.

- Duman, O. Ö.** (2018). Orta Doğu Ölçeğinde Tarihi Bir Deneyim Üzerinden Yeni Stratejilere Doğru Bir Adım: ‘Lübnan Örneği. Reyryan Akkaş (Ed.). *Türk-Arap İlişkileri: Çok Boyutlu Güvenlik İnşası* (Karşılıklı Bağımlılık İçin Sektörel ve Finansal Derinleşme / *Turkish-Arab Relations: Multi-Dimensional Security Building: Sectoral and Financial Deepening for Mutual Interdependence*), TASAM Yayınları, İstanbul, s./p. 93-111.
- Dündar, F.** (2002). *İttihat ve Terakki’nin Müslümanları İskân Politikası (1913-1918)*. İletişim Yayınları (2. Baskı), İstanbul.
- Dündar, L.** (2016). Türkiye-Suriye İlişkilerindeki Dönüşümün Haber Diline Etkisi. *Akademik Bakış Dergisi*, 9(18), 209-234.
- Efegil, E.** (2016). Ak Parti Hükümetinin Ortadoğu Politikası ve ABD Yönetimi İle Batılı Uzmanların Eleştirileri. *Akademik Bakış Dergisi*, 9(18), 45-58.
- Ekin, Ü.** (2007). 1822 Halep-Antakya Depremi ve Bölgeye Etkileri. *Türk Kültürü İncelemeleri Dergisi*, 17, 35-38.
- Elçibey, E.** (1997). *Tolunoğulları Devleti (868 - 905)*. Hazırlayan: Fazil Gezenferoğlu, Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- El-Hatip, A.** (2014). Filistin Türkmenlerinin Genel Durumu. *Ortadoğu Türkmenleri Sempozyumu*, ORSAM Tutanakları, Ankara, s. 95-108.
- El-Hatip, U.** (2005). Filistin Türkmenleri / Mercü İbni Âmir Oğulları Üzerine Bir İnceleme. (Arapçadan Tercüme) Ramazan Balcı, *Turan*, 1, s. 99-124.
- Elhossary, A.** (2015). *Memlük Kaynaklarına Göre Yavuz ve Kanuni Dönemlerinde Mısır ve Şam’da Çıkan İsyanlar*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Fatih Sultan Mehmet Vakıf Üniversitesi, Sosyal Birimler Enstitüsü, İstanbul.
- Epstein, M.** (1944). *The Statesman’s Year-Book: Statistical and Historical Annual of the States of The World for The Year 1944*, MacMillan and Co. Limited, London.
- Erdaş, S.** (2018). Nihad (Anılmış) Paşa’nın Elcezire Cephe Komutanlığı ve Yargılanması Meselesi. *Cumhuriyet Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 14(28), 3-36.
- Erdem, Ö.** (2012). Birinci Dünya Savaşı’nda Arap İhaneti ve Suriye’nin Kuruluşu. *İleri*, 54-55, 31-54.
- Erden, A. F.** (2003). *Birinci Dünya Harbi’nde Suriye Hatıraları*. Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Erendor, M.** (2016). *Suriye ve Türkmenler*. Bilgeoğuz, İstanbul.
- Erol, M.** (2012). *Halep Türkmenleri – Halk Kültürü Araştırması*. Grafiker Yayınları, Ankara.

- Erol, M.** (2014) Türk Dış Politikasında Suriye Türkmenleri. *Ortadoğu Türkmenleri Sempozyumu*, ORSAM Tutanakları, Ankara, s. 121-139.
- Ersoy, T.** (2016). Filistin / İsrail. Hasan Öztürk (Ed.). *Modern Ortadoğu Siyasi Tarihi*, Bilgesam Yayınları, İstanbul, s. 55-82.
- Ertosun, Erkan** (2012). *Türkiye'nin Filistin Politikası (1979-2009)*. (Yayınlanmış Doktora Tezi). Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Fırat, M., & Kürkcüoğlu, Ö.** (2001). Arap Devletleriyle İlişkiler (Ortadoğu'yla İlişkiler). Baskın Oran (Ed.). *Türk Dış Politikası (Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar)*, C. I: 1919-1980, İletişim Yayınları (3. Baskı), İstanbul, s. 615-634.
- Frank, B. M.** (1987). *U.S. Marines in Lebanon 1982-1984*. History and Museums Division Headquarters, U.S. Marine Corps, Washington.
- FSDLC (Federal Research Division Library of Congress)** (1989). *Lebanon: A Country Study*. T. Collelo (Ed.). U.S. Government Printing Office, Washington.
- Gallets, B.** (2015). Black September and Identity Construction in Jordan. *Journal of Georgetown University - Qatar Middle Eastern Studies Student Association*, 12,1-9.
- Garaudy, R.** (1996). *İsrail - Mitler ve Terör*. (Çev.) Cemal Aydın, Pınar Yayınları, İstanbul.
- Göçer, K.** (2019). *Türk'ün İş Zihniyeti*. Nobel Akademik Yayıncılık (Gözden Geçirilmiş 2. Basım), İstanbul.
- Gök, İ.** (2014). Türklerin Suriye'ye Girişi ve Süleymanşâh. *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 36, 217-251.
- Gökcan, Ö.** (2018). Suriye'nin Kürt Meselesinin Tarihsel Seyri (1946-2011). *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, 5(2), s. 242-253.
- Gökhan, İ.** (2016). Memlûklara Bağlı Suriye'nin Kuzeyinde Yaşayan Türkmenler. A. Bakır, & A. Altungök (Ed.). *Uluslararası Tarihte ve Günümüzde Ortadoğu'da Türkmenler (Irak-İran-Suriye) Sempozyumu Bildirileri*, s. 441-545.
- Göksu, E.** (2011). Buhârâ Melikesi Kabac Hâtûn. *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 29, 261-283.
- Göksu, E.** (2017). *Selçuklu'nun Mirası Gulâm ve İktâ (Kölelik mi, Efendilik mi?)*. Kronik Kitap, İstanbul.
- Göksun, Y.** (2011). *Suriye İlk ve Ortaöğretim Ders Kitaplarında Türkler ve Türk İmajı*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi, Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.

- Gözügüzelli, E.** (2019). Doğu Akdeniz’de Hidrokarbon Faaliyetleri ve Projeler. *Ortadoğu Araştırmaları Merkezi - Analiz*, No 229, Ankara.
- Grosman, L.** (2013). The Natufian Chronology Scheme – New Insights and Their Implications. *International Monographs in Prehistory*, 19 (Natufian Foragers in The Levant), 622-637.
- Gumilev, L. N.** (2002). *Eski Türkler*. Selenge Yayınları, İstanbul.
- Güç, Ç.** (2007). Savaş Müteahhitleri. *Akademik ORTA DOĞU*, 4, 117-157.
- Gümüşsoy, E.** (2008). 1860-1861 Cebel-i Lübnan İsyanı ve Osmanlı Devleti. *Askerî Tarih Araştırmaları Dergisi*, 6(12), 67-85.
- Günay, S.** (1995). II. Abdülhamid Döneminde Suriye ve Lübnan’da Arap Ayrılıkçı Hareketlerinin Başlaması ve Devletin Tedbirleri. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 17(28), 85-108.
- Güner, S.** (2013). Mısır’da Âsi Bir Memlûk: Bulutkapan Ali Bey (El-Kebîr) (1768/69-1773). *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 53(1), 55-182.
- Gürpınar, B.** (2017). Dış Politika ve Kamuoyu: Mavi Marmara Krizi. *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10(53), 254-270.
- Güven, V. F.** (2018). Güney Sınırlarımızdan Ülkemize Yönelen Büyük Tehdit-1: ABD-PKK/KCK/PYD-YPG Stratejik Ortaklığı ve Bölgenin Yeniden Şekillendirilmesi. *Devlet*, 476, 61-72.
- Halaçoğlu, Y.** (1996). Osmanlı Belgelerine Göre Türk-Etrâk, Kürd-Ekrâd Kelimeleri Üzerine Bir Değerlendirme. *TTK Belleten*, 60(227), 139-179.
- Harari, Y. N.** (2017). *Hayvandan Tanrılara Sapiens (İnsan Türünün Kısa Bir Tarihi)*. Türkçesi: Ertuğrul Genç, Kolektif Kitap (35. Baskı), İstanbul.
- Harris, W.** (2012). Lebanon / A History, 600–2011. B. Lewis, I. Rabinovich, & R. Savory (Eds.). *Studies in Middle Eastern History*, Oxford University Press, New York.
- Headr, D.** (2012). *Türkiye-Suriye İlişkileri (1954-1973)*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elazığ.
- Heykel, M. H.** (1977). *1973 Arap-İsrail Savaşı ve Ortadoğu*. (Çev.) M. Ulagay, & N. Boran, Üçüncü Dünya Yayınları, İstanbul.
- Hitti, N.** (1989). *The Foreign Policy of Lebanon: Lessons and Prospects for the Forgotten Dimension* (Papers on Lebanon 9). Centre for Lebanese Studies, Oxford.
- Hoffman, B. R.** (1986). *Jewish Terrorist Activities and The British Government in Palestine*

1939-1947. Sub-Faculty of Politics - Faculty of Social Studies, Doctor of Philosophy in the University of Oxford, St. Antony's.

Holliday, J. (December 2011). *The Struggle For Syria in 2011 (An Operational and Regional Analysis)*. The Institute for the Study of War (ISW) Middle East Security Report 2, Washington.

Hourani, A. H. (1946). *Syria and Lebanon - A Political Essay*. Oxford University Press (Second Impression), London.

Hourani, A. (2003). *Arap Halkları Tarihi*. İletişim Yayınları (4. Baskı), İstanbul.

Humphreys, R. S. (2007). XIII. Yüzyılda Eyyubiler, Memlûkler ve Latin Doğu. (Çev.) Mustafa Kılıç, *C. Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11(1), 359-378.

Hut, D. (2016). Osmanlı Arap Vilayetleri, Arabizm ve Arap Milliyetçiliği. *Vakanüvis (Ortadoğu Özel Sayısı)*, 1(1), 105-150.

Hüseyinoğlu, A. Ş. (2016). Golan (Colan) Türkmenlerinin Millî Varlığının Korunmasında Halk Edebiyatının Rolü. A. Bakır, & A. Altungök (Ed.). *Uluslararası Tarihte ve Günümüzde Ortadoğu'da Türkmenler (Irak-İran-Suriye) Sempozyumu Bildirileri*, s. 152-160.

INSS (Institute for National Security Studies) (2010). *Israel*. Tel Aviv University, Tel Aviv.

Işık, R. (2010). 1820-1950 Yılları Arasında Suriye ve Lübnan'da Protestan Misyonerlerin Kadınlara Yönelik Faaliyetleri. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15(2), 167-187.

İtani, R. (2018). *Üniversite Öğrencilerinin Türk Dizilerini İzleme Alışkanlıklarının ve Motivasyonlarının Demografik Değişkenler Bağlamında İncelenmesi: Lübnan Örneği*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.

İnalçık, H. (2014). *Türklük Müslümanlık ve Osmanlı Mirası*. Kırmızı Yayınları, İstanbul.

İnce, E. (2017). Suriye'de Baas Rejiminin Kuruluşu ve Türkiye. *Tarih ve Günce (Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi)*, 1(1), 261-280.

İshakoğlu, Ö. (2012). *Suriye Tarihi (Osmanlı Dönemi Suriyesi'nde Edebi ve Kültürel Hayat 1800-1918)*. Kabalcı Yayıncılık, İstanbul.

Jaimoukha, A. (2005). *The Chechens / A Handbook*. Routledge Curzon, New York.

Jessup, J. E. (1998). *An Encyclopedic Dictionary of Conflict and Conflict Resolution, 1945-1996*. Greenwood Press, Westport - Connecticut.

- JPS** (1981). The Bombing of Beirut, *Journal of Palestine Studies*, 11(1), 218-225.
- Kabacalı, A.** (1990). *Arap ölllerinde Türkler*. Cem Yayınevi, İstanbul.
- Kafalı, M.** (1973). Suriye Türkleri I. *Töre*, Y. 5, 21(2), 32-34.
- Kafesoğlu, İ.** (1972). *Selçuklu Tarihi*, Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Kültür Yayınları, İstanbul.
- Kalaycı, İ.** (2016). Suriye Türkmenlerinin Türkiye'ya Göçleri (1946-2000). A. Bakır, & A. Altungök (Ed.). *Uluslararası Tarihte ve Günümüzde Ortadoğu'da Türkmenler (Irak-İran-Suriye) Sempozyumu Bildirileri*, s. 455-488.
- Kalaycı, İ.** (2018). *Ortadoğu'dan Türkiye'ye Yapılan Göçler 1923-2000*. Lap Lambert Academic Publishing, Mauritius.
- Kalaycı, Ü.** (2019). *Lübnan'da Türkçe Soyadları*. (Yayınlanmamış Doktora Tezi). Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Kapeliouk, A.** (1984). *Sabra & Chatila; Inquiry into A Massacre*. (Translated and Edited) Khalil Jehshan, Association of Arab-American University Graduates, Washington.
- Kara, S.** (2006). *Selçuklular'ın Dini Serüveni (Türkiye'nin Dini Yapısının Tarihsel Arka Plânı)*. Şema Yayınevi, İstanbul.
- Karadirek, M.** (2014). Bir Öğrenci Gözüyle Suriye Türkmenleri. *Türk Yurdu*, Y. 103, 31(317), 40-43.
- Karakoç, F. D.** (2013). 19. Yüzyıl Sonunda Halep'te İngiliz Belgelerine Göre Toplum, Yönetim ve Konsolosluk Arasındaki İlişkiler. *U.Ü. Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 14(24), 67-91.
- Karaköse, H.** (2017). Tanzimat'a Tepki Olarak Ortaya Çıkan Halep Olayı (1850). *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 10(53), 254-270.
- Karal, E. Z.** (1995). *Osmanlı Tarihi (V. Cilt, 7. Baskı)*. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Karal, E. Z.** (1996). *Osmanlı Tarihi (IX. Cilt)*. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Karaman, M. L.** (1995). Alois Musil. *Kutsal Topraklarda Casuslar Savaşı*, M. K. Öke vd. İrfan Yayıncılık, İstanbul, s. 33-50.
- Karan, C.** (2016). 'el-Cezire' Üzerine Bir Literatür Çalışması (Fethinden Abbasilerin İlk Dönemine Kadar). *Karadeniz Teknik Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi (KTUİFD)*, 3(1), s. 113-138.
- Karpat, K. H.** (1985). *Ottoman Population 1830-1914 (Demographics and Social*

Characteristics). The University of Wisconsin Press, USA.

Kasalak, K. (2016). İngilizlerin Filistin Politikası ve Filistin Mandası. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 3(25), 65-78.

Kawakibi, S. (2010). The Private Media In Syria. *Knowledge Programme Civil Society in West Asia* (Working Paper 11), University of Amsterdam and Hivos, Amsterdam, p. 0-13.

Kayhan, H. (2016). Selçuklular Devrinde Türkmenlere Komuta Eden Türk Aristokratları. A. Bakır, & A. Altungök (Ed.). *Uluslararası Tarihte ve Günümüzde Ortadoğu'da Türkmenler (Irak-İran-Suriye) Sempozyumu Bildirileri*, 08-10 Mayıs, s. 441-454.

Kenar, C. (2014). Ortadoğu'nun Prova Odası Olarak Lübnan. *Ortadoğu Analiz*, 6(61), s. 82-83.

Kevser, A. (2008). *Lübnan'da Toplum Yapısının Devlet Yönetimine Etkisi*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Marmara Üniversitesi, Ortadoğu Araştırmaları Enstitüsü, İstanbul.

Khalil, M. M. (2015). *Halep ve Çevresi Türkmen Düğünleri Üzerine Bir İnceleme*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ege Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İzmir.

Khoury, P. S. (1987). *Syria and French Mandate (The Politics of Arab Nationalism, 1920-1945)*. Princeton Legacy Library, New Jersey.

Khoury, P. S. (1988). Factionalism Among Syrian Nationalists During the French Mandate. *International Journal of Middle East Studies*, 13(4), 441-469.

Khoury, P. S. (2006). Ebu Ali el-Kiwali: A Damascus Qabaday. *Struggle and Survival in The Modern Middle East*, E. Burke, & D. N. Yaghoubian (Ed.). University of California Press (Second Edition), Londorn, p. 152-163.

Kılıç, O. (1997). 18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı Devleti'nin İdarî Taksimatı – Eyalet ve Sancak Tevcihatı, Kendi Yayını, Elazığ.

Kılıç, O. (2012). 18. Yüzyılda Arap Coğrafyasının İdari Taksimatı. *Fırat Üniversitesi Orta Doğu Araştırmaları Merkezi Altıncı Uluslar Arası Orta Doğu Semineri*, 11-13 Ekim, s. 275-302.

Kıbaroğlu, M. (2017). Türkiye'nin İdlid Operasyonu: Uluslararası Siyaset ve Hukuk Açısından Bir Değerlendirme. *Stratejist (Türk Dış Politikası)*, 6, 1-8.

Kiremit, İ. (2019). *Değişim Sürecinde Bir Osmanlı Sancağı: Lazkiye (1864-1918)*. (Yayınlanmış Doktora Tezi). Hacettepe Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.

Koca, S. (2008). Diyâr-ı Rûm'un (Roma Ülkesi=Anadolu) 'Türkiye' Hâline Gelmesinde Türk Kültürünün Rolü. *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 23, 1-53.

- Konukçu, E.** (2018). Çaka Bey'in Abydos Muharasası ve Ölümü (1093). Refik Turan vd. (Yürütme Kur.). *1081 İzmir'in Türkler Tarafından Fethi Kutlamaları ve II. Uluslararası Çaka Bey Sempozyumu - Program & Özet Kitapçığı*, 22 Mart, s. 8-9.
- Kor, Z. T.** (2011). *Ortadoğu'nun Aynası Lübnan*. İ.H.H. Kitap, İstanbul.
- Koşar, O.** (2017). *Suriye İç Savaşı'nda Türkiye'nin Kazanımları ve Kaybedimleri*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.
- Koyuncu, A. A.** (2007). Hafız Esed Dönemi Suriyesinde Milliyetçilik ve Ulus İnşa Çabaları. *İçtimaiyat*, 1(1), 7-29.
- Kök, B.** (2003). Samerra'nın Kuruluşu. *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 19, 7-48.
- Köymen, M. A.** (1976). *Tuğrul Bey ve Zamanı*. Kültür Bakanlığı Kültür Eserleri, İstanbul.
- Kulu, M. M.** (2016). İsrail Milli Güvenlik Algısında Suriye İç Savaşı. H. B.Yalçın, & B.Duran (Ed.). *Küresel ve Bölgesel Aktörlerin Suriye Stratejileri*, SETA Kitapları, İstanbul.
- Köroğlu, K.** (2011). *Eski Mezopotamya Tarihi - Başlangıcından Perslere Kadar*. İletişim Yayınları (6. Baskı), İstanbul.
- Kurşun, Z.** (1992). *Yol Ayrımında Türk-Arap İlişkileri*. İrfan Yayıncılık, İstanbul.
- Kurtaran, U.** (2015). Sultan Birinci Mahmud Dönemi Osmanlı-Rus Siyasi İlişkileri. *Belleten*, 79(285), 589-613.
- Kuşçu, A. D.** (2016). Türklerin Ortadoğu Hâkimiyeti. *Akademik ORTA DOĞU*, 1, 112-128.
- Kutlu, S.** (2019). *Türk Müslümanlığı Üzerine Yazılar / Hanefilik - Maturidilik – Yesevilik*. Ötüken Neşriyat, İstanbul.
- Küngerü, A.** (2014). *Soğuk Savaş Sonrası Türkiye Suriye İlişkileri*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Trakya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Edirne.
- Küntay, B.** (2013). Türkiye'nin Yeni Dış Politikası Perspektifinde Latin Amerika İle İlişkileri. Ozan Zengin (Ed.). *Latin Amerika Çalıştayı Bildirileri*, 22-23 Kasım, Ankara Üniversitesi Latin Amerika Çalışmaları Araştırma ve Uygulama Merkezi (LAMER), s. 145-157.
- Lewis, B.** (2017). *Ortadoğu*. (Çev.) Selen Y. Kölay, Arkadaş Yayınları, İstanbul (1995).
- LRF (Lebanon Renaissance Foundation)** (2014). *Casualties of Wars (13 April 1975 – 31 December 2006)* – (١٣ نيسان ١٩٧٥ - ٣١ كانون الأول ٢٠٠٦) , ضحايا الحروب في لبنان , Washington.

- McCarthy, J.** (1990). *The Population of Palestine: Population History and Statistics of the Late Ottoman Period and the Mandate*. Columbia University Press, New York.
- McDowall, D.** (1989). *Palestine and Israel: The Uprising and Beyond*. University of California Press, Berkeley.
- Meczûb, T.** (1994). Su Meselesi ve Bunun Türk-Arap İlişkilerine Tesirleri (Temel Projelerde Türk-Arab İşbirliği: Su ve Hidro-Elektrik). *Arap-Türk İlişkilerinin Geleceği (Milletlerarası Platformda Çözüm Önerileri) 15-18 Kasım 1993 Beyrut-Lübnan*, Arap Birliği Araştırmalar Merkezi & Timaş Yayınları, İstanbul, s. 202-231.
- Merari, A.** (2010). *Driven to Death: Psychological and Social Aspects of Suicide Terrorism*. Oxford University Press, New York.
- Messo, J.** (2011). The Origin Of The Terms ‘Syria(n)’ & Sûryoyo Once Again. *Parole de l'Orient*, 36, 111-125.
- Metin, İ.** (1996). *Osmanlı'nın Kanlı Tarihi*. Ant Yayınları, İstanbul.
- Metin, T.** (2019). Emîr Necmeddin İlgâzi Dönemi Artuklu-Haçlı Münasebetleri ve Afrin Zaferi (28 Haziran 1119). *Belleten*, 83(298), s. 817-852.
- MEW (Middle East Watch)** (1991). *Syria Unmasked: The Suppression of Human Rights by the Asad Regime*. Human Rights Watch / Yale University Press, Cumberland - Rhode Island.
- Meyer, F.** (2004). Biography and Identity in Damascus: A Syrian Navar Chief. J.C. Berland, & A. Rao (Ed.). *Customary Strangers: New Perspectives on Peripatetic Peoples in the Middle East, Africa, and Asia*, Praeger Publications, Westport (USA), p. 71-92.
- Miller, F. P. vd.** (2011). *As'ad Shukeiri*. Alphascript Publishing, Riga.
- Mitchell, N. E.** (2007). *Towards Nakba: The Failure Of The British Mandate Of Palestine 1922-1939*. Graduate Faculty of the Louisiana State University, Master of Arts in The Department of History, Louisiana.
- Morris, B.** (2001). *Righteous Victims (A History of The Zionist Arab Conflist, 1881-2001)*. Vintage Books, New York.
- Morris, B.** (2004). *The Birth of the Palestinian Refugee Problem Revisited*. Cambridge University Press (Second Edition), Cambridge.
- Mouchref, A.** (2008). *Forgotten Akkar (Socio-Economic Reality of the Akkar Region)*. Mada Association, Beirut.
- Muslu, C. Y.** (2016). *Osmanlılar ve Memluklar / İslam Dünyasında İmparatorluk Diplomasisi ve Rekabet*. (Çev.) Zeynep Rona, Kitap Yayınevi, İstanbul.

- Mustafa, A.** (2015). Suriye, Lübnan, Filistin Türkmenlerinin Genel Durumu. *Ortadoğu Türkmenleri Sempozyumu*, ORSAM Tutanakları, Ankara, s. 79-82.
- Mustafa, A.** (2015). Suriye’de Türkmen Gerçeği. *ORSAM Bölgesel Gelişmeler Değerlendirmesi*, No 27, Ankara.
- Nasıroğlu, M.** (2016). XVI. Yüzyılda Hama Sancağında Kırsal Yerleşme. *Tarih Araştırmaları Dergisi*, 33(56), 111-146.
- Natho, K. I.** (2009). *Circassian History*. Xlibris Corporation, United States of America.
- Norris, H. T.** (1993). *Islam in the Balkans (Religion and Society between Europe and the Arab World)*. University of South Carolina Press, Hong Kong.
- Oban, R.** (2007). Levanten Kavramı ve Levantenler Üzerine Bir İnceleme. *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 22, 337-358.
- Ocak, A.** (2004). Bir Terör Örgütü Olarak ‘Bâtınlık’ ve Selçuklu Ülkesindeki Faaliyetleri. *Dinî Araştırmalar*, 7(20), 163-179.
- Oflaz, A.** (2018). Nûreddîn Zengî'nin, Salâhaddîn Eyyûbî Eliyle Gerçekleşen Hayalleri. *Journal of Islamicjerusalem Studies*, 18(3), 19-34.
- Okumuşlar, M.** (2008). Ehl-i Sünnetin Kurumsallaşmasında Nizamiye Medreselerinin Etkisi. *Marife Dini Araştırmalar Dergisi*, 8(1), 137-148.
- Okur, M. A.** (2009). Emperyalizmin Ortadoğu Tecrübesinden Bir Kesit: Suriye’de Fransız Mandası. *Bilig*, 48, 137-156.
- Okyar, İ. B.** (2019). Kimlik Çatışmalarında İskenderun Sancağı: Tarık Mümtaz ve Karagöz, Monografik Bir Çalışma. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 16(44), 73-102.
- Oleson, P. C.** (2015). Assessing Edward Snowden: Whistleblower, Traitor, or Spy? *The Intelligencer: Journal of U.S. Intelligence Studies*, 21(2), 15-23.
- Olgun, K.** (2012). Türk Basınında 1967 Arap-İsrail Savaşı. 38. *Uluslararası İcanas (Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları) Kongresi Bildirileri*, 10-15 Eylül, c. 5, s. 2231-2254.
- Oren, M. B.** (2008). *Power, Faith and Fantasy (America in the Middle East, 1776 to the Present)*. W.W.Norton&Company, New York.
- Orhan, O.** (2013) Suriye Türkmenleri: Siyasal Hareketler ve Askeri Yapılanma. *Ortadoğu Analiz*, 5(51), 95-105.
- Orhan, O.** (2020). Suriye’de İdlib-Fırat’ın Doğusu İlişkisi. *Ortadoğu Analiz*, 11(92). s. 52-

Orhonlu, C. (1987). *Osmanlı İmparatorluğunda Aşiretlerin İskânı*. Eren Yayıncılık ve Kitapçılık, İstanbul.

ORSAM (Ortadoğu Stratejik Araştırmalar Merkezi) (2010). *The Forgotten Turks: Turkmens Of Lebanon (Oytun Orhan)*. Ortadoğu Stratejik Araştırmalar Merkezi, No 11, Ankara.

ORSAM (Ortadoğu Stratejik Araştırmalar Merkezi) (2011). *Suriye 'de Değişimin Ortaya Çıkardığı Toplum: Suriye Türkmenleri*. (Haz.) A.Öztürkmen, B.Duman, & O.Orhan, ORSAM-Ortadoğu Türkmenleri Programı, No 83, Ankara.

ORSAM (Ortadoğu Stratejik Araştırmalar Merkezi) (2012). *Osmanlı Vilayet Salnamelerinde Halep*. C. Eroğlu, M. Babuçoğlu, & M. Köçer (Ed.). ORSAM Kitapları, Ankara.

ORSAM (Ortadoğu Stratejik Araştırmalar Merkezi) (2012). *Suriye Çerkesleri*. (Haz.) Anzor Kuşhabiyev vd. Ortadoğu Stratejik Araştırmalar Merkezi, No 130 Ankara.

ORSAM (Ortadoğu Stratejik Araştırmalar Merkezi) (2013a). *Suriye Türkmenleri: Siyasal Hareketler ve Askeri Yapılanma*. (Haz.) Oytun Orhan, ORSAM-Ortadoğu Türkmenleri Programı, No 22, Ankara.

ORSAM Rapor (2015). *Türkiye-Lübnan Dostluk Köprüsü: Lübnan 'da Türk Varlığı ve Osmanlı Mirası*. (Haz.) Oytun Orhan, Ortadoğu Stratejik Araştırmalar Merkezi, No 199, Ankara.

ORSAM Tutanakları (2014). *Ortadoğu Türkmenleri Sempozyumu*. Ortadoğu Stratejik Araştırmalar Merkezi, Ankara.

Ortaylı, İ. (1984). 19. Yüzyıl Sonunda Suriye ve Lübnan Üzerinde Bazı Notlar. H. İnalcık, N. Göyünç & H. Lowry (Ed.). *Osmanlı Araştırmaları IV*, Enderun Kitabevi, İstanbul, s. 89-113.

Öğüt, T. (2008). *XVIII. ve XIX. Yüzyılda Birecik Sancağında İktisadi ve Sosyal Yapı* (Yayınlanmamış Doktora Tezi). İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Öğüt, T., & Küçük N. (2015). 18.Yüzyılda Kilis'te Okçu İzzeddinli Aşiretinin Vergi Direnci. *Akademik Araştırmalar ve Çalışmalar Dergisi (AKAD)*. 7(12), 46-73.

Öke, M. K. (1995). Ajanların Gizli Tarihi. *Kutsal Topraklarda Casuslar Savaşı*, M. K. Öke vd. İrfan Yayıncılık, İstanbul, s. 9-32.

Öngül, A. (2018). *Suriye Selçukluları*. Çamlıca Basın Yayım, İstanbul.

- Özalp, F. E.** (2008). *A Historical and Semantical Study of Turkmens and Turkmen Tribes*. (A Master's Thesis) Bilkent University, Department of International Relations, Ankara.
- Özaydın, A.** (2002). Selçuklular Zamanında Suriye'deki Bâtınî Faaliyetleri. *Türklük Araştırmaları Dergisi*, 12, 195-207.
- Özcan, A.** (2011). Uzun Hasan Kanunları ve Osmanlı Dönemine Yansımaları. *Osmanlı Tarihi Araştırma ve Uygulama Merkezi Dergisi OTAM*, 29(29), 174-177.
- Özbakır, M.** (2019). *Dört Halife Döneminde İktisadî Hayat*. SAMER Yayınları, Kahramanmaraş.
- Özdemirci, A. S.** (2016). Suriye İç Savaşı'nın Lübnan'a Etkileri (2011-2016). *Türkiye Ortadoğu Çalışmaları Dergisi*, 3(2), 76-105.
- Özdemirci Cinal, A. S.** (2020). Lübnan: Yeni Hükümet Eski Düzen(Sizlik). *Ortadoğu Stratejik Araştırmalar Merkezi - Bakış*, No 110, Ankara,
- Öztoprak, F.** (2012). *Oğuzların İsyanı ve Babai Türkmenler*. Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul.
- Öztürk, M.** (2016). Osmanlı Mirî Rejiminin Suriye ve Irak'ta Uygulanmasının Sonuçları. *Akademik Bakış Dergisi (Ortadoğu Özel Sayısı)*, 9(18), 1-17.
- Öztürk, S.** (2018). Ortadoğu'da Filistinli Mülteciler, Mülteci Kampları ve Sorunları Üzerine. *III. Uluslararası Kent Araştırmaları Kongresi (3rd International Conference of Urban Studies)*, 26-28 Ekim/October, Strazbourg, s. 49-62.
- Öztürk, Y. N.** (2009). *Arapçılığa Karşı Akılcılığın Öncüsü İmamı Âzam Ebu Hanîfe (Esas Fikirleri Gölgeleyen Önder)*. Yeni Boyut, İstanbul.
- Öztürkci, A.** (2016). Suriye'nin Bağımsızlığına Türkiye'nin Bakışı. *Journal of History Studies (JHS)*, 8(3), 111-133.
- Pamuk, İ.** (2012). Angajman Kuralları: Tanımı, Kapsamı ve Uygulanmasına İlişkin Bir İnceleme. *Milletlerarası Hukuk ve Milletlerarası Özel Hukuk Bülteni (MHB)*, 32(2), s. 105-145.
- Pamukçu, E.** (1994). *Bağdat'ta İlk Türkler*. Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
- Payaslı, V., & Duman, O.Ö.** (2013). Şapka (İnkılâbı) ve Din Üzerinden Verilen Hatay Bağımsızlık Mücadelesi - Vedi Münir Karabay ve Risalesi: Şapka Giymek Haram Değil? *Uluslararası Tarih ve Sosyal Araştırmalar Dergisi- Tarihin Peşinde*, 9, 293-325.
- Payaslı, V.** (2012). Fransız Mandası ve Hatay'ın/Sancak'ın Türkiye'ye İltihak Sürecine Kadar

Olan Döneminde Tevhid-i Tedrisat Kanunu Uygulamaları (1924– 1939). *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5(22), 346-366.

Pekin, S. (2013). *Harşit Havzasında Çepniler*. Berikan Yayınevi, Ankara.

Pekin, S. (2019). *Tarihi Yeniden Yorumlamak*. Arel Kitap, İzmit.

Polat, D. Ş. (2016). Irak Şam İslam Devleti. H. Çomak, C. Sancaktar, & Z. Yıldırım (Ed.). *Uluslararası Politikada Suriye Krizi*, Beta Basım Yayım Dağıtım, İstanbul, s. 211-226.

Qutrib, H. I. (2016). Useful Syria” and Demographic Changes in Syria. *King Faisal Center for Research and Islamic Studies (KFCRIS)*, Riyadh.

Rébin, A. and others (2015). *Exclusion and Dissent: The Root Causes of the Syrian Uprising*. International Studies (II), Basım yeri yok.

Schøtt, A. S. (June 2017). *From the Forgotten People to World-Stage Actors / The Kurds Of Syria*. Royal Danish Defence College (Brief), Copenhagen.

Seale, P. (1989). *Asad of Syria: The Struggle for the Middle East*. University of California Press, London.

Serdar, M. T. (2008). *Mevlâna Hakîmüddin İdris-i Bitlisî*. Ötüken Neşriyat, İstanbul.

SETA (Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı) (2006). *SETA Lübnan Raporu: Lübnan’da İstikrar Arayışları*. Ankara.

SETA (Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı) (2012). *Filistin’de Siyasi Aktörler ve Partiler*. S. M. Bölme, & U. Ulutaş (Ed.). SETA Kim Kimdir? Sayı 4, Ankara.

SETA (Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı) (2017). *Fırat Kalkanı Harekatı / Harekatın İcrası, İstikrarın Tesisi ve Alınan Dersler*. (Haz.) M. Yeşiltaş, M. Seren, & N. Özçelik, SETA Rapor (91), İstanbul.

SETA (Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı) (2018). *Terörle Mücadelede Yeni Safha: Zeytin Dalı Harekatı*. (Haz.) N. Özçelik, & C. Acun, SETA Rapor (105), İstanbul.

SETA Analiz (2018). *Suriye Krizinde Yeni Safha: İdlip*. (Yaz.) C. Acun, & B. Salaymeh, SETA (Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı), No 155, İstanbul.

SETA Analiz (2020). *İdlip’de Ateşkes Sonrası Yol Haritası* (Yaz.) Ömer Özkızılcık, SETA (Siyaset, Ekonomi ve Toplum Araştırmaları Vakfı), No: 314, İstanbul.

Sevim, A. (1979). Kuzey - Suriye’de Görünen İlk Türk Emîri Han - Oğlu Hârûn. *Belleten*, c. 43(170), 365-380.

- Sevim, A.** (1989). *Suriye – Filistin Selçuklu Devleti Tarihi*. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Sezen, T.** (2006). *Osmanlı Yer Adları (Alfabetik Sırayla)*. Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara.
- Sezen, T.** (2017). *Osmanlı Yer Adları*. Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Ankara.
- Shaw, S.** (1978). The Ottoman Census System and Population, 1831-1914. *International Journal of Middle East Studies*, 9(3), 325-338.
- Shlaim, A** (2008) *Lion of Jordan: The Life of King Hussein in War and Peace*. Knopf Doubleday Publishing Group, New York.
- Sınmaz, K.** (2019a). 70 Yıldır Yok Sayılan İnsanlar: Lübnan'daki Filistinli Mülteciler. *İNSAMER 05.12.2019. Analiz*, s. 1-5.
- Sınmaz, K.** (2019b). Çifte Mülteciler: 'Filistinli Suriyeliler. *İNSAMER, 22.07.2019. Analiz*, s. 1-7.
- Soy, H. B.** (2004). Arap Milliyetçiliği: Ortaya Çıkışından 1918'e Kadar. *Bilig*, 30, 173-202.
- Sökmen, A. İ.** (2016). Suriyeli Kürtler. H. Çomak, C. Sancaktar, & Z. Yıldırım (Ed.). *Uluslararası Politikada Suriye Krizi*, Beta Basım Yayım Dağıtım, İstanbul, s. 231- 252.
- Steih, A.** (2017). *Osmanlı Kudüs'ü (1700-1757)*. ORDAF (Ortadoğu ve Afrika Araştırmacılar Derneği) Taş Mektep Yayın Atölyesi, İstanbul.
- Sulocevizci, T.** (2017). *Suriye Türkmenlerinin Rejim ve Muhalefet İle İlişkileri (1918 – 2017)*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) İstanbul Ticaret Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- Sultan, Z.** (2014). Lübnan Türkmenlerinin Genel Durumu. *Ortadoğu Türkmenleri Sempozyumu*, ORSAM Tutanakları, Ankara, s. 109-112.
- Suwaed, M.** (2015). *Historical Dictionary of the Bedouins*. Rowman & Littlefield: Lanham - Maryland.
- Sümer, F.** (1949-1950). XVI. Asırda Anadolu, Suriye ve Irak'ta yaşayan Türk aşîretlerine umumî bir bakış. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Mecmuası*, XI(1-4), 509-523.
- Sümer, F.** (1969). Anadolu'da –Moğollar. *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, 1, 1-147.
- Sümer, F.** (1999). *Oğuzlar (Türkmenler) Tarihleri – Boy Teşkilatı – Destanları*. Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, İstanbul.
- Şahin, İ.** (1981-1982). XVI. Asırda Halep Türkmenleri. *İstanbul Üniversitesi Edebiyat*

Fakültesi Tarih Enstitüsü Dergisi (Prof. Tayyib Gökbilgin Hatıra Sayısı), 12, s. 687-712.

Şahin, S. (2016). Haçlılar ile Mücadelede Suriye-Filistin Türkmenleri. A. Bakır, & A. Altungök (Ed.). *Uluslararası Tarihte ve Günümüzde Ortadoğu'da Türkmenler (Irak-İran-Suriye) Sempozyumu Bidirileri*, 08-10 Mayıs, s. 658-675.

Şahin, T. Y. (2011). Suriye'de Baas Yönetimi. *Mülkiye Dergisi*, 35(272), 103-117.

Şamil, A. (2014). *Colan Türkmanları (Folklor və Etnoqrafiya Örnəkləri)*. Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Folklor İnstitutu, Bakı.

Şan, A. (2016). *Suriye Türkmen Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*. Yıldızlar Yayıncılık, Gaziantep.

Şenbaş, D. (2011). *Post-Cold War Relations Between Turkey and Syria*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Yeditepe University, The Institute of Social Sciences, İstanbul.

Şükûn, Z. (1984). *Farsça - Türkçe Lûgat / Gencinei Güftar Ferhengi Ziya I-II-III*, MEB Devlet Kitapları, İstanbul.

Tarkmani, K. (2015). *Suriye Arapçasındaki Türkçe Unsurlar*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Erciyes Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.

Taştekin, F. (2015b). *Suriye: Yıkıl Git, Diren Kal!* İletişim Yayınları, İstanbul.

Tavkul, U. (2016). Suriye'de Kafkasyalılar. *Yeni Türkiye - Ortadoğu Özel Sayısı*, 22(84), s. 575-587.

Tekin, M. (2002). *Hatay Devlet Reisi Tayfur Sökmen*. Mustafa Kemal Üniversitesi Yayınları, Antakya.

Tekin, M. (2011). Hatay Tarihçe, Bazı Olaylarla İlgili Açıklama ve Değerlendirmeler. *Türk Yurdu*, Y. 100, 31(290), 84-93.

Tekin, M. (2014). Eski Mezopotamya'da Coğrafi ve Etnik Yapı. *Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi*, 2, 111-125.

Tekin, T. (2017). MÖ.5000-MS.1967 Arası Dönemde Kudüs'ün El Değiştirmesi. *Akademik Bakış Dergisi*, 60, 324-336.

Telli, A. (2012). Mısır Devrimi'nde Sosyal Medyanın Rolü. *Bilge Strateji*, 4(7), s. 65-91.

TENVA (Türkiye Enerji Vakfı) (Nisan 2018). *Suriye İç Savaşı; Enerji, Güvenlik ve Siyaset Boyutlarıyla / Yüzyıl Sonra Yeniden... Yeni Adil Bir Sistem... Bütün Yönleriyle: Türkiye Suriye'de*. (Haz.) Oğuzhan Akyener, Türkiye Enerji Vakfı (TENVA), No 10, Ankara.

- Tınas, M.** (2017), “Bölgesel Gerginlikler Çerçevesinde Lübnan: Aun & Hariri Mutabakatı”, *ORSAM Bölgesel Gelişmeler Değerlendirmesi*, Ankara, No:60.
- Tokuş, Ö.** (2006). *Hamdanîler (Siyasî, İçtimai, İlmî ve Kültürel Hayat)*. (Yayınlanmamış (Yüksek Lisans Tezi). Harran Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Şanlıurfa.
- Tokuş, Ö.** (2017). Moğol Hâkimiyetinde Anadolu ve Anadolu’da Moğol Noyanlarının İsyanları. *Türk Dünyası Araştırmaları* 117(230), s. 177-208.
- Topkar, K.** (2015). *Templer ve Yahudiler Osmanlı Filistini’nde Alman Kolonileri (1869-1917)*. ORDAF (Ortadoğu ve Afrika Araştırmacılar Derneği) Taş Mektep Yayın Atölyesi, İstanbul.
- Tsokolidou, R.** (2004). Greek-speaking enclaves in Lebanon and Syria [In Anxo]. M. L. Suarez, F. Ramallo & X. P. Rodriguez-Yanez (Eds.). *Proceedings from the Second International Symposium on Bilingualism*, 23-26 October, Vigo (Galicia - Spain), p. 1245-1255.
- Tural, M.** (2017). Hülâgû Han’ın Bağdat’ı İstilası (1258) ve Tahribe Teşvik Meselesi. *Tarih Okulu Dergisi (TOD)*, 10(30), 21-50.
- Turan, A.** (2018). *Kudüs Sorunu*. SDAM Stratejik Düşünce ve Analiz Merkezi, İstanbul.
- Turan, G., & Dinç, A.** (2015). *Bolşevik Esaretinden Enerji İmparatorluğuna Türkmen İktisat Tarihi*, Gazi Kitabevi, Ankara.
- Turan, O.** (1971). *Selçuklular Zamanında Türkiye*. Ötüken Neşriyat (12. Basım), İstanbul.
- Turan, O.** (1980). *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*. Nakışlar Yayınevi, İstanbul.
- Turan, Ö.** (2003). *Medeniyetlerin Çatıştığı Nokta: Ortadoğu*. Yeni Şafak Gazetesi Kültür Armağanı, İstanbul.
- Turna, N.** (2011). İstanbul’un Veba İle İmtihani: 1811- 1812 Veba Salgını Bağlamında Toplum ve Ekonomi. *Stuties of The Ottoman Domain*, 1(1), ss.1-36.
- Tutar, A.** (2010). XIX. Yüzyılın İkinci Yarısında Halep Şehrinin Kültürel Yapısı. *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 15(2), 79-89.
- Türk, H.** (2018). Nusayriliğin Tarihi Kökeni ve Gelişmesi. *Alevilik-Bektaşilik Araştırmaları Dergisi*, 17, 51-73.
- Türkmen, İ.** (2010). *Türkiye Cumhuriyeti’nin Orta Doğu Politikası*. Bilgesam Yayınları, İstanbul.

- Uluslararası Tarihte ve Günümüzde Ortadoğu'da Türkmenler (Irak-İran-Suriye) Sempozyumu** (2018). A. Bakır, & A. Altungök (Editörler Kurulu), Kerkük Vakfı, İstanbul.
- Ulutaş, U.** (2016). *The State of Savagery: ISIS in Syria*. SETA Publications, Ankara.
- Umar, Ö. O.** (2002b). Osmanlı Döneminde Yahudiler'in Filistin'e Yerleşme Faaliyetleri. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 12(2), 421-438.
- Umar, Ö. O.** (2002c). Suriye'de Fransız Emperyalizmi. *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 12(1), 297-310.
- Umar, Ö. O.** (2004). *Osmanlı Yönetimi ve Fransız Manda İdaresi Altında Suriye (1908 - 1938)*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara.
- Uzunçarşılı, İ. H.** (1988). *Osmanlı Devletinin Merkez ve Bahriye Teşkilâtı*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Uzunçarşılı, İ. H.** (1995). *Osmanlı Tarihi III/I*, Türk Tarih Kurumu Yayınları (5. Basım), Ankara.
- Varol, K.** (2016). *Suriye Türkmenleri'nin Politik Konumu*. Bandırma Onyediy Eylül Üniversitesi, İktisadi İdari Bilimler Fakültesi Uluslararası İlişkiler Lisans Tezi, Balıkesir.
- Veliyeva, Z.** (2016). Safeviler Devrinde Türkmenler ve Yayıldıkları Bölgeler. A. Bakır, & A. Altungök (Ed.). *Uluslararası Tarihte ve Günümüzde Ortadoğu'da Türkmenler (Irak-İran-Suriye) Sempozyumu Bildirileri*, 08-10 Mayıs, s. 579-606.
- Versan, R.** (1993). Güneydoğu Anadolu Projesi ve Hukuk Açısından Türk-Arap İlişkileri. Sabahattin Şen (Ed.). *Su Sorunu; Türkiye ve Ortadoğu*, Bağlam Yayınları, İstanbul, s. 435-446.
- Vural, T.** (2018). Türkülerdeki Göç Algısı. *Sahne ve Müzik Eğitim - Araştırma e-Dergisi*, 6, 1-12.
- Vurgun, S. Y.** (2014). XIX. Yüzyılda Türkistan'da Kölelik, Çapul ve Yağma. *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi / Journal of Turkish World Studies*, 14(1), 179-196.
- Winslow, C.** (2005). *Lebanon: War and politics in a fragmented society*. Routledge (The Edition Published), London.
- Winter, S.** (2010). *The Shiites of Lebanon under Ottoman Rule, 1516–1788*. Cambridge University Press, New York.
- Wood, A. C.** (1964). *A History Of The Levant Company*. (Second Impression). Frank Cass & Co Ltd, London.

- Yadak, A.** (2014). İsrail Güvenlik Politikası Ve Güvenlik Duvarının Filistin Halkına Etkileri. *21. Yüzyılda Eğitim ve Toplum*, 3(9), 163-175.
- Yaycı, C.** (2019). *Libya Türkiye'nin Denizden Komşusudur (Doğu Akdeniz'de Deniz Alanlarının Sınırlandırılmasında Libya'nın Rolü)*. ASAM (Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi) Yayınları, İstanbul.
- Yazgan, Ö.** (2007). *Türkiye – Suriye İlişkilerinde 50 Yıl (1939-1989)*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Ankara Üniversitesi, Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara.
- Yazılıtaş, N.** (2005). Fatimî Ordusunu Meydana Getiren Etnik Unsurlar. *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 18, 189-210.
- Yeşiltaş, M., & Balcı, A.** (2020). İkinci Lübnan Savaşı: Bir Yeniden Değerlendirme. *Akademik ORTA DOĞU*, 4(2), 67-90.
- Yetkin, Ç.** (1980). *Türk Halk Hareketleri ve Devrimler*. Milliyet Yayınları, İstanbul.
- Yıldırım, Ö.** (2018). Refik Koraltan'ın Trabzon Valilik Görevi (1938-1939). *The Journal of Academic Social Science Studies*, 65, 433-450.
- Yıldız, Y. G.** (2000). *Global Stratejide Ortadoğu (Krizler, Sorunlar ve Politikalar)*, DER Yayınları, İstanbul.
- Yılmaz, H. K.** (1990). *Aziz Mahmûd Hüdâyî ve Celvetiyye Tarikatı*. Erkam Yayınları, İstanbul.
- Yılmaz, S.** (2014). Türklerin Araplarla İlk Münasebetleri ve Orta Asya'nın İslamlaşma Süreci. *Uluslararası Türk-Arap Müşterek Değerler ve Kültürel Etkileşim Sempozyumu* 12-15 Mayıs, Amman, s. 438-451.
- Yiğit, F. A.** (2017). Osmanlı-Memlûk Mücadelesinde Beş Yıl Savaşları. Musa Ş. Yüksel (Ed.). *Timurlu Tarihine Adanmış Bir Ömür – 75. Doğum Yılında Prof. Dr. İsmail Aka'ya Armağan*, Türk Kültürünün Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara, s. 237-258.
- Yinanç, R.** (1989). *Dulkadir Beyliği*. Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara.
- Yurtsal, K.** (2006). *Büyük Ortadoğu'da Küçük Ortadoğu: Lübnan*. (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi). Cumhuriyet Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas.
- Yusuf M., & Anabisa, G.** (2008). Les Turkmènes en Palestine: Histoire et Devenir. (Dir.) Roger Heacock, *Temps et Espaces en Palestine* (Flux et résistances identitaires / Of Times and Spaces in Palestine: The Flows and Resistances of Identity), Contemporain Publications, Beyrouth, p. 57-80.

Yüksel, A. T. (2001). İlk Müslüman-Türk Devletlerinin Siyasî, Kültürel ve Medeniyet Tarihi Üzerine. *Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 11, 67-99.

Zakkar, S. (1969). *The Emirate of Aleppo 592/1002 – 487/1094*. Thesis submitted for the Degree of Doctor of Philosophy University of London, London (ProQuest, 2017).

Zamir, M. (1981). Population Statistics of the Ottoman Empire in 1914 and 1919. *Middle Eastern Studies*, 17(1), 85-106.

Zengin, M. (2016). Sultan Hasan Dönemi Memlûk Türk Devleti Tarihi: Genel Bir Değerlendirme. *İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 5(1), 79-90.

3. Ansiklopedik ve Diplomatik Kaynaklar

Ağırakça, A. (1996). “Gassânîler”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 13, s. 397-398.

Albayrak, N. (1994). “Ebû Müslim Destanı”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 10, s. 195-196.

Algül, H. (2006). “Mûte Savaşı”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 31, s. 385-387.

Alptekin, C. (1989). “Aksungur el-Porsukî”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 2, s. 297.

Alptekin, C. (1991). “Artuklular” (1/2), *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 3, s. 415-418.

Altan, E. (2009). “Sûr”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 37, s. 535-537.

Altan, E. (2013). “Yafa”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 43, s. 171-174.

Atalar, M. (1995). “Emîr-i Hac”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 21, s. 131-133.

Aycan, İ. (2002). Emeviler Dönemi Sonuna Kadar Müslüman Arapların Türklerle İlk Münasebetleri. *Türkler Ansiklopedisi*, c. 4, s. 317-323.

Bayat, F. (2012). “Trablusşam Eyaleti”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 41, s. 295-296.

Becker, C. H. (1988). “İhşidîler”, *İslam Ansiklopedisi*, 5-II, s. 945.

Bekâr, M. S. (2004). “el-Melikü'l-Kâmil, Muhammed”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 29, s. 68-70.

Beydilli, K. (2003). “Matbaa” (1/3), *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 28, s. 105-110.

Bezer, G. Ö. (2007). “Rakka”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 34, s. 432-433).

Bezer, G. Ö. (2012). “Tuğteginliler”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 41, s. 349-351.

Bezer, G. Ö. (2013a). “Zengîler”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 44, ss.268-272.

Bezer, G. Ö. (2013b). “Zengî, İmâdüddin”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 44, s. 258-261.

Bilge, M. L. (1995). “Faysal I”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 12, s. 264-265.

Bilge, M. L. (2003). “Lübnan” (2/4), *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 27, s. 244-246.

- Bostan, İ.** (1992). “Ba’lebek”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 5, s. 9-11.
- Bostan, İ.** (1992). “Birecik”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 6, s. 187-189.
- Bostan, İ.** (1994). “Deyrizor”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 9, s. 268-269.
- Buzpınar, Ş. T.** (1997). “Havran”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 16, s. 539-541.
- Buzpınar, Ş. T.** (2003b). Lübnan” (4/4), *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 27, s. 248-254.
- Buzpınar, Ş. T.** (2005). “Mısırî, Azîz Ali”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 30, s. 2-3.
- Buzpınar, Ş. T.** (2010). “Şam” (2/3), *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 38, s. 315-320.
- Büyükkara, M. A.** (2012) “Vehhâbîlik”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 42, s. 611-614.
- CEC (Central Elections Commission)** - Palestine (2017). *2017 Local Elections Results* (Excel) Al-Bireh & Gaza.
- Commission of The European Communities** (2004). Palestinian Authority of the West Bank and Gaza Strip. *Commission Staff Working Paper* (European Neighbourhood Policy Country Report), 373 final, Brussels.
- Çelik, A.** (2002a). “Fâtımîler Devletinde Türkler”, *Türkler Ansiklopedisi*, c. 4, s. 381-384.
- Çubukçu, A.** (1993). “Çakmak, el-Melikü’z-Zâhir”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c.8, s. 192-193.
- Darkot, B.** (1988). “Filistin”, *İslam Ansiklopedisi*, c. 4, s. 637-638.
- DEİK (Dış İlişkiler Ekonomik Kurulu)** (2017). *Filistin Ülke Bülteni*. Türkiye-Filistin İş Konseyi, İstanbul.
- Delgado, J. L.** (2006). “Müsta‘rib”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 32, s. 123-124.
- Demirkent, I.** (2004). “Menbic”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 29, s. 123-124.
- DİA** (2003). “Lübnan (1/4)”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 17, s. 243-244.
- DİB Din İşleri Yüksek Kurulu** (2016). *Dini İstismar Hareketi FETÖ/PDY Olağanüstü Din Şûrası Kararları* (03 Ağustos), Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara.
- Dursun, D.** (1992). “Beyrut”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 6, s. 81-84.
- El-Aselî, K. C.** (2002). “Kudüs” (5/5), *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 26, s. 334-338.
- Emecen, F.** (1989). “Akkâ”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 2, s. 265-267.
- Emecen, F.** (1993). “Cezzâr Ahmed Paşa”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 7, s. 516-518.
- Emecen, F.** (1995). “Fahreddin, Ma‘noğlu”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 12, s. 80-82.
- Emecen, F.** (2004). “Mercidâbık Muharebesi”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 29, s. 374-376.

- Emecen, F.** (2013). “Zâhir el-Ömer”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 44, s. 90-91.
- Erdem, Ş. C.** (2009). “Sökmen, Tayfur” *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 37, s. 391-392.
- Fayda, M.** (1993). “Cerîd”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 7, s. 402.
- Hartmann, R.** (1988). “Şam”, *İslam Ansiklopedisi*, c. 11, s. 298-310.
- Hizmetli, S.** (2001). “Karmatîler”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 24, s. 511-514.
- Honigmann, E., & Darkot, B.** (1988). “Lâzkiye”, *İslam Ansiklopedisi*, c. 7, s. 22-25.
- Hureysât, M. A.** (1993). “Cerrâhîler”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 7, s. 145-146.
- İlgürel, M.** (1988a). “Abaza Hasan”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 1, s. 10-11.
- İlgürel, M.** (1988b). “Abaza Paşa”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 1, s. 11-12.
- İlgürel, M.** (1993). “Canbolatoğulları”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 7, s. 144-145.
- İlgürel, M.** (1993a). “Canbolatoğulları”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 7, s. 144-145.
- İlgürel, M.** (1993b). “Çaka Bey”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 8, s. 186-188.
- İnalcık, H.** (2000). “İmtiyâzât” (2/2), *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 22, s. 245-252.
- Kafesoğlu, İ.** (2002). “Türkmen Adı, Manası ve Mahiyeti”, *Türkler Ansiklopedisi*, c. 4, s. 580-584.
- Kallek, C.** (2001). “Kantar”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 24, s. 317-320.
- Kallek, C.** (2008). “Rıtl”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 35, s. 52-55.
- Karaca, A.** (1991). “Azmzâdeler”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 4, s. 350.
- Karaarslan, N. U.** (1997). “Hamdânîler”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 15, s. 446-447.
- Karaman, M. L.** (1996). “Filistin”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 13, s. 89-103.
- Karar;** Türkiye Cumhuriyeti ve Lübnan Cumhuriyeti Arasında İmzalanan Konsolosluk Anlaşması’nın Onaylanması Hakkında Karar, 01.09.2004 Çarşamba - Sayı: 25570, Yürütme ve İdare Bölümü, [Erişim: 29 Nisan 2020, <http://ua.mfa.gov.tr>].
- Kanun;** Türkiye Cumhuriyeti Hükümeti ile Lübnan Cumhuriyeti Hükümeti Arasında Denizcilik Anlaşmasının Onaylanmasının Uygun Bulunduğuna Dair Kanun, (20 Ocak 2004) *Resmî Gazete*, Sayı: 25352, [Erişim: 29 Nisan 2020, <http://ua.mfa.gov.tr>].
- Kanun;** Türkiye Cumhuriyeti Tarım ve Köyişleri Bakanlığı ve Filistin Ulusal Yönetimi Tarım Bakanlığı Arasında Tarım Alanında İşbirliği Konulu Mutabakat Zaptının Onaylanmasının Uygun Bulunduğuna Dair Kanun, (22 Nisan 2009). *Resmî Gazete*, Sayı: 27208, [Erişim: 29 Nisan 2020, <http://ua.mfa.gov.tr>].
- Koprman, K. Y.** (1992). “Baybars I”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 5, s. 221-223.

- Kök, B.** (2007). “Nûreddin Zengî, Mahmud”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 33, s. 259-262.
- Kuran, E.** (1988). “Abdülkadir El-Cezâiri”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 1, s. 232-233.
- Kurt, Yılmaz** (2002), “Ramazanoğulları Beyliği”, *Türkler Ansiklopedisi*, c. 6, s. 1427-1442.
- Kutluoğlu, M. H.** (2000). “İbrâhim Paşa, Kavalalı”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 11, s. 330-333.
- Kutluoğlu, M. H.** (2000). “Kavalalı Mehmed Ali Paşa”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 15, s. 62-65.
- Küçük, C.** (2010). “Sykes-Picot Antlaşması”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 38, s. 204-205.
- Lammens, H., & Işıltan, F.** (1988). “Suriye”, *İslam Ansiklopedisi*, c. 11, s. 51-66.
- Masters, B.** (1997). “Halep” (2/3), *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 15, s. 244-247.
- Mektup Teatisi;** Lübnan Cumhuriyeti Hükümeti ile Lozan Antlaşması’nın 34. Maddesindeki Optanlar İçin İki Yıllık Yeni Bir Opsiyon Süresi Tayin Edilmesine ve Lübnan'daki Türk Mallarıyla Türkiye'deki Lübnanlı Malların Durumunu Kesin Olarak Düzenlemek Üzere Görüşmelere Başlanmasına ve Bir Sözleşme Yapılmasına Dair Mektuplar, 07 Şubat 1948 - Sayı: 6826, [Erişim: 10 Haziran 2018, <http://ua.mfa.gov.tr>].
- Merçil, E.** (2005). “Mirdâsiler”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 30, s. 149-151.
- Milletlerarası Andlaşma** (10 Şubat 2010). *Resmî Gazete*, Sayı: 27489, [Erişim: 29 Nisan 2020, <http://ua.mfa.gov.tr>].
- Milletlerarası Andlaşma** (13 Aralık 2006). *Resmî Gazete*, Sayı: 26375, [Erişim: 29 Nisan 2020, <http://ua.mfa.gov.tr>].
- Milletlerarası Andlaşma** (27 Haziran 2009). *Resmî Gazete*, Sayı: 27271, [Erişim: 29 Nisan 2020, <http://ua.mfa.gov.tr>].
- Milletlerarası Andlaşma** (28 Aralık 2005). *Resmî Gazete*, Sayı: 26037, [Erişim: 29 Nisan 2020, <http://ua.mfa.gov.tr>].
- Milletlerarası Andlaşma** (6 Eylül 2009). *Resmî Gazete*, Sayı: 27341, [Erişim: 29 Nisan 2020, <http://ua.mfa.gov.tr>].
- Milletlerarası Andlaşma** (8 Nisan 2009). *Resmî Gazete*, Sayı: 27194, [Erişim: 29 Nisan 2020, <http://ua.mfa.gov.tr>].
- Milletlerarası Andlaşma** (9 Eylül 2009). *Resmî Gazete*, Sayı: 27344, [Erişim: 29 Nisan 2020, <http://ua.mfa.gov.tr>].

Mukavelename; Türkiye Cumhuriyeti İle Beynelmilel Ukut Mucidince Suriye ve Lübnan Üzerinde Haiz Olduğu Salahiyete Müsteniden Hareket Eden, Fransız Cumhuriyeti Arasında Mümza Muhadenet ve Münasebatı Hasenei Hemcivari Mukavelenamesi”, (24/VIII/1926). *Resmî Ceride* Sayı: 455, s. 67-103.

NCA (Norwegian Church Aid) (2016). *The Protection Needs Oo Minorities From Syria And Iraq*. Norwegian Church Aid actalliance / World Council of Churches, Oslo.

Ocak, A. Y. (1991a). “Babaîlik”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 4, s. 373-374.

Ocak, A. Y. (1991b) “Baba İshak”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 4, s. 368-369.

Öz, M. (2004). “Metâvile”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 29, s. 404-405.

Özaydın, A. (1991). “Ammâroğulları”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 3, s. 76-77.

Özaydın, A. (2002). “el-Melikü’z-Zâhir, Gazî”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 29, s. 83-849.

Özaydın, A. (2012). “Tartus”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 40, s. 116-118.

Özaydın, A. (2012). “Tutuş”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 41, s. 446-449.

Özkuyumcu, N. (20102). “Tolunoğulları”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 41, s. 233-236.

Öztürk, M. (2000). TBMM’nin 1924 Yılı Yılbaşı Hatırası - Misakı Millî Haritası. *Askerî Tarih Bülteni*, 25(49), 17-32.

PCBS (Palestinian Central Bureau of Statistics) (2018). *Preliminary Results of the Population, Housing and Establishments Census 2017*. State of Palestine - Palestinian Central Bureau of Statistics, Ramallah.

RF (République Française) (April 2019). *Chemical attack of 7 April 2018 (Douma, Eastern Ghouta, Syria) Syria’s clandestine chemical weapons programme*. RF National Assessment, Paris.

Rollinger, R. (2006). The Terms ‘Assyria’ And ‘Syria’ Again. *Journal of Near Eastern Studies*, 65(4), 283-287.

Rubin B. (1994). *Revolution Until Victory? (The Politics and History of the PLO)*, Harvard University Press, Massachusetts.

Sağlam, A. (2015). Ortaçağda Orijinal Bir Siyasi Yapı: Güçlü ve Nüfuzlu Her Emir Sultan Olur. *Uluslararası Sosyal ve Eğitim Bilimleri Dergisi*, 2(4), 107- 126.

Salamah Bakhit, M. A. (1972). *The Ottoman Province of Damascus in The Sixteenth Century*. Thesis submitted for the Degree of Doctor of Philosophy School of Oriental and African Studies University of London, London (ProQuest, 2017).

- Sarıaslan, F.** (2019). Filistin Sorunu ve Türkiye: Bir Denge Siyaseti. *FAD – Filistin Araştırmaları Dergisi*, 6, 1-32.
- Saray, M.** (1988). “Türkmenler”, *İslam Ansiklopedisi*, c. 12-II, s. 661-673.
- Sauvaget, J.** (1988). “Haleb”, *İslam Ansiklopedisi*, c. 5-I, s. 117-122.
- Sevim, A.** (1991). “Atsız b. Uvak”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 4, s. 92-93.
- Sevim, A.** (1997). “Hârûn b. Han”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 16, s. 258.
- Sevim, A.** (2000). “İlgazi, Necmeddin”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 22, s. 89-90.
- Seyyid, E. F.** (1995). “Fâtımîler” (1/2), *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 12, s. 228-237.
- Sobernheim, M.** (1979) “Berkuk”, *İslam Ansiklopedisi*, c. 2, s. 555-556.
- Stouraitis, Y.** (2003). “Kourkouas Family”, *Encyclopaedia of the Hellenic World, Asia Minor* V. IX(867), p. 8-13.
- Sümer, F.** (2001). “Karakoyunlular”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 24, s. 434-438.
- Sümer, F.** (2012). “Türkmenler”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 41, s. 607-611.
- Sümer, F.** (2012). “Uzun Hasan”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 42, s. 261-264.
- Şeşen, R.** (1993). “Cezîre”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 7, s. 509-511.
- Şeşen, R.** (1995). “Eyyûbîler”(1/2), *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 12, s. 20-31.
- Şeşen, R.** (2009). “Selâhaddîn-i Eyyûbî”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 36, s. 337-340.
- Tekindağ, Ş.** (1988). “Lübnan”, *İslam Ansiklopedisi*, c. 12, s. 101-107.
- Tomar, C.** (2010). “Şam” (1/3), *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 38, s. 311-315.
- Tomar, C.** (2012). “Trablusşam”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 41, s. 292-294.
- Turan, Ş.** (2003) “Levant”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 27, s. 145-147.
- Uluçam, Abdüsselam** (2010), “Şam” (3/3), *Diyanet İslam Ansiklopedisi* (C:XXXVIII, ss.320-325), Türkiye Diyanet Vakfı: İstanbul.
- Umar, Ö. O.** (2002a). “Suriye Türkleri”, *Türkler Ansiklopedisi*, C. 20, s. 594-602.
- WPA (World Psychiatric Association)** (2005). *Disasters and Mental Health*. (Ed.) J. J. Lopez-Ibor. and others), Willey, West Sussex (England).
- Yazıcı, Talib** (1997). “Halep” (1/3), *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 15, s. 239-244.
- Yıldız, H. D.** (1989). “Ahmed b. Tolun”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 2, s. 141-143.
- Yınanç, R.** (1994). “Dulkadiroğulları”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 9, s. 553-557.
- Yiğit, İ.** (2001). “Kalavun”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 24, s. 227-228.

- Yiğit, İ.** (2004a). “Memlûkler” (1/2), *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 29, s. 90-97.
- Yiğit, İ.** (2004b). “el-Melikû'l-Eşref, Şa'bân”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 29, s. 66-67.
- Yiğit, İ.** (2009). “Sıffîn Savaşı” (1/2), *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 37, s. 107-108.
- Yuvalı, A.** (1998). “Hülâgû” *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 18, s. 473-475.

4. Sanal Medya ve Elektronik Kaynaklar

- Al Nofal, W., & Adely, T.** (27 July 2017). HTS to leave mountain region along Syria-Lebanon border as part of truce agreement. *Syria Direct*, [Erişim: 8 Mayıs 2020, <https://syriadirect.org/news/hts-to-leave-mountain-region-along-syria-lebanon-border-as-part-of-truce-agreement/>].
- Alhas, A. M., & Aliyev, J.** (24 Ekim 2019). US should hand YPG/PKK ringleader over to Turkey. *Anadolu Agency - Turkey, World* [Erişim: 11 Mayıs 2020, <https://www.aa.com.tr/en/turkey/us-should-hand-ypg-pkk-ringleader-over-to-turkey/1625500>].
- Amnesty International** (2007). *L'exil et la Souffrance: les Réfugiés Palestiniens au Liban*, Amnesty International Publications, Londres, [Erişim: 9 Nisan 2020, www.amnesty.org/en/library/asset/].
- ARIJ Daily Report** (17 June 2014). *Israeli Violations' Activities in the oPt*. Applied Research Institute - Jerusalem, [Erişim: 14 Haziran 2020, http://poica.org/upload/Image/daily_report_2014_images/June%202014/june1714.pdf]
- Askeroğlu, S.** (31 Mart 2018). Rusya'nın Suriye'deki Paralı Askerleri. *İRAM (İran Araştırmaları Merkezi)* - Dış Politika / Görüş, [Erişim: 22 Haziran 2020, <https://iramcenter.org/rusyanin-suriyedeki-parali-askerleri/>].
- Ayaydın, E.** (4 Ekim 2019). Suriye'deki Milli Ordu ve Ulusal Kurtuluş Cephesi birleşti, *Anadolu Ajansı* - Dünya, [Erişim: 4 Mayıs 2020, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/suriyedeki-milli-ordu-ve-ulusal-kurtulus-cephesi-birlesti/1602325>].
- Aydın, A. İ.** (26 Şubat 2019). Filistin'deki Çerkezler. *ORDAF (Ortadoğu ve Afrika Araştırmacıları Derneği)* – Tarih-Belge, [Erişim: 14 Haziran 2020, <https://ordaf.org/filistindeki-cherkezler/>].
- Aytulu, G.** (8 Aralık 2015). Anadolu'dan önce Suriye'ye geldiler. *Hürriyet – Gündem*, [Erişim: 16 Mayıs 2020, <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/anadoludan-once-suriyeye-geldiler-40024039>].
- Bakır, H.** (24 Mart 2020). Lübnan'daki Mardin Diasporası. *ORDAF (Ortadoğu ve Afrika*

Araştırmacıları Derneği) - Görüş, [Erişim: 7 Haziran 2020, <https://ordaf.org/lubnandaki-mardin-diasporasi/>].

Bardakçı, M. (27 Mart 2019). Golan Tepeleri' denen yer bizim eski 'Cevlân Nahiyesi'dir ve Bayat Türkmenleri'nin vatanıdır! *Habertürk - Yazarlar*, [Erişim: 27 Mayıs 2020, <https://www.haberturk.com/yazarlar/murat-bardakci/2415265-golan-tepeleri-denen-yer-bizim-eski-cevlan-nahtiesidir-ve-bayat-turkmenlerinin-vatanidir>].

Bayraktar, H., & Coşkun, G. (Haziran 2007). İbrahim Kavmi ve Nemrut (Naram-Sin). *Yaklaşan Saat* - Eski Kavimler, [Erişim: 6 Haziran 2020, http://www.yaklasansaat.com/eski_kavimler/ibrahim/ibrahim8.asp].

Bazantay, P. (tarihsiz). *Un Conflit De Nationalites Au Proche-Orient: Le Sandjak D'alexandrette 1934-1939*. Document inédit (Yayınlanmamış rapor), [Erişim: 31 Mart 2020, <http://bazantay.p.chez-alice.fr/>].

Bilgehan, Z. (25 Ağustos 2019) Lübnan'da unuttuğumuz 400 yıllık Türk köyü: Türkiye özlemini gidermek için evler kırmızıya boyanıyor. *Hürriyet Pazar*, [Erişim: 3 Haziran 2020, <https://www.hurriyet.com.tr/kelebek/hurriyet-pazar/lubnanda-unuttugumuz-400-yillik-turk-koyu-turkiye-ozlemini-gidermek-icin-evler-kirmiziya-boyaniyor-41310955>].

B'Tselem, The Israeli Information Center for Human Rights in the Occupied Territories (2010), Statistics – Fatalities, [Erişim: 26 Nisan 2020, <http://www.btselem.org/English/Statistics/Casualties.asp>].

Bulut, A. (23 Mart 2019). Golan tepeleri veya eşeğimin yok kolanı! *Yeniçağ Gazetesi*, [Erişim: 15 Nisan 2020, <https://www.yenicaggazetesi.com.tr/golan-tepeleri-veya-esegimin-yok-kolani-51246yy.htm>].

CNN Editorial Research (9 April 2020). Syrian Civil War Fast Facts. *CNN – Middle East*, [Erişim: 10 Mayıs 2020, <https://edition.cnn.com/2013/08/27/world/meast/syria-civil-war-fast-facts/index.html>].

Çelikdönmez, Ö. (27 Haziran 2019). Buharalı Türkün kurduğu Dürziliğin Lübnan lideri Velid Canbolat, Araplara Osmanlıyı hatırlattı! *Haber Şanlıurfa* - Köşe Yazarları, [Erişim: 30 Mayıs 2020, <https://www.haber-sanliurfa.com/yazarlar/omur-celikdonmez/buharali-turkun-kurdugu-durziligin-lubnan-lideri-velid-canbolat-araplara-osmanliyi-hatirlatti/30250/>].

Çertok, S. (27 Ağustos 2012). İsrail Çerkesleri. (Çev.) Murat Papşu, *Ortadoğu Araştırmaları Merkezi*, [Erişim: 14 Haziran 2020, <https://www.orsam.org.tr/tr/israil-cerkesleri/>].

Çetin, A. (4 Nisan 2019). Suriye'nin Golan Tepelerinde Türkler Var mıydı? *Türk Asya*

Stratejik Araştırmalar Merkezi (TASAM), [Erişim: 10 Ekim 2019, <https://tasam.org/tr-TR/Icerik/51387/suriyenin-golan-tepelerinde-turkler-var-miydi>]

Dış Ekonomik İlişkiler Kurulu (Ekim 2017). *Filistin Ülke Bülteni*. [Erişim: 15 Ağustos 2019, <https://www.deik.org.tr/uploads/filistin-ulke-bulteni-ekim-2017.pdf>].

Dışişleri Bakanlığı (1 Şubat 2019). İsrail'in El Halil Uluslararası Geçici Mevcudiyeti'ni (TIPH) Sonlandırması Hk. *Açıklamalar (No 22) / Geçici Antlaşmalar*, [Erişim: 26 Nisan 2020, http://www.mfa.gov.tr/no_22_-israil-in-el-halil-uluslararasi-gecici-mevcudiyeti-ni-sonlandirmasi-hk.tr.mfa].

Doğan, S. (2020). Filistin Kara Eylül Olayları. *Filistin -Ürdün Kara Eylül Olayları, El-Fetih, iç savaş* [Erişim: 17 Nisan 2020, https://www.academia.edu/11869466/Filistin_-Ürdün_Kara_Eylül_Olayları_El-Fetih_iç_savaş].

Dönderici, Ö. (17 Haziran 2016). Bir yönetim tarzı olarak havuç-sopa. *Medya Günlüğü – Serbest Kürsü*, [Erişim: 19 Nisan 2020, <http://medyagunlugu.com/haber/bir-yonetim-tarzi-olarak-havuc-sopa-41118>].

Duman, R. (30 Ocak 2012). Osmanlı Dönemi Liman Kentleri (1). *Vapur Donatanları ve Acenteleri Derneği*, [Erişim: 4 Ekim 2019, <http://www.vda.org.tr/aylik-yazi/osmanli-donemi-liman-kentleri-1/69>]

Duran, B. (25 Ekim 2019). Soçi Mutabakatı Sonrası Ne Beklemeli? *SETA (Siyaset Ekonomi ve Toplum Araştırmaları)*, [Erişim: 6 Mayıs 2020, <https://www.setav.org/soci-mutabakati-sonrasi-ne-beklemeli/>].

Dzutsati, V. (8 April 2013). First Ethnic Ossetian Refugees from Syria Arrive in North Ossetia. *The Jamestown Foundation - Eurasia Daily Monitor*, 10(65), [Erişim: 31 Mayıs 2020, <https://jamestown.org/program/first-ethnic-ossetian-refugees-from-syria-arrive-in-north-ossetia-2/>].

Fisk, R. (16 September 2010). Freedom, democracy and human rights in Syria. *Independent*, [Erişim: 20 Nisan 2020, <https://www.independent.co.uk/voices/commentators/fisk/robert-fisk-freedom-democracy-and-human-rights-in-syria-2080463.html>].

Fogelman, S. (19 September 2010). The disinherited. *Haaretz Weekend*, [Erişim: 15 Nisan 2020, <http://www.haaretz.com/weekend/magazine/the-disinherited-1.304959>].

French Mandate of Syria and Lebanon (2011). [Erişim: 29 Şubat 2020, <https://resources.saylor.org/wwwresources/archived/site/wp-content/uploads/2011/06/French-Mandate-of-Syria-and-Lebanon.pdf>].

Gazete Vatan (06 Aralık 2017). Suriye’de Türkmenler ‘Artık biz de varız’ diyor. *Gündem - Kürşat Zorlu Röportajı*, [Erişim: 13 Mayıs 2020, <http://www.gazetevatan.com/suriye-de-turkmenler-artik-biz-de-variz-diyor-1124271-gundem/>].

Ghattas, S. F. (28 December 2006). Lebanon Sees More Than 1,000 War Deaths. *AP (Associated Pres) News*, [Erişim: 29 Nisan 2020, <https://apnews.com/82ccc1313d4332f45e2dc09f6bd44989>].

Global Security (2020). *Syrian National Army (SNA)*. [Erişim: 4 Mayıs 2020, <https://www.globalsecurity.org/military/world/para/sna.htm>].

Güldemir, F. (26 Temmuz 2017). Lübnan’daki Suriyeli Türkmen Sığınmacılar. *Pusulula Haber / Bekaa (AA)*, [Erişim: 8 Haziran 2020, <https://www.pusulalahaber.com.tr/lubnandaki-suriyeli-turkmen-siginmacilar-645386h.htm>].

HGM Ulusal Haritacılık Kurumu (2019). *İl ve İlçe Yüzölçümleri*. [Erişim: 15 Ağustos 2019, <https://www.harita.gov.tr/il-ve-ilce-yuzolcumleri>].

Haşıl, H. (5 Mayıs 2020). HTŞ’nin Sarsılan Otoritesi ve İdlib’deki Geleceği. *ORSAM (Ortadoğu Araştırmaları Merkezi)*, [Erişim: 11 Mayıs 2020, <https://www.orsam.org.tr/tr/htsnin-sarsilan-otoritesi-ve-idlibdeki-gelecegi/>].

ICBS (2006). Population, by Religion and Population Group. *Israel Central Bureau of Statistics*, [Erişim: 12 Nisan 2020, http://www1.cbs.gov.il/reader/shnaton/templ_shnaton_e.html?num_tab=st02_01&CY%C4%B1l=2006].

IMEU (The Institute for Middle East Understanding) (2005). What is the “Palestinian Authority”? Resources / Palestine 101. [Erişim: 25 Şubat 2021, <https://imeu.org/article/what-is-the-palestinian-authority>].

İHH İnsani Yardım Vakfı (2013). Cenin Mülteci Kampı Katliamı -3 Nisan 2002. [Erişim: 26 Nisan 2020, <https://www.ihh.org.tr/haber/cenin-multeci-kampi-katliami-3-nisan-2002-1650>].

Kako, A. (29 Haziran 2019) Türkmen siyasetçi Suriye Geçici Hükümeti Başkanı oldu. *Anadolu Ajansı - Türkiye*, [Erişim: 4 Mayıs 2020, <https://www.aa.com.tr/tr/turkiye/turkmen-siyasetci-suriye-gecici-hukumeti-baskani-oldu/1519285>].

Kanbolat, H. (6 Ocak 2010). Büyükelçi Serdar Kılıç ve Lübnan Türkmenleri. *Ortadoğu Araştırmaları Merkezi*, [Erişim: 27 Mayıs 2019, <https://orsam.org.tr/tr/buyukelci-serdar-kilic-ve-lubnan-turkmenleri/>].

Kar, N. (25 Mart 2018). Erdogan says 3,747 terrorists 'neutralized' in Afrin op. *Anadolu Agency* - Turkey, [Erişim: 8 Mayıs 2020, <https://www.aa.com.tr/en/middle-east/erdogan-says-3-747-terrorists-neutralized-in-afrin-op/1099041>].

Karadağ, K., & Gündoğan B. (7 Haziran 2018). Turkey neutralizes over 4,500 terrorists in Afrin: Army. *Anadolu Agency* - Turkey, [Erişim: 10 Mayıs 2020, <https://www.aa.com.tr/en/turkey/turkey-neutralizes-over-4-500-terrorists-in-afrin-army/1196627>].

Kemal, Y., & Alahmed, M. (23 Nisan 2018). Suriye'nin Türkmenleri. *Qasioun Haber Ajansı* - Çeşitlilik, [Erişim: 24 Mayıs 2020, <https://www.qasioun-news.com/tr/news/show/142557>].

Kenanoğlu, A., & Onarlı, İ. (2008). *Hubyar Sultan Ocağı ve Beydili Sıraç Toplulukları* (Hubyar Sultan Ocağı Ve Beydili Sıraç Topluluğı kitabından özet makale). s. 1-102, [Erişim: 5 Haziran 2020, <https://docplayer.biz.tr/3370521-Ali-kenanoglu-ismail-onarli.html>].

Kirişcioğlu, M. F. (Tarihsiz). *Suriye Türkleri "Turks in Syria"*. [Erişim: 14 Mayıs 2020, www.academia.edu/7979515/SURİYE_TÜRKLERİ_Turks_in_Syria].

Köker, İ. (23 Ekim 2019). Soçi Mutabakatı: Erdoğan ve Putin, 3 yılda kaç kere görüştü, Suriye konusunda ne kararlar alındı? *BBC News* - Türkçe, [Erişim: 10 Mayıs 2020, <https://www.bbc.com/turkce/haberler-dunya-42323920>].

Kur'an-ı Kerim, İsra 17/13. [Erişim: 16 Haziran 2020, <https://acikkuran.com/17/13>].

Localiban (2010/2015). *Construction d'une école à Aaidamoun (Aakkar) dans le cadre de la coopération turque au Liban*. Centre de ressources sur le développement local au Liban, [Erişim: 3 Haziran 2020, <http://www.localiban.org/construction-d-une-ecole-a-aaidamoun-aakkar-dans-le-cadre-de-la-cooperation-turque-au-liban>].

Localiban (2020). *Beqaa Governorate*. Centre de ressources sur le développement local au Liban, [Erişim: 6 Haziran 2020, <http://www.localiban.org/beqaa-governorate>].

Localiban (2020). *Caza de Minieh-Danniyeh*. Centre de ressources sur le développement local au Liban, [Erişim: 6 Haziran 2020, <http://www.localiban.org/caza-de-minieh-danniyeh>].

Localiban (2020). *Mohafazah de Aakkar*. Centre de ressources sur le développement local au Liban, [Erişim: 2 Haziran 2020, <http://www.localiban.org/mohafazah-de-aakkar>].

Localiban (2020). *Mohafazah de Baalbek-Hermel*. Centre de ressources sur le Développement local au Liban, [Erişim: 2 Haziran 2020, <http://www.localiban.org/mohafazah-de-baalbek-hermel>].

- Localiban** (2020). *Mohafazah du Liban-Nord*. Centre de ressources sur le développement local au Liban, [Erişim: 2 Haziran 2020, <http://www.localiban.org/mohafazah-du-liban-nord>].
- Mukhtar, F.** (7 Aralık 2015). Syrian Turkman / Suriye Türkmenleri. *Blogcu*, [Erişim: 22 Mayıs 2020, <http://mukhtarfatih.blogcu.com/syrian-turkmen/20129934>].
- Mülteciler Derneği** (2020). Türkiye'deki Suriyeli Sayısı - Nisan 2020. *Mülteciler Derneği*, [Erişim: 12 Mayıs 2020, <https://multeciler.org.tr/turkiyedeki-suriyeli-sayisi/>].
- Nakip, M.** (20 Aralık 2015). Ortadoğu'da Türkmen Olmak. *Fikir Coğrafyası – Yazarlar*, [Erişim: 22 Haziran 2020, <https://www.fikircogrfyasi.com/makale/ortadoguda-turkmen-olmak>].
- Neff, D.** (December 1997). The First Intifada Erupts, Forcing Israel to Recognize Palestinians. *AMP Washington Report on Middle East Affairs*, [Erişim: 24 Nisan 2020, <https://www.ampalestine.org/palestine-101/history/intifadas/first-intifada-erupts-forcing-israel-to-recognize-palestinians>].
- OCHA** (2019). West Bank Closure Maps. *Occupied Palestinian Territory Humanitarian Atlas*, [Erişim: 13 Haziran 2020, <https://www.ochaopt.org/atlas2019/wbclosure.html>].
- OCHA** (2020). SYRIA - Al-Hasakeh Governorate. *Occupied Humanitarian Atlas* [Erişim: 29 Mayıs 2020, https://reliefweb.int/sites/reliefweb.int/files/resources/reach_syr_map_al-hasakeh_governorate_reference_a0.pdf].
- OCHA** (2020). Syria sub-district maps – Aleppo, *Occupied Humanitarian Atlas*, [Erişim: 23 Mayıs 2020, <https://humanitarianatlas.org/syria/othermaps/>].
- Özdağ, Ü.** (15 Mart 2012). Suriye Türkleri. *Yeniçağ*, [Erişim: 22 Nisan 2020, <https://www.yenicaggazetesi.com.tr/suriye-turkleri-22058yy.htm>].
- Özuğurlu, Musa** (16 Eylül, 2016). Suriye'nin Grek (Yunan) Müslümanları. *gazete duvaR.*, [Erişim: 31 Mayıs 2020, <https://www.gazeteduvar.com.tr/yazarlar/2016/09/16/suriyenin-grek-yunan-muslumanlari/>].
- Palestinian Centre for Human Rights** (12 March 2009). Confirmed figures reveal the true extent of the destruction inflicted upon the Gaza Strip; Israel's offensive resulted in 1,417 dead, including 926 civilians, 255 police officers, and 236 fighters. *PCHR Press Releases*, [Erişim: 30 Nisan 2020, <http://www.pchrgaza.org/files/PressR/English/2008/36-2009.html>].
- Paraszczuk, J.** (31 March 2015). Ajnad Kavkaz Tell How Their Jamaat Helped 'Liberate' İdlib. *From Chechnya to Syria* (Tracking Russian-speaking Foreign Fighters In Syria), [Erişim: 8 Mayıs 2020, <http://www.chechensinsyria.com/?p=23612>].

- Peretz, E.** (27 Sep. 2013). Letter from the Chairman. *ARKADAŞ The Turkish Community in Israel*, [Erişim: 14 Haziran 2020, http://www.arkadas.org.il/site/index.asp?depart_id=99510&lat=en].
- Piccinin, P.** (1 Août 2011). Après avoir été sur le terrain. *LaLibre.be* - Débats / Opinions, [Erişim: 15 Mayıs 2020, <https://www.lalibre.be/debats/opinions/apres-avoir-ete-sur-le-terrain-51b8d7abe4b0de6db9c283df>].
- Procon** (2010). Population Statistics. *Pros & Cons of Current Issues*, [Erişim: 12 Nisan 2020, <https://israelipalestinian.procon.org/view.resource.php?resourceID=000636>].
- Prusher, I. R.** (21 July 2004). Arafat faces generational crisis (A Palestinian power struggle, is epitomized by the young man who runs Jenin). *The Christian Science Monitor – Jenin / West Bank*, [Erişim: 26 Nisan 2020, <https://www.csmonitor.com/2004/0721/p06s02-wome.html>].
- Saruşık, M. A.** (201?). *Osmanlı Devrinde Dürziler*. [Erişim: 30 Mayıs 2020, https://www.academia.edu/7616405/Osmanl%C4%B1_Devrinde_D%C3%BCr_ziler_fragm?auto=download].
- SHRC** (2004). The Massacre of Hama (1982) ... Law application requires accountability. *The Syrian Human Rights Committee – اللجنة السورية لحقوق الإنسان* [Erişim: 20 Nisan 2020, <https://www.shrc.org/en/?p=19890>].
- SHRC** (2006). Massacre of Hama (February 1982) Genocide and A crime against Humanity. *The Syrian Human Rights Committee – اللجنة السورية لحقوق الإنسان* [Erişim: 20 Nisan 2020, <https://www.shrc.org/en/?p=20252>].
- SHRC** (2015). Tadmur Prison: A Special Report. *The Syrian Human Rights Committee – اللجنة السورية لحقوق الإنسان* [Erişim: 20 Nisan 2020, <https://www.shrc.org/en/?p=25060>].
- Smadi, B.** (12 Feb. 2019). Bosnian Jordanians: a brief history of an overlooked minority. *The Jordan Times - Local*, [Erişim: 14 Haziran 2020, <http://www.jordantimes.com/news/local/bosnian-jordanians-brief-history-overlooked-minority>].
- SNHR** (2019). Child Death Toll. *Syrian Network For Human Rights*, [Erişim: 12 Mayıs 2020, <http://sn4hr.org/blog/2018/09/24/child-death-toll/>].
- SNHR** (2019). Civilian Death Toll. *Syrian Network For Human Rights*, [Erişim: 12 Mayıs 2020, <http://sn4hr.org/blog/2018/09/24/civilian-death-toll/>].
- SNHR** (2019). Female Death Toll. *Syrian Network For Human Rights*, [Erişim: 12 Mayıs

2020, <http://sn4hr.org/blog/2018/09/24/female-death-toll/>].

SNHR (2019). Since March 2011. *Syrian Network For Human Rights*, [Erişim: 12 Mayıs 2020, <http://sn4hr.org/>].

SOHR (2020). Syrian Revolution NINE years on: 586,100 persons killed and millions of Syrians displaced and injured. *The Syrian Observatory for Human Rights*, [Erişim: 12 Mayıs 2020, <https://www.syriahr.com/en/?p=157193>].

Soylu, R., & al-Aswad, H. (27 December 2019). Turkey to send Syrian rebel fighters to battle Haftar in Libya. *Middle East Eye - News / Libya Crisis*, [Erişim: 4 Mayıs 2020, <https://www.middleeasteye.net/news/turkey-send-syrian-rebel-fighters-fight-haftar-libya>].

Söylemez, H. (24 Ocak 2014). Lübnan'daki Giritli Türkler. Girit Türkleri Kültürü, [Erişim: 7 Haziran 2020, <https://giritturklerikulturu.wordpress.com/2014/01/24/lubnandaki-giritli-turkler/>].

Staff, T. (28 March 2019). US Redrawing Official Maps to Include Golan as Part of Israel. *The Times of Israel*, [Erişim: 16 Ağustos 2019, <https://www.timesofisrael.com/us-redrawing-official-maps-to-include-golan-as-part-of-israel-report/>].

Stratejik Ortak (Mayıs 2019). *Suriye'de Son Durum Haritası*, [Erişim: 16 Ağustos 2019, <https://www.stratejikortak.com/2019/05/suriye-haritasi-mayis-2019.html>].

Suriye Gündemi (2019). Suriye Türkmen Meclisi Üye Listesi. *Suriye Gündemi / Bölgesel Siyaset Günlüğü*, [Erişim: 29 Mayıs 2020, <http://www.suriyegundemi.com/2019/11/29/suriye-turkmen-meclisi-uye-listesi/>].

Suriye Gündemi (2019). Tel Abyad ve Çevresindeki Türkmen Köy ve Yerleşimleri. (2019). *Suriye Gündemi / Bölgesel Siyaset Günlüğü – Haritalar*, [Erişim: 29 Mayıs 2020, <http://www.suriyegundemi.com/2019/11/29/tel-abyad-ve-cevresindeki-turkmen-koy-ve-yerlesimleri/>].

T.C. Beyrut Büyükelçiliği (2018). Lübnan'a Yardımlarımız, 25.2.2018. [Erişim: 3 Haziran 2020, <http://beyrut.be.mfa.gov.tr/Mission/ShowInfoNote/340800>].

Taştekin, F. (10 Şubat, 2017). Golan'ın Çerkesleri: Ateş hattında hayat (7). *gazete duvaR.*, [Erişim: 17 Nisan 2020, <https://www.gazeteduvar.com.tr/yazarlar/2017/02/10/golanin-cerkesleri-ates-hattinda-hayat-6/>].

Taştekin, F. (30 Kasım 2015). Türkmen kartı: Zayıf ve tehlikeli. *Al-Monitor / Authors*, [Erişim: 4 Mayıs 2020,

<https://www.al-monitor.com/pulse/tr/contents/articles/originals/2015/11/turkey-syria-russia-turkmen-card-against-kurds-ypg.ac.html>].

Tayyar, W. (15 Haziran 2005). Suriye Çerkesleri. *Kafkas Dernekleri Federasyonu - Bilgi / Belge*, [Erişim: 31 Mayıs 2020, <https://www.kaffed.org/bilgi-belge/soylesiler/item/284-suriye-cerkesleri.html>].

T.C. Dışişleri Bakanlığı (30 Kasım 2012). Filistin'in BM'de "üye olmayan gözlemci devlet" statüsü kazanması hk. *MFA - Açıklamalar / Güncel Açıklamalar*, No 275. [Erişim: 26 Şubat 2021, http://www.mfa.gov.tr/no_-275_-30-kasim-2012_-filistin_in-bm_de-_uye-olmayan-gozlemci-devlet_-statusu-kazanmasi-hk_.tr.mfa].

The World Factbook (2020). Syria (Middle East). *Central Intelligence Agency Library - Publications*, [Erişim: 16 Mayıs 2020, <https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/geos/sy.html>].

TİKA (2020). *Program Koordinasyon Ofisleri*. [Erişim: 3 Haziran 2020, <https://www.tika.gov.tr/tr>]

TRAC (2020). Ajnad al-Kavkaz. *Terrorism Research and Analysis Consortium*, [Erişim: 8 Mayıs 2020, <https://www.trackingterrorism.org/group/ajnad-al-kavkaz>].

Trumball, L. (03 May 2009). Ali Bushnaq - peace warrior (Palestinian Ali Bushnaq is 'not your stereotypical' Everest climber. *Gulf News - UAE*, [Erişim: 14 Haziran 2020, <https://gulfnews.com/uae/ali-bushnaq---peace-warrior-1.235430>].

Türkmenoğlu, D. (4 Şubat 2009). Suriye Türkmenleri. *TURAN-SAM (Turan Stratejik Araştırmalar Merkezi) - Makale*, [Erişim: 21 Mayıs 2020, <http://www.turansam.org/makale.php?id=367>].

Uluç, E. F. (2020). LÜBNAN 1820'den Günümüze Bitmeyen İç Savaşların Ülkesi. [Erişim: 18 Nisan 2020, https://www.academia.edu/30394410/LÜBNAN_BİTMEYEN_İÇSAVAŞ.doc.pdf].

Ulutaş, U. (20 Şubat 2015). Çok Uluslu Terör Konsorsiyumu IŞİD. *SETA (Siyaset Ekonomi ve Toplum Araştırmaları)*, [Erişim: 6 Mayıs 2020, <https://www.setav.org/cok-uluslu-teror-konsorsiyumu-isis/>].

UNHCR The UN Refugee Agency (2019). Syria Regional Refugee Response. *UNHCR Operational Portal Refugee Situations*, [Erişim: 14 Ağustos 2019, <https://data2.unhcr.org/en/situations/syria>].

UNHCR The UN Refugee Agency (2020). Syria Regional Refugee Response. *UNHCR Operational Portal Refugee Situations*, [Erişim: 12 Mayıs 2020, <https://data2.unhcr.org/en/situations/syria>].

UNIFIL Troop-Contributing Countries (2020). United Nations Interim Force In Lebanon. [Erişim: 29 Nisan 2020, <https://unifil.unmissions.org/unifil-background>].

United Nations Conciliation Commission for Palestine (1951). United Nations General Progress Report and Supplementary Report: 1949-1950. *The Question of Palestine* (New York), [Erişim: 9 Nisan 2020 ve 9 Mayıs 2020, <https://www.un.org/unispal/document/auto-insert-180810/>].

UNWRA (United Nations Relief and Works Agency) (2020). Where We Work – Lebanon. *UNWRA for Palestine Refugees in the Near East*, [Erişim: 9 Mayıs 2020, <https://www.unrwa.org/where-we-work/lebanon>].

UNWRA (United Nations Relief and Works Agency) (2020). Where We Work – Jordan. *UNWRA for Palestine Refugees in the Near East*, [Erişim: 9 Mayıs 2020, <https://www.unrwa.org/where-we-work/jordan>].

UNWRA (United Nations Relief and Works Agency) (2020). Where We Work – Syria. *UNWRA for Palestine Refugees in the Near East*, [Erişim: 9 Mayıs 2020, <https://www.unrwa.org/where-we-work/syria>].

UNWRA (United Nations Relief and Works Agency) (2020). Where We Work - West Bank. *UNWRA for Palestine Refugees in the Near East*, [Erişim: 9 Mayıs 2020, <https://www.unrwa.org/where-we-work/west-bank>].

UNWRA (United Nations Relief and Works Agency) (2020). Where We Work - Gaza Strip. *UNWRA for Palestine Refugees in the Near East*, [Erişim: 9 Mayıs 2020, <https://www.unrwa.org/where-we-work/gaza-strip>].

Varlık, A. B. (20 Haziran 2018). Astana-Soçi Görüşmeleri, Çatışmasızlık Bölgeleri ve İdlib’de Gerginliği Azaltma Kontrol ve Gözlem Noktaları. *Merkez Strateji Enstitüsü – Güncel Değerlendirme*, [Erişim: 10 Mayıs 2020, http://merkezstrateji.com/assets/media/180618-ali-goezlem-noktasi-idlib-2_1.pdf].

Vatchagayev, M. (1October 2015). Is Moscow Set to Target Russians Fighting Against Assad in Syria? *The Jamestown Foundation - Eurasia Daily Monitor*, 12(177), [Erişim: 31 Mayıs 2020, <https://jamestown.org/program/is-moscow-set-to-target-russians-fighting-against-assad-in-syria-2/>].

Wood, J. (11 July 2012). After 2 Decades, Scars of Lebanon's Civil War Block Path to Dialogue. *The New York Times - Middle East*, [Erişim: 24 Nisan 2020, <https://www.nytimes.com/2012/07/12/world/middleeast/after-2-decades-scars-of-lebanons-civil-war-block-path-to-dialogue.html>].

Xudosi, A. (7 February 2019). Syrian Turkmen Groups in Latakia: An Overview. *Bellingcat - MENA*, [Erişim: 4 Mayıs 2020, <https://www.bellingcat.com/news/mena/2019/02/07/syrian-turkmen-groups-in-latakia-an-overview/>].

Yalçım, S. (2 Kasım 2009). Osmanlı'nın En Büyük Afeti Neydi? *Oda TV*, [Erişim: 28 Eylül 2019, <https://odatv.com/osmanlinin-en-buyuk-afeti-neydi-02110912.html>].

Yalçıntaş, F. (15 Aralık 2018). Ötekinin de Ötekisi: Suriyeli Domlar. *bianet / Bağımsız İletişim Ağı - biamag* Cumartesi, [Erişim: 31 Mayıs 2020, <https://m.bianet.org/biamag/dunya/203548-otekinin-de-otekisi-suriyeli-domlar>].

Yavuzarslan, G. (25 Mart 2019). Golan Denen Türkmen Yurdu. *Kırım Haber Ajansı - QHA Media*, [Erişim: 15 Nisan 2020, <https://qha.com.tr/opinion/golan-denen-turkmen-yurdu/>].

Yavuzarslan, G. (25 Mart 2019). Golan Denen Türkmen Yurdu. *Qasioun Haber Ajansı - Görüşler*, [Erişim: 27 Mayıs 2020, <https://qha.com.tr/opinion/golan-denen-turkmen-yurdu/>].

YEE (2020). *Yunus Emre Enstitüsü Beyrut* - Haberler / Genel Haberler 1,2,3,4,5,6, [Erişim: 6 Haziran 2020, <https://beyrut.yee.org.tr/tr/haberler>].

Yılmaz, A. (Tarihsiz). *Evliya Çelebi'nin Gözüyle Halep*. [Erişim: 25 Eylül 2019, <http://arif-yilmaz.tripod.com/evliyacelebi.htm>].

Yılmaz, S. (15 Nisan 2017). Suriye'deki iç savaşın gerçek yüzü ve Türkmenler.. [Erişim: 14 Mayıs 2020, https://www.academia.edu/32435422/Suriyedeki_iç_savaşın_gerçek_yüzü_ve_Türkmenler].

Zaman Al Wasl (6 October 2015). Syrian Turkmen refugees face double suffering in Lebanon. *الزمان - Syrian Refugees* [Erişim: 8 Haziran 2020, <https://en.zamanalwsl.net/news/article/11837>].

Zekaj, R. (12.05.2012). Dr.Ramiz Zekaj: “Arnautët e Sirisë, një Shqipëri e vogël larg atdheut të tyre. *Radio Kosova e Lirë* - Analiza, [Erişim: 31 Mayıs 2020, <https://www.radiokosovaelire.com/dr-ramiz-zekaj-arnautet-e-sirise-nje-shqiperi-e-vogel-larg-atdheut-te-tyre/>].

5. Mülâkat ve Hatıratlar

Aaronson, A. (2012). *Türkler Filistin'e Gelirse*. (Türkçesi) Doğa Alp, Altın Bilek Yayınları,

İstanbul.

Abdürrahim Türkmen ile Mülâkat (25 Temmuz 2019). TSE, Ankara.

Akçura, Y. (2016). *Suriye ve Filistin Mektupları*. (Haz.) İsmail Türkoğlu, Ötüken Neşriyat, İstanbul.

Cemal Paşa (2016). *Anılarım 1913-1922*. Haz.: Fahri Parin, Parola Yayınları, İstanbul.

Emin Bozoğlu ile Mülâkat (26 Ağustos 2018). STM, Ankara

Khalil, F. (2004). *Tarihin Tanığıyım (Bir Filistinli Diplomatın Hayatı)*. İ.H.H. Yayınları (2. Baskı), İstanbul.

Nazım Şinasi (1333). Suriye Mektepleri (Halide Edib Mülâkatı). *Türk Yurdu*, Y. 6, 12(141), 202-206.

ORSAM (Ortadoğu Stratejik Araştırmalar Merkezi) (2013b). Suriye Türkmen Topluluğu Hareketi Sözcüsü Ziyad Hasan ile Söyleşi (Suriyeli Türkmen Muhalifler). *2012 Suriye Söyleşileri*, ORSAM - Ankara, No 187, s. 56-59.

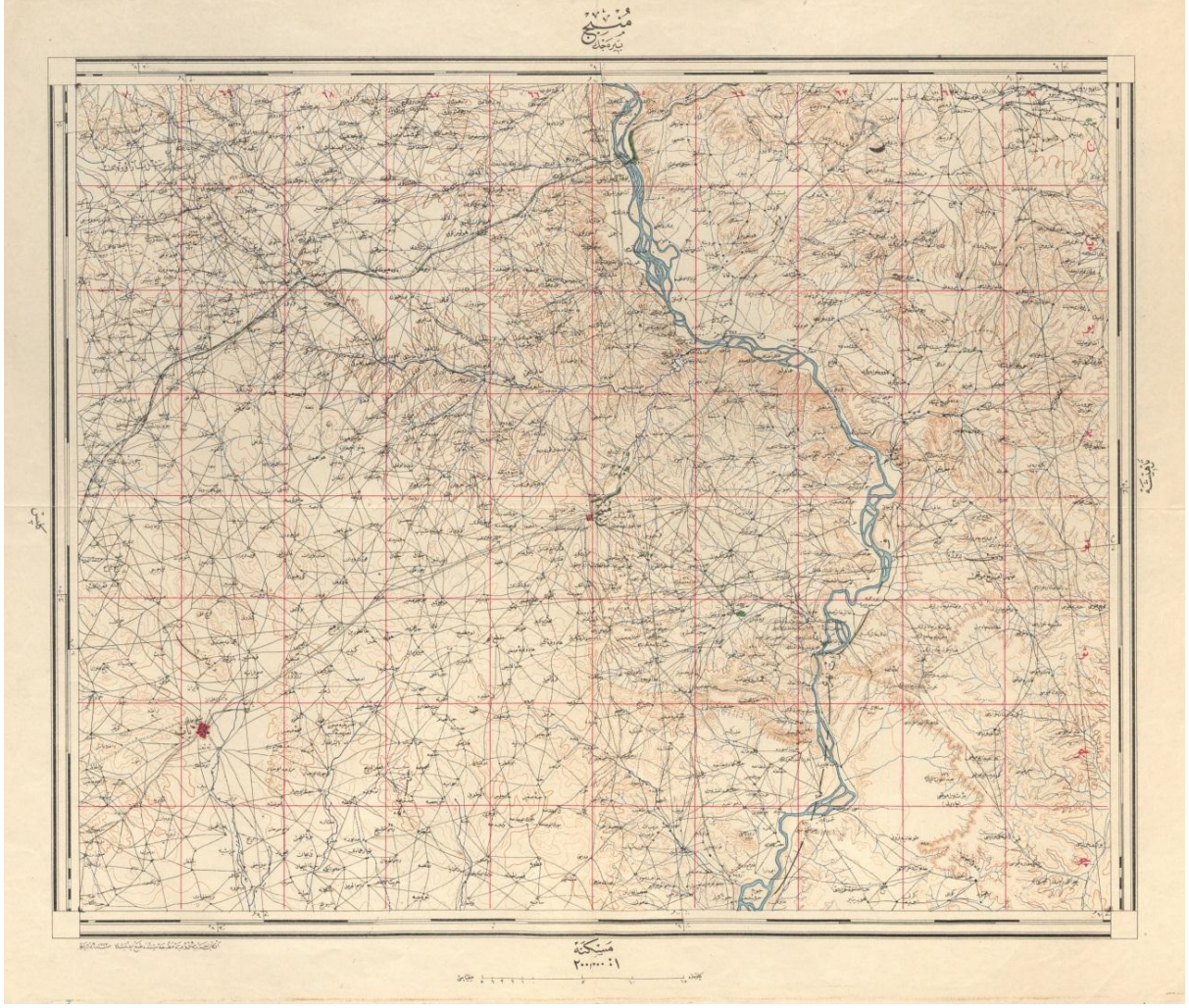
Suad, A. (2015). *Suriye, Irak, Necid ve Hicaz (Necid'e Doğru - Necid'ten Avdet Hatıratı) Seyahatlerim*. (Haz.) Z. Kurşun, & A. Okumuş, ORDAF (Ortadoğu ve Afrika Araştırmacılar Derneği) Taş Mektep Yayın Atölyesi, İstanbul.

EKLER

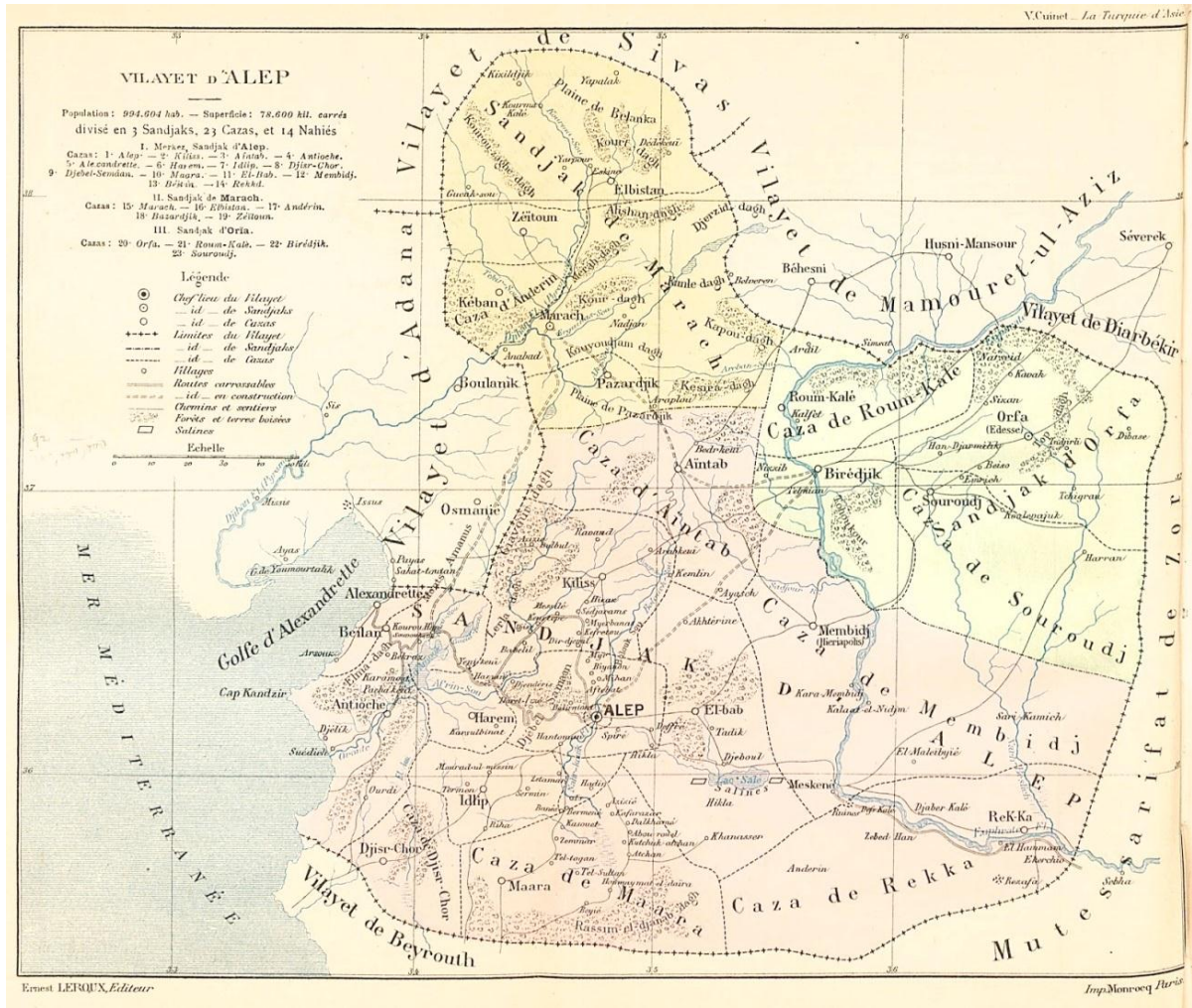
Şekil E.1. Levant Bölgesi

(Kaynak Erişim: 20 Şubat 2021, <https://www.publicationcoach.com/levantine/>)

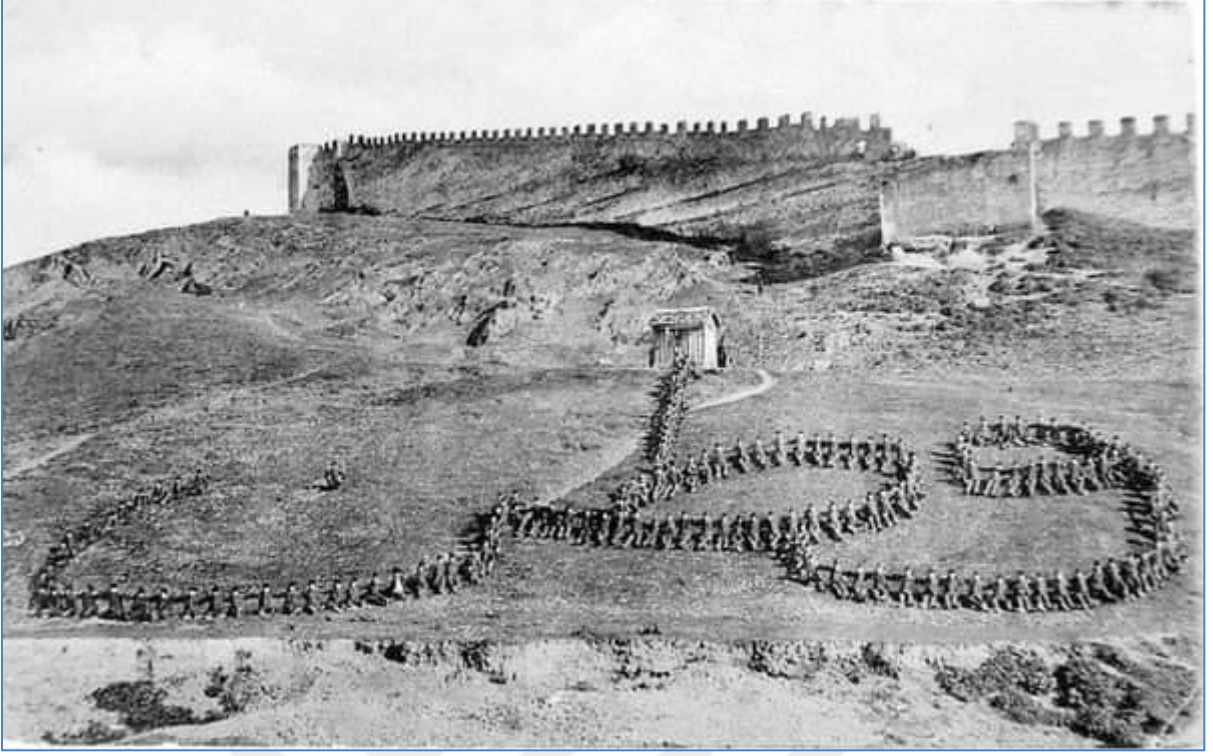
Şekil E.2. Menbiç - Fırat Yöresinin Osmanlıca Yerleşim Haritası

(Kaynak: TBMM Kütüphanesi)

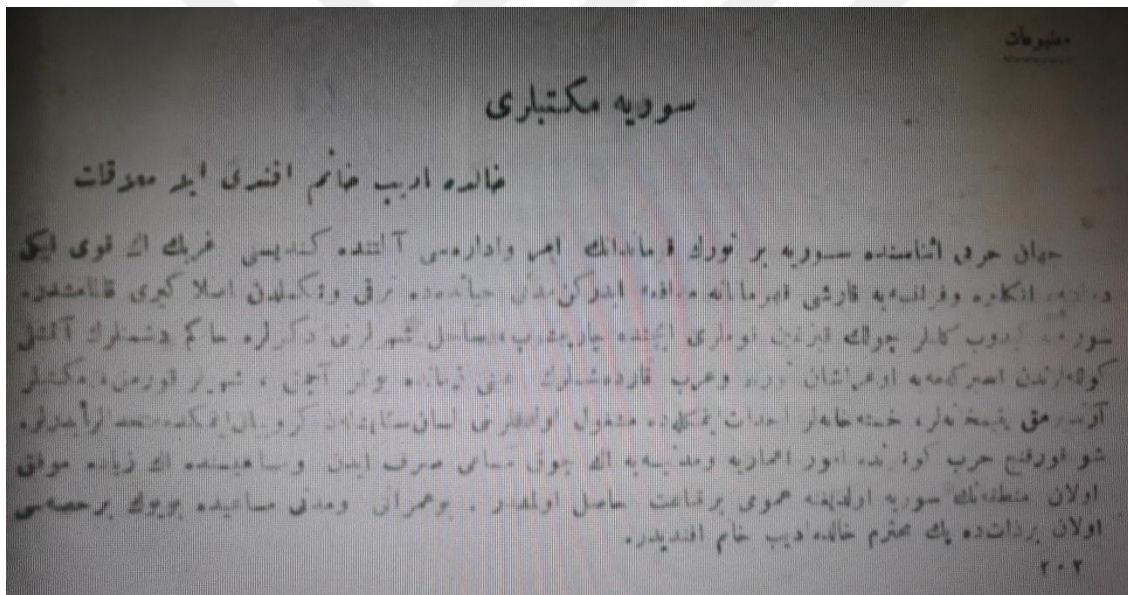
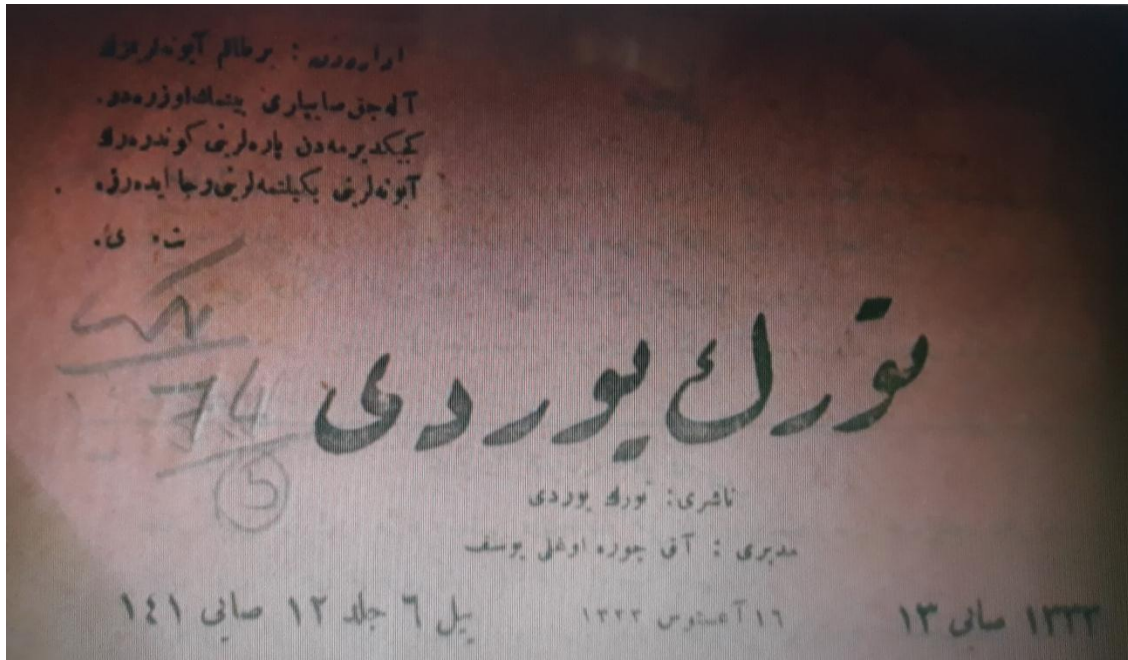
Şekil E.3. 19.yy sonu Halep Vilâyeti; Sancaklar, Kazalar ve Nahiyeler

(Kaynak: V.Cuinet – La Turquie d'Asie)

Şekil E.4. Halep Kalesi ve Vatan

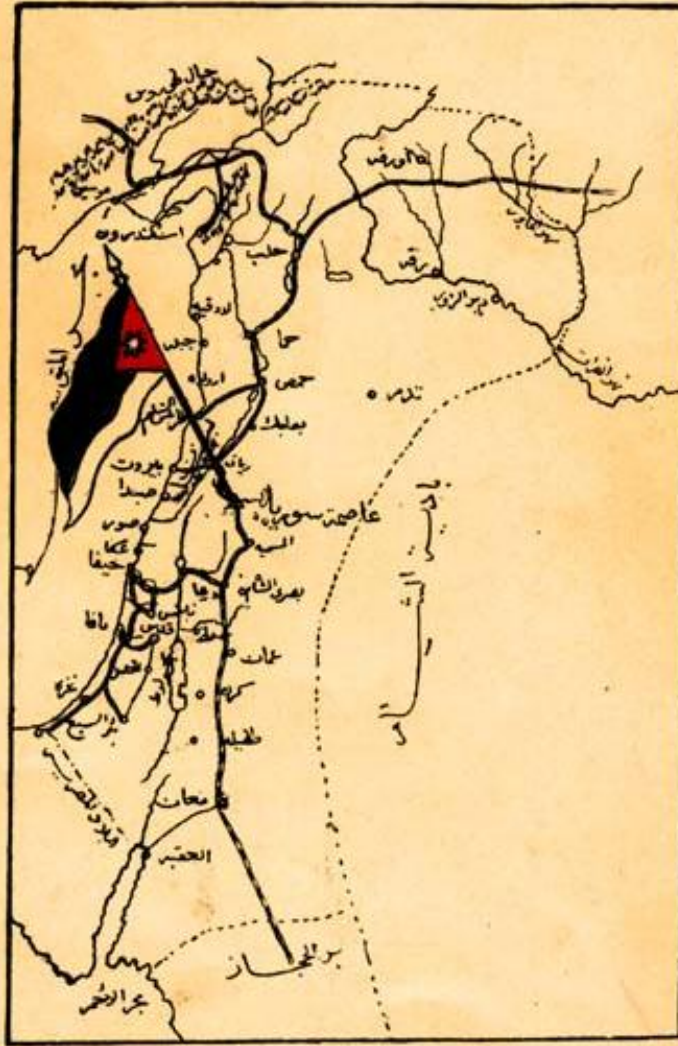
(Kaynak: Pinterest, Erişim: 23 Haziran 2020,
<https://i.pinimg.com/originals/a3/7b/f3/a37bf323081a1a664f7f391c841ba5bb.png>)

Şekil E.5-6. Türk Yurdu Dergisi ve Halide Edip’le ‘Suriye Mektebleri’ Röportajı
(Kaynak: TBMM Kütüphanesi)

ذكري استقلال سوريا

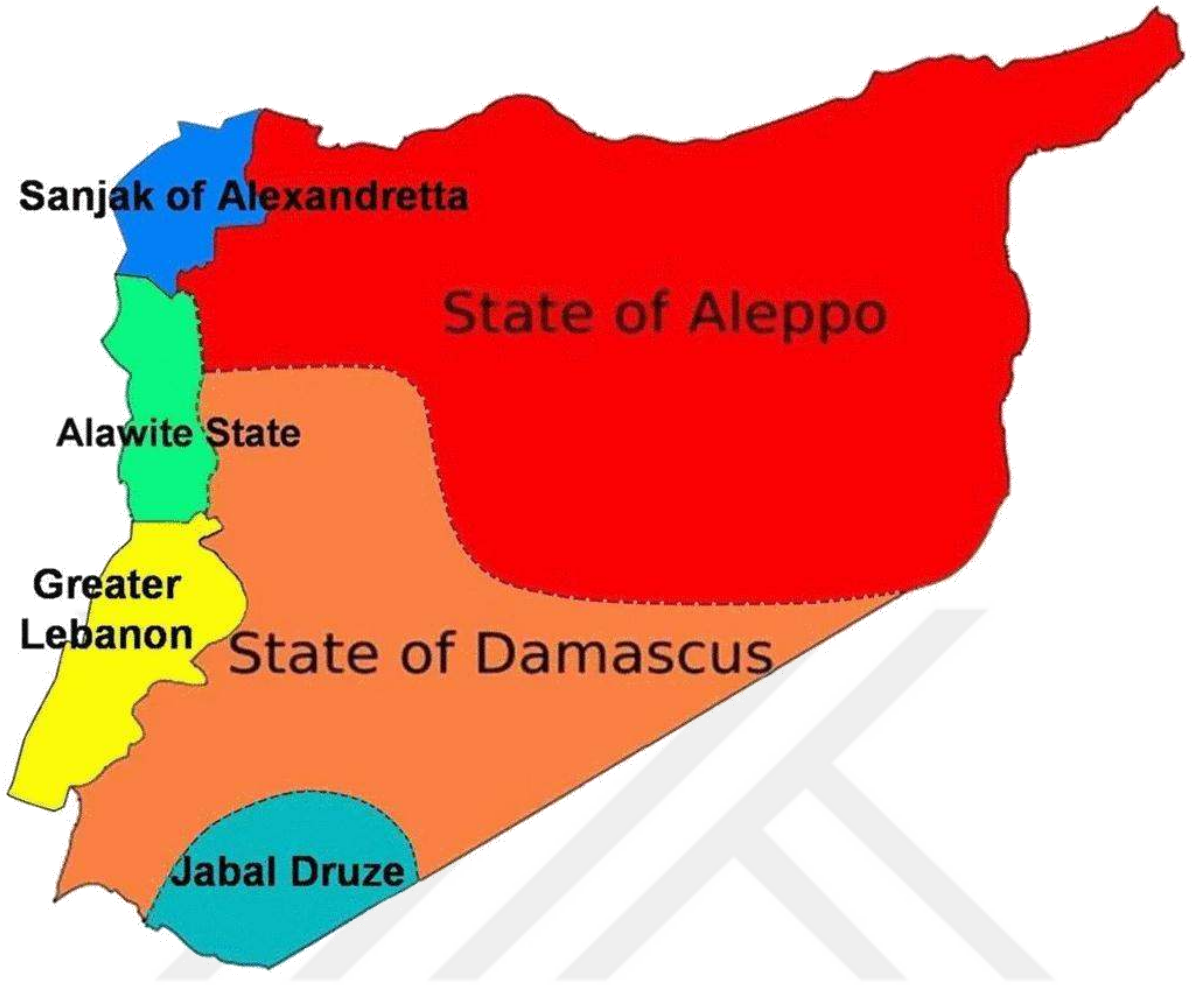
في ١٧ جمادى الثانية سنة ١٣٣٨ الموافق ٨ اذار (مارس) سنة ١٩٢٠

خريطة سوريا

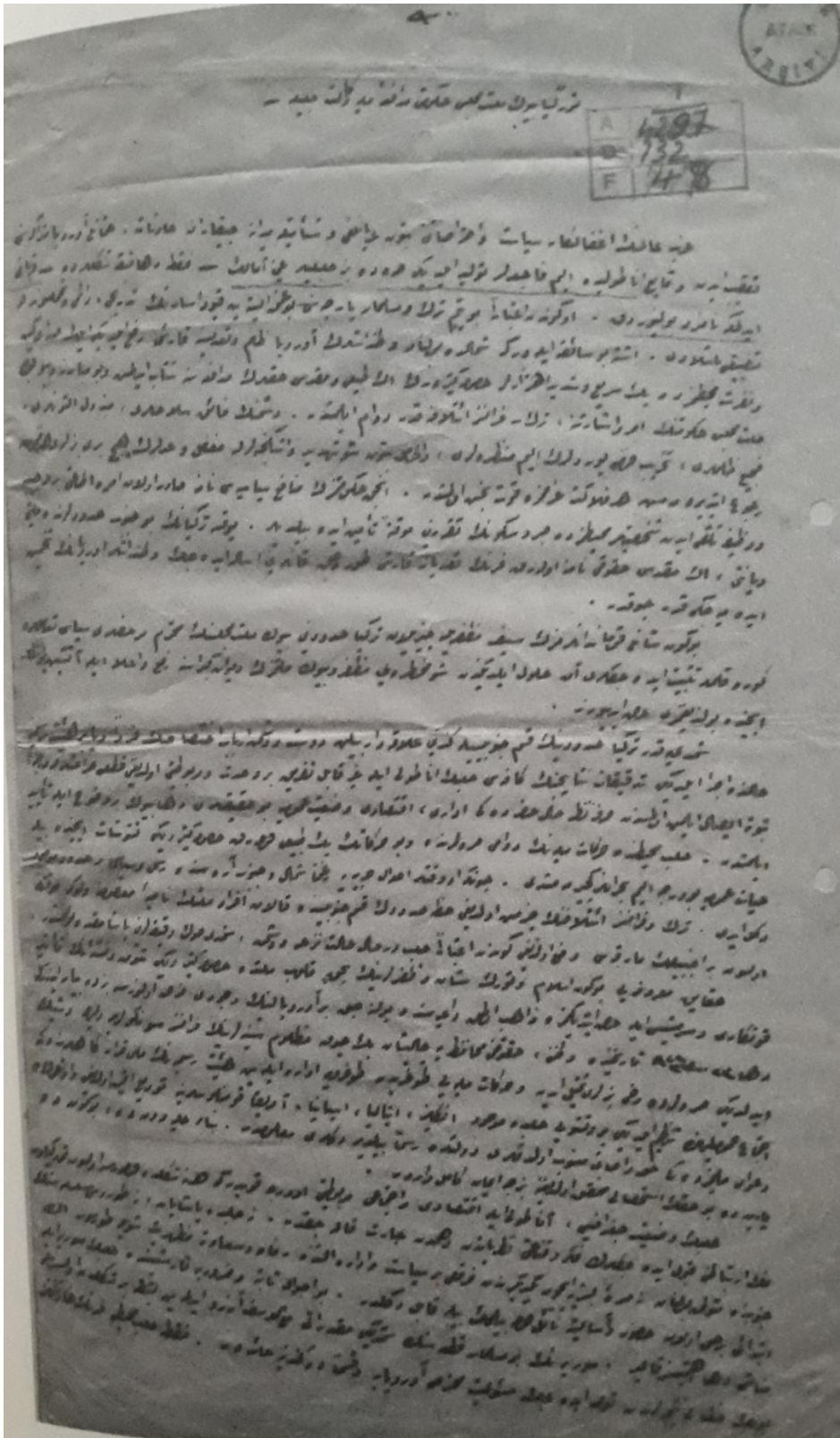
Şekil E.7. 1920'nin Suriye Bağımsızlık Haritası

{Kaynak: Suriye Ulusal Kongresi, Erişim: 23 Haziran 2020,
[https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Book_of_the_Independence_of_Syria_\(ذكري_استقلال_سوريا\).jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Book_of_the_Independence_of_Syria_(ذكري_استقلال_سوريا).jpg)}

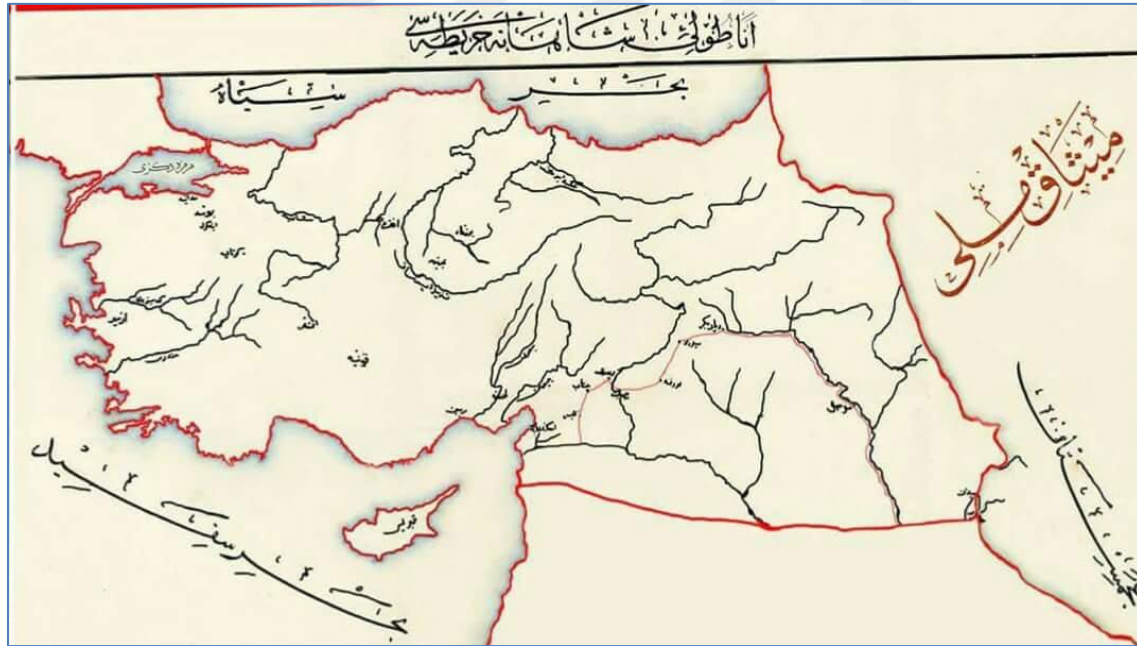
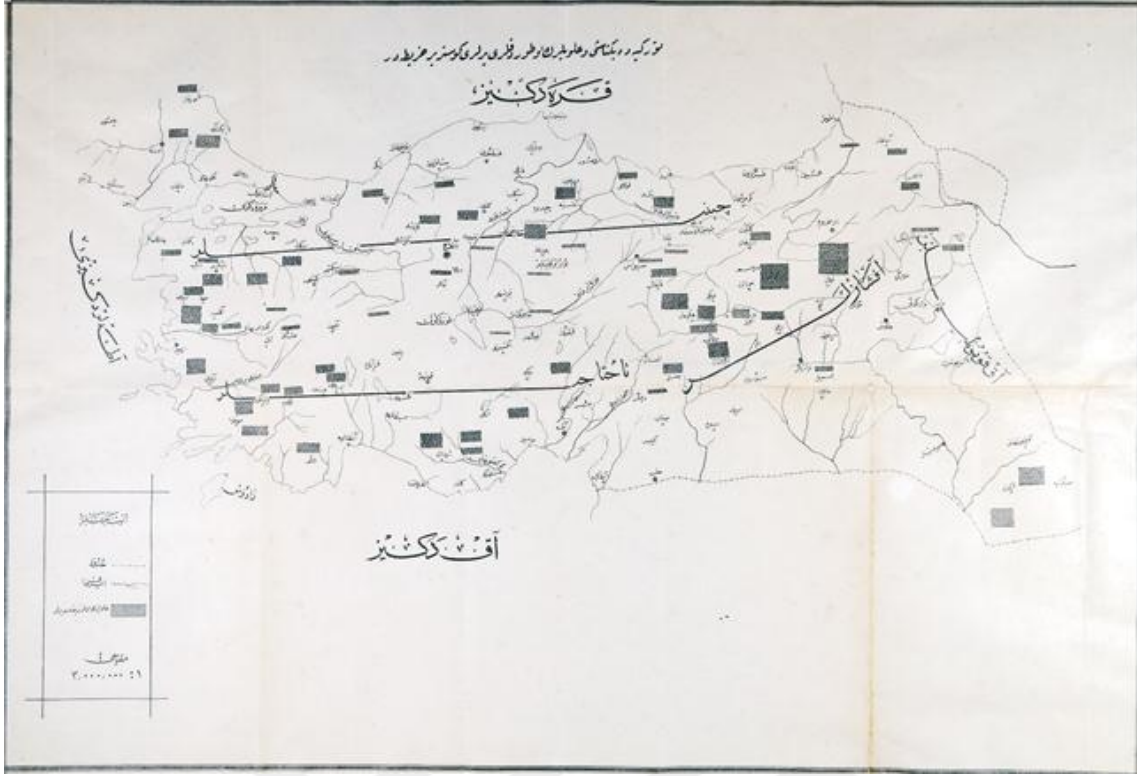
Şekil E.8. Manda Devletçikleri

(Kaynak Erişim: 20 Şubat 2021, <https://enacademic.com/dic.nsf/enwiki/9217197>)

Şekil E.9. Halep Müdafaa-i Hukuk Cemiyetince TBMM'ne Gönderilen Mektup

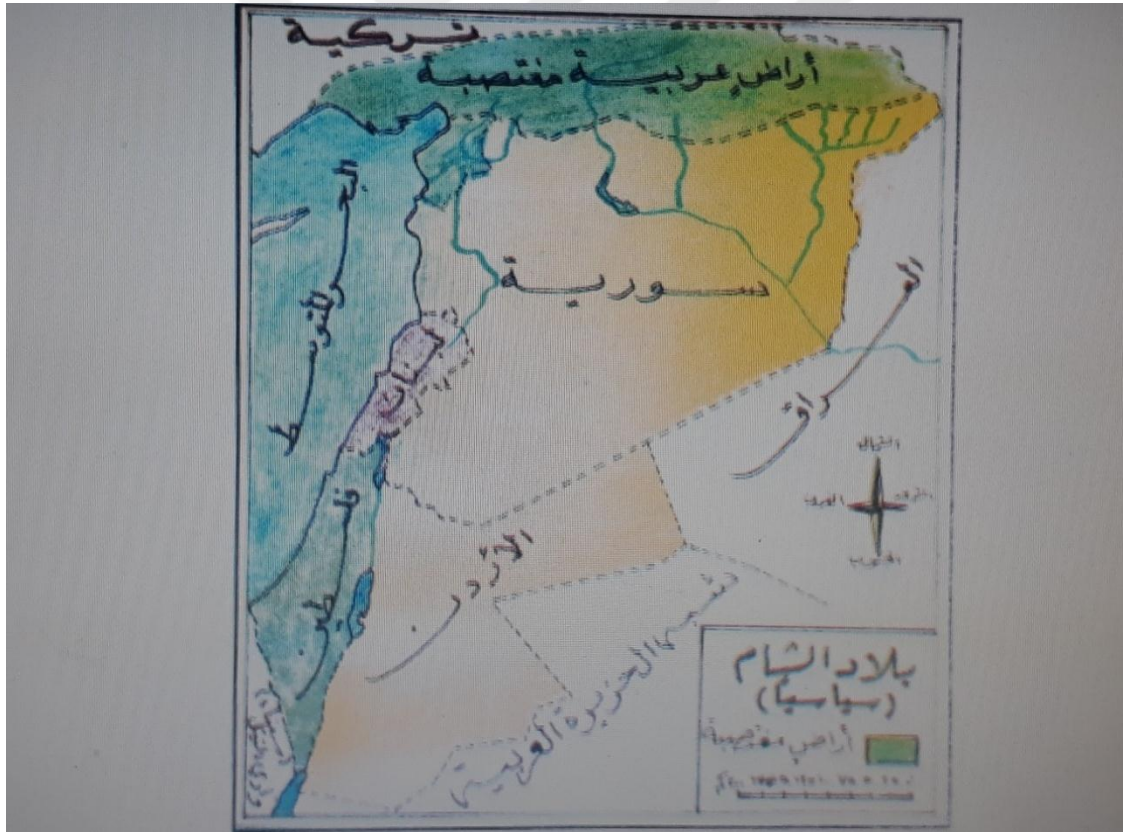
(Kaynak: Demir, 2017:191 / ATASE Arşivi)

Şekil E.10-11. TBMM Misak-ı Millî Sınırları Haritaları

(Kaynak I: Yeni Şafak Gazetesi, Erişim: 23 Haziran 2020, <https://www.yenisafak.com/tarih/99-yil-once-cizilen-misak-i-milli-3443505>)

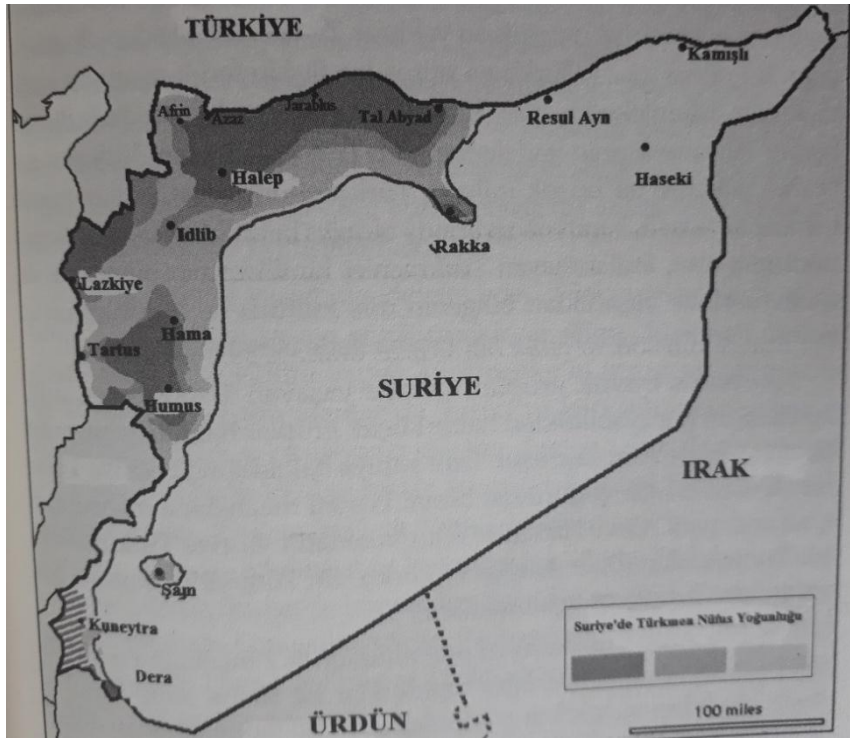
Kaynak II: Uludağ Sözlük galeri, erişim: 23 Haziran 2020, <https://galeri.uludagsozluk.com/r/misak-i-milli-1623767/>)

Şekil E.12-13. Arap Vatanı'nın Sınırları ve Onlara Göre Gaspedilmiş Arap Toprakları
(Kaynak: Göksun, 2011:62, 64)

Şekil E.14-15. Suriye’de Türkmen Yerleşim Yerleri Haritaları
(Kaynak: Dr. Esat Arber ve STM Düzenleme Komitesi, 2015)

Şekil E.16-17. Türkmen Ellerinin Birleşimi

(Kaynak I: Erendor, 2016:199)

(Kaynak II: Bağlama, M. E. 28 Ocak 2017, “Suriye Türkmenleri: Madalyonun Görünmeyen Yüzü”, Stratejik Ortak, Erişim; 24 Haziran 2020, www.stratejikortak.com/2017/01/suriye-turkmenleri.html)

Şekil20-21: Lübnan Kavaşra ve Suriye Bayır-Bucak Türkmenlerinden İki Kesit

(Kaynak I: Zeynep Bilgehan - Hürriyet Pazar)

(Kaynak II: Yeni Şafak, Erişim: 24 Haziran 2020, <https://www.yenisafak.com/hayat/10-soruda-bayir-bucak-turkmenleri-2353752>)

Şekil E.22. “Suriye’de Göçe Zorlanan Halk”

(Kaynak: Kibaroglu, Mustafa “Türkiye’nin İdlib Operasyonu: Uluslararası Siyaset ve Hukuk Açısından Bir Değerlendirme”, Stratejist - 2017/6, ss.12)

Şekil E.23. Karikatürist Emced Resmî'nin İfadesiyle; “Suriyede Zaman, İnsanları İstatistiklere Çeviriyor.”

(Kaynak: Mepa News, “Amjad Rasmi'den güçlü karikatürler”, Erişim: 23 Mayıs 2020, www.mepanews.com/amjad-rasmi-den-guclu-karikaturler-arap-sokagi-ve-orta-91g.htm)

Şekil E.24. Suriye Türkmen Tugaylarından Bir Kesit

(Kaynak: Türkmen Haber Ajansı - YouTube, Erişim: 24 Haziran 2020, <https://www.youtube.com/watch?v=-qE7ZuzLmv0>)

Şekil25-26: Güvenli Bölgedeki Çobanbey Yerel Meclisi ile Ankara'daki Suriye Türkmen Meclisi'nin Dönem Başkanı Dr. Emin Bozoğlan

{Kaynak I: wikipedia, Erişim: 2 Nisan 2020, [https://tr.wikipedia.org/wiki/Dosya:Çobanbey_\(Al-Rai\)_Council.jpg](https://tr.wikipedia.org/wiki/Dosya:Çobanbey_(Al-Rai)_Council.jpg)}

Türkmenin Sözü

Nisan 2019 Yılı: 5 Sayı 13

Aylık, Haber, Kültür Siyaset, Araştırma Gazetesi

GOLAN SADECE GOLAN DEĞİLDİR NETANYAHU VE TRUMP'IN GOLAN ÜZERİNDE KİRLİ EMELLERİ

Bölgeimizdeki otorite boşluğu ve güçlü liderlerin devre dışı bırakılması, bazı kirlili oyunların ortaya çıkmasına neden oldu. Önce Saddam üzerinden ve daha sonra Esat gibi yaratıkları sahte kahramanlarla uzun bir süre halkın gazabını almaya çalışıldır. Bu taktik artık Büyük İsrail'in kurulması yolunda yeterli getirmeye başlaması üzerine Arap Baharı ile mevcut liderlerin devrim taktiklerini geliştirmiş ve uygulanması için fırsatlar aramışlardır.

Bu fırsat Arap Baharı adı altında halkların diktatörlere karşı sokaklara düşmesi, bir çok lideri yerinden etmeye yarandı. Ancak bazı liderler dış bağlantıları ve mezhepsel ilişkileri üzerinden koltuğunda kalmayı şimdilik başarmıştır ancak bu yeni gelişmeler, İsrail'in yeni planını ortaya koymaya iyi bir zemin oluşturmuştur.

"İsrail Güziden Devreye Girdi"
İsrail, güçlü liderler ve otorite rejimleri yerine zayıf, küçük, dışa bağı ve kendi içinde kavgalı gruplardan oluşan bölgeler ve rejimler, ulusal çıkarları ve gelecek projeleri için daha çok terah edilen bir durum olacaktır. Nitekim sokak hareketleri iktidarları devirmeyi başarmış ve yerine gelen iktidarlar zayıf olduğu için dışa bağı hale gelmiş ve bir türlü otoriteyi sağlayamadığı için İsrail'in çıkarlarına dolaylı yoldan hizmet etmeye başlamıştır. Sokak hareketleri, bazı ülkelerde rejim

değişikliğine neden olur iken daha zengin olan ülkeleri de tedirgin etmeye başlamıştır. Otoritenin kaybolduğu yerlerde olduğu gibi petrol zengini ülkeleri de kendilerini korumanın yolunu emperyal güçlere bağlamaktan geçmiştir. Bunun üzerine İsrail hayal bile edemeyeceği bu ortamda büyük devleti yolundaki projelerini bir bir uygulamaya koymaya başlamıştır.

"ABD Netanyahu'ya Hizmet Ediyor"
Emperyal güçlerin başı olan ABD, bölgeimizdeki gayri meşru yapısı İsrail ile el birliği yaparak önce Kudüs'ü İsrail'in başkenti olarak görmeye başlamış ve ardından 1967 yılında Suriye'den gasp ettiği Golan tepeleri üzerinde İsrail'in egemenlik haklarını tanıyanak İsrail'e önemli kablolarla bulunmuştur. Zira ABD'nin bu kararları bazı ülkeler de cesaret vererek İsrail'in önünü açacaktır.

Arap dünyasının içine düşmüş olduğu bu çıkmaz ve İslam aleminde güçlü bir lider ülkenin olmayışı, Trump yönetimini keyfi davranmaya itmektedir. Arap Birliği, kendi içindeki ittifaklar içinde çark dönmüş, Türkiye ve İran'a laf yettirir iken İslam İşbirliği Teşkilatı (İİT) toplantı yapmaktan bile aciz bir duruma düşmüştür. İslam ülkelerinin yine tek umudu emperyal düzenin koruyucusu BM'ye bel bağlaması ayrı bir garabetir.

Trump bölgenin kendi içindeki kavgaları ve dışa bağımlılığını bir şekilde istismar ederek sömür Büyük İsrail için önemli olan Kudüs ve Golan tepelerini kazasız bir şekilde asmayı başarmıştır. Bu yolda önümüzdeki günlerde bölge ülkelerinin ve İslam dünyasının

tavrılarında yeni bir değişiklik olmaz ise Netanyahu, yeni planları ve uygulamaları devreye koyacaktır. Nitekim bu kararların alınmasında en büyük cesareti bölge ülkelerinin düştüğü aciziyetten aldığını söylemek yanlış olmaz.

ESAT ÜLKE DIŞINDAKİ VATANDAŞLARIN GAYRİMENKULLERİNE EL KOYUYOR

Suriye'de savaşın uzaması başta Esat olmak üzere bazı çevrelere alıpkı planlarını uygulamak için yeni fırsatlar oluşturmıştır. Bunlardan birisi de Esat'ın kılıfı altına gizlenmiş radikal Şii gruplar, Suriye bölgesine yerleşmek isteyen Şii gruplar, sarıya bahane ederek ülke dışında bulunan Suriyelilerin mülklerine el koyma politikalarını hızlandırmaya için rejime baskı uygulamaktadır.

Ülkede herhangi bir hak arama kurumu bulunmadıkça, önce hazine arazilerini ve daha sonra ülkenin demografik yapısını değiştirmek için Şii grupların yerleşmesi için mara açıldı. Bu da yetmezince hazır mülkleri ve gayri menkulleri terör örgütüne öyleki gibi asilsiz iddialar ve Türkiye gibi ülkelere bulunmayı bir suç kabul ederek Suriyelilerin mallarına el koymanın önünü açtı.

Herhangi bir güvencenin olmadığı ülkede, vatandaşlara geri dönün çağrısı yapan Esat, ülkenin açlık içinde kövrüldüğü ve bir malıya devlenen sömürgeci unsurları vatandaşları Şebbiha gibi haydutlara teslim olmalarını istemektedir. Aksi takdirde tüm mal varlıklarına el koyacağına hesabını yapmakta olduğunu gizlememektedir. İstihbarat örgütleri ve elemanları, hiç bir hukuki

dayanak sunmadan beğendikleri evleri ve arsaları el koymakta ve kendi yandaşlarına peşkes çekmektedirler. Vatandaşlar mallarını geri talep etmeleri ya da hak aramaları sonucu onların terörizmle suçlanmaları ve işçileri atılmaları için yeterli sebep görüldüğü farkında olduğu için yurtdışındakiler şimdiki uzak durmayı tercih etmektedirler.

Masum ve bittin yurtdışındakiler vatandaşların ise sadece istihbarat kuruluşu bir yerde hak arama merkezi olmadığı için, elinde avucuna son kurşunu da istihbarat şeflerine ya da generallerine yedirenk mülklerini geri iade etmeye çalışmaktan başka bir çareleri kalmamaktadır. Bu gasp bir çok kötü niyetli insana yeni rant kapıları ve zenginliklerin yolunu açtığı için gözden desteklenmektedir.

Bu uygulama karşısında BM güvenlik konseyi gibi uluslararası güçlerin herhangi bir yaptırım ve caydırma gücünü denmeye sokmaktan için Esat, bunların sessizliğinden cesaret almada ve uluslararası örgütlerin çağrılarını kulaklarını tıkamaktadır. Böylece ülkenin demografik yapısı değişir iken aynı zamanda mülkler de el değiştirilerek yeni zenginler ortaya çıkarmaktadır.

KÖYLERİMİZİ TANIYALIM: KALKIM TÜRKMEN KÖYÜMÜZ

Kalkım Türkmen Köyü Halapın Çobanbey Kanban'ına bağlı, Suriye-Türkiye sınırı 5 km uzaklıkta yer almaktadır. Halap merkezine 75 km, Çobanbey Kanban'ına da 9 km mesafededir.

Kalkım sözcüğünün anlamı kıyamet veya mahşer anlamına gelen, İsrail'in "kalk" tortusundan almıştır. Başa rejimi döneminde diğer Türkmen köyleri gibi Kalkım da Araplaştırılma için adı "El-Nahla" olarak değiştirilmiştir.

Köyde yaklaşık 5000 civarında Elbeyli-Osmanlı ve bir iki aile Ferizliye'ye bağlı Türkmenler yaşamaktadır. Kalkım köyünde yaşayan Türkmenler, 1691-1696 yılları arasında İskan hareketinde, Sivranın göç ederek önce Kalkıya (Çalpa) daha sonra da Halap'ın kuzey batısına yerleşen Bıkkırlı beyannın, Bayat köfuna bağlı, Elbeyli Oymağı'na mensupdur.

Ayrıca Türkiye'nin Sivran ile bağlı Kargalı ilçesinde Kalkım Köyü adında Elbeyli'lerin yapıldığı bir köy daha bulunmaktadır.

Kalkım Köyünün Köyün tarihi hakkında kesin bilgiler bulunamamasına rağmen, çevrenin en eski köylerinde biri

olduğu aşikardır. Köyde, Helenistik, Roma, Bizans ve İslam dönemlerine ait kalıntılar yer almaktadır. Köyün kuzeydoğusunda bulunan ve köylüler tarafından kız ve oğlan heykeli adı verilen antik taş heykeller; Kalkım köyünün simgesi haline gelmiştir. Ayrıca köy içindeki bulunan heykeli tepesinde eski dönemlere ait kalıntılar yer almaktadır.

Tıpkı, damla pınar havuzları (arfu) bulunan evlerde yaşayan köylülerin geçim kaynağı tarım ve hayvancılıktır. Önemli değeri ve dize topraklara sahip olmasın sebebiyle köy halkının çoğu, değir (mevsimlik) tarım ile uğraşmaktadır. Engeli ve kuzey bir araziye sahip olan arazilerde; buğday, arpa, nohut, kinoa, mercimek ve kademelik (Ciftlik) gibi mevsimlik tahıllar ekilir.

Suriye'nin genel iklimi ile insanın gelişmesi ile birlikte Halap'a yerleşen Türkmenler arasında bir çok Kalkım'da olmuştur. Türkmenlerin önce olduğu ayakta islanlarında ve hazır giyimde Kalkım'da en önemli yeteri almaktadır.

Yüksek mahlul, Asya mahallu ve Beyaz mahallu'da yaşayan elileşenden bazıları: Karahallu, Karahallu, Karahallu,

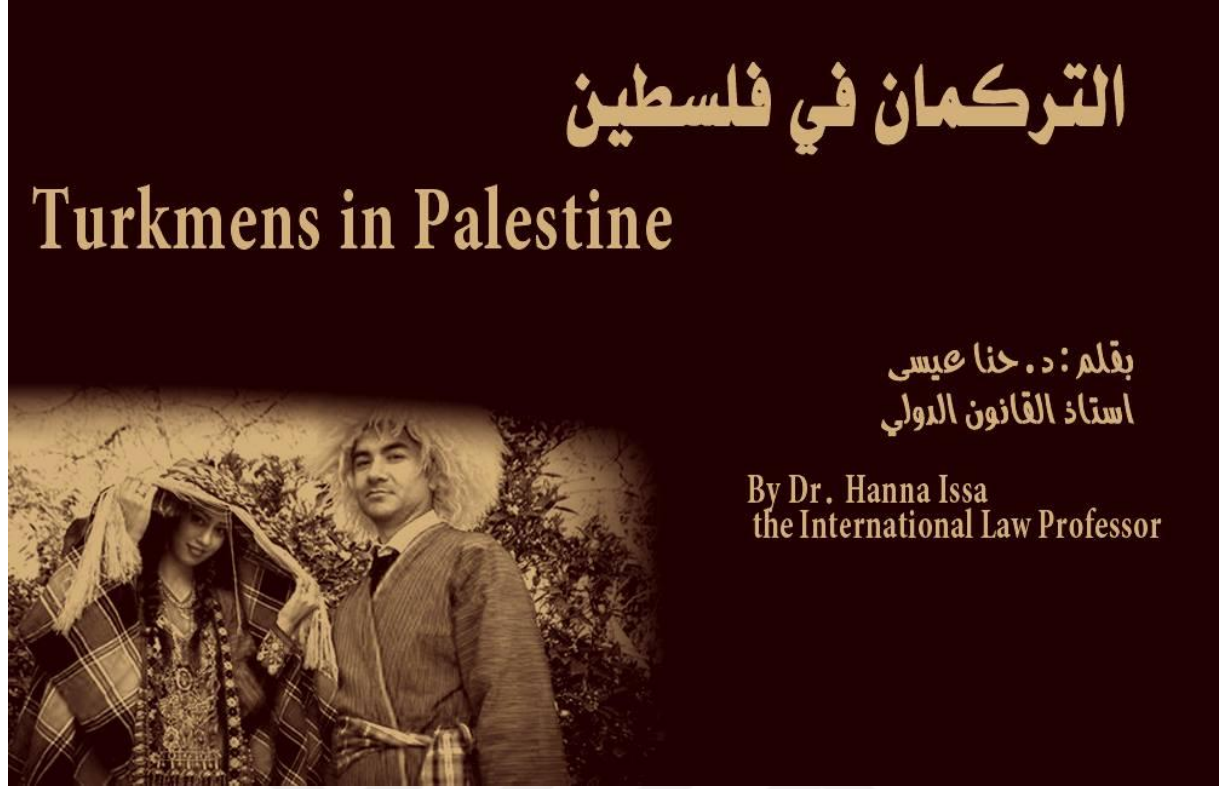
Sahallu, Hıncu, İnce, Mula, Kincu, Hıncu, Çalpa, Kaldır, Palkaalar, Devlet, Mahallu, Ömerik,

Ağalar, İbraz ve Kanberendi: Kalkım köyü, Türkiye kültürünün en önemli taşıyıcı köylerinden biridir.

Kalkım, Türkiye'nin en ve güzel konular bölgelerinde yer alır. Bu yüzden köyün, yüksek Türkmen Şair ve sanatçı olmuştur.

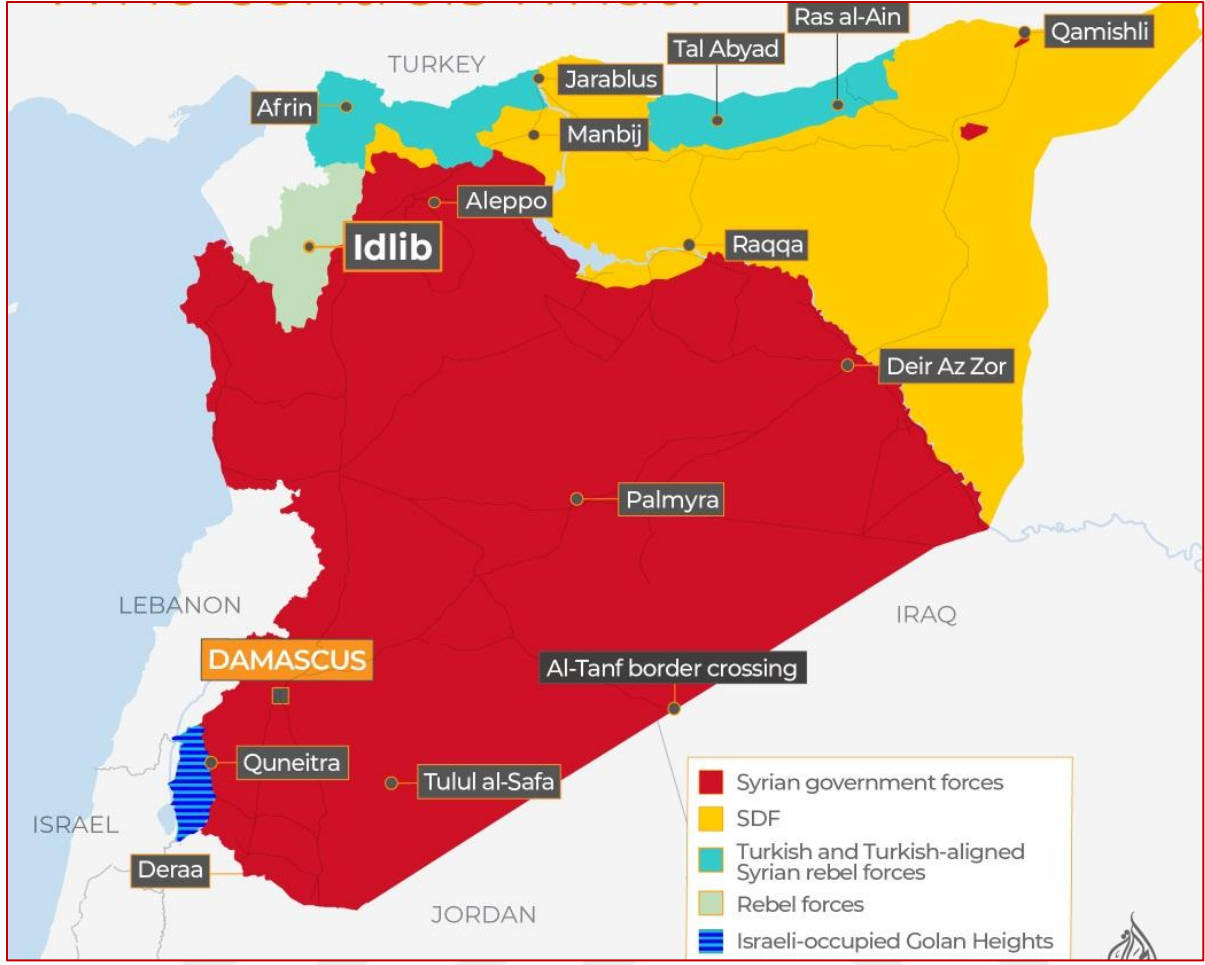

Şekil E.27. Suriye Türkmen Basınından Bir Örneklem: Türkmen'in Sözü Gazetesi

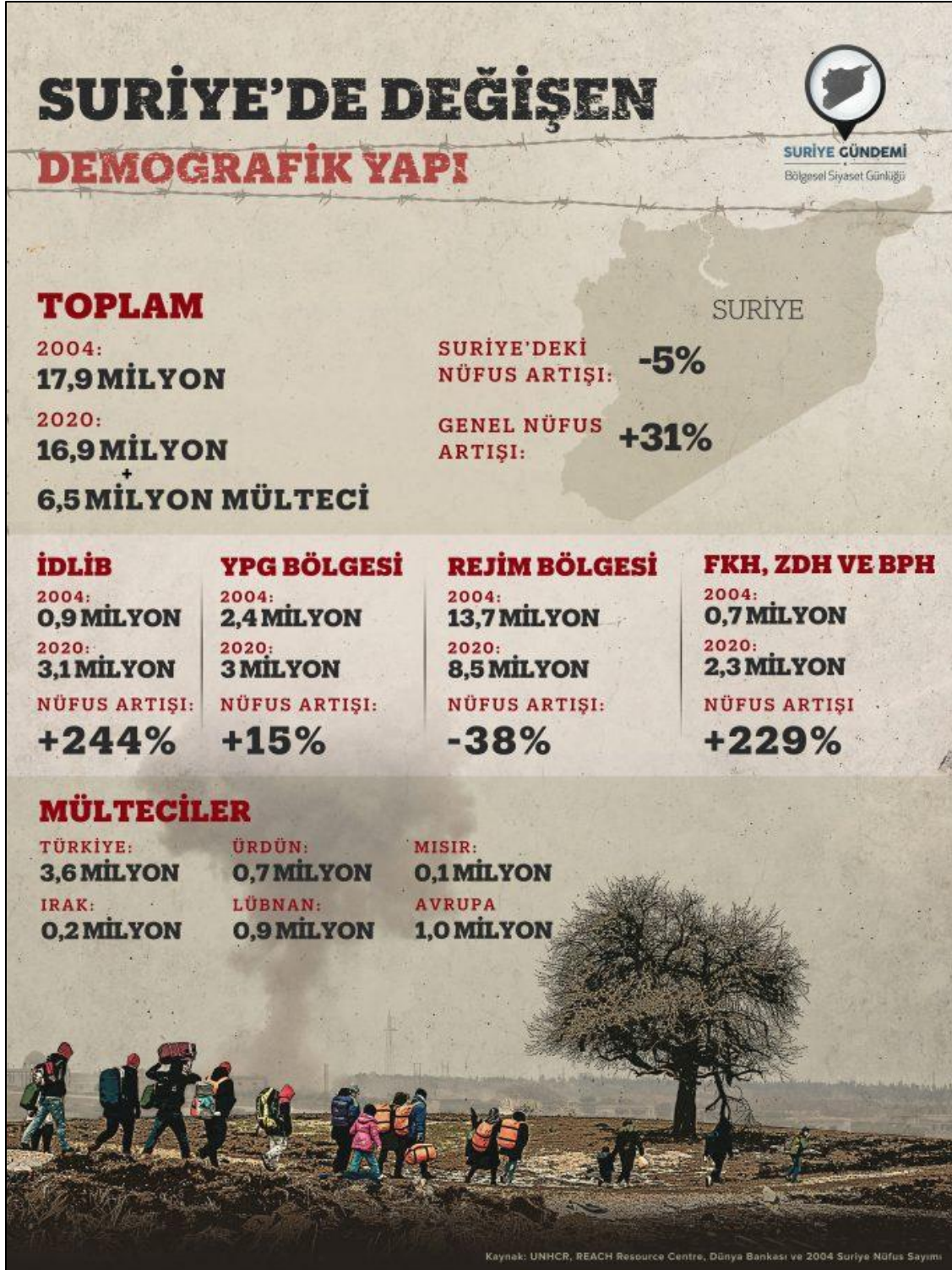
Şekil E.28. Hanna İsa'nın Yazdığı Türkmenler Filistin'de Kitabı

(Kaynak: Facebook - Dr. Hanna Issa, Erişim: 1 Mart 2021,
<https://facebook.com/hannaissa2012/photos/a.1641299279425382/1714657278756248/?type=3&theater>)

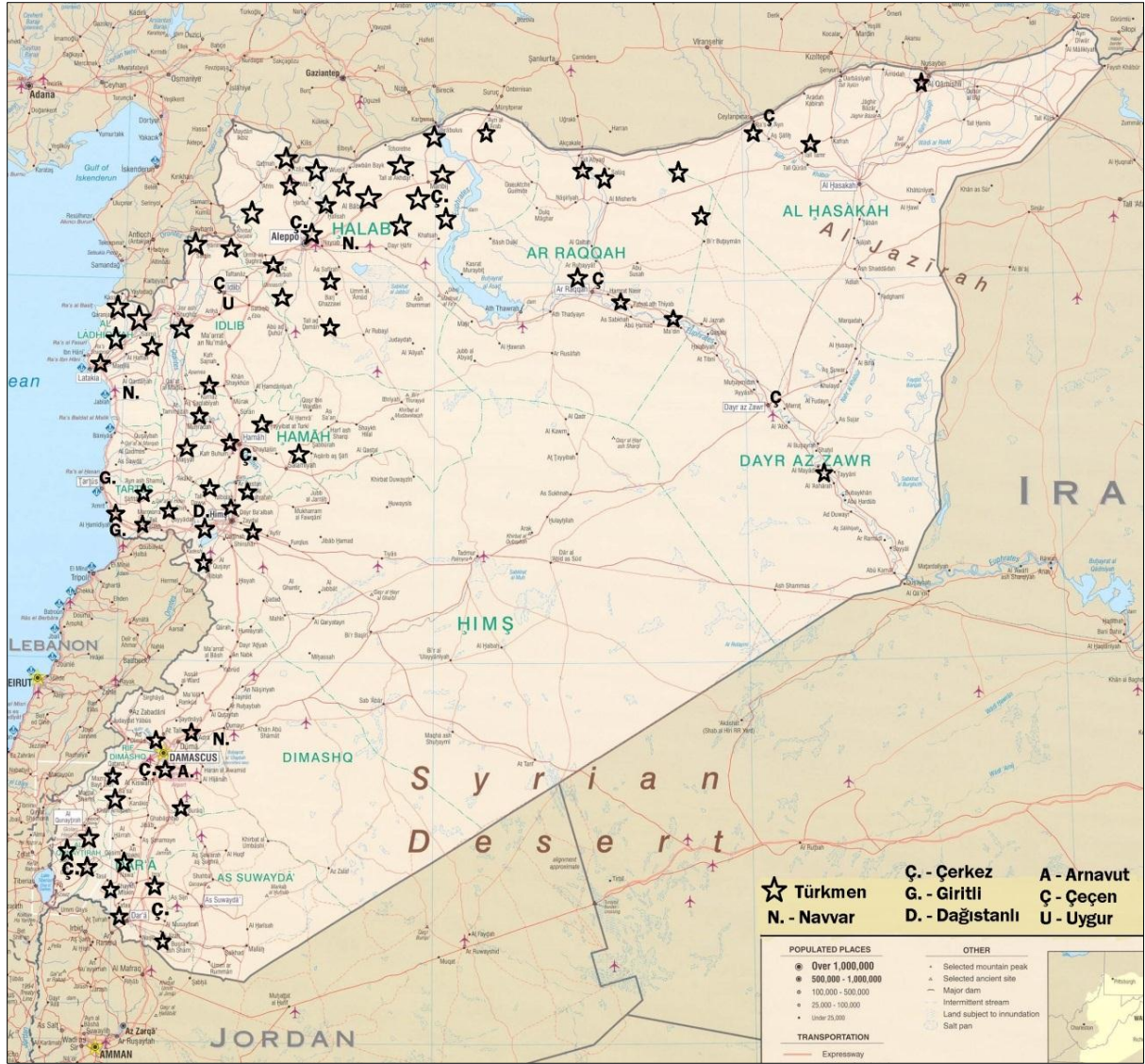
Şekil E.29. Suriye’de Son Sınırlar

(Kaynak: Al Jazeera, Erişim: 22 Haziran 2020, <https://www.aljazeera.com/news/2020/06/russian-air-raids-target-nw-syria-time-months-200603153449937.html>)

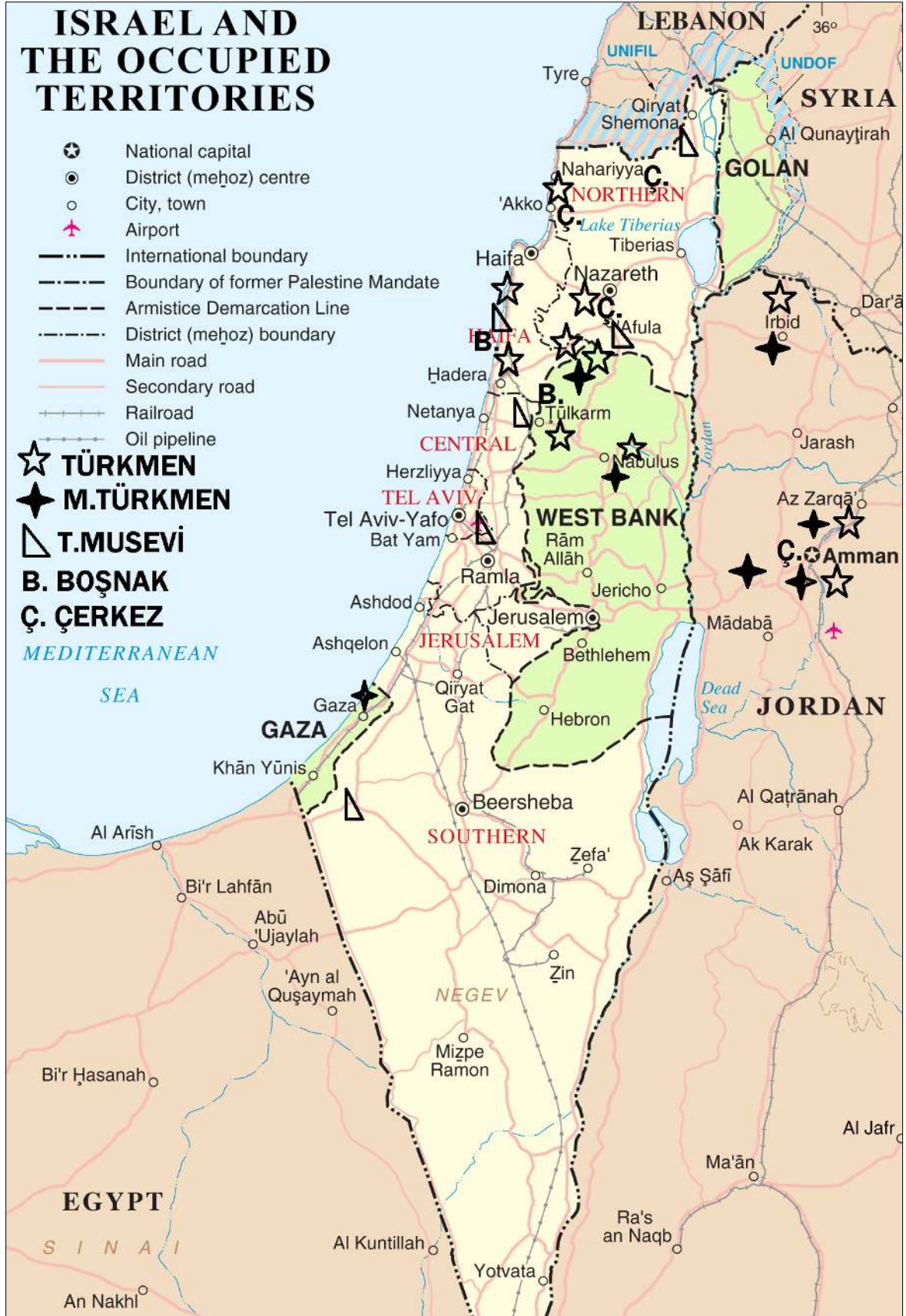

Şekil E.30. Suriye Savaşında Son Bilanço

(Kaynak: Suriye Gündemi / Bölgesel Siyaset Günlüğü - İnfografik, 19 Haziran 2020, Erişim: 24 Haziran 2020, <http://www.suriyegundemi.com/2020/06/19/suriyede-degisen-demografik-yapi/>)

Şekil E.31. Suriye’de Türkmenlerin, Navvarların, Giritlilerin, Kafkas ve Balkan Kökenlilerin, Doğu Türkistanlıların Konuşlanmaları

Şekil E.33. Filistin'de / İsrail'de Türkmenler, Mülteci Türkmenler, Türk Musevîler, Boşnak (Balkan) ve Çerkezlerin (Kafkas) Dağılımı